

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

**Η κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού
στο Αίγιο: Η περίπτωση του οικοπέδου Μινασιάν**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
ΤΟΜΟΣ Α

Παναγιώτης Μιχαλόπουλος

«Η διδακτορική διατριβή υλοποιήθηκε με υποτροφία του ΙΚΥ η οποία χρηματοδοτήθηκε από την Πράξη «Πρόγραμμα χορήγησης υποτροφιών για μεταπτυχιακές σπουδές δεύτερου κύκλου σπουδών» από πόρους του ΕΠ «Ανάπτυξη Ανθρώπινου δυναμικού, Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση», 2014-2020 με τη συγχρηματοδότηση του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου (Ε.Κ.Τ.) και του Ελληνικού Δημοσίου».

Αθήνα 2019

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

**Η κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού
στο Αίγιο: Η περίπτωση του οικοπέδου Μινασιάν**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
ΤΟΜΟΣ Α

Παναγιώτης Μιχαλόπουλος

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπων: Αναπληρωτής Καθηγητής Ιωάννης Παπαδάτος (ΕΚΠΑ)

Μέλος: Ομότιμη Καθηγήτρια Παναγιώτα Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα (ΕΚΠΑ)

Μέλος: Λέκτορας Αφροδίτη Χασιακού (ΕΚΠΑ)

Αθήνα 2019

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπων: Αναπληρωτής Καθηγητής Ιωάννης Παπαδάτος (ΕΚΠΑ)
Μέλος: Ομότιμη Καθηγήτρια Παναγιώτα Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα (ΕΚΠΑ)
Μέλος: Λέκτορας Αφροδίτη Χασιακού (ΕΚΠΑ)

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή

Επιβλέπων: Αναπληρωτής Καθηγητής Ιωάννης Παπαδάτος (ΕΚΠΑ)
Μέλος: Ομότιμη Καθηγήτρια Παναγιώτα Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα (ΕΚΠΑ)
Μέλος: Λέκτορας Αφροδίτη Χασιακού (ΕΚΠΑ)
Μέλος: Αναπληρωτής Καθηγητής Ελευθέριος Πλάτων (ΕΚΠΑ)
Μέλος: Επίκουρος Καθηγητής Κωνσταντίνος Κοπανιάς (ΕΚΠΑ)
Μέλος: Καθηγητής Μιχάλης Κοσμόπουλος (Παν/μιο Μιζούρι, ΗΠΑ)
Μέλος: Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Αιμιλία Μπάνου (Παν/μιο Πελοποννήσου)

Αθήνα 2019

Περιεχόμενα Τόμου Α

Ευχαριστίες	10
Α΄ Μέρος: Εισαγωγή	14
Κεφ.1 Εισαγωγή	14
1.1 Η περίπτωση του οικοπέδου Μινασιάν στο Αίγιο	14
1.2 Η ιστορία της Προϊστορικής έρευνας στην Αιγιάλεια	18
1.3 Τα ερωτήματα, οι στόχοι και οι περιορισμοί της παρούσας έρευνας	25
1.4 Η Μεθοδολογία της έρευνας	27
1.5 Η δομή της έρευνας	29
Β΄ Μέρος: Η ΠΕΧ στην Αιγιάλεια και στο Αίγιο	32
Κεφ. 2 Η περιοχή της Αιγιαλείας	32
2.1 Γεωγραφικό-γεωμορφολογικό υπόβαθρο	32
2.2 Οι Πρωτοελλαδικές θέσεις της Αιγιαλείας	39
2.2.1 Αιγείρα	40
2.2.2 Κοιλιάδα του Κριού	40
2.2.3 Καμάρες	40
2.2.4 Κασσάνεβα	41
2.2.5 Κερόνεια	42
2.2.6 Κράθιο	44
2.2.7 Λαμπίρι	44
2.2.8 Πλάτανος	45
2.2.9 Ριζόμυλος	45
2.2.10 Αίγιο	48
2.3 Συζήτηση	50
Κεφ.3 Αίγιο-Οικόπεδο Μινασιάν	58
3.1 Προβλήματα, περιορισμοί και μεθοδολογική προσέγγιση της ανασκαφής	58
3.2 Το Συνοπτικό χρονικό της ανασκαφής	63
3.3 Ανάλυση των ανασκαφικών δεδομένων (στρωματογραφία, αρχιτεκτονικά κατάλοιπα)	67
3.3.1 Τα ανασκαφικά δεδομένα της Περιόδου Α	67
Στάδιο 1	67
Στάδιο 2	68
Στάδιο 3	71
Στάδιο 4	72
Στάδιο 5	73

3.3.2 Τα ανασκαφικά δεδομένα της περιόδου Β _____	78
Στάδιο 6 _____	78
Στάδιο 7 _____	79
Στάδιο 8 _____	81
Στάδιο 9 _____	83
Στάδιο 10 _____	85
3.3.3 Σύνοψη _____	86
3.4 Συζήτηση-Συμπεράσματα _____	89
Κεφ. 4 Μεθοδολογικά ζητήματα της κεραμικής του Αιγίου _____	93
4.1 Ζητήματα Ορολογίας της Πρωτοελλαδικής ΙΙ Κεραμικής _____	93
4.2 Βασικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις της κεραμικής της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού _____	97
4.2.1 Ανάλυση βάσει Κεραμικών Ρυθμών («ware») _____	97
4.2.2 Ανάλυση βάσει τυπολογικών χαρακτηριστικών _____	99
4.2.3 Ανάλυση βάσει κεραμικών κατηγοριών («classes») _____	101
4.3 Ζητήματα διατήρησης της κεραμικής _____	104
4.4 Μεθοδολογική Προσέγγιση της Κεραμικής του Αιγίου (οικόπεδο Μινασιάν) _____	106
4.5 Μέθοδος Χρονολόγησης _____	114
4.6 Μέθοδος παρουσίασης της κεραμικής _____	115
Κεφ.5 Ανάλυση της Κεραμικής του οικοπέδου Μινασιάν _____	120
5.1 Λεπτότεχνη Κεραμική με σκοτεινόχρωμο στιλπνό επίχρισμα (ΕπΣτ1) _____	120
5.1.1 Ορισμός του Κεραμικού Ρυθμού _____	120
5.1.2 Ανάλυση ανά σχήμα _____	125
5.1.3 Παράλληλοι κεραμικοί ρυθμοί/κατηγορίες _____	157
5.2 Λεπτότεχνη κεραμική με Ερυθρωπό-Καστανό επίχρισμα (ΕπΣτ2) _____	159
5.2.1 Ορισμός του κεραμικού ρυθμού _____	159
5.2.2 Ανάλυση ανά σχήμα _____	160
5.2.3 Παράλληλοι Κεραμικοί Ρυθμοί _____	171
5.3 Λεπτότεχνη κεραμική πρασινωπού-γκρίζου χρώματος με (διαβρωμένο) σκοτεινόχρωμο επίχρισμα (ΕπΣτ3) _____	171
5.3.1 Ορισμός του κεραμικού ρυθμού _____	171
5.3.2 Ανάλυση ανά σχήμα _____	173
5.3.3 Παράλληλοι κεραμικοί ρυθμοί/ κατηγορίες _____	178
5.4 Λεπτότεχνη κεραμική με σκοτεινόχρωμο Αδρό επίχρισμα (ΕπΣτ4) _____	178
5.4.1 Ορισμός του κεραμικού ρυθμού _____	178
5.4.2 Ανάλυση ανά σχήμα _____	179
5.4.3 Παράλληλοι κεραμικοί ρυθμοί/ κατηγορίες _____	187
5.5 Ημιλεπτότεχνη-Ημιχονδροειδής κεραμική με επιχρισμένη επιφάνεια (ΗμΕπ) _____	188

5.5.1 Ορισμός του κεραμικού ρυθμού	188
5.5.2 Ανάλυση ανά σχήμα	190
5.5.3 Παράλληλοι κεραμικοί ρυθμοί	194
5.6 Λεπτότεχνη κεραμική με ανοιχτόχρωμη επιφάνεια χωρίς επίχρισμα (Αβ)	195
5.6.1 Ορισμός του κεραμικού ρυθμού	195
5.6.2 Ανάλυση ανά σχήμα	197
5.6.3 Παράλληλοι κεραμικοί ρυθμοί/ κατηγορίες	207
5.7 Λεπτότεχνη Κεραμική με Κηλιδωτή επιφάνεια (Κηλ)	208
5.7.1 Ορισμός του κεραμικού ρυθμού	208
5.7.2 Ανάλυση ανά σχήμα	211
5.7.3 Παράλληλοι κεραμικοί ρυθμοί/ κατηγορίες	220
5.8 Λεπτότεχνη Γραπτή Κεραμική (Γρ)	221
5.8.1 Ορισμός του κεραμικού ρυθμού	221
5.8.2 Τοπολογικές Κατηγοριοποιήσεις	222
5.8.3 Παράλληλοι κεραμικοί ρυθμοί/ κατηγορίες	225
5.9 Ημιχονδροειδή με ανοιχτόχρωμα εγκλείσματα χωρίς επίχρισμα με έντριπτες/ σφουγγιχτές επιφάνειες (Εντρ/Σφ 1-2)	226
5.9.1 Ορισμός του κεραμικού ρυθμού	226
Υποκατηγορία Εντρ/Σφ1	227
Υποκατηγορία Εντρ/Σφ2	228
5.9.2 Ανάλυση ανά σχήμα	230
5.9.3 Παράλληλοι κεραμικοί ρυθμοί/ κατηγορίες	247
5.10. Ημιχονδροειδής ερυθρόχρωμη κεραμική (Εντρ/Σφ3)	247
5.10.1 Ορισμός του κεραμικού ρυθμού	247
5.10.2 Ανάλυση ανά σχήμα	249
5.10.3 Παράλληλοι κεραμικοί ρυθμοί/ κατηγορίες	252
5.11 Χονδροειδής-Ημιχονδροειδής κεραμική (Χο)	253
5.11.1 Ορισμός του Κεραμικού Ρυθμού	253
5.11.2 Ανάλυση ανά σχήμα	258
5.11.3 Παράλληλοι Κεραμικοί Ρυθμοί	279
5.12 «Unicum» (Σχ.32)	280
Γ' Μέρος: Σύνθεση-Συζήτηση	286
Κεφ. 6 Χρονολογικά ζητήματα	286
6.1 Ζητήματα χρονολόγησης της περιόδου	286
6.2 Σύνοψη των αλλαγών στην κεραμική του Οικοπέδου Μινασιάν	292
6.2.1 Μεταβολές κεραμικών ρυθμών	294
6.2.2 Μεταβολές στα σχήματα	296

6.2.3 Μεταβολές στην διακόσμηση _____	302
6.2.4 Συζήτηση _____	303
Κεφ.7 Χρονολογικοί συσχετισμοί με άλλες θέσεις _____	305
Κεφ.8 Το φαινόμενο του πολιτισμικού υβριδισμού _____	308
8.1 Εισαγωγή _____	308
8.2 Θεωρητικό πλαίσιο _____	309
8.2.1 Ορισμός _____	309
8.2.2 Τα στάδια του πολιτισμικού υβριδισμού _____	311
8.2.3 Κριτική στην θεωρία του πολιτισμικού υβριδισμού _____	313
8.2.4 Επαναπροσδιορισμός _____	313
8.3 Οι εκφάνσεις του υβριδισμού στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού _____	316
8.3.1 Το υπόβαθρο του υβριδισμού _____	316
8.3.2 Ο σκευομορφισμός στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού _____	319
8.3.3 Η υιοθέτηση του κεραμικού τροχού _____	324
8.3.4 Μορφολογικοί υβριδισμοί _____	325
8.5 Το φαινόμενο του πολιτισμικού υβριδισμού-Συζήτηση _____	339
8.5.1 Γενικές παρατηρήσεις για τον πολιτισμικό υβριδισμό στο Αίγιο _____	339
8.5.2 Η ποικιλομορφία του πολιτισμικού υβριδισμού στην ΠΕ ΠΒ _____	340
8.5.3 Η διαχρονική εξέλιξη του φαινομένου _____	343
8.5.4 Ο πολιτισμικός υβριδισμός στο Αίγιο και στην Αιγιάλεια _____	347
8.5.5 Ο υβριδισμός στην ΠΕ ΠΒ κεραμική του Αιγίου ως προς το ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο _____	350
8.5.6 Η πρόσληψη της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί στην ΠΕ ΠΒ _____	352
8.5.7 Η ομάδα Λευκαντί Ι-Καστρί ως παράγοντας ερμηνείας των πολιτισμικών μεταβολών της ΠΕ ΠΒ. _____	358
Κεφ.9 Εγχειρηματική Αλυσίδα _____	365
9.1 Θεωρητικό πλαίσιο _____	365
9.2 Η εγχειρηματική αλυσίδα της κεραμικής του οικόπεδο Μινασιάν _____	369
9.2.1 Εξόρυξη _____	369
9.2.2 Ομογενοποίηση _____	370
9.2.3 Πρωτογενής διαμόρφωση _____	374
9.2.4 Δευτερογενής διαμόρφωση _____	379
9.2.5 Στέγνωμα _____	381
9.2.6 Διαμόρφωση Επιφάνειας _____	381
9.2.7 Όπτηση _____	386
9.2.8 Συζήτηση _____	391
Κεφ. 10 Κεραμική παραγωγή _____	393

10.1 Εισαγωγή	393
10.2 Το ζήτημα της τεχνικής εξειδίκευσης	394
10.3 Τεχνολογικές ενδείξεις και οργάνωση της κεραμικής παραγωγής	397
10.4 Η κεραμική παραγωγή στην ηπειρωτική Ελλάδα κατά την ΠΕΧ	400
10.5 Η κεραμική παραγωγή του Αιγίου	407
<i>10.5.1 Κεραμική ύλη</i>	<i>408</i>
<i>10.5.2 Τεχνικές κατασκευής</i>	<i>409</i>
<i>10.5.3 Τυπολογία σχημάτων</i>	<i>409</i>
<i>10.5.4. Επεξεργασία επιφάνειας</i>	<i>410</i>
<i>10.5.5 Όπτηση</i>	<i>411</i>
<i>10.5.6 Σημεία κεραμέων</i>	<i>411</i>
<i>10.5.7 Διακίνηση κεραμικής</i>	<i>412</i>
<i>10.5.8 Συμπεράσματα</i>	<i>413</i>
10.6 Η κεραμική παραγωγή του Αιγίου διαχρονικά	416
10.7 Η κεραμική παραγωγή του Αιγίου στο ευρύτερο ελλαδικό πλαίσιο	421
Κεφ.11 Συμπεράσματα	423
11.1 Σύνοψη	423
11.2 Οι πολιτισμικές μεταβολές της ΠΕΧ υπό το πρίσμα των δεδομένων του Αιγίου	424
<i>11.2.1 Συνέχειες και ασυνέχειες στην αρχιτεκτονική</i>	<i>426</i>
<i>11.2.2 Συνέχειες και ασυνέχειες στην κεραμική</i>	<i>429</i>
<i>11.2.3 Σύνθεση και ερμηνεία των δεδομένων</i>	<i>430</i>
11.3 Νέα ερωτήματα και μελλοντική έρευνα	435
Βιβλιογραφικός Κατάλογος	438
Ξενόγλωσση βιβλιογραφία	438
Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία	463
Κατάλογος βιβλιογραφικών συντομογραφιών	472
Κατάλογος συντομογραφιών	472
Κατάλογος χαρτών	473
Κατάλογος πινάκων	473
Κατάλογος σχεδίων	474
Κατάλογος εικόνων	474
Κατάλογος γραφημάτων	475

Περιεχόμενα Τόμου Β

Χάρτες: 1-3

Πίνακες: 1-6

Σχέδια: 1-34

Εικόνες: 1-63

Γραφήματα: 1-15

Παράρτημα 1: 1-3

Παράρτημα 2

Ευχαριστίες

Η πρώτη επαφή μου με την αρχαιολογία της περιοχής του Αιγίου είχε γίνει, ήδη, από το πρώτο έτος σπουδών μου στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, το καλοκαίρι του 2008. Έκτοτε επανερχόμενοι στην περιοχή ετησίως και σε εθελοντική βάση στο πλαίσιο σωστικών ανασκαφών και καταγραφών της τοπικής εφορείας. Ωστόσο, καθοριστικής σημασίας κρίθηκε η συμμετοχή μου στην ανασκαφή της Μυγδαλιάς Πετρωτού υπό την διεύθυνση της δρ. Λένας Παπάζογλου-Μανιουδάκη, η οποία με παρότρυνε να ενασχοληθώ με την περιοχή του Αιγίου και την ευχαριστώ θερμά για την παραχώρηση της άδειας μελέτης του αρχαιολογικού υλικού από το οικόπεδο Μινασιάν του Αιγίου. Οι πληροφορίες, οι συμβουλές της, το πολύτιμο ερευνητικό της έργο στην Αχαΐα, αλλά και η συγκατάθεσή της, ήταν αυτές που κατέστησαν εφικτή την εκπόνηση της παρούσας διατριβής.

Καθοριστικής σημασίας για την επιλογή του θέματος αλλά και για την αποπεράτωση της διατριβής αποδείχτηκαν οι συστάσεις και οι κατευθυντήριες οδηγίες του επόπτη σπουδών μου, αναπλ. καθ. Ιωάννη Παπαδάτου, τον οποίο και ευχαριστήσω θερμά. Εκτός της συμβουλευτικής του συνδρομής και της παρακολούθησης του συνόλου των σταδίων της μελέτης, συνέβαλε καθοριστικά στην ολοκλήρωση των σχεδίων της κεραμικής, διαδικασία για την οποία θα χρειαζόμουν πολύ περισσότερο χρόνο και δαπάνη, χωρίς την δική του συμβολή. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω την καθηγήτρια μου και μέλος της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής λέκτ. Αφροδίτη Χασιακού για την παρακολούθηση της πορείας μου καθ' όλη την διάρκεια των σπουδών μου. Η ενθαρρυντική της στάση και η υπομονετική της προσέγγιση σε όλα τα προβλήματα που με απασχόλησαν ως φοιτητή, έπαιξαν πρωτεύοντα ρόλο στην διαμόρφωση μου ως ερευνητή αλλά και ως χαρακτήρα. Την ομότ. καθ. Νάγια Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα ευχαριστώ θερμά για την υποστήριξη και τις συμβουλές που μου παρείχε καθ' όλη την διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών και ιδιαίτερα κατά την εκπόνηση της διδακτορικής διατριβής μου. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλα τα μέλη της επταμελούς εξεταστικής επιτροπής.

Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον καθηγ. J. Rutter για τις πληροφορίες που μου προσέφερε μέσα από τις συναντήσεις και τις συζητήσεις μας, επισημαίνοντας μου την σημασία του παρόντος υλικού. Τον καθηγ.

W. B. Cavanagh, θα ήθελα να ευχαριστήσω για τις γνώσεις, που μου παρείχε επί της κεραμικής και ιδιαίτερα επί της μεθοδολογίας.

Για τις ιδιαίτερα χρήσιμες επισημάνσεις επί των τεχνολογικών χαρακτηριστικών της υπό μελέτη κεραμικής, οφείλονται ευχαριστίες στον επίκ. καθηγ. Ιωάννη Ηλιόπουλο.

Επίσης, δεν θα μπορούσα να παραβλέψω την βοήθεια που μου παρείχαν με τις ατελείωτες συζητήσεις και εγκάρδιες συμβουλές τους, ο αρχαιολόγος Ηλίας Σπονδύλης και οι αρχαιολόγοι δρ. Γεωργία Κορδατζάκη, δρ. Ανθή Μπαλιτσάρη, δρ. Μαρία Χολέβα και δρ. Μαργαρίτα Νάζου.

Επιπλέον, θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στους εργαζομένους της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας, ιδιαιτέρως την προϊσταμένη της εφορείας δρ. Αναστασία Κουμούση, την αρχαιολόγο, δρ. Γεωργία Αλεξοπούλου, τον αρχαιολόγο δρ. Αντρέα Βόρδο και την αρχαιολόγο κα. Χριστίνα Κατσαρού, καθώς και τους υπαλλήλους του Μουσείου Αιγίου για την βοήθεια και την φιλία τους και, συγκριμένα, τον κ. Ν. Ροδόπουλο, τον κ. Π. Σηλιωτόπουλο, την κα. Π. Κεπενού, τον κ. Κ. Βαγενά, τον κ. Γ. Καραβά, την κα. Τ. Καλογήρου και τον κ. Χ. Κανιό.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στις βιβλιοθηκονόμους του σπουδαστηρίου Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής, Σταυρούλα Κανακάκη και Φωτεινή Μπαλλά για την αμέριστη συμπαράσταση τους και για τις διευκολύνσεις που μου παρείχαν καθ' όλη την διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών.

Το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών ευχαριστώ θερμά για την οικονομική αρωγή του, χωρίς την οποία η διατριβή δεν θα είχε ολοκληρωθεί.

Εκτός από τους αρχαιολόγους και συναδέλφους που μου συμπαραστάθηκαν σε αυτή την προσπάθεια, τις μεγαλύτερες ευχαριστίες οφείλω στην οικογένεια μου, που χωρίς την ηθική και υλική συμπαράσταση της, δεν θα είχα επιτύχει τον στόχο μου. Ιδιαίτερα θα ήθελα να ευχαριστήσω τους γονείς μου για την υπομονή με την οποία αντιμετώπισαν το εγχείρημά μου αλλά και για τις προτροπές τους. Η παρούσα μελέτη δεν θα υφίστατο χωρίς την υλική και ηθική συμπαράσταση του παππού μου Θεόδωρου Τρελλόπουλου, ο οποίος δυστυχώς δεν έζησε για να δει την ολοκλήρωση αυτής μου της προσπάθειας, της γιαγιάς μου Βασιλικής και των θείων μου Γεωργίου και Παναγιώτη Πουρσανίδη.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την αρχαιολόγο Μαριάννα Μαυροφοράκη, για την πολυσχιδή της βοήθεια, τις πολύτιμες συμβουλές της, την δημιουργική

κριτική της, τις ιδέες της, την ανάγνωση μεγάλων τμημάτων της μελέτης, την υπομονή και την συμπαράσταση της.

Για όλα τα λάθη και τις παραβλέψεις της παρούσα μελέτης φέρω την αποκλειστική ευθύνη.

Στη μνήμη του παππού μου Θεόδωρου.

Α΄ Μέρος: Εισαγωγή

Κεφ.1 Εισαγωγή

1.1 Η περίπτωση του οικοπέδου Μινασιάν στο Αίγιο

Το Αίγιο αποτελεί μία από τις πιο σημαντικές θέσεις της Αχαΐας, γενικότερα, και της Αιγιαλείας, ειδικότερα, όπως υποδεικνύει σε μεγάλο βαθμό η διαχρονική κατοίκηση του από την Νεολιθική περίοδο έως σήμερα. Η ιδιαίτερα ευνοϊκή θέση του Αιγίου στην βόρεια Πελοπόννησο, στο «σταυροδρόμι» που συνδέει την ανατολική με την δυτική Ελλάδα και την Πελοπόννησο με την Στερεά Ελλάδα και την Θεσσαλία, αιτιολογεί τον ρόλο του στα τεκταινόμενα της ευρύτερης περιοχής. Επίσης, η ύπαρξη σημαντικών πλουτοπαραγωγικών πηγών στην ευρύτερη περιοχή, όπως πεδινών εκτάσεων και ποταμών, θα έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη και στην αυτάρκεια του οικισμού.

Η γεωπολιτική σημασία της ευρύτερης περιοχής φαίνεται ήδη αρκετά νωρίς από τις αναφορές του ονόματος της Αιγιαλείας σε πινακίδες της Γραμμικής Β' από την Θήβα (TH Of25: a-ki-a-ri-ja (Αιγιάλεια), a-ki-a-ri-ja-de (από την Αιγιάλεια)¹. Ο Όμηρος αναφέρεται στο Αίγιο και στην Ελίκη στον Νηών κατάλογο εντάσσοντας τα στην επικράτεια του Αγαμέμνονα², ενώ φαίνεται και ο ιδιαίτερος πολιτικός ρόλος του Αιγίου, με πιο χαρακτηριστική ένδειξη την ύπαρξη ιερού του Ομαρυγίου Διός, όπου λέγεται ότι έγινε η σύναξη των αρχηγών των Αχαιών προκειμένου να συσχεφθούν ενόψει της εκστρατείας κατά της Τροίας³. Ιδιαίτερος, επίσης, είναι ο ρόλος του Αιγίου ως έδρας των Αχαιών, μετά την καταστροφή της Ελίκης, καθώς και ως πολιτικού-θρησκευτικού κέντρου της Αχαϊκής Συμπολιτείας⁴ από το 280 π.Χ. Η μεγάλη ακμή του Αιγίου παρατηρείται, κυρίως, κατά την Ύστερη Κλασσική και Ελληνιστική περίοδο, όμως σημαντικά ευρήματα προέρχονται από όλες τις ιστορικές περιόδους. Η σημασία του Αιγίου φαίνεται και από το πλήθος των ιερών που υπήρχαν στην ίδια την πόλη αλλά και στην ευρύτερη περιοχή, όπως μαρτυρά ήδη ο

¹ Μόσχος 2012, 300.

² Ομήρου Ιλιάς, Β 574-575.

³ Πausanias, Ελλάδος Περιήγησις, Αχαϊκά VII, 24,2.

⁴ Σταυρόπουλος 1954, 88.

Παυσανίας⁵. Οι αρχαιολογικές μελέτες για τις ιστορικές περιόδους στην περιοχή είναι αρκετές και σημαντικές⁶. Ο ρόλος του Αιγίου και της Αιγιαλείας εξακολουθεί να είναι κεντρικός και σε μεταγενέστερες περιόδους και ιδιαίτερα κατά τους επαναστατικούς χρόνους⁷.

Η προϊστορική θέση αναπτύσσεται πάνω σε επίμηκες ύψωμα στα ΒΑ της σύγχρονης πόλης, εν είδει ακρόπολης, η οποία εποπτεύει τον Κορινθιακό κόλπο και τις απέναντι ακτές της Στερεάς Ελλάδας, αλλά και την ενδοχώρα της Αιγιαλείας. Επάνω σε αυτή την ακρόπολη αναπτύχθηκε ο ΠΕ II οικισμός του Αιγίου, ο οποίος αποτελεί και το κεντρικό αντικείμενο μελέτης της παρούσας διατριβής. Το πρωτογενές αρχαιολογικό υλικό, που αποτελεί την βασική πηγή πληροφοριών μας είναι αυτό που προέρχεται από την ανασκαφή του οικοπέδου Μινασιάν (Δωδεκανήσων 18), το οποίο βρίσκεται εντός των ορίων της σύγχρονης πόλης του Αιγίου. Η ανασκαφή του συγκεκριμένου οικοπέδου, πέραν της πλούσιας στρωματογραφίας και ορισμένων αρχιτεκτονικών καταλοίπων, έφερε στο φώς σημαντική ποσότητα ΠΕ II κεραμικής, η μελέτη της οποίας αποτελεί το βασικό «εργαλείο» προσέγγισης του Πρωτοελλαδικού οικισμού του Αιγίου. Εκτός από το οικόπεδο Μινασιάν ενδείξεις για ΠΕ κατάλοιπα υπάρχουν και σε άλλα σημεία της ακρόπολης, γεγονός που μαρτυρά την ύπαρξη στην περιοχή εκτεταμένου ΠΕ οικισμού.

Με την εστίαση της έρευνας μας στην περιοχή του Αιγίου στην δεδομένη περίοδο αποσκοπούμε στην διεύρυνση της εικόνας μας για την ΠΕ II περίοδο στον ηπειρωτικό χώρο και συγκεκριμένα για την ύστερη φάση της, την ΠΕ IIB⁸, όπως συνηθίζεται πλέον να αναφέρεται⁹, η οποία έχει συσχετιστεί με σημαντικές πολιτισμικές μεταβολές σε πολλούς τομείς του υλικού πολιτισμού¹⁰. Χαρακτηριστικές είναι οι μεταβολές στην κεραμική, με την εμφάνιση της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί, στην μεταλλουργία, με την υιοθέτηση του κράματος

⁵ Παυσανίας, Ελλάδος Περιήγησις, Αχαϊκά VII, 23,5.

⁶ Για μία συνοπτική αναφορά στις αρχαιότητες του Αιγίου αλλά και της ευρύτερης περιοχής βλ. Μόσχος 2012, 300-307, Πετρόπουλος 2012, 308-313, Κόλια 2012, 324-331, Βόρδος 2012, 332-339.

⁷ Για μία επισκόπηση της Ιστορίας της πόλης του Αιγίου αλλά και της ευρύτερης περιοχής βλ. Σταυρόπουλος 1954.

⁸ Σύμφωνα με τους χρονολογικούς όρους της Λέρνας η συγκεκριμένη περίοδος ταυτίζεται με την Λέρνα III C-III D βλ. Rutter 2001, table 2, Weiberg and Lindblom 2014, table.2. Ωστόσο, ορισμένοι ερευνητές επιλέγουν να διακρίνουν είτε το πρώιμο στάδιο της Λέρνας III C, βλ. Pullen 2011, table 1.2, είτε το πρώιμο και το μεσαίο στάδιο της ίδιας φάσης, βλ. Cavanagh et al., 2016, table 5, και να το αποκόπτουν από την ΠΕ IIB. Στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής επιλέγουμε την ταύτιση συνολικά της Λέρνας III C-III D με την ΠΕ IIB περίοδο.

⁹ Rutter 1983b, Rutter 1984, Pullen 2013, 545.

¹⁰ Γιαννόπουλος 2012, 196-212.

χαλκού-κασσιτέρου, στην αρχιτεκτονική, όπου εμφανίζεται για πρώτη φορά η μνημειώδης αρχιτεκτονική με πιο αντιπροσωπευτικό αρχιτεκτονικό τύπο, την «οικία με διαδρόμους», και στο εμπόριο, όπως φανερώνει η εντατικοποίηση των Αιγαιακών, αλλά και των δια-Αιγαιακών επαφών προς τα ανατολικά και προς τα δυτικά¹¹. Το Αιγαίο εντάσσεται σε ένα πολύ ευρύ εμπορικό πλαίσιο¹², ένα πρώιμο «παγκόσμιο δίκτυο»¹³, όπως υποδεικνύει μεταξύ άλλων η υιοθέτηση της χρήσης του κράματος χαλκού-κασσιτέρου¹⁴ με πιθανή προέλευση περιοχές της κεντρικής Ασίας, του Αφγανιστάν, την οροσειρά μεταξύ Σαξονίας και Βοημίας και την Κορνούαλη της Αγγλίας.

Ιδιαίτερα στον τομέα της κεραμικής, που θα μας απασχολήσει κυρίως εδώ, παρατηρούνται σε αρκετές περιοχές, κυρίως της ανατολικής και κεντρικής Στερεάς Ελλάδας, αλλά και της Θεσσαλίας, μεταβολές που σχετίζονται σε μεγάλο βαθμό με την «εισβολή» της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί. Η συγκεκριμένη κεραμική ομάδα, η οποία συνοδεύεται από την τεχνολογία του τροχού, προέρχεται από την δυτική Μικρά Ασία και έχει προκαλέσει εκτενείς συζητήσεις¹⁵. Ωστόσο, αυτή δεν φαίνεται να επηρεάζει όλες τις περιοχές του ηπειρωτικού χώρου με τον ίδιο τρόπο, ενώ στην Πελοπόννησο, πλην της Αχαΐας, και στα νησιά του Ιονίου δεν έχουν εντοπιστεί αγγεία που να συνδέονται με αυτήν.

Τις ραγδαίες πολιτισμικές μεταβολές στο τέλος της περιόδου έρχονται να επιβεβαιώσουν οι καταστροφές που συμβαίνουν σε πολλές θέσεις του ηπειρωτικού χώρου. Αν και οι καταστροφές δεν συγκεντρώνονται μόνο σε μία συγκεκριμένη περίοδο, αλλά συμβαίνουν σε διάφορα στάδια της ΠΕ ΙΙ και ΠΕ ΙΙΙ¹⁶, σημειώνεται ότι στην φάση που είναι σύγχρονη με την Λέρνα ΙΙΙD, οι καταστροφές παρουσιάζουν αυξημένη συγκέντρωση, τροφοδοτώντας μία σειρά ερευνητικών συζητήσεων, στις οποίες θα αναφερθούμε στην συνέχεια¹⁷.

Λαμβάνοντας υπ' όψη την παραπάνω εικόνα του Αιγαίου κατά την ΠΕ ΙΙΒ, θεωρούμε ότι το Αίγιο, και σε ευρύτερο επίπεδο η Αιγιάλεια, προσφέρεται για την περαιτέρω μελέτη αυτών των μεταβολών, ως πιθανός χώρος συνάντησης διαφορετικών παραδόσεων, λόγω και του ιδιαίτερου γεωγραφικού της χαρακτήρα.

¹¹ Maran 2007, 12, 18.

¹² Maran 1998, 440, Γιαννόπουλος 2013, 220.

¹³ Broodbank 2009, 446-451.

¹⁴ Maran 1998, 256.

¹⁵ Rutter 1979, Pullen 2013, Choleva 2018.

¹⁶ Forsén 1992, 251.

¹⁷ Βλ. στο παρόν Κεφ.11.2.

Ωστόσο, αν και Πρωτοελλαδικές αρχαιότητες είναι γνωστές από διάφορες θέσεις στην ευρύτερη περιοχή, μέχρι στιγμής, δεν υπάρχουν σαφείς πληροφορίες για το συγκεκριμένο ζήτημα εκτός από τα στοιχεία που προκύπτουν από την μελέτη της κεραμικής του Ριζόμυλου. Όπως θα αναφέρουμε στην συνέχεια, οι έρευνες στην περιοχή έχουν εστιάσει κυρίως σε άλλες περιόδους της προϊστορίας και βασίζονται συχνά σε αρκετά αποσπασματικά δεδομένα.

1.2 Η ιστορία της Προϊστορικής έρευνας στην Αιγιάλεια

Γενικότερα, η προϊστορική έρευνα στην Αιγιάλεια, όπως και στην υπόλοιπη Αχαΐα, μέχρι και την δεκαετία του 1960, μπορεί να χαρακτηριστεί σε γενικές γραμμές ελλιπής. Παρόλο ξεκίνησε ήδη από τις αρχές του 20ου αι., μόλις τις τελευταίες δεκαετίες η δράση των ερευνητών και των αρχαιολογικών σχολών στην περιοχή έγινε πιο εντατική.

Από βιβλιογραφική άποψη, κεντρικής σημασίας για την μελέτη της προϊστορίας της περιοχής είναι το έργο της Vermeule¹⁸ και του Åström¹⁹ και στη συνέχεια χρονολογικά η συστηματική μελέτη του Παπαδόπουλου²⁰. Οι μελέτες αυτές είναι από τις πιο βασικές για την περιοχή, καθώς ανέδειξαν την σημασία της στα προϊστορικά χρόνια και πυροδότησαν το ενδιαφέρον πολλών ερευνητών. Αν και βασικό τους αντικείμενο είναι οι αρχαιότητες των μυκηναϊκών χρόνων, περιλαμβάνουν χρήσιμες πληροφορίες για τις αρχαιότητες της ΠΕ και της ΜΕ περιόδου, παρόλο που τα δεδομένα είναι αρκετά αποσπασματικά. Πιο πρόσφατες και πληρέστερες είναι οι μελέτες του Κολώνα²¹ και του Πετρόπουλου²² για την τοπογραφία της περιοχής, οι οποίες εμπλουτίστηκαν με νεώτερα δεδομένα και προσφέρουν μία σαφή και διαχρονική εικόνα της κατοίκησης στην περιοχή κατά τους προϊστορικούς χρόνους.

Οι επιφανειακές έρευνες, ως πηγή πληροφοριών, σχετικών με την διασπορά των αρχαιολογικών θέσεων και την διαχρονικότητα της κατοίκησης στην Αιγιάλεια, είναι πολύ περιορισμένες. Σημαντικές έρευνες για την Προϊστορία της ευρύτερης περιοχής, εκτός αυτής του Åström²³, είναι οι έρευνες των Hope Simpson και Dickinson, που σχετίζονταν σε μεγάλο βαθμό με έρευνες επιφανείας²⁴. Σε αυτές τις μελέτες, αν και περιλαμβάνονται οι μέχρι τότε γνωστές θέσεις, οι αναφορές περιορίζονται στα βασικά μόνο στοιχεία για τις θέσεις, ενώ δεν παρατίθενται επαρκείς πληροφορίες για τα κινητά ευρήματα. Πιο πρόσφατη και συστηματική επιφανειακή έρευνα, στην οποία θα αναφερθούμε λεπτομερώς παρακάτω

¹⁸ Vermeule 1960, 1-21.

¹⁹ Åström 1964, 89-110.

²⁰ Papadopoulos 1978-1979.

²¹ Κολώνας 1996-1997.

²² Πετρόπουλος 1990.

²³ Åström 1964, 89-110.

²⁴ Hope Simpson and Dickinson 1979, Hope Simpson 1981.

πραγματοποιήθηκε κατά μήκος του ποταμού Κριού από την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή στο διάστημα 2001-2006.

Εκτός των επιφανειακών ερευνών, σημαντικά στοιχεία για την προϊστορία της περιοχής έχουν προκύψει από το έργο της αρμόδιας εφορείας αρχαιοτήτων²⁵ και από τις ξένες σχολές που δραστηριοποιήθηκαν και δραστηριοποιούνται στην περιοχή²⁶. Πλήρης κατάλογος μόνο των Πρωτοελλαδικών θέσεων θα παρατεθεί στην συνέχεια²⁷. Σε αυτό το σημείο κρίνουμε σκόπιμη την αναφορά στις ανασκαφικές έρευνες στην Αιγιάλεια για την Προϊστορική περίοδο συνολικά, παραθέτοντας τα διαθέσιμα δεδομένα με σειρά, από την ανατολική Αιγιάλεια προς την δυτική.

Κεντρικής σημασίας για την ιστορία των ανασκαφών της περιοχής, αλλά και αρχαιολογικά, είναι η αποκάλυψη του μυκηναϊκού οικισμού στην Αιγείρα²⁸. Η θέση βρίσκεται στα σύνορα με την Κορινθία, στον λόφο του Παλαιοκάστρου και σε υψόμετρο 400μ., στην ΒΑ. κλιτύ του υψώματος, με εποπτεία στον Κορινθιακό κόλπο²⁹. Η πρώτη ανασκαφική έρευνα διενεργήθηκε το 1916 από το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, υπό τον Ο. Walter³⁰, οπότε και εντοπίζονται τα πρώτα μυκηναϊκά όστρακα. Μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο συνεχίστηκε για μικρό διάστημα το 1926. Οι έρευνες έγιναν με πιο συστηματικό τρόπο από το 1973 και μετά, και συνεχίζονται μέχρι σήμερα³¹. Οι ανασκαφές στον χώρο έφεραν στο φως ένα σημαντικό ΥΕ ΙΙΙΓ οικισμό με δύο κύριες οικοδομικές φάσεις, καθώς και αρχαιολογικό υλικό χρονολογούμενο στην ΤΝ-ΠΕ Ι και ΠΕ ΙΙΙ-ΜΕ περίοδο³². Ωστόσο, οι προμυκηναϊκές αρχαιότητες αποτελούν μικρό μέρος των ευρημάτων και, παρά το γεγονός ότι έχουν μελετηθεί συστηματικά και έχουν δημοσιευτεί, δεν προσφέρουν επαρκείς πληροφορίες ως προς την κατοίκηση και την δραστηριότητα στην θέση.

Σε μικρή απόσταση από την ακρόπολη της Αιγείρας και στην παραλιακή περιοχή της Ακράτας, στην περιοχή που ονομάζεται σήμερα Κράθιο, εντοπίστηκε

²⁵ ΣΤ' Εφορεία Κλασσικών και Προϊστορικών Αρχαιοτήτων και από το 2014 Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας.

²⁶ Για ένα πιο λεπτομερή κατάλογο των θέσεων με προϊστορικά ευρήματα βλ. στα: Åström 1964, Dickinson and Hope Simpson 1979, Hope Simpson 1981, Giannopoulos 2008.

²⁷ Βλ στο παρόν Κεφ.2.2.

²⁸ ενδεικτικά: Deger-Jalkotzy and Ladstätter, 2006, Alram-Stern 2003, 15-22, Deger-Jalkotzy 2001, 53-76, Giannopoulos 2008, 83-93.

²⁹ Βόρδος και Κόλια 2008, 18-19.

³⁰ Walter 1919, 40.

³¹ Alram-Stern 2010, 144.

³² Alram-Stern 2006, 19-88.

Νεολιθικός οικισμός που βρίσκεται 30 χλμ. δυτικά του Αιγίου³³. Αγγεία και εργαλεία από την συγκεκριμένη ανασκαφή εκτίθενται στο Αρχαιολογικό μουσείο Αιγίου. Η κεραμική του οικισμού δεν έχει μελετηθεί επαρκώς και δεν αποκλείεται να αντιπροσωπεύονται αρκετές φάσεις της ΝΛ στον συγκεκριμένο οικισμό. Οι πληροφορίες για το ανασκαφικό περιβάλλον στο οποίο βρέθηκαν τα ευρήματα είναι πολύ περιορισμένες. Η πλειονότητα των ευρημάτων φαίνεται ότι χρονολογείται στην ΤΝ φάση³⁴. Ωστόσο, η θέση φαίνεται ότι κατοικείται ήδη από την ΑΝ³⁵. Αν και πρόκειται για μία από τις λίγες περιπτώσεις, με βάση τις οποίες επιβεβαιώνεται η κατοίκηση στην Αιγιάλεια κατά τους Νεολιθικούς χρόνους, η αποσπασματικότητα των δεδομένων δεν προσφέρει την δυνατότητα για την διαμόρφωση μίας σαφέστερης εικόνας για αυτή την περίοδο στην περιοχή.

Δυτικά των προαναφερθεισών θέσεων και ανατολικά του Αιγίου, σε απόσταση 8 χλμ., στην περιοχή των Νικολέικων και συγκεκριμένα στο ύψωμα Καλλιθέα Ψωριαρού, οι ανασκαφές της αρμόδιας Εφορείας έφεραν στο φως μυκηναϊκό νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΓ περιόδου³⁶, με χαρακτηριστική μυκηναϊκή κεραμική. Το νεκροταφείο ταυτίζεται από τον ανασκαφέα με το αυτό της μυκηναϊκής Ελίκης. Στις ΒΔ υπώρειες του λόφου ανακαλύφθηκε και τμήμα του μυκηναϊκού οικισμού, που φαίνεται ότι ήταν αρκετά εκτεταμένος³⁷, με κεραμική που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ περίοδο. Διακρίνονται τουλάχιστον δύο οικοδομικές φάσεις. Γενικά, πρόκειται για ενιαία συγκροτήματα που αποτελούνταν από μικρότερους χώρους.

Στα ΝΔ του Αιγίου, σε απόσταση περίπου 8 χλμ., στα χωριά Αχλαδιές και Χατζή, βρέθηκαν δύο νεκροταφεία θαλαμοειδών τάφων χρονολογούμενα κατά την ΥΕ ΙΙΙΑ2-ΙΙΙΓ περίοδο.³⁸ Η πρώτη έρευνα διενεργήθηκε από τον Νεραντζούλη στο χωριό Αχλαδιές στην θέση Αχούρια το 1930 και συνεχίστηκε από τον Κυπαρίσση. Λίγο νοτιότερα από τη θέση Αχούρια, στην θέση Βαρελιόσσα, φαίνεται ότι υπήρχε κατεστραμμένο νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων³⁹. Στο χωριό Χατζή, κοντά στην θέση Τραπεζά, η έρευνα συνεχίζεται μέχρι σήμερα από Ελληνοϊταλική αποστολή, η

³³ Μαστροκόστας 1968, 138.

³⁴ Phelps 2004, 65.

³⁵ Κόλια 2012, 324.

³⁶ Πετρόπουλος 1990α, 495-537, Πετρόπουλος 1995, 233-236, Πετρόπουλος 1996, 37-44, Petropoulos 2007.

³⁷ Κόλια 2015, 65.

³⁸ Κυπαρίσσης 1939, 103-106, Åström 1964, 96, Giannopoulos 2008, 74.

³⁹ Papadopoulos 1976, Papadopoulos 1978-1979, 36, Κολώνας 1996-1997, 487, Giannopoulos 2008, 74, Κυπαρίσσης 1934, 114, Åström 1964, 106.

οποία, πέραν της ανασκαφής του μυκηναϊκού νεκροταφείου, έφερε στο φως και τα πρώτα ΜΕ αρχαιολογικά κατάλοιπα που εντοπίζονται στην περιοχή, ενώ θεωρείται πιθανό ότι μικρό μέρος του αρχαιολογικού υλικού χρονολογείται στην Νεολιθική περίοδο⁴⁰. Στην ίδια θέση και κάτω από αρχαϊκό ναό, τα τελευταία έτη έχουν εντοπιστεί οικοδομικά κατάλοιπα μυκηναϊκών χρόνων⁴¹.

Βασική για την έρευνα της περιοχής του Αιγίου ήταν η εύρεση από τον Κυπαρίση, του πρώτου μυκηναϊκού νεκροταφείου 200 μ. δυτικά της σύγχρονης πόλης, στην θέση Ψηλά Αλώνια, το οποίο χρονολογείται μεταξύ της ΥΕ ΙΙΒ-ΥΕ ΙΙΙΓ⁴². Τις έρευνες συνέχισαν οι Γιαλούρης⁴³ και Μαστροκώστας⁴⁴ και ο Παπαδόπουλος⁴⁵, ο οποίος αποκάλυψε έντεκα μυκηναϊκούς θαλαμοειδείς τάφους και του οποίου οι έρευνες απέδωσαν σαφώς περισσότερες και πιο ασφαλείς πληροφορίες σε σύγκριση με τις προηγούμενες έρευνες στην θέση, χάρη και στην συστηματική δημοσίευση των δεδομένων. Συνολικά έχουν αποκαλυφθεί δεκαέξι θαλαμοειδείς τάφοι, χωρίς, όμως, να έχει ολοκληρωθεί η ανασκαφή του νεκροταφείου. Νεκροταφείο μυκηναϊκής περιόδου έχει βρεθεί και στην σημερινή συνοικία των Γαλαξιδιώτικων⁴⁶, σε απόσταση 200-300 μέτρων ΒΔ της σύγχρονης πόλης και βόρεια της προϊστορικής ακρόπολης, για το οποίο είναι γνωστά ελάχιστα στοιχεία.

Ωστόσο, το Αίγιο κατοικείται, όπως ήδη επισημίσαμε, από την Νεολιθική περίοδο. Οι πρώτες ενδείξεις για προϊστορική κατοίκηση προέρχονται από την οδό Ερμού⁴⁷ (οικόπεδο Χριστόδουλου Μεντζελοπούλου) και Παλαιολόγου⁴⁸, που, εκτός από ευρήματα μυκηναϊκής περιόδου, απέδωσαν και κεραμική χρονολογούμενη, ήδη, από τα ΝΛ χρόνια. Ευρήματα πιθανώς ΝΛ περιόδου βρέθηκαν σε νεότερες ανασκαφές στο οικόπεδο Διαμαντόπουλου (Δωδεκανήσων 6), ενώ και στο οικόπεδο Παναγόπουλου (Δωδεκανήσων 12) υπάρχουν ενδείξεις κατοίκησης για την ΝΝ περίοδο⁴⁹.

⁴⁰ Προφορική επικοινωνία με τον αρχαιολόγο της ΕΦΑ, δρ. Α. Βόρδο.

⁴¹ Borgna and Vordos 2016.

⁴² Κυπαρίσης 1939, 104.

⁴³ Γιαλούρης 1954.

⁴⁴ Μαστροκώστας 1967, Μαστροκώστας 1968, 137, Papadopoulos and Papadopoulou-Chrysikopoulou 2017.

⁴⁵ Papadopoulos 1978-1979.

⁴⁶ Papazoglou 2015, 321.

⁴⁷ Μαστροκώστας 1968, 136, Μαστροκώστας 1967, 214-215.

⁴⁸ Μαστροκώστας 1967, 216-217.

⁴⁹ Κόλια 2005, 363-364, εικ.32.

Οι πρώτες σημαντικές και σαφείς ενδείξεις κατοίκησης για την ΠΕ, ΜΕ και ΥΕ περίοδο στο Αίγιο ήρθαν στο φώς την δεκαετία του 1980⁵⁰. Στην ΜΕ περίοδο χρονολογούνται αποσπασματικά οικιστικά κατάλοιπα, ενώ στην μεταβατική ΜΕ ΙΙΙ-ΥΕ Ι χρονολογούνται «intra muros» ταφές στην Οδό Αριστείδου 2. Αντίστοιχου τύπου ταφές χρονολογούνται στην ΥΕ Ι στην οδό Πολυχρονιάδου 8⁵¹ και στην ΥΕ ΙΙ περίοδο στην Οδό Πλαστήρα 7⁵², ενώ αρκετά οικιστικά κατάλοιπα μεταξύ των οποίων μεγαρόσχημο κτήριο⁵³, που χρονολογούνται στην ΥΕ Ι-ΙΙΑ και, μετά από καταστροφή, στην ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΑ1⁵⁴, φανερώνουν την σπουδαιότητα του οικισμού.

Τα παραπάνω στοιχεία για το Αίγιο προκύπτουν κυρίως από έρευνες σωστικού χαρακτήρα, που χαρακτηρίζονται από την αποσπασματικότητα αυτού του τύπου των ερευνών, αλλά παρέχουν αρκετές και σημαντικές πληροφορίες για την κατοίκηση του Αιγίου γενικότερα και ειδικότερα στα μυκηναϊκά χρόνια, χάρη, σε μεγάλο βαθμό, στις εκτενείς και συστηματικές δημοσιεύσεις που εκπόνησε για την θέση η Παπάζογλου.

Δυτικά του Αιγίου και ανατολικά των Καμαρών σε απόσταση 15 περίπου χλμ., στο χωριό Αρραβωνίτσα, έχει εντοπισθεί ΜΕ νεκροταφείο τύμβων ήδη από το 1956⁵⁵. Αν και τα ευρήματα της θέσης δεν έχουν μελετηθεί ούτε δημοσιευθεί, κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική ως ένδειξη για την ΜΕ δραστηριότητα στον χώρο.

Με βάση τα παραπάνω είμαστε σε θέση να σκιαγραφήσουμε τις γνώσεις μας για την προϊστορική κατοίκηση στην περιοχή, αν και πρέπει να σημειώσουμε ότι, προκειμένου να υπάρξει μία πιο ολοκληρωμένη εικόνα, είναι απαραίτητο η έρευνα να επεκταθεί στις ημιορεινές και ορεινές περιοχές της Αιγιαλείας, η οποία παραμένει σε μεγάλο βαθμό άγνωστη αρχαιολογικά. Εξαιρώντας την ΠΕ περίοδο, που αποτελεί το βασικό αντικείμενο μελέτης και η οποία θα αναλυθεί παρακάτω, παρατηρούμε ότι η πρώτη κατοίκηση στην ευρύτερη περιοχή ξεκινά στους Νεολιθικούς χρόνους.

Παλαιολιθικά ευρήματα δεν έχουν έρθει μέχρι στιγμής στο φως, γεγονός που σχετίζεται κυρίως με την απουσία επιφανειακών ερευνών, που θα μπορούσαν να εξακριβώσουν την ύπαρξη ή μη παλαιολιθικών θέσεων. Αντίστοιχες έρευνες στην

⁵⁰ Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1984, Papazoglou-Manioudaki 2010, Πετρόπουλος 1990, 136-135.

⁵¹ Papazoglou 2010, 135.

⁵² Papazoglou 2010, 320.

⁵³ Παπάζογλου 1998, Papazoglou 2015, 313-324.

⁵⁴ Papazoglou 2015, 313-320.

⁵⁵ Åström 1964, 100, Βόρδος 1996, 227, Συριόπουλος 1964, 80, Κολώνας 1996-1997, 486.

δυτική Αχαΐα συνέβαλαν στον εντοπισμό αρκετών θέσεων χρονολογούμενων εντός της Παλαιολιθικής⁵⁶.

Για την Νεολιθική κατοίκηση, επίσης, δεν μπορούμε να έχουμε ολοκληρωμένη εικόνα, καθώς οι νεολιθικές θέσεις είναι λίγες και δεν έχουν μελετηθεί, ώστε να γνωρίζουμε το χρονολογικό εύρος στο οποίο απαντούν. Οι περιορισμένες πληροφορίες, που προκύπτουν από την βιβλιογραφική κυρίως έρευνα υποδεικνύουν ότι η κύρια φάση είναι η TN. Ωστόσο, δεν υπάρχουν πληροφορίες σχετικά με την μορφή των οικισμών και τα ταφικά έθιμα ή τους υπόλοιπους τομείς δραστηριότητας.

Στην ΠΕ περίοδο θα γίνει αναλυτική αναφορά στα Κεφ.2.2-2.3, ωστόσο επισημαίνεται ότι οι έρευνες που σχετίζονται με την συγκεκριμένη περίοδο είναι κυρίως σωστικού χαρακτήρα με την εξαίρεση της ανασκαφής της Κασσάνεβας⁵⁷, στην ορεινή ανατολική Αιγιάλεια. Στοιχεία για την κατοίκηση στην περιοχή υπάρχουν από αρκετές θέσεις που καλύπτουν όλο το γεωγραφικό πλάτος της Αιγιάλειας, ωστόσο, τα δεδομένα είναι αποσπασματικά, ενώ αρκετές ΠΕ θέσεις δεν είναι δημοσιευμένες.

Για την ΜΕ περίοδο οι πληροφορίες είναι, επίσης, περιορισμένες, αλλά φαίνεται ότι η κατοίκηση αφορά και τις πρώιμες ΜΕ φάσεις, όπως διακρίνουμε από την κεραμική του Αιγίου και της Αιγείρας, ενώ φαίνεται ότι προτιμώνται θέσεις που προσφέρουν μία σχετική φυσική κάλυψη. Οι πληροφορίες για την οικιστική οργάνωση είναι περιορισμένες, υπάρχουν όμως σημαντικά στοιχεία για τα ταφικά έθιμα της περιόδου, με την ύπαρξη αφενός οργανωμένων νεκροταφείων τύμβων με χαρακτηριστική περίπτωση αυτήν της Αρραβωνίτσας, και αφετέρου των χαρακτηριστικών ταφών εντός του οικιστικού ιστού και των οικιών («*inta muros*») με αρκετά παραδείγματα στο Αίγιο. Στους υπόλοιπους τομείς, και ιδιαίτερα σε αυτόν της κεραμικής, οι ενδείξεις από την Αιγιάλεια υποδηλώνουν ότι η περιοχή δεν διέφερε πολιτισμικά από την Αργολίδα και, γενικώς, την κεντρική και ανατολική Ελλάδα.

Η μυκηναϊκή περίοδος είναι πιο γνωστή στην Αιγιάλεια σε σχέση με άλλες περιόδους, όπως φανερώνει ο αριθμός μυκηναϊκών νεκροταφείων. Στην περίπτωση του Αιγίου η κατοίκηση ξεκινά ήδη από την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο, ενώ οι πιο ώριμες φάσεις αντιπροσωπεύονται καλύτερα στο σύνολο των θέσεων. Η εύρεση οικισμών είναι πιο σπάνια, ωστόσο έχουν έρθει ήδη στο φως σημαντικοί μυκηναϊκοί

⁵⁶ Ντάρλας 2006, 9-18.

⁵⁷ Pontrandolfo et al. 2016.

οικισμοί, όπως αυτός της Ελίκης και της Αιγείρας, που μας δίνουν μία πρώτη εικόνα της οικιστικής οργάνωσης κατ' αυτή την περίοδο. Για την μυκηναϊκή περίοδο στην περιοχή και ιδιαίτερα για το Αίγιο, έχει σημειωθεί η ομοιότητα και η σχέση με την αντίστοιχη στην Αργολιδοκορινθία⁵⁸ σε μεγαλύτερο βαθμό, παρά με την δυτική Αχαΐα.

Βάσει των παραπάνω, καθίσταται σαφής η διαχρονική και δυναμική ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή κατά τους προϊστορικούς χρόνους, που εξηγείται σε σημαντικό βαθμό και από τα τοπογραφικά-γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά της. Από την άλλη πλευρά και όσον αφορά αυτή καθ' αυτή την έρευνα στην περιοχή παρατηρούμε ότι έχει εστιάσει στην μελέτη της μυκηναϊκής περιόδου, ενώ άλλες περίοδοι της προϊστορίας παραμένουν στο περιθώριο, γεγονός που ισχύει και για την ΠΕ II. Οι περιορισμένες αναφορές σε ΠΕ θέσεις της Αχαΐας, γενικότερα, και της Αιγιαλείας, ειδικότερα, φανερώνουν, όπως θα διαπιστώσουμε στην συνέχεια, ότι η συγκεκριμένη περίοδος και ειδικότερα η κεραμική της, παραμένει στο περιθώριο ή επικεντρώνεται σε επιλεγμένα μόνον αγγεία. Συγκεκριμένα, μπορούμε να μιλήσουμε για την ύπαρξη ενός «κενού» στις γνώσεις μας για την ΠΕ Αιγιάλεια, το οποίο αποσκοπεί να καλύψει σε ένα πρώτο στάδιο η παρούσα εργασία.

⁵⁸ Papazoglou 2015, 322.

1.3 Τα ερωτήματα, οι στόχοι και οι περιορισμοί της παρούσας έρευνας

Το γεγονός ότι η περιοχή της Αιγιαλείας γενικότερα και το Αίγιο ειδικά είναι «Terra Incognita» για την ΠΕ περίοδο και ιδιαίτερα για την ΠΕ κεραμική αποτέλεσε κεντρικό παράγοντα στην απόφαση μας για την πρωτογενή μελέτη του υλικού του οικοπέδου Μινασιάν. Με την παρούσα μελέτη αποσκοπούμε στο να συμπληρώσουμε σημαντικά τμήματα του «μωσαϊκού» της ΠΕ κεραμικής, η οποία χαρακτηρίζεται από σχετική ετερογένεια στις διαφορετικές περιοχές του Αιγίου. Θα προσεγγίσουμε, όμως, και ζητήματα, όπως η εμφάνιση των πρωτοαστικών δομών στο Αίγιο κατ' αυτή την περίοδο⁵⁹ και το ζήτημα των καταστροφών της ΠΕ II-III⁶⁰, όπως αυτά φαίνονται μέσα από την εξέλιξη του οικισμού.

Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο θα αποπειραθούμε να προσεγγίσουμε τα βασικά χρονολογικά ζητήματα της περιόδου και πιο συγκεκριμένα αυτά που αφορούν τη χρονολόγηση της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί⁶¹. Τα ζητήματα αυτά συνδέονται με άλλα, που αφορούν την προέλευση, την διασπορά και την αποδοχή των νέων στοιχείων και συνδέονται με τις πολιτισμικές μεταβολές της δεδομένης περιόδου.

Το κεραμικό σύνολο του οικοπέδου Μινασιάν επιλέχθηκε, γιατί προσφέρεται από ποσοτική άποψη για την εμβάθυνση στην κεραμική εξέλιξη του Αιγίου, ενώ παράλληλα επιτρέπει την επισκόπηση της ΠΕ II περιόδου στην Αχαΐα εντός του γεωπολιτισμικού πλαισίου του Κορινθιακού Κόλπου. Μια πιο εκτεταμένη, από άποψη ποσότητας, έρευνα πρωτογενούς υλικού θα ήταν αρκετά δύσκολη στα πλαίσια μίας διατριβής, που περιορίζεται από άποψη χρόνου και υλικών μέσων και που όφειλε να καλύψει ένα γνωστικό κενό, για μία φάση αρκετά προβληματική από άποψη χρονολόγησης και ερμηνειών.

Επισημαίνουμε ότι το συγκεκριμένο αρχαιολογικό υλικό, αν και προέρχεται από σωστική ανασκαφή, δεν έχει αρκετά από τα μειονεκτήματα που συχνά συνδέονται με τέτοιου είδους έρευνες. Δεν αντιμετωπίζει τα στρωματογραφικά προβλήματα που απαντούν σε άλλες περιπτώσεις οικοπέδων του Αιγίου και τα οποία προκύπτουν είτε από την διαχρονική χρήση του χώρου είτε από την πίεση χρόνου

⁵⁹ βλ. ενδεικτικά Κόνσολα 1985, 170-171, Κόνσολα 2010.

⁶⁰ βλ. ενδεικτικά Forsen 1992.

⁶¹ βλ. ενδεικτικά Rutter 1979, Kouka 2009.

κατά την ανασκαφή, που οδηγούν, με τη σειρά τους, σε πρακτικές που δεν ενισχύουν πάντα την αρχαιολογική έρευνα.

Αντιθέτως, η παρούσα έρευνα επωφελείται από το λεπτομερές ημερολόγιο που συνέγραψε η ανασκαφέας, το οποίο συνοδεύεται από σχέδια κατόψεων του χώρου αλλά και της στρωματογραφίας των τομών. Επίσης, ο σημαντικός αριθμός φωτογραφιών, μέρος του οποίου συμπεριλαμβάνεται στην διατριβή, συνέβαλε αποφασιστικά στην καλύτερη κατανόηση των εργασιών της ανασκαφής, αλλά και στην ερμηνεία των ανασκαφικών δεδομένων.

1.4 Η Μεθοδολογία της έρευνας

Προκειμένου να προσεγγίσουμε τα παραπάνω ερωτήματα, ως κύριο εργαλείο χρησιμοποιείται η ίδια η κεραμική του οικοπέδου Μινασιάν. Ωστόσο, προσπαθώντας παράλληλα να μετριάσουμε τους περιορισμούς, που χαρακτηρίζουν την παρούσα μελέτη, αν και εμβαθύνουμε, κυρίως, σε ζητήματα κεραμικής, προβαίνουμε σε εκτεταμένη αναφορά στην ανασκαφή του οικοπέδου και τα αρχιτεκτονικά λείψανα που εντοπίστηκαν σε αυτό, επειδή θεωρούμε απαραίτητη την κατανόηση του πλαισίου, μέσα στο οποίο αυτή εντοπίστηκε. Η κεραμική αυτή καθ' αυτή παρέχει χρήσιμες πληροφορίες σε επίπεδο χρονολόγησης των αρχαιολογικών στρωμάτων, από την άλλη πλευρά η κατανόηση της στρωματογραφίας και της αλληλουχίας των στρωμάτων συμβάλλει καθοριστικά στην μελέτη της διαχρονικής εξέλιξης της κεραμικής.

Η στυλιστική και τεχνολογική ανάλυση της κεραμικής, αν και καταλαμβάνει μεγάλο μέρος της παρούσας διατριβής, δεν αποτελεί την μόνη πηγή πληροφοριών μας για την χρονολόγηση του αρχαιολογικού υλικού, καθώς, παρά την μεγάλη χρησιμότητα της ανάλυσης της, με βάση τα μορφολογικά της χαρακτηριστικά, την χρήση αρχαιολογικών παραλλήλων άλλων θέσεων και των τυπολογιών που έχουν αναπτυχθεί σε θέσεις, κυρίως, της Αργολίδας, δεν παύει να χαρακτηρίζεται από έντονα τοπικά χαρακτηριστικά, όπως παρατηρείται και σε πλήθος άλλων θέσεων του ηπειρωτικού χώρου. Συνεπώς, με την μεμονωμένη μελέτη της δεν προκύπτουν ασφαλή συμπεράσματα, ειδικά σε ένα αρχαιολογικό υλικό που χαρακτηρίζεται από αποσπασματικότητα, όπως το συγκεκριμένο από το Αίγιο.

Για τους παραπάνω λόγους κρίνουμε σκόπιμη την αναλυτική προσέγγιση, σε πρώτο επίπεδο, του ευρύτερου πλαισίου, ώστε να κατανοήσουμε την εικόνα της Αιγιαλείας κατά την ΠΕ περίοδο και έπειτα την θέση του Αιγίου μέσα σε αυτήν. Αυτό θα επιχειρηθεί με την αντιπαράθεση των δεδομένων που προκύπτουν από την ανάλυση του υλικού της παρούσας μελέτης, με τα δεδομένα από τις άλλες θέσεις της Αιγιαλείας, αλλά και του υπόλοιπου ηπειρωτικού χώρου. Με δεδομένη την έλλειψη συνθετικών μελετών για τις Πρωτοελλαδικές αρχαιότητες της περιοχής, βασιζόμαστε στις διαθέσιμες δημοσιεύσεις των ερευνών που έχουν διενεργηθεί από την αρμόδια υπηρεσία αρχαιοτήτων και των μελών των ξένων σχολών, που δραστηριοποιούνται στην περιοχή. Οι πληροφορίες εμπλουτίζονται μέσα από προφορικές επικοινωνίες κυρίως με μέλη της αρχαιολογικής υπηρεσίας που διεξάγουν έρευνες στην περιοχή,

στις οποίες ήρθαν στο φώς κατάλοιπα της ΠΕ περιόδου, που δεν είναι για την ώρα δημοσιευμένα.

Επίσης, μια σημαντική παράμετρος της παρούσας έρευνας είναι η ανάλυση της στρωματογραφίας, με βάση όλα τα διαθέσιμα στοιχεία από την λεπτομερή τεκμηρίωση που έγινε κατά την ανασκαφή. Η μελέτη αυτή μας επιτρέπει τον χωρισμό της κεραμικής σε επιμέρους φάσεις εντός της ΠΕ ΙΙΒ περιόδου, κάτι που δεν έχει γίνει στις περισσότερες από τις υπόλοιπες σύγχρονες θέσεις της ΠΕΧ στο νότιο Αιγαίο. Η κεραμική, εντασσόμενη μέσα σε αυτό το ευρύτερο πλαίσιο, και ειδικά υπό το πρίσμα των πληροφοριών της στρωματογραφίας, προσεγγίζεται ολιστικά, με την δυνατότητα εξαγωγής στοχευμένων και πιο ασφαλών συμπερασμάτων αφενός για τον οικισμό του Αιγίου αφετέρου για τις πολιτισμικές μεταβολές που συμβαίνουν κατ' αυτή την περίοδο στο Αιγαίο. Τις μεταβολές αυτές θα επαναδιαπραγματευθούμε με βάση τα στοιχεία που θα προκύψουν από την ανάλυση του πρωτογενούς υλικού του Αιγίου, δίνοντας έμφαση στην κατανόηση της αλληλεπίδρασης του οικισμού του Αιγίου με άλλους σύγχρονους του, μέσα, κυρίως, από την εξέλιξη της κεραμικής παραγωγής κατά την δεδομένη περίοδο, χωρίς να παραλείπουμε τις πληροφορίες που προκύπτουν από την αρχιτεκτονική και που αφορούν την εξέλιξη του.

Περαιτέρω αναφορά σε μεθοδολογικά ζητήματα που αφορούν αφενός την αρχιτεκτονική και την αντιμετώπιση της ανασκαφής αφετέρου την κεραμική θα αναπτυχθούν στα αντίστοιχα κεφάλαια.

1.5 Η δομή της έρευνας

Στο Μέρος Α΄, το οποίο προηγήθηκε, ορίστηκαν τα βασικά χαρακτηριστικά της υπό μελέτη θέσης, με μία συνοπτική αναφορά στον χώρο της έρευνας και στην διαχρονική δραστηριότητα στην περιοχή της Αιγιαλείας. Παράλληλα ορίστηκαν τα βασικά χαρακτηριστικά και ζητήματα, με τα οποία σχετίζεται η υπό μελέτη περίοδος (Κεφ.1.1). Στην συνέχεια προβήκαμε σε συνοπτική αναφορά στην ιστορία της προϊστορικής έρευνας στην Αιγιάλεια, έτσι όπως αυτή διαγράφεται με βάση τις συνθετικές μελέτες, τις επιφανειακές έρευνες και τις ανασκαφές που διενεργήθηκαν. Η εικόνα της έρευνας κατέστησε σαφές ότι η ΠΕ περίοδος στο Αίγιο και στην Αιγιάλεια χαρακτηρίζεται από ένα κενό στις γνώσεις μας (Κεφ.1.2). Το κενό αυτό, σε συνδυασμό με μία σειρά άλλων παραγόντων δικαιολογεί την επιλογή της θέσης του Αιγίου και συγκεκριμένα του οικοπέδου Μινασιάν για επισταμένη μελέτη. Παρά τους αρνητικούς παράγοντες που επηρεάζουν την μελέτη (Κεφ.1.3), αυτή, υπό το κατάλληλο μεθοδολογικό πλαίσιο (Κεφ.1.4), αυτή μπορεί να καταστεί ιδιαίτερα χρήσιμη για την διερεύνηση της ΠΕΧ στην περιοχή.

Στο Β΄ Μέρος, που αποτελεί και τον κύριο κορμό της μελέτης μας, αρχικά αναφερόμαστε εκτενώς (Κεφ.2) στα βασικά χαρακτηριστικά της περιοχής της Αιγιαλείας και ιδιαίτερα στο γεωγραφικό-γεωμορφολογικό υπόβαθρο (Κεφ.2.1), στις Πρωτοελλαδικές θέσεις συνολικά της Αιγιαλείας (Κεφ.2.2), με ειδική αναφορά για κάθε θέση (Κεφ.2.2.1-Κεφ.2.2.10), συμπεριλαμβανομένου του Αιγίου και συζήτηση επί των δεδομένων (Κεφ.2.3).

Το Κεφ.3 αφορά ειδικά το οικόπεδο Μινασιάν. Κατ' αρχήν γίνεται εκτεταμένη αναφορά στα προβλήματα και στην μεθοδολογική προσέγγιση της ανασκαφής (Κεφ.3.1), ακολουθεί μία γενική αναφορά στο χρονικό της ανασκαφής (Κεφ.3.2). Έπεται η ανάλυση των ανασκαφικών δεδομένων (Κεφ.3.3), ενώ στην συνέχεια περιγράφονται τα σταθερά ευρήματα της ανασκαφής ανά χρονολογικές περιόδους (Α και Β) (Κεφ.3.3.1-Κεφ.3.3.2) και σε επιμέρους στάδια. Αφού γίνει η σύνοψη των δεδομένων (Κεφ.3.3.3), έπεται η αντιπαράθεση τους με αυτά άλλων θέσεων, με σκοπό την πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση και ερμηνεία των αρχιτεκτονικών καταλοίπων του οικοπέδου Μινασιάν (Κεφ.3.4).

Αφού ολοκληρωθεί η ανάλυση της αρχιτεκτονικής και της στρωματογραφίας, ακολουθούν τα κεφάλαια με την μελέτη της κεραμικής. Στο Κεφ.4 προβαίνουμε στην ανάλυση της μεθοδολογικής προσέγγισης της κεραμικής. Αρχικά γίνεται αναφορά σε

ζητήματα ορολογίας (Κεφ.4.1), τα οποία επηρεάζουν την παρούσα μελέτη, όπως και άλλες αντίστοιχες μελέτες. Έπειτα, θέτουμε το ζήτημα της διατήρησης της κεραμικής του Αιγίου (Κεφ.4.2) και αναλύουμε τις πιο βασικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις, που έχουν εφαρμοστεί σε κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (Κεφ.4.3) ενώ παραθέτουμε αναλυτικά την μεθοδολογική προσέγγιση της κεραμικής του οικοπέδου Μινασιάν (Κεφ.4.4). Στην συνέχεια κάνουμε ιδιαίτερη αναφορά στην τακτική που ακολουθείται ως προς την χρονολόγηση της κεραμικής (Κεφ.4.5). Αφού εκθέσουμε τον τρόπο παρουσίασης των δεδομένων (Κεφ.4.6), γίνεται η ανάλυση της κεραμικής ανά κεραμικό ρυθμό, η οποία αποτελεί ένα από τα πιο βασικά μέρη της παρούσας διατριβής (Κεφ.5). Για κάθε έναν από τους κεραμικούς ρυθμούς που εντοπίστηκαν στο οικόπεδο Μινασιάν δίνεται ορισμός, αναλύονται τα σχήματα, που αυτός περιλαμβάνει, και συζητούνται παράλληλοι ρυθμοί/ κατηγορίες κεραμικής.

Στο Γ' Μέρος γίνεται συνθετική συζήτηση επί όλων των ζητημάτων που αφορούν την παρούσα έρευνα, τόσο για το συγκεκριμένο υλικό όσο και σε ευρύτερο πλαίσιο.

Το Μέρος αυτό ξεκινά με το θέμα των χρονολογικών ζητημάτων, τα οποία είναι αρκετά για την δεδομένη περίοδο (Κεφ.6). Αφού γίνει η ανάλυση των προβλημάτων που την χαρακτηρίζουν (Κεφ.6.1), γίνεται μία πρώτη σύνοψη των χρονολογικών δεδομένων του Αιγίου και των βασικών μεταβολών στην κεραμική (Κεφ.6.2). Στην συνέχεια τα δεδομένα του Αιγίου αντιπαραβάλλονται με αυτά άλλων θέσεων και παράλληλα παρατίθεται η χρονολογική τοποθέτηση του Αιγίου σε σχέση με άλλες θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας (Κεφ.7).

Σημαντικό τμήμα του Γ' Μέρους καταλαμβάνει η ανάλυση του φαινομένου του πολιτισμικού υβριδισμού (Κεφ.8), καθώς αυτό χαρακτηρίζει το υλικό και την εποχή. Γίνεται μία αρχική αναφορά στα χαρακτηριστικά του φαινομένου και στο θεωρητικό του υπόβαθρο (Κεφ.8.1-8.2). Στην συνέχεια αναφερόμαστε στις εκφάνσεις που λαμβάνει το φαινόμενο μέσα από την διάδραση της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου και της ανατολίζουσας κεραμικής παράδοσης, που συνδέεται με την υιοθέτηση της κεραμικής ομάδας Λεκαντί I-Καστρί σύμφωνα με δεδομένα από άλλες θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας (Κεφ.8.3.1-8.3.4). Ακολουθεί η παρουσίαση των δεδομένων από το Αίγιο (Κεφ.8.4) και την υπόλοιπη ηπειρωτική Ελλάδα. Με βάση το σύνολο των δεδομένων προσεγγίζουμε ερμηνευτικά το φαινόμενο ως προς τον οικισμό του Αιγίου, δίνοντας έμφαση στο ζήτημα της πρόσληψης της κεραμικής

ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί και τις πολιτισμικές μεταβολές με τις οποίες συνδέεται αυτή (Κεφ.8.5.1-8.5.7).

Έπεται η ανάλυση της εγχειρηματικής αλυσίδας της κεραμικής (Κεφ.9), με αναφορά στο θεωρητικό της πλαίσιο (Κεφ.9.1) και στα δεδομένα που προκύπτουν γι' αυτήν από την μελέτη της κεραμικής του οικοπέδου Μινασιάν (Κεφ.9.2), με σκοπό την χρήση τους για την προσέγγιση της κεραμικής παραγωγής του οικισμού του Αιγίου, χωρίς να παραλείψουμε τα διαθέσιμα δεδομένα από άλλες σύγχρονες θέσεις της ηπειρωτική Ελλάδας (Κεφ.10.1-10.7).

Τα δεδομένα από τη μελέτη της ανασκαφής, της αρχιτεκτονικής και της κεραμικής θα χρησιμοποιηθούν στο τελευταίο κεφάλαιο των συμπερασμάτων σε μια προσπάθεια επανερμηνείας των πολιτισμικών μεταβολών που συμβαίνουν αυτήν την περίοδο στο Αιγαίο, σύμφωνα με τα δεδομένα που προκύπτουν από την συνολική εξέταση της αρχιτεκτονικής και της κεραμικής του οικοπέδου που μελετήσαμε, (Κεφ.11.1-11.2). Τέλος, με βάση τα ερωτήματα που παραμένουν, θα τεθούν οι κεντρικοί στόχοι για την μελλοντική έρευνα της ΠΕΧ στο Αίγιο (Κεφ.11.3).

Β' Μέρος: Η ΠΕΧ στην Αιγιάλεια και στο Αίγιο

Κεφ. 2 Η περιοχή της Αιγιαλείας

2.1 Γεωγραφικό-γεωμορφολογικό υπόβαθρο

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση της κατοίκησης κατά την ΠΕΧ στην Αιγιάλεια, είναι σημαντικό να γίνει αναφορά στη γεωμορφολογία της περιοχής, με απώτερο σκοπό την καλύτερη κατανόηση του γεωγραφικού και γεωλογικού πλαισίου, μέσα στο οποίο εξελίχθηκε η προϊστορική κατοίκηση και αναπτύχθηκε η κεραμική παραγωγή⁶², καθώς και των παραγόντων που συνέβαλαν στην διαχρονική ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή.

Η Αχαΐα (Χάρτης 1) καταλαμβάνει τμήμα της ΒΔ Πελοποννήσου και συνορεύει ανατολικά με την Κορινθία, δυτικά με την Ηλεία και νότια με την Αρκαδία. Προς Β βρέχεται από τον Κορινθιακό και τον Πατραϊκό κόλπο, που την χωρίζουν, αλλά και την συνδέουν, λόγω κοντινής απόστασης, με την Στερεά Ελλάδα, ενώ συγχρόνως της επιτρέπουν το άνοιγμα προς το Ιόνιο. Γεωλογικά και περιβαλλοντικά χαρακτηρίζεται από ποικιλομορφία⁶³.

Η ενδοχώρα συντίθεται από ορεινούς ασβεστολιθικούς όγκους και οροπέδια σε τρεις βασικές ζώνες, που ορίζονται από τους ορεινούς όγκους του Παναχαϊκού προς Δ, των Αροανίων (Χελμός) στα Α και του Ερύμανθου προς Ν⁶⁴. Το τοπίο συντίθεται από απότομες κατωφέρειες προς την θάλασσα, οι οποίες χωρίζουν σε ένα βαθμό την ανατολική από την δυτική Αχαΐα και απότομες μεταβάσεις από την ορεινή στην στενή πεδινή και εύφορη παράκτια ζώνη.

Στα πεδινά διαμορφώνονται, δυτικά οι ζώνες των Πατρών και του Αράξου και ανατολικά η ζώνη της Αιγιαλείας. Οι ορεινοί όγκοι δυτικά της περιοχής των Καμαρών, (απόληξη της Ζήριας) απολήγουν απευθείας στην θάλασσα με αποτέλεσμα να χωρίζουν την δυτική Αχαΐα από την ανατολική⁶⁵ (Αιγιάλεια χώρα) που αποτελεί και το γεωγραφικό πλαίσιο της παρούσας διατριβής.

Η Αιγιάλεια ορίζεται γεωγραφικά στα ανατολικά έως τον ποταμό Σύθα, που

⁶² Για πιο λεπτομερή άποψη του γεωγραφικού και γεωλογικού υποβάθρου της περιοχής βλ. Τρίκολας 2008 (δ.δ), το οποίο αφορά ειδικά την περιοχή της Αιγιαλείας,

⁶³ Μόσχος 2007, 12.

⁶⁴ Μόσχος 2007, 12, Rizio 2011, 10.

⁶⁵ Κόλια 2012, 324.

εντάσσεται σήμερα στην επικράτεια της Κορινθίας, και δυτικά έως την περιοχή των Καμαρών (Ερινεός). Στα ΝΑ ορίζεται από τον ορεινό όγκο του Χελμού και νότια διαχωρίζεται από την Αρκαδία με τον ορεινό όγκο του Ερύμανθου (οροσειρά Κυλλήνης).

Αν και η περιοχή χαρακτηρίζεται γενικώς ως ορεινή, οι παράκτιες προσχώσεις των ποταμών, που καταλήγουν στον Κορινθιακό κόλπο, διαμορφώνουν μία στενή αλλά εύφορη πεδινή ζώνη, της οποίας το πλατύτερο σημείο βρίσκεται ανατολικά του Αιγίου⁶⁶.

Η Αιγιάλεια, όπως και συνολικά η Αχαΐα, κατατέμενεται εσωτερικά από απότομα υψώματα που καθιστούν δύσκολη την προσέγγιση του νότιου τμήματός της. Προς Ν και με κατεύθυνση από Δ προς Α υψώνεται η οροσειρά του Χελμού, με ψηλότερη μεταξύ άλλων την κορυφή Αυγό (2138 μ.). Στο ανατολικό τμήμα του Χελμού υπάρχουν χαμηλότερες κορυφές, με πιο ψηλή το Καστράκι (1614 μ.), ενώ, στα δυτικά, υψώνονται άλλες χαμηλότερες απολήξεις του Χελμού. Στο νοητό κέντρο της υπό μελέτη περιοχής, στη σημερινή Κερύνεια, υψώνεται το ομώνυμο όρος, με ψηλότερες τις κορυφές του Προφήτη Ηλία (1525 μ.) και του Σκεπαστού (1573 μ.). Στο δυτικό τμήμα της Αιγιαλείας, στο οποίο εντάσσεται και ο οικισμός του Αιγίου, υψώνεται προς Ν το όρος Κλωκός, απόληξη του Παναχαϊκού, σε υψόμετρο 1777 μ., και, βορειότερα, διαμορφώνονται υψίπεδα με ψηλότερο αυτό του Κολοκοτρώνη (900 μ.) στα ΒΑ⁶⁷. Χαρακτηριστικό για την γεωμορφολογία της περιοχής είναι ότι η πλειονότητα των κορυφογραμμών αναπτύσσεται με φορά Α-Δ διαμορφώνοντας ένα νοητό «τείχος» προς Ν.

Για την Αιγιάλεια κεντρικής σημασίας είναι η ύπαρξη πλήθους ποταμών και χειμάρρων, που ξεκινούν από την ενδοχώρα, διαμορφώνοντας στις περισσότερες περιπτώσεις φαράγγια που δυσχεραίνουν σχετικά την επικοινωνία στο εσωτερικό, αλλά όμως, διευκολύνουν την επικοινωνία της παράλιας χώρας με την ενδοχώρα μέσω των κοιλάδων των ποταμών. Πιο σημαντικοί είναι από Α προς Δ ο ποταμός Κράθης, ο Βουραϊκός, ο Κερυνίτης, ο Σελινούντας, ο Μεγανείτας και ο Φοίνικας. Ρέουν σχεδόν παράλληλα με φορά από Ν προς Β, ενώ οι παραπόταμοι τους αναπτύσσονται σχεδόν κάθετα προς την κοίτη. Στους περισσότερους η ροή του νερού περιορίζεται σημαντικά κατά τους θερινούς μήνες.

Το Αίγιο, που αποτελεί και την βασική θέση της μελέτης, αναπτύσσεται

⁶⁶ Γκαδόλου 2008, 45.

⁶⁷ Τρίκολας 2008, 12-14.

μεταξύ των ποταμών Σελινούντα⁶⁸ και Μεγανείτα, με τον πρώτο να είναι κεντρικής σημασίας, λόγω κυρίως του μεγέθους του αλλά και της εγγύτητας με το Αίγιο και δεδομένου ότι έχει υπολογιστεί πως, πριν 2000 έτη, η κοίτη του ποταμού βρισκόταν στην περιοχή που απολήγει το ακρωτήριο της Γύφτισσας⁶⁹. Ο σημαντικός αριθμός ποταμών στην περιοχή της Αιγιαλείας είναι σαφές ότι έπαιξε και παίζει καίριο ρόλο για την ύδρευση των πληθυσμών αλλά και την άρδευση των καλλιεργούμενων εκτάσεων. Στην περίπτωση της Αχαΐας γενικά και της Αιγιαλείας ειδικότερα, η αφθονία των νερών οφείλεται και σε άλλους παράγοντες. Οι πιο σημαντικοί είναι το μεγάλο ετήσιο ύψος βροχής (800-1000 χιλ.), η ύπαρξη ψηλών βουνών απέναντι από την θάλασσα, που διευκολύνουν την υγραποίηση, και η γεωλογική διαμόρφωση με φλύσχη, ασβεστολιθικά πετρώματα και κροκαλοπαγή, καθώς και η τεκτονική τους, που συμβάλλει στον σχηματισμό πολλών υδροφόρων οριζόντων⁷⁰. Η ύπαρξη σημαντικού αριθμού ποταμών και χειμάρρων θέτει το ζήτημα της δημιουργίας πλημμυρών, ωστόσο παρατηρείται ότι οι ποτάμιες αλλουβιακές αποθέσεις διαμορφώνουν δέλτα με πιο χαρακτηριστικά, το δέλτα της Πορωβίτσας στην Ακράτα, το δέλτα του Λαδοπόταμου, το Δέλτα της Αλυκής, το δέλτα της Αβύθου, καθώς και πολλά αλλουβιακά και δελταϊκά ριπιδία⁷¹, που δεν συνδέονται γεωλογικά με έντονα πλημμυρικά φαινόμενα.

Η ευρύτερη περιοχή της Αιγιαλείας ορίζεται γεωλογικά ως Παλαιοκορινθιακός και αποτελείται από αλπικούς και μεταλπικούς σχηματισμούς. Όσον αφορά στους πρώτους, στο δυτικό και νότιο τμήμα τη περιοχής μελέτης, οι γεωλογικοί σχηματισμοί που εμφανίζονται ανήκουν στη Ζώνη Πίνδου, ενώ στην Α περιοχή συμμετέχουν κυρίως ραδιολαρίτες παλαιότερης ηλικίας⁷².

Οι σχηματισμοί της Πίνδου αποτελούνται κυρίως από ψαμμίτες, μάργες και ενδιαστρώσεις ασβεστόλιθων στο κατώτερο τμήμα της και μεταβαίνουν σε στρωματώδεις ασβεστόλιθους (Τριαδικό-Ιουρασικό). Αυτοί ακολουθούνται από λεπτοστρωματώδεις εναλλαγές ερυθρών ιλυόλιθων και κερατόλιθων με ασβεστόλιθους (Ιουρασικό-Κρητιδικό), των οποίων υπέρκειται πελαγικής φύσης Κρητιδικό ασβεστόλιθοι.

Οι μεταλπικοί σχηματισμοί αποτελούνται από ιζήματα του Νεογενούς

⁶⁸ Τρίκολας 2008, 288-289.

⁶⁹ Τρίκολας 2008, 289.

⁷⁰ Κισκύρας 1986, 177-185.

⁷¹ Τρίκολας 2008, 288-289.

⁷² Iliopoulos and Xanthopoulou 2017, 183, fig.1.

(Πλειόκαινο-Πλειστόκαινο-Ολόκαινο), τα οποία αποτέθηκαν στις λεκάνες απορροής των ποταμών της περιοχής και τις τροφοδότησαν με σημαντικές ποσότητες ιζημάτων, τα οποία μετέφεραν από τις περιοχές τις οποίες διέσχισαν. Τα αποτιθέμενα Πλειστοκαινικά ιζήματα είναι ποταμο-λιμναίου χαρακτήρα και περιλαμβάνουν άμμους, ορισμένες φορές σε εναλλαγές με ιλύ και κροκαλοπαγή, αργιλικούς σχίστες, την ακολουθία του ραδιολαρίτη, καθώς και δελταϊκές αποθέσεις που συνίστανται κυρίως από κροκαλοπαγή πετρώματα. Οι πλειοκαινικές αποθέσεις έχουν λιμναίο και δελταϊκό χαρακτήρα και αποτελούνται από εναλλαγές στρωμάτων κροκαλοπαγών, αμμούχων μαργών, αργίλους, ασβεστολιθικές μάργες, ιλύ, ιλυούχους αργίλους πλούσιες σε οργανικά υλικά, άμμους και μικρο-κροκαλοπαγή⁷³.

Οι Ολοκαινικές αποθέσεις περιλαμβάνουν: α) πρόσφατες παράκτιες και ποταμοχειμμάρειες αποθέσεις και αναβαθμίδες, που αποτελούνται από χαλαρά και ασύνδετα υλικά (χάλικες, κροκάλες, άμμους, πηλούς), β) αλλουβιακές αποθέσεις που συνίστανται από άμμους, χαλίκια, αργιλο-αμμούχα υλικά και ερυθρά γη (terra rossa). γ) λεπτόκοκκες αποθέσεις που περιλαμβάνουν αργίλους, αμμο-αργιλούχα υλικά και προϊόντα διάβρωσης των γειτονικών πετρωμάτων, δ) κλαστικά κορήματα που συνίστανται από χάλικες, άμμους, λατύπες, ερυθρά και καστανόχρωμα εδάφη, ε) ποτάμιες αναβαθμίδες που αποτελούνται από αδρομερή συνήθως συνεκτικά υλικά⁷⁴. Με τις γεωλογικές γεωτρήσεις, που έγιναν στα πλαίσια του αρχαιολογικού προγράμματος Αρχαίας Ελίκης στα ΝΑ του Αιγίου μεταξύ του σύγχρονου παράκτιου οικισμού των Διγελιώτικων και των Ζαχλωρίτικων, διακρίθηκαν στρώματα αμμοχάλικου, εναλλασσόμενα συχνά με καθαρή άμμο, ιλύ, αμμοϊλύ και αργιλοϊλύ⁷⁵. Τα σημαντικότερα πετρώματα είναι ο ψαμμίτης, η μάργα, ο ασβεστόλιθος, ο ιλυόλιθος, ο ραδιολαρίτης, ο κερατόλιθος και οι κύριες ορυκτές φάσεις που συμμετέχουν σε αυτά είναι ο χαλαζίας, ο ασβεστίτης, ο λευκός μαρμαρυγίας, ο χλωρίτης, ο αλβίτης και ο καλιούχος άστριος⁷⁶.

Σημαντική για το πλαίσιο αυτής της μελέτης είναι η ύπαρξη στην ευρύτερη περιοχή της Αιγιαλείας λιμναίων-λιμνοθαλάσσιων αποθέσεων με λεπτόκοκκο υλικό αμμούχου πηλού στο δυτικό, νότιο αλλά και στο ΒΑ τμήμα⁷⁷. Αυτές οι αποθέσεις υποδεικνύουν την ύπαρξη περιοχών, οι οποίες θα μπορούσαν να αποτελούν και την

⁷³ Xanthopoulou 2012, Pliopoulos and Xanthopoulou 2017, 183, fig.1, Poulimenos et al., 1989.

⁷⁴ Τρίκολας και Αλέξου-Λειβαδίτη 2004.

⁷⁵ Πετρόπουλος 1991, 159.

⁷⁶ Pliopoulos and Xanthopoulou 2017, 183-184.

⁷⁷ Γκαδόλου 2008, 51.

πηγή προέλευσης του πηλού που χρησιμοποιήθηκε για την κεραμική της προϊστορικής περιόδου ή να λειτουργήσουν τουλάχιστον ως ένδειξη ότι στην ευρύτερη περιοχή υπάρχουν τα κατάλληλα κοιτάσματα.

Χαρακτηριστικό στοιχείο της γεωμορφολογίας της περιοχής, που επηρεάζει έντονα και άμεσα την ανθρώπινη κατοίκηση στην ευρύτερη περιοχή είναι το ότι ο Κορινθιακός, και συνεπώς η περιοχή που μας αφορά, είναι σεισμογενής. Ισχυροί σεισμοί πλήττουν την περιοχή διαχρονικά⁷⁸. Ακολουθούνται πολλές φορές από καθιζήσεις στο παραλιακό τμήμα και παλιρροϊκά κύματα παρόμοια με αυτό, που έπληξε και κατέστρεψε την Αρχαία Ελική το 373 π.Χ. Πρόσφατες έρευνες υπέδειξαν ότι η καταστροφή του ΠΕ οικισμού στον Ριζόμυλο έγινε από ισχυρό σεισμό, τον οποίο ακολούθησε ανύψωση του επιπέδου της θάλασσας⁷⁹, προκαλώντας έτσι την βύθισή του, γεγονός που επαναλήφθηκε σε διάφορες φάσεις του Ολόκαινου.

Στην περίπτωση του Αιγίου, ενδείξεις μεγάλων σεισμών υπάρχουν από την πρόσφατη ιστορία της περιοχής, με πιο χαρακτηριστικούς αυτούς των ετών 1748, 1861, 1963, 1995⁸⁰, αλλά και για την προϊστορική περίοδο συμπεριλαμβανομένου της ΠΕ II, με βάση τις σωστικές ανασκαφές που διενεργήθηκαν στην πόλη⁸¹.

Στα βόρεια παράλια της Αιγιαλείας και στην νότια ακτογραμμή του Κορινθιακού βρίσκεται η πόλη του Αιγίου, που αποτελεί και την κεντρική θέση μελέτης. Στο ΒΑ τμήμα της σύγχρονης πόλης αναπτύχθηκε ο προϊστορικός οικισμός, σε μυχό όρμου με ανατολικό όριο το ακρωτήριο Γύφτισσα, όπου διαμορφώνεται λιμνοθάλασσα. Πρόκειται για επίμηκες, πλατύ ύψωμα που φτάνει τα 60 μ. υψόμετρο και αποτελεί προεξοχή της οροσειράς της Χιονίστρας. Ο οικισμός είναι φύσει οχυρός, τουλάχιστον από Β-ΒΑ, καθώς τα πρανή είναι ιδιαίτερα απότομα, δίνοντας στο Αίγιο επιβλητικό χαρακτήρα, ενώ προσφέρει και εποπτεία προς Β στην απέναντι ακτή της Δωρίδας και της Λοκρίδας. Ο οικισμός είναι προσβάσιμος από Ν. Η σύνδεση με την θάλασσα γίνεται μέσω μία στενής πεδινής ζώνης⁸².

Το γεγονός ότι ο οικισμός αναπτύσσεται στο πιο στενό σημείο του Κορινθιακού κόλπου συνέβαλε αποφασιστικά και διαχρονικά στην επικοινωνία με τους οικισμούς της κεντρικής Ελλάδας δια θαλάσσης⁸³, ενώ ελέγχει και το πέρασμα από το Ιόνιο στο Αιγαίο πέλαγος διαμέσου του Κορινθιακού, αποτελώντας κεντρικό

⁷⁸ Μουτσόπουλος 1958, 27-28, Παπάζογλου 1998, 4, 10-11.

⁷⁹ Soter and Katsonopoulou 2011, 606.

⁸⁰ Παπάζογλου 1998, 10.

⁸¹ Παπάζογλου 1998, 22, 25, 42,.

⁸² Παπάζογλου 1998, 7-8.

⁸³ Rizio 2011, 31.

σταυροδρόμι στα όρια της δυτικής Ελλάδας.

Στο ανατολικό τμήμα, όπως ήδη αναφέρθηκε, αναπτύσσεται πεδιάδα κατάλληλη για την καλλιέργεια οπωροφόρων δέντρων, ελιών, αμπελιών και σιτηρών. Η ύδρευση της περιοχής κατά την ΠΕ φαίνεται ότι ήταν απρόσκοπτη, καθώς ο ποταμός Σελινούντας εξέβαλε κατ' αυτή την περίοδο στη σημερινή λιμνοθάλασσα της Αλυκής⁸⁴. Η καλλιέργεια της ελιάς κατά την ΠΕ περίοδο είναι πολύ πιθανή, βάσει παλυνολογικής ανάλυσης που έγινε στη λιμνοθάλασσα της Αλυκής⁸⁵. Στα νότια και στα δυτικά του Αιγίου, αν και το τοπίο είναι ημιορεινό, οι εκτάσεις είναι καλλιεργήσιμες τουλάχιστον σε υψόμετρο 500 μ. Τα παραπάνω γεωγραφικά και γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά είναι βασικά για την ανάπτυξη προϊστορικών οικισμών, όπως φαίνεται από άλλους σύγχρονους οικισμούς στην Πελοπόννησο με πιο χαρακτηριστικό αυτόν της Λέρνας στην Αργολίδα⁸⁶.

Βάσει των παραπάνω στοιχείων γίνεται κατανοητό ότι η περιοχή της Αιγιαλείας, και ιδιαίτερα η περιοχή του Αιγίου, αν και επηρεάζεται αρνητικά από την επενέργεια σεισμών, προσφέρεται για κατοίκηση, δεδομένου ότι η πεδινή ζώνη που διαμορφώνεται, προσφέρεται για γεωκτηνοτροφική εκμετάλλευση σε βαθμό που αρκεί για την ανάπτυξη προϊστορικών οικισμών. Η εγγύτητα με τη θάλασσα προσφέρει καλές συνθήκες διαβίωσης, ευνοεί την αλιεία, συνεισφέρει στην ανάπτυξη κατάλληλων κλιματολογικών συνθηκών, αλλά, κυρίως προσφέρει ένα κεντρικό ρόλο στην ανάπτυξη του διαμετακομιστικού εμπορίου όχι μόνο στον άξονα Α-Δ, αλλά και προς την απέναντι εγγύς ευρισκόμενη κεντρική Ελλάδα. Αναλογιζόμενοι την γεωμορφολογία της περιοχής, η Αιγιαλεία συνολικά και το Αίγιο ειδικότερα είναι λογικό να προσανατολίζονται, κυρίως, προς την κεντρική και ανατολική Ελλάδα. Η επαφή με την δυτική Πελοπόννησο γινόταν κατά κύριο λόγο δια θαλάσσης. Ο χερσαίος παραλιακός δρόμος δεν προσφερόταν λόγω της δύσβατης κατωφέρειας προς τη θάλασσα, δυτικά της περιοχής του Ερινεού. Εξάλλου, ίσως και λόγω της διαμόρφωσης, ο δρόμος αυτός στο σχετικά πρόσφατο παρελθόν ήταν, σύμφωνα με τις τοπικές μαρτυρίες, επικίνδυνος λόγω της δράσης ληστών.

Ωστόσο, χερσαίοι ορεινοί δρόμοι που συνέδεαν το Αίγιο με την ενδοχώρα και την δυτική Αχαΐα υπήρχαν, όπως υποδεικνύουν και οι φιλολογικές πηγές⁸⁷. Η επαφή με την ενδοχώρα τη Αχαΐας ήταν δυνατή μέσω των μονοπατιών, που διαμορφώνονται

⁸⁴ Kontopoulos and Avramidis 2005, 297.

⁸⁵ Kontopoulos and Avramidis 2005, 297.

⁸⁶ Dietz 1991, 281.

⁸⁷ Φαράκλας 2001, 48.

κατά μήκος των κοιλάδων των ποταμών⁸⁸, αλλά και στις πλαγιές των χαμηλότερων και ψηλότερων βουνών. Η γεωμορφολογία της Αχαΐας, αν και συντίθεται από επιμέρους γεωγραφικές ενότητες, καθιστά δυνατή την επικοινωνία στο εσωτερικό χάρη στα πολλά οροπέδια και την ομαλή σε αρκετές περιπτώσεις διαμόρφωση των βουνών της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί, κατά τους πρόσφατους χρόνους, η μετακίνηση των κατοίκων της ενδοχώρας της Αιγιαλείας προς την δυτική Αχαΐα δια μέσου ορεινών μονοπατιών και όχι παραλιακά, ενώ, κατά τους ιστορικούς χρόνους, το εμπόριο κεραμικής από το Αίγιο προς την Αρκαδία, πραγματοποιείτο πάλι μέσω των δρόμων της ενδοχώρας⁸⁹. Παρά την ύπαρξη πλήθους ορεινών όγκων αλλά και της γεωγραφικής κατάτμησης του τοπίου, σημειώνεται η ύπαρξη ορεινών δρόμων, που συνδέουν το Αίγιο με την ενδοχώρα και την υπόλοιπη Αχαΐα. Πιο χαρακτηριστική δίοδος είναι διαμέσου του ρου του ποταμού Σελινούντα, καθώς και ορεινοί δρόμοι, που συνέδεαν την περιοχή του μυκηναϊκού Βρυσσαρίου και αυτή των Φαρών με το Αίγιο, τους οποίους ενδεχομένως ακολουθούν σε έναν βαθμό οι σύγχρονοι ορεινοί δρόμοι⁹⁰.

Επιπλέον, μαρτυρείται προφορικά για το σύγχρονο παρελθόν σημαντική κινητικότητα είτε από τους κτηνοτρόφους που κατέβαιναν στο αστικό κέντρο του Αιγίου, για να προωθήσουν τα προϊόντα τους είτε από εμπόρους που αναζητούσαν κτηνοτροφικά προϊόντα στα ημιορεινά και στην ενδοχώρα γενικότερα είτε και πάλι από τους κτηνοτρόφους, που, κατά τους χειμερινούς μήνες μετακινούνταν, συνήθως, προς χαμηλότερες περιοχές για να «ξεχειμαδιάσουν». Είναι απαραίτητο, όμως, να σημειωθεί ότι η ενδοχώρα της Αχαΐας δεν προσφέρεται για την ανάπτυξη μεγάλων ενιαίων κτηνοτροφικών μονάδων, καθώς τα οροπέδια που διαμορφώνονται είναι σχετικά μικρά σε μέγεθος και σε πολλές περιπτώσεις κατάφυτα. Όπως διαπιστώθηκε από την εθνοαρχαιολογική έρευνα στην περιοχή των Καστριών, οι κτηνοτροφικές μονάδες της ενδοχώρας ήταν μικρές και οι κτηνοτρόφοι είτε ήταν ντόπιοι με μικρή κινητικότητα είτε ήταν μετακινούμενοι σε διάφορες περιοχές⁹¹. Σε κάθε περίπτωση φαίνεται ότι, λόγω των κλιματολογικών και λοιπών συνθηκών δεν ήταν σε θέση να συντηρήσουν μεγάλα κοπάδια, στοιχείο που ενδεχομένως να αντικατοπτρίζει την εικόνα και της προϊστορικής κτηνοτροφικής δραστηριότητας.

Πρέπει, ωστόσο, να ληφθεί υπόψη ότι οι πεδινές ζώνες θα μπορούσαν να

⁸⁸ Rizakis 2002, 45.

⁸⁹ Βόρδος 2012, 334.

⁹⁰ Παπάζογλου 1998, 213.

⁹¹ Σάμψων 1997, 376, 409.

υποστηρίζουν μεγάλες κτηνοτροφικές μονάδες χάρη και στην ύπαρξη πολλών ποταμών στην ευρύτερη περιοχή. Το στοιχείο αυτό θα μπορούσε να δικαιολογήσει εν μέρει και την μικρότερη κινητικότητα προς την ενδοχώρα κατά την περίοδο που μελετάμε, την ενδεχόμενη προτίμηση στις παράλιες θέσεις και την χρήση των θαλάσσιων δρόμων.

Με βάση τα παραπάνω είμαστε σε θέση να συλλάβουμε το γεωγραφικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εξελίχθηκε η ανθρώπινη κατοίκηση στην Αιγιάλεια και ειδικά στο Αίγιο. Αν και ο χαρακτηρισμός της θέσης του Αιγίου ως φύσει οχυρής είναι αμφισβητήσιμος, λόγω κυρίως της ομαλής πρόσβασης από Ν, η θέση είναι επιβλητική και εποπτεύει τον Κορινθιακό κόλπο, αφού ελέγχει την θαλάσσια επικοινωνία μεταξύ ανατολής και δύσης. Η επάρκεια σε νερό και η ύπαρξη σημαντικών καλλιεργήσιμων εκτάσεων είναι καθοριστικής σημασίας για την ανθρώπινη κατοίκηση. Όλοι οι παραπάνω παράγοντες εξηγούν σε μεγάλο βαθμό την πυκνότητα της κατοίκησης της ευρύτερης περιοχής διαχρονικά και συγκεκριμένα κατά την προϊστορική περίοδο, γεγονός που θα διασαφηνιστεί παρακάτω βάσει των αρχαιολογικών δεδομένων που θα εκθέσουμε. Για το Αίγιο οι λόγοι της διαχρονικής κατοίκησης του και ο ιστορικός του ρόλος γίνεται εν μέρει κατανοητός λόγω της ιδιαίτερης θέσης του. Τα όρια τα οποία έχουν τεθεί για την παρούσα μελέτη προς Ν, βρίσκονται συμβατικά στους σύγχρονους οικισμούς Βερίνου-Κουνινάς, καθώς βορειότερα η γεωμορφολογία της περιοχής αλλάζει σημαντικά και οι υψομετρικές διαφορές είναι μεγάλες, συνθέτοντας μία αυτόνομη γεωπολιτισμική ενότητα.

2.2 Οι Πρωτοελλαδικές θέσεις της Αιγιάλειας

Στο παρόν κεφάλαιο θα παρουσιαστούν με τη μορφή καταλόγου οι οικισμοί που έχουν ανακαλυφθεί μέχρι σήμερα στην Αιγιάλεια (Χάρτης 2) και χρονολογούνται εντός της ΠΕ περιόδου. Τα ερευνητικά δεδομένα δεν προσφέρουν πληροφορίες για τα ταφικά έθιμα της περιόδου και τα δεδομένα προκύπτουν από οικιστικά μόνο κατάλοιπα. Πέραν της θέσης και της χρονολόγησης, θα εξεταστούν και ορισμένα γενικά χαρακτηριστικά των σταθερών και κινητών ευρημάτων. Η έκθεση των δεδομένων θα γίνει με αλφαβητική σειρά και στο τέλος θα αναφερθούμε στο Αίγιο. Πρέπει να σημειωθεί ότι ένας αριθμός θέσεων δεν είναι δημοσιευμένος ούτε έχει μελετηθεί. Σε αυτές τις περιπτώσεις, οι πληροφορίες προκύπτουν από μία

προκαταρκτική θεώρηση του υλικού. Γι' αυτό το λόγο τα στοιχεία που παραθέτουμε είναι περιορισμένα. Η αναφορά αυτών των θέσεων καθίσταται, όμως, σημαντική, καθώς συμπληρώνει, εν μέρει, τις γνώσεις μας για την διαχρονική πορεία της περιοχής, ενώ γίνεται καλύτερα αντιληπτή και η διασπορά-πυκνότητα της κατοίκησης κατά την ΠΕ περίοδο.

2.2.1 Αιγείρα⁹²

Στο ανατολικό άκρο της υπό μελέτη περιοχής και στα σύνορα με την Κορινθία βρίσκεται η θέση της Αιγείρας. Η θέση, στην οποία αναφερθήκαμε και παραπάνω, βρίσκεται στον λόφο του Παλαιοκάστρου σε υψόμετρο περίπου 350 μ. και σε απόσταση περίπου 2 χλμ. από την ακτή. Πέραν των σημαντικών μυκηναϊκών ευρημάτων, υπάρχουν ενδείξεις για κατοίκηση στον χώρο ήδη από την ΤΝ περίοδο, όπως προκύπτει, κυρίως, από την ύπαρξη και την μελέτη της κεραμικής. Δεν έχει βρεθεί κεραμική ΠΕ II χρόνων, ωστόσο φαίνεται ότι υπάρχει δραστηριότητα κατά την ΤΝ-ΠΕ I και κατά την ΠΕ III-ΜΕ I περίοδο, στοιχείο σημαντικό για την συνέχεια της κατοίκησης εντός της περιόδου για την ευρύτερη περιοχή. Τα ευρήματα προέρχονται από στρωματογραφημένο ανασκαφικό πλαίσιο, χωρίς όμως να σχετίζονται με κτήρια ή άλλες σταθερές κατασκευές.

2.2.2 Κουιάδα του Κριού

Πέραν του οικισμού της Κασσάνεβας, για την οποία θα γίνει πιο εκτεταμένη και ειδική αναφορά στην συνέχεια, η Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή προέβη σε συστηματική επιφανειακή έρευνα της Αιγιαλείας, κατά την οποία εντοπίστηκαν αρκετές θέσεις με ΠΕ II κεραμική. Πρόκειται για τις θέσεις Άγιος Ιωάννης-Σαρακηνοβούνι Αμπελοκήπων⁹³, την θέση Βλάχος Χρυσανθίου⁹⁴, την θέση Κάμπος Όασης⁹⁵, την Πλακόπετρα Αιγών⁹⁶ και την θέση Κούρος Μοναστηρίου⁹⁷.

2.2.3 Καμάρες

⁹² Alram Stern 2010, 144, Alram Stern 2006, 19-88.

⁹³ De Caro et al. 2016, 123-127.

⁹⁴ De Caro et al. 2016, 141-144.

⁹⁵ De Caro et al. 2016, 168-169.

⁹⁶ De Caro et al. 2016, 179-180.

⁹⁷ De Caro et al. 2016, 195.

Οι Καμάρες βρίσκονται σε απόσταση 9 χλμ. από την σύγχρονη πόλη του Αιγίου, στα δυτικά. Στην θέση Καμάρες-Ξερικό στην όχθη του ποταμού Φοίνικα (Σαλμενικό) εντοπίστηκε, μετά από μικρή επιφανειακή έρευνα, ΠΕ κεραμική και λίθινα εργαλεία⁹⁸. Η ανασκαφή του Κυπαρίσση στην ίδια περιοχή δεν απέδωσε ευρήματα της περιόδου⁹⁹. Ωστόσο, την ύπαρξη ΠΕ οικισμού στην περιοχή επιβεβαίωσε ο Åström, ο οποίος επισκέφθηκε τον χώρο και αναγνώρισε την ύπαρξη ΠΕ II οικισμού στην δυτική όχθη του ποταμού¹⁰⁰. Πλησίον της ίδιας τοποθεσίας, στην θέση Παλιόμυλος, εντοπίστηκαν ΠΕ ευρήματα, έπειτα από επιφανειακή έρευνα¹⁰¹. Εντός του σύγχρονου οικισμού των Καμαρών, στο οικόπεδο Πετρόπουλου, βρέθηκαν προϊστορικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Στον χώρο εντοπίστηκαν λιθοσωροί και μία πλήρη πεταλόσχημη κατασκευή. Τα ευρήματα του οικοπέδου χρονολογούνται στην ΠΕ-ΥΕ περίοδο. Τα κινητά ευρήματα περιλαμβάνουν αρκετή κεραμική με άξια αναφοράς μία ΠΕ II πυξίδα¹⁰². Αναφέρονται, επίσης, εργαλεία οψιανού και πυριτόλιθου, καθώς και σφοντύλια.

Δεν αποκλείεται όλες οι παραπάνω ενδείξεις να αφορούν έναν ενιαίο σημαντικό ΠΕ II οικισμό της δυτικής Αιγιαλείας.

2.2.4 Κασσάνεβα

Στην περιοχή Κασσάνεβα, περίπου 7 χλμ. ΒΔ του νεολιθικού οικισμού του Κραθίου (Συλιβαινώτικα) και συγκεκριμένα στη θέση Παλιόμυλος – Δεβινού, επιφανειακή έρευνα και δοκιμαστικές τομές αποκάλυψαν ΠΕ II οικισμό κατά μήκος της αριστερής όχθης του ποταμού Κριού. Το έδαφος της περιοχής είναι ιδιαίτερα επικλινές, στοιχείο με το οποίο σχετίζονται οι ογκώδεις αναλημματικοί τοίχοι που βρέθηκαν στον χώρο¹⁰³ και τα τέσσερα επάλληλα τεχνητά άνδηρα¹⁰⁴. Στη θέση έχουν βρεθεί τμήματα ορθογώνιων κτηρίων και δωματίων, καθώς και δαπέδων, ενώ σημαντικός αριθμός κινητών ευρημάτων χρονολογούν την κατοίκηση εντός της ΠΕ II. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από αργούς λίθους¹⁰⁵. Η προκαταρκτική μελέτη της θέσης υποδεικνύει την ύπαρξη ενός πυκνά δομημένου οικισμού που καταλάμβανε

⁹⁸ Åström 1964, 109.

⁹⁹ Κυπαρίσσης 1934, 114.

¹⁰⁰ Åström 1965, 109.

¹⁰¹ Papadopoulos 1979, 34, Κολώνας 1996-1997, 485.

¹⁰² Κόλια 2005, 365, Κόλια 2012, 325, εικ.645.

¹⁰³ SAIA 2002, 577-578, Πετρόπουλος 2002, 555-556, Πετρόπουλος 2003, 565-566, SAIA 2006.

¹⁰⁴ Pontrandolfo 2016, fig.1.

¹⁰⁵ Πετρόπουλος 2005, 364, Benvenuti 2005, 369.

έκταση 15 στρ. ενώ δεν αποκλείεται να έφτανε και τα 60 στρ. Ο οικισμός είναι παρόμοιος με αυτούς της Λέρνας στην Αργολίδα και των Λιθαρών στην Βοιωτία¹⁰⁶.

Συγκεκριμένα, εκτός από τα πιο αποσπασματικά τμήματα τοίχων, στον κεντρικό χώρο κατοίκησης, διαμορφώνονται τρία ορθογώνια κτήρια, εκ των οποίων τα δύο μεγαλύτερα είναι σχεδόν παράλληλα, με φορά ΒΑ-ΝΔ. Στην νότια στενή πλευρά του μεγάλου ορθογωνίου κτηρίου, το οποίο βρίσκεται στα ανατολικά, υπάρχει τρίτο μικρότερο κτήριο¹⁰⁷. Με βάση την αποκατάσταση αυτών των αρχιτεκτονημάτων, εικάζεται ότι το μεγάλο ορθογώνιο κτήριο στα δυτικά και το μικρότερο στα ανατολικά συνθέτουν ένα συγκρότημα αντίστοιχο με αυτό των «οικιών με διαδρόμους» στα Ακοβίτικα Μεσσηνίας¹⁰⁸. Ωστόσο, με βάση τα διαθέσιμα δεδομένα δεν μπορεί να διατυπωθεί κάποια υπόθεση ως προς την λειτουργία αυτών των κτηρίων¹⁰⁹.

Η κεραμική βρέθηκε σε αφθονία και το σύνολό της χρονολογείται στην ΠΕ ΙΙ περίοδο. Περιλαμβάνεται όλο το εύρος κεραμικών υλών και όλα τα χαρακτηριστικά σχήματα της περιόδου, όπως φιάλες, οι οποίες αποτελούν και το πολυπληθέστερο σχήμα, κύμβες, λεκανίδες, πίθοι, λοπάδες, αλλά και πιο σπάνια, όπως οι καρποδόχοι και τα πώματα¹¹⁰. Υπάρχουν αρκετές ομοιότητες με την κεραμική του Αιγίου, όπως θα φανεί και κατά την σχετική ανάλυση της κεραμικής του Αιγίου, με βάση κυρίως τα παράλληλα. Σημαντικός αριθμός αγγείων βρέθηκε *in situ*¹¹¹. Πέραν της κεραμικής αναφέρεται η εύρεση λίθινων εργαλείων¹¹².

Ο οικισμός φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε μεταξύ της φάσης Λέρνα ΙΙΒ-ΙΙΙ¹¹³, αν και η ανάλυση της κεραμικής υποδεικνύει την ύπαρξη σχημάτων και τύπων που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στην Λέρνα ΙΙΙC-ΙΙΙD.

2.2.5 Κερύνεια¹¹⁴

Πρόκειται για εκτεταμένο ΠΕ ΙΙ-ΙΙΙ οικισμό σε απόσταση περίπου 7 χιλιομέτρων από το Αίγιο. Η θέση βρίσκεται στους πρόποδες του όρους Μπρούμα ή

¹⁰⁶ SAIA 2006, 453.

¹⁰⁷ Pontrandolfo 2016, 201-206, fig.4-fig.5., De Caro et al. 2016, 208-237.

¹⁰⁸ Pontrandolfo 2016, 205.

¹⁰⁹ Pontrandolfo 2016, 206.

¹¹⁰ De Feo and Granese 2016, 249-271, fig.62.

¹¹¹ Πετρόπουλος 2005, 364.

¹¹² De Feo and Granese 2016, 264-266.

¹¹³ Pontrandolfo 2016, 206.

¹¹⁴ Κόλια 2015, 67-68, εικ. 8-11., Kolia and Spyroulias 2017., Ομιλία των αρχαιολόγων Α. Σπυρούλια και Ε. Ι Κόλλια στο ΑΕΠΕΛ2.

Άγιος Γεώργιος, σε υψόμετρο 67 μ. και σε απόσταση 2.20 χλμ από την ακτογραμμή.

Ο οικισμός, με βάση τις πρώτες εκτιμήσεις, υπολογίζεται ότι καλύπτει έκταση άνω των 50 στρ¹¹⁵. Ο οικιστικός ιστός είναι συμπαγής και οι οικοδομικές φάσεις επάλληλες. Στον οικισμό της Κερύνειας δεν υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη οχυρωματικού τείχους ή περιβόλου. Διακρίνονται δύο βασικές αρχιτεκτονικές φάσεις. Φαίνεται ότι πρόκειται, κυρίως, για ορθογώνιους χώρους, μικρού εμβαδού, ενώ υπάρχουν και κάποια μεγαλύτερα κτήρια, μεταξύ των οποίων, δύο επάλληλα κτήρια, που, ενδεχομένως, ανήκουν στο τύπο της «οικίας με διαδρόμους». Συγκεκριμένα πρόκειται για τα κτήρια I, II, των οποίων αρκετά από τα ευρήματα αλλά και η αρχιτεκτονική ενισχύουν αυτή την υπόθεση¹¹⁶. Το προγενέστερο κτήριο II, όπως ήδη σημειώθηκε είναι καλυμμένο από στρώμα καταστροφής λόγω πυρκαγιάς. Χαρακτηριστικό είναι ότι το κτήριο δεν επαναχρησιμοποιήθηκε και τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα σφραγίστηκαν¹¹⁷. Πέραν των δύο αυτών κτηρίων, ιδιαίτερης σημασίας είναι το κτήριο 1, το οποίο θεωρείται αντίστοιχο του «Rundbau» της Τίρυνθας, με ενδείξεις χρήσης του ως αποθηκευτικού χώρου¹¹⁸.

Οι κατώτεροι δόμοι των τοίχων οικοδομούνταν σε αρκετές περιπτώσεις πάνω σε τεχνητή επίχωση. Οι τοίχοι των κτηρίων κατασκευάζονται από δύο-τρεις σειρές λιθοδομής, πάνω στις οποίες στηριζόταν η ανωδομή από ωμές πλίνθους. Συχνή είναι η κατασκευή τοίχων με την τεχνική της ιχθυάκανθας, ενώ ο πιο χαρακτηριστικός τρόπος οικοδόμησης των λίθινων δόμων είναι με τη χρήση δύο σειρών μεγαλύτερων λίθων και γέμισμα μικρότερων, όπως συνηθίζεται άλλωστε και στους περισσότερους προϊστορικούς οικισμούς. Όπως φαίνεται από κάποιους επεξεργασμένους λίθους με κοίλανση, σε κάποιες περιπτώσεις χρησιμοποιούνταν ξύλινες δοκοί για την στήριξη της στέγης.

Στην ίδια θέση, το ευμέγεθες κτήριο 3, του οποίου η ανασκαφή δεν κατέστη εφικτό να ολοκληρωθεί, είναι επίσης ιδιαίτερης σημασίας, όχι μόνο λόγω των λίθινων κατωφλιών και των δαπέδων του, αλλά και ενός δωματίου, για το οποίο εικάζεται ότι χρησιμοποιείτο για την προετοιμασία τροφής, όπως μαρτυρούν μεταξύ άλλων μία φορητή εστία, αποθηκευτικά αγγεία, τμήμα λίθινου αγγείου και μία λίθινη τράπεζα με ιδιαίτερα τεχνικά χαρακτηριστικά¹¹⁹.

¹¹⁵ Kolia and Spyroulias 2017, 497.

¹¹⁶ Kolia and Spyroulias 2017, 497-498.

¹¹⁷ Kolia and Spyroulias 2017, 497-498.

¹¹⁸ Kolia and Spyroulias 2017, 498.

¹¹⁹ Kolia and Spyroulias 2017, 498.

Ο οικισμός φαίνεται ότι επηρεάστηκε από σεισμούς αλλά και από πλημμύρες¹²⁰.

Με βάση την πιο πρόσφατη διαθέσιμη βιβλιογραφία από την θέση, η κεραμική περιλαμβάνει τυπικά σχήματα και ρυθμούς της ΠΕ II περιόδου. Επιπλέον, εντοπίστηκε σύνολο κεραμικής χρονολογούμενο στην ΠΕ III, με σχήματα, όπως, ουζοπότηρα, κεραμική «Cetina» και σκοτεινόχρωμα στιλβωμένα αγγεία χαρακτηριστικά της περιόδου. Πιο πιθανή είναι η χρονολόγηση στην πρώιμη ΠΕ III και ο συγχρονισμός με την Λέρνα IV.1.

Βρέθηκαν χαρακτηριστικά πήλινα αγκυρόσχημα αντικείμενα, πήλινα υφαντικά βάρη, λίθινα τριβεία και τριπτήρες, λεπίδες και απολεπίσματα οφιανού, καθώς και χάλκινα αντικείμενα, με πιο χαρακτηριστικά ένα εγχειρίδιο και ένα περίαπτο.

Πολύ σημαντική είναι η εύρεση μεγάλου συνόλου λεπτότεχνης κεραμικής, χωρίς επίχρισμα, κυρίως φιαλών στο ΠΕ II, κτήριο I, στοιχείο που συμφωνεί με τα δεδομένα από την «Οικία των Κεράμων» της Λέρνας, όπου τα αντίστοιχα κεραμικά ευρήματα σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα στοιχεία έχουν οδηγήσει στην διατύπωση θεωριών για τέλεση συμποτικών εκδηλώσεων στον χώρο του κτηρίου¹²¹.

Επιπλέον, σημαντική είναι η εύρεση κεραμικού συνόλου της ΠΕ III σε ανασκαφικό περιβάλλον, που σχετίζεται με αυτό της «οικίας με διαδρόμους», αλλά, με βάση τα πρώτα στοιχεία σε κάποιο από τα ανώτερα στρώματα του χώρου¹²².

2.2.6 Κράθιο

Στην περιοχή που βρέθηκε ο οικισμός της Νεολιθικής περιόδου¹²³, ενδεχομένως να υπήρχε και ΠΕ II οικισμός, όπως μαρτυρά αδημοσίευτος αμφορέας, ο οποίος εκτίθεται στο Μουσείο Αιγίου.

2.2.7 Λαμπίρι

Σε απόσταση 1 χλμ. από την θέση των Καμαρών και συγκεκριμένα πλησίον της περιοχής Λαμπίρι, σε μικρή απόσταση από την θάλασσα, ήρθαν στο φώς

¹²⁰ Kolia and Spyroulias 2017, 497.

¹²¹ Peperaki 2004, 222-226.

¹²² Kolia and Spyroulias 2017, 501.

¹²³ Μαστροκόστας 1968.

κατάλοιπα ΠΕ οικισμού στα πλαίσια των έργων για την διάνοιξη της νέας Εθνικής Οδού ¹²⁴. Η ανασκαφή απέδωσε μεταξύ άλλων σημαντικές ποσότητες χαρακτηριστικής ΠΕ ΙΙ κεραμικής. Δεν έχει διενεργηθεί μελέτη και τελική δημοσίευση της θέσης.

2.2.8 Πλάτανος

Στην παλαιά εθνική οδό, στο ύψος του σύγχρονου οικισμού του Πλατάνου, εντοπίστηκαν σημαντικά ΠΕ κατάλοιπα. Συγκεκριμένα, στο πλαίσιο έργων αποχέτευσης, σε διάφορα σημεία διενεργήθηκαν ανασκαφικές τομές σωστικού χαρακτήρα και εντοπίστηκαν αρχαιότητες της ΠΕ περιόδου. Μεγάλο μέρος της κεραμικής που συλλέχθηκε χρονολογείται στην ΠΕ Ι και ΠΕ ΙΙ περίοδο ¹²⁵. Κατά πάσα πιθανότητα στην περιοχή θα υπήρχε κάποιος σημαντικός Πρωτοελλαδικός οικισμός.

2.2.9 Ριζόμυλος¹²⁶

Πρόκειται για σημαντική ΠΕ θέση της περιοχής που αναφέρεται στην βιβλιογραφία των τελευταίων ετών είτε ως «Αρχαία Ελίκη» είτε ως Ριζόμυλος ¹²⁷. Η θέση βρίσκεται στην εύφορη πεδινή έκταση που διαμορφώνεται μεταξύ των ποταμών Κερυνίτη και Σελινούντα, σε απόσταση 1 χλμ. από την ακτή και 6 χλμ. από το Αίγιο. Οι έρευνες στην περιοχή ξεκίνησαν αρκετά νωρίς και μεταξύ των πρώτων ερευνητών υπήρξε ο Σπυρίδων Μαρινάτος ¹²⁸. Παρά τη διενέργεια υποβρυχίων ερευνών, οι ενδείξεις δεν ήταν ισχυρές, ώστε να γίνει κάποια εντατική υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα. Ο ίδιος ο Μαρινάτος θεώρησε ότι μεγαλύτερο αρχαιολογικό ενδιαφέρον κρύβει η ξηρά της περιοχής, όπου υπήρχαν ενδείξεις από επιφανειακές έρευνες. Μια

Προφορική συνομιλία με τον αρχαιολόγο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας κ. Ανδρέα Βόρδο.

¹²⁵ Οφείλω να ευχαριστήσω θερμά για τις πληροφορίες που μου παρείχε η αρχαιολόγος και υπεύθυνη του έργου κ. Χριστίνα Κατσαρού. Η μελέτη της κεραμικής αλλά και η έρευνα στην περιοχή είναι υπό εξέλιξη, συνεπώς περισσότερες και σαφέστερες πληροφορίες αναμένονται στο μέλλον με την ολοκλήρωση των ερευνών. Η έρευνα στην παρούσα θέση, σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες θέσεις ΠΕ περιόδου που έχουν ανακαλυφθεί τα τελευταία χρόνια, είναι σαφές ότι θα αλλάξει την εικόνα της έρευνας για την ΠΕ Αιγιάλεια.

¹²⁶ Katsanopoulou 2011, 63-88, Katsarou 2011, 89-124, Katsanopoulou and Soter 2011, 584-610.

¹²⁷ Δεδομένου ότι τα αρχαία κατάλοιπα βρίσκονται πλησίον του χωριού Ριζόμυλος και προκειμένου να αποφευχθεί κάποια σύγχυση με την περιοχή που ονομάζεται σήμερα Ελίκη, αλλά και με τις θέσεις για τις οποίες εικάζεται η σύνδεση με την ιστορική Ελίκη, ο χώρος που αποκαλύφθηκαν τα ΠΕ κατάλοιπα αποκαλείται στο πλαίσιο της διατριβής «Ριζόμυλος».

¹²⁸ Marinatos 1960, 186-193, Edgerton and Throckmorton 1970, 135-141, Μαρινάτος 1968, 1-2.

σαρακονταετία αργότερα οι έρευνες από το Αρχαιολογικό Πρόγραμμα Αρχαίας Ελίκης απέδωσαν στοιχεία, όχι τόσο για την ύπαρξη ενός ακμάζοντα οικισμού ιστορικών χρόνων, αλλά για την ύπαρξη ενός Πρωτοελλαδικού πρωτοαστικού κέντρου¹²⁹.

Η θέση βρίσκεται πλησίον της ακτής, μεταξύ των ποταμών Κερυνίτη και Σελινούντα σε απόσταση 1100μ. από την σημερινή ακτή και 500μ. βόρεια του σημερινού Ριζόμυλου. Βόρεια της θέσης εκτείνεται ο Κορινθιακός Κόλπος, ενώ προς Ν υψώνεται ο λόφος του Αγίου Γεωργίου¹³⁰.

Στον χώρο έχουν διενεργηθεί τουλάχιστον οκτώ ανασκαφικές τομές, στις οποίες ανακαλύφθηκαν ευρήματα της ΠΕ περιόδου. Ο χώρος φαίνεται ότι κατοικείται ήδη από την Νεολιθική περίοδο με σχετική συνέχεια, όπως μαρτυρούν οι γεωλογικές γεωτρήσεις που διενεργήθηκαν¹³¹. Στη συνέχεια κατοικείται με βεβαιότητα κατά την ΠΕ II-III περίοδο. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της προκαταρκτικής έρευνας, οι περισσότερες φάσεις, που έχουν αποκαλυφθεί μέχρι σήμερα, χρονολογούνται στην ΠΕ III και λιγότερες στην ΠΕ II. Ο οικισμός φαίνεται ότι καταστρέφεται στο τέλος της ΠΕ III¹³² από κάποιον βίαιο σεισμό, τον οποίο ακολούθησε καταβύθιση του οικισμού και διαμόρφωση παράκτιας λιμνοθάλασσας¹³³. Αξιοσημείωτο είναι ότι η κατοίκηση δεν σταματά στο διάστημα μεταξύ ΠΕ II και ΠΕ III φάσης.

Σύμφωνα με τις πρώτες εκτιμήσεις, ο ΠΕ οικισμός κάλυπτε μία έκταση 300 στρεμμάτων¹³⁴. Η ύπαρξη λιθόστρωτων δρόμων, πολεοδομικού σχεδίου και τείχους¹³⁵ σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα στοιχεία υποδηλώνει οργάνωση σε κοινοτικό επίπεδο¹³⁶.

Από την ανασκαφή του χώρου έχουν αποκαλυφθεί τμήματα ορθογώνιων οικιών που αποτελούνται από επιμέρους μικρότερους χώρους, καθώς και δύο αψιδωτών κτηρίων. Σε πολλά από αυτά υπάρχει συνέχεια στην χρήση τους. Αν και θεμελιώνονται κατά την ΠΕ II, εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται, ίσως με διαφορετικό τρόπο, κατά την ΠΕ III. Τα κτήρια ακολουθούν προσανατολισμό Α-Δ και Β-Ν. Κάποια από τα σωζόμενα δωμάτια φαίνεται ότι έχουν συγκεκριμένες χρήσεις,

¹²⁹ Katsonopoulou 2011, Katsarou 2011.

¹³⁰ Katsonopoulou 2011, 67.

¹³¹ Katsonopoulou 2011, 73.

¹³² Katsonopoulou 2011, 83.

¹³³ Katsonopoulou 2011, 64.

¹³⁴ Katsonopoulou and Katsarou 2017, 5.

¹³⁵ Katsonopoulou and Katsarou 2017, 6-7.

¹³⁶ Katsonopoulou 2011, 67.

με πιο χαρακτηριστικό την αποθηκευτική¹³⁷. Το κτήριο που ξεχωρίζει από άποψη μνημειακότητας είναι η μία «οικία με διαδρόμους», της οποίας σώζονται δύο διάδρομοι, καθώς και τμήματα τριών κεντρικών δωματίων. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι η δραστηριότητα στο συγκεκριμένο κτήριο έγινε σε δύο φάσεις, η πρώτη στην ΠΕ II και, μετά από ορισμένες αλλαγές στο σχέδιο του κτηρίου, η δεύτερη στην ΠΕ III¹³⁸.

Η κεραμική περιλαμβάνει χαρακτηριστικές κατηγορίες και σχήματα και των δύο φάσεων, με πιο σημαντικό το δέπας.

Εντός των οικιών υπήρχαν κατασκευές, όπως λίθινες πλατφόρμες για την στήριξη μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων. Χαρακτηριστικά είναι και τα λιθόστρωτα δάπεδα, που πιθανώς χρησιμοποιούνται τόσο στο εσωτερικό, όσο και σε μερικούς εξωτερικούς αύλειους χώρους¹³⁹.

Η χρονολόγηση της θέσης προκύπτει από την προκαταρκτική μελέτη της κεραμικής. Στην πρώτη φάση, ΠΕ II, περιλαμβάνονται κεραμικοί ρυθμοί με επίχρυσμα αλλά και χωρίς. Παρά την αποσπασματικότητα του υλικού διακρίνονται ορισμένα χαρακτηριστικά σχήματα, όπως η φιάλη, η κύμβα, η λοπάδα, ο πίθος και η λεκανίδα¹⁴⁰. Στην ίδια περίοδο εικάζεται η χρονολόγηση για το δέπας αμφικύπελλο, που βρέθηκε στην θέση¹⁴¹. Ωστόσο, η χρονολόγηση του δεν είναι σαφής και πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψη με σκεπτικισμό¹⁴².

Η δεύτερη φάση χρονολογείται στην ΠΕ III. Περιλαμβάνονται πολλά από τα χαρακτηριστικά σχήματα¹⁴³, όπως το «tankard», ο σκύφος, το κύπελλο και ο αμφορέας, το καθένα με διάφορες παραλλαγές. Εντύπωση προκαλεί ένας σημαντικός αριθμός μεγάλων πίθων που ήταν εγκιβωτισμένοι στα δάπεδα των κτηρίων.

Το αρχαιολογικό υλικό του Ριζόμυλου, αν και δεν έχει δημοσιευτεί πλήρως, καθιστά σαφές ότι ο συγκεκριμένος οικισμός είναι ιδιαίτερα σημαντικός για την μελέτη της ΠΕΧ στην περιοχή, ιδιαίτερα για τις τελευταίες φάσεις της, ενώ η μελέτη της κεραμικής του αναμένεται να προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για την εξέλιξη της κεραμικής παραγωγής στην Αιγιάλεια.

¹³⁷ Katsonopoulou 2011, 68.

¹³⁸ Katsonopoulou and Katsarou 2017, 9-11.

¹³⁹ Katsonopoulou 2011, fig.4.

¹⁴⁰ Katsonopoulou and Katsarou 2017, 18.

¹⁴¹ Katsonopoulou and Katsarou 2017, 16.

¹⁴² Αν και το συγκεκριμένο αγγείο έχει επανειλημμένα αναφερθεί ως ΠΕ II χρονολόγησης, επισημαίνεται ότι έχει βρεθεί σε ανασκαφική συνάφεια της ΠΕ III: Katsonopoulou 2011, 77.

¹⁴³ Katsonopoulou and Katsarou 2017, 18-21.

2.2.10 Αίγιο

Στην ευρύτερη περιοχή όπου βρίσκεται σήμερα η εκκλησία των Εισοδίων της Θεοτόκου, στο ΒΑ τμήμα της σύγχρονης πόλης, σε μήκος 330 μ. και σε πλάτος 150 μ., εκτεινόταν ο προϊστορικός οικισμός του Αιγίου, σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα στοιχεία που προσφέρουν οι σωστικές ανασκαφές (Χάρτης 3). Αυτή η έκταση αφορά γενικά την προϊστορική κατοίκηση αλλά προκύπτει σε μεγάλο βαθμό βάσει των οικοπέδων, στα οποία αποκαλύφθηκαν ευρήματα της μυκηναϊκής περιόδου¹⁴⁴. Προκειμένου να προσδιορίσουμε την έκταση που καταλάμβανε ο οικισμός ανά χρονολογική φάση είναι απαραίτητη μία πιο λεπτομερής μελέτη. Ο ΠΕ οικισμός κατά πάσα πιθανότητα θα ήταν μικρότερος από τον μεταγενέστερο μυκηναϊκό. Αν και στην παρούσα διατριβή θα περιοριστούμε στην μελέτη του ΠΕ οικισμού του Αιγίου, πρέπει να επισημανθεί ότι υπάρχουν ενδείξεις κατοίκησης του ευρύτερου χώρου του προϊστορικού Αιγίου, ήδη από τα νεολιθικά χρόνια. Σε ζητήματα καταστροφών θα αναφερθούμε εκτενέστερα στην συνέχεια, με βάση το υλικό του οικοπέδου Μινασιάν, ωστόσο, σύμφωνα με τις αναφορές της Παπάζογλου, φαίνεται ότι ο οικισμός επλήγη ήδη από την ΠΕ II από σεισμικά φαινόμενα, τα οποία συσχετίζονται με ορισμένες καταστροφές¹⁴⁵.

Στην οδό Ερμού, στο οικόπεδο Μεντζελόπουλου και σε βάθος μεγαλύτερο του 1.50 μ. βρέθηκε αρχαιολογικό υλικό, ανάμεικτο, που ενδεχομένως περιλαμβάνει μικρό αριθμό από ΠΕ όστρακα¹⁴⁶. Παρόμοιο υλικό προέρχεται από άλλο σημείο της ίδιας οδού¹⁴⁷.

Κεραμική προϊστορικής περιόδου, που περιελάμβανε και ΠΕ όστρακα, αναφέρεται και από την οδό Κων. Παλαιολόγου¹⁴⁸.

Στην οδό Δωδεκανήσων 6 (οικόπεδο Διαμαντόπουλου)¹⁴⁹ μεταξύ των οστράκων υπάρχουν κάποια χρονολογούμενα στην ΠΕ περίοδο.

Στην ίδια οδό και σε μικρή απόσταση, στην οδό Δωδεκανήσων 12 (οικόπεδο Παναγόπουλου), έχουν έρθει στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και κινητά ευρήματα

¹⁴⁴ Παπαζογλου-Μανιουδακι 2015, 313.

¹⁴⁵ Παπάζογλου 1998, 22, 25.

¹⁴⁶ Μαστροκώστας 1967, 214-215.

¹⁴⁷ Μαστροκώστας 1967, 216.

¹⁴⁸ Μαστροκώστας 1968, 136.

¹⁴⁹ Βόρδος 1998, 276.

ΠΕ περιόδου¹⁵⁰. Σώζονται τμήματα έντεκα τοίχων κατασκευασμένων από αργούς λίθους. Κάποιοι από αυτούς χρονολογούνται εντός της ΠΕ περιόδου και ενδεχομένως να σχετίζονται με οικία. Για την οικοδόμηση των τοίχων χρησιμοποιούνται αργοί λίθοι μικρού και μεσαίου μεγέθους. Η διάκριση δωματίων και χώρων δεν είναι δυνατή λόγω της αποσπασματικότητας των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, η οποία είναι πιο έντονη στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, προς την άκρη της ακρόπολης, γεγονός που παρατηρείται και στο οικόπεδο Μινασιάν, το οποίο βρίσκεται πολύ κοντά στο οικόπεδο Παναγόπουλου. Η πλειονότητα των αρχαιολογικών στρωμάτων φαίνεται ότι είναι διαταραγμένη εξαιτίας της χρήσης του χώρου κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους. Κάποια από τα χαμηλότερα και αδιατάρακτα στρώματα πιθανώς χρονολογούνται στην ΤΝ περίοδο.

Στην Οδό Πλαστήρα 7 (οικόπεδο Ασύλου Ανιάτων-Γηροκομείο)¹⁵¹ μεταξύ άλλων αναφέρεται τοίχος και κινητά ευρήματα χρονολογούμενα εντός της ΠΕ περιόδου.

Στην οδό Αριστείδου 2 (οικόπεδο Τσινούκα)¹⁵² και σε πολύ μικρή απόσταση από το οικόπεδο της οδού Δωδεκανήσων 18 (οικόπεδο Μινασιάν)¹⁵³, του οποίου το υλικό αποτελεί και το αντικείμενο πρωτογενούς μελέτης της παρούσας διατριβής, βρέθηκαν ιδιαίτερα σημαντικά ΠΕ II κινητά και σταθερά ευρήματα¹⁵⁴. Η θέση του οικοπέδου Τσινούκα είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς βρίσκεται στην ΒΑ παρυφή της ακρόπολης, στα όρια της απότομης κατώφειας προς Β. Πέραν των ευρημάτων από άλλες περιόδους, στην ΠΕ II περίοδο χρονολογείται κτήριο που εικάζεται ότι ανήκει στον τύπο της «οικίας με διαδρόμους»¹⁵⁵. Τα ΠΕ II κατάλοιπα κάλυψε στρώμα καταστροφής 60 εκ. που προκλήθηκε πιθανώς από πυρκαγιά. Πολύ σημαντικό εύρημα εντός αυτού του στρώματος αποτελεί οστέινη σφραγίδα με γεωμετρικό σχέδιο στην σφραγιστική επιφάνεια και ακριβές παράλληλο από την Λέρνα, εύρημα, το οποίο ενισχύει την ιδιαίτερη λειτουργία του χώρου. Ωστόσο, για να ενισχυθούν οι παραπάνω απόψεις, απαιτείται λεπτομερέστερη χρονολόγηση των

¹⁵⁰ Κόλια 2005, 363.

¹⁵¹ Πετρόπουλος 1990β, 78.

¹⁵² Παπάζογλου 1984, 94-95.

¹⁵³ για το οικόπεδο της οδού Δωδεκανήσων 18 βλ. στο παρόν Κεφ.3.3.

¹⁵⁴ Το συγκεκριμένο οικόπεδο θα μελετηθεί μετά το πέρας της δ.δ.

¹⁵⁵ Παπάζογλου 1984, 94-95, Παπάζογλου 1998, 19

αρχιτεκτονικών φάσεων με βάση τα ανασκαφικά ημερολόγια και την μελέτη της κεραμικής του συγκεκριμένου συνόλου¹⁵⁶.

Στα πλαίσια έργων της δημόσιας υπηρεσίας ύδρευσης και συγκεκριμένα σε παρόδιο τμήμα της οδού Δωδεκανήσων¹⁵⁷, στους αριθμούς 12, 2 και 14, στην οδό Εισοδίων, σε μικρή απόσταση από τις τομές της οδού Δωδεκανήσων και στην πλατεία Ιερού Ναού Εισοδίων¹⁵⁸, βρέθηκαν οικοδομικά κατάλοιπα, των οποίων η χρονολόγηση δεν αναφέρεται, αλλά η περιγραφή και η θέση εύρεσης τους παραπέμπουν σε κατάλοιπα ΠΕ περιόδου.

Το μέγεθος του οικισμού, με βάση την έρευνα της Λ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, η οποία έλαβε υπ' όψη τα ευρήματα των ανασκαφών έως το 2000. ορίζεται στα 48 στρ¹⁵⁹. Η έκταση αυτή δεν αφορά αμιγώς το μέγεθος του ΠΕ οικισμού, ο οποίος φαίνεται να καταλαμβάνει, με βάση τα μέχρι σήμερα γνωστά στοιχεία, μία έκταση 25 στρ. Ωστόσο, δεδομένου ότι υπάρχουν πολλά σημεία στην ευρύτερη περιοχή, στα οποία δεν έχουν γίνει έρευνες, είναι αρκετά πιθανό ο ΠΕ οικισμός να ήταν μεγαλύτερος, ξεπερνώντας, ενδεχομένως, τα 30 στρ. Λαμβάνοντας υπ' όψη τα παραπάνω και τους υπολογισμούς που έχουν γίνει για την κατοίκηση στην προϊστορική Μεσσηνία¹⁶⁰, ο πληθυσμός του προϊστορικού Αιγίου μπορεί να υπολογιστεί αρκετά υποθετικά σε 300-350 κατοίκους.

2.3 Συζήτηση

Η χωροταξική οργάνωση των οικισμών της ΠΕ II μπορεί να προσφέρει σημαντικές πληροφορίες στο πλαίσιο της ερμηνείας των πολιτισμικών φαινομένων της περιόδου. Ωστόσο, στην περίπτωση του Αιγίου τα δεδομένα, ως προς αυτή την παράμετρο, είναι πολύ περιορισμένα. Παρά ταύτα, τα στοιχεία που προκύπτουν από την μελέτη των οικισμών της Αιγιαλείας, με ιδιαίτερη έμφαση στον οικισμό του Αιγίου, συνδυαζόμενα με αυτά των οικισμών της υπόλοιπης ηπειρωτικής Ελλάδας

¹⁵⁶ Το αρχαιολογικό σύνολο αυτού του οικοπέδου θα αποτελέσει αντικείμενο μελλοντικής μελέτης του γράφοντος.

¹⁵⁷ Υπάρχουν και άλλα οικόπεδα των οποίων τα ευρήματα είναι πολύ πιθανό να χρονολογούνται εντός της ΠΕΧ, στοιχείο που για την ώρα δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί.

¹⁵⁸ Πετρόπουλος και Βόρδος 2001, 532.

¹⁵⁹ Papazoglou 2015, 314.

¹⁶⁰ Carothers and McDonald 1979, 436.

συμβάλλουν στην ασφαλέστερη τοποθέτηση της υπό μελέτη περιοχής στο ευρύτερο χάρτη της ΠΕ περιόδου.

Με βάση κυρίως τα δεδομένα από την Αργολίδα, έχει υποστηριχθεί η πυκνή κατοίκηση της ηπειρωτικής Ελλάδας κατά την ΠΕ II περίοδο, με την ύπαρξη μεγαλύτερων κεντρικών οικισμών και μικρότερων περιφερειακών ως δορυφόρων των πρώτων¹⁶¹. Στον ελλαδικό χώρο, οι οικισμοί ταξινομούνται με βάση το μέγεθός τους σε ομάδες με διάφορες μορφές ταξινόμησης. Ενδεικτικά αναφέρεται η ταξινόμηση της Κόνσολα, κατά την οποία, οι περισσότεροι οικισμοί έχουν έκταση που κυμαίνεται από 10 έως 30 στρέμματα, μερικοί μεγάλοι από 60 έως 200 στρέμματα, ενώ η έκταση του οικισμού της Μάνικας εικάζεται ότι φτάνει τα 800 στρέμματα¹⁶². Σε μία αντίστοιχη τριμερή, αλλά ελαφρώς διαφοροποιημένη ως προς τα μεγέθη των οικισμών, ταξινόμηση προβαίνει και ο Κοσμόπουλος¹⁶³.

Ωστόσο, υπάρχει μία σειρά από παράγοντες που επηρεάζουν αυτού του τύπου τις ταξινομήσεις. Κεντρικό είναι το πρόβλημα του, αν όλες αυτές οι μονάδες, που προσμετρούνται για τον ορισμό του μεγέθους, είναι απολύτως σύγχρονες¹⁶⁴. Αν και έχουν γενικώς χρονολογηθεί στην ΠΕΧ, συχνά δεν υπάρχει ακριβέστερος προσδιορισμός ούτε της υποπεριόδου ούτε της φάσης στην οποία ανήκουν.

Άλλες χωροταξικές παράμετροι στην μελέτη της οικιστικής οργάνωσης είναι εξίσου προβληματικές. Η πυκνότητα της δόμησης, όταν είναι γνωστή, μπορεί να προσφέρει πολλές πληροφορίες προς αυτή την κατεύθυνση, αλλά η εικόνα επηρεάζεται από τις ανασκαφικές τακτικές. Ένα από τα κεντρικά προβλήματα ως προς αυτόν τον τομέα είναι το γεγονός ότι σε σύγχρονα αστικά κέντρα, όπως αυτό της Θήβας και του Αιγίου, οι ανασκαφές διεξάγονται σε διάφορα σημεία της σύγχρονης πόλης και τα σύνολα που έρχονται στο φως συνυπολογίζονται ως ενιαία, χωρίς όμως αυτό να μπορεί να επιβεβαιωθεί.

Τα δεδομένα των επιφανειακών ερευνών, ακόμη και των πιο εντατικών, θα πρέπει να συνυπολογίζονται με σκεπτικισμό, καθώς η ύπαρξη και η πυκνότητα των κινητών ευρημάτων στην επιφάνεια δεν μαρτυρά πάντα με ασφάλεια το μέγεθος του οικισμού, δεδομένου ότι επηρεάζεται και από γεωπεριβαλλοντικούς παράγοντες¹⁶⁵.

¹⁶¹ Cosmopoulos 1991, 4.

¹⁶² Κόνσολα 2010, 77.

¹⁶³ Cosmopoulos 1991, 12-13.

¹⁶⁴ Κόνσολα 1981, 160, υπ.1.

¹⁶⁵ Καλογεράκου 1997, 117.

Δεδομένων αυτών των προβλημάτων, θεωρείται προτιμότερο για το πλαίσιο αυτής της διατριβής να μην βασιστούμε αποκλειστικά στην ταξινόμηση των οικισμών με βάση την έκταση. Ιδιαίτερα σε περιπτώσεις, όπως αυτή της Μάνικας και λιγότερο της Θήβας, που προτείνονται μεγάλα μεγέθη οικισμών, είναι αρκετά πιθανόν η αρχαιολογική εικόνα να επηρεάζεται από τα προαναφερθέντα προβλήματα, αλλά και από επιλογές των προϊστορικών κατοίκων, ως προς την οικοδόμηση των οικιών. Ειδικά σε σωστικές ανασκαφές, αυτό που εκ μέρους του αρχαιολόγου θεωρείται ένα ενιαίο οικιστικό σύνολο, στην αρχαιότητα θα μπορούσε κάλλιστα να συνθέτει ένα σύστημα από κώμες ή από μικρότερα οικιστικά σύνολα.

Προς μία διαφορετική κατεύθυνση κινείται η ταξινόμηση της Καλογεράκου, η οποία κατατάσσει τους οικισμούς με βάση μία σειρά παραγόντων, όπως η εσωτερική οργάνωση των οικισμών, η γεωγραφική θέση και η χρονολόγησή τους¹⁶⁶. Με βάση αυτά τα στοιχεία αντιμετωπίζει τους οικισμούς ξεχωριστά για κάθε περίοδο, ορίζοντας, όπου αυτό κρίνεται σκόπιμο, επιμέρους υποκατηγορίες.

Στην Αιγιάλεια, αν και οι αρχαιολογικές θέσεις που κατοικούνται κατά την ΠΕΧ είναι αρκετές, οι υπάρχουσες πληροφορίες είναι περιορισμένες, εξαιτίας διαφόρων παραγόντων. Πολλές από τις έρευνες είναι σωστικού χαρακτήρα και, συνεπώς, δεν προσφέρουν την ποιότητα και την ποσότητα των πληροφοριών που προκύπτουν από αντίστοιχες συστηματικές έρευνες. Από την άλλη πλευρά, οι λίγες σε αριθμό συστηματικές έρευνες που έγιναν στην περιοχή δεν έχουν δημοσιευθεί σε τελική μορφή ή επαρκώς, με αποτέλεσμα και πάλι οι πληροφορίες να είναι περιορισμένες και αποσπασματικές. Επιπλέον, κάποια από τα δεδομένα που αναφέρονται στο παραπάνω κεφάλαιο σχετίζονται με πολύ πρόσφατα ευρήματα, τα οποία δεν έχουν μελετηθεί και δημοσιευθεί, οπότε και σε αυτή την περίπτωση δεν είναι δυνατόν να εκτεθούν αρκετές πληροφορίες.

Ωστόσο, εξάγονται ορισμένα συμπεράσματα σχετικά με την διασπορά των ΠΕ θέσεων και την διαχρονικότητα της κατοίκησης εντός της ΠΕ περιόδου.

Ειδικότερα για το Αίγιο, σημαντικό στοιχείο για τον χαρακτήρα του οικισμού είναι η πιθανή ύπαρξη κτηρίου του τύπου της «οικίας με διαδρόμους» στο οικόπεδο Αριστείδου 2¹⁶⁷, που υποδηλώνει ότι οι κοινωνικές δομές που αναπτύχθηκαν στον

¹⁶⁶ Καλογεράκου 1997, 118.

¹⁶⁷ Αυτή η πληροφορία προέρχεται από προφορικές συνομιλίες με την ανασκαφέα του χώρου, Λ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη και τις προκαταρκτικές παρατηρήσεις του γράφοντος. Στόχος είναι το συγκεκριμένο οικόπεδο να μελετηθεί στο προσεχές μέλλον.

οικισμό θα ήταν, ενδεχομένως, παράλληλες με αυτές που έχουν ήδη εντοπιστεί στην Αργολίδα, την Κορινθία και την Ανατολική Στερεά.

Αν και, όπως ήδη διατυπώθηκε, στην παρούσα διατριβή εγείρονται αμφιβολίες ως προς τις ταξινομήσεις, θεωρείται σκόπιμο σε αυτό το σημείο να γίνει μία προσπάθεια συντονισμού του Αιγίου με τα δεδομένα άλλων θέσεων, ούτως ώστε ο αναγνώστης να είναι σε θέση να αλληλοσυσχετίσει τα δεδομένα με αυτά από το υπόλοιπο Αιγαίο.

Τα στοιχεία που έχουν παρατεθεί, σε συνδυασμό με την ιδιαίτερη θέση του Αιγίου, συντείνουν υπέρ της κατάταξης του ΠΕ οικισμού στην δεύτερη βαθμίδα του συστήματος ταξινόμησης της Κόνσολα, με κύρια χαρακτηριστικά την παραθαλάσσια θέση, την σχετικά οργανωμένη διάρθρωση της παραγωγής, τον εμπορικό ρόλο και, γενικώς, τον αυτόνομο χαρακτήρα του οικισμού¹⁶⁸. Σύμφωνα με την τριμερή κατάταξη των οικισμών από τον Κοσμόπουλο, ο οικισμός του Αιγίου αντιστοιχεί σε αυτούς που είναι παραθαλάσσιοι με πρόσβαση σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις¹⁶⁹ και, σύμφωνα με την κατάταξη του ίδιου, ως προς το μέγεθος, εντάσσεται στον τύπο Β.

Αναλυτικότερα, τα βασικά χαρακτηριστικά του τύπου Β του προαναφερθέντος συστήματος ταξινόμησης είναι η έκταση μεταξύ 30-150 στρ. και η ύπαρξη περιφερειακών μικρότερων οικισμών, με τους οποίους υπάρχει σχέση αλληλεξάρτησης¹⁷⁰. Αν και πλην του Αιγίου, υπάρχουν και άλλες ΠΕ II θέσεις την περιοχή, η περιορισμένη ανασκαφή σε αυτές, αλλά και στην περίπτωση του Αιγίου λειτουργεί ανασταλτικά ως προς την διατύπωση απόψεων ως προς την σχέση μεταξύ των οικισμών.

Σύμφωνα με το σύστημα που ανέπτυξε η Καλογεράκου, ανήκει στον τύπο 2, που περιλαμβάνει οικισμούς κοντά στην θάλασσα, επάνω σε λόφους ή παράλια λοφοειδή ακρωτήρια, με πρόσβαση μόνο από την μία πλευρά της ξηράς και πυκνή δόμηση¹⁷¹.

Όσον αφορά το ευρύτερο πλαίσιο της Αιγιαλείας, με βάση την προκαταρκτική θεώρηση των δεδομένων από την Αιγείρα (ΠΕ I, ΠΕ III-ΜΕ I), τον Πλάτανο (ΠΕ I), την Κερόνεια (ΠΕ II-III), τον Ριζόμυλο (ΠΕ III) και το Κράθιο (TN-ΠΕ;) διαπιστώνεται ότι η περιοχή κατοικείται καθ' όλη την διάρκεια της ΠΕ περιόδου. Για τον οικισμό του Αιγίου, αν και υπάρχουν ενδείξεις κατοίκησης ήδη από την TN, δεν

¹⁶⁸ Κόνσολα 2010, 81.

¹⁶⁹ Cosmopoulos 1991, 11.

¹⁷⁰ Cosmopoulos 1991, 12.

¹⁷¹ Καλογεράκου 1997, 121-122.

είμαστε σε θέση να επιβεβαιώσουμε τις ακριβείς φάσεις που προηγούνται της ΠΕ II. Ωστόσο, αν και τα δεδομένα για τις περιόδους που προηγούνται και έπονται της ΠΕ II είναι αρκετά αποσπασματικά και ενδεχομένως να μην αντικατοπτρίζουν την πραγματικότητα της κάθε περιόδου, παρατηρούμε ότι κατά την ΠΕ II σημειώνεται ραγδαία αύξηση των οικισμών σε σχέση με τις ενδείξεις κατοίκησης για τις προηγούμενες φάσεις, χαρακτηριστικό που ισχύει ευρύτερα για την ηπειρωτική Ελλάδα¹⁷².

Στην Αιγιάλεια, η πλειονότητα των θέσεων βρίσκεται σε αρκετά μικρή απόσταση από την θάλασσα με εποπτεία προς τον Κορινθιακό κόλπο. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι οι περισσότερες θέσεις δεν απέχουν περισσότερο από 2 χλμ. από την ακτή. Χαρακτηριστικές εξαιρέσεις αποτελούν οι θέσεις της Κασσάνεβας και της Αιγείρας. Ωστόσο, πρέπει να ληφθεί υπ' όψη ότι στην πρώτη η κατοίκηση διακόπτεται σε ένα πρώιμο στάδιο της ΠΕ IIB, ενώ για την δεύτερη δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι κατοικείται κατά την ΠΕ II. Αντιστοίχως στην Αργολίδα οι περισσότερες θέσεις κατά την ΠΕ IIB είναι παραθαλάσσιες¹⁷³.

Η ύπαρξη κάποιου ποταμού ή χειμάρρου σε μικρή απόσταση φαίνεται ότι είναι βασικός παράγοντας, αφού όλες οι θέσεις, ακόμη και οι λίγες πιο ορεινές, βρίσκονται σε μικρή απόσταση από κάποια πηγή νερού. Πέραν της πρακτικής σκοπιάς αυτής της επιλογής για τις θέσεις της περιόδου, η ύπαρξη ποταμών έχει συσχετιστεί με την ύπαρξη γεωγραφικών ορίων, τα οποία ενδεχομένως να σχετίζονταν με πιθανά όρια δράσης του οικισμού¹⁷⁴. Για τον οικισμό του Αιγίου αναφέρουμε χαρακτηριστικά ότι περιορίζεται στα ανατολικά από τον ποταμό Σελινούντα και στα δυτικά από τον ποταμό Μεγανείτη. Συνεπώς, αντίστοιχα όρια ενδέχεται να υπήρχαν και στην περίπτωση του οικισμού του Αιγίου.

Επίσης, αν και η γεωμορφολογία του εδάφους θα διέφερε, ενδεχομένως, σε έναν βαθμό από την σημερινή, διαπιστώνουμε ότι οι περισσότερες θέσεις τοποθετούνται αφενός κοντά στην θάλασσα, αφετέρου, όμως, σε κάποιο ύψωμα, γεγονός που ισχύει ιδιαίτερα για το Αίγιο. Αυτό το χαρακτηριστικό των οικισμών συνδέεται με μία τακτική επιλογής θέσεων, που προσέφεραν εποπτεία στην γύρω

¹⁷² Κόνσολα 2010, 77.

¹⁷³ Weiberg and Finné 2013, 22.

¹⁷⁴ Weiberg 2011, 49.

περιοχή και ταυτόχρονα καθιστούσαν ορατό τον οικισμό, στοιχείο που επιβεβαιώνεται με βάση γενικότερα τα στοιχεία από την ηπειρωτική Ελλάδα¹⁷⁵.

Η παραπάνω εικόνα συμφωνεί σε έναν βαθμό με την γενικότερη τάση που έχει διαπιστωθεί στο Αιγαίο, ιδιαίτερα κατά την ΠΕ ΙΙΒ, για εγκατάλειψη πολλών θέσεων και την κατοίκηση σε θέσεις που ελέγχουν μεγάλες πεδινές εκτάσεις, καθώς και σε μεγάλους σε έκταση λόφους, με την πλειονότητα αυτών σε μικρή απόσταση από την ακτή, συγκροτώντας, όμως, μεγαλύτερους σε μέγεθος οικισμούς, σε σχέση με τις προγενέστερες περιόδους¹⁷⁶.

Όσον αφορά την έκταση των οικισμών της Αιγιαλείας, δεν είμαστε σε θέση να προβούμε σε ασφαλείς προσεγγίσεις. Μόνο για την περίπτωση της Κερύνειας μπορούμε να υποθέσουμε την κάλυψη έκτασης άνω των 50 στρεμμάτων¹⁷⁷. Για τον οικισμό στον Ριζόμυλο, θεωρούμε ότι το μεγάλο μέγεθος που προτείνεται για τον οικισμό (300 στρ.) είναι αμφίβολο. Προκειμένου να υποστηριχθεί αυτή η άποψη με μεγαλύτερη βεβαιότητα πρέπει να επεκταθεί η ανασκαφή του οικισμού, ώστε να προκύψουν πιο ασφαλή στοιχεία για το μέγεθος του κατά την ΠΕ ΙΙ. Επίσης, η εγγύτητα με τον οικισμό της Κερύνειας, καθιστά αρκετά πιθανό το ενδεχόμενο οι δύο θέσεις να συγκροτούν έναν ενιαίο οικισμό ή ο οικισμός του Ριζόμυλου να ήταν αρκετά μικρότερος, ενδεχομένως περιφερειακός αυτού της Κερύνειας και πιθανώς να αποτελούσε το επίγειο του¹⁷⁸. Για τους υπόλοιπους οικισμούς, συμπεριλαμβανομένου του Αιγίου, τα δεδομένα είναι αρκετά αποσπασματικά και δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί η υπόθεση που έχει διατυπωθεί, με βάση κυρίως τα στοιχεία των περιοχών της Αργολίδας και της Αττικής, για την τάση κατοίκησης σε πιο μεγάλους οικισμούς¹⁷⁹.

Στον τομέα της αρχιτεκτονικής ιδιαίτερα σημαντική είναι η εύρεση στην περιοχή της Αιγιαλείας κτηρίων του τύπου της «οικίας με διαδρόμους». Αυτός ο τύπος κτηρίου έχει προκαλέσει πολλές συζητήσεις και προβληματισμό στην έρευνα ως προς την λειτουργία του και ως προς τις ερμηνευτικές του προεκτάσεις. Οι περιπτώσεις που έχουν εντοπιστεί στην Αιγιαλεία σώζονται αρκετά αποσπασματικά και στην πλειονότητα τους δεν είναι επαρκώς δημοσιευμένες. Με βάση τα αντίστοιχα κτήρια που έχουν εντοπιστεί και ανασκαφεί σε θέσεις της νότιας ηπειρωτικής

¹⁷⁵ Weiberg 2011, 48, Weiberg and Finné 2013, 17.

¹⁷⁶ Καλογεράκου 1997, 126.

¹⁷⁷ Κόλια 2015, 67.

¹⁷⁸ Κόλια 2015, 67.

¹⁷⁹ Cosmopoulos 1991, 12.

Ελλάδας¹⁸⁰, παρατηρούμε ότι αποτελούν μεγάλα, «μεγαρόσχημα», προσχεδιασμένα κτήρια, με τρία έως πέντε δωμάτια εν σειρά και με διαδρόμους κατά μήκος των μακρών πλευρών τους. Σύμφωνα με τα καλύτερα σωζόμενα παραδείγματα φαίνεται ότι αυτός ο τύπος κτηρίου είχε δεύτερο όροφο και εξώστη, καθώς και αύλειο χώρο. Η ιδιαίτερη σημασία αυτών των κτηρίων φαίνεται, επίσης, από την επιμέλεια, που τα χαρακτηρίζει, τα ισχυρά λίθινα θεμέλια, η πλίνθινη ανωδομή, η στέγη με κεραμίδες και σχιστολιθικές πλάκες, καθώς και τα κονιάματα στους τοίχους εσωτερικά και εξωτερικά¹⁸¹.

Ως προς την λειτουργία αυτών των κτηρίων έχει διατυπωθεί μία σειρά θεωριών που αναζητούν, αν πρόκειται για χώρους δημόσιου ή ιδιωτικού χαρακτήρα¹⁸². Η Καλογεράκου υποστηρίζει τον ιδιωτικό χαρακτήρα των κτηρίων αυτών, θεωρώντας την ιδιαιτερότητά τους ως διαφορετικό τρόπο έκφρασης του πλούτου¹⁸³. Η Weiberg στο συνθετικό της έργο εξετάζει τις «οικίες με διαδρόμους» και συγκεκριμένα την «Οικία των Κεράμων» στην Λέρνα ως ένα κοινοτικό χώρο, ορατό από τα περισσότερα σημεία του οικισμού¹⁸⁴, που προσφέρει ευελιξία δραστηριοτήτων ενταγμένων στην καθημερινότητα των κατοίκων¹⁸⁵. Η Πεπεράκη δίνει βαρύτητα στην σημασία της μορφολογίας του χώρου για την διαμόρφωση των σχέσεων και την συνεκτικότητα της ομάδας¹⁸⁶.

Οι «οικίες με διαδρόμους» που έχουν εντοπιστεί στην Κασσάνεβα, την Κερόνεια, τον Ριζόμυλο και ίσως το Αίγιο μαρτυρούν την ύπαρξη του τύπου στην ευρύτερη περιοχή, χωρίς, ωστόσο, να προσθέτουν με βάση τα διαθέσιμα δεδομένα, σημαντικές πληροφορίες ως προς την χρήση του. Το σύνολο της λεπτότεχνης κεραμικής χωρίς επίχρισμα, που εντοπίστηκε στην Κερόνεια στο κτήριο I, και περιλαμβάνει πολλές φιάλες, παραπέμπει σε έναν βαθμό στην τέλεση αντίστοιχων

¹⁸⁰ για έναν κατάλογο των θέσεων και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές. βλ. Καλογεράκου 1995, 239-240, Λέρνα-Κτήριο BG: Caskey 1954, 23-27, Caskey 1955, 37-41, Caskey 1956, 162-166, Caskey 1957, 153, Caskey 1958, 127-129, Wiencke 2000, 213-311, Caskey 1954, 23-27, Caskey 1955, 37-41, Caskey 1956, 162-166, Λέρνα- «Οικία των Κεράμων»: Caskey 1958, 130, Caskey 1959, 202-204, Wiencke 2000, 185-211, Αίγινα- «Λευκή Οικία»: Felten 1986, 22-23. Αίγινα-«Οικία στο άκρο του βράχου»: Walter and Felten 1981, 14, Θήβα-«Οχυρωμένο κτήριο»: Aravantinos 1986, 57-71, Ακοβίτικα- «Μέγαρο Α και Β»: Themelis 2011, Ζυγουριές: Pullen 1986, 79-84, Ερμιονίδα: Pullen 1985, 352.

Μάνικα: Καλογεράκου 1995, 240.

¹⁸¹ Για σύνοψη και βιβλιογραφία βλ. Καλογεράκου 1995, 240, 415.

¹⁸² για σύνοψη βλ. Καλογεράκου 1999, 92.

¹⁸³ Καλογεράκου 1999, 93-101.

¹⁸⁴ Weiberg 2007, 153.

¹⁸⁵ Weiberg 2007, 57.

¹⁸⁶ Peperaki 2010, 250.

συμποτικών εκδηλώσεων, με αυτές που έχουν υποστηριχθεί για την περίπτωση «Οικίας των Κεράμων» της Λέρνας¹⁸⁷.

Άλλος ένας κτηριακός τύπος, που έχει συσχετιστεί με αντίστοιχες λειτουργίες και είναι ενδεικτικός της σύνδεσης αρχιτεκτονικής και κοινωνικών ζητημάτων, είναι το κυκλικό κτήριο 1 από τον οικισμό της Κερύνειας¹⁸⁸, αντίστοιχο του «Rundbau» στην Τίρυνθα, το οποίο είναι πράγματι μνημειώδες από άποψη αρχιτεκτονικής και στο οποίο έχει αποδοθεί κεντρικός ρόλος στο πλαίσιο του οικισμού¹⁸⁹. Το κτήριο της Κερύνειας, αν και σώζεται αποσπασματικά, φαίνεται με βάση τις σωζόμενες διαστάσεις του, ότι θα ήταν, επίσης, κτήριο μνημειακών διαστάσεων.

Σύμφωνα με όσα παρατέθηκαν, είναι εμφανές ότι η ΠΕ περίοδος παρουσιάζει σημαντικές ενδείξεις κατοίκησης καθ' όλη την διάρκεια της και ιδιαίτερα κατά την ΠΕ II περίοδο η κατοίκηση στην περιοχή φαίνεται ότι ήταν εντατική. Οι οικισμοί δεν φαίνεται να διαφέρουν από τους υπόλοιπους της νότιας Ελλάδας και εντάσσονται στο ευρύτερο πνεύμα της περιόδου. Ωστόσο, είναι απαραίτητο η έρευνα να συνεχιστεί όσον αφορά την οικιστική και την αρχιτεκτονική των οικισμών, προκειμένου να διασαφηνιστούν ζητήματα που αφορούν την έκταση των οικισμών, την λειτουργία των κτηρίων που περιλαμβάνουν και τις πιθανές σχέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ τους.

¹⁸⁷ Peperaki 2004.

¹⁸⁸ βλ. στο παρόν Κεφ.2.2.5.

¹⁸⁹ Kilian 1986, 65-61, Haider 1980.

Κεφ.3 Αίγιο-Οικόπεδο Μινασιάν

3.1 Προβλήματα, περιορισμοί και μεθοδολογική προσέγγιση της ανασκαφής

Το οικόπεδο Μινασιάν βρίσκεται στο βορειότερο τμήμα της σύγχρονης πόλης του Αιγίου, στα όρια της παλιάς πόλης¹⁹⁰ και στην περιοχή των Εισοδίων της Θεοτόκου (Χάρτης 3), εντός των ορίων της προϊστορικής ακρόπολης του Αιγίου, όπως αυτά ορίστηκαν για πρώτη φορά από την Παπάζογλου-Μανιουδάκη¹⁹¹, με βάση τις σωστικές ανασκαφές.

Παρ' όλο που τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είναι περιορισμένα (Σχ.1-2) προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες για την χρονολόγηση της κεραμικής και γενικά του οικισμού, ενώ, παράλληλα, λειτουργούν καταλυτικά για την κατανόηση των αλλαγών που συνέβησαν στην κεραμική παραγωγή. Με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία και την συνδυαστική τους ανάλυση με αυτά άλλων οικισμών, είναι δυνατό να γίνουν κατανοητές ορισμένες όψεις της οικιστικής οργάνωσης του ΠΕ οικισμού του Αιγίου.

Οι προϊστορικές αρχαιότητες του οικοπέδου Μινασιάν ήρθαν στο φως το 1984 στα πλαίσια σωστικής ανασκαφής, υπό την διεύθυνση της Λ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, της πρώτης που αναφέρθηκε στις ΠΕ αρχαιότητες της περιοχής. Αργότερα, έγιναν γνωστά στην περιοχή και άλλα ΠΕ κατάλοιπα. Το οικόπεδο επί της οδού Δωδεκανήσων 18 βρίσκεται σχεδόν στην βόρεια παρυφή του λόφου. Η συγκεκριμένη θέση είναι ιδιαίτερη, καθώς προσφέρει εποπτεία στην γύρω περιοχή και στον Κορινθιακό. Το ρήγμα που βρίσκεται κοντά στην περιοχή έπαιξε αρνητικό ρόλο στην διατήρηση των αρχαιοτήτων, καθώς δεν αποκλείεται να έχουν παρασυρθεί εκεί κτήρια και κινητά ευρήματα.

Η έρευνα προχώρησε στο μεγαλύτερο τμήμα του οικοπέδου, αλλά τα ΠΕ κατάλοιπα προήλθαν από έναν χώρο έκτασης 5.50 x 4.70 μ.¹⁹². Αν και δεν αποκαλύφθηκαν ολοκληρωμένα δωμάτια ή κτήρια, αλλά μόνον αποσπασματικά τμήματα τοίχων και ορισμένα μεμονωμένα σταθερά ευρήματα (Σχ.1-2), η ανασκαφείας διέκρινε πολλά αρχαιολογικά στρώματα (Σχ. 3-5), καθιστώντας εφικτή την ακριβή χρονολόγηση των περισσότερων ανασκαφικών ενοτήτων και των κεραμικών συνόλων που περιλαμβάνουν.

¹⁹⁰ Παπαζογλου 2015, 313.

¹⁹¹ Παπαζογλου 1998, 22-24, Παπαζογλου 2015.

¹⁹² Παπάζογλου 1998.

Η μεταγενέστερη χρήση του χώρου και ο σωστικός χαρακτήρας της ανασκαφής είναι οι δύο βασικοί παράγοντες που επηρεάζουν αρνητικά την εικόνα του αρχαιολογικού υλικού από το παρόν οικόπεδο. Στα ανώτερα στρώματα εντοπίστηκαν βυζαντινές αρχαιότητες, που, σε συνδυασμό με την σύγχρονη δραστηριότητα στον χώρο, ενδέχεται να επηρέασαν την στρωματογραφία των ανώτερων ΠΕ επιχώσεων. Παρ' όλα αυτά, το γεγονός ότι στο συγκεκριμένο οικόπεδο τα κατάλοιπα από την ΜΕ και την ΥΕ περίοδο είναι ελάχιστα, λειτούργησε θετικά για την διατήρηση των ΠΕ σταθερών και κινητών ευρημάτων. Η διατάραξη είναι περιορισμένης έκτασης και η μικρή ανάμιξη του υλικού σε ορισμένες ομάδες δεν προκαλεί προβληματισμό ως προς την στρωματογραφική ακολουθία του ΠΕ κεραμικού υλικού. Ο σωστικός χαρακτήρας της ανασκαφής αποτελεί αρνητικό παράγοντα, καθώς συνδέεται με την ανάγκη διεξαγωγής της ανασκαφής σε περιορισμένο χρονικό διάστημα και με περιορισμένους πόρους.

Με βάση τις λεπτομερείς πληροφορίες του ημερολογίου, τις συζητήσεις με την ανασκαφέα και τις κατατοπιστικές ανασκαφικές φωτογραφίες, έγινε δυνατή η ένταξη των σταθερών και κινητών ευρημάτων της ανασκαφής σε δύο βασικές αρχιτεκτονικές περιόδους (Α και Β), οι οποίες είχαν οριστεί αρχικά από την ανασκαφέα αλλά στην συνέχεια προσαρμόστηκαν στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης από τον γράφοντα με ορισμένες μικρές διαφοροποιήσεις. Οι δύο περίοδοι διαχωρίστηκαν από τον γράφοντα σε δέκα επιμέρους στρωματογραφικά στάδια (1-10). Ο συγκεκριμένος διαχωρισμός επιλέχθηκε επειδή αποδίδει με σαφήνεια την στρωματογραφική ακολουθία. Επιπλέον, προσφέρει την δυνατότητα σύνδεσης άνω του ενός στρωμάτων, στις περιπτώσεις που φαίνεται ότι υπάρχει συγχρονισμός μεταξύ στρωμάτων με διαφορετικά χαρακτηριστικά. Ο λόγος που προτιμήθηκε έναντι του διαχωρισμού σε φάσεις οφείλεται στο ότι οι φάσεις αναφέρονται στην χρονολόγηση της κεραμικής, στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης. Επιπλέον, η οργάνωση των δεδομένων σε στάδια λειτουργεί καταλυτικά στην διασύνδεση της χρονολόγησης, της αρχιτεκτονικής και της κεραμικής. Η ανασύνθεση των σταδίων διαμορφώθηκε από τη μελέτη της στρωματογραφίας και βασίζεται, κατά κύριο λόγο, στις περιπτώσεις, στις οποίες η διάκριση στρωμάτων ήταν ευκρινής κατά την ανασκαφή, ενώ, σε αντίθετες περιπτώσεις, η προσπάθεια ερμηνείας της στρωματογραφίας γίνεται με βάση έμμεσα στοιχεία, όπως η αρχιτεκτονική, η κεραμική και τα ανασκαφικά βάθη. Εντός κάθε σταδίου γίνεται αναφορά σε επιμέρους στρώματα, όταν αυτά διακρίνονται.

Αν και ο διαχωρισμός της κεραμικής κατά στάδια έχει περιορισμένη σημασία, καθώς η χρονολογική εγγύτητα των σταδίων είναι προφανής, με αυτό τον λεπτομερή διαχωρισμό των στρωμάτων καθίσταται πιο αποτελεσματική η μελέτη του αρχαιολογικού υλικού, προσφέροντας μεγαλύτερη ασφάλεια και καθιστώντας εφικτή μία πρώτη προσέγγιση της διαχρονικής πορείας του οικισμού εντός της ΠΕ II περιόδου. Επιπλέον, η οργάνωση του συνόλου του αρχαιολογικού υλικού ανά στάδια προσφέρει μία σχετική αυτονομία για την μελέτη της κεραμικής και επιτρέπει τον ακριβή εντοπισμό των διαφοροποιήσεων στην εξέλιξη της. Επίσης, όπως θα φανεί και στην συνέχεια¹⁹³, η ανάλυση σε στάδια βοήθησε στην παρατήρηση ορισμένων επιμέρους αλλαγών στην κεραμική, οι οποίες δεν αποδίδονται με τον διαχωρισμό ανά φάσεις.

Τα στρώματα που βρέθηκαν στο συγκεκριμένο οικόπεδο είναι αμιγώς οικιστικά. Δεν υπάρχει κάποια ένδειξη για ταφική χρήση του χώρου κατά την ΠΕ II περίοδο. Όπως θα διευκρινιστεί στην συνέχεια, στο υπό μελέτη οικόπεδο αναγνωρίζεται σημαντικός αριθμός στρωμάτων. Αν και στις περισσότερες περιπτώσεις η διάκριση είναι σαφής, η αποκατάσταση της εικόνας της στρωματογραφίας και της αρχιτεκτονικής υποδεικνύει ότι αρκετά από τα στρώματα σχετίζονται μεταξύ τους χρονολογικά.

Κεντρικό ζήτημα στην μελέτη των δεδομένων της αρχιτεκτονικής και της κεραμικής είναι η συχνή εξομάλυνση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, εντός της ΠΕ II. Αυτή η πρακτική δυσχεραίνει την ανάγνωση των δεδομένων. Γενικά, η διάκριση των στρωμάτων εξομάλυνσης δεν είναι πάντα εύκολη, ειδικά σε περιορισμένους χώρους, όπως το συγκεκριμένο οικόπεδο. Ένα τέτοιου τύπου στρώμα ενδεχομένως να συγγέεται με άλλα στρώματα, όπως επιχώσεις δαπέδων. Επιπλέον, αυτού του τύπου τα στρώματα δεν είναι πάντα ανασκαφικά διαγνώσιμα. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι η ύπαρξη στρωμάτων καταστροφής, τα οποία εξομαλύνονταν, πριν γίνει η νέα κατοίκηση. Προκειμένου να διακριθούν τα άθικτα στρώματα καταστροφής από τα στρώματα καταστροφής που έχουν υποστεί εξομάλυνση, θα ήταν απαραίτητο τα αρχαιολογικά στρώματα να σώζονται σε μεγαλύτερη έκταση. Τα στρώματα καταστροφής που έχουν εξομαλυνθεί παρουσιάζουν μία ομοιογένεια ως προς την διασπορά του αρχαιολογικού υλικού και σχηματίζουν πιο επίπεδες διαμορφώσεις σε σχέση με ένα στρώμα καταστροφής, το οποίο δεν έχει αναμοχλευτεί και έχει

¹⁹³ Βλ. στο παρόν Κεφ.7.

διατηρήσει την αρχική του εικόνα.

Για το συγκεκριμένο αρχαιολογικό υλικό γίνεται προσπάθεια επίλυσης τέτοιου τύπου προβλημάτων, αλλά η φύση της ανασκαφής δεν επιτρέπει την εξαγωγή επιβεβαιωμένων δεδομένων. Το συγκεκριμένο ζήτημα επηρεάζει σε έναν βαθμό την χρονολόγηση των αρχαιολογικών στρωμάτων. Αυτού του τύπου τα στρώματα είναι αποτέλεσμα ενεργειών των κατοίκων της επόμενης φάσης ως προς αυτήν που υφίσταται την εξομάλυνση. Συνεπώς, πρόκειται για μία νεώτερη ενέργεια σε ένα παλαιότερο στρώμα. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι η πλειονότητα του υλικού ανήκει στο παλαιότερο στρώμα. Ωστόσο, είναι σαφές ότι είναι πιθανές οι προσμίξεις με νεώτερα ευρήματα, τα οποία ανήκουν ενδεχομένως στους ανθρώπους που προέβαιναν στην συγκεκριμένη πράξη. Επακόλουθο είναι τα στρώματα εξομάλυνσης να περιλαμβάνουν αντικείμενα διαφορετικών περιόδων. Τα ευρήματα νεώτερης χρονολόγησης σε αυτά τα στρώματα είναι αποδεικτικά της χρονολόγησης στο χρονικό διάστημα κατά το οποίο έγινε η εξομάλυνση, προκειμένου να ξεκινήσει η νέα δραστηριότητα στον χώρο.

Ωστόσο, για το συγκεκριμένο αρχαιολογικό υλικό, πρέπει να επισημανθεί ότι χρονολογείται στην πλειονότητά του στην ΠΕ II περίοδο και μάλιστα, σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, στην ύστερη φάση της περιόδου, την ΠΕ IIΒ. Επιμέρους διαφοροποιήσεις σε ένα τόσο στενό χρονολογικό πλαίσιο δεν έχουν επιτευχθεί για τα δεδομένα της Πρωτοελλαδικής περιόδου. Το γεγονός ότι το υλικό προέρχεται από ένα τόσο περιορισμένο χώρο, δεν του επιτρέπει να λειτουργήσει ως προπομπός μίας νέας πιο λεπτομερούς χρονολόγησης. Επιπλέον, τα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου οικοπέδου, όπως αυτά παρατέθηκαν παραπάνω, δεν επιτρέπουν σε πολλές περιπτώσεις την διάκριση των στρωμάτων εξομάλυνσης από τα δάπεδα που καλύπτουν ή την διάκριση τους από στρώματα που κατασκευάστηκαν σε συγκεκριμένα σημεία του οικισμού για πρακτικούς λόγους, όπως, για παράδειγμα, κάτω από τοίχους.

Συνεπώς, η προσπάθεια απομόνωσης των συγκεκριμένων στρωμάτων θα οδηγούσε σε αδιέξοδο. Στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής, προτιμάται η μελέτη των δεδομένων σύμφωνα με τις τάσεις που διαμορφώνονται σε επίπεδο κεραμικής σε συνδυασμό με τα ανασκαφικά δεδομένα, έτσι ώστε να ληφθούν κατά το δυνατόν περισσότερες πληροφορίες αλλά και να αποφευχθούν χρονολογικά προβλήματα. Με βάση αυτό το σκεπτικό, τα στρώματα εξομάλυνσης και η κεραμική τους χρονολογούνται ως ανήκοντα στο επίπεδο, το οποίο καλύπτουν και όχι σε αυτό για το

οποίο διαμορφώθηκαν.

Αν και η ύπαρξη νεότερου υλικού σε αυτά τα στρώματα δεν αποκλείεται, ωστόσο θεωρείται ότι δεν επηρεάζει τα τελικά ποσοστά σε τέτοιο βαθμό, ώστε να προσφέρει λανθασμένη εικόνα για την τάση στους κεραμικούς ρυθμούς ή για την χρήση των χώρων. Αντιθέτως θεωρείται ότι ο αποκλεισμός αυτών των στρωμάτων από τα ποσοστά θα προκαλούσε περισσότερα προβλήματα και θα δημιουργούσε πράγματι ψευδή εικόνα, δεδομένου ότι τα στρώματα που θα λαμβάνονταν υπ' όψη θα ήταν περιορισμένα αριθμητικά, θα περιελάμβαναν μικρότερο αριθμό ευρημάτων και θα απέκλειαν μεγάλο μέρος του υλικού που στην πλειονότητα του μαρτυρά την δραστηριότητα στον κάθε χώρο, ακόμα και αν αυτός ισοπεδώθηκε εκ των υστέρων. Διευκρινίζεται ότι εντός κάθε σταδίου και όπου είναι εφικτό γίνεται αναφορά σε διαφορετικά στρώματα. Επιπλέον, ο διαχωρισμός κατά αυτό τον τρόπο προσφέρεται για την μελέτη της κεραμικής, που αποτελεί το βασικό αντικείμενο της παρούσας διατριβής, ενώ δεν παραλείπονται ούτε αποσιωπώνται πληροφορίες ως προς την αρχιτεκτονική, την στρωματογραφία και τις ενέργειες που έλαβαν χώρα στο συγκεκριμένο σημείο του οικισμού διαχρονικά.

Πριν γίνει η έκθεση των ανασκαφικών δεδομένων, πρέπει να διευκρινιστεί ότι μία σειρά ανασκαφικών ομάδων και κεραμικών ευρημάτων δεν προέρχονται από ασφαλές ανασκαφικό πλαίσιο είτε διότι πρόκειται για ευρήματα προερχόμενα από διαταραγμένα στρώματα, που σχετίζονται με τις ανώτερες επιχώσεις άρα και σε σημαντικό βαθμό αναμεμιγμένα με ευρήματα επόμενων περιόδων¹⁹⁴, είτε λόγω των συνθηκών αποθήκευσης¹⁹⁵. Ωστόσο, η πλειονότητα των ομάδων αυτών μπορεί να συσχετιστεί σε έναν βαθμό με ανασκαφικά στρώματα, καθώς τα ευρήματα συλλέγονται σε αρκετά μεγάλο βάθος από το ύψος της σύγχρονης οδού και συγκεκριμένα από το βάθος των 2.30 μ. Σε αυτό το βάθος βρέθηκαν κατά την πορεία των εργασιών στρώματα ΠΕ II χρόνων, επιβεβαιώνοντας ότι αυτό το επίπεδο είναι και το τελευταίο της ΠΕ κατοίκησης. Στοιχεία από αυτές τις ομάδες χρησιμοποιούνται μόνο στις περιπτώσεις που φαίνεται να υπάρχει σχέση με άλλες «ασφαλείς» ανασκαφικές ομάδες ή στην περίπτωση που δίνουν επιπλέον πληροφορίες για κάποιο σχήμα ή κατηγορία. Η αναμόχλευση στο συγκεκριμένο οικόπεδο φαίνεται ότι επηρέασε κυρίως τα ανώτερα στρώματα. Επίσης, η ανάμιξη

¹⁹⁴ Σώζεται μεταξύ άλλων κεραμική ΜΕ, ΥΕ και ιστορικών και νεότερων χρόνων.

¹⁹⁵ Μερικές σακούλες ήταν κατεστραμμένες και τα ευρήματά τους είχαν υποστεί μερική ανάμιξη, λόγω των συνθηκών αποθήκευσης.

της κεραμικής αφορά κυρίως όστρακα ΠΕ ΙΙ περιόδου με όστρακα αρκετά μεταγενέστερων και νεώτερων χρόνων και όχι όστρακα περιόδων που χαρακτηρίζονται από μικρή χρονολογική διαφορά.

Επίσης, διευκρινίζεται ότι για την διευκόλυνση κατά την ανάγνωση της ανάλυσης, διατηρείται ο διαχωρισμός που είχε εφαρμόσει η ανασκαφέας στον χώρο (X1-X5), καθώς, όπως θα φανεί και στην συνέχεια, ο διαχωρισμός σε δωμάτια δεν εφαρμόζεται στο παρόν υλικό.

3.2 Το Συνοπτικό χρονικό της ανασκαφής

Σε αυτό το σημείο παρατίθεται η σειρά των ανασκαφικών εργασιών και δεν γίνεται ανάλυση των δεδομένων. Η ανάλυση με παραπομπή στα αντίστοιχα σχέδια και εικόνες γίνεται στην συνέχεια¹⁹⁶. Οι πληροφορίες που παρατίθενται εδώ προκύπτουν από την ανάγνωση του ανασκαφικού ημερολογίου, το οποίο μου παραχωρήθηκε ευγενώς από την ανασκαφέα Λ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη.

Οι εκσκαφικές εργασίες στο οικοπέδο της οδού Δωδεκανήσων 18 ξεκινούν με την αφαίρεση των ανώτερων επιχώσεων και φτάνουν σε βάθος 2 μ. κατά προσέγγιση από το επίπεδο της. Το χώμα είναι επιφανειακό, χαλαρό καστανού χρώματος με ρίζες και λίθους. Οι πρώτοι τοίχοι που έρχονται στο φως βρίσκονται στο νότιο τμήμα του οικοπέδου πλησίον της οδού Δωδεκανήσων. Πρόκειται για τοίχους νεώτερης περιόδου.

Η ανασκαφή στο οικοπέδο ξεκινά με την αφαίρεση χώματος από Β προς Ν και με την χάραξη τομής στο βόρειο μισό του οικοπέδου, με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ. Στο κέντρο του οικοπέδου έρχεται στο φως ο τοίχος Α με φορά ΒΑ-ΝΔ. Η άνω επιφάνειά του βρέθηκε σε βάθος 2 μ από την επιφάνεια της οδού. Η ανασκαφή της τομής φτάνει σταδιακά σε βάθος 2.95 μ.. Έπειτα, χαράσσεται δεύτερη δοκιμαστική τομή, που τέμνει την πρώτη σχηματίζοντας Χ. Η ανασκαφή της δεύτερης τομής έφτασε στα δυτικά σε βάθος 3 μ. από το επίπεδο εκκίνησης της ανασκαφής. Οι τοίχοι που ήρθαν στο φως είναι είτε νεώτερων περιόδων είτε είναι αδύνατο να διευκρινιστεί η χρονολόγησή τους. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είναι πολύ αποσπασματικά λόγω της συνεχούς κατοίκησης στον χώρο. Με βάση τις δοκιμαστικές τομές, φάνηκε ότι στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου οι επιχώσεις είναι διαταραγμένες από τα νεώτερα

¹⁹⁶ Βλ. στο παρόν Κεφ.3.3.

κτίσματα. Η ανασκαφή των δύο τομών σταματά σε βάθος 3 μ. από το επίπεδο του νεώτερου τοίχου Α και συνεχίζεται στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, προς την οδό Δωδεκανήσων, στην περιοχή όπου βρέθηκε ο τοίχος Α. Κάτω από τον τοίχο Α, εντοπίστηκε ο τοίχος 1 με φορά Β-Ν.

Με την έναρξη της ανασκαφής του νοτίου τμήματος του οικοπέδου, αφαιρείται στρώμα ερυθρωπού σκληρού χρώματος πάχους 30 εκ. χωρίς ευρήματα. Στην συνέχεια αφαιρείται καστανό χρώμα κάτω από το προαναφερθέν ερυθρωπό στρώμα. Έπειτα, αφαιρείται χρώμα ερυθρωπού χρώματος με ίχνη καύσης και αρκετό αρχιτεκτονικό υλικό, που αντιπροσωπεύει το επίπεδο των τοίχων 2 και 5 και φτάνει σε πάχος τα 50 εκ. Οι τοίχοι αυτοί είναι οι νεώτεροι της ΠΕ II περιόδου και εντοπίζονται σε βάθος 2.30 μ. από το επίπεδο έναρξης της ανασκαφής.

Ακολουθεί επίχωση με έντονα ίχνη καύσης, που χαρακτηρίζονται ως στρώση πυράς, πάχους 10-20 εκ¹⁹⁷, στο οποίο εδράζονται ο τοίχος 2 και ο τοίχος 5, οι οποίοι γωνιάζουν. Μέσα σε αυτό το στρώμα αποκαλύπτεται τμήμα του ήδη γνωστού τοίχου 1 και του σύγχρονου του τοίχου 3. Κάτω από τον τοίχο 1 ανασκάπτεται στρώμα από κιτρινωπό-πρασινωπό πηλό πάχους 10 εκ. Στο ανατολικό τμήμα, με την αφαίρεση επόμενης στρώσης 10 εκ., αποκαλύπτεται η υποδομή καταφλιού. Στα δυτικά του τοίχου 1 και σε αντίστοιχο επίπεδο με τον τοίχο αποκαλύπτεται βοτσαλωτό δάπεδο πάχους 8 εκ. που σχετίζεται με τον τοίχο 1.

Στην συνέχεια, προχωρώντας σε βάθος, αποκαλύπτεται το επίπεδο του τοίχου 6 και του τοίχου 7, οι οποίοι γωνιάζουν και ορίζουν δωμάτιο στα βορειοανατολικά, όπως και τα ζεύγη τοίχων 2 και 5 και 1 και 3. Σε αυτό το δωμάτιο βρέθηκε στο κέντρο ορθογώνια εστία. Επίσης στα ανατολικά βρέθηκε λάκκος. Στο εξωτερικό του δωματίου και δυτικά του τοίχου 6 εντοπίστηκε βοτσαλωτό δάπεδο πάχους 3 εκ., αντίστοιχης μορφολογίας και σε αντίστοιχη θέση με αυτό που είχε εντοπιστεί δυτικά του υπερκείμενου τοίχου 1. Το στρώμα συνίσταται σε χρώμα με πολλά ίχνη καύσης συνολικού πάχους 17-20 εκ. Το στρώμα μεταξύ των τοίχων 4 και 6 είναι πάχους 10 εκ. Στο υπόλοιπο τμήμα που συνίσταται συνολικά από το δωμάτιο, το στρώμα φτάνει σε πάχος κατά προσέγγιση τα 12 εκ.

Στην συνέχεια κρίνεται απαραίτητη η ανασκαφή της εστίας ύψους 12 εκ., με τοιχώματα πάχους 2.5-3 εκ., ώστε να προχωρήσει η αποκάλυψη των αρχαιοτήτων σε βάθος. Ανασκάπτοντας το εσωτερικό της εστίας αφαιρείται χρώμα με έντονα ίχνη

¹⁹⁷ το πάχος του συγκεκριμένου στρώματος προσδιορίζεται με βάση τα σχέδια της τομής. ΑΑ'

καύσης, πάχους 12 εκ. Κάτω από αυτό το στρώμα ανασκάπτεται στρώμα στάχτης πάχους 2 εκ. και έπειτα χώμα με ίχνη καύσης 7 εκ.

Στην συνέχεια η ανασκαφή κάτω από το επίπεδο θεμελίωσης του τοίχου 6 αποκάλυψε στρώμα ερυθρωπού χώματος, πάχους μόλις 5 εκ. Το ίδιο στρώμα δεν φαίνεται να απαντά κάτω από τον τοίχο 7. Το υποκείμενο στρώμα συνίσταται κατά τύπους από πρασινωπό-κιτρινωπό πηλό. Αυτό το στρώμα από πρασινωπό-κιτρινωπό πηλό, του οποίου το πάχος φτάνει τα 10 εκ. δεν εντοπίζεται στο νοτιοανατολικό τμήμα της τομής, ούτε στο δυτικό τμήμα και δυτικά του τοίχου 6. Εντοπίζεται, όμως, στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου, κάτω από το ερυθρωπό υπόστρωμα του τοίχου 6 και κάτω από τον τοίχο 7. Το πάχος του φτάνει τα 10 εκ.

Στα δυτικά του τοίχου 1 και ανατολικά του τοίχου 2 εντοπίζεται, σε αντίστοιχο βάθος με αυτό του στρώματος από πρασινωπό-κιτρινωπό πηλό, ο τοίχος 8, οικοδομημένος μέσα σε ερυθρωπό χώμα πάχους 10 εκ. Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου δεν απαντά ερυθρωπό χώμα. Κάτω από το στρώμα πρασινωπού-κιτρινωπού πηλού αποκαλύπτεται επίχωση καστανού χώματος χωρίς λίθους.

Κατά την αφαίρεση του στρώματος καστανού χώματος αποκαλύπτεται ο καμπύλος τοίχος 9.

Για την πληρέστερη αποκάλυψη των αρχαιοτήτων αποφασίζεται επέκταση του σκάμματος. Κατά την προέκταση της τομής προς Β, κάτω από τον νεότερο τοίχο Β, αφαιρούνται τα ήδη γνωστά στρώματα σε διακριτές στρώσεις έως το βάθος αποκάλυψης του στρώματος του τοίχου 9.

Στην συνέχεια, ανατολικά του τοίχου 8, η ανασκαφή προχωρά σε βάθος. Το επίπεδο στο οποίο εδράζεται ο τοίχος 8 αποτελείται από καστανό χώμα χωρίς λίθους, το οποίο βρίσκεται κάτω από το προαναφερθέν ερυθρωπό χώμα.

Η τομή προεκτείνεται προς Β, όπου αφαιρείται συνολικά η επίχωση, έως το επίπεδο εμφάνισης του καστανού χώματος.

Κάτω από το στρώμα καστανού χώματος πάχους 20-25 εκ. ακολουθεί το επίπεδο του καμπύλου τοίχου 9. Εκτός από τμήμα του τοίχου, αποκαλύπτεται στρώμα καμένου χώματος, που καλύπτει «ζωνάρια» πηλού πάχους 14-27 εκ., μεταξύ των οποίων σχηματίζονται λωρίδες στάχτης πάχους 3 εκ. Το στρώμα αυτό απαντά μόνο δυτικά του τοίχου 9, όπου φαίνεται ότι εκτεινόταν το αντίστοιχο δωμάτιο. Κοντά στην βόρεια απόληξη του τοίχου 9 και σχεδόν σε επαφή με αυτόν διακρίνεται λάκκος με ευρήματα.

Πιο χαμηλά βρέθηκε στρώμα ερυθρωπού χώματος πάχους 14 εκ., πάνω στο

οποίο θεμελιώθηκε ο καμπύλος τοίχος 9. Εντός του ερυθρωπού στρώματος και νοτιοανατολικά του τοίχου 9 εντοπίστηκε οπή.

Στην συνέχεια η ανασκαφή περιορίστηκε ανατολικά του τοίχου 9 και με στοχευμένες μικρές τομές δυτικά του τοίχου 9.

Ανατολικά του τοίχου 9 και σε χαμηλότερο επίπεδο, κάτω από το ερυθρωπό χώμα στο οποίο εδράζεται ο τοίχος 9 βρέθηκε ο τοίχος 10, του οποίου το στρώμα καταστροφής βρέθηκε στα ανατολικά.

Η ανασκαφή συνεχίζεται ανατολικά του τοίχου 10 και πλησίον της παρειάς του ανασκαφέντος χώρου. Κάτω από το ερυθρωπό χώμα, πάνω στο οποίο εδράζεται ο τοίχος 9 και το οποίο καλύπτει τον τοίχο 10, βρέθηκε λάκκος με ίχνη καύσης και βοτσαλωτό δάπεδο πάχους 5 εκ., το οποίο αποκαλύφθηκε σε σπαράγματα ΒΑ και ΝΑ του τοίχου 9.

Έπειτα, βόρεια του τοίχου 10 και ανατολικά του τοίχου 9, σχεδόν παράλληλα προς αυτόν αλλά σε μεγαλύτερο βάθος βρέθηκε το μικρό τοιχάριο 11.

Η ανασκαφή συνεχίζεται ανατολικά του τοίχου 11 και συγκεκριμένα κάτω από το βοτσαλωτό δάπεδο, στο βόρειο τμήμα του δωματίου που ορίζει ο τοίχος 9 και κάτω από το στρώμα των διαλυμένων ωμοπλίνθων, στα νότια του λάκκου που σχετίζεται με τον τοίχο 9, κάτω από το ίδιο στρώμα διαλυμένων ωμοπλίνθων, όπως και κάτω από τον πυθμένα του λάκκου, βρέθηκε επίχωση πάχους 30-35 εκ., χωρίς λίθους αλλά με ευρήματα. Στην συνέχεια, 5 εκ. ψηλότερα από το θεμέλιο του τοίχου 11, ανακαλύφθηκε δάπεδο πάχους 2 εκ. από πατημένο χώμα, όστρακα και λίγα βότσαλα.

Κάτω από την επίχωση στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου προς Β και σε τομή που ανοίχτηκε κάτω από το στρώμα ωμοπλίνθων του τοίχου 9 δεν εντοπίστηκε δάπεδο αλλά το φυσικό έδαφος. Η ίδια εικόνα αναφέρεται για το τμήμα κάτω από τον πυθμένα του λάκκου¹⁹⁸.

Σε αυτά τα σημεία του χώρου η ανασκαφή συνεχίζεται σε βάθος. Δεν εντοπίζονται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και σταθερές κατασκευές, αλλά στρώμα χώματος πάχους 8-10 εκ., το οποίο στα νοτιοανατολικά χαρακτηρίζεται από ίχνη καύσης και ελαφρώς παχύτερη επίχωση, πάχους 10-12 εκ. Επιπλέον, νότια και σε μικρή απόσταση από τον τοίχο 11 εντοπίζεται οπή πάχους 10 εκ. και διαμέτρου 19 εκ. Κάτω από αυτό το στρώμα εντοπίζεται πλέον το φυσικό έδαφος.

¹⁹⁸ για την ερμηνεία της στρωματογραφικής ακολουθίας βλ. στο παρόν Κεφ. 3.3.

Πριν την ολοκλήρωση της ανασκαφής γίνεται ερευνητική τομή πάνω από τον τοίχο 3. Διακρίθηκαν τα εξής στρώματα, τα οποία βρέθηκαν κάτω από τα σύγχρονα στρώματα. Το ανώτερο είναι ερυθρωπό σκληρό χρώμα χωρίς ευρήματα πάχους 30 εκ, το δεύτερο στρώμα είναι στρώμα καστανού-ερυθρωπού χρώματος με ίχνη καύσης, λίθους και με παρεισφρήσεις του ερυθρού χρώματος, συνολικού πάχους 35 εκ. Έπειτα ακολουθεί το στρώμα καταστροφής του τοίχου 2, πάχους 50 εκ. και ακολουθεί επίχωση με έντονα ίχνη καύσης, πάχους 25 εκ.

3.3 Ανάλυση των ανασκαφικών δεδομένων (στρωματογραφία, αρχιτεκτονικά κατάλοιπα)

3.3.1 Τα ανασκαφικά δεδομένα της Περιόδου Α

Στάδιο 1

Το αρχαιότερο στρώμα που εντοπίστηκε πάνω από το φυσικό έδαφος αποτελείται κυρίως από καθαρό χρώμα με ευρήματα και δεν σχετίζεται με κάποιο τοίχο ή κάποιο άλλο σταθερό αρχιτεκτονικό στοιχείο. Πιθανώς να πρόκειται για κάποια επίχωση εξομάλυνσης, πάχους κατά προσέγγιση 10 εκ. Διαφοροποιείται με σαφήνεια από το φυσικό έδαφος, που είναι σκληρό και ερυθρωπού χρώματος. Το στρώμα είναι ευδιάκριτο στο ΝΑ τμήμα του οικοπέδου (X4), επίσης, υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη του στο ΒΑ (X5), καθώς και στο κεντρικό χώρο του οικοπέδου (X3). Στο ΒΑ και στο κεντρικό τμήμα του έχει πάχος 8 έως 10 εκ. και αποτελείται κυρίως από καθαρό χρώμα. Στο ΝΑ τμήμα του οικοπέδου η επίχωση φέρει ίχνη καύσης που φτάνουν μέχρι το φυσικό έδαφος και είναι πάχους 10-12 εκ. Αν και δεν είναι απολύτως ομοιογενής με την επίχωση του υπόλοιπου τμήματος του οικοπέδου, μπορεί να θεωρηθεί ως αποτέλεσμα της ίδιας προσπάθειας εξομάλυνσης του χώρου. Τέτοιου τύπου υποστρώματα ποικίλλουν σε πάχος και μορφολογία, καθώς ενίοτε μπορεί να περιέχουν μικρούς λίθους, όστρακα ή άλλα υλικά¹⁹⁹. Η πρακτική της εξομάλυνσης ενός χώρου ήταν ιδιαίτερα συνηθισμένη κατ' αυτή την περίοδο, όπως θα φανεί και στην συνέχεια και όπως είναι γνωστό από άλλες θέσεις.

Ένδειξη ύπαρξης σταθερής κατασκευής/ οικοδομήματος στον χώρο είναι η οπή που βρέθηκε ανατολικά του ελαφρώς μεταγενέστερου τοίχου 11, στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου (Εικ. 1, 2). Έχει διάμετρο 15-19 εκ. και φτάνει σε βάθος τα 10-

¹⁹⁹ Renard 1995, 155.

15 εκ. Ενδεχομένως να πρόκειται για πασσαλόπηκτο κτήριο. Η οπή ήταν ανοιγμένη εντός του σκληρού φυσικού εδάφους. Παρόμοια οπή έχει βρεθεί στο ίδιο οικοπέδο σε μεταγενέστερο στρώμα, ενώ απαντά και σε άλλες θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας που χρονολογούνται στην ΠΕ ΙΙΙ περίοδο²⁰⁰. Επιπλέον, τα ίχνη καύσης ενισχύουν το ενδεχόμενο ύπαρξης κάποιας κατασκευής από φθαρτά υλικά, η οποία δεν διασώθηκε.

Επίσης, στο νότιο τμήμα της τομής, σε απόσταση 1.5 μ. από την νότια παρειά, αναφέρεται πιθανή ύπαρξη τοίχου (τοίχος 12), ωστόσο, με βάση τις περιγραφές και σύμφωνα με την άποψη της ανασκαφής, οι ενδείξεις για την ύπαρξη του είναι λίγες. Ενδέχεται όμως να πρόκειται για τα κατάλοιπα του στρώματος καταστροφής κάποιου τοίχου. Μπορεί να υποθεθεί περαιτέρω ότι, εφόσον το συγκεκριμένο στρώμα σχετίζεται με την εξομάλυνση του χώρου, τότε οι λίθοι αυτοί μπορεί να προέρχονται από κάποιο προγενέστερο οικοδόμημα.

Η κεραμική των ανασκαφικών ομάδων αυτού του στρώματος χρονολογείται στην ΠΕ ΙΙΒ, όπως και το σύνολο της κεραμικής, γεγονός που δείχνει ότι, στο συγκεκριμένο σημείο του λόφου, ο οικισμός ιδρύεται στην ΠΕ ΙΙΒ πάνω στο φυσικό έδαφος. Πέραν της κεραμικής, αξιοσημείωτη είναι η εύρεση ενός πήλινου σφοντυλιού και λίθινων λειασμένων εργαλείων.

Σχετικά με την χρήση του χώρου, δεδομένου ότι η πλειονότητα των ευρημάτων συνδέεται με το στρώμα εξομάλυνσης δεν μπορεί να διατυπωθεί ασφαλής διαπίστωση. Τα ευρήματα και η στρωματογραφική εικόνα του χώρου δεν παραπέμπουν στην ύπαρξη κάποιου κτηρίου/ δωματίου ειδικής λειτουργίας αλλά κάποιου χώρου που σχετίζεται με καθημερινές λειτουργίες.

Στάδιο 2

Στο δεύτερο στάδιο χρονολογείται αποσπασματικά σωζόμενο δάπεδο, που εντοπίστηκε κυρίως στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου (Εικ.3). Το δάπεδο είναι κατασκευασμένο από πατημένο χώμα με όστρακα και είναι πάχους 2 εκ. Παρατηρείται σχετική ανομοιογένεια στην κατασκευή του. Σε ορισμένα σημεία αποτελείται από λεπτότεχνα όστρακα, ενώ σε άλλα φαίνεται ότι είχαν χρησιμοποιηθεί κυρίως όστρακα πίθων, ενώ χρησιμοποιούνται και βότσαλα για την κατασκευή του. Κατά τόπους αναφέρονται ίχνη καύσης Έχει εντοπιστεί με μεγαλύτερη βεβαιότητα νότια του μεταγενέστερου λάκκου του σταδίου 5 (Χ3), στο βορειοανατολικό τμήμα

²⁰⁰ Καλογεράκου 1995, 260, Renard 1995, 147.

του οικοπέδου (X3) και νότια του μεταγενέστερου τοίχου 10 (X4). Πρέπει να σημειωθεί ότι η επίχωση στο βόρειο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου (X3), η οποία εντοπίστηκε κάτω από το στρώμα των ωμοπλίνθων, που σχετίζονται με τον τοίχο 9, δεν κάλυπτε δάπεδο. Αυτό ενδεχομένως οφείλεται είτε σε μεταγενέστερη εξομάλυνση του χώρου, κατά την οποία ενδεχομένως να καταστράφηκε το δάπεδο ή δεδομένου του ότι πρόκειται για δάπεδο από όστρακα είναι πολύ πιθανό να μην διατηρήθηκε επαρκώς στο συγκεκριμένο σημείο και να μην ήταν αρχαιολογικά διαγνώσιμο. Άλλωστε, σημειώνεται ότι το συγκεκριμένο στρώμα απέδωσε αρκετά όστρακα, γεγονός που ενισχύει το ενδεχόμενο να προέρχονται και αυτά από δάπεδο.

Πάνω από αυτό το στρώμα, υπάρχει επίχωση πάχους περίπου 8 εκ., η οποία βρίσκεται κάτω από το βοτσαλωτό δάπεδο του σταδίου 3. Πρόκειται για στρώμα χώματος χωρίς λίθους με κεραμική, λίθινα και οστέινα εργαλεία. Αυτό το στρώμα μπορεί να συσχετισθεί είτε με την εξομάλυνση εδάφους για την προετοιμασία της νέας κατοίκησης του χώρου είτε με την επίχωση του ίδιου του δαπέδου. Στην περίπτωση που θεωρηθεί ότι αποτελεί επίχωση του υποκείμενου δαπέδου, τότε είναι σύγχρονο με αυτό. Στην περίπτωση που πρόκειται για στρώμα εξομάλυνσης η κεραμική και τα ευρήματα που περιλαμβάνει μπορούν να θεωρηθούν ως επί το πλείστον σύγχρονα του δαπέδου, καθώς, κατά την διαδικασία της εξομάλυνσης, το υλικό που αναμογλεύεται και ισοπεδώνεται προέρχεται από το προϋπάρχον κτήριο. Ωστόσο, η διαδικασία της εξομάλυνσης και, συνεπώς, το αντίστοιχο στρώμα είναι πιο ύστερα από το στρώμα του δαπέδου. Αντίστοιχα δάπεδα κατασκευασμένα με τη χρήση οστράκων απαντούν σε ελάχιστες ΠΕ θέσεις²⁰¹. Χαρακτηριστικό δάπεδο κατασκευασμένο με την χρήση οστράκων έχει εντοπισθεί στον Ορχομενό²⁰² Βοιωτίας και στην Ασέα Αρκαδίας²⁰³. Τέτοιοι τύποι δαπέδων μπορεί να μην κάλυπταν συνολικά ένα χώρο αλλά μέρος αυτού²⁰⁴.

Στο ίδιο στάδιο χρονολογούνται τα πρώτα σαφή αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και συγκεκριμένα ο πολύ αποσπασματικός τοίχος 11. Βρίσκεται στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου (X5), ακολουθεί προσανατολισμό Β-Ν, λοξά ως προς τα ζεύγη των ανώτερων ορθογώνιων δωματίων του οικοπέδου, στα οποία γίνεται αναφορά στην συνέχεια. Ο τοίχος 11 έχει πλάτος 0.40 μ. και σώζεται σε ύψος ενός δόμου περίπου 0.12 μ. Είναι οικοδομημένος από δύο σειρές λίθων, κυρίως κροκάλων, χωρίς

²⁰¹ Renard 1995, 155, Καλογεράκου 1995, 263.

²⁰² Bulle 1907, 108.

²⁰³ Holmberg 1944, 10, fig.6.

²⁰⁴ Καλογεράκου 1995, 263.

την παρεμβολή ενδιάμεσης σειράς από μικρούς λίθους. Το σωζόμενο μήκος του φτάνει τα 2.5 μ. Εντοπίστηκε πάνω στο στρώμα της επίχωσης του σταδίου 1 και κάτω από το μεταγενέστερο βοτσαλωτό δάπεδο του σταδίου 3. Αν και ο ίδιος ο τοίχος σώζεται πολύ αποσπασματικά, έχει εντοπισθεί το στρώμα καταστροφής του.

Με βάση στοιχεία από άλλες θέσεις χρονολογούμενες στην ΠΕΧ, το πλάτος των τοίχων συνήθως κυμαίνεται στα 50-60 εκ.²⁰⁵ Λεπτά θεμέλια πλάτους 20-40 εκ. συναντώνται συχνότερα στην ΠΕ ΙΙΙ περίοδο²⁰⁶, στοιχείο όμως που δεν μπορεί να αμφισβητήσει την χρονολόγηση εντός της ΠΕΧ όπως φαίνεται από την κεραμική. Ο συγκεκριμένος τοίχος ενδεχομένως να λειτουργούσε ως ενδιάμεσος τοίχος κτηρίου αποτελούμενου από δύο ή περισσότερα δωμάτια ή πρόκειται για τοίχιο που σχετιζόταν με κάποια ελαφριά κατασκευή, όπως φαίνεται και από άλλες ΠΕ θέσεις²⁰⁷.

Αν και δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί κατά πόσον το δάπεδο του σταδίου 2 και ο τοίχος 11 είναι τμήμα του ίδιου οικοδομήματος, είναι σαφές ότι είναι σύγχρονα, καθώς το δάπεδο είναι οικοδομημένο 5 εκ. ψηλότερα από το θεμέλιο του τοίχου 11. Επιπλέον, ο τοίχος 11 και το δάπεδο βρίσκονται πάνω από την επίχωση του σταδίου 1 και κάτω από το βοτσαλωτό δάπεδο του σταδίου 4.

Στα ευρήματα από αυτό το στρώμα περιλαμβάνονται η χαρακτηριστική κεραμική της περιόδου, ενώ τα λίθινα και τα οστέινα εργαλεία υποδεικνύουν οικοτεχνική δραστηριότητα και δεν παραπέμπουν σε κάποια ειδική λειτουργία του χώρου. Μεταξύ της κεραμικής σημειώνεται η ύπαρξη πινακίου της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι -Δ18/67/17²⁰⁸ (Εικ.63). Στο ίδιο στρώμα βρέθηκε πήλινο ειδώλιο ζώου, ενδεχομένως βοοειδούς (Εικ.20). Η ύπαρξή του δεν παραπέμπει απαραίτητα σε κάποια ειδική ή τελετουργική χρήση του χώρου, καθώς τα υπόλοιπα στοιχεία δεν ενισχύουν αυτή την υπόθεση. Δεύτερο παρόμοιο αντικείμενο, το οποίο θεωρήθηκε αρχικά ειδώλιο ζώου (Εικ.21), χαρακτηρίστηκε στην συνέχεια από την ανασκαφέα ως ζωομορφικό στέλεχος κύμβης, που πιθανώς εικονίζει κριό, του οποίου αποδίδονται τα μάτια, τα αυτιά, το ρύγχος και τμήμα από το κέρατο²⁰⁹, και είναι αντίστοιχο με κύμβες της Τίρυνθας²¹⁰. Ωστόσο, δεν αποκλείεται να αποτελεί ειδώλιο που αποδίδει αγριόχοιρο. Η αποσπασματικότητα του αντικειμένου δεν επιτρέπει την επιβεβαίωση αυτής της άποψης και γι' αυτό δεν συγκαταλέγεται ως όστρακο κεραμικής.

²⁰⁵ Renard 1995, 146.

²⁰⁶ Καλογεράκου 1995, 248.

²⁰⁷ Καλογεράκου 1995, 283.

²⁰⁸ κωδικός οστράκου

²⁰⁹ Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1998, 26-27.

²¹⁰ Muller 1938, taf.V.1-5.

Ως προς την χρήση του χώρου δεν μπορούν να υποστηριχτούν βάσιμες απόψεις. Η εύρεση των δύο πιθανών ειδωλίων ζώων δεν συνδέει τον χώρο απαραίτητα με τελετουργική χρήση, εφόσον τα ομοιώματα ζώων δεν μπορούν να συνδεθούν απαραίτητα με τελετουργίες. Επιπλέον, ακόμη και αν η πρόοδος της έρευνας υποδείξει ότι τέτοιου τύπου αντικείμενα είναι τελετουργικού χαρακτήρα, αυτό δεν τα αποσυνδέει απαραίτητα από το στενό οικιακό πλαίσιο, καθώς δεν είναι γνωστό κατά πόσον οι τελετουργίες συνδέονταν αποκλειστικά με συγκεκριμένου χώρους ή αποτελούσαν άλλη μία οικιακή λειτουργία.

Στάδιο 3

Σε αυτό το στάδιο ανήκουν ένα βοτσαλωτό δάπεδο (Εικ. 2) και ένας ρηχός λάκκος (Εικ. 4). Εντοπίστηκαν στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου (X5), στα όρια του ανασκαφέντος χώρου, ανατολικά του τοίχου 11 και πιο αποσπασματικά στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου και συγκεκριμένα ανατολικά του μεταγενέστερου τοίχου 9 (X4). Το στρώμα του σταδίου 3 εντοπίστηκε πάνω από την επίχωση του δαπέδου του σταδίου 2 και κάτω από ερυθρωπό χώμα του σταδίου 4.

Το βοτσαλωτό δάπεδο είναι πάχους 5 εκ. Η κατασκευή του ενισχύεται με την χρήση οστράκων, μερικά εκ των οποίων φαίνεται ότι συλλέχθηκαν κατά την ανασκαφή του χώρου. Μεταξύ των λίθων υπάρχει πατημένο χώμα, το οποίο περιέχει πολλά ίχνη κάρβουνου. Τα βοτσαλωτά δάπεδα είναι κυρίως χαρακτηριστικά της Στερεάς Ελλάδας κατά την συγκεκριμένη περίοδο. Δεν συνδέονται απαραίτητα με κάποιον συγκριμένο τύπο κτηρίου, αλλά συχνά απαντούν σε εξωτερικούς και εργαστηριακούς χώρους²¹¹. Η πρώτη ύλη που απαιτείται για την κατασκευή τους αφθονεί σε οικισμούς, όπως αυτός του Αιγίου, λόγω της εγγύτητας με την παραλία αλλά και με ποταμούς. Πάνω από το συγκεκριμένο βοτσαλωτό δάπεδο υπάρχει λεπτή επίχωση χώματος, που ενδεχομένως αποτελεί την επίχωση του δαπέδου, ενώ πλησίον λάκκου, επάνω στο δάπεδο, σώζεται στρώμα στάχτης πάχους 15 εκ., που συνδέεται με τον γειτνιάζοντα λάκκο και εξηγεί, εκτός των άλλων, τα ίχνη καύσης στο πατημένο χώμα του δαπέδου.

Ο λάκκος φτάνει τα 20 εκ. σε βάθος από το επίπεδο του βοτσαλωτού δαπέδου. Η διατομή του λάκκου είναι ωσειδής και τα τοιχώματά του είναι καμπύλα, ενώ έχει κυκλική κάτοψη με διάμετρο 90 εκ. Ο λάκκος βρέθηκε γεμάτος με όγκο στάχτης, ο

²¹¹ Καλογεράκου 1995, 263.

οποίος επεκτεινόταν και πάνω στο δάπεδο. Το πάχος της επίχωσης πάνω από το στόμιο του λάκκου προσεγγίζει τα 20 εκ. Στο στρώμα της επίχωσης του έχει παρεισφρήσει ερυθρωπό χρώμα από το υπερκείμενο στρώμα. Το σύνολο της επίχωσης του λάκκου φτάνει τα 40 εκ. Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για λάκκο που είχε την χρήση εστίας. Εστίες σε άμεση σχέση με οικίες απαντούν συχνά στην ΠΕΧ. Ο συγκεκριμένος τύπος είναι από τους πιο απλοϊκούς με χαρακτηριστικό παράλληλό του στις Ζυγουριές, την «Οικία των Πίθων»²¹².

Τα ευρήματα περιλαμβάνουν μεγάλη ποσότητα κεραμικής, λίθινα αντικείμενα λειασμένου και αποκεκρουσμένου λίθου και κωνικό σφοντύλι. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά είναι τα τέσσερα ακέραια αγγεία, τα οποία βρέθηκαν στο εσωτερικό του λάκκου και, πιο συγκεκριμένα, ο αμφορίσκος Δ18/68/12 (Εικ.33), η κύμβη Δ18/68/14 (Εικ.47), το ταψί Δ18/68/7, η φιάλη Δ18/68/11 και η φιάλη Δ18/68/13. Τα συγκεκριμένα αγγεία είναι επιτραπέζια και δεν σχετίζονται με μαγειρική χρήση του χώρου. Ενδεχομένως τα αγγεία εγκαταλείφθηκαν στον λάκκο πριν την διακοπή της δραστηριότητας.

Τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επαρκούν, ώστε να διαπιστωθεί κατά πόσον πρόκειται για εσωτερικό ή εξωτερικό χώρο. Επιπλέον, ο χώρος δεν φαίνεται να είχε κάποια ειδική λειτουργία. Τα εργαλεία που βρέθηκαν παραπέμπουν κυρίως σε οικοτεχνική δραστηριότητα και αντίστοιχά τους έχουν βρεθεί σε αρκετά στάδια του οικισμού. Ωστόσο, η προσπάθεια διάσωσης-διατήρησης των συγκεκριμένων αγγείων υποδεικνύει την σημασία που θα είχαν για το νοικοκυριό. Χαρακτηριστικό είναι ότι τα περισσότερα είναι λεπτότεχνα, μεταξύ των οποίων και ο αμφορίσκος, για τον οποίο γίνεται περαιτέρω λόγος στο κεφάλαιο ανάλυσης της κεραμικής²¹³.

Στάδιο 4

Με αυτό το στάδιο συνδέεται και ο τοίχος 10 (Εικ.1, 2). Βρέθηκε στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου και νοτιοανατολικά του λάκκου του σταδίου 5. Βρίσκεται 0.28 μ. πιο ψηλά από τον τοίχο 11, 0.45-0.50 μ. ψηλότερα από το φυσικό έδαφος και εδράζεται πάνω από την επίχωση με ίχνη καύσης που κάλυπτε το βοτσαλωτό δάπεδο του σταδίου 3. Αποκαλύφθηκε κάτω από ερυθρωπό χρώμα, πάνω στο οποίο οικοδομήθηκε στην συνέχεια ο τοίχος 9. Το ερυθρωπό χρώμα πάχους 14 εκ.

²¹² Renard 1995, 160.

²¹³ βλ. στο παρόν Κεφ.5.2.2

εντοπίστηκε στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, όπως και τα κατάλοιπα των προγενέστερων φάσεων, στα βόρεια και νότια του τοίχου 10. Το ίδιο στρώμα εντοπίστηκε και στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου δυτικά του τοίχου 9.

Ο τοίχος 10 σώζεται σε μήκος περίπου 0.80 μ.. Ακολουθεί προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ και σώζεται σε ύψος ενός δόμου 0.14 μ. και πλάτους 0.45 μ. Διακρίνεται από μία ανεπαίσθητη καμπυλότητα, αλλά σώζεται πολύ αποσπασματικά, ώστε να υποθεθεί η ύπαρξη και άλλου αφιδωτού κτηρίου. Οικοδομείται με δύο σειρές από κροκάλες. Οι μεγαλύτεροι λίθοι φτάνουν τα 25 εκ. Ο τοίχος 10 όπως και το στρώμα με το ερυθρωπό χρώμα έχουν πάχος 14 εκ. Ως προς την τοίχο 9 απαντά σε ελαφρώς χαμηλότερο επίπεδο.

Το στρώμα καταστροφής του εντοπίστηκε στα ανατολικά (X4-X5) του οικοπέδου. Ενδέχεται το ερυθρωπό χρώμα να έχει μεταφερθεί στον χώρο από αλλού, καθώς σχετίζεται με το φυσικό χρώμα της περιοχής, και να κάλυψε τα οικιστικά κατάλοιπα του σταδίου 4, προκειμένου να οικοδομηθεί το επόμενο κτήριο. Όπως και ο τοίχος 11, ο τοίχος 10 είναι λιγότερο πιθανό να αποτελεί θεμέλιο εξωτερικού τοίχου κτηρίου και σχετίζεται με κάποια ελαφριά κατασκευή ή αποτελεί ενδιάμεσο τοίχο κτηρίου.

Ο καθαρισμός του τοίχου 10 δεν απέδωσε ευρήματα.

Στάδιο 5

Σε αυτό το στάδιο χρονολογείται η οικοδόμηση του καμπύλου τοίχου 9 και το στρώμα της ανωδομής του, το οποίο εντοπίστηκε στο ανατολικό και στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου (Εικ.1, 5, 7, 8). Ο τοίχος 9 σχετίζεται πιθανώς με αφιδωτό κτήριο. Ακολουθεί προσανατολισμό Β-Ν, και στο νότιο τμήμα του στρέφεται διαμορφώνει καμπύλη προς τα Δ. Η πορεία του διακόπτεται και στις δύο του απολήξεις από τους μεταγενέστερους τοίχους. Σώζεται σε ύψος ενός δόμου 0.12-0.14 μ. και σε πλάτος 0.30-0.50 μ. Το μήκος του φτάνει τα 3.5 μ. Αποτελείται από κροκάλες οικοδομημένες σε δύο σειρές κατά πλάτος και μία σειρά από μικρότερους λίθους στο εσωτερικό. Οι μεγαλύτεροι λίθοι φτάνουν τα 0.30-0.40 μ. Βρίσκεται σχεδόν σε επαφή με τον τοίχο 10 αλλά είναι μεταγενέστερος, καθώς ο τοίχος 9 εδράζεται πάνω στην ερυθρωπή επίχωση του προηγούμενου σταδίου, η οποία κάλυψε, όπως ήδη σημειώθηκε, τα κατάλοιπα του σταδίου 4 και συγκεκριμένα τον τοίχο 10. Πάνω σε αυτό το στρώμα σώζεται η ανωδομή του τοίχου 9 υπό τη μορφή λωρίδων

πηλού που σχηματίζουν ρηχά κανάλια, η οποία αποκαλύφθηκε κάτω από στρώμα καύσης. Οι λωρίδες πηλού είναι πάχους 0.14-0.18 μ./ 0.25-0.27 μ. και το σωζόμενο μήκος τους δεν ξεπερνά τα 2.45 μ. Το αρχικό μήκος τους δεν θα ξεπερνούσε τα 3 μ. Το πλάτος τους κυμαίνεται στα 0.15-0.35 μ. και τα μεταξύ τους κενά στα 0.15-0.25μ. και ακολουθούν προσανατολισμό B-N.

Σημαντικό είναι το γεγονός της διατήρησης των ωμοπλίνθων που οφείλεται στην καταστροφή του κτηρίου από πυρκαγιά: Π11 (17,5x12,5x10 εκ.) (Εικ.17), Π12 (17,5x12,5x11 εκ.), Π14 (12,5x18x12 εκ.). Οι συγκεκριμένοι ωμόπλινθοι φαίνεται ότι είναι μικρότερου μεγέθους σε σχέση με άλλους της περιόδου, με μέγεθος κατά προσέγγιση 30x30x15 εκ.²¹⁴. Ακέραιοι ωμόπλινθοι έχουν βρεθεί σε λίγες θέσεις της ΠΕΧ, όπως στον Ορχομενό, στην Εύτρηση, στην Αίγινα, στου Κοράκου, στην Τσουνγκιζα, στην Λέρνα και στα Ακοβίτικα²¹⁵.

Πέραν των ωμοπλίνθων της ανωδομής, σώζεται ωμόπλινθος με καμαρωτή διαμόρφωση αντίστοιχη των κεράμων (Εικ.18). Δεν σχετίζεται με τις ΠΕ ΙΙ κεράμους, διότι αυτές συνήθως είναι επίπεδες²¹⁶ και ο πηλός σε αυτή την περίπτωση δεν είναι ψημένος. Ενδεχομένως, να σχετίζεται με κάποιο πηλόκτιστο τμήμα της στέγης, το οποίο θα καλυπτόταν και θα πλαισιωνόταν με άλλα υλικά, προκειμένου να μην διαβρωθούν οι πήλινες διαμορφώσεις από τις βροχοπτώσεις. Η καμαρωτή διαμόρφωση μαρτυρά πιθανώς ότι αυτό το τμήμα εφαπτόταν πάνω σε ξύλινη δοκό.

Η ύπαρξη λωρίδων καμένου χώματος πάχους 3 εκ. μεταξύ των λωρίδων ωμού πηλού υποδεικνύει ενδεχομένως την εκτεταμένη χρήση ξυλείας.

Ο τοίχος 9, όπως και οι προγενέστεροι αυτού σώζεται σε ύψος ενός δόμου. Ωστόσο, τα υπόλοιπα στοιχεία, όπως το πλάτος του, το σωζόμενο μήκος του και τα κατάλοιπα της ανωδομής του σχετίζονται με ένα αρκετά μεγάλο κτήριο, το οποίο θα ήταν σαφώς πιο σταθερού χαρακτήρα από αυτά των προηγούμενων φάσεων. Έχει κλίση προς Β με αποτέλεσμα, το βόρειο τμήμα του να βρίσκεται 30 εκ. χαμηλότερα.

Κτήριο αψιδωτής κάτοψης χρονολογούμενο στην ΠΕ ΙΙΒ στην Πελοπόννησο είναι γνωστό, στο Κουφόβουνο Λακωνίας²¹⁷. Παράλληλα απαντούν κυρίως στην Στερεά Ελλάδα, όπως στην περίπτωση κτηρίων στη Θήβα²¹⁸, με κεραμική της

²¹⁴ Καλογεράκου 1995, 252.

²¹⁵ Καλογεράκου 1995, υπ.70.

²¹⁶ Καλογεράκου 1995, 255.

²¹⁷ Renard 1995, 199.

²¹⁸ Ψαράκη 2014, 97-98.

τοπικής ομάδας Β και στο Λατούφι Μαυρονερίου²¹⁹. Ο καμπύλος τοίχος 9, αν θεωρηθεί τμήμα αψιδωτού κτηρίου, τότε φαίνεται ότι το κτήριο εντάσσεται στον τύπο χωρίς διαχωριστικό τοίχο²²⁰, ο οποίος απαντά συχνότερα από τον τύπο με διαχωριστικό τοίχο και έχει θεμέλια μικρότερου πλάτους. Το ενδεχόμενο ο συγκεκριμένος τοίχος να σχετίζεται με τύπο κτηρίου άλλης μορφής, όπως πεταλόσχημο, δεν μπορεί να αποκλειστεί, αλλά με βάση το σωζόμενο τμήμα του δεν μπορεί να υποστηριχθεί κάτι τέτοιο.

Η διατήρηση τμήματος της ανωδομής είναι συχνό φαινόμενο σε οικίες της περιόδου, με χαρακτηριστικά παραδείγματα από την Βοιωτία²²¹. Γενικώς, τα κτήρια με λίθινα θεμέλια συνήθως φέρουν ανωδομή από ωμοπλίνθους. Αυτές σώζονται πολύ αποσπασματικά ή και καθόλου είτε λόγω της πλήρους διάβρωσής τους είτε εξαιτίας της ανακύκλωσης τους, ώστε να χρησιμοποιηθούν για τα νεώτερα κτήρια²²².

Σημειώνεται επίσης ότι το στρώμα της καμένης πλίνθινης ανωδομής, έχει όπως και ο τοίχος 9, κλίση προς Β με αποτέλεσμα να συναντάται 31 εκ. βαθύτερα στο βόρειο τμήμα (Χ3). Αυτή η διαφοροποίηση του ύψους των στρωμάτων δεν αποκλείεται να σχετίζεται με την επενέργεια σεισμικών φαινομένων της περιοχής και με την καταστροφή του κτηρίου από σεισμό και ακολούθως από πυρκαγιά, όπως μαρτυρούν τα έντονα ίχνη καύσης, χωρίς, ωστόσο, να μπορούμε να επιβεβαιώσουμε αυτό το ενδεχόμενο.

Επίσης, οπή στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου είναι πολύ πιθανό να σχετίζεται με το συγκεκριμένο στάδιο. Φτάνει σε βάθος τα 14 εκ. και η διάμετρος κυμαίνεται στα 22-24 εκ. Παρατηρείται ότι η οπή είχε εντοπιστεί, ήδη, κατά την διάρκεια της ανασκαφής της επίχωσης του καστανού χώματος, αλλά δεν ήταν ορατή, όταν γινόταν η ανασκαφή στην εστία του μεταγενέστερου δωματίου. Η συγκεκριμένη οπή σχετίζεται με την ύπαρξη είτε κάποιας πασσαλόπηκτης καλύβας είτε με την στήριξη στέγης. Τέτοιου τύπου κοιλότητες διακρίνονται συχνά σε οικόπεδα της Θήβας με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αντίστοιχης χρονολόγησης²²³.

Λαμβάνοντας υπ' όψη το ανασκαφικό περιβάλλον, είναι εμφανές ότι τα ευρήματα αντιπροσωπεύουν το υλικό από κάποιο νοικοκυριό με το σύνολο του εξοπλισμού του, αν και αποσπασματικά σωζόμενο. Κεραμική όλων των κατηγοριών,

²¹⁹ Ψαράκη 2016, 766.

²²⁰ Καλογεράκου 1995, 241.

²²¹ Ψαράκη 2016, 765-766, Ψαράκη 2014, 98.

²²² Καλογεράκου 1995, 252.

²²³ Σπυρόπουλος 1970, 213-214, πιν.202.β.

λίθινα λειασμένα και αποκεκρουσμένα εργαλεία, καθώς και σφοντύλια, συμβαδίζουν με το μοτίβο των ευρημάτων του συγκεκριμένου οικοπέδου και παραπέμπουν στην τέλεση καθημερινών δραστηριοτήτων στον χώρο.

Πάνω από αυτό το στρώμα ακολουθεί άλλο, σχετικά καθαρό, πάχους 22-50 εκ., καστανού χρώματος, χωρίς πολλούς λίθους αλλά με καθαρή ΠΕ II κεραμική χωρίς υστερότερα όστρακα. Το στρώμα αυτό παρουσιάζει σοβαρή διακύμανση με την επίχωση να είναι μεγαλύτερη στο νοτιοανατολικό τμήμα της τομής στο χώρο του μεταγενέστερου τοίχου 7. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου (X1) η ίδια επίχωση φαίνεται ότι απαντά πιο χαμηλά και σώζεται σε μικρότερο πάχος, λόγω ίσως της οικοδόμησης του μεταγενέστερου τοίχου 8. Το ίδιο ισχύει και για τον χώρο πάνω από τον τοίχο 9. Στο βόρειο τμήμα η επίχωση προσεγγίζει τα 50 εκ. σε πάχος, όπως διακρίνεται και στην τομή Γ-Γ' (Σχ.5). Ενδεχομένως να πρόκειται για τις πλίνθους του τοίχου 9 που έχουν διαβρωθεί πλήρως, καθώς, όπως ήδη αναφέρθηκε, οι πλίνθοι σπανίως διατηρούνται σε καλή κατάσταση. Συνήθως, διαβρώνονται έντονα και δεν μπορούν να διακριθούν από το χώμα. Πιθανό είναι το ενδεχόμενο αυτό το ομοιογενές από άποψη σύστασης στρώμα με αρκετό αρχαιολογικό υλικό να είναι αποτέλεσμα της ισοπέδωσης του χώρου από τους μεταγενέστερους κατοίκους. Ενισχυτικό προς αυτή την άποψη μπορεί να θεωρηθεί το γεγονός ότι η κλίση που παρατηρείται στα προγενέστερα στρώματα των ωμοπλίνθων, αλλά και στον τοίχο 9, δεν απαντά σε αυτό το στρώμα. Η διαφοροποίηση στο πάχος της επίχωσης μπορεί να συσχετιστεί με ανθρωπογενή αίτια και, συγκεκριμένα, με την προσπάθεια διαμόρφωση μίας ισόπεδης επιφάνειας και την εξομάλυνση του εδάφους από την προγενέστερη κατοίκηση του χώρου.

Πρέπει να επισημανθεί στην περίπτωση του σταδίου 5, όπως και σε άλλα στρώματα εξομάλυνσης, ότι η ενέργεια της εξομάλυνσης και συνεπώς το στρώμα είναι μεταγενέστερο. Συγκεκριμένα, μπορεί να υποτεθεί ότι έγινε από τους κατοίκους του σταδίου 6, οπότε μπορεί να ενταχθεί στην περίοδο Β του οικοπέδου. Ωστόσο, η κεραμική, της οποίας η μελέτη αποτελεί το βασικό ερευνητικό αντικείμενο της παρούσας διατριβής, καθώς και τα υπόλοιπα ευρήματα σχετίζονται με το στάδιο 5, αφού σχετίζονται με την ισοπέδωση και εξομάλυνση του κτηρίου, μέρος του οποίου ήταν ο τοίχος 9. Η κεραμική αυτού του στρώματος δεν υποδεικνύει κάποια διαφοροποίηση από το προηγούμενο και συντείνει προς την ίδια κατεύθυνση.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να διευκρινιστεί το ζήτημα της χρονολόγησης για τα ευρήματα του λάκκου που αναφέρεται στην συνέχεια στο στάδιο 6. Η χρήση του

συγκεκριμένου λάκκου μπορεί να επιβεβαιωθεί μόνο κατά το στάδιο 6, οπότε και λειτούργησε σαν αποθέτης, όπου απορρίφθηκε η οικοσκευή του κτηρίου με το οποίο συσχετίζεται ο τοίχος 9. Απόδειξη προς αυτή την κατεύθυνση αποτελεί η εύρεση ωμοπλίνθου στο εσωτερικό του. Εντός του λάκκου, πέραν του συνόλου της κεραμικής, των οστών ζώων και των λίθινων εργαλείων, αξιοσημείωτη είναι η εύρεση της φιάλης Δ18/51/1, της λοπάδας Δ18/51/22, της φιάλης Δ18/54/3, καθώς και άλλων οστράκων που προέρχονται κυρίως από φιάλες. Ο λάκκος στο οικόπεδο Μινασιάν δεν αποκλείεται να λειτουργούσε κατά την περίοδο χρήσης του κτηρίου του σταδίου 5 και να έπαιζε το ρόλο εστίας. Αυτό μπορεί να υποστηριχθεί από το γεγονός ότι δεν ήταν ιδιαίτερα βαθύς. Συγκεκριμένα, είχε βάθος μόλις 15 εκ. και μπορεί να θεωρηθεί ιδανικός για την καλύτερη οξυγόνωση της πυράς. Μεγάλος αριθμός οστών ζώων και κεραμικής καθημερινής χρήσεως συντείνει προς αυτή την κατεύθυνση, χωρίς όμως να επιβεβαιώνει την μαγειρική χρήση του λάκκου. Κατά την καταστροφή του κτηρίου ο λάκκος φαίνεται ότι γέμισε με οικοδομικό και άλλο υλικό, κυρίως κεραμική και αγγεία. Η χρήση λάκκων είναι συνηθισμένη καθ' όλη την ΠΕ περίοδο²²⁴. Οι λάκκοι είχαν ποικίλες χρήσεις, συνήθως μαγειρική ή αποθηκευτική ή έπαιζαν ρόλο αποθέτη. Σε ορισμένες περιπτώσεις ο λάκκος άλλαζε χρήση.

Σημειώνεται ότι τα ευρήματα του λάκκου μπορούν τα τοποθετηθούν με δυσκολία σε ένα από τα δύο στάδια. Ωστόσο, βάσει των στοιχείων που παρατέθηκαν, επιλέγεται για την εξαγωγή των ποσοστών η κεραμική να προσμετρηθεί με τα ευρήματα του σταδίου 5. Σε κάθε περίπτωση η συγκεκριμένη επιλογή δεν επηρεάζει τα τελικά ποσοστά, δεδομένου ότι αυτά υπολογίζονται με βάση τις κεραμικές φάσεις²²⁵.

²²⁴ Καλογεράκου 1995, 279.

²²⁵ βλ. στο παρόν Κεφ. 4.4.

3.3.2 Τα ανασκαφικά δεδομένα της περιόδου Β

Στάδιο 6

Το συγκεκριμένο στάδιο αντιπροσωπεύεται από το στρώμα που σχετίζεται με τον τοίχο 8 (Εικ.10), ο οποίος βρίσκεται δυτικά και ψηλότερα του τοίχου 9 (X1). Βρέθηκε μέσα σε στρώμα ερυθρωπού χώματος, θεμελιωμένος πάνω από την καστανή επίχωση του σταδίου 5, που καλύπτει το μεγαλύτερο τμήμα του ανασκαφέντος χώρου, ενώ, επάνω από το επίπεδο του τοίχου 8, βρέθηκε δάπεδο που χρονολογείται στο στάδιο 7. Σώζεται σε μήκος 4.10 μ., το πλάτος του κυμαίνεται στα 0.45-0.50 μ. και το σωζόμενο ύψος του τα 0.50 μ., με τρεις-τέσσερις δόμους, στα σημεία που σώζεται καλύτερα. Ακολουθεί προσανατολισμό Β-Ν και είναι ελαφρώς λοξός ως προς τους ανώτερους του.

Οικοδομικά ακολουθεί την τακτική που ακολουθήθηκε και για τους υπόλοιπους τοίχους. Πιο συγκεκριμένα είναι οικοδομημένος σε δύο σειρές αρκετά μεγαλύτερων λίθων με μικρότερους λίθους στο κέντρο σαν γέμισμα. Οι μεγαλύτεροι λίθοι φτάνουν σε πλάτος τα 0.25-0.40 μ. Ο ανώτερος δόμος αποτελείται από λίθους με την άνω επιφάνεια πιο ομαλή. Ενδεχομένως αυτός να ήταν και ο ανώτερος λίθινος δόμος, του οποίου οι λίθοι είχαν επιλεγεί, ώστε να δημιουργούν κατάλληλη επιφάνεια για την έδραση της ανωδομής από ωμοπλίνθους. Κατά την οικοδόμηση έγινε εντατική χρήση συνδετικής λάσπης. Παρόμοια χρήση συνδετικού υλικού διαπιστώνεται σε ορισμένες περιπτώσεις οικισμών²²⁶.

Στο ίδιο στάδιο χρονολογείται στρώμα από πρασινωπό-κιτρινωπό πηλό πάχους 10 εκ., βρισκόμενο στον κεντρικό χώρο του οικοπέδου (X2), πάνω στο οποίο θεμελιώνονται οι τοίχοι της επόμενης αρχιτεκτονικής φάσης και κάτω από το οποίο βρέθηκε το καστανό χρώμα του σταδίου 5. Βρίσκεται στο ύψος, στο οποίο θα αναμενόταν να βρίσκεται τμήμα του αρχαιολογικού υλικού που σχετίζεται με τον τοίχο 8 και θα μπορούσε να αποτελεί το δάπεδο του τοίχου 8. Το ενδεχόμενο να είναι το δάπεδο των τοίχων 6 και 7 δεν είναι πολύ πιθανό, καθώς οι τοίχοι αυτοί θεμελιώνονται πάνω σε αυτό το στρώμα πηλού και, όπως φαίνεται κατά τόπους, αφού παρεμβληθεί στρώμα ερυθρωπού χώματος πάχους 5 εκ. Συνεπώς, θα μπορούσε να αποτελεί στρώμα εξομάλυνσης για την οικοδόμηση των τοίχων 6 και 7.

²²⁶ Καλογεράκου 1995, 248.

Σε άλλες θέσεις αντίστοιχα στρώματα συσχετίζονται είτε με δάπεδα είτε με υποστρώματα για την ανέγερση νέων οικοδομημάτων²²⁷, με χαρακτηριστικό παράδειγμα να εντοπίζεται στον Ορχομενό²²⁸.

Τα ευρήματα περιλαμβάνουν κεραμική, λίθινα λειασμένα και αποκεκρουσμένα εργαλεία, καθώς και ένα κέρατο, το οποίο, κατά πάσα πιθανότητα αποτελεί, επίσης, εργαλείο. Το σύνολο των στοιχείων δεν παραπέμπουν κάποια ειδική λειτουργία στον χώρο.

Με αυτό το στάδιο συνδέεται πιθανότατα και ο κυκλικός αποθέτης πάνω από τα ερείπια του κτηρίου που χρονολογείται στο στάδιο 5²²⁹. Βρέθηκε κατά μήκος του προγενέστερου καμπύλου τοίχου 9 και σχεδόν σε επαφή με αυτόν. Η διάμετρος του είναι 0.74 μ., και το σχήμα του είναι κυκλικό (Εικ. 8, 9). Φτάνει σε βάθος τα 0.15 μ. Ο πυθμένας του φέρει επίστρωση 1-2 εκ. από πρασινωπό πηλό.

Αντίστοιχοι λάκκοι έχουν εντοπιστεί και σε άλλες θέσεις. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του λάκκου 35²³⁰ από την Τσουνγκίτσα, που είναι σε άμεση γειτνίαση με τοίχο, όπως και στην περίπτωση του Αιγίου. Αν και ο συγκεκριμένος λάκκος της Τσουνγκίτσας φτάνει σε βάθος τα 90 εκ., η πλειονότητα του υλικού του εντοπίζεται στο πρώτο μισό, σε αντίστοιχο βάθος με αυτόν του Αιγίου.

Στάδιο 7

Σε αυτό το στάδιο χρονολογείται το δωμάτιο που ορίζεται από τους τοίχους 6 και 7 (Εικ.11, Σχ.2). Οι τοίχοι αυτοί όπως και οι ανώτεροι τους (τ.1-τ.3, τ.2-τ.5) δεν ακολουθούν ακριβώς τον άξονα Β-Ν, Α-Δ, αλλά έχουν μικρή απόκλιση. Ο τοίχος 6 έχει προσανατολισμό Β-Ν και προεκτείνεται προς Β, ενώ και ο τοίχος 7 με φορά Α-Δ συνέχιζε προς Α. Ο τοίχος 6 σώζεται σε μήκος 4.10 μ και σε πλάτος 0.65 μ. Διατηρεί έναν δόμο, ύψους 0.18 μ. και είναι θεμελιωμένος πάνω σε ερυθρωπό υπόστρωμα πάχους 5 εκ. που ορίζεται ως στάδιο 7. Οι μεγαλύτεροι λίθοι του φτάνουν τα 0.25-0.30 μ. Ο τοίχος 7 σώζεται σε ύψος ενός-δύο δόμων και 0.27 μ. Το πλάτος του υπερβαίνει τα 0.30 μ και για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν λίθοι παρόμοιοι με του τοίχους 6. Το σωζόμενο μήκος του φτάνει τα 3.60 εκ. Ο τοίχος 7 κάτω από τους μεταγενέστερους του δεν ήταν δυνατόν να ερευνηθεί πλήρως, αλλά δεν φαίνεται να

²²⁷ Καλογεράκου 1995, 251.

²²⁸ Bulle 1907, 101.

²²⁹ Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1984, 98.

²³⁰ Pullen 2011, 259-260, fig.5.17.

διαφέρει εμφανώς, από οικοδομική άποψη, από τον τοίχο 6. Η οικοδόμηση των τοίχων γίνεται με δύο σειρές μεγαλύτερων κροκάλων και μικρότερων ενδιάμεσα, που λειτουργούσαν σαν γέμισμα. Με βάση το σωζόμενο τμήμα του δωματίου η έκταση την οποία κάλυπτε το δωμάτιο μπορεί να ξεπερνούσε τα 12 τ.μ.

Οι τοίχοι εδράζονται πάνω στο στρώμα από πρασινωπό-κιτρινωπό πηλό που χρονολογείται στο στάδιο 6. Το στρώμα από πρασινωπό πηλό δεν αποτελεί δάπεδο του δωματίου, όπως τονίστηκε ήδη, καθώς εντοπίζεται και κάτω από τον τοίχο 6 με την παρεμβολή ερυθρωπού χρώματος πάχους 5 εκ. Το στρώμα μέσα στο οποίο βρέθηκαν οι τοίχοι είχε έντονα ίχνη καύσης, που θα μπορούσαν να σχετίζονται με την καταστροφή του δωματίου, αν και το στρώμα της καύσης εντοπίζεται ακριβώς στο ύψος του θεμελίου του τοίχου 7. Δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο το στρώμα καταστροφής του δωματίου να υπέστη κάποια μορφή εξομάλυνσης. Λιθοσωρός που εντοπίστηκε βόρεια της εστίας ενδεχομένως να σχετίζεται με την υπαρκτή λιθόστρωτου ή βοτσαλωτού δαπέδου.

Στο κέντρο του δωματίου (X2) βρέθηκε ορθογώνια εστία από πηλό ερυθρωπού χρώματος, που έφερε επίστρωση κιτρινωπού πηλού. Στις γωνίες τα τοιχώματα της είναι διπλά (Εικ.12, Εικ.19). Καταλάμβανε μεγάλο μέρος του κεντρικού χώρου, έχει ύψος 0.12 μ. και πάχος 0.025-0.030 μ. Το αρχικό μήκος της φαίνεται να ξεπερνούσε τα 2 μ. και σε πλάτος το 1μ. Εστίες από πηλό στο εσωτερικό κτηρίων της περιόδου υπάρχουν σε διάφορες θέσεις, αλλά είναι συνήθως κυκλικού σχήματος²³¹. Η εστία του οικοπέδου Μινασιάν, παρά το μεγάλο μέγεθος της, δεν είναι αντίστοιχη των πιο γνωστών εστιών της περιόδου, όπως αυτό του «Κτηρίου ΒG» στην Λέρνα²³². Το σχήμα σε αυτές τις περιπτώσεις είναι κυκλικό, ενώ διακρίνονται για την επιμέλεια τους. Ορθογώνιες ή τετράγωνες εστίες, όπως αυτή του οικοπέδου Μινασιάν δεν υπάρχουν στην ΠΕΧ, με μοναδική εξαίρεση μία τετράγωνη εστία που βρέθηκε στην Θήβα, σε στρώμα της τοπικής ομάδας Β²³³.

Το στρώμα καύσης μέσα στο οποίο εντοπίστηκαν οι τοίχοι 6 και 7 ενδέχεται να διαμορφώθηκε από την ισοπέδωση και αναδιευθέτηση του χώρου στο πλαίσιο ανέγερσης του δωματίου των τοίχων 1 και 3, κατά την οποία διασκορπίστηκαν οι στάχτες της εστίας, οπότε να μην αποτελεί στρώμα καταστροφής.

²³¹ Renard 1995, 163.

²³² Wieneke 2000, 193-195.

²³³ Δημακοπούλου 1979, 165-166, πιν. 53γ, Καλογεράκου 1995, 273.

Επιπλέον, στα ανατολικά του δωματίου βρέθηκε λάκκος. Το χείλος του ήταν διαμορφωμένο από λίθους και όστρακα πίθων. Ερευνήθηκε μόνο επιφανειακά. Η επιμέλεια που τον χαρακτηρίζει παραπέμπει στο ότι λειτουργούσε σαν αποθήτης.

Βοτσαλωτό δάπεδο από πατημένο χώμα με λίγα βότσαλα έχει εντοπιστεί δυτικά του τοίχου 6 και καλύπτει μικρή έκταση. Βρίσκεται πάνω από τον τοίχο 8 που χρονολογείται στο στάδιο 6 και κάτω από επίχωση που χρονολογείται στο στάδιο 8. Με βάση αυτά τα στοιχεία το δάπεδο ενδέχεται να χρονολογείται στο ίδιο στάδιο με το δωμάτιο που ορίζουν οι τοίχοι 6 και 7, ανήκοντας μάλλον σε άλλο δωμάτιο του ίδιου κτηρίου στα δυτικά του τοίχου 6.

Το δωμάτιο αυτό είναι από τα καλύτερα σωζόμενα και ενδεικτικό της επιμέλειας, με την οποία κατασκευάζονταν οι οικίες, με την ύπαρξη βοτσαλωτών δαπέδων.

Τα ευρήματα και σε αυτή την περίπτωση περιλαμβάνουν κατά κύριο λόγο κεραμική, εργαλεία από οψιανό και ένα σφοντύλι, υποδεικνύοντας ότι η δραστηριότητα στον χώρο κυμαίνεται στο ίδιο πλαίσιο με αυτό των υπόλοιπων σταδίων.

Στάδιο 8

Σε αυτό το επίπεδο εντοπίστηκαν ο τοίχος 1 και ο τοίχος 3 (Εικ. 11, 13), οι οποίοι γωνιάζουν και ορίζουν δωμάτιο πάνω από το δωμάτιο που χρονολογείται στο στάδιο 7. Το επίπεδο του δωματίου φέρει επίχωση με έντονα ίχνη καύσης πάχους 25 εκ. Το στρώμα πρασινωπού-κιτρινωπού πηλού που εντοπίστηκε κάτω από τον τοίχο 3, ενδεχομένως είναι αντίστοιχο αυτού που βρέθηκε στο στάδιο 6, ενώ δεν αποκλείεται να αποτελεί υπόστρωμα πριν την οικοδόμηση του νέου κτηρίου.

Ο προσανατολισμός των τοίχων και σε αυτή την περίπτωση είναι λοξός ως προς τον άξονα Α-Δ και Β-Ν. Ο τοίχος 1 ακολουθεί προσανατολισμό Β-Ν και φαίνεται ότι εκτεινόταν προς Β. Το σωζόμενο μήκος του αγγίζει τα 4.10 μ. Ο τοίχος 1 σώζεται σε ύψος δύο έως τριών δόμων (0.42 μ.) και έχει πλάτος 0.58-0.60 μ. Ο τοίχος 3 ακολουθεί προσανατολισμό Α-Δ και εκτεινόταν προς Α. Το σωζόμενο μήκος του φτάνει τα 5.30 μ. Ο τοίχος 3 σώζεται σε ύψος δύο δόμων στα 0.40 εκ. και έχει πλάτος 0.50 μ. Οι περισσότεροι λίθοι κυμαίνονται στα 25 εκ. και αρκετοί στα 15-20 εκ. Με βάση τους σωζόμενους τοίχους το δωμάτιο θα ξεπερνούσε σε εμβαδό τα 20 τ.μ.

Στον τοίχο 1, διαμορφώνεται κατώφλι μήκους 1.18 μ. και πλάτους 0.53 μ., που αποτελείται από τον κατώτερο δόμο του τοίχου που φτάνει σε ύψος στο συγκεκριμένο σημείο τα 0.17 μ. Στην περίπτωση του συγκεκριμένου κτηρίου ο λίθος του κατωφλιού με τον στρογγυλό τόρμο βρέθηκε εντοιχισμένος, κοντά στο σημείο που ο τοίχος 1 σχημάτιζε γωνία με τον τοίχο 3. Αυτός ο τύπος κατωφλιού σχετίζεται με την πιο πλήρη μορφή θύρας, στην οποία χρησιμοποιείται κατώφλι με στρογγυλό τόρμο για την στρόφιγγα της θύρας²³⁴. Αντίστοιχο μονολιθικό κατώφλι με τόρμο, τοποθετημένο στον τοίχο σε δεύτερη χρήση, είναι γνωστό από τις Ζυγουριές²³⁵. Φαίνεται ότι σε κάποια φάση χρήσης του κτηρίου, ήταν απαραίτητη η επιδιόρθωση του τοίχου, για τον οποίο χρησιμοποιήθηκε το κατώφλι²³⁶. Σύμφωνα με αυτή την υπόθεση το λίθινο κατώφλι θα μετακινήθηκε και στην αρχική του θέση θα υπήρχε μόνο ο κατώτερος δόμος του τοίχου. Η χρήση του κατώτερου δόμου ως κατώφλι, απαντά αρκετά συχνά. Χαρακτηριστικό είναι ότι, όταν τα θεμέλια σώζονται σε ύψος άνω του ενός δόμου, στο σημείο όπου επιλέγεται να γίνει το άνοιγμα της θύρας ο τοίχος χτίζεται σε χαμηλότερο ύψος ώστε να χρησιμοποιηθεί σαν κατώφλι²³⁷.

Ο χώρος δυτικά του τοίχου 1 (X1) ήταν στρωμένος με βοτσαλωτό δάπεδο. Το στοιχείο αυτό υποδεικνύει ότι το συγκεκριμένο κτήριο διέθετε και δεύτερο δωμάτιο ή κάποιον ημι-υπαίθριο χώρο, όπως και στην περίπτωση των τοίχων 6 και 7. Τα βοτσαλωτά δάπεδα σχετίζονται συχνά με ανοιχτούς χώρους²³⁸, αλλά υπάρχουν περιπτώσεις, όπως στον ΠΕ οικισμό της Μάνικας, που τέτοιου τύπου δάπεδα απαντούν σε εσωτερικούς χώρους²³⁹. Το συγκεκριμένο βοτσαλωτό δάπεδο βρέθηκε πάνω από την επίχωση που κάλυψε το δάπεδο του σταδίου 7 στο ίδιο σημείο του οικοπέδου. Το στρώμα αυτό, όπως και το προηγούμενο, έφερε έντονα ίχνη καύσης. Ίχνη καύσης πάνω σε βοτσαλωτές διαμορφώσεις/ δάπεδα σχετίζονται σε ορισμένες θέσεις με εστίες²⁴⁰, ωστόσο, στην συγκεκριμένη περίπτωση, μπορεί να συσχετιστεί με την καταστροφή του κτηρίου και, ακολούθως, με την εξομάλυνση του χώρου. Βοτσαλωτά δάπεδα δεν εντοπίζονται συχνά και, όταν εντοπίζονται, διακρίνονται μόνο σε ένα μικρό μέρος του χώρου. Αυτό θα μπορούσε να οφείλεται είτε με την διάβρωση του δαπέδου είτε με εξειδικευμένη χρήση του σημείου.

²³⁴ Καλογεράκου 1995, 265-266.

²³⁵ Blegen 1928, 11.

²³⁶ Καλογεράκου 1995, 266.

²³⁷ Renard 1995, 156, Καλογεράκου 1995, 266.

²³⁸ Καλογεράκου 1995, 264.

²³⁹ Cosmopoulos 1991, 20.

²⁴⁰ Καλογεράκου 1995, 272.

Τα ευρήματα περιλαμβάνουν μεγάλη ποσότητα κεραμικής, σφοντύλια, οστέινα και λίθινα εργαλεία, ενώ χαρακτηριστικό είναι και ένα πήλινο αγκυρόσχημο αντικείμενο (Εικ.22) αδιευκρίνιστης χρήσης. Με το ίδιο στρώμα φαίνεται ότι σχετίζεται η μικρή λοπάδα Δ18/10/19. Ορισμένες ανασκαφικές ομάδες δεν μπορούν να συνδεθούν αποκλειστικά με αυτό το στάδιο, αλλά σχετίζονται και με το στάδιο 9. Η κεραμική είναι σαφώς περισσότερη, γεγονός που σχετίζεται με την ανασκαφή του επιπέδου αυτού σε μεγαλύτερη έκταση.

Στάδιο 9

Σε αυτό το στάδιο εντοπίζονται ο τοίχος 2 και ο τοίχος 5, 40 εκ. ψηλότερα από τους τοίχους 1 και 3 (Εικ.11, Εικ.14). Οι δύο τοίχοι γωνιάζουν, όπως και οι προγενέστεροι τους. Πλαισιώνουν ένα ευμέγεθες ορθογώνιο δωμάτιο εκτεινόμενο προς Β. Όπως και στα προγενέστερα ζεύγη τοίχων, δεν ακολουθείται με ακρίβεια ο άξονας Β-Ν και Α-Δ. Το στρώμα μέσα στο οποίο βρέθηκαν οι τοίχοι είναι ερυθρωπό με ίχνη καύσης, πάχους 50 εκ. Βρίσκεται πάνω από το στρώμα με έντονα ίχνη καύσης του σταδίου 8. Στο σχέδιο της στρωματογραφικής τομής Β-Β' (Σχ.4), όπου αποδίδεται η στρωματογραφία κάτω από τον νεότερο, πιθανώς ελληνιστικών χρόνων, τοίχο Β, αναφέρεται ερυθρωπό χρώμα πάχους 35 εκ., το οποίο δεν είναι αυτό που κάλυψε τον οικισμό, καθώς το τελευταίο δεν περιέχει ευρήματα, σε αντίθεση με το ερυθρωπό χρώμα κάτω από τον τοίχο Β. Κάτω από το ερυθρωπό χρώμα ακολουθεί ανοιχτό καστανό χρώμα πάχους 10 εκ. και, στην συνέχεια, στρώμα που περιγράφεται ως στρώμα στάχτης και κάρβουνου. Σε αντίθεση με την άποψη της ανασκαφείως, θεωρούμε ότι αυτά τα τρία στρώματα αποτελούν το στρώμα καταστροφής των τοίχων 2 και 5. Η διαφορά στο χρώμα του χώματος σχετίζεται με το γεγονός ότι αποτελούν το στρώμα διάβρωσης των ωμοπλίνθων, οι οποίες αρκετά συχνά παρουσιάζουν στρώσεις διαφορετικών χρωματισμών και συνοδεύονται από στρώματα και συγκεντρώσεις με ίχνη καύσης.

Ο τοίχος 2 ακολουθεί προσανατολισμό Α-Δ. Ο τοίχος 2 σώζεται πολύ αποσπασματικά, μέσα σε στρώμα καταστροφής μεγάλου πάχους. Ξεπερνούσε σε μήκος τα 6.35 μ. και κατά πάσα πιθανότητα ήταν κτισμένος σε ύψος τουλάχιστον δύο δόμων. Οι τοίχοι 2 και 5 είναι οικοδομημένοι από κροκαλοειδείς λίθους, σε δύο σειρές μεγαλύτερων λίθων που συμπληρώνονται με μικρότερους στο κέντρο. Η πλειονότητα των λίθων κυμαίνεται στα 15 εκ. Υπάρχουν και μεγαλύτεροι λίθοι 20-25

εκ. Αν και σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένος, πιθανώς από σεισμό, ο τοίχος 2 ήταν ισχυρά κτισμένος, όπως μαρτυρείται από το οικοδομικό του υλικό, κυρίως λίθους που βρέθηκαν βόρεια από αυτόν σε επίχωση πάχους 50 εκ.. Ο τοίχος 5 ακολουθεί προσανατολισμό Β-Ν. Δεν είναι κατεστραμμένος στον ίδιο βαθμό με τον τοίχο 2. Το σωζόμενο μήκος του φτάνει τα 4.70 μ. Σώζεται σε ύψος ενός δόμου και 0.12 μ. και σε πλάτος 0.60 μ. με μικρές διακυμάνσεις. Ωστόσο, είναι πιθανό αυτοί οι τοίχοι να ήταν οικοδομημένοι σε μεγαλύτερο ύψος, όπως μαρτυρούν οι διασκορπισμένοι στον χώρο λίθοι, και το γεγονός ότι σώζεται ένας δόμος να σχετίζεται με την καταστροφή τους.

Αν θεωρηθεί ότι ο ένας εκ των δύο τοίχων αποτελεί την μακρά πλευρά ενός δωματίου και κατά πάσα πιθανότητα ο τοίχος 2, τότε, λαμβάνοντας υπ' όψη το σωζόμενο τμήμα του, μπορεί να υποστηριχτεί ότι το εμβαδό του θα ξεπερνούσε τα 24 τ.μ. Δεδομένου ότι το δωμάτιο διαμορφώνουν δύο μόνο σωζόμενοι τοίχοι, ο τοίχος 2 και ο τοίχος 5, δεν διατηρούνται ίχνη που να μας πληροφορούν για την διαρρύθμιση του χώρου, αλλά και για το τελικό σχήμα του κτηρίου, και επομένως, δεν είναι εφικτή η κατάταξή του σε έναν συγκεκριμένο τύπο. Με βάση την έκταση που καταλαμβάνουν τα κοινά κτήρια της ΠΕΧ, μπορεί να θεωρηθεί ότι σχετίζεται με κάποια από τα μεγαλύτερα κτήρια της περιόδου, όχι όμως με τις «οικίες με διαδρόμους», των οποίων τα μεγαλύτερα δωμάτια καλύπτουν εμβαδόν έως και 75 τ.μ²⁴¹.

Επίσης, δεν αποκλείεται οι τοίχοι του προγενέστερου σταδίου να χρησιμοποιούνταν σαν υποθεμελίωση. Τέτοιου τύπου υποθεμελίώσεις απαντούν όχι μόνο στην ηπειρωτική Ελλάδα αλλά και στην Κρήτη²⁴².

Δεν σώζεται δάπεδο, ωστόσο το ύψος εύρεσης της κύμβης Δ18/16/21 (Εικ.23) κατά μήκος του τοίχου 5 (Εικ.14), όπου φαίνεται ότι ανακαλύφθηκε και η πλειονότητα των ευρημάτων φαίνεται ότι αντιπροσωπεύει το ύψος του δαπέδου. Αυτό το στοιχείο αποτελεί μία ακόμη ένδειξη ότι τα δάπεδα της ΠΕ περιόδου είτε είναι δυσδιάκριτα, γιατί διαμορφώνονται από χτυπητό ή πατημένο χώμα είτε διαβρώνονται πολύ εύκολα, όπως παρατηρείται με βάση τα λίγα σπαράγματα που βρέθηκαν στην θέση.

Τα ευρήματα και σε αυτή την περίπτωση δεν διαφοροποιούνται από αυτά των υπόλοιπων σταδίων του οικοπέδου. Αρνητικό στοιχείο είναι ότι λόγω της εγγύτητας με τις νεώτερες επιχώσεις και τα νεότερα αρχιτεκτονήματα οι ανασκαφικές ομάδες

²⁴¹ Pullen 1985, 259.

²⁴² Cosmopoulos 1991, 18-19.

είναι αναμειγμένες σε μεγαλύτερο βαθμό με νεώτερα όστρακα, σε σχέση με ανασκαφικές ομάδες παλαιότερων σταδίων. Η κεραμική είναι περισσότερη σε ποσοστό, στοιχείο που συνδέεται με την πιο εκτεταμένη ανασκαφή του επιπέδου, στοιχείο που αφορά γενικώς τα ανώτερα στρώματα του συγκεκριμένου οικοπέδου. Με μεγαλύτερη ασφάλεια συνδέονται με το συγκεκριμένο στάδιο η φιάλη Δ18/14/36 (Εικ.15), η υδρία Δ18/12/32 (Εικ.16, Εικ.54) και η κύμβα η Δ18/16/21 (Εικ.14, Εικ.23). Μεταξύ των ευρημάτων χαρακτηριστικό είναι πήλινο δυσδιάγνωστο αντικείμενο ρομβοειδούς σχήματος, σχεδόν ακέραιο με διαστάσεις 3.5 x 4 εκ., το οποίο στην μία πλευρά φέρει μικρή λαβή, ενώ η άλλη πλευρά είναι σχεδόν επίπεδη και φέρει αβαθείς εγχαράξεις. Δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί ότι πρόκειται για όστρακο αγγείου, για σφραγίδα ή κάποιο άλλο αντικείμενο και γι αυτό το λόγο δεν εντάσσεται στον κατάλογο της κεραμικής.

Στάδιο 10

Το τελευταίο στρώμα επιβεβαιωμένης ΠΕ κατοίκησης, που αντιστοιχεί στο στάδιο 9, καλύπτεται από στρώμα καστανού-ερυθροπού χρώματος, το οποίο χαρακτηρίζεται από έντονα ίχνη καύσης, ενώ περιλαμβάνει και διάσπαρτους λίθους. Φτάνει σε πάχος τα 10-20 εκ. Η περιγραφή του παραπέμπει σε στρώμα εγκατάλειψης, που δημιουργήθηκε από την διάβρωση πλίνθινης ανωδομής κτηρίου και συγκριμένα του κτηρίου που σχετίζεται με τους τοίχους 2 και 5, δεδομένου ότι το συγκεκριμένο στρώμα τους κάλυπτε. Είναι πολύ πιθανό το στρώμα αυτό να υπέστη εξομάλυνση. Τα ευρήματα αυτού του στρώματος είναι αρκετά πιθανό να σχετίζονται με το δωμάτιο που ορίζουν οι τοίχοι 2 και 5 ή να προέρχεται από κάποιο δωμάτιο αντίστοιχης χρονολόγησης, αφενός λόγω της αλληλουχίας των στρωμάτων αφετέρου λόγω της ομοιότητας σε επίπεδο κεραμικών ρυθμών και σχημάτων. Με αυτό το στάδιο κατά πάσα πιθανότητα συνδέεται και το «tankard» με κυματοειδές χείλος Δ18/A1, του οποίου ένα τμήμα συγκολλείται με όστρακο από την κεραμική της ανασκαφικής ομάδας 12. Αυτή η ομάδα σχετίζεται με το επίπεδο των τοίχων 2 και 5, γεγονός που ενισχύει την σύνδεση αυτού του στρώματος με το στάδιο 9. Ο λόγος για τον οποίο το στάδιο αυτό δεν ενοποιήθηκε με το στάδιο 9 είναι ότι η σύνδεση τους είναι πιο υποθετική σε σχέση με αντίστοιχες περιπτώσεις άλλων σταδίων και πρόκειται για στρώμα πλησίον της επιφάνειας, γεγονός που το καθιστά πιο ευάλωτο σε αναμίξεις

από την νεώτερη δραστηριότητα στον χώρο, η οποία ήταν αρκετά έντονη. Συνεπώς, η αιτία του διαχωρισμού του συγκριμένου σταδίου οφείλεται σε μεγάλο βαθμό σε λόγους στρωματογραφικής ασφάλειας και όχι τόσο στην πραγματική του διάκριση από το στάδιο 9.

Το ανώτερο στρώμα αποτελείται από ερυθρωπό σκληρό χώμα πάχους 30 εκ., το οποίο σχετίζεται με το φυσικό χώμα της ακροπόλεως και φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε ειδικά για την κάλυψη των καταλοίπων του οικισμού σκεπάζοντας το στρώμα του καστανού-ερυθρωπού χώματος με τα ίχνη καύσης. Αυτό το στρώμα θα μπορούσε να έχει διαμορφωθεί είτε από τους κατοίκους της ΠΕΧ και να σχετίζεται με κάποιο στάδιο του οικισμού, κατά το οποίο δεν κατοικήθηκε ο χώρος του συγκεκριμένου οικοπέδου ή πρόκειται για ενέργεια μεταγενέστερων κατοίκων. Το συγκεκριμένο στρώμα δεν απέδωσε ευρήματα.

3.3.3 Σύνοψη

Λαμβάνοντας υπ' όψη τα παραπάνω παρατηρούμε ότι η ανασκαφή του οικοπέδου Μινασιάν απέδωσε κυρίως σπαράγματα τοίχων, δαπέδων και ορισμένων σταθερών κατασκευών, όπως λάκκων και εστιών. Οι τοίχοι που σώζονται είναι στο σύνολο τους πολύ αποσπασματικοί, στοιχείο που είναι πιο έντονο στις παλαιότερες φάσεις του οικισμού. Αντιθέτως, οι τοίχοι στα ανώτερα στρώματα σώζονται αρκετά καλύτερα. Η διαφοροποίηση αυτή οφείλεται αφενός στο γεγονός ότι η οικοδόμηση πάνω στα παλαιότερα κατάλοιπα επηρέασε την διατήρηση των τοίχων, και αφετέρου ότι η ανασκαφή σε περιορισμένο χώρο δεν επέτρεψε την αποκάλυψη των παλαιότερων τοίχων, δεδομένου ότι, για να επιτευχθεί αυτό, θα έπρεπε να αποδομηθούν οι νεώτεροι ΠΕ τοίχοι. Επιπλέον, δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί σε καμία περίπτωση το μέγεθος των δωματίων, αφού σώζεται συνήθως τμήμα ενός ή το πολύ δύο τοίχων του ίδιου σταδίου.

Ωστόσο, τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία προσφέρουν μία πρώτη επαφή με τον Πρωτοελλαδικό οικισμό του Αιγίου και παρέχουν ορισμένες πληροφορίες ως προς την ζωή του οικισμού κατά την ΠΕ II περίοδο και, συγκεκριμένα, κατά την ύστερη φάση της.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι εντός αυτού του περιορισμένου χρονικού πλαισίου βρέθηκαν επτά επάλληλες οικοδομικές φάσεις. Στην περίοδο Α εντάσσονται, με σειρά από τον παλαιότερο στον νεώτερο, ο τοίχος 11 στο στάδιο 2, ο τοίχος 10 στο

στάδιο 4 και ο τοίχος 9 στο στάδιο 5. Σώζονται σε μικρό ύψος, που δεν ξεπερνά τους δύο δόμους, ενώ και το πλάτος τους είναι περιορισμένο και δεν επιτρέπει την στήριξη μεγάλων και ιδιαίτερα ισχυρών τοίχων. Στην περίοδο Β χρονολογούνται ο τοίχος 8 στο στάδιο 6, οι τοίχοι 6 και 7 στο στάδιο 7, οι τοίχοι 1 και 3 στο στάδιο 8 και οι τοίχοι 2 και 5 στο στάδιο 9, οι οποίοι σώζονται καλύτερα, σε μεγαλύτερο ύψος και μήκος, στοιχείο που πιθανώς φανερώνει πιο προσεκτική δόμηση.

Από οικοδομική άποψη είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι η πλειονότητα των λίθων που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή των κτηρίων είναι κροκάλες, προερχόμενες, ενδεχομένως είτε από τα ποτάμια της περιοχής είτε από την παραθαλάσσια περιοχή, σε μικρή απόσταση από την ακρόπολη. Δεν έχει παρατηρηθεί η δόμηση με την τεχνική της ιχθυάκανθας, που είναι χαρακτηριστική για την ΠΕΧ και ιδιαίτερα για τα ύστερα στάδια της ΠΕ II²⁴³. Στην περίπτωση του συγκεκριμένου οικοπέδου, η χρήση της τεχνικής δεν μπορεί να αποκλειστεί, αλλά δεν είναι ορατή, γιατί οι περισσότεροι τοίχοι είναι πολύ αποσπασματικοί, σωζόμενοι σε ύψος μόλις μίας σειράς. Είναι γνωστό για την πλειονότητα των ΠΕ θέσεων ότι οι τοίχοι σώζονται τουλάχιστον σε ύψος δύο δόμων. Το γεγονός ότι στο παρόν οικόπεδο πολλοί τοίχοι διατηρούνται σε ύψος ενός δόμου, σχετίζεται με την διατήρηση των οικοδομημάτων αλλά και με την ηθελημένη αποσύνθεσή τους, προκειμένου το οικοδομικό υλικό να χρησιμοποιηθεί σε δεύτερη χρήση σε άλλο κτήριο ή για να εξομαλυνθεί ο χώρος, ώστε να δεχτεί την νέα κατοίκηση. Αυτή η τακτική εφαρμόζεται όχι μόνο στις ωμοπλίνθους αλλά και στους λίθους. Το παλαιότερο οικοδομικό υλικό μπορεί να χρησιμοποιηθεί στα πλαίσια αναδιοργάνωσης του χώρου και στην προσπάθεια ισοπέδωσης και βελτίωσης του υποστρώματος, όπως παρατηρείται και στην περίπτωση της Λέρνας III²⁴⁴. Το οικοδομικό υλικό θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή των θεμελίων, για λόγους εξοικονόμησης ενέργειας και πόρων ή και για συμβολικούς λόγους, στοιχείο για το οποίο θα γίνει αναφορά στην συνέχεια.

Σταθερές κατασκευές απαντούν στην περίοδο Α, ο λάκκος του σταδίου 4, που ενδέχεται να έπαιζε τον ρόλο εστίας και, στο στάδιο 6, ο λάκκος που ενδεχομένως έπαιζε το ρόλο αποθήτη και δεν αποκλείεται να λειτουργούσε ως εστία κατά το στάδιο 5 ή και κατά το στάδιο 6. Στην περίοδο Β χαρακτηριστική είναι η εστία και ο λάκκος του σταδίου 7. Το ζήτημα της χρήσης των λάκκων κατά την ΠΕ περίοδο είναι

²⁴³ Καλογεράκου 1995, 249.

²⁴⁴ Wiencke 2000, 40, Weiberg 2007, 118.

σύνθετο και είναι αρκετά πιθανόν, αντί μίας αποκλειστικής χρήσης, οι λάκκοι αυτοί να ήταν πολύ-λειτουργικοί, αναλόγως των περιστάσεων.

Δάπεδα που είναι είτε βοτσαλωτά είτε από όστρακα έχουν εντοπιστεί στην Περίοδο Α, στα στάδια 2 και 3 και στην περίοδο Β, στο στάδιο 7 και στο στάδιο 8.

Χαρακτηριστική πρακτική αποτελεί στον οικισμό αποτελεί η διαμόρφωση στρωμάτων εξομάλυνσης. Σαφείς ενδείξεις για την ύπαρξη τέτοιων στρωμάτων υπάρχουν στην περίοδο Α, στο στάδιο 1 και στο στάδιο 3. Στρώματα εξομάλυνσης μπορούν να θεωρηθούν και όσα φέρουν ενδείξεις καταστροφής, τα οποία ενδέχεται να επηρεάζονταν κατά την διαδικασία οργάνωσης του χώρου. Τέτοια στρώματα εντοπίζονται στα στάδια 2, 4, 5, 7, 8 και 9. Συνεπώς, σε γενικές γραμμές, σε κάθε στάδιο του οικοπέδου Μινασιάν αναγνωρίζονται ενέργειες εξομάλυνσης, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις, η διαδικασία είναι πιο έντονη και πιο ευδιάκριτη.

Η λειτουργία των αργιλωδών στρωμάτων κιτρινωπού-πρασινωπού χρώματος των σταδίων 6 και 8 δεν είναι σαφής. Στην περίπτωση του σταδίου 8 ίσως σχετιζόταν κυρίως με την προετοιμασία του χώρου για την οικοδόμηση του τοίχου 3, ενώ για την περίπτωση του σταδίου 6 μπορεί να αποτελεί είτε δάπεδο είτε στρώμα εξομάλυνσης.

Τέλος, όσον αφορά τα στρώματα καταστροφής, είναι σημαντικό να διαχωρίσουμε τα στάδια με σαφή ίχνη καταστροφής από αυτά που φέρουν ίχνη μόνο ίχνη καύσης. Όπως και σε άλλα στρώματα, παρομοίως και στις περιπτώσεις στρωμάτων καταστροφής η τακτική της εξομάλυνσης δυσχεραίνει την αναγνώριση τους. Σε καταστροφές που συνδέονται με πιο σαφείς ενδείξεις και ενδεχομένως συνδέονται με πυρκαγιά αποδίδονται τα στρώματα καταστροφής των σταδίων 5, με τον τοίχο 9, του σταδίου 8 με τους τοίχους 1 και 3 και το στάδιο 9 με τους τοίχους 2 και 5. Στην περίπτωση του σταδίου 9, την καταστροφή ακολούθησε η εγκατάλειψη του οικισμού ή του συγκεκριμένου χώρου. Σε άλλες περιπτώσεις, όπως στο στάδια 7, υπάρχουν έντονα ίχνη καύσης, αλλά αυτά δεν μπορούν να συνδεθούν αβίαστα με καταστροφές, καθώς ενδέχεται να σχετίζονται είτε με την χρήση του χώρου είτε με κάποιο στρώμα καταστροφής προγενέστερου ή άλλου κτηρίου, το οποίο εξομαλύνθηκε και πάνω στο οποίο ξεκίνησε η οικοδόμηση των νέων κτηρίων. Στο στάδιο 4 εντοπίζεται άλλο ένα στρώμα καταστροφής, το οποίο, όμως, δεν συνοδεύεται από ίχνη καύσης.

3.4 Συζήτηση-Συμπεράσματα

Όσον αφορά στους τύπους των κτηρίων, τα σχόλια που μπορεί να γίνουν είναι περιορισμένα, καθώς κανένα κτήριο δεν σώζεται συνολικά. Αξιοσημείωτη είναι η ύπαρξη του καμπύλου τοίχου 9. Εφόσον, ο συγκεκριμένος τοίχος συσχετιστεί με έναν αφιδωτό τύπο κτηρίου, προκύπτει το θέμα της διάδοσης του στην ηπειρωτική Ελλάδα. Αυτός ο τύπος, αν και απαντά εξίσου στην Πελοπόννησο και στην Στερεά Ελλάδα²⁴⁵, μπορεί να συσχετιστεί με επιρροές από τις βορειότερες περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας, καθώς στην περίπτωση του Αιγίου, η δόμηση γίνεται από συνδυασμό λίθων και ωμοπλίνθων, που είναι χαρακτηριστικός για αυτές τις περιοχές²⁴⁶. Μπορεί να υποθεθεί ότι στο Αίγιο αυτός ο τύπος έφθασε ως επιρροή από τις περιοχές της Φωκίδας και της Βοιωτίας.

Τα υπόλοιπα κτήρια και κυρίως τα καλύτερα σωζόμενα της περιόδου Β πιθανότατα ήταν ορθογώνιας κάτοψης και σχετίζονται με τύπους γνωστούς από την πλειονότητα των θέσεων της ηπειρωτικής Ελλάδας.

Στο οικόπεδο Μινασιάν, κατά τα πρώτα αρχιτεκτονικά στάδια, που σχετίζονται με τους τοίχους 9, 10 και 11, ενδέχεται η χρήση των κτισμάτων να ήταν παροδική, ενώ πιθανή είναι και η τακτική χρήσης παλαιότερου οικοδομικού υλικού για κάθε νέα οικοδομική φάση, γεγονός στο οποίο οφείλεται εν μέρει, ίσως, η αποσπασματικότητα τους και το γεγονός ότι σώζονται σε ύψος ενός δόμου.

Στα δωμάτια των επόμενων σταδίων, που σχετίζονται με τον τοίχο 8 και με τα ζεύγη τοίχων 6 και 7, 1 και 3, 2 και 5, παρατηρείται όχι μόνον η συνέχεια στον ίδιο χώρο, αλλά και η επανάληψη του ίδιου σχεδιασμού στο εκάστοτε κτήριο, με την εξαίρεση του τοίχου 8, για τον οποίο δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί ασφαλώς η ιδέα της επανάληψης του ίδιου τύπου κτηρίου. Επίσης, αυτοί οι τοίχοι, αν και σώζονται αποσπασματικά, ενδέχεται να ήταν οικοδομημένοι σε μεγαλύτερο ύψος από αυτούς της περιόδου Α και να συνδέονται με καλύτερα δομημένα και, πιθανώς, μεγαλύτερα οικοδομήματα, με πιο χαρακτηριστική την περίπτωση του τοίχου 8.

Η αποσπασματικότητα αλλά και η συνεχής δόμηση των τοίχων σε αλληπάλλληλα επίπεδα, αν και περιορίζει τις γνώσεις μας για την αρχιτεκτονική της θέσης, υποδεικνύει ότι οι παλαιότεροι τοίχοι εξακολουθούν να παίζουν σημαντικό

²⁴⁵ Forsén 1992, 202.

²⁴⁶ Forsén 1992, 203.

ρόλο για τους επόμενους κατοίκους, καθώς, από πρακτική άποψη, λειτουργούν αποτελεσματικά σαν σταθερά υποστρώματα.

Επιπλέον, οι τεχνητές διαμορφώσεις υποστρωμάτων και γενικότερα η εξομάλυνση του εδάφους στα περισσότερα στάδια φαίνεται ότι κρίνονταν απαραίτητες για την συνέχεια της κατοίκησης στον χώρο. Παρόμοιες πρακτικές εφαρμόζονταν στην Λέρνα²⁴⁷, όπου συχνά οι ανομοιομορφία του φυσικού εδάφους εξομαλυνόταν με την τεχνητή επίχωση των κοιλοτήτων.

Πέραν των πρακτικών λόγων που θα μπορούσαν να εξηγήσουν αυτές τις επιλογές σε αυτές τις θέσεις, όπως και στην περίπτωση του Αιγίου, οι πρακτικές αυτές φαίνεται να έχουν και συμβολική σημασία. Η επιμονή στην επιλογή ενός συγκεκριμένου χώρου μπορεί να συσχετιστεί με την διεκδίκηση του και με την κληροδότηση της κατοχής από τους προηγούμενους στους επόμενους κατοίκους²⁴⁸.

Η Weiberg είναι η πρώτη που επεσήμανε την επιμονή στην χρήση χώρων που έχουν χρησιμοποιηθεί στο παρελθόν κατ' αυτή την περίοδο, στάση που φανερώνει και μία προσπάθεια σύνδεσης με το παρελθόν από την μεριά των κατοίκων της ΠΕΧ και ιδιαίτερα της ΠΕ ΙΙ²⁴⁹. Αντιπαραβάλλοντας τα διαθέσιμα στοιχεία από την Λέρνα και την Τίρυνθα, τονίζει την ιδιαίτερη σχέση που είχαν οι εκάστοτε κάτοικοι των δύο θέσεων με το παρελθόν, έτσι όπως αυτή εκφράζεται μέσα από την αρχιτεκτονική και την οικιστική οργάνωση. Και στις δύο περιπτώσεις οικισμών παρατηρείται η επαναλαμβανόμενη χρήση ενός χώρου, στην περίπτωση της Λέρνας με την τακτική της ισοπέδωσης και της ανέγερσης στο ίδιο σημείο²⁵⁰, ενώ, στην περίπτωση της Τίρυνθας, με την χρήση πολλές φορές των παλαιών τοίχων για την ανέγερση των νέων²⁵¹.

Στην περίπτωση του οικοπέδου Μινασιάν, η επαναλαμβανόμενη χρήση του χώρου εντός της ίδιας περιόδου, με τις πρακτικές που αναφέραμε, αλλά και από την επανάληψη στον σχεδιασμό στα κτήρια των τοίχων 6 και 7, 1 και 3, 2 και 5, ακολουθώντας ίδιο προσανατολισμό, μπορεί να ερμηνευθεί κατά αντίστοιχο τρόπο. Η επανάληψη του σχεδίου από το προγενέστερο κτήριο στο μεταγενέστερο είναι, επίσης,

²⁴⁷ Wienske 2000, 35-40, Weiberg 2007, 118.

²⁴⁸ Weiberg 2007, 150.

²⁴⁹ Weiberg 2007, 144-147.

²⁵⁰ Weiberg 2007, 128.

²⁵¹ Weiberg 2007, 120, 125.

ενδεικτικό τακτικών διεκδίκησης του χώρου, όπως χαρακτηριστικά φαίνεται και στην Λέρνα III²⁵².

Εντούτοις, πέραν των στοιχείων που δείχνουν συνέχεια μεταξύ των διαφόρων αρχιτεκτονικών φάσεων, υπάρχουν και αυτά που φανερώνουν διαφοροποιήσεις. Η βασική διαφοροποίηση στον οικισμό συμβαίνει μεταξύ των σταδίων που αντιστοιχούν στον τοίχο 9 (στάδιο 5) και στον τοίχο 8 (στάδιο 6). Μέχρι την δόμηση του τοίχου 8, η κατασκευή των τοίχων φανερώνει κτήρια μικρών διαστάσεων χωρίς ιδιαίτερα ισχυρά θεμέλια. Η δόμηση φαίνεται ότι δεν ακολουθεί συγκεκριμένο σχέδιο, αλλά είναι συνεχής. Στα κτήρια που οικοδομούνται μετά την καταστροφή στο στάδιο 5 και τα οποία αντιπροσωπεύονται από τον τοίχο 8 και μετά, οι τοίχοι φανερώνουν μεγαλύτερη επιμέλεια, σχετίζονται με πιο μεγάλα κτήρια, σώζονται καλύτερα και παρατηρείται μία επανάληψη του σχεδίου των κτηρίων, όπως έχει ήδη αναφερθεί. Αυτή η διαφοροποίηση σηματοδοτεί και τον διαχωρισμό σε δύο περιόδους, Α και Β, οι οποίες, διαχωρίζονται από την καταστροφή του τοίχου 9.

Όπως παρατηρείται στο πλαίσιο του συγκεκριμένου οικοπέδου, αλλά και από την πλειονότητα των οικιστικών δεδομένων της περιόδου, οι καταστροφές στους ΠΕ οικισμούς είναι συχνό φαινόμενο²⁵³ και δεν συνδέονται απαραίτητα με συμβάντα καταστροφών μαζικού χαρακτήρα. Ωστόσο, η τακτική που θα ακολουθήσουν οι κάτοικοι μετά από μία καταστροφή σχετίζεται με συγκεκριμένες επιλογές, ιδιαίτερα σημαντικές σε αρχαιολογικό επίπεδο.

Την μεγάλη καταστροφή της περιόδου Α ακολουθεί νέα κατοίκηση, όπως και στην περίπτωση του σταδίου 8, όχι όμως και αυτήν του σταδίου 9 της περιόδου Β, , στοιχείο που συνδέεται με το ζήτημα των καταστροφών του τέλους της ΠΕ ΙΙ και γενικότερα του τέλους της ΠΕΧ, στο οποίο θα γίνει αναφορά στην συνέχεια²⁵⁴.

Μεταβολές στην δόμηση παρατηρούνται και στην Λέρνα, όπου η «Οικία των Κεράμων» ακολουθεί διαφορετικό προσανατολισμό από το προγενέστερο «Κτήριο ΒG». Εκτός των πρακτικών λόγων που οδήγησαν σε αυτή την αλλαγή και σχετίζονται με φυσικούς παράγοντες²⁵⁵, η αλλαγή αυτή ενδεχομένως να σχετίζεται και με τον ανταγωνισμό μεταξύ διαφορετικών ομάδων της κοινότητας²⁵⁶.

²⁵² Weiberg 2007, 150, Wiencke 2000, 151.

²⁵³ Forsén 1992, 251.

²⁵⁴ Βλ. στο παρόν Κεφ.11.2.1.

²⁵⁵ Shaw 1987, 64.

²⁵⁶ Weiberg 2007, 141.

Οι μεταβολές μεταξύ των δύο περιόδων στο Αίγιο είναι πιθανόν να σχετίζονται με παρόμοιες τακτικές ανταγωνισμού, ενώ ενδέχεται να συνδέονται με την ύπαρξη κεντρικού σχεδιασμού στον οικισμό και με μία τάση πιο οργανωμένης δόμησης κατά την περίοδο Β. Ωστόσο, η αποσπασματικότητα των δεδομένων καθιστά σαφές ότι, προκειμένου να επιβεβαιωθούν οι παραπάνω υποθέσεις, είναι απαραίτητη η επέκταση της μελέτης της αρχιτεκτονικής του οικισμού του Αιγίου με την προσθήκη αρχαιολογικού υλικού και από άλλα οικόπεδα της περιοχής.

Όσον αφορά την χρήση των χώρων στο οικόπεδο Μινασιάν, δεν υπάρχουν σαφείς πληροφορίες, λόγω και της τακτικής της εξομάλυνσης των στρωμάτων. Ο λάκκος του σταδίου 3 και η εστία στο στάδιο 7 ενδέχεται να είχαν μαγειρική χρήση. Επίσης, στα περισσότερα αρχαιολογικά στρώματα υπάρχουν ενδείξεις όπως κεραμική, σφοντύλια, λίθινα λειασμένα και αποκεκρουσμένα εργαλεία, καθώς και οστέινα, που φανερώνουν οικοτεχνικές δραστηριότητες στο σύνολο των κτηρίων. Οι μόνες ενδείξεις πιθανών τελετουργιών είναι τα δύο ειδώλια ζώων που εντοπίστηκαν στα κατώτερα στρώματα του οικοπέδου.

Με βάση τα παραπάνω διαπιστώνουμε ότι στην αρχιτεκτονική του Αιγίου διακρίνονται χαρακτηριστικά και τακτικές που απαντούν και στον υπόλοιπο ηπειρωτικό χώρο. Οι ενδείξεις από το οικόπεδο Μινασιάν, αν και περιορισμένες, φανερώνουν την διαρκή κατοίκηση του οικισμού κατά την ΠΕ ΙΙΒ, ενώ καθιστούν σαφή την τάση για πιο οργανωμένη δόμηση κατά την περίοδο Β, γεγονός που θα μπορούσε να συσχετιστεί σε ένα βαθμό με την γενικότερη τάση ανάπτυξης κεντρικών δομών και οργάνωσης που παρατηρείται σε πολλούς οικισμούς της ηπειρωτικής Ελλάδας²⁵⁷.

²⁵⁷ Κόνσολα 2010.

Κεφ. 4 Μεθοδολογικά ζητήματα της κεραμικής του Αιγίου

4.1 Ζητήματα Ορολογίας της Πρωτοελλαδικής II Κεραμικής

Ένα σημαντικό μεθοδολογικό ζήτημα, που αντιμετωπίζει το σύνολο των μελετητών της κεραμικής και το οποίο δεν αφορά μόνο την ΠΕ κεραμική αλλά επεκτείνεται συνολικά στην προϊστορική κεραμική του Αιγίου, είναι η έλλειψη ομοιομορφίας ως προς την ορολογία, ζήτημα το οποίο χρήζει περαιτέρω αναφοράς στο παρόν σημείο.

Μεταξύ των μελετητών δεν υπάρχει ομοφωνία ως προς τους όρους που χρησιμοποιούνται ακόμη και στην ίδια γλώσσα. Μεγάλη διαφοροποίηση παρατηρείται μεταξύ των δημοσιεύσεων πριν και μετά το 1960. Οι όροι που χρησιμοποιούνται σε παλαιότερες μελέτες είναι συμβατικοί και δεν αποδίδουν πάντα με επιτυχία τα χαρακτηριστικά της κάθε κεραμικής κατηγορίας, με πιο χαρακτηριστικούς τους όρους «urfirnis», «yellow blue mottled», «glazed», «ρυθμός Αγίας Μαρίνας» για την ΠΕΧ. Στον αντίποδα, στις νεώτερες μελέτες προτιμώνται οι αμιγώς περιγραφικοί όροι, όπως «Dark Slipped», «Light Painted», οι οποίοι θεωρήθηκαν ορθότεροι. Ωστόσο, ούτε οι αμιγώς περιγραφικοί όροι βοήθησαν στην επίλυση του ζητήματος της ορολογίας, καθώς η πρόοδος των μελετών έδειξε ότι οι περισσότεροι από αυτούς τους όρους περιγράφουν μεν με περισσότερη ακρίβεια τις τεχνικές, οι οποίες, όμως, δεν παρουσιάζουν την επιθυμητή ομοιογένεια. Επίσης, ακόμη και στις νεώτερες έρευνες, στις οποίες προτιμώνται οι περιγραφικοί όροι, δεν υπάρχει ομοφωνία, προφανώς λόγω της έλλειψης ομοιογένειας κατά τόπους, αλλά και της υποκειμενικής πρόσληψης των τεχνικών, και είναι σύνηθες κάθε ερευνητής να «εφευρίσκει» νέους όρους. Το πρόβλημα είναι πιο πολύπλοκο εφόσον ληφθεί υπ' όψη ότι ο ίδιος π.χ. αγγλικός όρος συχνά μεταφράζεται με διαφορετικούς τρόπους στην ελληνική και σε άλλες γλώσσες.

Ωστόσο, προκειμένου η εξέταση της κεραμικής να γίνει σε μία σταθερή βάση, είναι απαραίτητο σε αυτό το σημείο να τεθεί το ζήτημα της ορολογίας και των προβλημάτων που σχετίζονται με αυτήν, ώστε να γίνει καλύτερα αντιληπτό το πλαίσιο της μελέτης, αλλά και προκειμένου να διακρίνουμε κάποια προβλήματα που

σχετίζονται, κυρίως, με την επεξεργασία της επιφάνειας των αγγείων/ οστράκων. Η ορολογία που αφορά την επεξεργασία της επιφάνειας ποικίλλει μεταξύ των διαφορετικών δημοσιεύσεων. Συχνά ο ίδιος όρος αποδίδει διαφορετικά χαρακτηριστικά και τεχνικές αλλά και το αντίθετο, καθώς πολλές φορές ίδιες τεχνικές αποδίδονται με διαφορετικούς όρους. Επίσης, ένας αριθμός ερευνητών επιλέγει αναλυτική αναφορά στις τεχνικές που εντοπίζονται στο υλικό, με την διάκριση πολλών παραλλαγών σε κάθε τεχνική, ενώ άλλοι επιλέγουν μία πιο γενικευτική αναφορά. Το πρόβλημα επιτείνεται λόγω των διαφορετικών γλωσσών, που χρησιμοποιούνται στην Αιγαιακή βιβλιογραφία, ιδιαίτερα κατά την μετάφραση από μία γλώσσα σε μία άλλη. Ωστόσο, ως προς τις βασικές τεχνικές επεξεργασίας φαίνεται ότι υπάρχει μία σχετική ομοφωνία²⁵⁸.

Σε αυτό το σημείο κρίνεται απαραίτητο να τεθεί ο προβληματισμός ως προς την σημασία των διαφοροποιήσεων μεταξύ ορισμένων τεχνικών επεξεργασίας της επιφάνειας, και, συγκεκριμένα, κατά πόσον, μέσα από εξαντλητικές μελέτες της επιφάνειας των αγγείων, μπορούμε να αποκτήσουμε σημαντικές πληροφορίες για την παραγωγή κεραμικής.

Σε μία προσπάθεια αποτελεσματικότερης διάκρισης της επεξεργασίας της επιφάνειας, η Berger προέβη σε μία λεπτομερέστατη και ιδιαίτερης σημασίας διάκριση των διαφόρων τεχνικών²⁵⁹ σε αρκετούς επιμέρους τύπους. Η επεξεργασία της επιφάνειας εντάσσεται σε ένα σύστημα, παρόμοιο με αυτό που χρησιμοποιείται από τους Weisshaar και Fossey για την τυπολογία του χείλους και της βάσης των αγγείων²⁶⁰. Οι διάφορες τεχνικές επεξεργασίας της επιφάνειας τοποθετούνται σε έναν άξονα, ενώ στον άλλον τοποθετούνται τα επιμέρους χαρακτηριστικά²⁶¹. Η Berger διαμόρφωσε ένα λεπτομερές σύστημα ταξινόμησης ορίζοντας επτά τεχνικές που διακρίνονται από μία έως τρεις υποκατηγορίες.

Οι βασικές τεχνικές είναι η στίλβωση, έξι παραλλαγές της σφουγγιχτής τεχνικής, ενώ διακρίνονται και οι επιφάνειες χωρίς επεξεργασία. Οι παραπάνω τεχνικές και οι παραλλαγές τους διαχωρίζονται σε μία έως τρεις εκδοχές αναλόγως της επιμέλειας που τις χαρακτηρίζει («Feine Machart», «Mittelgrobe Machart»,

²⁵⁸ Ενδεικτικά για την ανάλυση στην τεχνική επεξεργασία της επιφάνειας βλ. Wiencke 2000, 319-330, Rutter 1995, 55-58.

²⁵⁹ Berger 2010, 29-37.

²⁶⁰ Weisshaar 1981, 1982, 1983, Fossey and Mogelonsky 1983.

²⁶¹ Berger 2010, abb.2.

«Grobe Machart»). Η Spencer²⁶² ακολουθεί ένα συγκεκριμένο σύστημα ταξινόμησης της επεξεργασίας, βασισμένο σε παρατηρήσεις από πειραματικές προσπάθειες. Διακρίνει έξι διαφορετικές διαδικασίες, την στίλβωση («polishing»), την έντριψη («burnishing»), την επίχριση («slipping»), το συνδυασμό επίχρισης και έντριψης («scribble burnishing»), την κτενιστή τεχνική («scoring») και το σφούγγισμα («wiping»).

Επιπλέον, είναι πολύ πιθανό κάποιες διαφορές μεταξύ συγκεκριμένων επεξεργασιών, όπως των διαφόρων παραλλαγών που ορίζει η Berger και του «scored» από το «wiping» που χρησιμοποιεί η Spencer, να οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στην χρήση περισσότερο ή λιγότερο χονδρόκοκκου πηλού. Χαρακτηριστική σε αυτό το σημείο είναι ότι η δυσκολία διάκρισης μεταξύ «paring» και «burnishing» σημειώνεται και από τον Rutter για τα αγγεία από χονδροειδή πηλό²⁶³. Όπως παρατηρούμε, διαφοροποιήσεις υπάρχουν εξίσου σε μελέτες, που έχουν αμιγώς τεχνολογικό-τεχνικό χαρακτήρα, όπως και σε αυτές που εστιάζουν στα μορφολογικά χαρακτηριστικά των αγγείων.

Η τακτική της διάκρισης παρόμοιων τεχνικών, αν και περιγράφει πιο αποτελεσματικά την κάθε τεχνική, οδηγεί προοδευτικά σε πιο σύνθετες και δυσνόητες δημοσιεύσεις, γεγονός που δυσκολεύει την ανασύσταση της ευρύτερης εικόνας της Αιγαιακής κεραμικής, για το ευρύτερο σύνολο των αρχαιολόγων αλλά και για τους εξειδικευμένους επί του θέματος ερευνητές, ενώ η γενικότερη χρησιμότητά της είναι ακόμη αμφίβολη. Η επεξεργασία της επιφάνειας δεν είναι από μόνη της ενδεικτική για την κατηγοριοποίηση της κεραμικής ή, τουλάχιστον, δεν είναι εφικτή όταν γίνεται με αυστηρά κριτήρια.

Το πρόβλημα ως προς την επεξεργασία της επιφάνειας δεν σχετίζεται μόνο με την ορολογία, αλλά και με το γεγονός ότι ο ερευνητής δεν είναι πάντα σε θέση να αναγνωρίσει κάθε είδος επεξεργασίας. Η έντριψη δεν διακρίνεται σε όλες τις περιπτώσεις εύκολα από το σφούγγισμα, καθώς η σφουγγιχτή επιφάνεια μπορεί κατά τόπους να είναι πιο στιλπνή, ενώ η έντριπτη ενδέχεται να μην είναι έντονα στιλπνή και πλησιάζει την σφουγγιχτή είτε εξ' αρχής είτε λόγω διατήρησης. Γενικώς, η έντριψη ως τεχνική επεξεργασίας της επιφάνειας παρουσιάζει αρκετές διακυμάνσεις, στοιχείο το οποίο παρατηρεί και ο Rutter στην Λέρνα IV²⁶⁴. Βασικός παράγοντας για

²⁶² Spencer 2007, 95-96, fig. 3.17.

²⁶³ Rutter 1995, 55.

²⁶⁴ Rutter 1995, 56.

το τελικό αποτέλεσμα φαίνεται ότι είναι η κεραμική ύλη και η διαδικασία του στεγνώματος, όπως θα διευκρινιστεί περαιτέρω στο κεφάλαιο ανάλυσης της εγχειρηματικής αλυσίδας της κεραμικής του οικοπέδου Μινασιάν, όπου γίνεται πιο ολοκληρωμένη αναφορά ως προς τις τεχνικές επεξεργασίας της επιφάνειας²⁶⁵. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας χρησιμοποιούνται οι όροι σφούγγιμα, έντριψη και στίλβωση και σε ελάχιστες περιπτώσεις ο όρος κτενιστή.

Η κατάσταση είναι αντίστοιχα περίπλοκη και στο ζήτημα της ορολογίας των σχημάτων. Το ίδιο σχήμα περιγράφεται με διαφορετικούς τρόπους και οι περιγραφικοί μακροσκελείς όροι παίρνουν την θέση παλαιότερων απλούστερων όρων, πρόβλημα που είναι σύνηθες στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία και ιδιαίτερα στην νεώτερη.

Άλλο ένα πρόβλημα που έπρεπε να αντιμετωπιστεί σε μεθοδολογικό επίπεδο στην παρούσα εργασία, ήταν η απουσία συστηματικών και εκτενών μελετών ΠΕ II κεραμικής στα ελληνικά. Ωστόσο, το πρόβλημα αυτό μετριάζεται χάρη στην ύπαρξη μικρότερων δημοσιεύσεων²⁶⁶, ευρύτερων ερευνών της περιόδου²⁶⁷, καθώς και συστηματικών μελετών που αφορούν τις Κυκλάδες²⁶⁸.

Στην παρούσα μελέτη, προκειμένου να μετριάσει το πρόβλημα, ο ελληνικός όρος συνοδεύεται, όπου είναι δυνατό, σε παρένθεση από τον αντίστοιχο αγγλικό όρο, ενώ γίνεται και ανάλυση των αντίστοιχων όρων άλλων ερευνών. Ωστόσο, οι όροι σε επίπεδο κεραμικών ρυθμών είναι περιγραφικοί, καθώς μία διαφοροποίηση σε αυτόν τον τομέα από άλλες παρόμοιες μελέτες θα περιέπλεκε περαιτέρω την κατάσταση. Για πρακτικούς λόγους κάθε κεραμικός ρυθμός συνοδεύεται από συντομογραφία. Οι συντομογραφίες είναι συμβατικές και δεν αποδίδουν απαραιτήτως με ακρίβεια όλα τα χαρακτηριστικά των κεραμικών ρυθμών, αλλά παραπέμπουν στα βασικά και πιο κοινά χαρακτηριστικά. Στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής προτιμήθηκαν συντομογραφίες που είναι εύληπτες και διευκολύνουν τον αναγνώστη να παρακολουθήσει αφενός την έκθεση και ανάλυση των πληροφοριών και αφετέρου την σύνθεση των δεδομένων, χωρίς να απαιτείται η συνεχής αναφορά του πλήρους ονόματος κάθε κεραμικού ρυθμού.

Όσον αφορά τα σχήματα προτιμούνται οι απλούστεροι όροι. Κάθε σχήμα περιγράφεται αναλυτικά, ακόμη και στις περιπτώσεις που δεν σώζεται συνολικά στο

²⁶⁵ Βλ. στο παρόν Κεφ.9.2.6.

²⁶⁶ Ψαράκη 2014, Ψαράκη 2016.

²⁶⁷ Κόνσολα 1981, Τζαβέλλα-Ενjen 1984.

²⁶⁸ Αγγελοπούλου 2014.

υλικό του οικοπέδου Μινασιάν, με βάση το συγκριτικό υλικό. Ελάχιστοι όροι παραμένουν με την αγγλική γραφή όπως ο όρος «tankard», ο οποίος είναι καθιερωμένος, η χρήση άλλων όρων έχει αποδειχθεί ανεπιτυχής και δεν υπάρχει κάποιος ελληνικός όρος που να μην επιτείνει την σύγχυση στην ορολογία.

Ως προς την τεχνική ορολογία γίνονται διευκρινίσεις στο πλαίσιο ανάλυσης της εγχειρηματικής αλυσίδας²⁶⁹, καθώς η χρήση του κάθε όρου σχετίζεται με συγκεκριμένες τεχνικές και παράγοντες που συνδέονται άμεσα με το συγκεκριμένο μεθοδολογικό εργαλείο.

4.2 Βασικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις της κεραμικής της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού

4.2.1 Ανάλυση βάσει Κεραμικών Ρυθμών («ware»)

Η πλέον χαρακτηριστική μεθοδολογική προσέγγιση της προϊστορικής κεραμικής είναι η ταξινόμηση με κεραμικούς ρυθμούς («wares»). Χρησιμοποιήθηκε εκτεταμένα ιδιαίτερα κατά τις δεκαετίες του 1920-1930²⁷⁰, ενώ συνεχίζει να χρησιμοποιείται με επιμέρους παραλλαγές σε αρκετές σύγχρονες μελέτες.

Ο όρος «ρυθμός»/ «ware» αναφέρεται σε ένα σύνολο χαρακτηριστικών, με πιο βασικά την επεξεργασία της επιφάνειας και την μακροσκοπική εικόνα της κεραμικής ύλης²⁷¹, συνυπολογίζοντας, αν και όχι ρητώς, το σχήμα και την χρονολόγηση του αγγείου.

Συνήθως, μεγαλύτερη βαρύτητα δίνεται στην επεξεργασία/ διαμόρφωση της επιφάνειας, που είναι και το πιο εμφανές χαρακτηριστικό ενός αγγείου (αν εξαιρέσουμε τη διακόσμηση), ενώ σπανιότερες είναι οι μελέτες στις οποίες μελετάται διεξοδικά ο πηλός²⁷², για τον οποίο πλέον χρησιμοποιείται και ο όρος «κεραμική ύλη», σε μία προσπάθεια να υποδηλωθεί ένα πλήθος χαρακτηριστικών και διαδικασιών, που συνδέεται με την προέλευση, την επεξεργασία και την όπτηση του υλικού. Σε αυτό το σημείο πρέπει να διευκρινιστεί ότι οι όροι του πηλού και της κεραμικής ύλης χρησιμοποιούνται ως ταυτόσημοι στις μελέτες της κεραμικής. Ο όρος της κεραμικής ύλης μπορεί να θεωρηθεί ως πιο ακριβής, ωστόσο, στην

²⁶⁹ Βλ. στο παρόν Κεφ.9.2.

²⁷⁰ χαρακτηριστικές δημοσιεύσεις, όπου χρησιμοποιείται ο όρος: Blegen 1921, Blegen 1928.

²⁷¹ Rice 1987, 5.

²⁷² χαρακτηριστικό παράδειγμα: Vitelli 2007, 6.

ελληνόγλωσση βιβλιογραφία, όταν περιγράφεται μακροσκοπικά η τομή των αγγείων, χρησιμοποιείται πολύ συχνά ο όρος πηλός. Στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής προτιμάται ο όρος κεραμική ύλη, ο οποίος αναφέρεται στα χαρακτηριστικά του ψημένου πηλού, όπως το χρώμα, η σκληρότητα και οι προσμίξεις²⁷³ και ο όρος πηλός για την πρώτη ύλη και για το ομογενοποιημένο υλικό πριν την όπτηση²⁷⁴. Η μακροσκοπική μελέτη της κεραμικής ύλης είναι εφικτή, όταν υπάρχουν όστρακα, ενώ, όταν μελετώνται ακέραια αγγεία, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κεραμικής ύλης παραμένουν εν πολλοίς «αόρατα».

Στις παλαιότερες μελέτες, το βασικό χαρακτηριστικό ενός κεραμικού ρυθμού («ware») ποικίλει ανάλογα με την κατηγορία της κεραμικής. Στις περιπτώσεις της χονδροειδούς κεραμικής λαμβάνεται υπ' όψη κυρίως η κεραμική ύλη, ενώ η επεξεργασία της επιφάνειας αποτελεί δευτερεύουσας σημασίας χαρακτηριστικό. Ενδεικτικό παράδειγμα είναι η κατηγορία «Domestic-Pithos ware»²⁷⁵, που από άποψη επεξεργασίας της επιφάνειας μπορεί να περιλαμβάνει διαφορετικές τεχνικές, αλλά ακόμα και οι κεραμικές ύλες («fabric») ενδέχεται να διαφέρουν μακροσκοπικά μεταξύ τους σε μεγάλο βαθμό. Έτσι, το βασικό συνδετικό χαρακτηριστικό μεταξύ των οστράκων του «Pithos Ware» από χονδρόκοκκη κεραμική ύλη καταλήγει να είναι το πάχος των τοιχωμάτων, το γενικό σχήμα του αγγείου, η υποτιθέμενη χρήση και όχι η επεξεργασία της επιφάνειας, όπως συμβαίνει σε άλλους κεραμικούς ρυθμούς. Αντίθετα, στην λεπτότεχνη κεραμική, η επεξεργασία της επιφάνειας και η διακόσμηση αποτελούν τα βασικά στοιχεία κατηγοριοποίησης της κεραμικής. Επιπλέον σε άλλες μελέτες επιλέγεται ο συνδυασμός του σχήματος και του κεραμικού ρυθμού («ware») για την ταξινόμηση του υλικού²⁷⁶.

Με βάση τα παραπάνω, φαίνεται ότι δεν υπάρχει αυστηρότητα ως προς τα κριτήρια αναγνώρισης και ταυτοποίησης ενός κεραμικού ρυθμού («ware»). Ο όρος δεν είναι αυστηρά προσδιορισμένος και χρησιμοποιείται από τους εκάστοτε ερευνητές με διαφορετικό τρόπο, καθώς δεν ορίζεται με βάση συγκεκριμένα και σταθερά χαρακτηριστικά. Αποτέλεσμα είναι σε αρκετές περιπτώσεις τα αγγεία να μπορούν να ενταχθούν σε πάνω από έναν κεραμικό ρυθμό, ενώ η ασυμφωνία στον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιείται ο όρος ενδέχεται να προκαλέσει προβλήματα στην εύρεση παραλλήλων για τα αγγεία και συνολικά για τους κεραμικούς ρυθμούς

²⁷³ Κωτσάκης 1983, 107.

²⁷⁴ Κωτσάκης 1983, 110.

²⁷⁵ Ως παράδειγμα χρήσης του όρου βλ. Blegen 1928, 73-74.

²⁷⁶ Caskey 1960.

μεταξύ διαφορετικών θέσεων²⁷⁷. Σε μεγάλο ποσοστό, «υπεύθυνες» γι' αυτή την ασυμφωνία μπορούν να θεωρηθούν οι τοπικές παραλλαγές και η ποικιλομορφία στην πρόσληψη και την εφαρμογή των τεχνικών, αλλά και οι επιτόπιες κάθε φορά δυνατότητες και περιορισμοί.

Εντούτοις, παρά τα προβλήματα που την χαρακτηρίζουν, αυτή η μέθοδος χρησιμοποιείται αρκετά συχνά μέχρι σήμερα, καθώς η χαλαρότητα που την διακρίνει προσφέρει και σχετική ευελιξία, η οποία αποδεικνύεται ιδιαίτερα χρήσιμη για τους εκάστοτε ερευνητές, στοιχείο στο οποίο θα γίνει περαιτέρω αναφορά στην συνέχεια, κατά την ανάλυση της μεθοδολογικής προσέγγισης, που ακολουθήθηκε για την κεραμική του Αιγίου.

4.2.2 Ανάλυση βάσει τυπολογικών χαρακτηριστικών

Παράλληλα με αυτό το σύστημα ταξινόμησης αναπτύχθηκε ένα δεύτερο, το οποίο βασίζεται στην οργάνωση και μελέτη της κεραμικής ανά σχήμα. Μελέτη από τις παλαιότερες και πιο χαρακτηριστικές, στην οποία ακολουθήθηκε αυτό το σύστημα ήταν αυτή της Εύτρησης²⁷⁸, όμως το σύστημα αυτό εξακολουθεί να χρησιμοποιείται και σε σύγχρονες μελέτες²⁷⁹.

Μια παραλλαγή του συγκεκριμένου συστήματος χρησιμοποιήθηκε κυρίως στο τέλος της δεκαετίας του 1970 κατά την δεκαετία του 1980, και σε μικρότερο βαθμό, στις επόμενες δεκαετίες. Σε αυτήν η ανάλυση γίνεται με βάση τα τυπολογικά χαρακτηριστικά των αγγείων, σε μία προσπάθεια πιο συστηματικής ταξινόμησης και διάκρισης περαιτέρω διαφοροποιήσεων στο σχηματολόγιο της κεραμικής της ΠΕΧ. Η μέθοδος αυτή βασίζεται σε επιμέρους στοιχεία των αγγείων και κυρίως στην διαμόρφωση του χείλους, προκειμένου ο ερευνητής να κατατάξει το υλικό τυπολογικά, ώστε στην συνέχεια με βάση αυτές τις παραλλαγές να γίνεται αναγωγή σε σχήματα και σε τύπους. Εκτός του χείλους κατηγοριοποιήσεις διαμορφώνονται για την διαμόρφωση των βάσεων, αλλά και για την τοποθέτηση του επιχρίσματος. Χαρακτηριστικές προς αυτή την κατεύθυνση είναι οι προσεγγίσεις των Weisshaar²⁸⁰, Fossey και Mogelonsky²⁸¹, με τον πρώτο να προβαίνει και σε μία πρώτη τυπολογία του επιχρίσματος, ενώ σημαντική είναι ως προς την ταξινόμηση της διακόσμησης, η

²⁷⁷ Rutter 1995, 11.

²⁷⁸ Goldman 1931.

²⁷⁹ Αγγελοπούλου 2014.

²⁸⁰ Weisshaar 1981, 1982, 1983.

²⁸¹ Fossey and Mogelonsky 1983, Mogelonsky 1983.

διάκριση διαφόρων παραλλαγών στην πλαστική διακόσμηση. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι και σε αυτή την περίπτωση η ταξινόμηση της κεραμικής γίνεται πρώτα βάσει της στρωματογραφίας και η μορφολογική ταξινόμηση γίνεται εντός της κάθε στρωματογραφικής ενότητας²⁸².

Το αρχαιολογικό υλικό των θέσεων, στο οποίο εφαρμόστηκε η συγκεκριμένη μεθοδολογία, είναι αρκετά αποσπασματικό, γεγονός που καθιστά αρκετά δύσκολη την ασφαλή αναγνώριση σχημάτων. Φαίνεται ότι αυτός ήταν ένας από τους βασικούς λόγους για την ανάπτυξη ενός συστήματος δομημένου σύμφωνα με παραλλαγές στην διαμόρφωση των βασικών μερών των αγγείων, υπό την μορφή πίνακα και με βάση αυτές στην συνέχεια γίνεται παραπομπή σε κατηγορίες σχημάτων²⁸³. Ωστόσο, πρέπει να λαμβάνονται υπ' όψη περιπτώσεις κεραμικών συνόλων που χαρακτηρίζονται από αποσπασματικότητα, στα οποία αποκλείεται από τη μελέτη πολύ μεγάλος αριθμός μη διαγνωστικών οστράκων, με αποτέλεσμα να προκύπτει ζήτημα ως προς τα ποσοστά των κεραμικών ομάδων, τα οποία είναι ιδιαίτερα σημαντικά, όχι μόνο για την εξαγωγή συμπερασμάτων ως προς την παραγωγή αλλά και ως προς την χρήση των χώρων. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι η Fossey, στην αρχική μελέτη της κεραμικής από την Βουλιαγμένη-Περαχώρα δεν ακολουθεί το συγκεκριμένο σύστημα, αλλά χρησιμοποιεί την ταξινόμηση βάσει κεραμικού ρυθμού²⁸⁴.

Επιπροσθέτως, η τακτική της ένταξης των αγγείων σε κατηγορίες βάσει του σχήματος των μερών αλλά και γενικότερα του σχήματος δεν φαίνεται να προσφέρει σημαντικά στοιχεία ως προς την χρονολόγηση, ιδίως στην ΠΕ II κεραμική, η οποία, όπως ήδη σημειώθηκε μέσα από τις μελέτες των Wiencke και Pullen, χαρακτηρίζεται από αρκετά μεγάλη ποικιλία, με σημαντικό αριθμό σχημάτων και πολλές επιμέρους διαφοροποιήσεις²⁸⁵.

Το παραπάνω σύστημα, αν και δεν αποδείχτηκε ιδιαίτερα αποτελεσματικό, απέδωσε κάποια σημαντικά στοιχεία για την μελέτη της ΠΕ κεραμικής, τα οποία, όπως ήδη σημειώθηκε, χρησιμοποιήθηκαν και στα υπόλοιπα συστήματα ταξινόμησης. Το πιο σημαντικό είναι η τυπολογία της πλαστικής σχοινοειδούς δακτυλοπίεστης διακόσμησης, από την οποία φαίνεται πράγματι ότι εξάγονται ορισμένα στοιχεία σχετικά με την χρονολόγηση των αγγείων²⁸⁶. Επιπλέον, η συστηματική ταξινόμηση

²⁸² Weisshaar 1982, 464-466.

²⁸³ Fossey and Mogeonsky 1983, fig.1.

²⁸⁴ Fossey 1969, 53-69.

²⁸⁵ Rutter 1993, 21.

²⁸⁶ Pullen 2011, 169-172, Wiencke 2000, 619-623.

των μερών των αγγείων, αν και δεν αποδείχτηκε ιδιαίτερης χρησιμότητας ως προς την χρονολόγηση και ως προς την μελέτη της παραγωγής των αγγείων, συνέβαλε στον αποτελεσματικότερο καθορισμό, τουλάχιστον εν μέρει, της αγγλόφωνης και γερμανόφωνης ορολογίας των χαρακτηριστικών της κεραμικής, καθώς και στην επεξεργασία των δεδομένων.

4.2.3 Ανάλυση βάσει κεραμικών κατηγοριών («classes»)

Ο Rutter επεσήμανε τον προβληματικό χαρακτήρα του συστήματος των κεραμικών ρυθμών («ware»)²⁸⁷ και προχώρησε στην χρήση του όρου κεραμική κατηγορία («class»)²⁸⁸, τον οποίο ακολούθησαν στην συνέχεια η Wienske²⁸⁹ και ο Pullen²⁹⁰. Η κεραμική κατηγορία, αν και έχει ομοιότητες με τον κεραμικό ρυθμό, διαφέρει σε ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά. Η ταξινόμηση κατά κατηγορίες βασίζεται σε τρεις κύριους άξονες: ο ένας είναι η κεραμική ύλη των αγγείων, η οποία εξετάζεται ως προς τα πολύ βασικά χαρακτηριστικά της και, κυρίως, ως προς το αν είναι λεπτόκοκκη, ημιχονδρόκοκκη ή χονδρόκοκκη, χωρίς περαιτέρω αναφορά σε μορφολογικά χαρακτηριστικά, όπως το χρώμα του, το μέγεθος των εγκλεισμάτων και η μορφή τους και χωρίς αυτά τα χαρακτηριστικά να παίζουν ρόλο στην κατηγοριοποίηση της κεραμικής. Επιπλέον, λαμβάνεται υπ' όψη η επεξεργασία της επιφάνειας και το χρώμα της. Τον δεύτερο άξονα συνιστά η ταξινόμηση ανά σχήμα και τον τρίτο η ταξινόμηση με βάση την διακόσμηση της επιφάνειας²⁹¹.

Σε αυτό το σύστημα το πρώτο επίπεδο διαχωρισμού γίνεται μεταξύ αγγείων με επίχρυσμα, αγγείων χωρίς επίχρυσμα και αναλόγως της ύπαρξης ή όχι γραπτών αγγείων διαμορφώνεται άλλη μία κατηγορία. Στην συνέχεια η κεραμική χωρίζεται σε επιμέρους κατηγορίες με βασικό χαρακτηριστικό την επεξεργασία της επιφάνειας και τα στοιχειώδη χαρακτηριστικά της κεραμικής ύλης.

Η κεραμική στις μελέτες που ακολουθούν αυτήν την κατηγοριοποίηση εκτίθεται σε κατάλογο με βάση, πρώτον την στρωματογραφία, στην συνέχεια τις κατηγορίες, που διαμορφώνονται με βάση τα πολύ γενικά χαρακτηριστικά της κεραμικής ύλης και της επεξεργασίας της επιφάνειας και, τέλος, εντός κάθε κατηγορίας γίνεται αναφορά σε κάθε ακέραιο αγγείο ή όστρακο ανά σχήμα.

²⁸⁷ Rutter 1995, 11.

²⁸⁸ Rutter 1995, 13-18.

²⁸⁹ Wienske 2000, 316.

²⁹⁰ Pullen 2011, 11.

²⁹¹ Rutter 1995, 12.

Ο δεύτερος άξονας ταξινόμησης, η ανάλυση των σχημάτων, έχει ιδιαίτερη βαρύτητα και γίνεται ξεχωριστά, σε περιπτώσεις, όπως η Λέρνα III και IV και η Τσουνγκιζα. Για κάθε σχήμα γίνεται αναφορά στις κεραμικές κατηγορίες στις οποίες απαντά, ενώ, όταν υπάρχει διακόσμηση, αυτή επισημαίνεται και αναλύεται ως προς το συγκεκριμένο αγγείο. Κάθε σχήμα διακρίνεται σε επιμέρους τύπους, στοιχείο στο οποίο συμβάλλει και η καλή διατήρηση της κεραμικής. Η διακόσμηση όλων των σχημάτων πέραν της αναφοράς εντός κάθε σχήματος αναλύεται διεξοδικά σαν ξεχωριστό στοιχείο. Στην περίπτωση της Λέρνας IV και της κεραμικής της Τσουνγκιζας που χρονολογείται στην ΠΕ III, η αναφορά στην διακόσμηση είναι σαφώς πιο εκτεταμένη και αναλυτική, λόγω της συχνότητας με την οποία απαντάται και της σημασίας που έχει για την συγκεκριμένη περίοδο. Αντιθέτως, η κεραμική της ΠΕ II αναλύεται μεν ως προς το σχήμα της και την διακόσμηση της, αλλά ιδιαίτερη βαρύτητα έχει η επεξεργασία της επιφάνειας και ο συνδυασμός επεξεργασίας της επιφάνειας και σχήματος. Η γραπτή κεραμική της ΠΕ II στην Λέρνα εντάσσεται στο σύστημα των κατηγοριών, αλλά αφιερώνεται ένα ειδικό υποκεφάλαιο για ανάλυση των μοτίβων της²⁹², τακτική που ακολουθείται και για τους υπόλοιπους τύπους διακόσμησης.

Η ταξινόμηση ανά κεραμική κατηγορία, προσφέρεται για την μελέτη υλικού μεγάλης ποσότητας. Επιπλέον, το συγκεκριμένο σύστημα χαρακτηρίζεται από ευελιξία και καθιστά εύκολη την αναφορά στο υλικό άλλων θέσεων. Μπορεί να εφαρμοστεί σε πολλές θέσεις, καθώς τα χαρακτηριστικά που ορίζουν τις κεραμικές κατηγορίες έχουν γενικό χαρακτήρα. Αφορούν την μακροσκοπική εικόνα της κεραμικής ύλης και την επεξεργασία της επιφάνειας, μειώνοντας κατά αυτό τον τρόπο τις δυσκολίες στην κατάταξη των ακέραιων αγγείων και των οστράκων, ενώ μπορούν να προστεθούν περαιτέρω παράγοντες, σύμφωνα με τις ανάγκες κάθε έρευνας. Στις μελέτες κεραμικής που έχουν γίνει με αυτόν τον τρόπο τα σχήματα έχουν αναγνωριστεί με μεγάλη ευκρίνεια, λόγω της ιδιαίτερα καλής διατήρησης του υλικού. Μάλιστα, έγινε φανερό από αυτές τις μελέτες ότι η διαμόρφωση του χείλους, της βάσης και των λαβών μπορεί να ποικίλλει, ακόμη και σε σχήματα που ανήκουν στην ίδια φάση.

Μετά την δημοσίευση της Λέρνας III αλλά και της Τσουνγκιζας, είναι πλέον πιο εύκολη η αναγνώριση και η ταξινόμηση των σχημάτων, ακόμη και σε κεραμικά

²⁹² Wiencke 2000, 611-618

υλικά, που χαρακτηρίζονται από αποσπασματικότητα, χάρη στην εύρεση παραλλήλων από τα προαναφερθέντα κεραμικά σύνολα. Βεβαίως, τα σχήματα ήταν ήδη γνωστά από πλήθος άλλων θέσεων, όπως οι Ζυγουριές στην Αργολίδα, το Κοράκου στην Κόρινθο, η Εύτρηση στην Βοιωτία και άλλες. Ωστόσο, σημειώνεται ότι στις περιπτώσεις της Λέρνας και της Τσουνγκιζας η ανασκαφική διαδικασία αλλά και η ανάλυση του υλικού έγιναν με πιο συστηματικό τρόπο, οπότε κατέστη δυνατό να τεκμηριωθεί η πορεία μεταβολής των μορφολογικών χαρακτηριστικών των σχημάτων.

Αυτό το μεθοδολογικό πλαίσιο είναι το πλέον κατάλληλο για την μελέτη της εξέλιξης των σχημάτων και της διακόσμησης των αγγείων και έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην κατανόηση της τυπολογίας των αγγείων της περιόδου.

Παρ' όλα αυτά, το παραπάνω σύστημα δεν είναι κατάλληλο για το σύνολο των μελετών, καθώς, αν και χαρακτηρίζεται από ευελιξία, δεν τονίζει τη σημασία ορισμένων παραμέτρων που αφορούν τεχνικά-τεχνολογικά ζητήματα. Με την χρήση γενικών ορισμών για την απόδοση των χαρακτηριστικών της επιφάνειας και του κεραμικής ύλης παραμερίζονται ορισμένες πηγές πληροφοριών. Σε επίπεδο άντλησης πληροφοριών και εξαγωγής συμπερασμάτων, αν και η τακτική της πολύπλευρης και συστηματικής μελέτης του υλικού που ακολουθήθηκε, σε περιπτώσεις όπως αυτές της Λέρνας και της Τσουνγκιζας, καθίσταται πλέον πρότυπο για πολλές μελέτες, δεν εντάσσει ορισμένα χαρακτηριστικά, κυρίως τεχνολογικής φύσης, αφήνει, όμως, το περιθώριο να προστεθούν παράμετροι από τον εκάστοτε ερευνητή. Έτσι, αυτό δεν σχετίζεται με μία ουσιαστική αδυναμία του συστήματος, αλλά με συγκεκριμένες επιλογές εκ μέρους των μελετητών, οι οποίες εξυπηρετούσαν συγκεκριμένους στόχους. Είναι φανερό ότι χωρίς τέτοιου τύπου μελέτες, η γνώση για την Πρωτοελλαδική κεραμική θα βρισκόταν ακόμη σε πρωτόλειο στάδιο και ότι οι συγκεκριμένες μελέτες καθιστούν πλέον εφικτή την επέκταση της έρευνας και σε άλλες παραμέτρους τεχνολογικής και τεχνικής φύσεως.

Ως προς αυτές τις παραμέτρους επισημαίνεται ότι, για την ΠΕ II περίοδο αλλά και για προγενέστερες περιόδους, παρατηρείται ποικιλομορφία στην επεξεργασία της επιφάνειας, ακόμη και στο ίδιο αγγείο. Συχνά γίνεται συνδυασμός στίλβωσης και σφουγγίγματος ή έντριψης και σφουγγίγματος σε διαφορετικά σημεία της επιφάνειας ή, πιο συχνά, σε διαφορετικές επιφάνειες, ενώ στις περιπτώσεις των πιο χονδροειδών αγγείων με σιδηρούχο πηλό δεν είναι πάντα ευκρινές, αν ο χρωματισμός της επιφάνειας οφείλεται σε κάποιο επίχρισμα με οξείδιο διαφορετικής σύστασης από το σώμα του πηλού ή αν οφείλεται στην επεξεργασία της επιφάνειας και στην όπτηση,

όπως υπέδειξε η Vitteli²⁹³ στα πλαίσια πειραματικών ανασυνθέσεων Νεολιθικής κεραμικής. Συνεπώς, το σύστημα ταξινόμησης και μελέτης με κεραμικές κατηγορίες, αν και λειτούργησε ανανεωτικά ως προς την προσέγγιση της Αιγαιακής κεραμικής δεν μπορεί να εφαρμοστεί με την ίδια επιτυχία σε όλους τους τύπους μελετών.

Η αδυναμία ένταξης της παρατήρησης της μακροσκοπικής σύστασης του κεραμικής ύλης εντός του βασικού συστήματος ταξινόμησης, ιδιαίτερα ως προς τα εγκλείσματα και τις συνθήκες όπτησης των αγγείων, η αδυναμία αναγνώρισης μεταβολών στην κεραμική ύλη, όπως διακρίνονται, έστω και αδρά, από τις τομές και την μορφολογία των οστράκων, καθώς και το γεγονός ότι καθίσταται ανέφικτος ο συνδυασμός συγκεκριμένης κεραμικής ύλης, ακόμη και μακροσκοπικά, με συγκεκριμένη επεξεργασία επιφάνειας, ούτως ώστε να εντοπιστούν πιθανές προκαθορισμένες τακτικές στην κατασκευή των αγγείων, είναι ορισμένα από τα αρνητικά χαρακτηριστικά αυτού του συστήματος ως προς την μελέτη της κεραμικής παραγωγής.

Η παράθεση και εξέταση των δεδομένων σε άξονες, όπως η τυπολογία και η διακόσμηση, δίνει την δυνατότητα χρήσης διαφορετικών παραμέτρων και προσέγγισης του υλικού από διάφορες οπτικές, καλύπτοντας παράλληλα κενά που αφορούν τεχνικά-τεχνολογικά ζητήματα. Ωστόσο, η αποκοπή ενός χαρακτηριστικού από ένα άλλο σε ένα κεραμικό σύνολο δεν συμβάλλει στην κατανόηση της κεραμικής παραγωγής και στην αντιμετώπιση του υλικού ως ενιαίου σώματος, παρατηρώντας τα εκάστοτε χαρακτηριστικά ως απλές παραμέτρους και όχι συνυπάρχοντα και αλληλοεξαρτώμενα στοιχεία.

4.3 Ζητήματα διατήρησης της κεραμικής

Πριν την παράθεση της ανάλυσης της κεραμικής από το οικόπεδο Μινασιάν, είναι σημαντικό να γίνει αναφορά στο μεθοδολογικό πλαίσιο, στο οποίο βασίστηκε η μελέτη του υλικού. Το πλαίσιο αυτό επιβλήθηκε σε μεγάλο βαθμό από τους παράγοντες που επηρέασαν την μελέτη, καθώς και τους περιορισμούς που αυτοί έθεταν στην πρόσληψη πληροφοριών και στην εξαγωγή συμπερασμάτων.

Το κυρίαρχο πρόβλημα αποτελεί η αποσπασματικότητα του διαθέσιμου υλικού, σε όλα τα επίπεδα. Το οικόπεδο, στο οποίο διενεργήθηκε η έρευνα, είναι

²⁹³ Vitteli 1988, 122.

περιορισμένο σε έκταση και μόνο στο νότιο τμήμα του μπορούσε η ανασκαφή να δώσει σαφέστερη εικόνα, καθώς στο βόρειο τμήμα τα στρώματα είχαν διαταραχθεί από την οικοδόμηση νεώτερων τοίχων και από την διάβρωση του εδάφους, λόγω της κατωφέρειας του χώρου. Επιπλέον, οι πληροφορίες από γειτονικά οικόπεδα είναι πολύ περιορισμένες, ώστε να γίνει αντιληπτή η ευρύτερη εικόνα των αρχιτεκτονημάτων. Ακόμη και στις περιπτώσεις που σώζονται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα σε άλλα οικόπεδα, η σύνδεσή τους με τα κατάλοιπα του συγκεκριμένου οικοπέδου καθίσταται αδύνατη, χωρίς την συνδρομή αρχιτεκτονικών σχεδίων, την μελέτη και διασύνδεση της στρωματογραφίας τους, καθώς και της κεραμικής τους. Η συγκεκριμένη διαδικασία θα απαιτούσε χρόνο και υλικούς πόρους, που ξεπερνούν τις δυνατότητες που μπορεί να καλύψει μία διδακτορική διατριβή, εφόσον, μάλιστα, η συστηματική μελέτη της κεραμικής είναι κεντρικός σκοπός.

Παρά τις δυσκολίες, το αρχαιολογικό υλικό της ανασκαφής του συγκεκριμένου οικοπέδου προσφέρεται για την εκπόνηση μελέτης σχετικής με την κεραμική, καθώς, παρά τα ανασκαφικά προβλήματα, σε επίπεδο στρωματογραφίας, τα αρχαιολογικά στρώματα είναι διακριτά, ενώ η ύπαρξη σημαντικού αριθμού φωτογραφιών, αρχιτεκτονικών σχεδίων και σχεδίων τομών συμβάλλει καθοριστικά στην κατανόηση της κεραμικής ακολουθίας. Σημαντικές είναι και οι παρατηρήσεις στα ημερολόγια της ανασκαφής, επί τη βάση της κεραμικής, που συμβάλλουν στην αποκατάσταση σε έναν βαθμό της εικόνας της κεραμικής. Επιπλέον, η ποσότητα της κεραμικής κρίθηκε διαχειρίσιμη σε σχέση με το χρονικό διάστημα που μπορεί να καλύψει μία διδακτορική διατριβή. Για αυτό τον λόγο η μελέτη επικεντρώθηκε στο συγκεκριμένο οικόπεδο.

Θετικό στοιχείο σε επίπεδο συλλογής και διατήρησης του υλικού, κρίνεται το γεγονός ότι, κατά την ανασκαφή περισυλλέχθηκε όλη η κεραμική, χωρίς να γίνονται επιλογές και χωρίς να απορρίπτονται αδιάγνωστα όστρακα ή όστρακα βυζαντινών και νεώτερων χρόνων. Αυτό σημαίνει αφενός ότι η ποσοτική ανάλυση της κεραμικής απηχεί την πραγματική κατάσταση και αφετέρου ότι είναι αναγνωρίσιμος ο βαθμός αναμόχλευσης του κάθε στρώματος.

Εντούτοις, η αποσπασματικότητα δεν χαρακτηρίζει μόνο την αρχιτεκτονική αλλά και την κεραμική. Τα ακέραια ή σχεδόν ακέραια αγγεία είναι μόνο πέντε, ενώ οποιαδήποτε προσπάθεια για την εύρεση περαιτέρω ενώσεων απέβη άκαρπη. Ωστόσο, πρέπει να διευκρινιστεί ότι η αποσπασματικότητα χαρακτηρίζει γενικότερα την κεραμική της ΠΕΧ από οικισμούς, γεγονός που έχει παρατηρηθεί σε σημαντικό

αριθμό θέσεων, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τον Άγιο Στέφανο Λακωνίας²⁹⁴, την Μαρκιανή στην Αμοργό²⁹⁵ και την Περαχώρα-Βουλιαγμένη²⁹⁶. Αυτό το στοιχείο επηρεάζει σημαντικά την προσπάθεια για ανασύνθεση της κεραμικής τυπολογίας και της μορφολογίας των αγγείων. Στις περισσότερες περιπτώσεις σώζεται μόνο τμήμα του χείλους ή της βάσης του αγγείου, με αποτέλεσμα να λαμβάνεται υπ' όψη μόνο το σωζόμενο τμήμα για την κατηγοριοποίηση των οστράκων, παραβλέποντας αναγκαστικά το ενδεχόμενο κάποιας διαφορετικής διαμόρφωσης στο τμήμα του αγγείου, που δεν σώζεται.

Σε αυτές τις περιπτώσεις και προκειμένου να αντληθούν οι μέγιστες δυνατές πληροφορίες, συνυπολογίζονται τα δημοσιευμένα παράλληλα από άλλες θέσεις, τα λίγα ακέραια αγγεία και τα επαρκώς σωζόμενα όστρακα από το ίδιο οικόπεδο. Η αναζήτηση παραλλήλων έγινε μεταξύ αυτών που βρίσκονταν πλησιέστερα στους κεραμικούς τύπους του Αιγίου, με βάση το σχήμα, την επεξεργασία της επιφάνειας και τον πηλό. Σε ορισμένες περιπτώσεις, τα παράλληλα, με τα οποία γίνεται ο συσχετισμός δεν ταυτίζονται απολύτως ως προς όλα τα στοιχεία συγχρόνως, όπως ως προς την επεξεργασία της επιφάνειας και ως προς την εικόνα της κεραμικής ύλης, αλλά είναι παρόμοια από τυπολογική άποψη. Αυτό συμβαίνει είτε σε περιπτώσεις που δεν έχει εντοπισθεί παράλληλα σε αντίστοιχο κεραμικό ρυθμό ή σε περιπτώσεις που το παράλληλο, που ανήκει σε διαφορετικό ρυθμό, είναι πλησιέστερο τυπολογικά σε σχέση με άλλα που ανήκουν σε αντίστοιχο κεραμικό ρυθμό.

Η αποσπασματικότητα του υλικού επηρεάζει τις πληροφορίες που σχετίζονται με την επεξεργασία της επιφάνειας, ειδικά σε περιπτώσεις αγγείων με επίχρισμα. Η έκταση που κάλυπτε το επίχρισμα, θα αναλυθεί ξεχωριστά για κάθε σχήμα. Στα περισσότερα όστρακα δεν είναι πλήρως διαγνώσιμο, αν μία επιφάνεια είναι συνολικά ή μερικώς επιχρισμένη. Ωστόσο, στις περιπτώσεις που μπορεί να διακριθεί, φαίνεται ότι άλλα αγγεία ήταν ολόβαφα και άλλα έφεραν επίχρισμα μόνο στο χείλος.

4.4 Μεθοδολογική Προσέγγιση της Κεραμικής του Αιγίου (οικόπεδο Μινασιάν)

Η μεθοδολογική προσέγγιση στο συγκεκριμένο υλικό βασίζεται σε μεγάλο

²⁹⁴ MacGillivray 2008.

²⁹⁵ Marangou et al. 2006.

²⁹⁶ Fossey 1969.

βαθμό σε δημοσιεύσεις κεραμικών συνόλων, στα οποία παρατηρούνται παρόμοια προβλήματα, κυρίως ως προς την αποσπασματικότητα του υλικού, με πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα, τις δημοσιεύσεις του οικισμού του Αγίου Στεφάνου Λακωνίας²⁹⁷ και της Κνωσού²⁹⁸, στις οποίες χρησιμοποιείται το σύστημα ταξινόμησης σε κεραμικούς ρυθμούς («wage»). Ωστόσο, γίνονται συχνές αναφορές στις αντιστοιχίες με άλλες μεθοδολογικές προσεγγίσεις, ιδίως στα πιο χαρακτηριστικά και ιδιαίτερα αγγεία και όστρακα, προκειμένου οι πληροφορίες να είναι συμβατές με άλλες δημοσιεύσεις και προσεγγίσιμες από το σύνολο των μελετητών.

Επίσης η παρούσα μεθοδολογική προσέγγιση έχει ομοιότητες με αυτήν που ακολουθήθηκε από την Νάζου στην μελέτη της TN-ΠΕ III Αττικής, γνωστή ως «ισοχρηστική στυλιστική» ταξινόμηση, στην οποία λαμβάνονται υπ' όψη παράγοντες που μαρτυρούν στοιχεία για τις επιλογές των κεραμικών σε επίπεδο τεχνολογίας και διακόσμησης και που διαμορφώνουν κεραμικά «στυλ»²⁹⁹. Σε αυτή την περίπτωση ταξινόμησης, εκτός της επεξεργασίας της επιφάνειας και της κεραμικής ύλης, που είναι τα βασικά χαρακτηριστικά του συστήματος ταξινόμησης σε κεραμικούς ρυθμούς, λαμβάνονται υπ' όψη και άλλα στοιχεία, όπως τα σχήματα που περιλαμβάνονται σε κάθε «στύλ», τακτική που κρίθηκε χρήσιμη και στην περίπτωση του Αγίου.

Το σύστημα ταξινόμησης που ακολουθήθηκε στην παρούσα διατριβή, αν και είναι σχετικά σύνθετο, ορίστηκε με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην είναι δύσκαμπτο και με βασικό στόχο να λαμβάνονται και να καταγράφονται κατά το δυνατόν περισσότερες πληροφορίες. Με τον τρόπο αυτόν, η προσέγγιση καλύπτει πολλές οπτικές και είναι εφικτή η διασύνδεση με αρχαιολογικά σύνολα, που ακολουθούν διαφορετικά μεθοδολογικά πρότυπα.

Η επεξεργασία της επιφάνειας των αγγείων παίζει σημαντικό ρόλο και κρίνεται ιδιαίτερης σημασίας για την ταξινόμηση και τη μελέτη της κεραμικής. Ωστόσο, δεν ακολουθείται η μεθοδολογία της Berger στην ανάλυση των επιφανειών, διότι η βαρύτητα σε αυτήν την μελέτη έγκειται κυρίως στην διάκριση των επιφανειών των οστράκων σε ομάδες, που είναι αντίστοιχης επεξεργασίας. Άλλωστε, η αρχική επεξεργασία της επιφάνειας δεν είναι πάντα διακριτή και ενδεχομένως να μην είναι

²⁹⁷ MacGillivray 2008.

²⁹⁸ Wilson and Day 1994, 1-87.

²⁹⁹ Nazou 2014, 56-58.

ιδιαίτερης βαρύτητας, όπως αναφέρει και η Spencer³⁰⁰, η οποία ωστόσο τονίζει τη σημασία της στύλβωσης και της έντριψης σαν πιο ιδιαίτερες επεξεργασίες.

Επίσης, πρέπει να σημειωθεί ότι υπάρχουν και άλλες μορφές επεξεργασίας που επηρεάζουν την επιφάνεια αλλά σχετίζονται με την γενικότερη διαμόρφωση του αγγείου³⁰¹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το, ότι κατά την δευτερογενή διαμόρφωση του αγγείου, συχνά γίνεται ξύσιμο της επιφάνειας. Αυτή η επεξεργασία και άλλες αντίστοιχες³⁰² σπανίως αφήνουν ίχνη, γιατί αυτά εξαλείφονται, συνήθως, από άλλες διαδικασίες που ακολουθούν. Οπότε τίθεται το ζήτημα του κατά πόσον πρέπει να εντάσσονται και αυτές κατά την περιγραφή της κεραμικής και των κεραμικών κατηγοριών, όταν είναι ορατές, ιδιαίτερα σε τεχνολογικού τύπου μελέτες.

Μια πιθανή απάντηση, ως προς τα προβλήματα που περιγράφηκαν παραπάνω, μπορεί να αποτελέσει το σύστημα που χρησιμοποιείται στην παρούσα διατριβή. Οι ομαδοποιήσεις της κεραμικής βασίζονται κατά το πλείστον στον κεραμικό ρυθμό («ware»), κατά πρώτον με την έννοια της επεξεργασίας της επιφάνειας³⁰³ και κατά δεύτερον με αυτήν της κεραμικής ύλης, καθώς και άλλων στοιχείων. Αυτός θεωρείται ο προσφορότερος τρόπος για την μελέτη της παρούσας κεραμικής, γιατί, αφενός, συμβάλλει στην άντληση κατά το δυνατόν περισσότερων πληροφοριών και, αφετέρου, βοηθά στην αντιμετώπιση προβλημάτων, όπως η αποσπασματικότητα της κεραμικής.

Ωστόσο, οι κεραμικοί ρυθμοί συνίστανται μερικές φορές από ανομοιογενή χαρακτηριστικά, καθώς σε ορισμένους ρυθμούς το βασικό χαρακτηριστικό είναι η επιφάνεια και σε άλλους η κεραμική ύλη. Επίσης, λαμβάνονται υπ' όψη τα σχήματα σε σχέση με τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά. Γενικώς, προτιμάται ο συνδυασμός χαρακτηριστικών και η διαμόρφωση κατηγοριών με βάση επαναλαμβανόμενες ομάδες χαρακτηριστικών. Ωστόσο, τα κριτήρια χαρακτηρίζονται και από μία σχετική ευελιξία.

Πιο συγκεκριμένα, σε ένα κεραμικό ρυθμό λεπτότεχνης κεραμικής με επίχρισμα η επιφάνεια μπορεί να είναι είτε έντριπτη είτε στιλβωτή και να συνδυάζεται με συγκεκριμένη κεραμική ύλη, ωστόσο αυτό δεν συνιστά αιτία για τον διαχωρισμό επιμέρους ρυθμών, αφού, σε γενικές γραμμές, οι δύο επεξεργασίες είναι σχεδόν εξίσου ενεργοβόρες και δεν διαφοροποιούνται έντονα. Αλλά ένας ρυθμός από λεπτόκοκκη παρόμοιας σύστασης κεραμική ύλη, με παρόμοια σχήματα και με

³⁰⁰ Spencer 2007, 95-96.

³⁰¹ Rutter 1995, 55-56.

³⁰² Βλ. στο παρόν Κεφ.9.2.4

³⁰³ Shepard 1965, 186-187, 318-319, Rice 1987, 484, Vitelli 1993-1999, 7, Rutter 1995, 11.

αντίστοιχη επεξεργασία στην επιφάνεια, διαχωρίζεται από έναν άλλο που διαφέρει συστηματικά ως προς την πυκνότητα, στην στιλπνότητα και το χρώμα του επιχρίσματος, καθώς συνδέονται με σημαντικές διαφοροποιήσεις στην διαδικασία κατασκευής των αγγείων. Κάποιες από τις επιμέρους διαφοροποιήσεις π.χ στον χρωματισμό ή στην σύσταση της κεραμικής ύλης αντιστοιχούν σε διαφοροποιήσεις εντός των ευρύτερων κατηγοριοποιήσεων.

Οι παραπάνω επιλογές για την κατασκευή του μεθοδολογικού πλαισίου αποδεικνύονται κεντρικής σημασίας στην προσπάθεια αποκατάστασης της εγχειρηματικής αλυσίδας³⁰⁴. Επισημαίνεται ότι οι μακροσκοπικές περιγραφές της επεξεργασίας της επιφάνειας της κεραμικής αντιστοιχούν κυρίως στην τελική εικόνα και στην υφή της επιφάνειας, η οποία δεν προκύπτει μόνο από την επεξεργασία της, αλλά και από άλλα στάδια της παραγωγής, όπως το στάδιο του στεγνώματος και της όπτησης³⁰⁵. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά ότι σε επιχρισμένες επιφάνειες που είναι στιλπνές και χωρίς ίχνη εργαλείου η περιγραφή γίνεται ως «επιχρισμένη και στιλβωμένη», ακόμη και αν δεν βέβαιο ποια ήταν σε κάθε περίπτωση η επεξεργασία της επιφάνειας. Με αυτή την σύμβαση υποδεικνύεται η στιλπνότητα της επιφάνειας.

Με το συγκεκριμένο σύστημα, είναι δυνατόν αφενός να υποδειχθούν οι ομοιότητες, αλλά και να καταδειχθεί η ανομοιογένεια, η οποία δεν χρειάζεται να αποσιωπάται, καθώς ενδέχεται να αποτελεί βασικό στοιχείο για την κεραμική παράδοση της περιόδου.

Επίσης, αν και η μακροσκοπική εξέταση της κεραμικής ύλης δεν προσφέρει ούτε αντίστοιχη ποσότητα πληροφοριών ούτε εξίσου αξιόπιστες πληροφορίες με τις αρχαιομετρικές μεθόδους, θεωρείται σκόπιμο να μην γίνει συνοπτικά και αδρά, ώστε να προστεθούν, κατά το δυνατό, περισσότερα στοιχεία. Η ανομοιογένεια στο χρώμα της κεραμικής ύλης, η ύπαρξη πυρήνα με διαφορετικό χρωματισμό και η παρουσία εγκλεισμάτων παρόμοιας μορφολογίας σε έναν κεραμικό ρυθμό είναι ιδιαίτερης τεχνολογικής-τεχνικής σημασίας. Αν και είναι γνωστό ότι ο διαχωρισμός κεραμικών υλών με βάση μακροσκοπικά κριτήρια δεν χαρακτηρίζεται από την ακρίβεια των αποτελεσμάτων της πετρογραφικής ανάλυσης, πρέπει να ληφθεί υπ' όψη ότι η μακροσκοπική ομοιότητα της κεραμικής ύλης, όταν απαντά συστηματικά σε ένα κεραμικό σύνολο και συνδυάζεται με άλλες ομοιότητες σε άλλους τομείς, όπως στην διαμόρφωση της επιφάνειας και στο σχηματολόγιο, τότε μπορεί να συσχετιστεί με

³⁰⁴ βλ. στο παρόν Κεφ. 9.2.

³⁰⁵ βλ. στο παρόν Κεφ. 9.2.5 και Κεφ. 9.2.7.

συγκεκριμένες επιλογές εκ μέρους των κεραμέων. Η επιλογή συγκεκριμένου τύπου πρώτων υλών, με παρόμοια μορφολογικά χαρακτηριστικά, συνδέεται με την ύπαρξη κεραμικών παραδόσεων, ειδικά σε περιπτώσεις που η μακροσκοπική ομοιογένεια στην κεραμική ύλη παρατηρείται σε επάλληλα αρχαιολογικά στρώματα και υποδεικνύει την αντοχή των επιλογών των κεραμέων στον χρόνο. Συνεπώς, οι μακροσκοπικές ομοιότητες στην κεραμική ύλη δεν πρέπει να παραβλέπονται εν όψει των στοιχείων που θα προέκυπταν από μία αρχαιομετρική ανάλυση του υλικού.

Επιπλέον, η οργάνωση και επεξεργασία του υλικού με το σύστημα των κεραμικών ρυθμών και με την χρήση ενός συνδυασμού στοιχείων για την κατηγοριοποίηση της κεραμικής προσδίδει συνεκτικότητα στο υλικό. Τα διάφορα χαρακτηριστικά συνεξετάζονται, δίνοντας την δυνατότητα εντοπισμού αλληλεξαρτήσεων μεταξύ αυτών και κατ' αυτό τον τρόπο κατανοείται πιο αποτελεσματικά η κεραμική παραγωγή.

Άλλη μία μεθοδολογική σύμβαση αφορά στην χρήση ορισμένων ανασκαφικών ομάδων που είναι διαταραγμένες. Μια σειρά ομάδων, και κυρίως, αυτές που αφορούν τις πρώτες περισυλλογές και τις αρχικές ανασκαφικές απόπειρες στο οικόπεδο δεν λαμβάνονται υπ' όψη στην απόδοση ποσοστών. Ωστόσο, με βάση μία σειρά ενδείξεων, που αφορούν την ίδια την κεραμική αλλά και την στρωματογραφία, θεωρείται ότι αυτές οι ομάδες συνδέονται με συγκεκριμένες πιο ασφαλείς ανασκαφικές ομάδες και μπορούν να ληφθούν υπ' όψη για την εξαγωγή συμπερασμάτων. Ένα από τα πλεονεκτήματα του συγκεκριμένου οικοπέδου είναι το γεγονός ότι την κατοίκηση της ΠΕ II περιόδου δεν ακολούθησε κατοίκηση εντός της προϊστορικής περιόδου. Τα όστρακα της ΠΕ III περιόδου είναι ελάχιστα και προέρχονται από την ανώτερη ανασκαφική ομάδα (OM 1), υποδεικνύοντας ότι εντός της πόλης του Αιγίου υφίσταται η πολιτισμική ομάδα Τίρυνθας είτε όπως είναι γνωστή από άλλες θέσεις είτε υπό μία άλλη μορφή, η οποία είναι σύγχρονη της.

Όσον αφορά την εξαγωγή των ποσοστών των σχημάτων σε αντίθεση με τα ποσοστά των κεραμικών ρυθμών λαμβάνονται υπ' όψη μόνο τα επιλεγμένα όστρακα και, συγκεκριμένα, όστρακα χειλέων, καθώς, αν συνυπολογιστούν τα όστρακα βάσεων ή μεμονωμένων λαβών, είναι πολύ πιθανό να ληφθούν υπ' όψη όστρακα, των οποίων η σύνδεση με συγκεκριμένα σχήματα είναι αμφίβολη, ενώ ενδέχεται με αυτή την τακτική όστρακα που ανήκουν στο ίδιο αγγείο να μετρηθούν σαν ξεχωριστά αγγεία και να αυξήσουν τον αριθμό των αγγείων πλασματικά. Σε σπάνιες περιπτώσεις, που σώζεται η βάση μαζί με μεγάλο μέρος του σώματος ή σώζεται χαρακτηριστικό

μήμα του σώματος από σχετικά σπάνιο σχήμα και η κατάταξη σε συγκεκριμένο σχήμα είναι ευκρινής τα όστρακα προσμετρώνται στην εξαγωγή των ποσοστών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι πίθοι. Γι' αυτό το σχήμα, λόγω του πολύ μικρού αριθμού χειλέων, που σώζονται προσμετρώνται και άλλα διαγνωστικά όστρακα που σχετίζονται με το σχήμα, ούτως ώστε να είναι πιο ασφαλή τα τελικά ποσοστά και συμπεράσματα για αυτό το σχήμα, που κάθε άλλο παρά σπάνιο θα πρέπει να θεωρηθεί κατά την προϊστορία.

Τα Γράφημα 1-2 αφορούν όλους τους κεραμικούς ρυθμούς του οικοπέδου Μινασιάν. Στο Γράφημα 1 παρατίθενται τα ποσοστά των κεραμικών ρυθμών. Στο Γράφημα 2 παρατίθενται τα ποσοστά των κεραμικών ρυθμών ανά φάσεις. Στο Γράφημα 3 παρατίθενται τα ποσοστά των σχημάτων, ενώ τα υπόλοιπα γραφήματα (Γράφημα 4-15) αφορούν τους κεραμικούς ρυθμούς ξεχωριστά.

Η αποσπασματικότητα του υλικού και η θραύση των Πρωτοελλαδικών αγγείων σε πολλά μέρη επηρεάζει σε ένα βαθμό τα ποσοστά. Επιπλέον, η κεραμική της Φάσης II, αν και έχει επηρεαστεί περισσότερο από την μεταγενέστερη χρήση του χώρου σε σχέση με την Φάση I φαίνεται ότι αντιπροσωπεύει μεγαλύτερη έκταση. Αυτό το στοιχείο αντικατοπτρίζεται και στην κεραμική αρκετών ομάδων, στις οποίες φαίνεται ότι υπάρχουν αρκετά συνανήκοντα όστρακα, τα οποία, επειδή δεν μπορούν να επιβεβαιωθούν αυξάνουν σε έναν βαθμό το ποσοστό ορισμένων κεραμικών ρυθμών. Αντιθέτως, η κεραμική της Φάσης I δεν φαίνεται να προέρχεται από ενιαίους χώρους, καθώς η διαρκής χρήση κατάτμησε τον χώρο και επηρέασε σε έναν βαθμό τα αρχαιολογικά στρώματα, όπως φαίνεται και από τον σημαντικό αριθμό στρωμάτων εξομάλυνσης.

Επιπλέον, είναι απαραίτητο να επισημανθεί ότι ζητήματα που αφορούν αμιγώς την κατασκευή των αγγείων δεν αποτελούν την προτεραιότητα της συγκεκριμένης μελέτης. Ωστόσο, σε κάθε κεραμικό ρυθμό και σχήμα γίνεται αναφορά σε στοιχεία των αγγείων και των οστράκων που προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες για αυτούς τους τομείς. Πληροφορίες για όλα τα στάδια της εγχειρηματικής αλυσίδας, των χειροποίητων αλλά και των τροχήλατων αγγείων, εντάσσονται στα πλαίσια πολλών εξειδικευμένων ερευνών³⁰⁶, αλλά και στις σημαντικότερες από αυτές που περιλαμβάνουν ΠΕ κεραμική³⁰⁷. Η εξονυχιστική επανάληψη τους εδώ δεν κρίνεται χρήσιμη, ωστόσο γίνεται περαιτέρω αναφορά, στον

³⁰⁶ Shepard 1965, Orton et al. 1993, Rice 1987.

³⁰⁷ Rutter 1995, Wiencke 2000.

βαθμό που αφορά το παρόν υλικό σε αντίστοιχο κεφάλαιο³⁰⁸. Το ίδιο ισχύει και για ορισμένα τεχνολογικά ζητήματα, τα οποία αφορούν την ώριμη ΠΕ II, αλλά αυτά δεν προσφέρονται για ανάλυση μέσα από το συγκεκριμένο υλικό του Αιγίου. Ιδιαίτερη βαρύτητα για την υπό εξέταση περίοδο έχει για παράδειγμα, το ζήτημα της υιοθέτησης του κεραμικού τροχού στο Αιγαίο. Το συγκεκριμένο θέμα αναλύεται διεξοδικά από την Χολέβα³⁰⁹ και την Spencer³¹⁰ και στην παρούσα διατριβή αναλύεται σε αντίστοιχο κεφάλαιο.

Με βάση την παραπάνω μεθοδολογία, η κεραμική του Αιγίου έχει κατηγοριοποιηθεί σε δώδεκα κεραμικούς ρυθμούς. Από αυτούς τέσσερις (ΕπΣτ1-4) είναι λεπτότεχνοι με σκοτεινόχρωμο επίχρισμα και διαφοροποιούνται μεταξύ τους λόγω της διαφορετικής υφής και των διαφορετικών αποχρώσεων του επιχρίσματος αλλά και του χρώματος της κεραμικής ύλης. Ο λόγος του διαχωρισμού τους είναι η αντίχρυσση επιμέρους διαφοροποιήσεων στον χρώμα, την πυκνότητα και την υφή του επιχρίσματος, καθώς και της σημασίας αυτών για την κεραμική παραγωγή. Δύο επιπλέον λεπτότεχνοι κεραμικοί ρυθμοί διακρίνονται λόγω της έντονης διαφοροποίησης τους από τους κεραμικούς ρυθμούς με σκοτεινόχρωμο επίχρισμα, καθώς ο ένας δεν φέρει επίχρισμα (Αβ) και ο άλλος φέρει ανοιχτόχρωμο κηλιδωτό επίχρισμα (Κηλ). Έναν από τους κεραμικούς ρυθμούς συνιστά και η γραπτή κεραμική της θέσης με διακόσμηση σκοτεινό επί ανοιχτού. Αν και αποτελεί πολύ μικρό ποσοστό του κεραμικού συνόλου, είναι ιδιαίτερης σημασίας (Γρ). Ο μικρός αριθμός οστράκων και η αποσπασματικότητα που τα διακρίνει, καθιστά ανώφελη την ειδική αναφορά σε επιμέρους κεφάλαιο.

Επίσης, υπάρχουν δύο ευρείς κεραμικοί ρυθμοί από ημιχονδρόκοκκη και χονδρόκοκκη κεραμική ύλη (Εντρ/Σφ), που διακρίνονται μεταξύ τους λόγω μακροσκοπικών διαφοροποιήσεων στην κεραμική τους ύλη (Εντρ/Σφ1 και Εντρ/Σφ2). Ωστόσο, τα σχήματα αντιμετωπίζονται ως ενιαίο σώμα οστράκων.

Η διαφορετική αντιμετώπιση σε σχέση με τα ΕπΣτ οφείλεται στο ότι πρόκειται για κεραμικούς ρυθμούς ημιχονδροειδούς και χονδροειδούς κεραμικής χωρίς επίχρισμα, το οποίο αυτή την περίοδο φαίνεται ότι αποτελεί ειδοποιό στοιχείο της κεραμικής και, συνεπώς, ιδιαίτερης βαρύτητας. Επίσης, με αυτή την τακτική καθίσταται δυνατή η παρατήρηση διαφορετικών διαδικασιών ως προς την παρασκευή

³⁰⁸ βλ. στο παρόν Κεφ.9.2.

³⁰⁹ Choleva 2012, Choleva 2015, 143-166.

³¹⁰ Spencer 2007.

της κεραμικής ύλης. Σε σχηματολογικό επίπεδο λογαριάζονται ως ένα ενιαίο σύνολο, διότι οι διαφοροποιήσεις στα σχήματα που περιλαμβάνουν δεν είναι σημαντικές.

Ο κεραμικός ρυθμός Χο είναι πολυπληθής και περιλαμβάνει κυρίως χονδροειδή αγγεία αποθηκευτικής και μαγειρικής χρήσεως. Διαφοροποιείται από τους προηγούμενους κεραμικούς ρυθμούς με βάση τα χαρακτηριστικά της κεραμικής ύλης και της επεξεργασίας της επιφάνειας. Οι αναλογίες στα ποσοστά των σχημάτων διαφέρουν σε σχέση με τους κεραμικούς ρυθμούς Εντρ/Σφ 1 και 2.

Δύο σπανιότεροι κεραμικοί ρυθμοί (Εντρ/Σφ3, ΗμΕπ) αφορούν μικρά σύνολα οστράκων με ιδιαίτερη επεξεργασία στην επιφάνεια και σχετική μακροσκοπική ανομοιογένεια στην κεραμική ύλη, που, ενδεχομένως, να υποδείξει, με την επέκταση της μελέτης και με την χρήση αναλυτικών μεθόδων, εισαγωγές ή πιο ιδιαίτερες περιπτώσεις κεραμικών ρυθμών. Επίσης, υπάρχει σημαντικός αριθμός ΠΕ οστράκων που δεν εντάσσονται σε ευρύτερα σύνολα κεραμικών ρυθμών (Δυσ). Λεπτομέρειες για κάθε κεραμικό ρυθμό εκτίθενται ξεχωριστά.

Στην κεραμική Φάση I χρονολογούνται 2195 όστρακα, ενώ στην Φάση II 1615. Ένας αριθμός 878 οστράκων, τα οποία δεν συνυπολογίζονται στα παραπάνω, δεν χρονολογείται σε καμία από τις δύο φάσεις και δεν λαμβάνεται υπόψη στην εξαγωγή των ποσοστών των σχημάτων, καθώς, αν και Πρωτοελλαδικής χρονολόγησης δεν προέρχονται από ασφαλές ανασκαφικό πλαίσιο. Το σύνολο της κεραμικής απαριθμεί 4688 όστρακα, στα οποία δεν υπολογίζονται τα μεταγενέστερα όστρακα, μυκηναϊκών, ιστορικών, βυζαντινών και νεώτερων χρόνων³¹¹. Αυτά εντοπίστηκαν στην συντριπτική τους πλειονότητα στα επιφανειακά στρώματα και οι ομάδες οστράκων δεν λαμβάνονται υπ' όψη στην εξαγωγή των ποσοστών της ΠΕ κεραμικής. Ελάχιστα όστρακα από αυτά είχαν παρεισφρήσει στα κατώτερα αρχαιολογικά στρώματα. Τα όστρακα που δεν είναι δυνατόν να ενταχθούν σε συγκεκριμένους κεραμικούς ρυθμούς είτε επειδή είναι πολύ έντονα διαβρωμένα είτε διότι είναι μεμονωμένα και δεν διαμορφώνουν σαφείς ομαδοποιήσεις, περιλαμβάνονται στον παραπάνω αριθμό, αλλά δεν λαμβάνονται υπ' όψη στην εξαγωγή των ποσοστών και στα γραφήματα.

³¹¹ τα όστρακα που προέρχονται από μη ασφαλές context φέρουν στους καταλόγους και στα γραφήματα την ένδειξη Χ.

4.5 Μέθοδος Χρονολόγησης

Το κεραμικό υλικό από το Αίγιο χρονολογείται με την χρήση των μεθόδων της σχετικής χρονολόγησης, λόγω της έλλειψης δεδομένων που θα επέτρεπαν αναλύσεις απόλυτης χρονολόγησης. Συγκεκριμένα, για την χρονολόγηση του υλικού λαμβάνεται υπ' όψη η στρωματογραφία και οι κεραμικές ακολουθίες. Για αυτό τον λόγο είναι βασική η κατανόηση και μελέτη της στρωματογραφίας³¹² και η χρονολόγηση της κεραμικής με την εύρεση παραλλήλων.

Σχετικά με την αναζήτηση παραλλήλων, κεντρικής σημασίας είναι η ανάλυση των κεραμικών συνόλων της Λέρνας ΙΙΙ³¹³ και της Τσουνγκιζας³¹⁴. Η περίπτωση της Λέρνας ανταποκρίνεται αποτελεσματικότερα στις ανάγκες του παρόντος υλικού, καθώς το χρονολογικό φάσμα της Λέρνας συμπίπτει σε μεγάλο βαθμό με αυτό του Αιγίου. Το υλικό της Τσουνγκιζας, αν και δεν συμπίπτει απόλυτα χρονολογικά με αυτό του Αιγίου, καθώς χρονολογείται κατά κύριο λόγο στην πρώιμη ΠΕ ΙΑ και οριακά στην πρώιμη Λέρνα ΙΙΙ³¹⁵, συμβάλλει στην συγκεκριμένη μελέτη, αφενός χάρη στην συστηματικότητα που χαρακτηρίζει την μελέτη, αφετέρου διότι λειτουργεί καθοριστικά ως προς την αναγνώριση τάσεων στην κεραμική του Αιγίου που υποδεικνύουν κάποια σύνδεση με πρωιμότερα στάδια της ΠΕ ΙΙ φάσης. Πέραν αυτών των θέσεων, λόγω της ύπαρξης στοιχείων της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί στο Αίγιο λαμβάνονται υπ' όψη θέσεις της Στερεάς Ελλάδας και εν μέρει των Κυκλάδων, όπου απαντούν αντίστοιχα στοιχεία. Ωστόσο, επισημαίνεται ότι στο πλαίσιο της μελέτης κεραμικής της Λέρνας ΙΙΙ από την Wienecke, γίνεται ανάλυση των σχημάτων και των επιμέρους τύπων άλλων θέσεων της ηπειρωτικής Ελλάδας, στις οποίες είναι διαθέσιμες οι αντίστοιχες πληροφορίες.

Η ΠΕ περίοδος του Αιγίου στο πλαίσιο της διατριβής της Λ. Παπάζογλου Μανιουδάκη είχε οριστεί ως περίοδος Αίγιο Ι³¹⁶. Ωστόσο, στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής το σύστημα που θα τηρηθεί είναι διαφορετικό και ανεξάρτητο από αυτό που χρησιμοποιήθηκε στην προαναφερθείσα μελέτη, καθώς η παρούσα μελέτη οφείλει να εστιάσει στην ΠΕ ΙΙ και, πιο συγκεκριμένα, στην κεραμική της ΠΕ ΙΙ περιόδου. Επίσης, η χρονολογική διαίρεση για το Αίγιο, όπως αρχικά είχε γίνει από

³¹² βλ. στο παρόν Κεφ.3.3.

³¹³ Wienecke 2000.

³¹⁴ Pullen 2011.

³¹⁵ Pullen 2011, 39.

³¹⁶ Παπάζογλου-Μανιουδάκη 2015, 25.

την Λ. Παπαζογλου, αν και είναι καθοριστικής σημασίας για την προσέγγιση της ακολουθίας των περιόδων και φάσεων του Αιγίου, δεν μπορεί να διατηρηθεί, δεδομένου του ότι οι ενδείξεις για κατοίκηση κατά την ΤΝ, που δεν υπήρχαν κατά την αρχική θέσπιση των φάσεων, είναι αρκετές, ενώ δεν αποκλείεται μελλοντικές μελέτες υλικών από οικοπέδα πέριξ της ευρύτερης περιοχής, όπου βρισκόταν ο οικισμός του Αιγίου να αποδώσουν ακόμη πρωιμότερη κεραμική. Η χρονολογική υποδιαίρεση που ακολουθείται στο πλαίσιο της διατριβής αφορά αμιγώς την ΠΕ ΙΙ περίοδο του Αιγίου.

Η κεραμική του οικοπέδου Μινασιάν δεν παρουσιάζεται σύμφωνα με τις αρχιτεκτονικές περιόδους Α και Β (Πίν.6). Όπως διευκρινίζεται και στο Κεφ.6.2, οι ποσοτικές αναλύσεις υπέδειξαν την ύπαρξη μίας πιο σημαντικής διαφοροποίησης από το στάδιο 7 του οικισμού και στην συνέχεια. Γι αυτό το λόγο και κατά τα πρότυπα της χρονολόγησης της Αίγινας, η κεραμική του Αιγίου αποδεδεσμεύτηκε σε έναν βαθμό από την περιοδολόγηση των αρχιτεκτονικών στοιχείων και ορίστηκαν δύο φάσεις Ι και ΙΙ. Συνδυαστικό στοιχείο και για τα δύο χρονολογικά συστήματα αποτελούν τα οικιστικά στάδια. Η παραπάνω τακτική προσέφερε την αυτονόμηση της κεραμικής, χωρίς, όμως, με αυτό τον τρόπο να αποκόπτεται η μελέτη της κεραμικής από την στρωματογραφία. Η αυτονόμηση της κεραμικής συνέβαλε στην αποφυγή ορισμένων στρωματογραφικών ζητημάτων, όπως αυτά έχουν ήδη περιγραφεί, ενώ προσέφερε την δυνατότητα για μελέτη των μεταβολών σε ένα ανεξάρτητο πλαίσιο από τις μεταβολές σε αρχιτεκτονικό επίπεδο, προσφέροντας όμως παράλληλα των αλληλοσυσχετισμό των μεταβολών μεταξύ κεραμικής και αρχιτεκτονικής.

4.6 Μέθοδος παρουσίασης της κεραμικής

Στα υποκεφάλαια που ακολουθούν αναλύονται αρχικά τα γενικά στοιχεία του κάθε κεραμικού ρυθμού, όπως τα ποσοστά εντός του συνόλου της κεραμικής, τα ποσοστά ανά περίοδο και το ποσοστό των οστράκων, που έχουν επιλεγεί για περαιτέρω ανάλυση και τα οποία συμπεριλαμβάνονται στον κατάλογο της κεραμικής. Έπειτα αναλύεται η κεραμική ύλη, που παραπέμπει στο στάδιο προετοιμασίας του πηλού. Στην συνέχεια γίνεται ανάλυση της επεξεργασίας της επιφάνειας, η οποία αποτελεί το πλέον διακριτό αναγνωριστικό και τεχνολογικό χαρακτηριστικό και ακολουθεί η παράθεση των πληροφοριών για την όπτηση των αγγείων.

Έπειτα, αφού γίνει μία πρώτη συνολική παράθεση των σχημάτων των αγγείων, που περιλαμβάνονται σε κάθε κεραμικό ρυθμό, σύμφωνα με την σειρά που εκτίθενται, γίνεται για κάθε σχήμα ξεχωριστή και συνοπτική αναφορά στα χαρακτηριστικά του. Επίσης, παρατίθενται στατιστικά στοιχεία, που αφορούν την παρουσία του τύπου στον κεραμικό ρυθμό και, όταν είναι εφικτό, γίνεται αναφορά σε χρονολογικές τάσεις εντός του κεραμικού ρυθμού, αν, δηλαδή, κάποιο σχήμα εντός του κεραμικού ρυθμού, απαντά πιο συχνά σε κάποια από τις δύο φάσεις. Στην συνέχεια παρατίθενται στοιχεία σχετικά με την επεξεργασία της επιφάνειας και την κατασκευή του κάθε σχήματος, όταν υπάρχουν οι αντίστοιχες πληροφορίες. Σε περιπτώσεις που κάποιο σχήμα έχει αναλυθεί εκτεταμένα στο πλαίσιο κάποιου άλλου κεραμικού ρυθμού, γίνεται παραπομπή σε αυτό. Στην συνέχεια εντός του πλαισίου κάθε σχήματος γίνεται αναφορά σε τυπολογικές κατηγορίες. Προτιμάται η συγκεκριμένη ταξινόμηση και όχι η ταξινόμηση σε τύπους, γιατί η κεραμική του Αιγίου είναι αρκετά αποσπασματική, ώστε να θεσπιστούν αυτόνομοι τύποι του ευρύτερου σχήματος. Ωστόσο, με την αναφορά σε θέσεις, όπου έχουν γίνει πιο αυστηρές τυπολογικές μελέτες καθίσταται δυνατή η σύνδεση με συγκεκριμένους τύπους. Σε κάποιες περιπτώσεις σχημάτων, όπως οι φιάλες και οι λοπάδες γίνεται μια προσπάθεια ομαδοποιήσεων των οστράκων (α, β, κ.ο.κ), με βάση κάποια κύρια χαρακτηριστικά, όπως το μέγεθος ή το περίγραμμα των τοιχωμάτων. Οι βάσεις στην πλειονότητα των περιπτώσεων αναλύονται αυτόνομα ως επιμέρους ομάδες με την εξαίρεση των βάσεων, που συσχετίζονται με τον τύπο του «tankard», οι οποίες αναγνωρίζονται με μεγαλύτερη ευκολία και παρατίθενται εντός του συγκεκριμένου σχήματος. Οι λαβές που σχετίζονται με λεπτότεχνα αγγεία παρατίθενται στο πλαίσιο συγκεκριμένων σχημάτων, διότι, συνήθως, η σύνδεσή τους με αυτά είναι αρκετά ασφαλής. Αντιθέτως, οι λαβές στους κεραμικούς ρυθμούς ημιχονδροειδούς και χονδροειδούς κεραμικής αναλύονται ως αυτόνομη ομάδα, με εξαίρεση τις λαβές στον κεραμικό ρυθμό Χο, οι οποίες αναλύονται στο πλαίσιο συγκεκριμένων σχημάτων, διότι η σύνδεση τους με συγκεκριμένα σχήματα είναι πιο σαφής. Η ίδια τακτική ακολουθείται και για τις βάσεις σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό. Επίσης, για τα όστρακα, τα οποία δεν εντάσσονται εντός συγκεκριμένων κεραμικών ρυθμών (Δυσ) πρέπει να διευκρινιστεί ότι κάποιες ιδιαίτερες περιπτώσεις από αυτά αναλύονται ως «Unicum», μετά την ανάλυση όλων των κεραμικών ρυθμών. Τα υπόλοιπα όστρακα, αναφέρονται εντός άλλων κεραμικών ρυθμών στο πλαίσιο ανάλυσης συγκεκριμένων σχημάτων ή χαρακτηριστικών των κεραμικών ρυθμών, όταν αυτό κρίνεται σκόπιμο.

Ένας αριθμός οστράκων από αυτά (Δυσ), αν και δεν περιλαμβάνεται στην ανάλυση, διατηρείται στον κατάλογο, διότι συνεισφέρει στην μελέτη της αλλαγής των σχημάτων και στην εξαγωγή των ποσοστών των σχημάτων.

Τέλος, μετά την παράθεση των σχημάτων της κεραμικής του Αιγίου, για κάθε κεραμικό ρυθμό, όπως, μόλις, περιγράφηκε, γίνεται αναφορά σε δυσδιάγνωστα όστρακα εντός του κεραμικού ρυθμού, τα οποία δεν παραλείπονται, καθώς ορισμένα από αυτά ενδέχεται να ανήκουν σε σπάνια σχήματα, ενώ σε άλλες περιπτώσεις δυσδιάγνωστων οστράκων η μελλοντική έρευνα, πιθανώς, να καθορίσει τα σχήματα και τους επιμέρους τύπους στους οποίους ανήκουν.

Κατόπιν, παρατίθενται παράλληλα κεραμικών ρυθμών και κατηγοριών από άλλες θέσεις, ούτως ώστε να καταστεί πιο σαφής η σχέση της κεραμικής του Αιγίου με την κεραμική άλλων θέσεων.

Σε αυτό το σημείο σημειώνουμε ότι η σειρά ανάλυσης των κεραμικών ρυθμών έχει ως εξής: Αρχικά παραθέτουμε τα δεδομένα για τους λεπτότεχνους κεραμικούς ρυθμούς με επίχρισμα (ΕπΣτ1-4), ακολουθεί ο κεραμικός ρυθμός με ημιλεπότεχνη-ημιχονδρόκοκη κεραμική με επίχρισμα (ΗμΕπ). Στην συνέχεια αναλύονται οι κεραμικοί ρυθμοί λεπτότεχνης κεραμικής χωρίς επίχρισμα (Αβ) και με κηλιδωτό επίχρισμα (Κηλ). Ακολουθεί ο κεραμικός ρυθμός που περιλαμβάνει γραπτή κεραμική (Γρ) και στην έπειτα οι κεραμικοί ρυθμοί με κεραμική από πιο χονδρόκοκη κεραμική ύλη, χωρίς σαφή ίχνη επιχρίσματος ή γραπτής διακόσμησης, οι οποίοι διαφοροποιούνται κυρίως με βάση την κεραμική τους ύλη (Εντρ/Σφ1-2, Εντρ/Σφ3, Χο) και, τέλος, παρατίθενται αγγεία που δεν εντάσσονται σε κάποιον συγκεκριμένο κεραμικό ρυθμό (Κεφ.5.12).

Όσον αφορά τα σχέδια της κεραμικής, διευκρινίζεται ότι η αναφορά στο εκάστοτε σχέδιο γίνεται για κάθε σχήμα συνολικά, ενώ τα όστρακα που έχουν σχεδιαστεί υπογραμμίζονται. Σε περιπτώσεις σχημάτων, εντός των οποίων διαμορφώνονται επιμέρους τυπολογικές κατηγορίες, η αναφορά στο σχέδιο γίνεται για κάθε κατηγορία ξεχωριστά, ενώ σε περιπτώσεις σχημάτων, τα οποία αντιπροσωπεύονται μόνο από ένα όστρακο, η αναφορά στο σχέδιο συνοδεύει το συγκεκριμένο όστρακο. Διευκρινίζεται ότι έχουν σχεδιαστεί συγκεκριμένα όστρακα και αγγεία, που επελέγησαν ως τα πλέον χαρακτηριστικά/ ως εκείνα που αποδίδουν καλύτερα τα χαρακτηριστικά των σχημάτων και των ρυθμών.

Στα σχέδια που παρατίθενται στον τόμο Β, εκτός του κωδικού κάθε οστράκου και αγγείου, επισημαίνεται το σχήμα. Επιπλέον, σε ό,τι αφορά στην απόδοση των

χαρακτηριστικών στα σχέδια, στην λεπτότεχνη κεραμική με κηλιδωτό επίχρισμα, αυτό αποδίδεται με στιγμές, κατά τα πρότυπα των σχεδίων της δημοσίευσης της Λέρνας III. Η σχοινοειδής διακόσμηση αποδίδεται με τρεις εναλλακτικούς τρόπους. Σε κάθε περίπτωση επιλέγεται ο τρόπος που αποδίδει καλύτερα τα χαρακτηριστικά του οστράκου και της διακόσμησης. α) με την ενσωμάτωση της φωτογραφίας του οστράκου στο σχέδιο, β) με την φωτογραφία μόνο του σχοινοειδούς μοτίβου, το οποίο ενσωματώνεται στο σχέδιο και γ) με το σχέδιο του σχοινοειδούς μοτίβου. Το σκοτεινόχρωμο επίχρισμα αποδίδεται στο σχέδιο μόνο στους λεπτότεχνους κεραμικούς ρυθμούς και στον κεραμικό ρυθμό ΗμΕπ. Στον κεραμικό ρυθμό Χο, αν και υπάρχουν όστρακα που ενδέχεται να είναι επιχρισμένα, η πληροφορία υπάρχει μόνο στον κατάλογο και σε αναφορές στην ανάλυση του κεραμικού ρυθμού, καθώς η ύπαρξη επιχρίσματος δεν είναι βέβαιη στην κεραμική αυτού του ρυθμού, λόγω αφενός του πηλού που είναι πλούσιος σε σίδηρο και στην συχνή δευτερογενή όπτηση των αγγείων, που αποδίδει παρόμοια αποτελέσματα.

Για την εποπτικότερη παρουσίαση του μελετώμενου υλικού, παρατίθενται φωτογραφίες κεραμικής στον Τόμο Β. Ο αριθμός των φωτογραφιών είναι περιορισμένος. Οι φωτογραφίες χρησιμοποιούνται, κυρίως, για απόδοση των χαρακτηριστικών του κεραμικού ρυθμού ή την απόδοση στοιχείων, για τα οποία δεν προτιμάται η χρήση του σχεδίου.

Ο κατάλογος του συνόλου της κεραμικής που μελετήθηκε, είναι οργανωμένος ανά κεραμικό ρυθμό και παρατίθεται στο Παράτημα 1.

Ο κατάλογος των επιλεγμένων οστράκων παρατίθεται στο Παράρτημα 2. Περιλαμβάνει μέρος μόνο των οστράκων του κεραμικού υλικού από το οικόπεδο Μινασιάν. Τα όστρακα που επιλέχθηκαν περιλαμβάνουν χείλη, βάσεις, λαβές και τμήματα σωμάτων αγγείων με χαρακτηριστική διαμόρφωση στην επιφάνεια. Για κάθε καταλογογραφημένο όστρακο χρησιμοποιείται κωδικός υπό την μορφή Δ18/*/*, όπου το Δ18 αντιστοιχεί στο οικόπεδο προέλευσης, τα στοιχεία μετά την πρώτη κάθετο αντιστοιχούν στην ανασκαφική ομάδα και τα ψηφία μετά την δεύτερη κάθετο, στον αύξοντα αριθμό του οστράκου, που του δόθηκε κατά την καταγραφή³¹⁷. Στις περιπτώσεις οστράκων που βρέθηκαν κατά την εκσκαφή του οικοπέδου,

³¹⁷ Σημειώνεται ότι στον κατάλογο της κεραμικής υπάρχει περίπτωση να μην υπάρχει απόλυτη ακολουθία από το ένα όστρακο στο επόμενο, έτσι, φερειπείν το όστρακο Δ18/1/1 μπορεί να μην ακολουθείται από το όστρακο Δ18/1/2 αλλά από το αμέσως επόμενο, καθώς ορισμένα από τα όστρακα που είχαν αρχικά ενταχθεί στον κατάλογο ως διαγνωστικά, θεωρήθηκαν εκ των υστέρων ότι δεν πληρούν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για να ενταχτούν στον κατάλογο. Αυτό το γεγονός οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην απειρία του γράφοντος, ειδικά κατά τα αρχικά στάδια της μελέτης.

χρησιμοποιείται ο κωδικός Δ18/εκσ/** και στις περιπτώσεις οστράκων, των οποίων η προέλευση είναι πιθανότητα από το παρόν οικόπεδο, αλλά είναι άγνωστο το ακριβές ανασκαφικό τους πλαίσιο χρησιμοποιείται ο κωδικός Δ18/A*.

Τα ποσοστά διαμορφώνονται και παρατίθενται σε αντίστοιχα γραφήματα (Γραφήματα 1-15).

Κεφ.5 Ανάλυση της Κεραμικής του οικοπέδου Μινασιάν

5.1 Λεπτότεχνη Κεραμική με σκοτεινόχρωμο στιλπνό επίχρισμα (ΕπΣτ1)

5.1.1 Ορισμός του Κεραμικού Ρυθμού

Γενικά στοιχεία

Τα βασικά χαρακτηριστικά του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ1 είναι η εξαιρετικά λεπτόκοκκη κεραμική ύλη, το πυκνό σκοτεινόχρωμο επίχρισμα και η έντονη στιλπνότητα. Το πάχος των τοιχωμάτων κυμαίνεται στα 0.4-0.7 εκ. με ελάχιστες περιπτώσεις που παρεκκλίνουν. Πρόκειται για τον πιο συχνά απαντώμενο κεραμικό ρυθμό στην ΠΕ II κεραμική του Αιγίου. Συγκεκριμένα, έχουν καταμετρηθεί 697 όστρακα στο υλικό του Αιγίου, αποτελώντας το 20% του συνόλου της κεραμικής. Στην Φάση I χρονολογούνται 389 περιπτώσεις, που αποτελούν το 23% της κεραμικής της φάσης. Στην Φάση II χρονολογούνται 198 όστρακα, τα οποία αποτελούν το 16% της κεραμικής της φάσης αυτής.

Κεραμική ύλη-Παρασκευή Πηλού

Η κεραμική ύλη είναι σχεδόν πάντα λεπτόκοκκη με εγκλείσματα ασημί μίκας και λίγα ασβεστιτικά μικρότερα από 0.2 εκ.. Σε κάποιες περιπτώσεις διακρίνονται και σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα, κατά πάσα πιθανότητα κερατόλιθου και ιλύολιθου, τα οποία συνήθως δεν ξεπερνούν σε μέγεθος το 0.1 εκ., ενώ πολλές φορές δεν διακρίνονται με γυμνό μάτι. Η ακριβής σύσταση της κεραμικής ύλης μπορεί να εξακριβωθεί μόνο μετά από αρχαιομετρική μελέτη του υλικού. Σε ελάχιστες περιπτώσεις, και, συγκεκριμένα, στο Δ18/8/1 και το Δ18/54/1 που έχουν ελαφρώς πιο χονδρόκοκκη κεραμική ύλη, διακρίνονται οργανικά, επιμήκη εγκλείσματα, τα οποία φτάνουν σε μέγεθος έως και τα 0.4 εκ. Επίσης, εξαίρεση σε σχέση με τα υπόλοιπα όστρακα που περιλαμβάνονται στον κεραμικό ρυθμό αποτελεί το Δ18/58/8, το οποίο φέρει περισσότερα μικρά ανοιχτόχρωμα, κυρίως ασβεστιτικά.

Το χρώμα της κεραμικής ύλης κυμαίνεται σε ένα φάσμα από γκριζό: 2.5Y4/0

έως πιο ανοιχτό καστανό: 7.5YR 7/4 ή και πιο ανοικτό γκρίζο: 10YR7/3. Πυρήνας με διαφορετικό χρώμα διαμορφώνεται σε αρκετές περιπτώσεις αλλά, όπως και στους υπόλοιπους κεραμικούς ρυθμούς του Αιγίου από λεπτόκοκκη κεραμική ύλη, δεν είναι ομοιογενής ούτε έχει πάντα το ίδιο πάχος. Είναι συνήθως γκρίζου χρώματος, και σπανιότερα είναι πιο ανοιχτόχρωμος από την επιφάνεια του αγγείου.

Παρατηρείται ότι κατά την Φάση I το χρώμα της κεραμικής ύλης έχει πιο ανοιχτόχρωμες αποχρώσεις, ενώ στην Φάση II, και κυρίως στα τελευταία στάδια, είναι πιο σκοτεινόχρωμο. Αυτό μπορεί να σχετίζεται με αλλαγές στην προετοιμασία της κεραμικής ύλης ή/και αλλαγές στην όπτηση των αγγείων. Αυτή η χρονολογική διαφορά στην απόχρωση είναι πιο έντονη στην περίπτωση των «tankards» και σε ορισμένες κύμβες.

Με βάση την μακροσκοπική ομοιογένεια της κεραμικής ύλης, μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι συνταγές του πηλού ήταν σχετικά τυποποιημένες και υπήρχε σαφής και ηθελημένη προσπάθεια για ομοιογένεια του πηλού, τουλάχιστον όπως αυτή εντοπίζεται μακροσκοπικά, γεγονός του οποίου η σημασία θα υποδειχτεί και σε επόμενα κεφάλαια.

Επεξεργασία Επιφάνειας/ Διακόσμηση

Τα αγγεία του συγκεκριμένου ρυθμού είναι επιχρισμένα. Σε αυτό το σημείο πρέπει να διευκρινίσουμε ότι το επίχρισμα ως όρος ταυτίζεται συχνά με την βαφή. Ο πρώτος όρος, που επιλέγεται εδώ, χρησιμοποιείται πιο συχνά, όταν πρόκειται για συνολική κάλυψη της επιφάνειας του αγγείου ή μέρους αυτής, αντιθέτως, ο δεύτερος όρος επιλέγεται συχνά στην βιβλιογραφία για την αναφορά στην ύπαρξη γραπτών μοτίβων.

Το επίχρισμα είναι χαρακτηριστικά στιλπνό, σκοτεινόχρωμο και πυκνό. Απαντά σε ένα φάσμα χρωμάτων από πολύ σκοτεινό γκρίζο 7.5YR3/0, 7.5YR4/0, 2.5YR4/0 έως σκοτεινό καστανό 5YR5/4, ενώ σε λίγες περιπτώσεις είναι καστανέρυθρο 2.5YR4/6, χωρίς, ωστόσο, να χάνει την πυκνότητα και την στιλπνότητά του. Το επίχρισμα, απαντά, τουλάχιστον στην μία επιφάνεια του αγγείου. Μπορεί να καλύπτει ολόκληρη ή το μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειας ή να περιορίζεται στο ύψος του χείλους, σαν πλατιά ή πιο στενή ταινία. Το χρώμα του επιχρίσματος δεν είναι ενιαίο. Είτε διαφοροποιείται μεταξύ εσωτερικής και εξωτερικής επιφάνειας, όπως παρατηρούμε στο Δ18/52/4, ή, σε ορισμένες περιπτώσεις, ακόμη και στην ίδια επιφάνεια, όπως φαίνεται χαρακτηριστικά στα

Δ18/61/2, Δ18/1/5, Δ18/11/6, Δ18/20/1 με την διαμόρφωση ακανόνιστων κηλίδων, όχι όμως με την ίδια ένταση που χαρακτηρίζει τον κεραμικό ρυθμό με επίχρισμα τύπου «Yellow Blue Mottled».

Η επιφάνεια στις περιοχές χωρίς επίχρισμα απαντά σε ένα χρωματικό φάσμα που κυμαίνεται στο γκρι καστανό, ανοιχτό καστανό και ανοιχτό ερυθροκάστανο, 10YR5/2-10YR7/3-5YR6/4. Οι χρωματισμοί των επιφανειών επιτυγχάνονται με την ανάλογη χρήση των τεχνικών όπτησης.

Το επίχρισμα που χρησιμοποιείται είναι εναιώρημα πηλού, που περιέχει σημαντική ποσότητα σιδήρου³¹⁸ και, συγκεκριμένα, τριοξειδίου του σιδήρου-Fe₂O₃. Για να παρασκευαστεί το επίχρισμα, ο πηλός καθιζάνει³¹⁹, οπότε στο ανώτερο τμήμα του μίγματος συγκεντρώνονται τα πιο ελαφρά και πιο πλούσια σε οξείδιο του σιδήρου μέρη³²⁰.

Από τις τρεις τεχνικές εφαρμογής επιχρίσματος που έχουν προταθεί³²¹, την τεχνική της εμβάπτισης («dipping»), της έκχυσης («pouring»), και της χρήσης σπόγγου, πινέλου ή βούρτσας³²², στην κεραμική του Αιγίου φαίνεται ότι επιλέγεται η τελευταία, όπως συμπεραίνουμε από τα ίχνη που παρατηρούνται στην επιφάνεια. Αυτό το στοιχείο δεν αποκλείει την περίπτωση ορισμένα σχήματα, όπως οι ολόβαφες φιάλες, να επιχρίονταν είτε με την τεχνική της εμβάπτισης είτε με την τεχνική της έκχυσης και να ακολουθούσε περαιτέρω επεξεργασία της επιφάνειας με το πινέλο ή την βούρτσα ή και με τα χέρια του κεραμέα.

Άλλο ένα χαρακτηριστικό, το οποίο μπορεί να προσφέρει ορισμένες πληροφορίες για την επεξεργασία της επιφάνειας αλλά και για την όπτηση των αγγείων, είναι η υφή της επιφάνειας. Γενικώς, στο σύνολο των σχημάτων οι επιφάνειες είναι στιλπνές. Στα ύστερα στάδια του οικισμού, στα «tankards», καθώς και σε έναν αριθμό κυμβών, το επίχρισμα είναι ιδιαίτερα συμπαγές και στιλπνό, προκαλώντας ιριδισμούς. Στα κύπελλα το επίχρισμα είναι μεν πιο αραιό, αλλά εξακολουθεί να διατηρεί την στιλπνότητά του. Γι' αυτό το λόγο αρκετές περιπτώσεις κυπέλλων εξετάζονται στο πλαίσιο του συγκεκριμένου κεραμικού ρυθμού.

Όσον αφορά την στιλπνότητα, ο τρόπος με τον οποίο επιτυγχάνεται δεν έχει αποσαφηνιστεί πλήρως από τους ερευνητές. Κεντρικό ρόλο φαίνεται ότι παίζει η

³¹⁸ Jones 1986, 767.

³¹⁹ Jones 1986, 768.

³²⁰ Rye 1981, 41, Κυριατζή 2000, 40.

³²¹ Quinn 2013, 182.

³²² Rye 1981, 41, Κυριατζή 2000, 64.

τριμερής όπτηση του αγγείου, όπως περιγράφεται στην συνέχεια, αλλά και η στίλβωση της επιφάνειας³²³. Σημαντική είναι η επιμελής διύλιση του πηλού και η εφαρμογή επιχρίσματος μεγάλου πάχους³²⁴. Στις περιπτώσεις επιχρισμάτων από λεπτόκοκκες ιλλυτικές αργίλους, η στιλπνότητα μπορεί να επιτευχθεί και χωρίς στίλβωση. Επίσης, με βάση την κεραμική από το Φράγχθι, έχει υποστηριχθεί ότι η στιλπνότητα του επιχρίσματος σχετίζεται με τον βαθμό, στον οποίο εξομαλύνθηκε η επιφάνεια του αγγείου, πριν την εφαρμογή του επιχρίσματος³²⁵.

Διαφοροποιήσεις ως προς την στιλπνότητα ή στην έντασή της ενδέχεται να σχετίζονται με χρονολογικές διακυμάνσεις. Στην Λέρνα έχει παρατηρηθεί ότι στις πιο ώριμες φάσεις το επίχρισμα μπορεί είναι πιο θαμπό και αραιό, χωρίς όμως να απουσιάζουν οι περιπτώσεις με επίχρισμα που χαρακτηρίζεται από μεταλλική όψη³²⁶. Στο Αίγιο, η κεραμική με στιλπνό επίχρισμα που αντιπροσωπεύεται στο οικόπεδο Μινασιάν από τον συγκεκριμένο κεραμικό ρυθμό, απαντά και στις δύο φάσεις, αλλά στην Φάση II τα ποσοστά του είναι μειωμένα, γεγονός που συμφωνεί εν μέρει με τα στοιχεία από την Λέρνα. Ωστόσο, στην Φάση II, κυρίως στα ύστερα στάδια του οικισμού, η στιλπνότητα είναι πιο έντονη στα σχήματα που αναφέραμε παραπάνω, θυμίζοντας μορφολογικά, αλλά βάσει μακροσκοπικών παρατηρήσεων, τις επιφάνειες των αγγείων του κεραμικού ρυθμού Αγίας Μαρίνας³²⁷ από την κεντρική Στερεά Ελλάδα, με μόνη διαφορά την απουσία των μοτίβων λευκωπού χρώματος.

Όπτηση

Οι χρωματισμοί της επιφάνειας του αγγείου και της κεραμικής ύλης υποδεικνύουν ότι στην πλειονότητα των περιπτώσεων, έχει γίνει όπτηση σε τρεις φάσεις, οξειδωτική-αναγωγική-οξειδωτική. Η συγκεκριμένη διαδικασία έχει μελετηθεί αναλυτικά στο πλαίσιο άλλων μελετών από αρχαιολογικά σύνολα αντίστοιχης τεχνολογικής παράδοσης³²⁸. Αρχικά, στην όπτηση σε οξειδωτικές συνθήκες, δηλαδή με την παρουσία οξυγόνου, το χρώμα του πηλού, το επίχρισμα και η υπόλοιπη επιφάνεια αποκτούν ερυθρωπό χρώμα. Στην συνέχεια, ακολουθεί το αναγωγικό στάδιο, που επιτυγχάνεται χωρίς την παρουσία οξυγόνου ή με την παρουσία ελάχιστου οξυγόνου στον χώρο όπτησης. Σε αυτό το στάδιο αλλάζει

³²³ Aloupi and Maniatis 1990, 467, Nodarou 2011, 76, Rice 1987, 150, Sinopoli 1991, 26.

³²⁴ Κυριατζή 2000.

³²⁵ Jacobsen 1969, 362-367.

³²⁶ συγκεκριμένα στις κύμβες τύπου 2, Wiencke 2000, 587.

³²⁷ Sotiriadis 1912.

³²⁸ Farnsworth and Simmons 1963, 391, Jones 1986, 751-753.

συνολικά το χρώμα της επιφάνειας και του αγγείου σε πιο σκοτεινό, συνήθως γκριζο σκοτεινό ή μελανό. Κατά την αναγωγή, τα οξειδία του σιδήρου και συνεπώς το επίχρισμα αποκτά μελανό-σκοτεινόχρωμο χρώμα³²⁹. Κατά την επανοξείδωση, το χρώμα της επιφάνειας επαναφέρεται σε πιο ανοιχτόχρωμες αποχρώσεις, όχι όμως και αυτό του επιχρίσματος, του οποίου η σύνθεση και η υαλοποίηση κατά το προηγούμενο στάδιο εμποδίζουν την επαναφορά του χρώματος³³⁰. Οι διακυμάνσεις που παρουσιάζονται πολλές φορές στο χρώμα του ίδιου αγγείου σχετίζονται πιθανώς με την μερική επανοξείδωση του επιχρίσματος, όπως έχει διαπιστωθεί σε άλλα σύνολα προϊστορικής κεραμικής με παρόμοια χαρακτηριστικά³³¹. Με την ύπαρξη μίας μικτής φάσης όπτησης συνδέεται το γκριζωπό χρώμα στον κεραμική ύλη και η διαμόρφωση γκριζου πυρήνα³³². Η ατελής επανοξείδωση μπορεί να οφείλεται στην διαφορά του πάχους του επιχρίσματος ή/ και στην ανισομερή όπτηση. Κάποια αντίστοιχη υπόθεση μπορεί να διατυπωθεί και για τον συγκεκριμένο κεραμικό ρυθμό του Αιγίου, όπου σε έναν αριθμό οστράκων το χρώμα παρουσιάζει διακυμάνσεις. Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί ότι στα ΕπΣτ1 η ύπαρξη γκριζου πυρήνα δεν συνηθίζεται.

Η στιλπνότητα, το χρώμα του επιχρίσματος, σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα στοιχεία αποτελούν ένδειξη ότι η όπτηση ενδέχεται να γινόταν περί τους 800° C. Το στοιχείο αυτό συμφωνεί και με τις πληροφορίες από τον οικισμό του Προσκυνά Λοκρίδας, όπου σημειώνεται ότι τα αγγεία της αντίστοιχης κατηγορίας έχουν ψηθεί σε θερμοκρασίες υψηλότερες των 800° C³³³. Για την όπτηση αυτών των αγγείων φαίνεται ότι η χρήση κάποιου τύπου κλιβάνου είναι πολύ πιθανή, ενώ η περιστασιακή εμφάνιση νεφών ή κηλίδων θεωρείται αναμενόμενη ακόμη και με την χρήση του κλιβάνου. Η θερμοκρασία όπτησης στην περίπτωση του Αιγίου, είναι αρκετά πιθανό να μην υπερβαίνει τους 800-850° C, καθώς σε αντίθετη περίπτωση τα ασβεστιτικά εγκλείσματα στην κεραμική ύλη δεν θα ήταν ορατά³³⁴. Ωστόσο, προκειμένου να επιβεβαιωθεί αυτό το στοιχείο, είναι απαραίτητο να γίνουν αρχαιομετρικές αναλύσεις στο παρόν υλικό.

³²⁹ Jones 1986, 752.

³³⁰ Jones 1986, 767.

³³¹ Aloupi and Maniatis 1990, 467.

³³² Κυριατζή 2000, 86, 94.

³³³ Ζάχου 2009, 78.

³³⁴ Την πληροφορία μου επεσήμανε ο επίκ. καθηγ. Γεωλογίας του Πανεπιστημίου Πατρών κ. Ι. Ηλιόπουλος.

Σχηματολόγιο

Τα σχήματα που απαντούν στον συγκεκριμένο κεραμικό ρυθμό (ΕπΣτ1) είναι: η κύμβα, το κύπελλο, η λεκανίδα, η λοπάδα, η πυξίδα, το «tankard», η φιάλη και μία πιθανή περίπτωση υβριδικής κύμβας (Γράφημα 4). Σημειώνεται ότι οι δακτυλιόσχημες και κοίλες υπερυψωμένες βάσεις από φιάλες και κύμβες αναλύονται εκτός των σχημάτων τους, σαν αυτόνομη ομάδα, σε αντίθεση με τις βάσεις των «tankards», που θεωρείται πιο ευκρινής η σύνδεση τους με το αντίστοιχο σχήμα. Οι λαβές αναλύονται στα αντίστοιχα σχήματα, καθώς στην συντριπτική τους πλειονότητα είναι εφικτή η σύνδεση με συγκεκριμένα σχήματα. Τέλος παρατίθενται κάποια όστρακα από διαγνωστικά τμήματα αγγείων, για τα οποία δεν είναι σαφής η σύνδεση τους με συγκεκριμένο σχήμα.

5.1.2 Ανάλυση ανά σχήμα

Κύμβες

Πρόκειται για το πιο χαρακτηριστικό αγγείο της ΠΕ II και οφείλει την ονομασία του- «sauceboat»-«σαλτσιέρα» στον παραλληλισμό του με σύγχρονο, παρόμοιο μορφολογικά σκεύος. Συντίθεται από μία απλή δακτυλιόσχημη ή υπερυψωμένη βάση, που κάποιες φορές, επειδή είναι αρκετά υπερυψωμένη, μπορεί να κατηγοριοποιηθεί ως πόδι. Με βάση την συνολική εικόνα του σχήματος από το Αιγαίο, πρόκειται για σχετικά βαθύ σχήμα, που απαντά σε παραλλαγές, με σώμα ημισφαιρικό, κυλινδρικό, αλλά και σε άλλες παραλλαγές. Τα τοιχώματα του αγγείου απολήγουν συνήθως σε χείλος μη διακρινόμενο, με ελαφρώς συγκλίνοντα τοιχώματα, που ακολουθούν την πορεία των τοιχωμάτων. Οι κύμβες έχουν λαβή, τοποθετημένη κοντά στο ύψος του χείλους που ανήκει στον τύπο της κατακόρυφης ταινιωτής ή στον τύπο της ταινιωτής. Αντιδιαμετρικά της λαβής αναπτύσσεται επιμήκης έως πολύ επιμήκης προχολή που απολήγει σε περισσότερο ή λιγότερο έντονα εξέχον χείλος³³⁵.

Οι κύμβες στον Λέρνα έχουν αναλυθεί σε τέσσερις βασικούς τύπους³³⁶. Αυτή η τυπολογία είχε διαμορφωθεί αρχικά από τον Caskey³³⁷, ενώ δεν πρέπει να παραλείπεται το συνθετικό έργο της Fahy³³⁸, στο οποίο με βάση την τυπολογία των

³³⁵ Fahy 1962, 14.

³³⁶ Wienske 2000, 584-585, tables 22a-22b.

³³⁷ Caskey 1960, 290, fig.1

³³⁸ Fahy 1962

κυμβών της Λέρνας, μελετώνται όλες οι γνωστές Αιγαιακές κύμβες με τις ιδιαιτερότητες, που τις διακρίνουν και τους επιμέρους τύπους που διαμορφώνουν. Σύμφωνα με τις αντιπροσωπευτικές περιπτώσεις, από την θέση της Λέρνας, το ύψος κυμαίνεται από τα 14 εκ. έως τα 22 εκ. Η βάση είναι συνήθως δακτυλιόσχημη ή κοίλη υπερυψωμένη.

Στην ηπειρωτική Ελλάδα, όταν οι κύμβες φέρουν επίχρισμα είναι συνήθως ολόβαφες. Εξαιρέσεις σε αυτόν τον κανόνα υπάρχουν στο Ασκηταριό της Ραφήνας³³⁹, όπου υπάρχουν κύμβες με επίχρισμα στο κάτω μισό του αγγείου. Όπως θα διευκρινιστεί στην συνέχεια, στο Αίγιο, τον Προσκυνά και στην Άργισσα απαντά άλλη μία παραλλαγή, στην οποία η εξωτερική επιφάνεια είναι ολόβαφη, ενώ η εσωτερική φέρει επίχρισμα που περιορίζεται στο ύψος του χείλους, περιτρέχοντας όλη την περιφέρεια του αγγείου συμπεριλαμβανομένης της προχοής.

Στο οικόπεδο Μινασιάν, τα όστρακα του συγκεκριμένου κεραμικού ρυθμού που μπορούν να αναγνωριστούν ότι προέρχονται από κύμβες ανέρχονται στην Φάση I στο 26% και στην Φάση II στο 18%. Αυτή η σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο περιόδων σχετίζεται με την γενικότερη μείωση των ποσοστών του συγκεκριμένου σχήματος κατά την Φάση II του Αιγίου.

Όσον αφορά την χρήση του συγκεκριμένου σχήματος, πρόκειται για επιτραπέζιο αγγείο ιδιαίτερης σημασίας, που ήταν ενταγμένο στην καθημερινότητα, όπως φαίνεται από το πόσο συχνά απαντά στα ανασκαφικά σύνολα, αλλά και από την ύπαρξη μεταλλικών εκδοχών του σχήματος από την Τροία³⁴⁰ και από την Πελοπόννησο³⁴¹. Η ακριβής χρήση του αγγείου εγείρει προβληματισμούς και έχουν διατυπωθεί μία σειρά απόψεων. Μεταξύ άλλων έχει συνδεθεί με την τέλεση σπονδών³⁴², ενώ πιο πιθανό είναι να σχετίζεται με την κατανάλωση ποτού είτε ως αγγείο πόσεως είτε ως αγγείο σερβιρίσματος³⁴³.

Επεξεργασία Επιφάνειας

Όσον αφορά την επεξεργασία της επιφάνειας και λαμβάνοντας υπ' όψη τα δεδομένα των υπόλοιπων κεραμικών ρυθμών με επίχρισμα τύπου «urfirnis», παρατηρούμε ότι οι κύμβες εσωτερικά είναι είτε ολόβαφες είτε επιχρισμένες μόνο

³³⁹ Fahy 1962, 55, pl.XII.66.

³⁴⁰ Schmidt 1902, 230.

³⁴¹ πρόκειται για τις δύο χρυσές κύμβες που εκτίθενται στον Λούβρο και στην Νέα Υόρκη, Weinberg 1969, 3-4.

³⁴² Weinberg 1969, 6.

³⁴³ Wiencke 2000, 592.

γύρω από το χείλος και την προχοή. Εξωτερικά είναι κατά κύριο λόγο ολόβαφες. Αυστηρός χρονολογικός συσχετισμός των δύο τάσεων δεν μπορεί να γίνει. Οι δύο τάσεις είναι εξίσου δημοφιλείς, ωστόσο φαίνεται ότι η τάση της εφαρμογής του επιχρίσματος στο ύψος του χείλους εντείνεται στην Φάση II του Αιγίου. Παρόμοια επεξεργασία απαντά στην Άργισσα με πολύ χαρακτηριστικό παράλληλο στο επίπεδο Graben 5B³⁴⁴, που είναι σύγχρονο της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί και στον Προσκυνά Λοκρίδας³⁴⁵.

Σχετικά με την επεξεργασία της επιφάνειας, όταν υπάρχουν ορατά ίχνη, συνήθως στην εσωτερική επιφάνεια, είναι αποτέλεσμα παράλληλων ως προς τα τοιχώματα κινήσεων. Στο κατώτερο μέρος των τοιχωμάτων είναι εμφανείς λοξές κινήσεις, οι οποίες οφείλονται στην δυσκολία προσέγγισης αυτού του σημείου του σχήματος.

Κατασκευαστικά στοιχεία

Όσον αφορά την τεχνική κατασκευής, παρόλο που έχει ήδη επισημανθεί η δυσκολία διάκρισης των τεχνικών στο συγκεκριμένο σχήμα, στοιχεία όπως η θραύση των κυμβών στο ύψος του χείλους, η κυματοειδής διαμόρφωση της επιφάνειας, οι λοξές ρωγμές και διαμορφώσεις στην τομή, αρκετά συχνά στο ύψος του χείλους, αλλά και χαμηλότερα, καθώς και η ελαφριά διακύμανση του πάχους είναι ενδεικτικές της χρήσης της τεχνικής με κουλούρες, για ένα τουλάχιστον τμήμα των κυμβών και κυρίως για το σώμα. Για την μέθοδο κατασκευής της προχοής δεν υπάρχουν επαρκείς πληροφορίες από το υλικό του οικοπέδου Μινασιάν.

Τυπολογικές κατηγορίες (Σχ. 6-7)

Ένα από τα καλύτερα σωζόμενα παραδείγματα είναι η κύμβα **A18/16/21** (Εικ. 23). Φέρει κατακόρυφη ταινιωτή, κοίλη εξωτερικά, λαβή σχετικά μεγάλου μεγέθους, που διαφέρει από τις μικρότερες και πιο διακριτικές λαβές, που συνήθως προσαρμόζονται στις κύμβες. Η προχοή είναι σχετικά κοντή και απολήγει σε έντονα έξω νέον χείλος καιγωνιώδη ωτία. Η μετάβαση από το σώμα στην προχοή είναι σταδιακή, αλλά η τελευταία υψώνεται χαρακτηριστικά. Η συγκεκριμένη κύμβα μπορεί να παραλληλιστεί με τον τύπο 4 της Λέρνας³⁴⁶, αν και διαφέρει ως προς

³⁴⁴ Hanschmann and Milojević 1976, tafel.25.2.

³⁴⁵ Ζάχου 2009, 111, Σχ.4.21.K376.

³⁴⁶ Wiencke 2000, 587-588.

κάποια βασικά χαρακτηριστικά. Πιο συγκεκριμένα, η προχοή του τύπου 4, αν και είναι κοντή από τους τύπους 1, 2, 3 της ίδιας θέσης, εξακολουθεί να είναι πιο επιμήκης και να ανυψώνεται περισσότερο σε σχέση με αυτήν της Δ18/16/21. Η κατακόρυφη λαβή της κύμβης του Αγίου δεν απαντά στον τύπο 4 της Λέρνας, όπως στον τύπο 4 της Λέρνας το επίχρισμα είναι συνήθως λεπτό, σε αντίθεση με το επίχρισμα της Δ18/16/21 που είναι πυκνό και στιλπνό. Ο συσχετισμός με άλλους τύπους φαίνεται επίσης προβληματικός, καθώς στον τύπο 3, στον οποίο συνηθίζονται οι κατακόρυφες λαβές, το σκοτεινόχρωμο επίχρισμα είναι αρκετά σπάνιο, ενώ η προχοή είναι εμφανώς πιο ψηλή και τονισμένη³⁴⁷. Χαρακτηριστικό παράλληλο για την κύμβη από το Αίγιο είναι ο τύπος ΠΑ της Fahy, ο οποίος χαρακτηρίζεται από σκοτεινόχρωμο επίχρισμα και κατακόρυφη λαβή³⁴⁸. Ωστόσο, η προχοή σε αυτόν τον τύπο είναι σαφώς πιο επιμήκης σε σχέση με αυτήν της κύμβης του Αγίου. Μία εξαίρεση κύμβης από τον Άγιο Κοσμά³⁴⁹, φαίνεται ότι πλησιάζει περισσότερο τυπολογικά την συγκεκριμένη του Αγίου, αν και είναι αρκετά αποκατεστημένη, γεγονός που, επίσης προκαλεί προβληματισμό. Ορισμένες κύμβες από τις Λιθαρές Βοιωτίας είναι παρόμοιες με αυτήν από το Αίγιο, καθώς φέρουν κατακόρυφες λαβές, σχετικά κοντή προχοή και σκοτεινόχρωμο επίχρισμα, αλλά διαφέρουν ως προς την βάση³⁵⁰. Σχετικά κοντή είναι η προχοή και σε κύμβη από την Κίρρα, που, επίσης, μπορεί να θεωρηθεί παρόμοια με αυτής του Αγίου.

Η κύμβη του οικοπέδου Μινασιάν έχει υβριδικά χαρακτηριστικά, όπως υποδεικνύει η κατακόρυφη λαβή της, η οποία δεν είναι η χαρακτηριστική κατακόρυφη των κυμβών, αλλά η ταινιωτή αυλακωτή των «tankards». Επίσης, ο υβριδικός χαρακτήρας της ενισχύεται από την εφαρμογή του επιχρίσματος, εσωτερικά, στο ύψος του χείλους, χαρακτηριστικό το οποίο συνηθίζεται στα «tankards».

Όστρακα, στα οποία σώζεται μέρος της προχοής και ανήκουν με βεβαιότητα σε κύμβες είναι τα Δ18/4/1 (Εικ.24), Δ18/12/19, Δ18/22/3, Δ18/35/1, Δ18/35/2, Δ18/38/1, Δ18/60/43, Δ18/63/10, Δ18/71/19³⁵¹ με συνήθως έντονα έξω νεύουσα απόληξη και γωνιώδη ωτία, ενώ, σε ορισμένες περιπτώσεις, δεν σώζεται καθόλου η απόληξη της προχοής, όπως στα Δ18/44/12, Δ18/49/1, Δ18/62/5, Δ18/70/6, τα οποία

³⁴⁷ Fahy 1962, 26.

³⁴⁸ Fahy 1962, 25-26.

³⁴⁹ Mylonas 1959, fig.129.

³⁵⁰ Τζαβέλλα-Εντζεν 1984, 156, πιν.43α, γ.

³⁵¹ Για το συγκεκριμένο όστρακο βλ. ανάλυση στην συνέχεια.

όμως μας πληροφορούν για την ύπαρξη του σχήματος.

Οι περισσότερες προχοές είναι αποσπασματικές και από τις περισσότερες μπορεί να υποθεθεί μόνο ο τύπος στον οποίο ανήκουν. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπ' όψη τα υπόλοιπα, έστω μεμονωμένα, μορφολογικά χαρακτηριστικά των κυμβών του Αιγίου, μπορούν να γίνουν κάποιες ασφαλείς παρατηρήσεις. Τα βασικά χαρακτηριστικά των κυμβών, πέραν του σκοτεινόχρωμου επιχρίσματος, που χαρακτηρίζει συνολικά τον κεραμικό ρυθμό, είναι τα γωνιώδη ωτία και η αποστρογγυλευμένη έξω νεύουσα απόληξη του χείλους της προχοής. Ο συνδυασμός των παραπάνω στοιχείων συσχετίζουν την πλειονότητα των περιπτώσεων με τον τύπο 2 και 4 της Λέρνας³⁵² και εν μέρει με τον τύπο ΙΑ της Fahy.

Ενδεχομένως, κάποιες από τις προχοές να σχετίζονται και με τον πρώιμο τύπο 3 της Λέρνας, όπως η Δ18/63/10 και η Δ18/70/6, με την χαρακτηριστικά πλατειά προχοή που στρέφεται προς τα έξω και το σκοτεινόχρωμο επίχρισμα. Στην περίπτωση της Λέρνας αυτός ο τύπος είναι διαχρονικός³⁵³, ενώ χαρακτηριστικά παράλληλα απαντούν και στην Τίρυνθα³⁵⁴.

Πρέπει να σημειωθεί ότι οι προχοές είναι συνήθως συνολικά επιχρισμένες. Εξαίρεση αποτελούν η ακέραια σωζόμενη κύμβα Δ18/16/21, η σχετικά καλά σωζόμενη Δ18/4/1 και οι πιο αποσπασματικά σωζόμενες Δ18/12/19 και Δ18/38/1. Σε αυτές τις περιπτώσεις, το επίχρισμα, αν και εξωτερικά καλύπτει συνολικά την επιφάνεια, εσωτερικά περιορίζεται στο ύψος του χείλους, στοιχείο που ισχύει και για το εσωτερικό της προχοής.

Πιο συχνά σώζεται τμήμα του χείλους της κύμβης, το οποίο, σε ορισμένες περιπτώσεις, μπορεί να συγγέεται με αυτό του «tankard» 2. Αυτό οφείλεται στην ομοιότητα που έχουν τα δύο σχήματα. Άλλο ένα σχήμα, με το οποίο μπορεί να υπάρξει σύγχυση, είναι το κύπελλο τύπου «cup» της Λέρνας³⁵⁵. Στην Λέρνα το σχήμα είναι επίσης δυσδιάγνωστο και είναι ελάχιστα τα όστρακα που συνδέονται με αυτό. Φαίνεται ότι το σχήμα δεν ήταν δημοφιλές στην Πελοπόννησο, αντιθέτως απαντά πιο συχνά στην Αττική και στην Στερεά Ελλάδα. Στο Αίγιο δεν έχει εντοπισθεί κάποιο όστρακο που να μπορεί να συνδεθεί με ασφάλεια με το συγκεκριμένο σχήμα, οπότε θεωρείται ότι για το σύνολο των κεραμικών ρυθμών του υλικού το συγκεκριμένο σχήμα είναι απόν. Κάποιες περιπτώσεις που ανήκουν σε κύμβες με περισσότερη

³⁵²Wiencke 2000, 587-588, fig.II.92, 2,4.

³⁵³Wiencke 2000, 587.

³⁵⁴Muller 1938, 12, IV1-4.

³⁵⁵Wiencke 2000, 554-555.

βεβαιότητα είναι οι: Δ18/10/2, Δ18/68/1, Δ18/68/2, Δ18/70/1. Μερικά όστρακα από χείλη είναι συνολικά επιχρισμένα Δ18/17/2, Δ18/34/1, Δ18/44/3, Δ18/44/4, Δ18/44/5, Δ18/44/8, Δ18/52/4, Δ18/56/2, Δ18/60/1, Δ18/60/7, Δ18/61/1, Δ18/63/1, Δ18/64/3, ενώ στα υπόλοιπα, με πιο χαρακτηριστικά τα Δ18/4/2, Δ18/14/1 (Εικ.25), Δ18/14/2, Δ18/14/4, Δ18/5/1, Δ18/51/6, η εξωτερική επιφάνεια είναι συνολικά επιχρισμένη, ενώ η εσωτερική, μόνο στο ύψος τους χείλους, παραπέμποντας στον τύπο με το περιφερειακό επίχρισμα, το οποίο επεκτείνεται και στην προχοή.

Δεν σώζεται μεγάλος αριθμός λαβών. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Δ18/14/2 που φέρει κατακόρυφη ταινιωτή αυλακωτή λαβή, παρόμοια με αυτήν της Δ18/16/21, που όπως επισημάνθηκε, συνδέεται με τα «tankards». Σημαντικό είναι ότι και οι δύο περιπτώσεις χρονολογούνται στην Φάση Ι.

Οι περισσότερες λαβές είναι συνήθως κατακόρυφες και μικρού μεγέθους. Συγκεκριμένα πρόκειται για τις Δ18/44/3, Δ18/44/4, Δ18/44/8, Δ18/44/9, Δ18/44/10, Δ18/44/13, Δ18/57/12, Δ18/58/6, Δ18/60/7, Δ18/74/2. Αν και σώζονται αποσπασματικά, ορισμένες από αυτές ενδεχομένως να ήταν διπλές. Οι παραπάνω κατακόρυφες λαβές, πλην της Δ18/74/2, χρονολογούνται στην Φάση Ι. Στην Λέρνα κατακόρυφες λαβές σχετίζονται με τον τύπο 3. Ωστόσο, ο συγκεκριμένος τύπος συνηθίζεται σε κεραμική με επίχρισμα τύπου «yellow blue mottled», όπως φαίνεται και από τα στοιχεία άλλων θέσεων, με την εξαίρεση του πρώιμου τύπου 3 που συνοδεύεται από σκοτεινόχρωμο επίχρισμα. Σύμφωνα με την μελέτη της Fahy, κατακόρυφη λαβή απαντά στην παραλλαγή ΙΑ. Στην Ηλεία εντοπίζεται λαβή κατακόρυφη σε κεραμικό ρυθμό τύπου «urfirnis»³⁵⁶, χωρίς όμως να διακρίνεται ο τύπος στον οποίο μπορεί να ανήκει, καθώς και στο επίπεδο 8 της Εύτρησης³⁵⁷ όπως και στην Τίρυνθα³⁵⁸. Χαρακτηριστική προς την ίδια κατεύθυνση είναι κύμβα από το Κορωπί με μελανό επίχρισμα και κατακόρυφη λαβή που εντάσσεται στον τύπο των υβριδικών κυμβών³⁵⁹, λόγω του μικρού μήκους της προχοής και του μεγάλου ύψους του σώματος. Φαίνεται ότι στην περίπτωση του Αιγίου ένας μεγάλος αριθμός κυμβών έχει διαφορετικά χαρακτηριστικά από τις κύμβες της Λέρνας.

Οι κατακόρυφες διπλές λαβές Δ18/25/2 και Δ18/71/19³⁶⁰ σχετίζονται με τον

³⁵⁶ Koumouzelis 1980, 73 fig.8.5.

³⁵⁷ Caskey and Caskey 1960, 156, pl.48.VIII.38.

³⁵⁸ Muller 1938, 47, XX.1.

³⁵⁹ Ntouni 2015, fig.33. K255.

³⁶⁰ Για το συγκεκριμένο όστρακο βλ. ανάλυση στην συνέχεια.

πρώιμο τύπο 3 των κυμβών της Λέρνας³⁶¹, ο οποίος απαντά κατά κύριο λόγο σε κεραμική με σκοτεινόχρωμο επίχρυσμα ήδη από την ύστερη φάση IIIA του οικισμού έως και την IIID. Διπλή λαβή σε αντίστοιχη κεραμική κατηγορία απαντά επίσης στην Ηλεία³⁶² και την Εύτρηση³⁶³. Ενδεικτική των διαφοροποιήσεων που μπορεί να απαντούν μεταξύ των θέσεων είναι κύμβα παρόμοια με τον τύπο 3 της Λέρνας και με κατακόρυφη διπλή λαβή από την Βοϊδοκοιλιά³⁶⁴ με σκοτεινόχρωμο επίχρυσμα και παρόμοια περίπτωση στα Πευκάκια που χρονολογείται στην φάση 4³⁶⁵. Αυτές οι περιπτώσεις φαίνεται ότι προσεγγίζουν κυρίως τον τύπο 2A της Fahy³⁶⁶, για τον οποίο μπορεί να υποστηριχθεί ότι βρίσκεται μεταξύ των τύπων 2 και 3 της Λέρνας και φαίνεται ότι είναι ιδιαίτερα δημοφιλής στην Αττική και στην Στερεά Ελλάδα. Το Αίγιο φαίνεται ότι είχε αναπτύξει επαφές με αυτές τις θέσεις, γεγονός που εξηγεί σε μεγάλο βαθμό τέτοιου τύπου ομοιότητες στην κεραμική.

Η κατακόρυφη λαβή **Δ18/63/20**, ακανόνιστης διατομής, δεν φαίνεται να υποδεικνύει κάτι διαφορετικό σε επίπεδο μορφολογικό και χρονολογικό.

Οριζόντιες λαβές ακανόνιστης κυκλικής-ωοειδούς διατομής είναι οι **Δ18/38/5**, **Δ18/62/6**, **Δ18/63/6**. Στις περισσότερες θέσεις, αυτός ο τύπος λαβής είναι αυτός που συνδυάζεται συνήθως με τις κύμβες που φέρουν σκοτεινόχρωμο επίχρυσμα και απαντά κατά κανόνα στις κύμβες τύπου 1, τύπου 2 και τύπου 4 της Λέρνας. Στο Αίγιο χαρακτηριστική είναι η χρονολόγηση στην Φάση I.

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, φαίνεται ότι η πλειονότητα των κυμβών του Αιγίου δεν μπορεί να συσχετιστεί αυστηρά με τους ήδη υπάρχοντες τύπους. Η τυπολογία που έχει αναπτυχθεί από την Wiencke για την Λέρνα και η οποία βρίσκει ανταπόκριση στην κεραμική πολλών θέσεων, δεν εφαρμόζεται με την ίδια επιτυχία στην κεραμική του Αιγίου. Επιπλέον, είναι σαφές ότι στις κύμβες του Αιγίου συνυπάρχουν στοιχεία Πελοποννησιακών θέσεων αλλά και θέσεων της Στερεάς Ελλάδας.

Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στα **Δ18/71/19**, **Δ18/71/18**, (Σχ.7), για τα οποία έγινε αναφορά παραπάνω. Τα συγκεκριμένα όστρακα δεν αποκλείεται να συνανήκουν και να σχετίζονται με έναν υβριδικό τύπο κύμβης. Αυτός ο τύπος δανείζεται στοιχεία κυρίως από το σχήμα της κύμβης αλλά είναι έντονη η επιρροή

³⁶¹ Wiencke 2000, 587-588, fig.II.92.

³⁶² Koumouzelis 1980, 73-74 fig.8.6-7.

³⁶³ Caskey and Caskey 1960, 156 pl.48.VIII.36-37.

³⁶⁴ Κορρές 1979, πιν.113.ε.

³⁶⁵ Christmann 1996, taf. 29.14.

³⁶⁶ Fahy 1962, 25-26.

από τον τύπο του «tankard». Τουλάχιστον στο σημείο πάνω από την λαβή, το χείλος διαμορφώνεται κυματοειδές, στοιχείο που ενισχύεται και από το γεγονός ότι τα δύο όστρακα είναι συνολικά επιχρισμένα στο εσωτερικό. Υβριδισμοί μεταξύ των δύο σχημάτων απαντούν και σε άλλους οικισμούς, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτό της Αίγινας, όπου απαντούν επίσης υβριδικές κύμβες, καθώς και στο Κορωπί³⁶⁷. Χαρακτηριστικός και προς την ίδια κατεύθυνση είναι ο τύπος που έχει βρεθεί στον Δοκό³⁶⁸, με την πολύ κοντή προχολή και το σφαιρικό σώμα. Περαιτέρω αναφορά στο φαινόμενο του πολιτισμικού υβριδισμού γίνεται στο αντίστοιχο κεφάλαιο³⁶⁹.

Σύμφωνα με όσα έχουν ήδη αναφερθεί, μπορεί να υποστηριχθεί ότι το σχήμα της κύμβης στο υλικό του Αιγίου δεν διακρίνεται από τους μορφολογικούς κανόνες που απαντούν στις περισσότερες θέσεις. Ωστόσο, αυτή η εικόνα της παρέκκλισης, είναι σε μεγάλο βαθμό τεχνητή, και προκύπτει από το γεγονός ότι πολλές μελέτες αντιμετωπίζουν το υλικό της Λέρνας ως καθολικό κανόνα. Η ΠΕ II κεραμική, συμπεριλαμβανομένων των κυμβών, χαρακτηρίζεται από έντονα τοπικά στοιχεία, όπως πολύ εύστοχα είχε παρατηρήσει η Fahy³⁷⁰. Γι' αυτό το λόγο, αν και η τυπολογία θέσεων, όπως αυτή της Λέρνας, μπορεί να είναι ιδιαίτερα χρήσιμη, πρέπει να θεωρούνται αναμενόμενες πολλές «παρεκκλίσεις» από τους «κανόνες».

Κύπελλα

Πρόκειται για ανοιχτό σχήμα, μικρό σε ύψος, με έξω νεύον χείλος, περίγραμμα S και επίπεδη βάση. Μπορεί να φέρει μία ή δύο λαβές, ενώ, σε πολλές περιπτώσεις, μπορεί να μην φέρει λαβή, όπως φαίνεται και από τις περιπτώσεις που σώζονται στο Αίγιο. Το σχήμα χρονολογείται στην ΠΕ II και στην ΠΕ III περίοδο. Με βάση το υλικό και άλλων θέσεων, χαρακτηριστικό αυτών που χρονολογούνται στην ΠΕ II είναι η ύπαρξη σκοτεινόχρωμου επιχρίσματος και κατακόρυφης λαβής σε σχήμα δακτυλίου, ενώ πολλά από αυτά που χρονολογούνται στην ΠΕ II έχουν συχνά διακόσμηση ανοιχτό επί σκοτεινού. Ωστόσο, αυτός ο κανόνας δεν φαίνεται να ισχύει για όλες τις θέσεις και η χρονολόγηση του σχήματος είναι συχνά προβληματική.

Το ύψος, με βάση τις άλλες θέσεις αλλά και τα παραδείγματα του Αιγίου, κυμαίνεται περίπου στα 5 εκ., με ορισμένα μεγαλύτερα που δεν πρέπει να υπερβαίνουν τα 9 εκ. Η διάμετρός τους κυμαίνεται στα μικρότερα στα 11 εκ., ενώ

³⁶⁷ Walter and Felten 1981, taf.84.125, IX-127IX.

³⁶⁸ Parathanasopoulos et al. 2000-2001, 9 fig.5.

³⁶⁹ βλ. στο παρόν Κεφ8.4.

³⁷⁰ Fahy 1962, 106.

στα μεγαλύτερα στα 22 εκ. Τα μεγαλύτερα σε μέγεθος συνδέονται, κυρίως, με την κεντρική Ελλάδα.

Στην Φάση Ι δεν υπάρχει κανένα δείγμα του σχήματος, ενώ στην Φάση ΙΙ συνιστά το 9% του ποσοστού των επιλεγμένων οστράκων.

Κατά τον Rutter, τα κύπελλα με μία λαβή προέρχονται από την κεντρική Ελλάδα, ενώ αυτά με δύο λαβές είναι κυρίως χαρακτηριστικά της Πελοποννήσου³⁷¹, όπως υποδεικνύουν τα δεδομένα για το συγκεκριμένο σχήμα κατά την επόμενη ΠΕ ΙΙΙ φάση³⁷².

Πρόκειται σαφέστατα για επιτραπέζιο σκεύος. Το μέγεθος και η μορφολογία του αγγείου παραπέμπουν στην χρήση του ως αγγείου κατανάλωσης ποτού, αντίστοιχου τύπου με τις φιάλες.

Επεξεργασία Επιφάνειας

Ως προς την επεξεργασία της επιφάνειας, τα κύπελλα εξωτερικά φέρουν επίχρισμα σε μία ταινία στο ύψος του χείλους και λίγο πιο κάτω, ενώ εσωτερικά είναι συνολικά επιχρισμένα. Το επίχρισμα, αν και στιλπνό, δεν είναι το ίδιο συμπαγές με των υπολοίπων σχημάτων του κεραμικού ρυθμού, ενώ και το χρώμα δεν είναι σχεδόν ποτέ μελανό, αλλά σκοτεινό καστανό. Η επεξεργασία της επιφάνειας γίνεται με οριζόντια ως προς τα τοιχώματα φορά.

Κατασκευαστικά στοιχεία

Στα περιορισμένα παραδείγματα του Αιγίου, δεν υπάρχουν ευδιάκριτα κατασκευαστικά ίχνη. Με βάση την μορφολογία των σωζόμενων παραδειγμάτων, δεν υπάρχουν στοιχεία που να μαρτυρούν την χρήση του τροχού.

Τυπολογικές κατηγορίες (Σχ.7)

Στον οικισμό του Αιγίου απαντά στα ύστατα ΠΕ στρώματα, της Φάσης ΙΙ και, συγκεκριμένα, στα στάδια 9 και 10. Πολύ χαρακτηριστικό είναι το κύπελλο **Α18/Α3** (Εικ.26). Αν και η ταύτιση της προέλευσής του είναι προβληματική³⁷³, θεωρείται αρκετά πιθανό, με βάση και άλλα σωζόμενα παραδείγματα αλλά και τα υπόλοιπα διαθέσιμα στοιχεία, ότι προέρχεται από αυτό το οικόπεδο. Τα **Α18/12/14**, **Α18/13/1**,

³⁷¹ Rutter 1988, 74.

³⁷² Rutter 1995, 375-376.

³⁷³ Λόγω διάβρωσης της ένδειξης του.

Δ18/17/1 είναι αντίστοιχου σχήματος και μεγέθους με το προαναφερθέν. Τα **Δ18/3/10** (Εικ.27), **Δ18/11/1**, **Δ18/13/3** είναι σαφώς μεγαλύτερου μεγέθους με παράλληλα από την Τύρυνθα, χρονολογούμενα στην μεταβατική ΠΕ II-III³⁷⁴ και στην ΠΕ III³⁷⁵.

Δεν πρόκειται για το πλέον δημοφιλές σχήμα της περιόδου και φαίνεται ότι εντοπίζεται κατά κανόνα σε θέσεις της κεντρικής Ελλάδας. Ένα από τα πρώτα αναγνωρίσιμα αγγεία αυτού του σχήματος εντοπίστηκε από τον Σωτηριάδη³⁷⁶ στην Αγία Μαρίνα. Φέρει μία λαβή και στα γενικά του χαρακτηριστικά είναι παρόμοιο με αυτό του Αιγίου. Χαρακτηριστικό ως προς την χρονολόγησή του είναι ότι εκλαμβάνεται από τον ανασκαφέα ως καμαραϊκό, προγενέστερο των μυκηναϊκών και πιο ύστερο των νεολιθικών. Στην εικονιζόμενη φωτογραφία τα υπόλοιπα αγγεία είναι ΠΕ αλλά και ΜΕ, με αποτέλεσμα να μην είναι ασφαλής η χρονολόγησή του.

Ενδεικτικό της χρονολόγησης του σχήματος μπορεί να θεωρηθεί αντίστοιχο κύπελλο από την Κίρρα, χρονολογούμενο στην ΠΕ IIB. Ανήκει στον ίδιο χρονολογικό ορίζοντα, στον οποίο βρέθηκαν και οι κύμβες της Κίρρας. Εξωτερικά είναι συνολικά επιχρισμένο, ενώ εσωτερικά μόνο στο χείλος. Φέρει, επίσης, κατακόρυφη λαβή, η οποία όμως είναι αποκατεστημένη. Φτάνει σε ύψος τα 7 εκ. και η διάμετρος του χείλους του είναι 12.2 εκ.

Στην Θήβα το σχήμα απαντά με μία λαβή, ενώ υπάρχει και η παραλλαγή με δύο λαβές ελαφρώς υπερυψωμένες. Χρονολογείται στην ομάδα Γ της Θήβας³⁷⁷, συνήθως φέρει επίχρισμα στο εσωτερικό και το εξωτερικό του χείλους, ενώ σε λίγες περιπτώσεις έχει και διακόσμηση ρυθμού Αγίας Μαρίνας. Πιο δημοφιλές είναι το σχήμα με τις δύο τοξωτές υπερυψωμένες λαβές.

Στην Εύτρηση, το αντίστοιχο κύπελλο φέρει επίχρισμα στο εσωτερικό και στο εξωτερικό, αλλά μόνο στο ύψος του χείλους³⁷⁸. Χρονολογείται στην περίοδο των κτηρίων Η και Τ, δηλαδή στην ίδια φάση που είχαν βρεθεί και τα αγγεία με το κυματοειδές χείλος, και σχετίζεται με την ΠΕ III. Όστρακα αυτού του σχήματος απαντούν και στην κατηγορία «Light on Dark»³⁷⁹.

Πολλά ακέραια ή επαρκώς σωζόμενα παραδείγματα του ίδιου σχήματος σώζονται στον Ορχομενό. Ανήκουν σε αντίστοιχου τύπου κεραμική με επίχρισμα³⁸⁰,

³⁷⁴ Weisshaar 1982, abb.73.2-3.

³⁷⁵ Weisshaar 1982, abb.58.10, abb.65.5.

³⁷⁶ Sotiriadis 1912, 271-272, fig.13.

³⁷⁷ Κόνσολα 1981, 125, σχ.4^α.

³⁷⁸ Goldman 1931, 115, fig.153.

³⁷⁹ Goldman 1931, 123, fig.156.7,8.

³⁸⁰ Kunze 1934, tafel XIX, 2,3,4.

ενώ πολλές είναι και οι περιπτώσεις που το συγκεκριμένο σχήμα αγγείου φέρει διακόσμηση «ανοικτό επί σκοτεινού»³⁸¹. Κατά πάσα πιθανότητα σχετίζονται κυρίως με την ΠΕ ΙΙΙ περίοδο της θέσης³⁸².

Στην Άργισσα το σχήμα χρονολογείται στο επίπεδο «Graben 5A», σύγχρονο της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρι³⁸³ και θεωρείται εισηγμένο. Φέρει πλατειά ταινιωτή λαβή, που, όπως και στις περισσότερες περιπτώσεις, ξεκινά κάτω από το χείλος και καταλήγει κάτω από το σημείο της μεγίστης διαμέτρου της κοιλίας.

Το κύπελλο είναι γνωστό στην Πελοπόννησο ήδη από τις ανασκαφές του Blegen στο Κοράκου, όπου εντάσσεται στην κατηγορία B-1 «partly coated», χωρίς όμως να υπάρχουν περαιτέρω πληροφορίες³⁸⁴. Στην Τσουνγκιζα το αντίστοιχο σχήμα, χωρίς να σώζεται λαβή, απαντά κατά την ΠΕ ΙΙΙ και φέρει επίχρισμα στην εξωτερική επιφάνεια και εσωτερικά στο χείλος³⁸⁵. Στην Τίρυνθα, στις περιπτώσεις, στις οποίες έχει γίνει ήδη αναφορά, δεν σώζονται λαβές. Η επιφάνεια είτε φέρει σκοτεινόχρωμο επίχρισμα είτε φέρει διακόσμηση ανοικτό επί σκοτεινού. Το σχήμα φαίνεται ότι απαντά στο Μπερμπάτι είτε χωρίς επίχρισμα είτε με επίχρισμα στο εσωτερικό και θεωρείται χαρακτηριστικός της ΠΕ ΙΙ περιόδου³⁸⁶. Δεν υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη λαβών. Στην ΠΕ ΙΙΙ περίοδο της θέσης συνοδεύεται με διακόσμηση ανοικτό επί σκοτεινού.

Λεκανίδες

Στο Αίγιο, το σχήμα της λεκανίδας δεν είναι συνηθισμένο να συνδυάζεται με λεπτόκοκκο πηλό και επιμελημένη επιφάνεια. Αντίθετα, σε άλλες θέσεις όπως η Λέρνα, απαντά συχνότερα σε κεραμικούς ρυθμούς με επιμελημένη επιφάνεια, ιδιαίτερα κατά τις πρώιμες φάσεις. Το σχήμα αναλύεται περαιτέρω στο πλαίσιο του κεραμικού ρυθμού Εντρ/Σφ1-2. Στον συγκεκριμένο κεραμικό ρυθμό αποτελεί μόλις το 1% στην Φάση Ι, ενώ στην Φάση ΙΙ δεν σώζεται.

Κατασκευαστικά στοιχεία

Από κατασκευαστικής άποψης, ιδιαιτερότητα παρουσιάζει η βάση Δ18/8/1, η οποία είναι κατασκευασμένη από δύο διαφορετικούς πηλούς. Ο δακτύλιος όπως και

³⁸¹ Kunze 1934, tafel XX.3, XXI.1a, 1b, 2b.

³⁸² Hanschmann and Miložić 1976, beil.27.

³⁸³ Hanschmann and Miložić 1976, 24 taf.18.1.

³⁸⁴ Blegen 1921, 6, fig.5.1.

³⁸⁵ Pullen 2011, 550, fig. 6.52.660.

³⁸⁶ Säflund 1965, 146, fig.115.21.

στις πιο λεπτότεχνες δακτυλιόσχημες βάσεις, κατασκευάζεται ξεχωριστά, και στην συγκεκριμένη περίπτωση, για άγνωστους λόγους από διαφορετικό πηλό.

Τυπολογικές κατηγορίες (Σχ.7)

Με λεκανίδες σχετίζονται τα όστρακα [Δ18/3/12](#) και [Δ18/50/1](#). Για την περίπτωση του [Δ18/50/1](#), αντίστοιχος μπορεί να θεωρηθεί ο τύπος 10 της Τσουνγκιζας³⁸⁷. Το σχήμα της λεκανίδας απαντά στην θέση ήδη από την πρώιμη ΠΕ ΙΙ³⁸⁸. Οι επιφάνειες είτε είναι εσωτερικά και εξωτερικά ολόβαφες είτε είναι ολόβαφες εσωτερικά, ενώ εξωτερικά επιχρισμένες μόνον στο ύψος του χείλους. Σπανίως εσωτερικά το επίχρισμα περιορίζεται στο χείλος. Στην Λέρνα αντίστοιχος μπορεί να θεωρηθεί ο τύπος 3 των λεκανίδων («basins») αλλά και ο τύπος 4³⁸⁹. Από τους δύο τύπους πιο πιθανό παράλληλο μπορεί να θεωρηθεί ο τύπος 4, καθώς σε αυτόν τον τύπο περιλαμβάνονται λεκανίδες με επίχρισμα μόνο στην εσωτερική επιφάνεια, ενώ στον τύπο 3 το επίχρισμα καλύπτει συνολικά το αγγείο. Οι τύποι χρονολογούνται κυρίως στην ΠΕ ΙΙ, στην φάση ΙΙΒ, ενώ εισέρχονται και στην φάση ΙΙΙC.

Το [Δ18/3/12](#) είναι εμφανώς μεγαλύτερου μεγέθους. Το χείλος του είναι διατομής T και τονισμένο εξωτερικά. Εξωτερικά το επίχρισμα περιορίζεται στο χείλος, ενώ καλύπτει συνολικά την εσωτερική επιφάνεια. Αν και αρκετά αποσπασματικό, σχετίζεται με τον τύπο 5 των λεκανίδων της Λέρνας που χρονολογούνται κυρίως στην φάση ΙΙΙC³⁹⁰.

Οι δακτυλιόσχημες βάσεις [Δ18/8/1](#), [Δ18/59/1](#) σχετίζονται ενδεχομένως με λεκανίδες. Το γεγονός ότι ταυτίζονται με το συγκεκριμένο σχήμα σχετίζεται με το εύρος της βάσης (15-22 εκ.) τα παχέα τοιχώματα και το γεγονός ότι το εσωτερικό φέρει επίχρισμα. Λεκανίδες με δακτυλιόσχημη βάση υπάρχουν και στην Λέρνα³⁹¹. Από άποψη μεγέθους πλησιέστερος μπορεί να θεωρηθεί ο τύπος 4 της Λέρνας, ωστόσο σε αυτό τον τύπο δεν έχει τεκμηριωθεί η ύπαρξη ολόβαφων επιφανειών, όπως στον τύπο 1. Ωστόσο, σε αυτές τις περιπτώσεις δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί η σχέση τους με το συγκεκριμένο σχήμα.

Λοπάδες

³⁸⁷ Pullen 2011, 357-358, fig.5.71.10.

³⁸⁸ Pullen 2011, 181.

³⁸⁹ Wiencke 2000, 542, fig.II.75.

³⁹⁰ Wiencke 2000, 542, 544, fig. II.75.

³⁹¹ Wiencke 2000, fig.II.75.

Με λοπάδα σχετίζεται το όστρακο **Δ18/58/8** (Σχ.7). Πρόκειται για την μόνη λοπάδα στο υλικό του οικοπέδου Μινασιάν, που εντάσσεται σε λεπτότεχνο κεραμικό ρυθμό. Οι περισσότερες λοπάδες είναι χονδροειδείς, συνεπώς, εκτενής αναφορά στις λοπάδες γίνεται στον κεραμικό ρυθμό Χο.

Πυξίδες

Πρόκειται για κλειστά αγγεία μικρού μεγέθους που δεν ξεπερνούν τα 8 εκ., όπως γνωρίζουμε με βάση τα καλύτερα σωζόμενα παραδείγματα της Λέρνας. Πέραν του μεγέθους τους, τα όστρακα του Αιγίου δεν έχουν σχέση με τις ΠΚ πυξίδες και είναι πολύ σπάνιο σχήμα. Στον οικισμό της Λέρνας, οι πυξίδες, αν και σώζονται αρκετά καλά, αποτελούν μικρό ποσοστό της κεραμικής και φαίνεται πράγματι ότι έπαιζαν κάποιον ιδιαίτερο ρόλο. Η χρήση τους εδώ, όπως και σε άλλες θέσεις, δεν μπορεί να διευκρινιστεί.

Λόγω του μικρού αριθμού οστράκων που σχετίζονται με το συγκεκριμένο σχήμα, δεν διακρίνονται γενικότερες τάσεις ως προς την επεξεργασία της επιφάνειας.

Κατασκευαστικά ίχνη

Στην εσωτερική επιφάνεια των πυξίδων Δ18/11/5 και Δ18/60/6 διακρίνονται ίχνη από την προσαρμογή των κουλούρων, ενδεικτικά της τεχνικής που ακολουθήθηκε, τουλάχιστον για το ανώτερο τμήμα του αγγείου. Το στόμιο ενδέχεται να κατασκευαζόταν ξεχωριστά και να προσαρμοζόταν στο αγγείο στην συνέχεια, όπως φαίνεται από τα ίχνη της προσαρμογής στο Δ18/60/6 ή πιθανώς η δυσκολία εξομάλυνσης της επιφάνειας σε αυτό το σημείο άφησε πιο εμφανή ίχνη της κουλούρας.

Τυπολογικές Κατηγορίες

Σε πυξίδα ανήκει το **Δ18/60/6** (Εικ.28) με το χαρακτηριστικό ανασηκωμένο χείλος, καθώς και το **Δ18/11/5** με στόμιο τύπου «hole mouth». Τα συγκεκριμένα παραδείγματα δεν προσφέρουν περαιτέρω πληροφορίες αλλά η σημασία τους έγκειται στο ότι τεκμηριώνουν την ύπαρξη του σχήματος στο κεραμικό ρεπερτόριο του Αιγίου και στον συγκεκριμένο κεραμικό ρυθμό. Η χρονολόγηση του πρώτου στην Φάση Ι, συμφωνεί και με τα δεδομένα της Λέρνας, όπου οι πυξίδες δεν φαίνεται να

συνεχίζουν στην φάση III³⁹² και δεν αποτελούν στοιχείο ύστερης χρονολόγησης.

«Tankards»

Ως «tankard» ορίζεται εδώ ένα κλειστό αγγείο απιόσχημου ή ωοειδούς σχήματος, με συνήθως δύο, και πολύ σπάνια μία, κατακόρυφες λαβές, πάνω από το ύψος της μεγίστης διαμέτρου της κοιλίας. Απαντά σε διάφορα μεγέθη που διαμορφώνουν δύο τάσεις, μία μεγαλύτερου μεγέθους και μία μικρότερη, των οποίων οι διαφορές θα αναλυθούν. Επίσης, διαμορφώνονται δύο παραλλαγές με βάση το χείλος, μία με κυματοειδές χείλος και άλλη μία με απλό χείλος, έξω νεύον, έσω νεύον ή διακρινόμενο χείλος. Στο Αίγιο συνηθίζεται η παραλλαγή του τύπου κυματοειδές χείλος.

Ο όρος «tankard» στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής δεν πρέπει να προκαλέσει σύγχυση, γιατί, στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία, άλλοτε αποδίδει το μόνωτο χοανοειδές κύπελλο της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί και άλλοτε το ΠΕ III σχήμα. Στο οικόπεδο Μινασιάν του Αιγίου ο όρος αναφέρεται αυστηρά στο σχήμα, που περιγράφεται παραπάνω. Χρονολογείται, όπως και το σύνολο του υλικού, στην ώριμη ΠΕ II περίοδο.

Οι διαθέσιμες πληροφορίες δεν επαρκούν προκειμένου να διατυπωθεί κάποια άποψη ως προς την χρήση του συγκεκριμένου σχήματος. Πρόκειται για επιτραπέζιο αγγείο που, με βάση το μέγεθός του, θα πρέπει να συνδεθεί κυρίως με την κατανάλωση ποτού και όχι με την αποθήκευση ή το μαγείρεμα. Η πιθανότητα να αποτελεί αγγείο πόσεως δεν είναι αρκετά ισχυρή καθώς, στην περίπτωση του τύπου με το κυματοειδές κύπελλο κάτι τέτοιο θα καθίστατο αδύνατο. Πιο πιθανό είναι να αποτελεί αγγείο, του οποίου θα αντλούσαν το περιεχόμενο με αρύταινες. Στην περίπτωση του τύπου με απλό χείλος δεν μπορεί να αποκλειστεί και η χρήση του ως αγγείου πόσεως.

«Tankard» I

Αποτελεί ένα από τα πιο χαρακτηριστικά σχήματα της κεραμικής του Αιγίου και είναι ιδιαίτερης σημασίας για την χρονολόγηση του οικισμού, δεδομένου ότι σχετίζεται με τον απόηχο της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί. Αναλυτική

³⁹² Wiencke 2000, 581-583.

αναφορά στον συγκεκριμένο τύπο αγγείου γίνεται από τον Rutter ³⁹³. Η διαφοροποίηση στα ποσοστά του Αιγίου μεταξύ των φάσεων I και II είναι χαρακτηριστική. Στην Φάση I μόλις το 6 % των διαγνωστικών οστράκων σχετίζεται με τον συγκεκριμένο τύπο, ενώ στην Φάση II το ποσοστό του σχήματος φτάνει το 31%.

Στην ΠΕ II το συγκεκριμένο σχήμα, όπως φαίνεται από τις διάφορες θέσεις στις οποίες απαντά, αλλά και από την κεραμική του Αιγίου, χαρακτηρίζεται από ωειδές πεπιεσμένο ή απιόσχημο σώμα με το σημείο μέγιστης διαμέτρου στο μέσον περίπου της κοιλίας, κατακόρυφες ταινιωτές λαβές σε σχήμα δακτυλίου και δακτυλιόσχημη βάση. Η βάση στον οικισμό του Αιγίου αναγνωρίζεται από την πιο παλιά διατομή του δακτυλίου, σε σχέση με τις υπόλοιπες δακτυλιόσχημες και από το γεγονός ότι το επίχρισμα καλύπτει την εξωτερική επιφάνεια του πυθμένα της βάσης, το οποίο δεν συνηθίζεται για τις δακτυλιόσχημες βάσεις άλλων σχημάτων.

Το συγκεκριμένο σχήμα φαίνεται ότι δεν χρονολογείται αποκλειστικά στην ΠΕ II, αλλά επιβιώνει σε ορισμένες θέσεις και στην ΠΕ III, όπως μαρτυρά η ύπαρξη περιπτώσεων που ανήκουν στον κεραμικό ρυθμό Αγ. Μαρίνας με διακόσμηση ανοιχτό επί σκοτεινού ³⁹⁴. Ωστόσο, προκειμένου να αντλήσουμε περισσότερες πληροφορίες για το συγκεκριμένο ζήτημα είναι απαραίτητη η πιο συστηματική μελέτη της κεραμικής από τον Ορχομενό και την Αγία Μαρίνα.

Επεξεργασία Επιφάνειας

Το επίχρισμα καλύπτει συνολικά την εξωτερική επιφάνεια, ενώ εσωτερικά, μία ζώνη στο ύψος του χείλους. Εξάιρεση αποτελεί το Δ18/44/1 που είναι ολόβαφο και εσωτερικά. Το επίχρισμα είναι ιδιαίτερα στιλπνό και, στις περιπτώσεις που χρονολογούνται στην Φάση II του Αιγίου, είναι αντίστοιχο του επιχρίσματος του κεραμικού ρυθμού Αγίας Μαρίνας, στοιχείο που είχε οδηγήσει την French στην τοποθέτηση του τύπου εντός της κεραμικής παράδοσης της Αγίας Μαρίνας και συνεπώς εντός της ΠΕ III ³⁹⁵. Το τμήμα που δεν καλύπτεται από επίχρισμα είναι σφουγγιχτό.

Κατασκευαστικά στοιχεία

³⁹³ Rutter 1995, 300.

³⁹⁴ French 1972, 21.

³⁹⁵ French 1972, 20.

Τα σωζόμενα όστρακα και ακέραια αγγεία του Αιγίου δεν παρέχουν επαρκείς πληροφορίες σχετικά με την με την κατασκευή. Όμως, φαίνεται ότι το μεγαλύτερο τμήμα του αγγείου κατασκευαζόταν με κουλούρες πηλού, όπως μαρτυρούν αρκετές επιφάνειες, στις οποίες διακρίνεται εξωτερικά η χαρακτηριστική ακανόνιστη κυματοειδής διαμόρφωση.

Τυπολογικές κατηγορίες (Σχ.8)

Στον τύπο αυτό ανήκουν τα Δ18/A1, Δ18/A/4, Δ18/1/1, Δ18/1/5, Δ18/3/2, Δ18/3/3, Δ18/3/4, Δ18/3/5, Δ18/3/6, Δ18/3/7, Δ18/10/1 (Εικ.29), Δ18/10/3, Δ18/11/3, Δ18/12/15, Δ18/12/16, Δ18/12/18 (Εικ.30), Δ18/13/2, Δ18/14/6, Δ18/14/7, Δ18/16/1, Δ18/18/1, Δ18/20/1, Δ18/24/1, Δ18/25/1, Δ18/44/1, Δ18/44/2, Δ18/52/2, Δ18/55/1, Δ18/55/2, Δ18/71/1, Δ18/71/4. Η επιφάνεια συνήθως φέρει επίχρισμα, που είναι ιδιαίτερα στιλπνό και καλύπτει συνολικά το εξωτερικό του αγγείου, ενώ εσωτερικά περιορίζεται στο ύψος του χείλους. Το τμήμα της εσωτερικής επιφάνειας που δεν φέρει επίχρισμα είναι έντονα σφουγγιχτό. Στο μοναδικό καλά σωζόμενο παράδειγμα του οικισμού, το Δ18/A1, οι κυματοειδείς διαμορφώσεις του χείλους ανέρχονται σε έξι, στοιχείο που κατά πάσα πιθανότητα, ισχύει για την πλειονότητα των οστράκων του Αιγίου. Οι λαβές, όπου σώζονται, είναι κατακόρυφες ταινιωτές και είναι τοποθετημένες πάνω από το ύψος της μεγίστης διαμέτρου του αγγείου. Οι περισσότερες περιπτώσεις υποθέτουμε ότι είχαν δύο λαβές. Ωστόσο, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να υπάρχει τύπος με μία λαβή, λόγω της αποσπασματικότητας του υλικού.

Στην Θήβα το σχήμα εντάσσεται στην ομάδα Β³⁹⁶ και αναφέρεται ως αμφοροειδές ποτήρι με δαντελωτό χείλος. Σε νεώτερες έρευνες έχουν διακριθεί δύο τύποι ένας μικρότερος και ένας μεγαλύτερος. Ο μικρότερος χαρακτηρίζεται ως «κύπελλο με γλωσσωτό χείλος». Έχει ωοειδές σώμα, δύο κατακόρυφες λαβές, συνήθως ταινιωτές, που ξεκινούν από τον ώμο και φτάνουν είτε στο σημείο της μεγίστης διαμέτρου της κοιλίας είτε πλησίον αυτού. Η βάση είναι είτε επίπεδη είτε δακτυλιόσχημη³⁹⁷. Πρόκειται για σχήμα μικρού μεγέθους, με διάμετρο που κυμαίνεται μεταξύ 6.5-9 εκ. Στην περίπτωση του Αιγίου, μόνο το Δ18/10/1 μπορεί να συσχετιστεί με ασφάλεια με αυτόν τον μικρότερο τύπο. Παράλληλο απαντά και στον

³⁹⁶ Κόνσολα 1981, 122.

³⁹⁷ Ψαράκη 2014, 102.

Ορχομενό με αμφικωνικό σώμα και δακτυλιόσχημη βάση³⁹⁸. Στην Θήβα ο τύπος μοιάζει περισσότερο με το παράδειγμα από το Αίγιο. Το ποσοστό στην Θήβα δεν ξεπερνά το 1.5%³⁹⁹.

Με τον μεγαλύτερο τύπο φαίνεται ότι σχετίζεται η πλειονότητα των χαρακτηριστικών οστράκων του Αιγίου. Στο Αίγιο το σχήμα έχει απιόσχημο σώμα και φέρει δύο λαβές, που ξεκινούν από το ύψος του ώμου και καταλήγουν, όπως και στην περίπτωση του μικρότερου τύπου, πλησίον της μέγιστης διαμέτρου. Σε αρκετές περιπτώσεις, που σώζεται μόνον η μία λαβή, δεν μπορεί να αποκλειστεί το αγγείο να είναι μόνωτο, αν και στην κεραμική από το Αίγιο, αυτό δεν θεωρείται πολύ πιθανό. Η διάμετρος του χείλους στα καλύτερα σωζόμενα παραδείγματα είναι περίπου 16 εκ. και το ύψος, με βάση το Δ18/Α1, το οποίο είναι το μόνο στο οποίο σώζεται συνολικά η διατομή φτάνει τα 16.4 εκ. Οι κυματοειδείς διαμορφώσεις του χείλους υπολογίζονται στις έξι.

Στην Θήβα ο μεγαλύτερος τύπος, που ορίζεται ως δίωτο απιόσχημο ή σφαιρικό ευρύστομο αγγείο με γλωσσωτό χείλος, έχει διάμετρο χείλους μεταξύ 12-16 εκ. ύψος μεταξύ 13-21 εκ. Το ποσοστό του κυμαίνεται στο 4% του συνόλου της κεραμικής⁴⁰⁰.

Στον Ορχομενό το σχήμα παρουσιάζει ποικιλομορφία, η οποία ενδεχομένως σχετίζεται και με την χρονολόγηση του. Με μεγαλύτερη βεβαιότητα στην ΠΕ II χρονολογούνται δύο περιπτώσεις από την ανασκαφική συνάφεια των βόθρων⁴⁰¹. Η βάση στο ένα αποκαθίσταται ως δακτυλιόσχημη, ενώ στο δεύτερο ως επίπεδη. Το χείλος σχηματίζει έξι κυματοειδείς διαμορφώσεις και ως προς το μέγεθος είναι αντίστοιχο αυτών του Αιγίου. Αυτές οι περιπτώσεις από την Θήβα και τον Ορχομενό έχουν πεπιεσμένη κοιλία, χαρακτηριστικό που δεν απαντά στο Αίγιο, όπου τα περισσότερα παραδείγματα τονίζονται κυρίως σε ύψος. Στον Ορχομενό, οι περιπτώσεις που τονίζονται περισσότερο σε ύψος⁴⁰², πιθανών να χρονολογούνται σε πιο ύστερο στάδιο που ενδεχομένως εισέρχεται στην ΠΕ III. Ωστόσο, σε αντίθεση με το σχήμα του Αιγίου, το σημείο της μέγιστης διαμέτρου βρίσκεται αρκετά χαμηλά, ενδεχομένως χρονολογούνται σε πιο ύστερο στάδιο, που εισέρχεται πιθανότητα στην ΠΕ III, ενώ υπάρχουν παραδείγματα του σχήματος με διακόσμηση ανοιχτό επί

³⁹⁸ Kunze 1934, 32-33, taf.XI3b.

³⁹⁹ Ψαράκη 2014, 102, εικ.2.8.

⁴⁰⁰ Ψαράκη 2014, 103-104.

⁴⁰¹ Kunze 1934, 31 taf. X.

⁴⁰² Kunze 1934, taf.XI. 1-3β.

σκοτεινού⁴⁰³. Επίσης, στις περιπτώσεις που θεωρούμε ότι χρονολογούνται στην ΠΕ ΙΙΙ, οι λαβές είναι συχνά σε σχήμα θηλιάς.

Αντίστοιχα αγγεία έχουν βρεθεί και στον οικισμό Λατούφι της Βοιωτίας⁴⁰⁴ χρονολογούμενα στην ΠΕ ΙΙ, όπως και στην Κίρρα⁴⁰⁵. Στην Εύτρηση το σχήμα φέρει ενδεχομένως μία λαβή⁴⁰⁶. Στο εσωτερικό φέρει επίχρισμα μόνο στο ύψος του χείλους.

Το σχήμα στην περιοχή της Αττικής είναι αντίστοιχο με αυτό του Αγίου, αλλά έχει πιο κλειστό στόμιο, το οποίο σχηματίζεται συνήθως από τέσσερις κυματοειδείς διαμορφώσεις⁴⁰⁷. Η διάμετρος του χείλους κυμαίνεται στα 8.5-11 εκ., η διάμετρος της κοιλίας στα 18 εκ. και το ύψος του στα 18-20 εκ⁴⁰⁸. Έχει εντοπισθεί στην Μερέντα⁴⁰⁹, ενώ στο Κορωπί έχει εντοπιστεί μία παραλλαγή του τύπου, η οποία φέρει μία λαβή και υπερυψωμένη βάση-πόδι⁴¹⁰. Στο Κορωπί σώζεται επίσης χαρακτηριστικό παράδειγμα, που φέρει, όπως τα περισσότερα, έξι κυματοειδείς διαμορφώσεις⁴¹¹, αλλά ανήκει σε διαφορετικό κεραμικό ρυθμό.

Στην Αχαΐα, εκτός από το Αίγιο, αναφέρονται όστρακα χείλεων του συγκεκριμένου τύπου, στο Τείχος Δυμαίων⁴¹², ορισμένα στην κατηγορία των μερικώς επιχρισμένων. Το σχήμα εντοπίστηκε, επίσης, σε ΠΕ ΙΙ στρώματα στον οικισμό στο Κοτρώνι Πατρών⁴¹³. Στον ίδιο τύπο φαίνεται ότι ανήκει και αποκατεστημένο δίωτο αγγείο με μελανό επίχρισμα κάτω από τις λαβές και δακτυλιόσχημη βάση από την Τίρυνθα⁴¹⁴.

Εκτός ηπειρωτικού χώρου ο τύπος έχει εντοπιστεί στο Δασκαλειό στην φάση C⁴¹⁵ και στην Αγία Ειρήνη ΙΙΙ⁴¹⁶.

«Tankard» 2

⁴⁰³ Kunze 1934, XII-XIII

⁴⁰⁴ Ψαράκη 2016, 766.

⁴⁰⁵ Dor et al. 1960, 68, pl.xxvi.a, b, c;.

⁴⁰⁶ Goldman 1931, 120, 122, fig. 165, n.191-192.

⁴⁰⁷ Ntouni 2015, 272.

⁴⁰⁸ Ntouni 2015, 286.

⁴⁰⁹ Ntouni 2015, 288.

⁴¹⁰ Ntouni 2015, fig.17.K153.

⁴¹¹ Ανδρίκου 2013, 176, εικ.6.

⁴¹² Μαστροκόστας 1962, 131, Μαστροκόστας 1965, 129, πιν.160.α,4.

⁴¹³ Ευχαριστώ την αρχαιολόγο κα. Κ. Ακτύπη για την πληροφορία. Μια πρώτη παρουσίαση της κεραμικής έγινε στο πλαίσιο του Αρχαιολογικό Έργο Πελοποννήσου 2, που διεξήχθη στην Καλαμάτα. Για προκαταρκτικές αναφορές στην θέση βλ. Παπακόστα 2009, Παπακόστα 2010, Ακτύπη 2011, Ακτύπη 2012.

⁴¹⁴ Βερδελής 1956, 4, εικ.6.

⁴¹⁵ Sotirakopoulou 2016, 216, fig.4.1.26.

⁴¹⁶ Wilson 1999, 143, pl.93.III-562.

Ο δεύτερος τύπος του «tankard» που χαρακτηρίζεται από απλό χείλος είναι, επίσης, χαρακτηριστικός της κεντρικής Ελλάδας, όπως φαίνεται από το υλικό της Θήβας⁴¹⁷. Δεν διαφέρει ουσιωδώς στα γενικότερα χαρακτηριστικά του, από την παραλλαγή με το κυματοειδές χείλος.

Στο Αίγιο είναι πολύ λιγότερο δημοφιλές σε σχέση με το «tankard» 1, αποτελώντας μόλις το 2% στον συγκεκριμένο κεραμικό ρυθμό, κατά την Φάση Ι. Στην Φάση ΙΙ ο τύπος δεν σώζεται στα ΕπΣτ1.

Το χείλος μπορεί να είναι έξω νεύον, έσω νεύον ή μη διακρινόμενο, παρόμοιο με αυτό των κυμβών αλλά μεγαλύτερου πάχους και συνήθως τετράγωνης διατομής. Το σώμα έχει ελαφρώς συγκλίνοντα τοιχώματα στο άνω μέρος του αγγείου. Πολλές φορές είναι δύσκολο να διακριθεί από τις κύμβες, αλλά, συχνά, το χείλος είναι ελαφρώς πεπλατυσμένο, κάτι που δεν συνηθίζεται στις κύμβες. Χαρακτηρίζεται από πολύ συμπαγές επίχρισμα και το μέγεθος του μπορεί να είναι μεγαλύτερο από αυτό της κύμβης. Η διάμετρος στις περιπτώσεις του Αιγίου κυμαίνεται από τα 17-26 εκ. και, παρόλο που δεν σώζεται συνολικά το προφίλ τους, φαίνεται ότι ορισμένα από αυτά ήταν μεγάλα σε ύψος.

Επεξεργασία Επιφάνειας

Τα αγγεία εξωτερικά είναι ολόβαφα, ενώ εσωτερικά φέρουν επίχρισμα μόνο στο ύψος του χείλους. Η υπόλοιπη εσωτερική επιφάνεια είναι σφουγγιχτή, αρκετές φορές με έντονα ίχνη του εργαλείου. Το Δ18/11/6 διαφοροποιείται ως προς την επεξεργασία της επιφάνειας, καθώς είναι επιχρισμένο εξωτερικά, μόνο στο ύψος του χείλους, ενώ μέσα είναι επιχρισμένο συνολικά.

Κατασκευαστικά στοιχεία

Από κατασκευαστική άποψη τα σωζόμενα όστρακα από «tankards» δεν προσφέρουν επαρκείς πληροφορίες. Με βάση τις περιορισμένες ενδείξεις, όπως η κυματοειδής διαμόρφωση της επιφάνειας και κάποιες λοξές ρωγμές στην τομή των οστράκων, κατασκευάζονταν με την τεχνική των κουλούρων. Το γεγονός, επίσης, ότι τα περισσότερα σωζόμενα παραδείγματα είναι θραυσμένα στο ύψος του χείλους υποδεικνύουν ότι η θραύση έχει γίνει στο ύψος της σύνδεσης, κάποιων εκ των ανώτερων κουλούρων.

⁴¹⁷ Κόνσολα 1981, 122.

Τυπολογικές κατηγορίες (Σχ.8-9)

Τα Δ18/3/1, Δ18/11/6, Δ18/35/6, Δ18/52/3, είναι χαρακτηριστικές περιπτώσεις όστράκων χειλέων, που σχετίζονται με αυτό το σχήμα. Με τον ίδιο τύπο ίσως σχετίζεται και το **Δ18/4/4**. Οι λαβές είτε βρίσκονται στο ύψος του χείλους, όπως φαίνεται στην περίπτωση του Δ18/3/1 είτε λίγο πιο κάτω από το χείλος, όπως στο όστρακο Δ18/52/3. Στα Πευκάκια παρόμοιο αγγείο απαντά ήδη από την τοπική φάση 3⁴¹⁸, η οποία είναι σύγχρονη της ομάδας Α της Θήβας. Στην συγκεκριμένη περίπτωση δεν αποκλείεται να πρόκειται για κάποιο τοπικό σχήμα, το οποίο τυχαίνει να είναι παρόμοιο, γεγονός που εξηγεί και την σχετικά πρόωμη χρονολόγηση. Ο τύπος απαντά επίσης στην Αίγινα ΙΙΙ⁴¹⁹. Αντίστοιχο αγγείο σε διαφορετικό ρυθμό απαντά στο Άγιο Δημήτριο Ηλείας, το οποίο δεν θα ξεπερνούσε τα 20 εκ. και το οποίο χρονολογείται στην ΙΙβ φάση του οικισμού⁴²⁰, που αντιστοιχεί στην ώριμη ΠΕ ΙΙ. Σημαντικό ως προς την χρονολόγηση αυτού του τύπου είναι ότι, στην Μάνικα, θεωρείται ότι κάποια από τα στρώματα, στα οποία εντοπίζεται το συγκεκριμένο σχήμα, δεν χρονολογούνται στην ΠΕ ΙΙΙ αλλά στην ΠΕ ΙΙΒ⁴²¹. Στο εύρημα του Δοκού, που επίσης χρονολογείται εντός της ΠΕ ΙΙ, διακρίνεται μία παραλλαγή με απιόσχημο σώμα και μία κατακόρυφη λαβή, ελαφρώς υπερυψωμένη⁴²². Στο Αίγιο το σχήμα χρονολογείται κατά κανόνα στην Φάση ΙΙ.

Οι μεμονωμένες λαβές και οι βάσεις μπορεί να προέρχονται είτε από τον τύπο με το κυματοειδές χείλος είτε από τον τύπο με το απλό χείλος. Βάσει των στατιστικών τα περισσότερα όστρακα θα σχετίζονται με τον πρώτο, που είναι πιο συνηθισμένος στο Αίγιο.

Οι λαβές (Σχ.9) είναι όλες κατακόρυφες ταινιωτές, κοίλες εξωτερικά: **Δ18/3/2**, **Δ18/3/3**, **Δ18/3/4**, **Δ18/3/13**, **Δ18/10/1**, Δ18/11/9, **Δ18/12/15**, Δ18/13/6, Δ18/18/2, **Δ18/21/2**, **Δ18/34/3**, **Δ18/71/2**. Οι λαβές **Δ18/11/9**, **Δ18/18/2** και **Δ18/71/2** στην εσωτερική πλευρά διαμορφώνονται διπλές. Σε κάποιο μεγάλου μεγέθους «tankard» ανήκει και η πλατειά ταινιωτή λαβή Δ18/12/17.

Οι βάσεις (Σχ.9) είναι αρκετά χαρακτηριστικές, κοίλες υπερυψωμένες και

⁴¹⁸ Christmann 1996, taf.13.12.

⁴¹⁹ Walter and Felten 1981, 157 taf.88.

⁴²⁰ Zachos 2008, 85, fig.54.33/81.

⁴²¹ Σάμψων 1985, 136.

⁴²² Vasiliadis et al. 2000-2001, fig.1, 2.

σχηματίζουν αποστρογγυλεμένο δακτύλιο. Επίσης, είναι ελαφρώς κυρτές στην εξωτερική επιφάνεια του πυθμένα. Συγκεκριμένα πρόκειται για τις Δ18/3/8, Δ18/3/9, Δ18/12/20, Δ18/42/1, Δ18/68/4, Δ18/74/1. Ιδιαίτερη είναι η βάση Δ18/12/20, που διαμορφώνει αυλάκωση στο σημείο έδρασης του δακτυλίου και για την οποία δεν είμαστε βέβαιοι, αν σχετίζεται με tankard.

Φιάλες

Οι φιάλες αποτελούν χαρακτηριστικό σχήμα της ΠΕ II και είναι το συχνότερο μεταξύ των λεπτότεχνων αγγείων. Πρόκειται για ανοιχτό κωνικό σχήμα, συνήθως μικρού μεγέθους, ενώ υπάρχουν ορισμένες εξαιρέσεις μεγαλύτερων φιαλών. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στην Λέρνα ΠΙC-D οι φιάλες αποτελούν το ένα τρίτο του συνόλου της κεραμικής των συγκεκριμένων φάσεων⁴²³. Το σχήμα απαντά σε όλες τις ΠΕ II θέσεις και χαρακτηρίζεται από διαχρονικότητα, αφού εμφανίζεται ήδη από την Νεολιθική περίοδο και η παραγωγή του συνεχίζεται και κατά την ΠΕ ΙΙΙ-ΜΕ περίοδο.

Συνήθως, λίγο κάτω από το χείλος σχηματίζει έντονη καμπή όπου βρίσκεται και το σημείο της μέγιστης διαμέτρου του αγγείου. Σε αρκετές περιπτώσεις η καμπή είναι αρκετά έντονη και σχηματίζει γωνίωση. Πάνω από την καμπή, το χείλος είναι έσω νεύον, ενώ υπάρχει και μία ομάδα φιαλών με διατομή S. Το σημείο της μέγιστης διαμέτρου βρίσκεται και σε αυτή την περίπτωση κάτω από το χείλος. Η βάση είναι πολλές φορές δακτυλιόσχημη ή κοίλη υπερυψωμένη, ενώ υπάρχουν και επίπεδες βάσεις. Λαβές δεν συνηθίζονται, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις υπάρχουν αποφύσεις, με κάποια χαρακτηριστικά παραδείγματα από την Τσουνγκιζα⁴²⁴.

Η αποσπασματικότητα του υλικού του Αιγίου δεν επιτρέπει να ορίσουμε εδώ το ακριβές ύψος τους. Με βάση τα καλύτερα σωζόμενα παραδείγματα της Λέρνας, το ύψος τους κυμαίνεται στα 4-8 εκ. με τα περισσότερα να κυμαίνονται στο εύρος των 5-7 εκ., στοιχείο που συμφωνεί και με τα λίγα ακέραια παραδείγματα του Αιγίου. Η διάμετρος του χείλους στην περίπτωση των φιαλών της Λέρνας κυμαίνεται από 10 έως 20 εκ., με τις περισσότερες περιπτώσεις να απαντούν στο εύρος των 12-15 εκ., στοιχείο που συμφωνεί και με τα δεδομένα από το οικόπεδο Μινασιάν, όπου η συντριπτική πλειονότητα κυμαίνεται μεταξύ 12-14 εκ. Αυτό το εύρος διαμέτρων χείλους ισχύει για όλες τις κατηγορίες λεπτότεχνων «airfirnis» φιαλών του υλικού του Αιγίου.

⁴²³ Wiencke 2000, 595.

⁴²⁴ Pullen 2011, 356.

Από την άποψη των ποσοστών, τα διαγνωστικά όστρακα φιαλών και οι λίγες καλύτερα σωζόμενες φιάλες στην κεραμική Φάση I αποτελούν το 34 % του κεραμικού ρυθμού, ενώ στην Φάση II το ποσοστό παρουσιάζει εμφανή μείωση, καταλαμβάνοντας το 11%.

Βάση του μεγέθους και της μορφολογίας τους, οι φιάλες εντάσσονται στα επιτραπέζια αγγεία. Μπορεί να συσχετιστούν, κυρίως με την κατανάλωση ποτού, ενώ οι μεγαλύτερες μπορεί να σχετίζονται με την κατανάλωση φαγητού.

Επεξεργασία Επιφάνειας

Παρατηρείται ότι, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, η εσωτερική επιφάνεια είναι ολόβαφη και στιλπνή, ενώ η εξωτερική φέρει επίχρισμα στο ύψος του χείλους. Σε λίγες περιπτώσεις οι φιάλες είναι ολόβαφες εσωτερικά και εξωτερικά, ή τουλάχιστον, στο μεγαλύτερο τμήμα της εξωτερικής επιφάνειας, όπως στα Δ18/52/1, Δ18/68/20 (Εικ.31), Δ18/22/1 και ενδεχομένως στο Δ18/46/2. Εξαίρεση αποτελεί, επίσης, το Δ18/69/1, το οποίο είναι ολόβαφο εξωτερικά, ενώ εσωτερικά φέρει επίχρισμα μόνο στο χείλος. Το επίχρισμα είναι συνήθως σκοτεινής απόχρωσης, μελανό και μόνο σε ορισμένες περιπτώσεις ελαφρώς πιο ανοιχτόχρωμο (Δ18/22/1, Δ18/12/21, Δ18/28/1, Δ18/64/1). Οι επιφάνειες που δεν φέρουν επίχρισμα είναι συνήθως σφουγγιχτές.

Το ακέραιο παράδειγμα της φιάλης Δ18/14/36 του Αιγίου, όπως και αρκετά όστρακα, των οποίων η διατομή σώζεται σε ικανοποιητικό βαθμό, υποδεικνύουν την ύπαρξη μίας τοπικής προτίμησης, με το επίχρισμα εσωτερικά να καλύπτει το σύνολο της επιφάνειας ή το μεγαλύτερο μέρος της, ενώ εξωτερικά να περιορίζεται στο ύψος του χείλους. Δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο, το επίχρισμα εσωτερικά να επεκτεινόταν μόνον ελαφρώς προς τα κάτω, όπως σε αντίστοιχες περιπτώσεις στην Λέρνα⁴²⁵ της φάσης III C, και όπως στον τύπο «Db-large band/ large overlap band» της τυπολογίας των επιχρισμάτων των Fossey & Mogelonsky.

Η βασική τάση στην τοποθέτηση του επιχρίσματος στο Αίγιο, δεν είναι δημοφιλής στην Λέρνα και την Τσουνγκιζα. Σε γενικές γραμμές, οι φιάλες με ολόβαφη επιφάνεια στις περισσότερες θέσεις απαντούν στα πρωιμότερα ΠΕ II στρώματα⁴²⁶, ενώ, στις πιο ώριμες φάσεις, όπως φαίνεται χαρακτηριστικά στην

⁴²⁵ Wiencke 2000, 405, fig.II.32.P592, 432, fig.II.44.P764.

⁴²⁶ Wiencke 2000, 597, 601, Weisshaar 1983, 598.

Τσουνγκιζα⁴²⁷ και στην Λέρνα⁴²⁸, προτιμάται το επίχρισμα να περιορίζεται εξωτερικά στο ύψος του χείλους και εσωτερικά είτε στο ύψος του χείλους είτε πιο χαμηλά.

Στην Λέρνα, στις φάσεις III-C-D, οι φιάλες όλων των τύπων, συμπεριλαμβανομένου και του τύπου 2, φέρουν επίχρισμα εξωτερικά και εσωτερικά στο ύψος του χείλους και, πλην ορισμένων εξαιρέσεων, δεν είναι ολόβαφες σε καμία από τις δύο επιφάνειες⁴²⁹. Μόνο σε μία περίπτωση της Λέρνας III-C, η εσωτερική επιφάνεια είναι ολόβαφη και η εξωτερική είναι επιχρισμένη μόνο στο ύψος του χείλους. Στην Τσουνγκιζα, στην τοπική ώριμη ΠΕ II φάση, που είναι σύγχρονη της Λέρνας III-A-πρώιμης III-C, ο αντίστοιχος τύπος φιάλης είναι πιο συχνά ολόβαφος⁴³⁰. Στην ίδια θέση, σε ορισμένες περιπτώσεις, και οι δύο επιφάνειες φέρουν επίχρισμα γύρω από το χείλος⁴³¹ ή εξωτερικά στο ύψος του χείλους με την εσωτερική επιφάνεια να είναι ολόβαφη⁴³², όπως, δηλαδή, συμβαίνει συχνά στο Αίγιο και σύμφωνα με τον τύπο «Eb-complete cover/ rim band»⁴³³ στο σύστημα των Fossey & Mogelonsky.

Σε άλλες θέσεις που χρονολογούνται αμιγώς σε ύστερα στάδια της ΠΕ II και σε συγχρονισμό με την φάση Καστριού, όπως στο Κορφάρι της Νάξου, οι αντίστοιχες φιάλες με καμπύλα τοιχώματα είναι ολόβαφες⁴³⁴, χαρακτηριστικό που δεν παρατηρείται στο Αίγιο.

Στις περιπτώσεις που σώζονται τα ίχνη της διαμόρφωσης της επιφάνειας είτε από κάποιο εργαλείο είτε από τα δάκτυλα του κεραμέα, αυτά είναι κατά κύριο λόγο οριζόντια και παράλληλα ως προς τα τοιχώματα, όπως αντίστοιχα παράλληλες θα ήταν και οι κινήσεις που θα εκτελούνταν από τον κεραμέα. Στα χαμηλότερα σημεία του αγγείου, πλησίον της βάσης, οι κινήσεις είναι συχνά λοξές.

Κατασκευαστικά στοιχεία

Σχετικά με την κατασκευή τους, λαμβάνεται υπ' όψη μία σειρά από ίχνη⁴³⁵. Η συνήθης θραύση των περισσότερων φιαλών κάτω από το ύψος της καμπής/ γωνίωσης, σε συνδυασμό με τις λοξές διαμορφώσεις και ρωγμές στην τομή, η διακύμανση του πάχους και η κυματοειδής διαμόρφωση της επιφάνειας, υποδεικνύουν την χρήση

⁴²⁷ Pullen 2011, 341.

⁴²⁸ Wiencke 2000, 597.

⁴²⁹ Wiencke 2000, 455, fig.II.56.P879.

⁴³⁰ Pullen 2011, 356.

⁴³¹ π.χ Pullen 2011, 410, fig.5.101.P511.

⁴³² π.χ Pullen 2011, 411-412, fig.5.102.523, 415, fig.5.105.535, 426, fig.5.113.590.

⁴³³ Fossey and Mogelonsky 1983, 123, fig.4.

⁴³⁴ Αγγελοπούλου 2014, 125-129.

⁴³⁵ βλ. στο παρόν Κεφ.9.2.3.

κουλούρων, τουλάχιστον για το ανώτερο τμήμα. Όπως και σε άλλους κεραμικούς ρυθμούς, το γεγονός ότι οι διαμορφώσεις είναι λοξές, υποδεικνύει ότι οι κουλούρες δεν τοποθετούνταν ακριβώς η μία πάνω στην άλλη, αλλά με ελαφριά κλίση. Σε λίγα όστρακα διακρίνονται διαμορφώσεις και σε χαμηλότερα σημεία του σώματος, που υποδεικνύουν ότι αντίστοιχη ήταν η τεχνική συνολικά για το συγκεκριμένο σχήμα. Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στο όστρακο Δ18/57/1, που έχει κοιλότητα χαμηλότερα της γωνίωσης, η οποία φαίνεται ότι σχετίζεται με την τεχνική των κουλούρων. Αντίστοιχες περιπτώσεις εντοπίζονται στην Τσουνγκιζα και την Λέρνα⁴³⁶. Στην ίδια φιάλη χαρακτηριστική είναι η ελαφρώς έξω νεύουσα απόληξη του χείλους, με χαρακτηριστικό παράλληλο από την Τσουνγκιζα⁴³⁷.

Τυπολογικές κατηγορίες

Λόγω του σημαντικού αριθμού φιαλών και των επιμέρους διαφοροποιήσεων που αυτές παρουσιάζουν κυρίως ως προς την διαμόρφωση του χείλους και του άνω μέρους του σώματος κρίνεται σκόπιμη η κατηγοριοποίηση τους, με την συμβολή των καλύτερα σωζόμενων αγγείων για κάθε περίπτωση.

α) Χαρακτηριστικός τύπος είναι η φιάλη με έσω νεύον χείλος τριγωνικής ή κυκλικής διατομής και αμφίκυρτα τοιχώματα (Σχ.9). Από τις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις είναι η φιάλη Δ18/14/36 και Δ18/67/18. Φιάλες που ενδεχομένως σχετίζονται με αυτό τον τύπο, με βάση κυρίως τη διαμόρφωση του χείλους, αλλά αποσπασματικά σωζόμενες είναι οι: Δ18/11/4, Δ18/19/1, Δ18/26/1, Δ18/60/3 και Δ18/61/3. Το Δ18/52/1 διαφοροποιείται ελαφρώς καθώς έχει αυλακωτή απόληξη.

Αντίστοιχος είναι ο τύπος 2 της Λέρνας⁴³⁸ και ο τύπος 7 της Τσουνγκιζας⁴³⁹, με επιμέρους μορφολογικές διαφοροποιήσεις, με πιο ψηλό ή χαμηλό χείλος και διαφορετικές διαμορφώσεις στην απόληξη του, που φαίνεται ότι δεν είναι καθοριστικές για την χρονολόγηση. Για τις περιπτώσεις του Αιγίου πλησιέστερη μορφολογικά είναι η τρίτη παραλλαγή του ώριμου τύπου 2 της Λέρνας⁴⁴⁰. Στην Λέρνα ο τύπος εμφανίζεται ήδη από την ύστερη φάση ΙΙΑ⁴⁴¹, κατά την πρώιμη ΙΙΙC⁴⁴² αλλά και στην φάση της οικίας των Κεράμων⁴⁴³. Μια πρώτη παρατήρηση στα

⁴³⁶ Pullen 2011, 386, fig.5.81.405, Wiencke 2000, 354, fig.II.11.P197.

⁴³⁷ Pullen 2011, 388, fig.5.82.415.

⁴³⁸ Wiencke 2000, 596.

⁴³⁹ Pullen 2011, 354-356, fig.5.71.7.

⁴⁴⁰ Wiencke 2000, fig.II.93.

⁴⁴¹ Wiencke 2000, II.14. P234.

⁴⁴² Wiencke 2000, 407, fig.2.232.P595, P596.

παραπάνω χείλη είναι ότι οι απολήξεις τους χαρακτηρίζονται συνήθως ως τριγωνικής διατομής. Παράλληλα απαντούν και στην Τίρυνθα, χρονολογούμενα ήδη από την φάση 7b, που αντιστοιχεί σε ώριμο στάδιο της ΠΕ II, πριν την εμφάνιση, όμως της πολιτισμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί⁴⁴⁴. Επίσης, παράλληλα από την περιοχή των αγροτικών φυλακών Τίρυνθας, έχουν συνήθως απόληξη κυκλικής διατομής⁴⁴⁵. Παρόμοιες φιάλες απαντούν στο Στρέφι Ηλείας⁴⁴⁶. Στην κεντρική Ελλάδα, στον Ορχομενό, είναι χαρακτηριστικά ορισμένα παραδείγματα με συνολικά επιχρισμένες επιφάνειες και επίπεδη βάση⁴⁴⁷, ενώ στην Εύτρηση αντίστοιχες περιπτώσεις χρονολογούμενες στην φάση VIII, έχουν δακτυλιόσχημη βάση⁴⁴⁸. Στην Αγία Ειρήνη, οι δακτυλιόσχημες βάσεις σε φιάλες με καμπύλα τοιχώματα είναι πιο χαρακτηριστικές για την φάση III⁴⁴⁹. Όλες οι παραπάνω περιπτώσεις χρονολογούνται σε ώριμα στάδια της ΠΕ II περιόδου. Για την περίπτωση του Αιγίου δεν διακρίνεται κάποια τάση προς κάποια από τις δύο κεραμικές φάσεις.

Σε μία ομάδα φιαλών κάτω από το χείλος σχηματίζεται γωνίωση (Σχ.9-10). Συγκεκριμένα πρόκειται για τα όστρακα Δ18/3/11, Δ18/18/4, Δ18/31/7, Δ18/38/2, Δ18/44/6, Δ18/44/7, Δ18/57/1, Δ18/60/4, Δ18/60/5, Δ18/61/2, Δ18/62/3, Δ18/62/4. Παρόμοιο είναι το Δ18/62/11 με χαρακτηριστικές εγχαράξεις στο χείλος, και τα Δ18/64/1, Δ18/29/6, στα οποία σώζεται μόνον η γωνίωση.

Αντίστοιχος είναι ο τύπος 7 της Τσουνγκιζας⁴⁵⁰ («small inturned bowl») που είναι πιο δημοφιλής από τον καμπυλόγραμμο (incurved bowl) στο πιο ώριμο στάδιο. Στην Τσουνγκιζα ο συγκεκριμένος τύπος είναι ελαφρώς πρωιμότερος σε σχέση με την χρονολόγηση της κεραμικής του οικοπέδου Μινασιάν. Σύμφωνα με την ορολογία της Λέρνας III, μορφολογικά αντίστοιχα είναι τα χείλη «carinated», «narrowly carinated», «plain tapered inturned» που σχετίζονται με τον τύπο 2. Στο τυπολογικό σύστημα της Περαχώρας Βουλιαγμένης⁴⁵¹ αντίστοιχος είναι ο τύπος χείλους III.4 («bevelled-molded»). Στην Λέρνα, το χαρακτηριστικό της γωνίωσης είναι πιο δημοφιλές και πιο τονισμένο στις φάσεις III-C-III-D⁴⁵². Στο Αίγιο η διαμόρφωση γωνίωσης είναι

⁴⁴³Wiencke 2000, 480, fig.II.63.P1062.

⁴⁴⁴Weisshaar 1981, abb.16,11.

⁴⁴⁵French and French 1971, 22 fig.1.9,10,11,12,13,14.

⁴⁴⁶Koumouzelis 1980, 70, fig.3, 5.

⁴⁴⁷Kunze 1934, 62, abb.25.a, c,d,e,i.

⁴⁴⁸Caskey and Caskey 1960, 155, fig.11.VIII.24.

⁴⁴⁹Wilson 1999, pl. 23, III-56-57.

⁴⁵⁰Pullen 2011, 354-356, fig.5.71.

⁴⁵¹Fossey and Mogelonksy 1983.

⁴⁵²Wiencke 2000, 596.

χαρακτηριστικό κυρίως της Φάσης Ι.

Το χείλος στις περιπτώσεις που έχουν γωνίωση είναι συνήθως τριγωνικής διατομής, ή σπανιότερα, κυκλικής διατομής, όπως τα Δ18/3/11 και Δ18/18/4.

Όσον αφορά την τοποθέτηση του επιχρίσματος, ισχύουν τα χαρακτηριστικά που αναφέρονται στις αμφίκυρτες φιάλες, με το επίχρισμα εξωτερικά να σταματά λίγο πιο χαμηλά από την γωνίωση.

β) Σε έναν αριθμό φιαλών, τα τοιχώματα δεν διαμορφώνουν τόσο έντονη καμπύλη όσο στις φιάλες της ομάδας α. Το χείλος είναι συχνά μη διακρινόμενο ή ελαφρώς έσω νεύον και χαρακτηρίζεται από ποικιλία διαμορφώσεων. Σε ορισμένες φιάλες το χείλος είναι τετράγωνης διατομής (Σχ.10). Χαρακτηριστικές περιπτώσεις είναι τα Δ18/18/5, Δ18/20/2, Δ18/58/7 και Δ18/67/2 με χαρακτηριστικά παράλληλα στον Άγιο Στέφανο⁴⁵³. Παράλληλο υπάρχει στον Άγιο Δημήτριο Ηλείας, το οποίο χρονολογείται στην τοπική φάση ΙΙΑ⁴⁵⁴. Η διαμόρφωση του χείλους είναι αντίστοιχη του τύπου III-3 των Fossey & Mogelonsky⁴⁵⁵. Παρόμοιο είναι το Δ18/62/12, του οποίου όμως η απόληξη παρουσιάζει ελαφρά και ακανόνιστη αυλάκωση.

Ορισμένες φιάλες διαμορφώνονται με μη διακρινόμενο χείλος συνήθως κυκλικής διατομής και με ελαφρώς συγκλίνοντα τοιχώματα (Σχ.10). Συγκεκριμένα πρόκειται για τα Δ18/28/1, Δ18/29/1, Δ18/35/3, Δ18/38/4, Δ18/57/22, Δ18/64/2. Αντίστοιχος είναι ο ώριμος τύπος 1 και πρώιμος τύπος 2 της Λέρνας, με τοιχώματα περισσότερο ή λιγότερο έντονα καμπύλα, των οποίων το χείλος δεν διακρίνεται πάντα από το προφίλ του αγγείου. Το χείλος αντιστοιχεί στο VI-1 της τυπολογίας των Fossey & Mogelonsky⁴⁵⁶. Παράλληλα απαντούν και στην Τίρυνθα, όπως φαίνεται, από αρκετά ώριμη ΠΕ ΙΙ φάση⁴⁵⁷.

Τα όστρακα Δ18/56/1, Δ18/70/4, Δ18/70/8 διαμορφώνουν χείλος T-Γ (Σχ.10). Στην Λέρνα αντίστοιχος είναι ο τύπος 2. Πλησιάζουν τον τύπο III-6, III-7 του τυπολογικού συστήματος Περαχώρας-Βουλιαγμένης.

Στις φιάλες αυτής της ομάδας η εφαρμογή του επιχρίσματος ποικίλει, με τις περισσότερες φιάλες είτε να είναι συνολικά επιχρισμένες είτε να έχουν μόνο την εσωτερική επιφάνεια συνολικά επιχρισμένη και την εξωτερική επιφάνεια τοπικά στο ύψος του χείλους. Φαίνεται ότι, στις περισσότερες περιπτώσεις που το επίχρισμα

⁴⁵³ MacGillivray 2008, 162-163, fig.4.3.46-54.

⁴⁵⁴ Zachos 2008, 68, fig.39.144/80.

⁴⁵⁵ Mogelonsky 1983, fig.1.

⁴⁵⁶ Mogelonsky 1983, fig.1.

⁴⁵⁷ Weisshaar 1982, 466, abb.77.13.

είναι τοπικό εξωτερικά, η χρονολόγηση γίνεται εντός της Φάσης II.

Παρά τις επιμέρους εξαιρέσεις, αυτή η ομάδα φιαλών χρονολογείται κυρίως στην φάση I.

γ) Χαρακτηριστικός είναι ο τύπος της φιάλης με διατομή S (Σχ.10). Το χείλος είναι έξω νεύον, ενώ πιο χαμηλά σχηματίζεται συνήθως γωνίωση. Σε αυτή την ομάδα περιλαμβάνονται τα Δ18/44/21, Δ18/44/33, Δ18/53/1, Δ18/58/1, 18/62/13, Δ18/69/1, και Δ18/68/20 (Εικ.31). Στα Δ18/70/2 και Δ18/70/3, το χείλος δεν είναι έντονα έξω νεύον αλλά είναι επικλινές ενώ και η φορά των τοιχωμάτων είναι αντίστοιχη με τα υπόλοιπα της συγκεκριμένης ομάδας.

Σύμφωνα με την ορολογία της Λέρνας III, μορφολογικά αντίστοιχα είναι τα χείλη «carinated, narrowly carinated», «plain tapered inturned», «plain tapered inturned» και τα IV-1, IV-2, V-4 των Fossey & Mogelonsky⁴⁵⁸. Οι φιάλες εντάσσονται στην ευρύτερη κατηγορία του τύπου 2 της Λέρνας. Χαρακτηριστικά είναι τα συνολικά επιχρισμένα παραδείγματα από την Λέρνα, χρονολογούμενα στην μέση φάση III C⁴⁵⁹ και το παλαιότερο με συνολικά επιχρισμένες και τις δύο επιφάνειες χρονολογούμενο στην III B-III C⁴⁶⁰. Το επίχρισμα εφαρμόζεται τοπικά στο χείλος κατά κύριο λόγο στην ύστερη ΠΕ II⁴⁶¹. Στην Τσουνγκιζα το αντίστοιχο σχήμα εντοπίζεται ήδη από το πρώιμο στάδιο της ύστερης ΠΕ II, όπως φαίνεται από αντίστοιχο παράδειγμα⁴⁶², ενώ κατά το ώριμο στάδιο της ύστερης ΠΕ II το συγκριμένο σχήμα γίνεται εμφανώς πιο δημοφιλές, συνήθως συνολικά επιχρισμένο ή, σπανίως, επιχρισμένο μόνο στο ύψος του χείλους⁴⁶³. Στην Τίρυνθα, στις περισσότερες περιπτώσεις τα αγγεία είναι κατά κανόνα συνολικά επιχρισμένα και εμφανίζονται στο στρώμα VI⁴⁶⁴ καθώς και στο στρώμα 9⁴⁶⁵. Χαρακτηριστικές είναι και οι συνολικά επιχρισμένες φιάλες, που βρέθηκαν σε πηγάδι με ταφές στον Χελιοτόμυλο Κορινθίας⁴⁶⁶, αλλά και στην κεντρική Ελλάδα με χαρακτηριστικά παραδείγματα στο Ρούφ⁴⁶⁷. Στην περίπτωση του Αιγίου κατά κανόνα οι φιάλες αυτής της ομάδας είναι συνολικά επιχρισμένες.

⁴⁵⁸ Fossey and Mogelonsky 1983, fig.1.

⁴⁵⁹ Wiencke 2000, 432, fig.II.44.P762, P763.

⁴⁶⁰ Wiencke 2000, fig.II.28, 398.

⁴⁶¹ Wiencke 2000, 423 fig.II.38.701.

⁴⁶² Pullen 2011, 395, fig.5.87.446.

⁴⁶³ χαρακτηριστικά τα Pullen 2011, 413, fig.5.103.527-528.

⁴⁶⁴ Weisshaar 1981, 252-253 abb.79.13,16, abb.82.11,12.

⁴⁶⁵ Weisshaar 1981, 357, abb.22.7.

⁴⁶⁶ Waage 1949, 419-420, pl.61.1.

⁴⁶⁷ Πετριτάκη 1980, 157, σχ.18.

Στην περίπτωση του οικοπέδου Μινασιάν, οι φιάλες που διαμορφώνονται κατ' αυτό τον τρόπο είναι κατά κύριο λόγο χαρακτηριστικές της Φάσης Ι.

δ) Σε αυτή την ομάδα περιλαμβάνονται φιάλες των οποίων τα τοιχώματα είναι εμφανώς πιο ανοιχτά από αυτά των υπολοίπων φιαλών. Χαρακτηριστικό σε αυτό τον κεραμικό ρυθμό είναι το Δ18/22/1, το οποίο αν και διατομής S, έχει διευρυνόμενα τοιχώματα και διαφέρει ελαφρώς από τις υπόλοιπες φιάλες διατομής S, πλησιάζοντας τυπολογικά τις φιάλες τύπου I της Λέρνας, που απαντούν με μεγάλη συχνότητα στην «Οικία των Κεράμων», με την βασική διαφορά ότι οι επιφάνειες είναι κατά κύριο λόγο άβαφες⁴⁶⁸. Στην ίδια ομάδα εντάσσεται και το όστρακο Δ18/22/2, το οποίο είναι επίσης πιο ανοιχτό σε σχέση με τις φιάλες των άλλων ομάδων, αλλά διαμορφώνει απόληξη τετράγωνης διατομής.

ε) Τα Δ18/28/1 και Δ18/57/22 είναι μεγαλύτερης διαμέτρου και σχετίζονται με τον τύπο «large saucer» της Λέρνας. Το χείλος σε αυτές τις περιπτώσεις είναι μη διακρινόμενο και κυκλικής διατομής. Παράλληλο με συνολικά επιχρισμένη επιφάνεια εντοπίζεται στην πρόιμη ΙΙΙΒ φάση της Λέρνας⁴⁶⁹, που συγκαταλέγεται στις ευμεγέθεις φιάλες-«large saucer», καθώς και σε πιο ώριμες φάσεις με επίχρισμα μόνο στο χείλος⁴⁷⁰.

Οι φιάλες δεν φέρουν λαβές, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις σώζονται αποφύσεις λίγο χαμηλότερα του χείλους. Το όστρακο Δ18/32/5 με διπλή μαστοειδή απόφυση αποτελεί ενδεικτική περίπτωση.

Οι βάσεις σε αυτό το σχήμα στο Αίγιο είναι δακτυλιόσχημες ή κοίλες υπερυψωμένες. Σε λίγες περιπτώσεις που σώζεται η βάση της φιάλης είναι δακτυλιόσχημη. Εντούτοις κάποιες περιπτώσεις μεμονωμένων κοίλων βάσεων ενδέχεται να συνδέονται με κύμβες. Είναι δύσκολο να γίνει διάκριση ανάμεσα σε βάσεις που σχετίζονται με φιάλες και σε αυτές που σχετίζονται με κύμβες, αν και, αυτές των φιαλών είναι μικρότερες σε διάμετρο. Για αυτό το λόγο και, όπως συνηθίζεται σε άλλες δημοσιεύσεις, οι βάσεις αντιμετωπίζονται σαν ξεχωριστό στοιχείο.

Βάσεις (Φιάλες και Κύμβες)

Η αποσπασματικότητα του υλικού του οικοπέδου Μινασιάν λειτουργεί

⁴⁶⁸ Wiencke 2000, 473, fig.II.61.1015-1018.

⁴⁶⁹ Wiencke 2000, 363, fig.II.15.P270.

⁴⁷⁰ Wiencke 2000, 429, fig.II.42.P733, Wiencke 2000, 439, fig.II.47.P805-P806.

ανασταλτικά ως προς τον συσχετισμό μεμονωμένων βάσεων με συγκεκριμένα σχήματα, ένα πρόβλημα που παρατηρείται και σε πολλές άλλες θέσεις⁴⁷¹. Σε περιπτώσεις σχημάτων, όπως στον ασκό ή την πρόχου, η διάκριση του σχήματος με βάση το κατώτερο τμήμα του αγγείου είναι πιο εύκολη, καθώς πρόκειται για κλειστά σχήματα, των οποίων η εσωτερική επιφάνεια είναι πιο αδρή σε σχέση με την εξωτερική ή την εσωτερική ανοιχτών σχημάτων και η τομή του σχήματος διαμορφώνει χαρακτηριστικές καμπύλες. Αντιθέτως, οι τύποι της δακτυλιόσχημης και της κοίλης υπερυψωμένης βάσης, συνδέονται εξίσου με το σχήμα της φιάλης και της κύμβης. Επιπλέον, στην περίπτωση της ΠΕ κεραμικής του Αιγίου, δακτυλιόσχημη βάση φέρουν και τα «tankards», με κυματοειδές ή απλό χείλος. Ωστόσο, οι δακτυλιόσχημες βάσεις που συνδέονται με «tankards», διαφοροποιούνται από τις άλλες, διότι φέρουν επίχρισμα στην εξωτερική επιφάνεια του πυθμένα και έχουν συνήθως ευρύ και παχύ δακτύλιο. Με βάση αυτό το κριτήριο, οι βάσεις που παρατίθενται παρακάτω συνδέονται είτε με το σχήματα της φιάλης είτε με αυτό της κύμβης. Λαμβάνοντας υπ' όψη κυρίως την κεραμική της Λέρνας, μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι δακτυλιόσχημες βάσεις με διάμετρο μικρότερη των 4 εκ. ανήκουν συνήθως σε φιάλες, ενώ οι βάσεις μεγαλύτερης διαμέτρου σε κύμβες. Τα λιγιστά ακέραια παραδείγματα του οικοπέδου Μινασιάν ενισχύουν την παραπάνω προσέγγιση, καθώς οι βάσεις που σχετίζονται με φιάλες είναι πιο μικρές σε μέγεθος, και συνήθως με διάμετρο μικρότερη των 4 εκ., με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα της κατηγορίας το Δ18/14/36.

Επιπλέον, με βάση τις πληροφορίες από το υλικό του Αιγίου, οι βάσεις που συνδέονται με κύμβες έχουν πυθμένα με πιο ανομοιογενές πλάσιμο, σε σχέση με τις φιάλες. Επίσης, οι υπερυψωμένες βάσεις του συγκεκριμένου κεραμικού ρυθμού ανήκουν πιο συχνά σε κύμβες, παρά σε φιάλες, όπως σημειώνεται στην αντίστοιχη κεραμική για την θέση της Λέρνας⁴⁷². Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση αυτές οι παρατηρήσεις έχουν σε μεγάλο βαθμό υποθετικό χαρακτήρα, επηρεάζονται από τα τοπικά χαρακτηριστικά κάθε κεραμικής παραγωγής και μπορούν να χρησιμοποιηθούν μόνο σαν ένα γενικό πλαίσιο.

Επεξεργασία Επιφάνειας

Σχετικά με την τοποθέτηση του επιχρίσματος, συνήθως παρατηρείται ότι οι

⁴⁷¹ Pullen 2011, 352.

⁴⁷² Wiencke 2000, 595.

περισσότερες κοίλες βάσεις και οι δακτυλιόσχημες βάσεις με ψηλό δακτύλιο φέρουν επίχρισμα και στην εξωτερική επιφάνεια του πυθμένα, ενώ οι υπόλοιπες δακτυλιόσχημες δεν ακολουθούν την ίδια τάση.

Κατασκευαστικά στοιχεία

Ως προς την κατασκευή των βάσεων, ίχνη, όπως ακανόνιστες διαμορφώσεις στο εσωτερικό του πυθμένα και τα ίχνη της ένωσης της βάσης με το σώμα, είναι ενδεικτικά της κατασκευής της βάσης από δύο έως τρία μέρη, τον δακτύλιο και τον πυθμένα ή τον δακτύλιο και δύο μέρη, που αντιστοιχούν στο εσωτερικό και το εξωτερικό τμήμα του πυθμένα, όπως φαίνεται στην βάση Δ18/12/31. Τα ίχνη από νυχιές στο Δ18/38/17 είναι πολύ πιθανό να σχετίζονται με πίεση από το εσωτερικό προς το εξωτερικό, με σκοπό την αποτελεσματικότερη προσαρμογή των μερών της βάσης. Τα εξογκώματα, υπό τη μορφή ομφαλών, στο εσωτερικό του πυθμένα, των Δ18/63/7 και Δ18/57/10 έχουν συνδεθεί με την μίμηση μεταλλικών προτύπων⁴⁷³. Εξίσου πιθανό είναι να διαμορφώνονταν λόγω της άσκησης πίεσης, κατά την προσαρμογή των μερών της βάσης.

Η εγχάραξη στην εξωτερική επιφάνεια του πυθμένα της βάσης Δ18/57/8, αποτελεί ενδεχομένως σημείο κεραμέως.

Τυπολογικές κατηγορίες (Σχ. 6)

Με βάση τα στοιχεία που παρατέθηκαν παραπάνω, πέραν του διαχωρισμού μεταξύ δακτυλιόσχημων και κοίλων υπερυψωμένων βάσεων θα γίνει μία απόπειρα διαχωρισμού των βάσεων, στις περιπτώσεις που είναι εφικτό, σε αυτές που ανήκουν σε κύμβες και σε αυτές που ανήκουν σε φιάλες.

Η πλειονότητα των βάσεων ανήκει στον δακτυλιόσχημο τύπο και χαρακτηρίζονται από ποικιλομορφία ως προς τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους⁴⁷⁴.

Σε αυτό τον τύπο ανήκουν οι Δ18/1/8, Δ18/17/3, Δ18/20/5, Δ18/20/6, Δ18/38/7, Δ18/44/14, Δ18/44/36, Δ18/52/5, Δ18/57/5, Δ18/57/6, Δ18/57/7, Δ18/57/8, Δ18/57/9, Δ18/57/10, Δ18/57/11, Δ18/58/3, Δ18/60/8, Δ18/60/9, Δ18/60/10, Δ18/60/11, Δ18/60/30, Δ18/61/16, Δ18/63/7, Δ18/63/24, Δ18/67/18, Δ18/71/20. Η βάση Δ18/22/4, είναι ελαφρώς πιο υπερυψωμένη από τις υπόλοιπες. Η διάμετρος των δακτυλιόσχημων βάσεων του Αγίου κυμαίνεται μεταξύ 4-8 εκ. Από αυτές τις βάσεις,

⁴⁷³ Nakou 2000, 35.

⁴⁷⁴ Weisshaar 1981, 224, abb.70.

λαμβάνοντας υπ' όψη κυρίως την διάμετρο, οι Δ18/22/4, Δ18/44/14, Δ18/57/2, Δ18/57/5, Δ18/58/3, Δ18/60/8, Δ18/60/9, Δ18/60/11, Δ18/61/16, Δ18/63/7, Δ18/63/24, Δ18/71/20 προέρχονται από κύμβες, ενώ με φιάλες σχετίζονται οι Δ18/38/7, Δ18/44/36, Δ18/52/5, Δ18/57/7, Δ18/57/9, Δ18/57/11

Ο δεύτερος χαρακτηριστικός τύπος βάσης είναι αυτός της κοίλης υπερυψωμένης, που ταυτίζεται με τον τύπο «pedestal» στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία. Σε αυτόν τον τύπο εντάσσονται οι Δ18/9/1, Δ18/38/6, Δ18/57/2, Δ18/61/4, Δ18/61/7, Δ18/63/9, Δ18/74/1. Η διάμετρος τους κυμαίνεται από 4-8 εκ. Οι μεγαλύτερες βάσεις Δ18/38/6, Δ18/61/4, Δ18/61/7, Δ18/74/1 συνδέονται κατά κανόνα με το σχήμα της κύμβης.

Με βάση τα παραπάνω, παρατηρούμε ότι οι βάσεις σε αυτά τα σχήματα είναι συνήθως δακτυλιόσχημες ή κοίλες υπερυψωμένες. Η εικόνα που προκύπτει από την μελέτη των βάσεων του Αιγίου, παρουσιάζει ομοιότητες κυρίως με αυτήν της Αττικής, της Κεντρικής Ελλάδας και της Λακωνίας, όπου, πέραν των δακτυλιόσχημων, απαντούν και οι κοίλες υπερυψωμένες. Αντιθέτως, στην Αργολιδο-Κορινθία υπερτερεί ο τύπος της δακτυλιόσχημης βάσης⁴⁷⁵. Όσον αφορά το επίχρισμα, όταν αυτό υπάρχει, δεν επεκτείνεται στο εξωτερικό του πυθμένα, με εξαίρεση ορισμένες βάσεις που ανήκουν στον τύπο της κοίλης υπερυψωμένης.

Δυσδιάγνωστα όστρακα (Σχ.11)

Το Δ18/54/1 (Εικ.32), ενδεχομένως ανήκει σε ασκό, ο οποίος επίσης απαντά σαν τύπος σε αυτή την κατηγορία. Η κεραμική ύλη είναι πιο χονδρόκοκκη από την υπόλοιπη κεραμική, αλλά η εξωτερική επιφάνεια χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερη επιμέλεια. Τα ακανόνιστα ίχνη, υπό την μορφή κοιλάνσεων και κυρτωμάτων στο εσωτερικό του, ίσως σχετίζονται με την κατασκευή τμήματος ή ολόκληρου του αγγείου με τεχνική διαφορετική αυτής των κουλούρων, όπως η κατασκευή με μήτρα.

Η βάση είναι επιπεδόκυρτη και το σώμα ενδεχομένως, ελαφρώς πεπιεσμένο. Βάσει της επεξεργασίας της εσωτερικής επιφάνειας, φαίνεται ότι πρόκειται για κλειστό σχήμα, οπότε σχετίζεται με τους ασκούς 4, 5, 6 της Λέρνας. Δεδομένης της αποσπασματικότητας του αγγείου, μπορεί να υποτεθεί ότι εντάσσεται στον τύπο 6 της Λέρνας, λόγω της σκοτεινόχρωμης επιφάνειας του και του μεγέθους του⁴⁷⁶. Σε αυτή την περίπτωση ο τύπος μοιάζει περισσότερο με τον τύπο 5 της Λέρνας. Εξίσου πιθανό

⁴⁷⁵ MacGillivray 2008, 175.

⁴⁷⁶ Wiencke 2000, 532.

είναι να μοιάζει να προσεγγίζει τον τύπο της ασκοπρόχου της φάσης Β της Θήβας⁴⁷⁷, με πιο χαρακτηριστικούς τους ασκούς του Ορχομενού⁴⁷⁸. Στην τελευταία περίπτωση το επίχρισμα που χρησιμοποιείται είναι αντίστοιχο με αυτό του αγγείου του Αιγίου. Το σχήμα είναι μεγαλύτερο σε ύψος σε αντίθεση με τα Πελοποννησιακά παραδείγματα που είναι μεγαλύτερα σε πλάτος. Η χαρακτηριστική στιλπνότητα του επιχρίσματος, σε συνδυασμό με την όψιμη χρονολόγηση του παραπέμπουν σε επιρροές του σχήματος από την κεραμική ομάδα Λευκαντί Ι. Το σχήμα, αν και παρόμοιο μεταξύ των διαφόρων θέσεων, φαίνεται ότι στην κεντρική Ελλάδα και ενδεχομένως στο Αίγιο, εντάσσεται στην ομάδα Β της Θήβας⁴⁷⁹, είναι μέρος της νέας κεραμικής παράδοσης. Αντίστοιχο αυτού του τύπου ασκού ενδέχεται να είναι και το όστρακο Α18/17/7 (Σχ.33), το οποίο δεν εντάσσεται σε συγκεκριμένο κεραμικό ρυθμό (Δυσ).

Το Α18/14/3 ανήκει σε κλειστό αγγείο με γωνίωση και γένεση πλατειάς ταινιωτής λαβής. Ενδεχομένως, πρόκειται για ασκό που αντιστοιχεί στους ασκούς τύπου 5 της Λέρνας⁴⁸⁰, με χρονολόγηση στην φάση ΙΙΙC. Λαμβάνοντας υπ' όψη ότι ο συγκεκριμένος ασκός από το Αίγιο φέρει σκοτεινόχρωμο επίχρισμα, όπως παρόμοιο της ομάδας Β της Θήβας μπορεί να δικαιολογηθεί μία πιο ώριμη χρονολόγηση και ο συσχετισμός του με τους ασκούς που χαρακτηρίζουν την περίοδο Λευκαντί Ι, χαρακτηριστικών για την Βοιωτία.

Ο ασκός απαντά σε μικρό ποσοστό στις περισσότερες ΠΕ θέσεις, και γενικά είναι σχετικά δυσδιάγνωστο σε αρκετές θέσεις⁴⁸¹. Στην Λέρνα παρατηρείται αύξηση στο ποσοστό του σχήματος από την φάση ΙΙΙC και μετά⁴⁸². Οι ασκοί στην Λέρνα είναι στις πιο πρώιμες φάσεις ανοιχτά ασύμμετρα αγγεία με μία λαβή, ενώ στις πιο ώριμες φάσεις το σχήμα γίνεται κλειστό, διατηρεί την ασυμμετρία του και δανείζεται στοιχεία από το σχήμα της πρόχου, όπως η διαμόρφωση του στομίου. Με βάση το υλικό της Λέρνας, το μέγεθος τους ποικίλλει από 10-20 εκ.

Το σχήμα του ασκού είναι αρκετά σπάνιο στο σχηματολόγιο του Αιγίου. Ακόμη και στις περιπτώσεις που η ύπαρξη του τεκμηριώνεται, η αποσπασματικότητα του λειτουργεί ανασταλτικά ως προς την αναγνώριση περαιτέρω μορφολογικών χαρακτηριστικών. Τα λίγα σωζόμενα όστρακα που συνδέονται με το συγκεκριμένο

⁴⁷⁷ Κόνσολα 1981, 121-11.

⁴⁷⁸ Kunze 1934: πίν. VII-VIII.

⁴⁷⁹ Ψαράκη 2014, 103, εικ.2.9.

⁴⁸⁰ Wiencke 2000, 532-533, fig.II.72.5.

⁴⁸¹ Wiencke 2000, 532-533.

⁴⁸² Wiencke 2000, 529.

σχήμα δεν επιτρέπουν μία πιο συνολική αναφορά στην επεξεργασία της επιφάνειας και στα κατασκευαστικά στοιχεία.

Με βάση την μορφολογία του αγγείου, όπως αυτή αποκαθίσταται από άλλες θέσεις, πρόκειται για επιτραπέζιο αγγείο κατανάλωσης φαγητού ή ποτού.

Η λαβή **Δ18/63/22** με εμπίεστα τρίγωνα και μελανό επίχρισμα είναι η μοναδική που απαντά στο υλικό του Αιγίου και δεν μπορεί να ταυτιστεί με συγκεκριμένο σχήμα. Αντίστοιχες λαβές από άλλες σύγχρονες θέσεις δεν έχουν εντοπιστεί.

Η πλατειά ταινιωτή λαβή **Δ18/44/11** υπερυψώνεται του χείλους και εκφύεται από αυτό. Σχετίζεται με κάποιο ευμέγεθες αγγείο. Παρόμοιες λαβές υπάρχουν στα Πευκάκια, σε αγγεία ανοιχτά με διευρυνόμενο χείλος και σφαιρικό σώμα, τα οποία απαντούν διαχρονικά στην ΠΕ II⁴⁸³, χωρίς επίχρισμα. Πιο πιθανό είναι το ενδεχόμενο να προέρχεται από ασκό.

Η λαβή κυκλικής διατομής **Δ18/3/14** αν και αρκετά αποσπασματική, μπορεί να υποστηριχτεί ότι ανήκει σε πρόχου. Το συγκεκριμένο όστρακο δεν προσφέρει πληροφορίες σε επίπεδο χρονολόγησης και κεραμικής εξέλιξης αλλά επιβεβαιώνει την ύπαρξη του σχήματος στο Αίγιο και την σπανιότητα του.

5.1.3 Παράλληλοι κεραμικοί ρυθμοί/κατηγορίες

Αντίστοιχου τύπου κεραμική απαντά στο σύνολο των ΠΕ II θέσεων του Αιγαίου σε μεγαλύτερο ή μικρότερο ποσοστό, αποτελώντας το πλέον αναγνωριστικό χαρακτηριστικό της περιόδου. Ο Blegen κατά την μελέτη της κεραμικής της θέσης Κοράκου είχε διακρίνει δύο σχετικές υποκατηγορίες, την «partly coated-B1» και την «completely coated-B2» εντός της κατηγορίας «glazed ware»⁴⁸⁴. Στην πρώτη το επίχρισμα καλύπτει τμήματα της επιφάνειας, το χρώμα του επιχρίσματος είναι πιο ανοιχτό και οι επιφάνειες δεν συνηθίζεται να είναι στιλβωμένες. Στην δεύτερη το επίχρισμα καλύπτει συνολικά την επιφάνεια, οι αποχρώσεις του επιχρίσματος προσεγγίζουν το μελανό και το επίχρισμα είναι στιλπνό σε πολλές περιπτώσεις με τις χαρακτηριστικές διαβαθμίσεις στο χρώμα. Περιλαμβάνονται τα βασικά σχήματα της ΠΕ II, η φιάλη, η κύμβη, ο ασκός, η πρόχους, καθώς και αμφορείς που δεν απαντούν στην αντίστοιχη κατηγορία του Αιγίου. Η κεραμική ύλη είναι και στις δύο

⁴⁸³ χαρ/κό παράδειγμα: Christmann 1996, taf.68.3.

⁴⁸⁴ Blegen 1921, 6-7.

υποκατηγορίες συνήθως λεπτόκοκκη και κατά κανόνα ανοιχτού καστανού χρώματος. Καθ' όλη την ΠΕ II δεν παρατηρούνται έντονες μεταβολές στον συγκεκριμένο κεραμικό ρυθμό. Αξιοσημείωτη είναι η χρήση πιο λεπτόκοκκων πηλών στην ύστερη ΠΕ II και μία «πτώση» στην ποιότητα του επιχρίσματος⁴⁸⁵.

Στην περίπτωση της Λέρνας η βασική κατηγορία με την οποία υπάρχει αντιστοιχία είναι η «dark painted»⁴⁸⁶, η οποία όμως, σε αντίθεση με το Αίγιο, απαντά τόσο σε λεπτόκοκκη όσο και σε ημιχονδρόκοκκη κεραμική ύλη. Όπως και στο Αίγιο, η ανομοιογένεια στο χρώμα υποδηλώνει αδυναμία πλήρους ελέγχου των συνθηκών όπτησης. Ιδιαίτερα στις κύμβες παρατηρείται ότι η μεταλλική όψη του επιχρίσματος συνήθως περιορίζεται στο κάτω μισό του αγγείου, ενώ το ανώτερο τμήμα του αγγείου είτε δεν φέρει επίχρισμα είτε αυτό είναι διαφορετικού χρώματος. Σε άλλα σχήματα παρατηρείται ότι ένα τμήμα του αγγείου, που φέρει επίχρισμα είναι σκοτεινότερο γκριζό, και το υπόλοιπο πλησιάζει καστανέρυθρες αποχρώσεις, ενώ η στιλπνότητα, όπως παρατηρείται και στις κύμβες, δεν είναι ομοιόμορφη σε όλη την επιφάνεια. Στο Αίγιο η αποσπασματικότητα του υλικού δεν επιτρέπει πολλές παρατηρήσεις προς αυτή την κατεύθυνση, αλλά υπάρχουν στοιχεία που προσομοιάζουν στη Λέρνα. Για παράδειγμα, παρόλο που το χρώμα σε πολλές περιπτώσεις είναι μελανό πυκνό, σε αρκετά όστρακα παρατηρούνται νέφη, ενδεικτικά της ανομοιογενούς όπτησης.

Στην πρώιμη ΠΕ II της Λέρνας, προτιμώνται οι πιο σκοτεινές αποχρώσεις, ενώ, όταν διακρίνεται στίλβωση, αυτή αφορά επίσης την πιο πρώιμη ΠΕ II. Το τελευταίο στοιχείο επιβεβαιώνεται σε μεγάλο βαθμό και από την περίπτωση της Τσουνγκιζας, όπου η συγκεκριμένη κατηγορία αντιστοιχεί σε δύο επιμέρους την «solidly painted»-»class 22» και την «solidly painted and burnished»-»class 23» της ώριμης ΠΕ II φάσης και εν μέρει στην «band painted»-»class 26». Σε αυτή την θέση κατά την πρωιμότερη ΠΕ II («EH II initial»), η κεραμική με επίχρισμα και στίλβωση απαντά σε μεγαλύτερο ποσοστό. Οι δύο αυτές κατηγορίες απαντούν είτε σε λεπτόκοκκο, σχεδόν καθαρό πηλό. ή και σε ημιχονδρόκοκκο με κάποια μικρά εγκλείσματα, ενώ τα βασικά χαρακτηριστικά είναι παρόμοια με αυτά της Λέρνας⁴⁸⁷.

Τέλος, πρέπει να αναφερθεί ότι ο συγκεκριμένος κεραμικός ρυθμός υπάρχει, σε έναν βαθμό ως εισηγμένος, σε βορειότερες θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας, όπως

⁴⁸⁵ Blegen 1921, 8.

⁴⁸⁶ Wiencke 2000, 325-326.

⁴⁸⁷ Pullen 2011, 166-167.

τα Πευκάκια στον Βόλο⁴⁸⁸.

5.2 Λεπτότεχνη κεραμική με Ερυθρωπό-Καστανό επίχρισμα (ΕπΣτ2)

5.2.1 Ορισμός του κεραμικού ρυθμού

Γενικά στοιχεία

Ο κεραμικός ρυθμός ΕπΣτ2 περιλαμβάνει λεπτότεχνη κεραμική με καστανό ερυθρωπό επίχρισμα. Το πάχος των τοιχωμάτων κυμαίνεται συνήθως στα 0.4-0.7 εκ. Η κεραμική ύλη δεν διαφέρει μακροσκοπικά από αυτήν του ΕπΣτ1. Τα όστρακα αυτού του ρυθμού ανέρχονται στο 11% του συνόλου της κεραμικής, στην Φάση I αποτελούν 8% της κεραμικής, ενώ στην Φάση II αποτελούν το 14% της κεραμικής, σημειώνοντας αύξηση.

Κεραμική Ύλη-Παρασκευή Πηλού

Η κεραμική ύλη είναι λεπτόκοκκη με εγκλείσματα ασημένιας μίκας και μικρά ασβεστιτικά εγκλείσματα που δεν ξεπερνούν σε μέγεθος τα 0.2 εκ.. Δεν φαίνεται να διαφοροποιείται μακροσκοπικά από αυτήν του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ1 και η διαφοροποίηση στην εγχειρηματική αλυσίδα φαίνεται ότι γίνεται σε επόμενο στάδιο της κατασκευής. Όπως και στον κεραμικό ρυθμό ΕπΣτ1, υπάρχουν περιπτώσεις που διακρίνονται εγκλείσματα ιλύολιθου και κερατόλιθου, που στις περισσότερες περιπτώσεις δεν ξεπερνούν τα 0.1 εκ. Το χρώμα της κεραμικής ύλης κυμαίνεται κυρίως στο ερυθρό 7.5YR7/4-2.5YR6/6. Σε λίγες περιπτώσεις διαφοροποιείται και είναι πιο έντονο γκρίζο (Δ18/23/3, Δ18/23/2). Λίγες περιπτώσεις στις οποίες διακρίνεται πιο έντονα η διαμόρφωση πυρήνα είναι γκρίζου χρώματος: 10YR5/1 όπως στα Δ18/31/1, Δ18/23/3, Δ18/16/13, Δ18/11/8, Δ18/12/3. Σε γενικές γραμμές, ο πυρήνας είναι δυσδιάκριτος ανομοιογενής και δεν έχει ίσο πάχος ακόμη και στο ίδιο όστρακο.

Επεξεργασία Επιφάνειας/Διακόσμηση

Ως προς την επεξεργασία της επιφάνειας τουλάχιστον η μία από τις δύο επιφάνειες είναι συνήθως επιχρισμένη και στιλβωμένη, ενδεχομένως μόνο σε ένα τμήμα της. Παρατηρείται μία σχετική διακύμανση όχι μόνο στο χρώμα της

⁴⁸⁸ Christmann 1996, tafel.76.4, 77.23, 88.13, 90.17, 114.11a.

επιφάνειας, αλλά και στην στιλπνότητα της, συμπεριλαμβανομένου του τμήματος, που είναι επιχρισμένο. Το χρώμα του επιχρίσματος κυμαίνεται από ερυθρωπό (2.5YR5/8) έως ερυθροκίτρινο (5YR5/6). Σε κάποιες περιπτώσεις η στίλβωση είναι εμφανώς πιο έντονη, όπως χαρακτηριστικά φαίνεται στα Δ18/19/10, Δ18/16/13. Συνήθως η μία από τις επιφάνειες ή τμήμα και των δύο είναι σφουγγιχτή. Σε λίγες περιπτώσεις το τμήμα που δεν φέρει επίχρισμα είναι και αυτό στιλβωμένο ή και έντριπτο. Το χρώμα των επιφανειών χωρίς επίχρισμα είναι συνήθως ελαφρώς πιο ανοιχτό από αυτό του επιχρίσματος. Στις περιπτώσεις Δ18/17/4, Δ18/25/10 παρατηρείται έντριψη του τύπου «scribble burnish». Το αποτέλεσμα της συγκεκριμένης τεχνικής οφείλεται πιθανώς στην επεξεργασία του αγγείου σε πιο ξηρή φάση από αυτή των υπόλοιπων αγγείων του ρυθμού.

Όπτηση

Η ένταση της στιλπνότητας σε αυτόν κεραμικό ρυθμό δεν είναι αντίστοιχη με αυτήν του ΕπΣτ1, ενώ και η διαφορά στο χρώμα της επιφάνεια σχετίζεται με τις συνθήκες όπτησης. Σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό δεν έχει γίνει αναγωγή σιδήρου. Η διαμόρφωση γκρίζου πυρήνα σε ορισμένες περιπτώσεις, ο χρωματισμός του επιχρίσματος, της επιφάνειας και της κεραμικής ύλης σε πιο ανοιχτές αποχρώσεις, υποδεικνύει ότι οι συνθήκες ήταν κατά κύριο λόγο μικτές και σε θερμοκρασίες που πιθανώς δεν υπερβαίνουν τους 800-850° C, όπως μαρτυρά η μορφολογία της τομής και η διατήρηση των ασβεστιτικών εγκλεισμάτων.

Σχηματολόγιο

Τα σχήματα που απαντούν σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό είναι η κύμβα, το κύπελλο, η λεκανίδα, το μόνωτο χοανοειδές κύπελλο, η πυξίδα, το «tankard» και η φιάλη (Γράφημα 5). Επιπλέον, μία σειρά οστράκων, που συμπεριλαμβάνονται στα δυσδιάγνωστα όστρακα του κεραμικού ρυθμού, ενδέχεται να συνδέονται με άλλα σχήματα. Όπως και στον κεραμικό ρυθμό ΕπΣτ1 οι βάσεις των φιαλών και των κύμβων αναλύονται ως αυτόνομη ομάδα.

5.2.2 Ανάλυση ανά σχήμα

Αμφορίσκος

Πρόκειται για σχετικά σπάνιο σχήμα της ΠΕ II. Στο Αίγιο αντιπροσωπεύεται

μόνο από το ακέραιο αγγείο Α18/68/12 (Σχ.11, Εικ.33). Το πλέον διακριτό του στοιχείο είναι ο κοντός λαιμός με τις δύο ταινιωτές λαβές, που εκφύονται από το χείλος και καταλήγουν στον ώμο, σε συνδυασμό με το σφαιρικό του σώμα. Εξωτερικά είναι ολόβαφο. Παράλληλο από οικόπεδο της Θήβας χρονολογείται στην ΠΕ ΠΒ⁴⁸⁹, ενώ αντίστοιχο σχήμα έχει εντοπιστεί και στην Μάνικα⁴⁹⁰. Οστρακο από παρόμοιο αγγείο υπάρχει και στον Άγιο Δημήτριο Ηλείας⁴⁹¹ και χρονολογείται στην φάση Πβ της θέσης. Παρόμοιο του ακέραιου αμοφορίσκου της προθήκης υπάρχει στην Ιωλκό⁴⁹² και στην Αϊδωνίτικη Μαγούλα Βόλου⁴⁹³ από πιο χονδρόκοκκη κεραμική ύλη. Το σχήμα φαίνεται ότι προέρχεται από το ΒΑ Αιγαίο, και ορισμένα χαρακτηριστικά παράλληλα απαντούν στην Πολιόχνη⁴⁹⁴ και στο Γιορτάν του Νότιου Εύξεινου Πόντου⁴⁹⁵. Σε αυτά τα παράλληλα ο λαιμός είναι σαφώς μεγαλύτερης διαμέτρου και το ύψος αντίστοιχο με αυτό του Αιγίου. Επιπλέον, τα τοιχώματα είναι μεγαλύτερου πάχους και δεν φέρει επίχρισμα. Το γεγονός ότι στην περίπτωση του Αιγίου απαντά στον συγκεκριμένο κεραμικό ρυθμό ενδεχομένως να σχετίζεται με τον υβριδισμό της κεραμικής του Αιγίου, καθώς φέρει επίχρισμα τύπου «urfirnis», έχει λεπτά τοιχώματα και είναι από πολύ λεπτόκοκκη κεραμική ύλη, τείνοντας περισσότερο προς την λεπτότεχη κεραμική του Αιγίου. Χρονολογείται στην Φάση Ι του Αιγίου, σε κλειστό ανασκαφικό σύνολο, επιβεβαιώνοντας με τα υπόλοιπα στοιχεία της κεραμικής ότι η Φάση Ι χρονολογείται εντός της περιόδου Λευκαντί Ι-Καστρί.

Κύμβες

Η αποσπασματικότητα που διακρίνει τις κύμβες δεν επιτρέπει την άντληση πολλών πληροφοριών σχετικά με την μορφολογία τους. Στα ποσοστά των κυμβών παρουσιάζεται σημαντική μεταβολή. Στην Φάση Ι αποτελούν το 18% ενώ στην Φάση ΙΙ το 26% των επιλεγμένων οστράκων του κεραμικού ρυθμού.

Επεξεργασία επιφάνειας

Όπως και στον κεραμικό ρυθμό ΕπΣτ1, το επίχρισμα εσωτερικά είτε

⁴⁸⁹ Ψαράκη 2015, 104, εικ.3.13.

⁴⁹⁰ Παπαβασιλείου 1910, πιν. ζ, η.

⁴⁹¹ Zachos 2008, 87 fig.61.301/82.

⁴⁹² Hanschmann and Milojević 1976, 82 taf.60.1.

⁴⁹³ Hanschmann and Milojević 1976, 91 taf.67.2.

⁴⁹⁴ Huot 1982, 126, pl. 209.7656-7658.

⁴⁹⁵ Huot 1982, 126, pl. 209. 5749.

περιορίζεται στο ύψος του χείλους και περιφερειακά της προχοής είτε καλύπτει συνολικά την επιφάνεια. Η εξωτερική επιφάνεια σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό φέρει συνολικά ή κατά το μεγαλύτερο μέρος επίχρισμα. Χαρακτηριστική εξαίρεση αποτελούν τα Δ18/12/51 και Δ18/11/8 που φέρουν επίχρισμα και στις δύο επιφάνειες σε ζώνη στο ύψος του χείλους. Το τμήμα των επιφανειών που δεν καλύπτεται από επίχρισμα είναι συνήθως σφουγγιχτό.

Κατασκευαστικά στοιχεία

Για την κατασκευή των κυμβών τα στοιχεία είναι περιορισμένα. Στις κύμβες του συγκεκριμένου ρυθμού δεν είναι δυνατόν να διακριθούν κατασκευαστικά στοιχεία, αλλά με βάση ίχνη σε κύμβες από άλλους κεραμικούς ρυθμούς, η κατασκευή με κουλούρες πρέπει να ήταν η κυρίαρχη, αν όχι η μοναδική, μέθοδος. Η προχολή φαίνεται ότι πλαθόταν με πιέσεις και τραβήγματα πηλού, όπως υποδεικνύουν κυρτές διαμορφώσεις στην εσωτερική επιφάνεια

Τυπολογικές κατηγορίες (Σχ.11)

Σώζεται μικρός αριθμός από προχοές και συγκεκριμένα οι Δ18/12/29, Δ18/18/9, Δ18/40/1. Η μεγάλη κλίση μεταξύ απόληξης και κεντρικού στελέχους, ταγωνιώδη ωτία, σε συνδυασμό με το πιο ανοιχτόχρωμο επίχρισμα συσχετίζουν αυτές τις τρεις περιπτώσεις μάλλον με τον τύπο 4 της Λέρνας⁴⁹⁶ ή τον τύπο ΠΑ της Fahy⁴⁹⁷. Η προχολή Δ18/12/29 είναι εσωτερικά επιχρισμένη στο ύψος του χείλους, ενώ η Δ18/40/1 φέρει συνολικά επίχρισμα.

Στις περισσότερες περιπτώσεις, και συγκεκριμένα στις Δ18/10/5, Δ18/12/4, Δ18/12/28, Δ18/16/13, Δ18/17/4, Δ18/25/7, Δ18/25/10, Δ18/31/1, Δ18/31/2, Δ18/38/8, Δ18/56/3, Δ18/61/5, Δ18/61/6, Δ18/62/23, σώζεται τμήμα του χείλους της κύμβης, το οποίο διαμορφώνεται είτε με τριγωνική είτε με κυκλική διατομή. Από τα παραπάνω φαίνεται ότι η πλειονότητα χρονολογείται στην Φάση II του Αιγίου, με ορισμένες περιπτώσεις χρονολογούμενες στην Φάση I. Τα όστρακα που χρονολογούνται στην Φάση I φέρουν συνολικά επίχρισμα στο εσωτερικό, ενώ στην πλειονότητα των περιπτώσεων που χρονολογούνται στην Φάση II το επίχρισμα περιορίζεται στο ύψος του χείλους και ιδιαίτερα σε όσα σχετίζονται με τις ύστατες φάσεις του οικισμού. Πιο συγκεκριμένα η επιφάνεια είναι συνολικά επιχρισμένη εσωτερικά και εξωτερικά, στα

⁴⁹⁶ Wiencke 2000, 587, 591.

⁴⁹⁷ Fahy 1964, 25-26.

Δ18/31/1, Δ18/56/3 Δ18/31/2, Δ18/25/7, Δ18/61/5, Δ18/61/6, Δ18/62/23, Δ18/38/8, Δ18/38/14. Στα Δ18/12/4, Δ18/17/4, Δ18/12/28, Δ18/10/5, Δ18/25/10, Δ18/16/13 η επιφάνεια είναι ολόβαφη εξωτερικά και μερικώς επιχρισμένη εσωτερικά-κυρίως στο ύψος του χείλους.

Η μοναδική περίπτωση λαβής κύμβης είναι η πολύ αποσπασματικά σωζόμενη οριζόντια λαβή **Δ18/70/10**, η οποία, όπως και οι περισσότερες του τύπου, χρονολογούνται στην Φάση I του Αιγίου.

Κύπελλα

Το σχήμα, σε μεγάλο βαθμό, είναι κοινό με τα κύπελλα του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ1. Χρονολογείται στην Φάση II και αποτελεί το 3% των σχημάτων του συγκεκριμένου ρυθμού.

Η επιφάνεια εξωτερικά είναι επιχρισμένη και στιλβωμένη στο άνω μέρος ενώ, εσωτερικά, είναι συνολικά επιχρισμένη. Οι επιφάνειες που δεν φέρουν επίχρισμα είναι στιλβωμένες.

Σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό (Σχ.11) εντάσσονται τα **Δ18/3/18**, **Δ18/3/19**, **Δ18/3/20**, που ανήκουν στον μικρότερο τύπο, και το **Δ18/40/2**, που μαζί με τα αντίστοιχα του ΕπΣτ1, διαμορφώνουν μία υποκατηγορία που χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερο μέγεθος. Χρονολογούνται στα δύο ύστατα στάδια της Φάσης II του οικισμού.

Λεκανίδες

Οι λεκανίδες είναι πολύ λίγες σε αριθμό στον συγκεκριμένο κεραμικό ρυθμό, όπως και στους υπόλοιπους λεπτότεχνους κεραμικούς ρυθμούς με επίχρισμα. Στην Φάση I αποτελούν το 2% των σχημάτων του κεραμικού ρυθμού, ενώ στην Φάση II το 5%. Οι λεκανίδες με επίχρισμα, όπως παρατηρείται στους κεραμικούς ρυθμούς ΕπΣτ1 και ΗμΕπ αν και είναι εμφανώς μεγαλύτερες από τις φιάλες, δεν χαρακτηρίζονται από τα χονδροειδή τοιχώματα της πλειονότητας των λεκανίδων του Αιγίου. Η διάμετρος του χείλους, με βάση τα σωζόμενα παραδείγματα κυμαίνεται από τα 16 εκ έως τα 32 εκ.

Τυπολογικές κατηγορίες (Σχ.11-12)

Σε αυτό τον κεραμικό ρυθμό το σχήμα δεν αντιπροσωπεύεται επαρκώς. Μόνο τα **Δ18/14/8**, **Δ18/23/3** και **Δ18/63/12** μπορούν να ενταχτούν σε αυτό το σχήμα.

Λαβές δεν σώζονται, με την εξαίρεση της γενέσεως οριζόντιας λαβής στην λεκανίδα Δ18/14/8. Και στις τρεις περιπτώσεις το επίχρισμα εξωτερικά περιορίζεται στο ύψος του χείλους. Πλησιέστερος είναι ο τύπος 3⁴⁹⁸ της Λέρνας που απαντά συνήθως με σκοτεινόχρωμο επίχρισμα και χρονολογείται στις φάσεις IIIA και IIIB, ενώ αντίστοιχα σχήματα απαντούν και στον Ορχομενό⁴⁹⁹.

Μόνωτο Χοανοειδές Κύπελλο

Το Δ18/19/10 (Σχ.12, Εικ.34) είναι ιδιαίτερης αρχαιολογικής και χρονολογικής σημασίας. Αν και σώζεται αρκετά αποσπασματικά, φαίνεται ότι πρόκειται για τμήμα της κοιλίας από μόνωτο χοανοειδές κύπελλο. Πρόκειται για το μόνο γνωστό αγγείο του συγκεκριμένου σχήματος στην Πελοπόννησο και για ένα από τα λίγα όστρακα που ανήκουν στην κεραμική ομάδα Λευκαντί Ι στην Πελοπόννησο. Η επεξεργασία της εξωτερικής επιφάνειας είναι ιδιαίτερα επιμελημένη και διαφέρει από την αντίστοιχη τεχνική, όπως αυτή εφαρμόζεται στην κεραμική του Αιγίου. Η χρονολόγηση του είναι εντός της Φάσης II. Από τεχνολογική άποψη και με βάση την διαμόρφωση των τοιχωμάτων φαίνεται ότι δεν είναι τροχήλατο.

Πυξίδες

Στον κεραμικό ρυθμό ΕπΣτ1 το σχήμα της πυξίδας απαντά σε αρκετά μικρό ποσοστό, όπως και στον ρυθμό ΕπΣτ4. Το σχήμα καταλαμβάνει το 4% Φάσης I, σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό. Στην Φάση II δεν υπάρχουν χαρακτηριστικές περιπτώσεις του τύπου. Από κατασκευαστική άποψη, χαρακτηριστικό είναι ότι το τμήμα του στομίου είναι αυτοτελές και πλάθεται ξεχωριστά. Προσαρμόζεται σε άλλο στάδιο στο σώμα και τα ίχνη της προσαρμογής, εξομαλύνονται επιμελώς, αφήνοντας συνήθως περιμετρικά ένα εξόγκωμα.

Επεξεργασία Επιφάνειας

Πρόκειται για κλειστό σχήμα, οπότε η εσωτερική επιφάνεια δεν διακρίνεται από ιδιαίτερη επιμέλεια ούτε είναι επιχρισμένη. Ωστόσο, φαίνεται ότι κατά την κατασκευή του αγγείου γινόταν μία αδρή επεξεργασία και της εσωτερικής επιφάνειας.

Κατασκευαστικά Στοιχεία

⁴⁹⁸ Wiencke 2000, 542, fig.II.75.

⁴⁹⁹ Kunze 1934, 66-69, taf.XXVI.1-2, XXVII.2-3.

Στην περίπτωση του Δ18/63/11, στο εσωτερικό διαμορφώνεται «αγκώνας», ο οποίος απαντά και σε πυξίδα από τον Άγιο Δημήτριο⁵⁰⁰ Ηλείας της φάσης Ια που είναι σύγχρονη της ΠΕ Ι-ΠΕ ΙΑ, πριν, δηλαδή, την εμφάνιση της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί. Αυτή η διαμόρφωση προκύπτει κατά την κατασκευή του στομίου και, συγκεκριμένα, κατά την προσαρμογή της κουλούρας του στομίου. Σε αυτό το σημείο η προσαρμογή στο εσωτερικό είναι δύσκολη λόγω της φύσης του σχήματος, γι' αυτό το λόγο διαμορφώνεται αυτό το εξόγκωμα.

Τυπολογικές Κατηγορίες (Σχ.12)

Χαρακτηριστικό είναι το χείλος Δ18/60/16 που διαμορφώνει περιχέλιωμα. Αντίστοιχη διαμόρφωση απαντά σε ΠΕ ΙΙ πυξίδα από το Στενό Λευκάδας⁵⁰¹. Αυτή η διαμόρφωση στο χείλος, που απαντά πολλές φορές και σε πίθους εξυπηρετεί, συνήθως την προστασία του περιεχομένου του σκεύους από έντομα και ζώδια. Στην αύλακα που διαμορφωνόταν από το διπλό χείλος θα μπορούσε να υπάρχει νερό που εμπόδιζε την πρόσβαση των εντόμων ή άλλων ζωοφίων στο εσωτερικό του αγγείου ή να προσαρμοζόταν πόμα. Αντίστοιχη διαμόρφωση χείλους απαντά στην Τίρυνθα⁵⁰² αλλά σε πιο χονδροειδή αγγεία. Παρόμοιο αγγείο με ημιχονδροκοκκη κεραμική ύλη αλλά πολύ μεγαλύτερων διαστάσεων έχει βρεθεί στην Κέα και χρονολογείται στην φάση ΙΙΙ⁵⁰³, που είναι σύγχρονη της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί.

Σε πυξίδα ενδεχομένως ανήκει το Δ18/63/11. Έχει το χαρακτηριστικό ανασηκωμένο χείλος που διαμορφώνει το στόμιο, αλλά δεν είναι δυνατό λόγω της αποσπασματικότητας να αντιστοιχηθεί με έναν από τους υπάρχοντες τύπους της Λέρνας⁵⁰⁴. Παρόμοιο όστρακο απαντά στον Ορχομενό Βοιωτίας⁵⁰⁵, στα Πευκάκια στην φάση 3⁵⁰⁶ που εντάσσεται στο εύρος της ΠΕ ΙΑ, και στην φάση VIII της Εύτρησης⁵⁰⁷, η οποία είναι σύγχρονη της Λέρνας ΙΙΙC (ΠΕ ΙΙΒ), που συμπίπτει εν μέρει με την εμφάνιση της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί. Παρόμοια είναι επίσης η πυξίδα από την Μάνικα⁵⁰⁸. Στην περίπτωση της Λέρνας το ύψος κυμαίνεται από 9-16 εκ. και μπορεί να φέρει είτε επίπεδη είτε δακτυλιόσχημη βάση, οι λαβές

⁵⁰⁰ Zachos 1987, 197, fig.60.264/81.

⁵⁰¹ Dorpfeld 1927, 302, beil.64.4.

⁵⁰² Muller 1938, 28, abb.20.

⁵⁰³ Wilson 1999, 124, pl.32.III-303.

⁵⁰⁴ Wieneke 2000, 581-583, fig.II.91.

⁵⁰⁵ Kunze 1934, p.70, abb.30.

⁵⁰⁶ Christmann 1996, taf.13.11.

⁵⁰⁷ Caskey and Caskey 1960, 115, fig.11.VIII.19.

⁵⁰⁸ Σάμψων 1988, σχ.71.168.5758.

μπορεί να είναι διπλές, καθώς και οριζόντιες ημισεληνοειδείς, όπως η **Δ18/12/3** που έχει κλειστό πεπιεσμένο σώμα με αντίστοιχο παράλληλο από τον Άγιο Δημήτριο⁵⁰⁹ που χρονολογείται στην φάση Πb. Παρόμοιο, αποσπασματικά σωζόμενο σώμα κλειστού αγγείου, ενδεχομένως πυξίδα απαντά και στα Πευκάκια⁵¹⁰ χρονολογούμενο στην κεραμική φάση 4. Ως προς το επίχρισμα ισχύουν τα χαρακτηριστικά που απαντούν και στα άλλα σχήματα, το σκοτεινό επίχρισμα προτιμάται στην πρώιμη ΠΕ II σε αντίθεση με το ανοιχτό.

Tankard

«Tankard» I

Τα γενικά χαρακτηριστικά του σχήματος είναι αντίστοιχα με αυτά που περιγράφονται στον κεραμικό ρυθμό ΕπΣτ1. Το σχήμα απαντά μόνο στην Φάση II, αποτελώντας μόλις το 3%.

Τυπολογικές Κατηγορίες (Σχ.12)

Το **Δ18/5/3** δεν διαφέρει σχηματολογικά από τα αντίστοιχα «tankards» των υπόλοιπων λεπτότεχνων κεραμικών κατηγοριών. Όπως και τα υπόλοιπα αγγεία και όστρακα του συγκεκριμένου κεραμικού ρυθμού, φέρει επίχρισμα χρώματος πορτοκαλί ερυθρωπού. Το επίχρισμα, όπως και στην πλειονότητα των περιπτώσεων, εξωτερικά φαίνεται ότι καλύπτει συνολικά την επιφάνεια ενώ εσωτερικά περιορίζεται στο ύψος του χείλους.

Σε «tankard» φαίνεται ότι ανήκει και η δακτυλιόσχημη βάση **Δ18/12/31**. Στοιχεία που συναιούν στην ένταξη της στον τύπο είναι το χαρακτηριστικό πυκνό επιχρίσμα, η επέκταση του επιχρίσματος στην εξωτερική επιφάνεια του πυθμένα και η διαμόρφωση του δακτυλίου, ο οποίος είναι αποστρογγυλεμένος και πιο παχύς σε σύγκριση με αυτούς των κυμβών και των φιαλών.

Η μόνη λαβή που ενδεχομένως ανήκει σε «tankard» είναι η **Δ18/14/14** που ανήκει στον τύπο της κατακόρυφης ταινιωτής. Τα παραπάνω όστρακα χρονολογούνται στην Φάση II του Αιγίου.

Φιάλες

Η συντριπτική πλειονότητα των φιαλών στον συγκεκριμένο κεραμικό ρυθμό

⁵⁰⁹ Zachos 1987, fig.60.480/81.

⁵¹⁰ Christmann 1996, 29.4.

χρονολογείται στην Φάση I. Συγκεκριμένα σε αυτήν οι φιάλες αποτελούν το 46% των επιλεγμένων οστράκων, ενώ στην Φάση II το 31%.

Επεξεργασία Επιφάνειας

Τα ίχνη της επεξεργασίας, όταν αυτά είναι ορατά, φανερώνουν και σε αυτή την περίπτωση ότι η βασική φορά του χεριού του κεραμέα ήταν σχεδόν οριζόντια ως προς τα τοιχώματα, με λίγες λοξές κινήσεις. Οι λοξές κινήσεις είναι πιο συνηθισμένες στο κατώτερο σημείο των φιαλών που πλησιάζει την βάση. Σχετικά με την επεξεργασία των επιφανειών, στην πλειονότητα τους είναι συνολικά επιχρισμένες. Αυτή η τάση στην Λέρνα συσχετίζεται σε μεγάλο βαθμό, αλλά όχι αποκλειστικά, με την πρωιμότερη ΠΕ II⁵¹¹. Χαρακτηριστικό προς αυτή την κατεύθυνση είναι ότι η πλειονότητα των φιαλών του συγκεκριμένου κεραμικού ρυθμού χρονολογείται στην Φάση I του Αιγίου.

Κατασκευαστικά στοιχεία

Τα κατασκευαστικά ίχνη είναι πολύ λίγα και επισφαλή. Δεν δείχνουν κάποια διαφοροποίηση σε σχέση με τις άλλες κατηγορίες, όπου βασική θεωρείται η τεχνική των κουλούρων πηλού. Είναι αρκετά πιθανό ότι το τμήμα του χείλους έως το σημείο της μεγίστης διαμέτρου ή λίγο χαμηλότερα κατασκευάζεται από μία κουλούρα, όπως παρατηρείται από ορισμένα ίχνη στις τομές αλλά και από την συνήθη θραύση του αγγείου σε αυτός το ύψος. Χαρακτηριστική είναι στην περίπτωση του Δ18/58/2 η απότομη αλλαγή κλίσης της κουλούρας με αποτέλεσμα την διαμόρφωση έντονης κοίλανσης στην εξωτερική επιφάνεια και σε ύψος που πολλές φορές αντιστοιχεί στο σημείο θραύσης της φιάλης.

Τυπολογικές κατηγορίες (Σχ.12)

Ως προς τις ομαδοποιήσεις των φιαλών, υπάρχει αντιστοιχία με τις φιάλες του ΕπΣτ1 και ακολουθείται κατάταξη που παραπέμπει σε αυτή των φιαλών του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ1, πλην ορισμένων εξαιρέσεων, για τις οποίες θα ακολουθηθεί διαφορετικό γράμμα κατάταξης, ώστε να μην προκληθεί σύγχυση.

α) Όπως και στον κεραμικό ρυθμό ΕπΣτ1, οι περισσότερες περιπτώσεις φιαλών είναι αντίστοιχες του τύπου 2 της Λέρνας, με καμπύλα τοιχώματα, το

⁵¹¹ Wiencke 2000, 597.

χαρακτηριστικό έσω νεύον χείλος και απόληξη τριγωνικής ή κυκλικής διατομής. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελούν τα Δ18/12/52, Δ18/12/54, Δ18/14/19, Δ18/25/23 χρονολογούμενα στην Φάση II και τα Δ18/38/9, Δ18/44/43, Δ18/46/2, Δ18/58/2, Δ18/60/17, Δ18/61/8, Δ18/62/10, Δ18/67/19 (Εικ.35), που χρονολογούνται στην Φάση I.

Στα Δ18/11/8, Δ18/14/11, Δ18/52/6, Δ18/62/9, Δ18/63/13, Δ18/68/24, κάτω από το χείλος, στο ύψος της μεγίστης διαμέτρου διαμορφώνεται γωνίωση, στοιχείο που στην περίπτωση του οικοπέδου Μινασιάν, χρονολογείται κυρίως στην Φάση I. Στην περίπτωση του Δ18/68/17, το χείλος είναι το χαρακτηριστικό χαμηλό που απαντά αρκετά συχνά στην Φάση I και στους υπόλοιπους κεραμικούς ρυθμούς.

β) Όπως και στον κεραμικό ρυθμό ΕπΣτ1, έτσι και στον ΕπΣτ2 υπάρχουν φιάλες, των οποίων τα τοιχώματα διαμορφώνονται με πιο ήπια καμπύλη. Στα όστρακα Δ18/12/51, το Δ18/13/9, Δ18/71/6 και το Δ18/73/1 το χείλος είναι τετράγωνης διατομής.

Στα Δ18/23/1, Δ18/25/22, Δ18/36/1, Δ18/36/2, Δ18/67/5 η απόληξη του χείλους δεν είναι έντονα γωνιώδης πλησιάζοντας τα χείλη κυκλικής διατομής, ενώ τα τοιχώματα χαρακτηρίζονται από ομαλή καμπυλότητα, πλησιάζοντας τον τύπο I της Λέρνας και περιπτώσεις του τύπου 2 στην ώριμη ΠΕ II και συγκεκριμένα στην Λέρνα III^{C512}, στις οποίες η μετάβαση από το χείλος στο σώμα είναι ομαλή.

Σε αντίθεση με τον κεραμικό ρυθμό ΕπΣτ1, οι φιάλες αυτής της ομάδας στον κεραμικό ρυθμό ΕπΣτ2 χρονολογούνται και στις δύο φάσεις.

γ) Χαρακτηριστική και σημαντική από χρονολογική άποψη είναι η κατηγορία με διατομή S Δ18/61/9, Δ18/62/7, Δ18/62/8. Όπως και στην ΕπΣτ1, η χρονολόγηση αυτής της ομάδας φιαλών φαίνεται ότι σχετίζεται κυρίως με την Φάση I του οικοπέδου Μινασιάν. Η συνολική επίχριση των παραπάνω ή η επίχριση εξωτερικά στο ύψος του χείλους δεν έρχεται σε αντίθεση με μία χρονολόγηση σύγχρονη της Λέρνας III^C.

δ) Ορισμένες φιάλες διαμορφώνονται με διευρυνόμενα σχεδόν ευθέα τοιχώματα και μη διακρινόμενο χείλος. Χαρακτηριστικές είναι οι φιάλες Δ18/67/21, και η Δ18/23/2, η οποία όμως διαμορφώνεται από πιο έντονα ευθέα τοιχώματα και σχηματίζει γωνίωση σχεδόν στο ύψος του χείλους. Τέτοιου τύπου φιάλες δεν έχουν εντοπιστεί στο πλαίσιο του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ1. Πλησιάζει τον τύπο του

⁵¹² Wiencke 2000, 439, fig.47.P805-806, 457, fig.II.56.P886.

πινακίου και είναι αντίστοιχο των Δ18/28/2, Δ18/44/35 του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ4. Στην Λέρνα υπάρχει μεγάλος αριθμός παρόμοιων αγγείων, τα οποία εντάσσονται στον τύπο 1 των φιαλών⁵¹³. Ο τύπος της ρηχής φιάλης είναι χαρακτηριστικός της φάσης III-C-III-D. Στην ίδια θέση μέχρι την φάση III-D η πλειονότητα φέρει επίχρισμα στο ύψος του χείλους. Η εφαρμογή επιχρίσματος συνολικά στην επιφάνεια είναι σπάνια και στοιχείο πρώιμης χρονολόγησης. Στην φάση III-D συνηθίζονται οι άβαφες φιάλες. Ο τύπος σε άλλες θέσεις εντάσσεται στα πινάκια, με χαρακτηριστική την περίπτωση της κεραμικής των Λιθαρών, στην οποία τα μικρότερα πινάκια είναι αντίστοιχα του τύπου 1 της Λέρνας και των αντίστοιχων περιπτώσεων του Αιγίου. Όπως τονίζει και η Wiencke, ο τύπος ενδέχεται να έχει κάποια σχέση με τα πινάκια της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι. Χρονολογικοί συσχετισμοί του συγκεκριμένου τύπου σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό του Αιγίου δεν είναι σκόπιμοι λόγω του πολύ μικρού αριθμού οστράκων. Ο τύπος δεν διαχωρίζεται από τις φιάλες, ούτως ώστε να είναι σαφής ο διαχωρισμός από τον σχήμα της ομάδας Λευκαντί Ι που βρέθηκε στο οικόπεδο.

Ως προς την διαμόρφωση του σώματος, το σχήμα της φιάλης σε αυτό τον ρυθμό διακρίνεται από μία σχετική καμπυλότητα, ενώ σε λίγες περιπτώσεις, και συγκεκριμένα στα όστρακα Δ18/68/24, Δ18/23/2, τα τοιχώματα είναι ευθεία.

Βάσεις (Φιάλες και Κύμβες)

Όπως και στον κεραμικό ρυθμό ΕπΣτ1 οι δακτυλιόσχημες και κοίλες βάσεις εξετάζονται ξεχωριστά και γίνεται μία απόπειρα συσχετισμού αρκετών από αυτών με το σχήμα της φιάλης ή της κύμβης. Επισημαίνεται ότι και σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό, όπως και στον ΕπΣτ1, οι δακτυλιόσχημες βάσεις των «tankards» εντάσσονται στον αντίστοιχο σχήμα και όχι εδώ, καθώς είναι πιο εύκολα διαγνώσιμες, όπως ειπώθηκε και στο πλαίσιο του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ1.

Επεξεργασία Επιφάνειας

Σχετικά με την τοποθέτηση του επιχρίσματος, συνήθως παρατηρείται ότι οι περισσότερες κοίλες βάσεις και οι βάσεις με ψηλό δακτύλιο φέρουν επίχρισμα και στην εξωτερική επιφάνεια του πυθμένα, ενώ οι δακτυλιόσχημες δεν ακολουθούν την ίδια τάση.

⁵¹³ Wiencke 2000, 596.

Κατασκευαστικά στοιχεία

Από τεχνική άποψη, σημειώνεται ότι η δακτυλιόσχημη βάση Δ18/60/12 φέρει τις χαρακτηριστικές νυχίες, που απαντούν σε έναν αριθμό βάσεων και πιθανώς οφείλονται στην άσκηση πίεσης στο σώμα, με φορά από το εσωτερικό προς το εξωτερικό. Σε άλλες βάσεις διακρίνεται είτε η θραύση στο σημείο της ένωσης είτε τα χαρακτηριστικά εξάρματα στο εσωτερικό του πυθμένα, που υποδεικνύουν την άσκηση πίεσης κυρίως από την εξωτερική επιφάνεια προς την εσωτερική. Οι βάσεις αυτού του τύπου φαίνεται ότι κατασκευάζονταν από δύο έως τρία μέρη, με πιο βασικά τον δακτύλιο και τον πυθμένα. Ο πυθμένας δεν αποκλείεται να αποτελείται από δύο μέρη, ένα εσωτερικό και ένα εξωτερικό. Η διαμόρφωση ομφαλού στην εξωτερική επιφάνεια του πυθμένα της βάσης Δ18/60/12 σχετίζεται επίσης με κατασκευαστικές παραμέτρους. Στις κοίλες υπερυψωμένες βάσεις η κατασκευή είναι αντίστοιχη, με την άσκηση πίεσης και εξομάλυνση προκειμένου να γίνει καλύτερη προσαρμογή, όπως φαίνεται στο Δ18/20/3.

Τυπολογικές Κατηγορίες (Σχ.11)

Ο πιο συχνά απαντώμενος τύπος είναι αυτός της δακτυλιόσχημης βάσης με ελαφρώς κυρτό, πυθμένα. Με φιάλες σχετίζονται οι Δ18/10/6, Δ18/14/12, Δ18/57/13, Δ18/60/12, Δ18/60/13, Δ18/60/14, Δ18/60/15, Δ18/60/18, Δ18/60/19, Δ18/71/21. Με κύμβες συνδέονται οι δακτυλιόσχημες βάσεις Δ18/14/22, Δ18/26/6, Δ18/48/1, Δ18/56/4, στις οποίες ο δακτύλιος διευρύνεται έντονα προς τα κάτω. Σημειώνεται ότι η Δ18/26/6 είναι εμφανώς πιο υπερυψωμένη από τις υπόλοιπες.

Συχνός είναι ο τύπος της κοίλης υπερυψωμένης βάσης, στον οποίο κατατάσσονται τα Δ18/3/21, Δ18/14/16, Δ18/19/11, Δ18/25/8, Δ18/30/5, Δ18/48/2, Δ18/57/3, και η Δ18/20/3. Οι περισσότερες βάσεις αυτού του τύπου φαίνεται ότι προέρχονται από κύμβες. Εξάιρεση αποτελεί η Δ18/19/11, η οποία είναι μικρή κοίλη υπερυψωμένη βάση φιάλης, ενδεχομένως του τύπου «pedestalled saucer»⁵¹⁴ της Λέρνας, που απαντά και σε άλλες θέσεις, όπως στο Μακροβούνι⁵¹⁵.

Δυσδιάγνωστα όστρακα (Σχ.13)

Στον τύπο του «tankard» 2 ανήκει ενδεχομένως το Δ18/74/11, με

⁵¹⁴ Wiencke 2000, 604-605.

⁵¹⁵ Dousougli and Zachos 1987, 185, abb.15.70.

χαρακτηριστικά παράλληλα στον κεραμικό ρυθμό 1 και στον κεραμικό ρυθμό 4.

Το **Δ18/44/34** σχετίζεται με κάποιο κλειστό αγγείο με λαιμό και ενδεχομένως προχοή. Θα μπορούσε να ανήκει είτε σε ασκό, αντίστοιχου σχήματος με τον τύπο 6 της Λέρνας⁵¹⁶ είτε σε πρόχου με την χαμηλή προχοή⁵¹⁷.

Το **Δ18/25/9** ανήκει στον τύπο της επίπεδης βάσης, ο οποίος δεν απαντά πολύ συχνά στην περίπτωση της κεραμικής του Αιγίου. Το γεγονός ότι το εσωτερικό δεν φέρει κάποιο επίχρισμα και ότι τα τοιχώματα είναι σχετικά μεγάλου πάχους, υποδεικνύει ότι πρόκειται για κάποιο κλειστό αγγείο είτε ασκό είτε πρόχου. Το ενδεχόμενο να ανήκει σε αμοφορέα είναι μικρό, καθώς, σε αυτή την περίπτωση, θα ήταν αναμενόμενο η κεραμική ύλη να είναι πιο χονδρόκοκκη και τα τοιχώματα μεγαλύτερου πάχους. Ίχνη στην εσωτερική επιφάνεια αυτού του οστράκου δείχνουν την κατασκευή του σώματος με κουλούρες πηλού, στις οποίες προσαρμόστηκε το στέλεχος της βάσης.

5.2.3 Παράλληλοι Κεραμικοί Ρυθμοί

Όσον αφορά αντίστοιχες κεραμικές κατηγορίες- ρυθμούς άλλων θέσεων, παρατηρούμε ότι δεν γίνεται αντίστοιχος διαχωρισμός της κεραμικής αυτού του τύπου από το υπόλοιπο σώμα της λεπτότεχνης κεραμικής με μονόχρωμο επίχρισμα. Αναφέρεται το εύρος των χρωμάτων και θεωρείται ότι οι διαβαθμίσεις και οι διαφορετικές αποχρώσεις οφείλονται στον μη αποτελεσματικό έλεγχο των συνθηκών όπτησης⁵¹⁸. Ο σκοπός της διαφοροποίησης του συγκεκριμένου κεραμικού ρυθμού είναι να εξεταστεί κατά πόσον υπάρχει κάποια κανονικότητα σε αυτή την διαφοροποίηση, και αν οφείλεται σε κάποια αλλαγή, εντός της ΠΕ II, που σχετίζεται με τις επιλογές στην όπτηση των λεπτότεχνων αγγείων.

5.3 Λεπτότεχνη κεραμική πρασινωπού-γκρίζου χρώματος με (διαβρωμένο) σκοτεινόχρωμο επίχρισμα (ΕπΣτ3)

5.3.1 Ορισμός του κεραμικού ρυθμού

Γενικά στοιχεία

⁵¹⁶ Wienske 2000, 532-533, fig.II.72.

⁵¹⁷ Wienske 2000, 570-571, fig.II.87.

⁵¹⁸ Βλ. ενδεικτικά: Wienske 2000, 325, Pullen 2011, 167.

Πρόκειται για λεπτότεχνη κεραμική, η οποία όμως διαφέρει εμφανώς από αυτή των υπόλοιπων κεραμικών ρυθμών με επίχρισμα. Το πλέον αναγνωρίσιμο χαρακτηριστικό είναι η πρασινωπού χρώματος κεραμική ύλη και η μακροσκοπική διαφοροποίηση στην σύσταση της από τους υπόλοιπους κεραμικούς ρυθμούς από λεπτόκοκκη κεραμική ύλη. Το πάχος των τοιχωμάτων των αγγείων κυμαίνεται κυρίως στα 0.4-0.5 εκ. Πρόκειται για την μικρότερη κατηγορία που περιλαμβάνει λεπτότεχνη κεραμική με σκοτεινόχρωμο επίχρισμα. Το σύνολο των οστράκων ανέρχεται στα 249 και αποτελούν το 7% της κεραμικής του Αιγίου. Στην Φάση I τα ΕπΣτ3 αποτελούν το 10% της κεραμικής ενώ στην Φάση II το 5%, σημειώνοντας σημαντική μείωση.

Είναι πιθανό αυτός ο κεραμικός ρυθμός να περιλαμβάνει περισσότερη κεραμική. Τα όστρακα Δ18/25/3, Δ18/25/4, Δ18/44/30, Δ18/62/15, Δ18/64/5, Δ18/70/7, Δ18/25/24, Δ18/25/21, Δ18/18/13, Δ18/25/6, Δ18/60/25, Δ18/60/29, Δ18/60/31, Δ18/18/8, Δ18/19/5, Δ18/19/9, Δ18/36/4, Δ18/44/16, Δ18/53/2, Δ18/58/12, Δ18/60/36, Δ18/63/17, Δ18/63/26, προέρχονται από αγγεία με λεπτόκοκκη κεραμική ύλη πρασινωπού χρώματος, αντίστοιχο με του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ3. Ωστόσο, η έντονη διάβρωση αυτών των οστράκων δεν καθιστά ασφαλή την ένταξη τους σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό και δεν λαμβάνονται υπ' όψη στην εξαγωγή των ποσοστών. Στις περισσότερες περιπτώσεις διακρίνονται κατάλοιπα του επιχρίσματος, ωστόσο η αποσπασματικότητα του λειτουργεί ανασταλτικά στην προσπάθεια άντλησης περισσότερων πληροφοριών. Τα όστρακα διατηρούνται στον κατάλογο, καθώς συνεισφέρουν στην εξαγωγή πληρέστερων ποσοστών για τα σχήματα του παρόντος αρχαιολογικού υλικού.

Κεραμική Ύλη-Παρασκευή Πηλού

Η κεραμική ύλη μακροσκοπικά δεν φαίνεται να περιέχει εγκλείσματα ασημί μίκας ή αυτά είναι δυσδιάκριτα και αισθητά λιγότερα. Περιέχει συνήθως μικρά ασβεστιτικά εγκλείσματα, που απαντούν και στους υπόλοιπους λεπτότεχνους κεραμικούς ρυθμούς του οικοπέδου Μινασιάν. Το χρώμα της κεραμικής ύλης είναι πρασινωπό γκριζό 5Y7/3–2.5Y8/4. Πυρήνας γκριζού χρώματος δεν είναι ευδιάκριτος στον συγκεκριμένο κεραμικό ρυθμό. Το σημαντικό μακροσκοπικό χαρακτηριστικό για την διάκριση του κεραμικού ρυθμού από τον ΕπΣτ1 είναι το επίχρισμα, που, στον συγκεκριμένο ρυθμό, δεν είναι τόσο συμπαγές και στιλπνό. Το επίπεδο διατήρησης του είναι αρκετά χαμηλό.

Επεξεργασία Επιφάνειας/Διακόσμηση

Τουλάχιστον η μία από τις δύο επιφάνειες είναι στιλβωμένη ή έντριπτη και επιχρισμένη. Το χρώμα του επιχρίσματος στις περιπτώσεις που διατηρείται σε καλό βαθμό, προσεγγίζει το πολύ σκοτεινό γκριζό 7.5YR3/0. Σημειώνεται ότι, σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις, το επίχρισμα είναι πολύ διαβρωμένο και σώζονται ίχνη του. Το χρώμα της επιφάνειας, όπου δεν είναι επιχρισμένη, είναι αντίστοιχο με αυτό της κεραμικής ύλης (5Y7/3–2.5Y8/4). Μια άλλη εξήγηση για την διάβρωση του επιχρίσματος, που παρατηρείται σε αυτό τον κεραμικό ρυθμό είναι ότι σχετίζεται με το στάδιο του στεγνώματος, κατά το οποίο, το επίχρισμα και ο πηλός του αγγείου συρρικνώθηκαν με διαφορετικό ρυθμό, γεγονός που οδήγησε στην διάβρωση του πρώτου⁵¹⁹.

Όπτηση

Η έλλειψη στιλπνότητας σε αυτόν τον ρυθμό μπορεί να συσχετιστεί με θερμοκρασία όπτησης, που υπερβαίνει τους 900° C ή και τους 1050° C, για τις περιπτώσεις που παρατηρείται απολέπιση του επιχρίσματος⁵²⁰. Ωστόσο, η διατήρηση του ασβεστίτη πιθανώς υποδεικνύει ότι η όπτηση δεν έχει υπερβεί στους 800-850° C. Η όπτηση ενδεχομένως να είχε γίνει τρία στάδια, ένα πρώτο οξειδωτικό, ένα αναγωγικό και ένα επανοξειδωτικό.

Σχηματολόγιο

Στο σχηματολόγιο του κεραμικού ρυθμού περιλαμβάνονται κύμβες, μία πυξίδα και φιάλες (Γράφημα 6). Οι μεμονωμένες βάσεις, που εικάζεται ότι συνδέονται με το σχήμα της κύμβης ή της φιάλης αναλύονται ξεχωριστά. Όπως και στους υπόλοιπους κεραμικούς ρυθμούς, τα όστρακα των οποίων η σύνδεση με συγκεκριμένα σχήματα δεν θεωρείται ασφαλής, εξετάζονται ως δυσδιάγνωστα.

5.3.2 Ανάλυση ανά σχήμα

Κύμβες

Σε αυτό τον κεραμικό ρυθμό τα όστρακα από κύμβες είναι περισσότερα

⁵¹⁹ Κυριατζή 2000, 65.

⁵²⁰ Κυριατζή 2000, 65.

αναλογικά σε σχέση με τους άλλους. Στην Φάση I αποτελούν το 56% ενώ στην Φάση II το 33% των επιλεγμένων οστράκων.

Για την επεξεργασία των επιφανειών ισχύουν οι παρατηρήσεις που έχουν γίνει και στους προηγούμενους κεραμικούς ρυθμούς. Χαρακτηριστικά είναι τα ίχνη στην εξωτερική επιφάνεια που συνδέονται με την επεξεργασία του ξυσίματος και τα οποία διακρίνονται κυρίως στην προχολή ή πλησίον του σημείου γένεσης της προχολής. Το ξύσιμο φαίνεται ότι γινόταν συνολικά στην επιφάνεια του αγγείου. Ωστόσο, στα συγκεκριμένα σημεία, στα οποία κυρίως σώζεται, φαίνεται ότι ήταν πιο δύσκολο να εξαλειφθούν εντελώς τα ίχνη.

Τυπολογικές Κατηγορίες (Σχ.13)

Χαρακτηριστικά όστρακα από προχολές είναι τα **Δ18/37/1**, **Δ18/38/11**, **Δ18/44/20**, **Δ18/44/26**, **Δ18/44/27**, **Δ18/58/4**, **Δ18/58/5**, **Δ18/60/22**, **Δ18/63/18**.

Η **Δ18/44/26** (Εικ.36) έχει έντονα έξω νεύουσα απόληξη, αλλά τα ωτία της δεν είναι γωνιώδη και, σε συνδυασμό με την σκοτεινόχρωμη διακόσμηση, παραπέμπει στον πρώιμο τύπο 3 της Λέρνας, ο οποίος απαντά σχετικά διαχρονικά στην Λέρνα, ενώ πολύ χαρακτηριστικό παράλληλο του τύπου, με υπερυψωμένη κοίλη βάση, βραχεία προχολή και ημισφαιρικό σώμα, με κατακόρυφη λαβή απαντά στην Εύτρηση⁵²¹.

Τα **Δ18/37/1**, **Δ18/38/11**, **Δ18/44/27**, **Δ18/60/22**, σχετίζονται είτε με τον τύπο 2 είτε με τον τύπο 4 της Λέρνας. Έχουν έντονα έξω νεύουσα απόληξη και γωνιώδη ωτία. Ο τύπος 4 της Λέρνας φαίνεται ως πιο πιθανό παράλληλο για την κεραμική του Αιγίου. Τα **Δ18/58/4**, **Δ18/58/5**, **Δ18/63/18**, **Δ18/44/20** προέρχονται, επίσης, από προχολές κυμβών, αλλά σώζονται πολύ αποσπασματικά και δεν μπορούν να συσχετισθούν με ασφάλεια με κάποιον τύπο από άλλη θέση. Ως προς την επεξεργασία της επιφάνειας, κατά πάσα πιθανότητα η πλειονότητα φέρει συνολικά επίχρισμα, στοιχείο που συμβαδίζει με την χρονολόγηση τους κατά την Φάση I του Αιγίου.

Οριζόντιες λαβές και γενέσεις οριζοντίων λαβών είναι οι **Δ18/44/18** (Εικ.37), **Δ18/44/28**, **Δ18/44/29**, **Δ18/61/14**, **Δ18/61/15**. Οι οριζόντιες λαβές είναι οι πλέον χαρακτηριστικές για τις κύμβες και απαντούν στην πλειονότητα των τύπων. Στο σχήμα της κύμβης, ο συνδυασμός της οριζόντιας λαβής, με την εφαρμογή

⁵²¹ Goldman 1931, 94, fig.118.

σκοτεινόχρωμο επιχρίσματος παραπέμπουν κυρίως στον τύπο 4 της Λέρνας που χρονολογείται αποκλειστικά στην περίοδο της «Οικίας των Κεράμων»⁵²² (III C-III D). Οριζόντιες λαβές υπάρχουν και στον τύπο 2 της Λέρνας, ωστόσο ο τύπος 4 είναι πιο πιθανό παράλληλο, λόγω της ομοιότητας στην διαμόρφωση της προχοής. Οριζόντιες λαβές από κύμβες υπάρχουν και στο κεραμικό υλικό του Αγίου Δημητρίου Ηλείας, στις τοπικές φάσεις Πα και Πβ από κεραμικές κατηγορίες με διαφορετικά μορφολογικά χαρακτηριστικά⁵²³. Στο οικόπεδο Μινασιάν, οι παραπάνω λαβές χρονολογούνται στην Φάση I.

Στον κατακόρυφο τύπο λαβής ανήκουν οι **Δ18/63/19** και η **Δ18/44/15**. Λαμβάνοντας υπ' όψη την κεραμική της Λέρνας αυτές οι δύο περιπτώσεις μπορούν να συσχετιστούν με τον πρώιμο τύπο 3, που εμφανίζεται ήδη από την ύστερη Λέρνα IIIA έως και την III D. Ο συνδυασμός της κατακόρυφης λαβής με το σκοτεινόχρωμο επίχρισμα σχετίζεται με τον συγκεκριμένο τύπο στην Λέρνα, ενώ και τα δεδομένα της κεραμικής από άλλες θέσεις συμφωνούν σε μεγάλο βαθμό. Παρόμοια είναι και η εικόνα στην Τσουνγκιζα⁵²⁴, όπου επισημαίνεται, ωστόσο, ότι οι κατακόρυφες λαβές δεν ανήκουν πάντα σε κύμβες αλλά και σε ΠΕ κύπελλα. Άλλος πιθανός τύπος είναι ο τύπος ΠΑ της Fahy, στον οποίο έχει γίνει επανειλημμένα αναφορά στους υπόλοιπους κεραμικούς ρυθμούς.

Σημαντικό είναι το γεγονός ότι όλες οι παραπάνω λαβές χρονολογούνται στην Φάση I.

Τα **Δ18/16/2**, **Δ18/44/17**, **Δ18/44/19**, **Δ18/44/22**, **Δ18/44/23**, **Δ18/57/14**, **Δ18/60/20**, **Δ18/61/13**, **Δ18/63/15**, **Δ18/64/4**, σώζουν σημαντικό μέρος του χείλους και του σώματος. Οι επιφάνειες, στα παραπάνω είναι συνολικά επιχρισμένες και χρονολογούνται κυρίως στην Φάση I, με την εξαίρεση του **Δ18/16/2**, που είναι επιχρισμένο στο ύψος του χείλους εσωτερικά, στοιχείο που χρονολογείται στην Φάση II του Αιγίου, όπως και το συγκεκριμένο όστρακο.

Πυξίδες

Το σχήμα γενικά σώζεται πολύ αποσπασματικά και αντιπροσωπεύεται από ελάχιστα παραδείγματα, γεγονός που ισχύει και για τον συγκεκριμένο κεραμικό ρυθμό. Δεν γίνονται γενικές παρατηρήσεις σε επίπεδο επεξεργασίας της επιφάνειας

⁵²² Wienske 2000, 587.

⁵²³ Zachos 2008, 85-86, fig.56. A24, fig.57.480.82.

⁵²⁴ Pullen 2011, 350-351.

και σε επίπεδο κατασκευής ελλείπει στοιχείων.

Τυπολογικές Κατηγορίες (Σχ.13)

Με πυξίδα σχετίζεται το Δ18/70/11. Το χείλος είναι το χαρακτηριστικό ανασηκωμένο που συνηθίζεται στις ΠΕ πυξίδες. Αντίστοιχο σχήμα έχει εντοπιστεί στην κατηγορία ΕπΣτ2, το Δ18/63/11. Όπως και στις υπόλοιπες περιπτώσεις, που σώζονται σε άλλους κεραμικούς ρυθμούς, το στόμιο εδώ πλάθεται ξεχωριστά. Εσωτερικά διακρίνονται τα ίχνη της διαδικασίας προσαρμογής, η οποία έγινε με πίεση μεταξύ των δύο μερών και απόξεση του πηλού. Χρονολογείται στην Φάση I του Αιγίου, κατά την οποία χρονολογείται η συντριπτική πλειονότητα των πυξίδων.

Φιάλες

Τα γενικά μορφολογικά χαρακτηριστικά της φιάλης, η επεξεργασία της επιφάνειας και τα κατασκευαστικά στοιχεία δεν διαφέρουν ιδιαίτερα από αυτά των φιαλών του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ1. Γι' αυτό το λόγο θα γίνονται συχνές αναφορές σε παράλληλα εντός του παρόντος υλικού.

Χαρακτηριστικό ως προς την επεξεργασία της επιφάνειας είναι ότι, κατά κανόνα, οι φιάλες είναι επιχρισμένες και στις δύο επιφάνειες τους. Όπως και στις υπόλοιπες κατηγορίες, οι κινήσεις του κεραμέα γίνονται οριζόντια και παράλληλα με τα τοιχώματα του αγγείου.

Οι φιάλες σε αυτό τον κεραμικό ρυθμό χρονολογούνται αποκλειστικά στην Φάση I και αποτελούν το 15% των επιλεγμένων οστράκων.

Τυπολογικές Κατηγορίες (Σχ.13)

Για τις φιάλες του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ3 ακολουθείται το σύστημα κατάταξης των φιαλών ΕπΣτ1 και ΕπΣτ2.

α) Η Δ18/61/12 έχει έσω νεύον χαμηλό χείλος τριγωνικής διατομής και έντονα κυρτά τοιχώματα.

γ) Τα Δ18/44/24, Δ18/44/25, Δ18/61/11 ανήκουν στον τύπο με διατομής S. Όπως και στους υπόλοιπους κεραμικούς ρυθμούς, στους οποίους απαντά ο συγκεκριμένος τύπος, χρονολογείται στην Φάση I.

δ) Η φιάλη Δ18/3/17 που χαρακτηρίζεται από σχεδόν ευθέα τοιχώματα αντίστοιχα των φιαλών, με διευρυνόμενα τοιχώματα, από την «Οικία των Κεράμων»,

οι οποίες είναι κατά κανόνα άβαφες⁵²⁵ και παραπέμπουν στο τύπο 1 της Λέρνας.

ε) Η μεγάλη φιάλη **Δ18/35/10** είναι λιγότερο συνηθισμένη παραλλαγή της φιάλης, η οποία διακρίνεται και στον κεραμικό ρυθμό ΕπΣτ1. Η διάμετρος του χείλους της υπερβαίνει το σύνηθες μέγεθος, προσεγγίζοντας τα 18 εκ, ενώ και τα τοιχώματά της είναι εμφανώς πιο παχέα. Αντίστοιχος της είναι ο τύπος «large saucer» της Λέρνας⁵²⁶.

Βάσεις (Φιάλες και Κύμβες)

Όπως στην περίπτωση των κεραμικών ρυθμών ΕπΣτ1 και ΕπΣτ, οι δακτυλιόσχημες και κοίλες βάσεις του παρόντος κεραμικού ρυθμού αναλύονται ξεχωριστά.

Κατασκευαστικά στοιχεία

Όπως και σε άλλους κεραμικούς ρυθμούς, μία σειρά από ίχνη φανερώνουν ότι η βάση πλαθόταν σε διαφορετικό στάδιο από το σώμα του αγγείου και προσαρμοζόταν στην συνέχεια. Χαρακτηριστικές είναι συνήθως οι ρωγμές στην εξωτερική επιφάνεια της βάσης και, συγκεκριμένα, στο σημείο σύνδεσης μεταξύ βάσης και σώματος, ενώ στην περίπτωση της δακτυλιόσχημης βάσης Δ18/60/26 διακρίνονται οι χαρακτηριστικές νυχίες που συναντώνται και σε άλλους κεραμικούς ρυθμούς.

Τυπολογικές Κατηγορίες (Σχ.13)

Φαίνεται ότι οι περισσότερες βάσεις σχετίζονται με κύμβες. Στον τύπο της δακτυλιόσχημης βάσης ανήκουν οι Δ18/12/27, Δ18/44/31, Δ18/60/26, Δ18/60/28, Δ18/60/31, Δ18/61/17, Δ18/62/17 και Δ18/70/12. Ελαφρώς πιο υπερυψωμένες είναι οι Δ18/25/5, Δ18/51/12 και Δ18/60/32, με κυρτό πυθμένα, εξωτερικά. Η συντριπτική πλειονότητα των παραπάνω χρονολογείται στην Φάση Ι.

Δυσδιάγνωστα όστρακα (Σχ.13)

Το χείλος Δ18/60/21 φέρει εμπίεστη διακόσμηση και ανήκει σε κάποιο ανοιχτό αγγείο.

⁵²⁵ Wiencke 2000, fig.Π.66.1115-1133.

⁵²⁶ Wiencke 2000, 601-603.

5.3.3 Παράλληλοι κεραμικοί ρυθμοί/ κατηγορίες

Δεν εντοπίστηκαν

5.4 Λεπτότεχνη κεραμική με σκοτεινόχρωμο Αδρό επίχρισμα (ΕπΣτ4)

5.4.1 Ορισμός του κεραμικού ρυθμού

Γενικά στοιχεία

Ο συγκεκριμένος κεραμικός ρυθμός διαφοροποιείται από την λεπτότεχνη κεραμική των υπόλοιπων κεραμικών ρυθμών με επίχρισμα, λόγω της αδρότητας του σκοτεινόχρωμου επιχρίσματος. Το πάχος των τοιχωμάτων των αγγείων και σε αυτή την περίπτωση κυμαίνεται κατά βάση στα 0.4-0.7 εκ. Καταλαμβάνει μικρό ποσοστό ως προς το σύνολο και συγκεκριμένα μόλις το 5%. Στην Φάση Ι αποτελεί το 4% της κεραμικής, ενώ στην Φάση ΙΙ το 7%.

Κεραμική Ύλη-Παρασκευή Πηλού

Σχετικά με τα εγκλείσματα δεν παρατηρείται κάποια διαφοροποίηση από αυτά του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ1 και ΕπΣτ2. Το χρώμα της κεραμικής ύλης απαντά σε διαφορετικές αποχρώσεις, από καστανό γκριζό 7.5YR7/4 ή ανοιχτό ερυθρωπό 5YR7/4 έως λευκωπό 10YR8/2. Ο πυρήνας σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό δεν είναι ομοιογενής και δεν αποτελεί σταθερό χαρακτηριστικό για το σύνολο των οστράκων. Στις περισσότερες περιπτώσεις που σχηματίζεται πυρήνας είναι γκριζου χρώματος, 7.5YR5/0. Πιο συχνά διακρίνεται σε όστρακα που προέρχονται από χαμηλότερα τμήματα των αγγείων. Σε λίγες περιπτώσεις Δ18/17/6, Δ18/51/4 και Δ18/4/6 η κεραμική ύλη είναι πιο χονδρόκοκη με περισσότερα και μεγαλύτερα ασβεστιτικά εγκλείσματα.

Επεξεργασία Επιφάνειας/ Διακόσμηση

Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αυτού του κεραμικού ρυθμού σχετίζεται με την μορφολογία του επιχρίσματος και της επιφάνειας. Το επίχρισμα μπορεί να είναι σκοτεινό γκριζό 2.5Y4/0 ερυθροκίτρινο 5YR5/6, ανοιχτό ερυθρό, 2.5YR6/6, κιτρινωπό 10YR8/3. Το βασικότερο χαρακτηριστικό του επιχρίσματος είναι ότι είναι αραιό και δεν εφαρμόζεται ομοιογενώς. Σε αρκετές περιπτώσεις παραπέμπει στον κεραμικό ρυθμό με κηλιδωτή-ιριδίζουσα επιφάνεια, αλλά, σε αυτή την περίπτωση, η

επιφάνεια δεν χαρακτηρίζεται από στιλπνότητα και το επίχρισμα δεν είναι πάντα ευδιάκριτο. Οι επιφάνειες είναι γενικά σφουγγιχτές και, λιγότερο συχνά, αν η μία επιφάνεια δεν είναι επιχρισμένη, υφίσταται έντριψη. Το χρώμα της επιφάνειας στα σημεία που δεν καλύπτεται από επίχρισμα κυμαίνεται από υποκάστανο 10YR8/3 και ερυθροκίτρινο 5YR6/6 σε ανοιχτό γκριζό 2.5Y7/2. Η ποιοτική διαφοροποίηση του επιχρίσματος ενδεχομένως να σχετίζεται με μικρότερη συγκέντρωση οξειδίων του σιδήρου στην επιφάνεια σε σχέση με άλλα επιχρίσματα. Άλλοι πιθανοί παράγοντες είναι η περαιτέρω επεξεργασία της επιφάνειας και η όπτηση.

Όπτηση

Η ύπαρξη γκριζού πυρήνα σε ορισμένες περιπτώσεις, η απουσία στιλπνότητας και το χρώμα της επιφάνειας συνδέονται κυρίως με μικτές συνθήκες όπτησης. Είναι πιθανό σε αυτό τον κεραμικό ρυθμό η όπτηση να γίνεται σε τρία στάδια, όπως στον κεραμικό ρυθμό ΕπΣτ1. Η διαφοροποίηση ίσως έγκειται στην ατελή επανοξειδωση και στο πιο αραιό επίχρισμα. Οι θερμοκρασίες όπτησης φαίνεται ότι θα ήταν σχετικά υψηλές, υψηλότερες των πιο χονδροειδών αγγείων και αντίστοιχες των υπόλοιπων λεπτότεχνων κεραμικών ρυθμών, όπως μπορεί να υποστηριχθεί βάσει της ομοιότητας με τους υπόλοιπους λεπτότεχνους κεραμικούς ρυθμούς και της εικόνας των τομών των οστράκων, με επίπεδες θραύσεις, χωρίς ιδιαίτερα ανώμαλη διαμόρφωση. Όπως και στις άλλες περιπτώσεις, η θερμοκρασία όπτησης δεν φαίνεται να υπερβαίνει τους 800-850° C, με βάση κυρίως την ύπαρξη ασβεστίτη.

Σχηματολόγιο

Στο σχηματολόγιο του κεραμικού ρυθμού περιλαμβάνεται το σχήμα του ασκού, της κύμβης, της λεκανίδας, της πυξίδας, του «tankard» και της φιάλης (Γράφημα 7). Οι μεμονωμένες βάσεις που εικάζεται η σύνδεση του με το σχήμα της κύμβης ή της φιάλης αναλύονται ξεχωριστά. Όπως και στους υπόλοιπους κεραμικούς ρυθμούς, τα όστρακα των οποίων η σύνδεση με συγκεκριμένα σχήματα δεν θεωρείται ασφαλής εξετάζονται ως δυσδιάγνωστα.

5.4.2 Ανάλυση ανά σχήμα

Ασκοί

Στον παρόντα κεραμικό ρυθμό εντάσσονται δύο όστρακα από ασκούς, τα οποία χρονολογούνται στην Φάση II του Αιγίου. Λόγω του μικρού αριθμού των δειγμάτων δεν μπορούν να γίνουν γενικές παρατηρήσεις ως προς την επεξεργασία της επιφάνειας και την κατασκευή του αγγείου. Για τα μεμονωμένα όστρακα που αναφέρονται στην συνέχεια, υπάρχουν περαιτέρω στοιχεία στον κατάλογο των επιλεγμένων οστράκων (Παράρτημα 2)

Τυπολογικές Κατηγορίες (Σχ. 13)

Το **Δ18/41/1**, αν και αρκετά αποσπασματικό, μπορεί να συσχετισθεί με ασκό, λόγω της διαμόρφωσης διατομής S. Πιο πιθανό είναι το ενδεχόμενο να σχετίζεται με τον τύπο 2, ο οποίος χρονολογείται στην φάση III C της Λέρνας⁵²⁷.

Από ασκό προέρχεται και το **Δ18/3/23**, του οποίου σώζεται τμήμα της κοιλίας και της λαβής, που ανήκει στον κατακόρυφο τύπο. Πλησιέστερος είναι ο ασκός τύπου 5, σύμφωνα με την τυπολογία της Λέρνας⁵²⁸.

Κύμβες

Οι κύμβες σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό αποτελούν, στην Φάση I το 14% και στην Φάση II το 18%, σημειώνοντας σχετική αύξηση. Τα πιο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα του σχήματος στο Αίγιο περιλαμβάνονται στον ΕπΣτ1.

Επεξεργασία επιφάνειας

Ως προς τα γενικά χαρακτηριστικά της επεξεργασίας της επιφάνειας ισχύουν όσα έχουν διατυπωθεί στα ΕπΣτ1-2. Πλην της προχόης Δ18/16/3 που είναι επιχρισμένη περιφερειακά στο εσωτερικό, οι υπόλοιπες είναι συνολικά επιχρισμένες. Αντίστοιχη εικόνα προκύπτει και από τα όστρακα χειλέων που σχετίζονται με κύμβες. Όπως και το καλύτερα σωζόμενο του συγκεκριμένου κεραμικού ρυθμού, Δ18/12/26, ορισμένα όστρακα χειλέων που χρονολογούνται στην Φάση II, εσωτερικά επιχρίονται μόνο στο ύψος τους χείλους, στοιχείο που σχετίζεται κυρίως με τις κύμβες της φάσης II.

Τυπολογικές Κατηγορίες (Σχ.14)

Η καλύτερα σωζόμενη κύμβη της κατηγορίας είναι η **Δ18/12/26**. Φέρει το

⁵²⁷ αναφέρεται χαρακτηριστικά: Wiencke 2000, 401 fig. II.30.P567.

⁵²⁸ Wiencke 2000, 532-536 fig.II.72.5.

χαρακτηριστικό αραιό επίχρισμα, εξωτερικά σε όλη την σωζόμενη επιφάνεια, εσωτερικά στο ύψος του χείλους. Η προχοή δεν σώζεται, αλλά από το σώμα, που σώζεται σε μεγάλο βαθμό, παρατηρούμε ότι βρίσκεται πιο κοντά στον τύπο 4 της Λέρνας, με την έντονη καμπή πάνω από την βάση. Η διαφορά έγκειται και σε αυτή την περίπτωση στην λαβή που είναι κατακόρυφη, ενδεχομένως ταινιωτή, αν και σώζονται μόνον οι γενέσεις της. Θα μπορούσε να συσχετισθεί με τον πρώιμο τύπο 3⁵²⁹ (Λέρνα IIIA2-III D), ο οποίος απαντά με κατακόρυφη λαβή, φέρει σκοτεινόχρωμο επίχρισμα, ωστόσο η διαμόρφωση των τοιχωμάτων δεν είναι οδηγεί προς αυτή την κατεύθυνση. Πιο χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα με τον τύπο 4⁵³⁰, καθώς το τμήμα αντιδιαμετρικά της προχοής συγκλίνει έντονα και δεν είναι αναλογικά τόσο ψηλό όσο του τύπου 3. Αυτός ο συνδυασμός στοιχείων του τύπου 3 και του τύπου 4 των κυμβών της Λέρνας, απαντά πολύ χαρακτηριστικά στην κύμβη του κεραμικού ρυθμού Κηλ Δ18/68/14. Χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα αυτής της κύμβης με αντίστοιχη από την Τίρυνθα⁵³¹.

Προχοές από κύμβες είναι οι Δ18/εκσ/8, Δ18/13/7, Δ18/16/3, Δ18/36/5. Με βάση την διαμόρφωση της απόληξης της προχοής, την κλίση μεταξύ της απόληξης και του κεντρικού στελέχους της προχοής και, σε ένα βαθμό, λόγω του επιχρίσματος του αγγείου, οι προχοές Δ18/εκσ/8 και Δ18/36/5 μπορούν να συσχετιστούν με τον τύπο 2 της Λέρνας, ενώ οι προχοές Δ18/13/7 και Δ18/16/3 με τον τύπο 4 της Λέρνας. Ωστόσο, τα ωτία στις περιπτώσεις του Αιγίου είναι πιο έντονα γωνιώδη, παραπέμποντας στον τύπο 2 και στον τύπο 3 της Λέρνας.

Το Δ18/51/9 είναι αρκετά πιθανό να σχετίζεται με τον τύπο 3 της Λέρνας, καθώς η κλίση της προχοής είναι αρκετά απότομη, ενώ το χείλος της προχοής δεν είναι το χαρακτηριστικό αποστρογγυλευμένο του τύπου 4.

Μεταξύ των λαβών ξεχωρίζουν μία μικρή διπλή κατακόρυφη Δ18/3/15, και μία μεγαλύτερη ταινιωτή Δ18/55/3. Ο τύπος της κατακόρυφης λαβής συνδέεται συχνά με την κύμβη τύπου 3 της Λέρνας⁵³², που απαντά γενικά στην κατηγορία «light painted polished» στην Λέρνα. Παρόμοιες λαβές απαντούν στην ΠΕ II («developed 1») της Τσουνγκιζας⁵³³ και στο Στρέφι της Ηλείας⁵³⁴. Η Δ18/51/11 είναι σχετικά

⁵²⁹ Wiencke 2000, 587, fig.II.92.

⁵³⁰ Wiencke 2000, 587, fig.II.92.

⁵³¹ Müller 1938, 12, pl.IV.1.

⁵³² Wiencke 2000, 587, fig.II.92.

⁵³³ Pullen 2011, 379, fig.5.57.379.

⁵³⁴ Koumouzelis 1980, 73, fig.8.6,-7.

πλατειά ταινιωτή και παράλληλό της απαντά στο Στρέφι⁵³⁵. Οι παραπάνω τύποι λαβών απαντούν και στον Άγιο Δημήτριο Ηλείας⁵³⁶ στην τοπική φάση IIa και IIb, κατά κύριο λόγο σε κεραμική με ανοιχτόχρωμη επιφάνεια και, όπως ήδη έχουμε παρατηρήσει, και στον Άγιο Στέφανο⁵³⁷ στην ύστερη ΠΕ II. Ως προς την τοποθέτηση του επιχρίσματος, επισημαίνεται ότι στο εσωτερικό το επίχρισμα περιορίζεται στο ύψος του χείλους, ενώ εξωτερικά καλύπτει συνολικά την επιφάνεια.

Επιπλέον, σώζεται σημαντικός αριθμός από μεμονωμένα χείλη, τα οποία συνδέονται με κύμβες. Πιο χαρακτηριστικά είναι τα **Δ18/4/5**, **Δ18/10/7**, **Δ18/12/25**, **Δ18/18/6**, **Δ18/34/2** **Δ18/35/8**, **Δ18/36/9**. Αν και δεν προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες ως προς την τυπολογία του σχήματος, τα συγκεκριμένα όστρακα αναφέρονται γιατί συμπληρώνουν την ποσοτική εικόνα του συγκεκριμένου σχήματος και την χρονολογική διασπορά που φαίνεται ότι εντοπίζεται, όπως και γενικότερα ο συγκεκριμένος κεραμικός ρυθμός, στα νεώτερα στρώματα. Τα παραπάνω χείλη, πλην του Δ18/36/9 χρονολογούνται στην Φάση II.

Φαίνεται, βάσει των μορφολογικών στοιχείων των παραπάνω κυμβών, ότι η πλειονότητά τους συνδέεται με τον τύπο 4 της Λέρνας, που χρονολογείται κυρίως στην φάση IIID και λιγότερο συχνά στην φάση IIIC, ενώ πλησιέστερες μπορούν να θεωρηθούν με τον τύπο 2A της Fahy, για τον οποίο έχει γίνει ήδη αναφορά στις κύμβες του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ1. Ο συγκεκριμένος τύπος φαίνεται ότι ανταποκρίνεται καλύτερα στις κύμβες του Αιγίου, επειδή συνδυάζει το στοιχείο του σκοτεινόχρωμου επιχρίσματος με αυτό της κατακόρυφης λαβής και τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά του τύπου 4 της Λέρνας.

Λεκανίδες

Όπως και στους υπόλοιπους κεραμικούς ρυθμούς λεπτότεχνης κεραμικής, το συγκεκριμένο σχήμα σώζει μόλις μία περίπτωση στον παρόντα κεραμικό ρυθμό, γεγονός που επιβεβαιώνει την σπανιότητά του συνδυασμό του με λεπτόκοκκη κεραμική ύλη.

Τυπολογικές Κατηγορίες (Σχ.14)

Το **Δ18/51/14**, αν και εντάσσεται στο σχήμα της λεκανίδας, παραπέμπει παράλληλα και στον τύπο της φιάλης, λόγω της μικρής διαμέτρου του χείλους. Ωστόσο, το πάχος του αγγείου και η μακροσκοπική εικόνα της κεραμικής ύλης παραπέμπει στον

⁵³⁵ Koumouzelis 1980, 73, fig.8.5.

⁵³⁶ Zachos 2008, 167, fig.56-57.

⁵³⁷ MacGillivray 2008, fig.4.6.125-129.

τύπο της λεκανίδας. Τα χαρακτηριστικά συγκλίνοντα τοιχώματα και το χείλος κυκλικής διατομής βρίσκουν παράλληλο στον αντίστοιχο τύπο 2 της ευμεγέθους φιάλης της Λέρνας III⁵³⁸. Στην περίπτωση του Αιγίου σώζεται και τμήμα απόφυσης. Χρονολογείται στην Φάση I.

Πυξίδες

Σε πυξίδα ανήκει το Α18/5/2 (Σχ.14), του οποίου σώζεται μόνον η λαβή και μέρος του σώματος. Το συγκεκριμένο σχήμα, αν και δεν προέρχεται από ασφαλές ανασκαφικό περιβάλλον, μας πληροφορεί για την ύπαρξη του σχήματος στο Αίγιο. Χαρακτηριστικά παράλληλα απαντούν στην Εύτρηση⁵³⁹, σε διαφορετική κεραμική κατηγορία («fine slipped and polished») και την Λέρνα⁵⁴⁰, με παράλληλα, κυρίως, στην παραλλαγή a, c.

«Tankards»

«Tankard» 2

Αυτός ο τύπος σώζεται πολύ πιο αντιπροσωπευτικά στο πλαίσιο του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ1. Στον παρόντα κεραμικό ρυθμό σώζεται μόλις ένα όστρακο που σχετίζεται με το συγκεκριμένο σχήμα.

Τυπολογικές Κατηγορίες (Σχ.14)

Το Α18/25/12 είναι τμήμα από έξω νεύον χείλος με αποκεκρουσμένη απόληξη.

Φιάλες

Οι φιάλες ακολουθούν τα γενικότερα μορφολογικά χαρακτηριστικά των φιαλών του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ1. Πρόκειται για το βασικότερο σχήμα του συγκεκριμένου κεραμικού ρυθμού, γεγονός που φαίνεται από τα ποσοστά του, αποτελώντας στην Φάση I το 60% και στην Φάση II το 59%. Φαίνεται ότι σε αυτό τον κεραμικό ρυθμό το συγκεκριμένο σχήμα δεν παρουσιάζει αξιόλογη διαφοροποίηση μεταξύ των δύο φάσεων.

Η πλειονότητα των φιαλών σχετίζονται με τον τύπο 2 της Λέρνας. Τα μορφολογικά στοιχεία των φιαλών, όπως ο τύπος του χείλους και η διαμόρφωση της απόληξης και των τοιχωμάτων χαρακτηρίζονται από ποικιλομορφία.

⁵³⁸ Wienske 2000, fig.II.94.type 2.

⁵³⁹ Goldman 1931, 109, fig.144.

⁵⁴⁰ Wienske 2000, 581-583, fig.II.91.

Επεξεργασία επιφάνειας

Στην πλειονότητα των περιπτώσεων, η εσωτερική επιφάνεια είναι συνολικά επιχρισμένη, ενώ η εξωτερική μόνο στο ύψος του χείλους, περίπου στο ύψος της γωνίωσης ή της μεγίστης διαμέτρου. Σε αρκετές περιπτώσεις το επίχρισμα καλύπτει μόνο την εσωτερική επιφάνεια, ενώ λιγότερο συχνά οι επιφάνειες είναι συνολικά επιχρισμένες και σφουγγιχτές. Στις περιπτώσεις των Δ18/1/12, Δ18/12/54, Δ18/12/64, Δ18/12/65 σώζεται ταινία, εσωτερικά και εξωτερικά στο ύψος του χείλους. Άλλη μία εξαίρεση αποτελεί το Δ18/14/37, που έχει ολόβαφη την εξωτερική επιφάνεια και στην εσωτερική επιφάνεια είναι επιχρισμένη στο ύψος του χείλους. Παρατηρείται ότι οι καλύτερα σωζόμενες φιάλες της Φάσης I, συχνά είναι συνολικά επιχρισμένες. Το στοιχείο αυτό έχει χρονολογική σημασία, καθώς, όπως παρατηρείται και στην ΠΕ II κεραμική άλλων θέσεων, κατά τα πρωιμότερα στάδια της ΠΕ II οι επιφάνειες είναι καλυμμένες με επίχρισμα σε μεγαλύτερη κλίμακα. Φιάλες συνολικά επιχρισμένες υπάρχουν και στα τελικά στάδια του οικισμού, όπως οι Δ18/12/61, Δ18/12/55, Δ18/12/63. Ωστόσο, κατά την Φάση II του οικισμού, για την οποία είναι πιο χαρακτηριστικός ο συγκεκριμένος κεραμικός ρυθμός, πιο συνηθισμένη είναι η εφαρμογή του επιχρίσματος συνολικά στην εσωτερική επιφάνεια και σε ζώνη στο ύψος του χείλους στην εξωτερική επιφάνεια. Το επίχρισμα δεν είναι το χαρακτηριστικό στιλπνό και οι επιφάνειες είναι, κυρίως, σφουγγιχτές.

Σχετικά με την εφαρμογή του επιχρίσματος, ακολουθούνται κατά κύριο λόγο παράλληλες κινήσεις από τον κεραμέα, ενώ, στην περίπτωση του Δ18/68/3, φαίνεται ότι στην εσωτερική επιφάνεια οι κινήσεις είναι στο κατώτερο μέρος λοξές έκκεντρες ως προς την βάση και ελαφρώς ακανόνιστες, ενώ στο ανώτερο μέρος είναι οριζόντιες.

Κατασκευαστικά ίχνη

Ιδιαίτερα κατασκευαστικά στοιχεία για τις φιάλες αυτού του κεραμικού ρυθμού δεν σώζονται, όμως, κατά πάσα πιθανότητα δεν υπάρχει κάποια σοβαρή διαφοροποίηση σε σχέση με τις φιάλες των υπόλοιπων κεραμικών ρυθμών. Το γεγονός ότι η πλειονότητα των οστράκων αφορά τμήμα στο ύψος του χείλους παραπέμπει στην σύνδεση στο συγκεκριμένο ύψος δύο κουλούρων πηλού. Η γωνίωση ή κύρτωση είναι πιο ψηλά από το σημείο θραύσης, οπότε μπορεί να υποστηριχθεί ότι δεν διαμορφώνονταν από κάποια επιπλέον κουλούρα, αλλά με την τεχνική της άμεσης πίεσης.

Τυπολογικές Κατηγορίες (Σχ.15)

α) Σε αρκετές φιάλες αυτού του τύπου τα τοιχώματα είναι αμφίκυρτα και χαρακτηρίζονται από καμπυλότητα, έντονη ψηλότερα, πιο ήπια στο χαμηλότερο τμήμα του αγγείου. Η απόληξη του χείλους είναι είτε τριγωνικής είτε κυκλικής διατομής. Χαρακτηριστικά καλύτερα σωζόμενα παραδείγματα είναι τα Δ18/54/3, Δ18/68/11, Δ18/71/7. Το ύψος τους κυμαίνεται στα 6.5-7 εκ. και φέρουν τις χαρακτηριστικές δακτυλιόσχημες βάσεις. Χρονολογούνται στην Φάση Ι. Αντίστοιχα είναι και τα πιο αποσπασματικά όστρακα Δ18/3/16, Δ18/12/56, Δ18/12/57, Δ18/12/58, Δ18/12/60, Δ18/12/61, Δ18/12/62, Δ18/12/64, Δ18/12/65, Δ18/14/17, Δ18/14/37, Δ18/16/5, Δ18/25/22, Δ18/30/3, Δ8/35/9, Δ18/38/10, Δ18/42/5, Δ18/49/2, Δ18/60/41, Δ18/74/3. Πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, στην πλειονότητα τους χρονολογούνται στην Φάση ΙΙ.

Τα Δ18/12/30 και Δ18/12/55 είναι παρόμοια, με την βασική διαφορά ότι τα τοιχώματα είναι σχεδόν ευθέα και δεν χαρακτηρίζονται από την καμπυλότητα των παραπάνω περιπτώσεων. Αυτή η διαφοροποίηση φαίνεται ότι αποτελεί και χρονολογικό στοιχείο της Φάσης ΙΙ του Αγίου.

Τα Δ18/12/53, Δ18/12/63, Δ18/26/3, Δ18/35/16, Δ18/46/1, Δ18/51/5, Δ18/51/8, Δ18/51/10, Δ18/60/41, Δ18/68/3, είναι παρόμοια, με μόνη διαφοροποίηση την διαμόρφωση γωνίωσης κάτω από το χείλος, στο ύψος της μεγίστης διαμέτρου. Το χείλος, με εξαίρεση το Δ18/51/10 είναι χαμηλό. Παρόμοια διαμόρφωση στο χείλος απαντά και στην Τσουνγκιζα, με πιο χαρακτηριστικό το κεραμικό σύνολο του «Burnt Room»⁵⁴¹, που φαίνεται, επίσης, να έχει επιφάνεια με σχετικά αραιό επίχρισμα. Είναι αρκετά πιθανόν η διαμόρφωση του πιο χαμηλού χείλους να σχετίζεται με την ώριμη ΠΕ ΙΙ και να εντάσσεται στο πλαίσιο εντατικοποίησης της παραγωγής με την διαμόρφωση πιο αδρών χαρακτηριστικών στις φιάλες. Αυτού του τύπου οι φιάλες μπορούν να θεωρηθούν χαρακτηριστικές κυρίως της Φάσης Ι του Αγίου.

β) Σε ορισμένες φιάλες το χείλος δεν είναι έντονα έσω νεύον ή είναι μη διακρινόμενο και τα τοιχώματα διαμορφώνονται με πιο ήπια καμπύλη. Σε αυτή την ομάδα εντάσσονται τα Δ18/1/12, Δ18/13/11, Δ18/26/2, Δ18/35/4, Δ18/35/42 με χείλος τετράγωνης διατομής, με παράλληλα από την φάση ΙΙΙC τη Λέρνας⁵⁴² και την φάση ΙΙb του Αγίου Δημητρίου⁵⁴³.

⁵⁴¹ Pullen 2011, 410-411 fig.5.101.514,515,518.

⁵⁴² Wiencke 2000, 439 fig.II.47.P805-806.

⁵⁴³ Zachos 2008, 81, fig.40.68/81, 164/81.

Στην περίπτωση του Δ18/36/6 το χείλος είναι διατομής T, σχετικά ακανόνιστο και τα τοιχώματα είναι τα χαρακτηριστικά αμφίκυρτα του τύπου της Λέρνας. Χαρακτηριστικά παράλληλα στην Λέρνα χρονολογούνται στην φάση III C⁵⁴⁴.

Σε αντίθεση με την ίδια ομάδα φιαλών του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ1, οι φιάλες της ομάδας σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό χρονολογούνται και στις δύο φάσεις.

δ) Σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό απαντά και ο τύπος με τα πιο έντονα διευρυνόμενα, σχεδόν ευθέα τοιχώματα. Χαρακτηριστικά της Φάσης I είναι τα Δ18/28/2, Δ18/38/22, Δ18/44/35 και της Φάσης II το Δ18/12/59. Στα τρία πρώτα, που χρονολογούνται στην Φάση I, το επίχρισμα είτε εφαρμόζεται συνολικά και στις δύο επιφάνειες είτε συνολικά στην μία επιφάνεια και στο ύψος του χείλους στην άλλη. Στο Δ18/12/59 το επίχρισμα περιορίζεται σε ταινία στο ύψος του χείλους και στις δύο επιφάνειες. Το στοιχείο αυτό σχετίζεται με την χρονολόγηση στην Φάση II του οικοπέδου Μινασιάν, κατά την οποία το επίχρισμα περιορίζεται αρκετές φορές στο ύψος του χείλους. Το χείλος είναι μη διακρινόμενο και τα τοιχώματα σχεδόν ευθέα ή ευθέα. Ο τύπος αυτός είναι σχετικά σπάνιος στην κεραμική του οικοπέδου Μινασιάν. Δεν έχει άμεση σχέση με τον τύπο του πινακίου της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί και φαίνεται ότι σχετίζεται κυρίως με τον τύπο της φιάλης, παραπέμποντας στις πιο ανοιχτές φιάλες της Λέρνας, τύπου I, στις οποίες έγινε αναφορά σε αντίστοιχα όστρακα του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ2.

Χαρακτηριστική, σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό, είναι η απουσία των φιαλών της ομάδας γ.

Βάσεις (Φιάλες και Κύμβες)

Τα λιγοστά δεδομένα δεν προσφέρονται για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων ως προς την επεξεργασία της επιφάνειας και τα τεχνολογικά και τεχνικά στοιχεία.

Από τεχνική άποψη χαρακτηριστική είναι η βάση Δ18/14/15, γιατί φέρει τις χαρακτηριστικές νυχιές στο εσωτερικό του πυθμένα, που υποδεικνύει την άσκηση πίεσης από το εσωτερικό προς το εξωτερικό. Επίσης, ιδιαίτερης σημασίας είναι η εγχάραξη, που υπάρχει στην εξωτερική επιφάνεια του πυθμένα της βάσης Δ18/57/17 (Εικ.38) και πιθανώς να σχετίζεται με σημείο κεραμέως.

Τυπολογικές Κατηγορίες (Σχ.13)

⁵⁴⁴ Wiencke 2000, 435, fig.II.44.P779.

Στον τύπο της δακτυλιόσχημης βάσης ανήκουν οι Δ18/3/22, Δ18/17/5, Δ18/18/7, Δ18/57/17, Δ18/67/3 και Δ18/68/22, οι οποίες σχετίζονται με φιάλες. Η διάμετρος σε αυτές τις περιπτώσεις κυμαίνεται στα 2.6 έως 4 εκ. Με το σχήμα της κύμβης σχετίζονται οι δακτυλιόσχημες βάσεις Δ18/16/4 και Δ18/35/5, των οποίων η διάμετρος υπερβαίνει τα 5 εκ. Στον τύπο της κοίλης βάσης εντάσσονται οι Δ18/14/10, Δ18/14/15, Δ18/26/7, Δ18/12/23, Δ18/20/7, προερχόμενες από φιάλες, ενώ οι Δ18/25/13, Δ18/29/3, Δ18/38/24, προέρχονται ενδεχομένως από κύμβες.

Στις βάσεις των φιαλών σώζεται επίχρισμα κατά κύριο λόγο μόνο στο εσωτερικό με εξαίρεση την Δ18/20/7, που είναι συνολικά επιχρισμένη. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων, οι κινήσεις του κεραμέα κατά την διαμόρφωση και εξομάλυνση της επιφάνειας, ήταν παράλληλες με τα τοιχώματα και στα κατώτερα μέρη ελαφρώς λοξές.

Δυσδιάγνωστα όστρακα

Το τμήμα προχοής Δ18/4/6, με την χαρακτηριστική σκοτεινόχρωμη κηλίδα κατά μήκος του εσωτερικού της προχοής, αν και είναι πολύ αποσπασματικό, ενδέχεται να προέρχεται από προχυτική λοπάδα, αντίστοιχη με αυτήν που έχει βρεθεί στο Δασκαλειό Κέρου⁵⁴⁵ και που χρονολογείται στην τοπική φάση Β. Το συγκεκριμένο όστρακο του Αιγίου προέρχεται από επισφαλές ανασκαφικό περιβάλλον και η μόνη πληροφορία που μας παρέχει είναι η ύπαρξη του συγκεκριμένου σχήματος εντός του ΠΕ κεραμικού ρεπερτορίου του Αιγίου.

5.4.3 Παράλληλοι κεραμικοί ρυθμοί/ κατηγορίες

Αναφορές σε κεραμική με παρόμοια χαρακτηριστικά γίνεται και σε άλλες θέσεις. Από τους περισσότερους ερευνητές δεν παρουσιάζεται ως ξεχωριστή ομάδα, είναι όμως διακριτή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η κατηγορία «partially coated vases» στο Στρέφι Ηλείας⁵⁴⁶, στην οποία αναφέρεται αριθμός αγγείων στα οποία το επίχρισμα είχε εφαρμοστεί με λιγότερη επιμέλεια, είναι λεπτό και δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση, ενώ απαντά σε λεπτότεχνα αλλά κυρίως σε πιο χονδροειδή αγγεία. Παρατηρήσεις ως προς την ύπαρξη κεραμικής με θαμπό επίχρισμα γίνονται επίσης στην Τύρυνθα⁵⁴⁷ και στον Άγιο Δημήτριο, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται για την

⁵⁴⁵ Sotirakopoulou 2016, 208-209, fig.4.34.C2290.

⁵⁴⁶ Koumouzelis 1980, 79.

⁵⁴⁷ French, French 1981, 22.

φάση IIb του οικισμού⁵⁴⁸. Συγκεκριμένα, στην κεραμική τύπου «urfirnis», στον Άγιο Δημήτριο παρατηρείται ότι, προς το τέλος της περιόδου, η ποιότητα του επιχρίσματος φθίνει και φαίνεται ότι καλύπτει μικρότερο μέρος της επιφάνειας, ενώ ορατά είναι και τα ίχνη του εργαλείου, με το οποίο εφαρμόζεται το επίχρισμα⁵⁴⁹.

Παρόμοια είναι η εικόνα από θέσεις της Αργολίδας, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την Λέρνα. Κατά την περίοδο III C και III D το επίχρισμα είναι σε πολλές περιπτώσεις πιο θαμπό⁵⁵⁰. Παρόμοιες διαβαθμίσεις στην ποιότητα του επιχρίσματος έχουν παρατηρηθεί και σε άλλες θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας όπως στις Ζυγουριές⁵⁵¹, στο Μπερμπάτι Αργολίδας και η κατηγορία «Class BB»⁵⁵² και στον Άγιο Στέφανο Λακωνίας⁵⁵³. Στην Εύτρηση Βοιωτίας, στην στρωματογραφική ανασκαφή των Caskey & Caskey, αναφέρεται ότι στα λεπτότεχνα αγγεία, των οποίων η επιφάνεια πριν την εφαρμογή του επιχρίσματος δεν έχει εξομαλυνθεί επιμελώς, το σκοτεινόχρωμο επίχρισμα έχει πιο θαμπό χρώμα⁵⁵⁴. Αντίστοιχες παρατηρήσεις γίνονται και για την κατηγορία των Πρωτοβερνικών της ομάδας B της Θήβας, τα οποία φαίνεται ότι χάνουν σε μεγάλο βαθμό την στιλπνότητά τους⁵⁵⁵.

5.5. Ημιλεπτότεχνη-Ημιχονδροειδής κεραμική με επιχρισμένη επιφάνεια (ΗμΕπ)

5.5.1 Ορισμός του κεραμικού ρυθμού

Ο κεραμικός ρυθμός ΗμΕπ χαρακτηρίζεται από ημιλεπτόκοκκη-ημιχονδροκόκκη κεραμική ύλη και επιφάνεια με σκοτεινόχρωμο επίχρισμα. Το πάχος των τοιχωμάτων των τοιχωμάτων των αγγείων κυμαίνεται στα 0.4 έως 1 εκ. Στις περισσότερες θέσεις εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο της κεραμικής με επίχρισμα, παρά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που τον διακρίνουν. Στην περίπτωση του Αιγίου έχουν καταμετρηθεί 101 όστρακα που αποτελούν το 3% της κεραμικής της θέσης. Στην Φάση I αποτελούν το 3% της κεραμικής και στην Φάση II το 2%. Η επέκταση

⁵⁴⁸ Zachos 2008, 66.

⁵⁴⁹ Koumouzelis 1980, 68.

⁵⁵⁰ Wiencke 2000, 587.

⁵⁵¹ Blegen 1921, 6.

⁵⁵² Säflund 1965, 144-146.

⁵⁵³ MacGillivray 2008, 162.

⁵⁵⁴ Caskey and Caskey 1960, 153.

⁵⁵⁵ Κόνσολα 1981, 121.

της μελέτης της κεραμικής του Αιγίου μελλοντικά, ενδεχομένως να παράσχει περισσότερες πληροφορίες για την ύπαρξη πιθανών μεταβολών σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό.

Κεραμική Ύλη-Παρασκευή Πηλού

Παρά την γενική κατηγοριοποίηση πολλών οστράκων σε αυτό τον κεραμικό ρυθμό, πρέπει να σημειώσουμε ότι τα είδη αλλά και οι αναλογίες των εγκλεισμάτων παρουσιάζουν διακυμάνσεις, που είναι αναμενόμενο ότι θα προκύψουν/ φανούν και κατά την αρχαιομετρική ανάλυση. Έτσι η κεραμική ύλη πολλών αγγείων που έχουν ενταχθεί σε αυτή την κατηγορία περιέχει αρκετά μεσαία και μικρά ασβεστιτικά εγκλείσματα μεγέθους έως 0.3 εκ., αρκετά οργανικά, που δεν ξεπερνούν τα 0.4 εκ. και ασημί μίκα. Σε ορισμένες περιπτώσεις διακρίνονται ορισμένα σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα.

Το χρώμα της κεραμικής ύλης κυμαίνεται από ερυθροκίτρινο 5YR5/6 έως ανοιχτό καστανό 10YR6/3. Στις περισσότερες περιπτώσεις σχηματίζεται πυρήνας γκρίζου χρώματος 10YR6/1. Ο πυρήνας είναι σχετικά μεγάλος σε πάχος, καταλαμβάνοντας το μεγαλύτερο μέρος της τομής, με την εξαίρεση του Δ18/37/3, όπου δεν σχηματίζεται πυρήνας. Ακόμη και στην περίπτωση των αγγείων με κεραμική ύλη γκρίζου χρώματος, ο πυρήνας ξεχωρίζει ελαφρώς και είναι πιο σκούρος.

Επεξεργασία Επιφάνειας/ Διακόσμηση

Τουλάχιστον η μία επιφάνεια φέρει επίχρισμα. Η επεξεργασία της επιφάνειας ποικίλλει. Η επιφάνεια μπορεί να είναι στιλβωμένη, σφουγγιχτή ή έντριπτη. Οι επιφάνειες χωρίς επίχρισμα είναι σφουγγιχτές. Στις περιπτώσεις που διακρίνεται στιλβωση, δεν έχει την «ένταση», που χαρακτηρίζει τους λεπτότεχνους κεραμικούς ρυθμούς με επίχρισμα. Το επίχρισμα είναι εμφανώς πιο πυκνό στα Δ18/70/13, Δ18/22/11, Δ18/28/13, Δ18/42/6 και κυμαίνεται χρωματικά από σκοτεινό γκρίζο 7.5YR4/0 έως πολύ σκοτεινό γκρίζο 2.5Y3/0, ενώ στα σημεία που δεν υπάρχει επίχρισμα, η επιφάνεια μπορεί να κυμαίνεται στο υποκίτρινο 10YR7/3. Το χρώμα του επιχρίσματος σχετίζεται με την όπτηση. Στην εφαρμογή του επιχρίσματος το χέρι εκτελεί συνήθως παράλληλες ή ελαφρώς λοξές κινήσεις.

Όπτηση

Η εικόνα της κεραμικής ύλης, σε συνδυασμό με τα χαρακτηριστικά του

επιχρίσματος, μαρτυρά ότι τα περισσότερα αγγεία είχαν οπτηθεί είτε με μία ατελή οξειδωτική όπτηση είτε αρχικά οξειδωτικά, έπειτα αναγωγικά και στην συνέχεια σε ατελείς οξειδωτικές συνθήκες. Σε κάθε περίπτωση φαίνεται βάσει των χρωμάτων και της διαμόρφωσης πυρήνα ότι το τελικό στάδιο χαρακτηρίζεται από μικτές συνθήκες. Οι θερμοκρασίες όπτησης πιθανώς να μην υπερέβαιναν τους 800-850° C, άποψη που διατυπώνεται με επιφύλαξη ενόψει της αρχαιομετρικής ανάλυσης του υλικού.

Σχηματολόγιο

Στο σχηματολόγιο του κεραμικού ρυθμού περιλαμβάνονται αμφορείς, λεκανίδες, λοπάδες και φιάλες (Γράφημα 8). Μια σειρά οστράκων, λόγω της αμφιλεγόμενης σύνδεσης τους με συγκεκριμένο τύπο αγγείου, αναλύονται ως δυσδιάγνωστα.

5.5.2 Ανάλυση ανά σχήμα

Αμφορείς

Πρόκειται για διαχρονικό ΠΕ II σχήμα, όπως φαίνεται και στην περίπτωση της Λέρνας III. Παρατηρείται ότι στην Φάση I οι αμφορείς καταλαμβάνουν το 24% ενώ στην Φάση II το 67% στο πλαίσιο του συγκεκριμένου κεραμικού ρυθμού.

Στην Λέρνα ο αμφορέας εντάσσεται εντός του σχήματος «Jar», που αφορά μεγάλο αριθμό αγγείων. Ωστόσο, με τον αμφορέα σχετίζονται μόνο συγκεκριμένες παραλλαγές του τύπου 5 και 6⁵⁵⁶.

Στο Αίγιο, τα βασικά χαρακτηριστικά του σχήματος όπως και στον Εντρ/Σφ1-2 είναι η διαμόρφωση στενού στομίου ή λαιμού, το σφαιρικό ή συχνότερα σε αυτή την περίοδο, ωοειδές σχήμα και η ύπαρξη δύο λαβών στον ώμο ή στην κοιλία. Η διάμετρος του χείλους των αμφορέων σε αυτό τον κεραμικό ρυθμό κυμαίνεται μεταξύ 11-19 εκ. Οι αμφορείς του Αιγίου φέρουν λαιμό και σφαιρικό ή ελαφρώς ωοειδές σώμα, ενώ η βάση είναι επίπεδη. Οι λαβές σώζονται συνήθως μεμονωμένες και η σχέση τους με το σώμα συνήθως είναι υποθετική.

Επεξεργασία επιφάνειας

Τα Δ18/70/13, Δ18/58/9 φέρουν συνολικά επίχρισμα στο εξωτερικό, ενώ εσωτερικά σε ένα μόνο τμήμα, στο ύψος του χείλους, ενώ τα Δ18/35/38, Δ18/18/24,

⁵⁵⁶ Wiencke 2000, 563-565, fig.II.85.

Δ18/25/36, Δ18/28/13 είναι επιχρισμένα συνολικά, τουλάχιστον στο ύψος του λαιμού. Το επίχρισμα δεν είναι πάντα συμπαγές, αλλά συνήθως είναι στιλβωμένο, στοιχείο που του προσδίδει στιλπνότητα. Με βάση τα παραπάνω φαίνεται ότι προκύπτει μία σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ των αμφορέων της Φάσης I και της Φάσης II, που αφορά την τοποθέτηση του επιχρίσματος.

Κατασκευαστικά ίχνη

Δεν υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ως προς την κατασκευή των αμφορέων στον συγκεκριμένο κεραμικό ρυθμό, καθώς το σώμα, όταν δεν σώζεται σε μεγάλο μέρος δεν είναι δυνατό να διακριθεί με ευκολία από το σώμα άλλων αγγείων. Από τα όστρακα που σώζονται και που σχετίζονται με λαιμούς μπορεί μόνο να διαπιστωθεί η χρήση κουλούρων πηλού για την κατασκευή τους.

Τυπολογικές Κατηγοριοποιήσεις (Σχ.16)

Τα Δ18/18/24, Δ18/22/11, Δ18/25/36, Δ18/28/13, Δ18/35/38, Δ18/58/9, Δ18/70/13 (Εικ.40) φέρουν χείλος που δεν είναι έντονα έξω νεύον και η καμπύλη του λαιμού είναι πιο ομαλή⁵⁵⁷. Στην ώριμη ΠΕ II τονίζεται περισσότερο το ύψος του σώματος των αμφορέων αυτού του τύπου. Μορφολογικά αυτός ο τύπος λαιμού είναι χαρακτηριστικός για την ΠΕ II με παράλληλα και στην τυπολογία της Μάνικας⁵⁵⁸, που αντιστοιχεί στον «μέτριο κανονικό» και «μέτριο μυτερό» και στην τυπολογία των Fossey & Mogelonsky, που αντιστοιχεί κυρίως στον τύπο XIVa.1, με την εξαίρεση του Δ18/58/9, που αντιστοιχεί στον τύπο XIVb.2⁵⁵⁹. Στην Τσουνγκιζα αντίστοιχος αμφορέας, που φέρει επίσης επίχρισμα, χρονολογείται στην τοπική ώριμη ΠΕ II,⁵⁶⁰ Στην Λέρνα αντίστοιχος είναι ο τύπος 6, που συνήθως φέρει οριζόντιες λαβές και το χείλος είναι ελαφρώς έξω νεύον. Η διάμετρος του χείλους σε αυτή την παραλλαγή τη Λέρνας κυμαίνεται στα 10-13 εκ. και το ύψος τα 32-34 εκ. Ο τύπος 6 χρονολογείται συνήθως στις περιόδους ΠΙC και ΠΙD. Στο οικόπεδο Μινασιάν αντιστοίχως χρονολογείται και στις δύο φάσεις.

Λεκανίδες

Το συγκεκριμένο σχήμα σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό απαντά μόνο στην

⁵⁵⁷ Wienecke 2000, 564-565.

⁵⁵⁸ Σάμψων 1985, πιν. 13.

⁵⁵⁹ Fossey and Mogelonsky 1983, fig.3.

⁵⁶⁰ Pullen 2011, 437, fig.5.124.HV33.

Φάση I, όπου αποτελεί το 29% της κεραμικής. Τυπολογικά, δεν διαφέρει ιδιαίτερα από τις λεκανίδες που σώζονται στον κεραμικό ρυθμό Εντρ/Σφ1-Εντρ/Σφ2, όπου και περιγράφεται το σχήμα πιο αναλυτικά. Πρόκειται για λεκανίδες μικρού και μεγάλου μεγέθους, όπως έχουν διαιρεθεί και στο πλαίσιο του κεραμικού ρυθμού Εντρ/Σφ1-2, με διάμετρο που κυμαίνεται κυρίως στα 18-32 εκ., ενώ ελάχιστες εξαιρέσεις υπερβαίνουν αυτό το μέγεθος. Τα τοιχώματα είναι συγκλίνοντα και αμφίκυρτα, ενώ το χείλος απαντά με διάφορες διαμορφώσεις.

Επεξεργασία Επιφάνειας

Επίχρισμα καλύπτει είτε συνολικά και τις δύο επιφάνειες είτε μόνο την εσωτερική συνολικά και την εξωτερική μόνο στο ύψος του χείλους. Συνήθη επεξεργασία της επιφάνειας είναι η έντριψη και σπανιότερα η στίλβωση. Το τμήμα που δεν καλύπτεται με επίχρισμα, είναι κατά κύριο λόγο σφουγγιχτό.

Τυπολογικές κατηγοριοποιήσεις (Σχ.16)

Τα όστρακα [Δ18/37/3](#), [Δ18/60/62](#), [Δ18/63/25](#) και [Δ18/61/22](#) έχουν χείλος τετράγωνης διατομής και είναι έντονα κυρτά στο ύψος του χείλους.

Στα [Δ18/εκσ/10](#), [Δ18/32/4](#) και [Δ18/57/21](#) το χείλος είναι τετράγωνης διατομής αλλά τα τοιχώματα είναι ελαφρώς συγκλίνοντα.

Στο σύνολο τους οι λεκανίδες του συγκεκριμένου κεραμικού ρυθμού σχετίζονται με τον τύπο 3 της Λέρνας, λόγω της σχετικά μικρής διαμέτρου και γενικώς του μεγέθους τους. Αυτός ο τύπος στην Λέρνα είναι χαρακτηριστικός των πρωιμότερων φάσεων IIIA-B με μόλις μία περίπτωση χρονολογούμενη στην φάση III C⁵⁶¹.

Η πλειονότητα των λεκανίδων αυτού του κεραμικού ρυθμού χρονολογείται στην Φάση I του Αιγίου, γεγονός που συνάδει σε έναν βαθμό με την πρώιμη χρονολόγηση στην Λέρνα.

Λοπάδες

Το σχήμα της λοπάδας αναλύεται κυρίως στο πλαίσιο του κεραμικού ρυθμού Χο και Εντρ/Σφ, όπου σώζονται περισσότερα παραδείγματα του σχήματος. Στον συγκεκριμένο κεραμικό ρυθμό εντάσσεται μόνον ένα όστρακο λοπάδας.

⁵⁶¹ Wiencke 2000, 542.

Συγκεκριμένα με λοπάδα του μεγάλου τύπου σχετίζεται το Δ18/57/30 (Σχ.16). Φέρει το χαρακτηριστικό χείλος διατομής T, που συνηθίζεται κατά την ώριμη ΠΕ II και, σχοινοειδή διακόσμηση στο ύψος του χείλους. Ιδιαίτερο στοιχείο είναι η επιχρισμένη επιφάνεια του αγγείου, καθώς στα αγγεία αυτού του σχήματος συνήθως δεν χρησιμοποιείται επίχρισμα.

Φιάλες

Το σχήμα της φιάλης αναλύεται διεξοδικά στον κεραμικό ρυθμό ΕπΣτ1. Στον συγκεκριμένο ρυθμό, με το σχήμα της φιάλης σχετίζονται το Δ18/26/8 και το Δ18/42/6 (Σχ.16). Έχουν έσω νεύον χείλος κυκλικής διατομής. Τα τοιχώματα είναι τα χαρακτηριστικά του τύπου, αμφίκυρτα κοντά στο χείλος και σχετικά ευθέα πιο χαμηλά. Πρόκειται για χαρακτηριστικό τύπο φιάλης της ΠΕ II που αποκαλείται «large saucer» στην Λέρνα⁵⁶².

Λαβές

Όπως και στην περίπτωση των βάσεων, οι μεμονωμένες λαβές είναι πολύ λίγες σε αριθμό. Μεμονωμένες λαβές στον παρόντα κεραμικό ρυθμό είναι η κατακόρυφη πλατειά ταινιωτή λαβή Δ18/57/23, που ενδέχεται να προέρχεται από αμφορέα, και η οριζόντια Δ18/57/24 (Σχ.16), που κατά πάσα πιθανότητα, προέρχεται από λεκανίδα.

Βάσεις

Ελάχιστα είναι τα όστρακα που σχετίζονται με βάσεις. Το μόνο όστρακο επίπεδης βάσης είναι το Δ18/44/41. Σχετίζεται με κλειστό αγγείο, οπότε μπορεί να προέρχεται είτε από ασκό είτε από αμφορέα. Δεδομένης της ύπαρξης πολύ λίγων οστράκων ασκών, μπορεί να υποθεθεί ότι προέρχεται από αμφορέα.

Η δακτυλιόσχημη βάση Δ18/51/15 (Σχ.16) ενδεχομένως να προέρχεται από λεκανίδα.

Δυσδιάγνωστα όστρακα (Σχ.16)

Το Δ18/31/3 χρονολογείται στην Φάση II και συνδέεται με κάποιο κλειστό σχήμα που διαμορφώνει στόμιο, με πολύ χαμηλό, υποτυπώδη λαιμό και χείλος

⁵⁶² Wiencke 2000, 601-603, fig.II.94.

τετράγωνης διατομής. Παρόμοιο απαντά στην Τσουνγκιζα, στην ώριμη 2 φάση της ΠΕ II⁵⁶³, όπου επίσης σώζεται μόνο το χείλος και κατατάσσεται στον τύπο με χαμηλό λαιμό, «jar with short collar neck». Στην Λέρνα αντίστοιχος είναι ο τύπος 3 των «jars». Βάσει της διαμέτρου του (16 εκ.) και της διαμόρφωσης του χείλους του, το όστρακο από το Αίγιο είναι παράλληλο του τύπου με τις οριζόντιες λαβές στο ύψος της μεγίστης διαμέτρου, με σχετικά μικρή διάμετρο χείλους και σώματος⁵⁶⁴.

Το A18/70/14, χρονολογούμενο στην Φάση I ενδέχεται να ανήκει σε ανοιχτό αγγείο με διευρυνόμενο στόμιο. Απαντά στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία ως «collared Bowl». Αν και στην περίπτωση του Αιγίου η εκτιμώμενη διάμετρος είναι μεγαλύτερη από αυτή των καλύτερα σωζόμενων της Λέρνας III, φαίνεται, βάσει της διαμόρφωσης των τοιχωμάτων, ότι πρόκειται για την πιο πιθανή εκδοχή. Στην Λέρνα χρονολογείται στην ώριμη ΠΕ II και κυρίως στην φάση III C⁵⁶⁵. Χαρακτηριστικό του οστράκου του Αιγίου ως προς την τεχνική παράμετρο είναι η ανομοιόμορφη πάχυνση στην εσωτερική επιφάνεια, σε συνδυασμό με αυλάκωση που υποδεικνύουν το σημείο ένωσης του στομίου με το σώμα. Τα δύο μέρη είχαν κατασκευαστεί ξεχωριστά και συνενώθηκαν με την εφαρμογή ελαφριάς πίεσης και απόξεσης των τοιχωμάτων. Ενδέχεται σε αυτό το σημείο να είχε τοποθετηθεί σχοινοειδές κόσμημα, το οποίο όμως έχει πλέον αποκολληθεί και χαθεί.

5.5.3 Παράλληλοι κεραμικοί ροθμοί

Αντίστοιχο κεραμικό σύνολο υπάρχει και στις υπόλοιπες χαρακτηριστικές θέσεις με ΠΕ II κεραμική, αλλά συνήθως εντάσσεται στην αντίστοιχη κατηγορία με την λεπτότεχνη κεραμική. Στην Λέρνα εντάσσεται στην κατηγορία «Dark Painted»⁵⁶⁶, στην Τσουνγκιζα στις «solidly painted», και «solidly painted and burnished»⁵⁶⁷, ενώ με παρόμοιο τρόπο είχε γίνει η ταξινόμηση του υλικού και στις παλαιότερες μελέτες, όπως στο Μπερμπάτι⁵⁶⁸. Επίσης, στον Άγιο Στέφανο αναφέρεται μικρός αριθμός οστράκων από ημιχονδρόκοκκη κεραμική ύλη με επιχρισμένη επιφάνεια⁵⁶⁹.

⁵⁶³ Pullen 2011, 409, fig.5.100.507.

⁵⁶⁴ Wienske 2000, 564, fig. II.85.type 3.

⁵⁶⁵ Wienske 2000, 553.

⁵⁶⁶ Wienske 2000, 325-326.

⁵⁶⁷ Pullen 2011, 338.

⁵⁶⁸ Säflund 1936-1937, 136, 140.

⁵⁶⁹ MacGillivray 2008, 169, 170.

5.6 Λεπτότεχνη κεραμική με ανοιχτόχρωμη επιφάνεια χωρίς επίχρισμα (Αβ)

5.6.1 Ορισμός του κεραμικού ρυθμού

Γενικά στοιχεία

Πρόκειται για έναν από τους πιο χαρακτηριστικούς κεραμικούς ρυθμούς της λεπτότεχνης ΠΕ II κεραμικής του Αγίου, αλλά απαντά με διαφοροποιήσεις και σε άλλες θέσεις της ΠΕΧ, στην ηπειρωτική Ελλάδα και στις Κυκλάδες. Το στοιχείο που τον διαχωρίζει από τους άλλους κεραμικούς ρυθμούς με λεπτόκοκκη κεραμική ύλη είναι η ανυπαρξία επιχρίσματος. Το πάχος των τοιχωμάτων των αγγείων κυμαίνεται συνήθως στα 0.4-0.6 εκ.

Στο οικόπεδο Μινασιάν αριθμεί 244 όστρακα και αποτελεί το 7% της κεραμικής του οικοπέδου. Στην Φάση I αποτελεί το 5%. ενώ στην Φάση II σημειώνει σημαντική αύξηση, αποτελώντας το 11% της κεραμικής.

Κεραμική Ύλη-Παρασκευή Πηλού

Σύμφωνα με τις ενδείξεις της μακροσκοπικής παρατήρησης η κεραμική ύλη του παρόντος κεραμικού ρυθμός δεν διαφέρει ουσιαστικά από αυτήν του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ1 και των υπόλοιπων κεραμικών ρυθμών λεπτότεχνης κεραμικής. Μόνο στην περίπτωση του Δ18/68/5, διακρίνονται στην τομή οργανικά εγκλείσματα. Η διαμόρφωση γκριζού πυρήνα δεν αποτελεί σταθερό χαρακτηριστικό στα σωζόμενα όστρακα. Μπορεί να απαντά κατά τόπους και δεν διατρέχει το όστρακο σε ίσο πάχος. Διακρίνεται πιο συχνά σε τμήματα της βάσης και στα πιο παχέα τμήματα του οστράκου. Όταν υπάρχει, το χρώμα του προσεγγίζει το ανοιχτό γκριζό 10YR7/2. Το χρώμα της κεραμικής ύλης είναι συνήθως καστανό, προσεγγίζοντας την απόχρωση ανοιχτό καστανέρυθρο 5YR6/4, έως λευκωπό 2.5Y8/2, με λίγες εξαιρέσεις, που κυμαίνονται σε ερυθροκίτρινες αποχρώσεις 5YR6/6. Ένα μικρό υποσύνολο περιλαμβάνει όστρακα με κεραμική ύλη πορτοκαλί χρώματος, με το χρώμα του πηλού και της επιφάνειας να πλησιάζει κυρίως το ερυθροκίτρινο 5YR6/8. Μακροσκοπικά δεν διακρίνεται η ύπαρξη επιχρίσματος διαφορετικής σύστασης. Παρόμοια κεραμική ύλη αναφέρεται και στο κεραμικό υλικό του Αγίου Στεφάνου ως «fine orange fabric with plain surface»⁵⁷⁰, όπου σχετίζεται, επίσης, με μικρή ομάδα

⁵⁷⁰ MacGivillvray 2008, 169.

οστράκων. Στο Αίγιο, το συγκεκριμένο σύνολο, με τις πορτοκαλί αποχρώσεις φαίνεται εξαιρετικά ομοιογενές. Η πλησιέστερη γεωγραφικά θέση με διαπιστωμένη την ύπαρξη της κατηγορίας είναι η θέση του Ριζόμυλου⁵⁷¹.

Επεξεργασία Επιφάνειας/ Διακόσμηση

Σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο οι επιφάνειες να φέρουν αλείφωμα («self slip»). Η ύπαρξή του όμως δεν διακρίνεται και η αντίστοιχη τεχνική δεν είναι διαγνώσιμη, ώστε να διαφοροποιείται με σαφήνεια από άλλες, όπως το σφούγγισμα και η στίλβωση. Ως πιο πιθανό σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό θεωρείται το ενδεχόμενο, το τελικό αποτέλεσμα να επιτυγχάνεται μόνον από την εξομάλυνση της επιφάνειας του αγγείου, καθώς, με την διαδικασία της εξομάλυνσης, στις εξωτερικές στοιβάδες της επιφάνειας του αγγείου συγκεντρώνεται ο πιο λεπτόκοκκος πηλός⁵⁷². Ωστόσο, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να εφαρμόζεται επίχρισμα, τύπου «wash-self slip», που προέρχεται από τον ίδιο πηλό με αυτόν τον αγγείου. Στο πλαίσιο του καταλόγου της κεραμικής, δεν αναφέρεται ο όρος αλείφωμα ή αυτό-επίχρισμα, λόγω του ότι είναι αρκετά αμφίβολη η ύπαρξή του.

Στον ρυθμό αυτό η μία επιφάνεια ή και οι δύο μπορεί να είναι στιλβωμένες, ενώ υπάρχει και το ενδεχόμενο οι επιφάνειες να είναι σφουγγιχτές ή έντριπτες. Συνήθως, η επεξεργασία της επιφάνειας διαφέρει μεταξύ των διαφόρων σχημάτων, ενώ διαφοροποιήσεις απαντούν και εντός της υποκατηγορίας κάθε σχήματος, με αρκετά συνηθισμένη τη χρήση διαφορετικής τεχνικής μεταξύ του εσωτερικού και του εξωτερικού του αγγείου. Γι' αυτό το λόγο, όπου είναι εφικτό, γίνεται ειδική αναφορά σε κάθε σχήμα ως προς την επεξεργασία της επιφάνειας. Γενικότερα, η εσωτερική επιφάνεια δεν διακρίνεται από την ίδια επιμέλεια που διακρίνει την εξωτερική. Η τελευταία είναι πιο έντονα στιλπνή και δεν διακρίνεται από την τεχνική ανομοιογένεια της πρώτης. Με βάση τα ίχνη που έχει αφήσει το εργαλείο εξομάλυνσης της επιφάνειας, στις περισσότερες περιπτώσεις φαίνεται ότι το χέρι εκτελεί κινήσεις οριζόντιες και παράλληλες προς τα τοιχώματα, όπως φαίνεται πιο χαρακτηριστικά στις φιάλες, οι οποίες σώζονται καλύτερα και σε μεγαλύτερα ποσοστά.

Το χρώμα της επιφάνειας δεν διαφέρει δραματικά από της κεραμικής ύλης.

⁵⁷¹ Katsarou-Tzeveleki 2011, 106.

⁵⁷² Rice 1987, 138, Quinn 2013, 182.

Πιο συχνά είναι ανοιχτό ερυθρό 7.5YR7/4 έως υποκίτρινο 2.5Y8/2, σπανίως ερυθροκίτρινο 5YR5/6.

Όπτηση

Η όπτηση σε αυτό τον κεραμικό ρυθμό γίνεται σε ατελείς οξειδωτικές συνθήκες και σε θερμοκρασία που ενδέχεται να μην υπερβαίνει τους 800-850° C, όπως μαρτυρά αφενός η μορφολογία των τομών, αφετέρου η ύπαρξη ασβεστιτικών εγκλεισμάτων. Το ανοιχτό καστανό χρώμα πολλών αγγείων σχετίζεται με την παρουσία οξειδίων σιδήρου, τα οποία σε ατελείς οξειδωτικές συνθήκες αποδίδουν αυτό το χρώμα, όπως σημειώνεται σε εξειδικευμένες μελέτες⁵⁷³. Η ατελής οξείδωση επιβεβαιώνεται και από την ύπαρξη γκριζού πυρήνα σε έναν αριθμό οστράκων, που φανερώνει μικτές συνθήκες στην τελική φάση της όπτησης. Ωστόσο, οι δοκιμές επανόπτησης είναι απαραίτητες προκειμένου να εξακριβωθούν οι συνθήκες και οι θερμοκρασίες όπτησης.

Σε ένα υποσύνολο οστράκων με επιφάνεια και κεραμική ύλη πορτοκαλί χρώματος, φαίνεται ότι η περιεκτικότητα του πηλού σε οξείδια σιδήρου είναι μεγαλύτερη από αυτή της πλειονότητας της κατηγορίας. Η όπτηση είχε πλησιάσει περισσότερο το επίπεδο της τέλει οξείδωσης, σε αντίστοιχες θερμοκρασίες με αυτές των υπόλοιπων αγγείων του κεραμικού ρυθμού.

Σχηματολόγιο

Στο σχηματολόγιο του κεραμικού ρυθμού περιλαμβάνονται η κύμβα, η πυξίδα, το «tankard» και η φιάλη (Γράφημα 9). Οι μεμονωμένες βάσεις που συνδέονται με φιάλες ή κύμβες εξετάζονται ως αυτόνομη ομάδα. Ορισμένα όστρακα, για τα οποία δεν υπάρχει βεβαιότητα από τι ακριβώς αγγείο προέρχονται, αναλύονται ως δυσδιάγνωστα.

5.6.2 Ανάλυση ανά σχήμα

Κύμβες

Μικρός είναι ο αριθμός των οστράκων που μπορούν να συσχετιστούν με κύμβες και δεν μπορεί εντοπιστεί κάποια διαφοροποίηση στο σχήμα μεταξύ των

⁵⁷³ Κυριατζή 2000, 92.

περιόδων. Το σχήμα, στην Φάση I αποτελεί το 11% ενώ στην Φάση II το 6% του παρόντος κεραμικού ρυθμού.

Επεξεργασία επιφάνειας

Οι κύμβες έχουν επιφάνειες που είτε είναι σφουγγιχτές, εσωτερικά και εξωτερικά, είτε είναι στιλπνές-στιλβωτές, ενώ, σε αρκετές περιπτώσεις, στο ίδιο όστρακο γίνεται συνδυασμός των δύο τεχνικών. Όπως και στις φιάλες, η επιφάνεια των κυμβών φέρει ίχνη στιλβωτήρα παράλληλα προς τα τοιχώματα. Διακόσμηση παρατηρείται μόνο στην περίπτωση του οστράκου Δ18/62/22, που ενδεχομένως προέρχεται από κύμβη και φέρει στην εξωτερική επιφάνεια πλαστική διαμόρφωση σε σχήμα Λ και ενδεχομένως προέρχεται από κύμβη. Αντίστοιχη διακόσμηση έχει εντοπισθεί και στην Τίρυνθα σε ολόβαφο αγγείο με διατομή S⁵⁷⁴.

Κατασκευαστικά στοιχεία

Τα ίχνη κατασκευής είναι λίγα, αλλά τα περισσότερα σχετίζονται με την τεχνική της κατασκευής με κουλούρες, όπως αυτά φαίνονται στην τομή, συνήθως υπό μορφή λοξών ρωγμών, και στην εσωτερική επιφάνεια σαν διακυμάνσεις. Στις περιπτώσεις που σώζονται ίχνη της προσαρμογής των λαβών στο σώμα, παρατηρείται απλή προσκόλληση με εφαρμογή πίεσης, όχι όμως σε βαθμό που να γίνει διάτρηση του τοιχώματος, όπως στις μεταγενέστερες λαβές με έμβολο, ενώ η αποτελεσματικότερη προσαρμογή επιτυγχάνεται με απόξεση και επανατοποθέτηση πηλού στο σημείο της ένωσης.

Τυπολογικές Κατηγοριοποιήσεις (Σχ.16)

Διακρίνεται μόλις ένα δείγμα προχοής, το Δ18/34/4. Πιο συχνά σώζεται το χείλος μαζί με το άνω μέρος του σώματος, όπως φαίνεται στα Δ18/5/5, Δ18/38/20, Δ18/44/40, Δ18/71/8, Δ18/74/8, αν και δεν μπορεί να θεωρηθεί το πλέον αντιπροσωπευτικό και αναγνωριστικό τμήμα του αγγείου. Το χείλος είναι συνήθως μη διακρινόμενο, αλλά τα τοιχώματα είναι ελαφρώς συγκλίνοντα.

Η λαβή, όταν σώζεται, μπορεί να είναι διπλή κατακόρυφη, όπως η Δ18/1/11, με αντίστοιχα παράλληλα από την φάση III C της Λέρνας. Σχετίζεται με τον ώριμο

⁵⁷⁴ Weisshaar 1981, 251, abb.77.3.

τύπο 3 των κυμβών της ακολουθίας της Λέρνας⁵⁷⁵, καθώς και με αντίστοιχες περιπτώσεις από την Τίρυνθα⁵⁷⁶. Ο συγκεκριμένος τύπος κύμβης σχετίζεται με κεραμικούς ρυθμούς με επίχρυσμα είτε σκοτεινό είτε κηλιδωτό.

Άλλος χαρακτηριστικός τύπος είναι αυτός της κατακόρυφης ταινιωτής, με αντιπροσωπευτικά παραδείγματα τα Δ18/15/1, Δ18/42/2, Δ18/44/39, Δ18/74/9 και ενδεχομένως το Δ18/18/12. Παράλληλα, μεταξύ άλλων, είναι γνωστά στην Λέρνα από το ώριμο στάδιο της φάσης III C⁵⁷⁷ και στην φάση III D⁵⁷⁸. Αντίστοιχος τύπος, στην περίπτωση της Λέρνας, είναι ο τύπος 3. Στον Άγιο Στέφανο παράλληλα εντοπίζονται στην κατηγορία «plain ware», που βρίσκεται πιο κοντά στην συγκεκριμένη κατηγορία⁵⁷⁹, και στην κατηγορία «cream slipped»⁵⁸⁰, που χρονολογείται κυρίως στην προχωρημένη ΠΕ II. Πλησιέστερες από τυπολογική άποψη είναι οι κύμβες του Προσκυνά⁵⁸¹.

Όπως η πλειονότητα των οστράκων αυτής της κατηγορίας, έτσι και οι λαβές σχετίζονται με την ύστερη και ώριμη φάση της Λέρνας, όπου, σε αυτές τις φάσεις, παρατηρείται σημαντική αύξηση. Οι κατακόρυφες λαβές συνδέονται με τον τύπο 3 της Λέρνας⁵⁸², ο οποίος δεν απαντά πριν την φάση Λέρνα III C. Στην Λέρνα συνηθίζεται σε αγγεία με ανοιχτόχρωμο επίχρυσμα. Ενδεικτικό για την διάδοση του τύπου της κατακόρυφης λαβής είναι αντίστοιχο όστρακο κύμβης από την Βοϊδοκοιλιά⁵⁸³.

Το σχήμα της κύμβης σε αυτό τον κεραμικό ρυθμό απαντά και στις δύο φάσεις, χωρίς να μπορεί να διευκρινιστεί κάποια ιδιαίτερη τάση εντός της μίας ή της άλλης περιόδου. Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψη ότι τα όστρακα κυμβών είναι πολύ περιορισμένα σε αριθμό, για να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα ως προς τις σχηματολογικές προτιμήσεις ανά περίοδο, δεδομένου ότι ένας αριθμός από τα προαναφερθέντα σχετίζεται με μη ασφαλές ανασκαφικό περιβάλλον.

«Tankards»

«Tankards 1»

⁵⁷⁵ Wiencke 2000, 458, fig.II.59.P899.

⁵⁷⁶ Müller 1938, XX2.

⁵⁷⁷ Wiencke 2000, 448, fig.II.52.P848, pl.15.

⁵⁷⁸ Wiencke 2000, 479, fig.II.63.P1051.

⁵⁷⁹ MacGillivray 2008, 161, fig.4.2,23.

⁵⁸⁰ MacGillivray 2008, 167, fig.4.6.126-127.

⁵⁸¹ Ζάχου 2009, 107, 109, Σχ.4.17, 4.19, 4.21.

⁵⁸² Wiencke 2000, 587, fig.II.92.

⁵⁸³ Κορρές 1977, 251-252, εικ.6.

Πιο ενδελεχής ανάλυση του τύπου γίνεται στο πλαίσιο του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ1. Σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό μόλις ένα όστρακο συνδέεται με αυτό το σχήμα.

Το **Δ18/30/2** είναι αντίστοιχο σε τυπολογικό επίπεδο με τα άλλα παραδείγματα του τύπου από το Αίγιο και με παράλληλα κυρίως από την κεντρική Ελλάδα, ιδιαίτερα από την Φωκίδα και την Βοιωτία⁵⁸⁴, χρονολογούμενα στην ΠΕ ΙΙΒ, αλλά παράλληλο σε αντίστοιχη κατηγορία δεν έχει εντοπιστεί. Εκτεταμένη αναφορά στο συγκεκριμένο έχει γίνει στον κεραμικό ρυθμό ΕπΣτ1.

«Tankards 2»

Ο συγκεκριμένος τύπος εξετάζεται και στο πλαίσιο του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ1, όπου αναλύεται ενδελεχώς. Ο συνδυασμός του σχήματος με τον συγκεκριμένο κεραμικό ρυθμό δεν συνηθίζεται, όπως παρατηρείται από τις λίγες μόνο περιπτώσεις διαγνωστικών οστράκων, που συνδέονται με το συγκεκριμένο σχήμα.

Τυπολογικές Κατηγορίες (Σχ.17)

Στα **Δ18/25/25**, **Δ18/29/5** (Εικ.42) το χείλος είναι έξω νεύον στα δύο, ενώ στο **Δ18/33/3** το χείλος είναι μη διακρινόμενο. Οι αντίστοιχες περιπτώσεις της Λέρνας⁵⁸⁵, αν και χρονολογούνται στην ΠΕ ΙΙΙ φάση, βρίσκουν προγονικούς τύπους σε άλλες θέσεις, που όπως θα αναφερθεί και στην συνέχεια, χρονολογούνται στην ώριμη ΠΕ ΙΙ. Αξιοσημείωτο είναι τα όστρακα του Αιγίου φέρουν κεραμική ύλη πορτοκαλί απόχρωσης, η οποία διαφέρει σε απόχρωση από αυτήν που χρησιμοποιείται για την πλειονότητα των αγγείων.

Με βάση τα ποσοστά δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο τύπος είναι πιο χαρακτηριστικός για μία από δύο φάσεις, καθώς τα διαγνωστικά όστρακα είναι περιορισμένα και η διαφοροποίηση μεταξύ των φάσεων μικρή.

Πυξίδες

Το σχήμα είναι γενικώς σπάνιο στο Αίγιο και γι' αυτό δεν κρίνεται σκόπιμη η ενδελεχής αναφορά σε αυτό. Μια από τις λίγες περιπτώσεις οστράκων που συνδέονται με πυξίδες απαντά σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό και χρονολογείται στην Φάση Ι.

⁵⁸⁴ Βλ. ανάλυση στα ΕπΣτ1 (Κεφ.5.1.2).

⁵⁸⁵ Rutter 1995, 281-301, Iii.S3.

Το Δ18/50/2 σώζεται πολύ αποσπασματικά και αποτελεί γένεση στομίου πυξίδας, του τύπου με το χαρακτηριστικό ανασηκωμένο χείλος. Ακριβής αντιστοιχία με την τυπολογία της Λέρνας δεν είναι εφικτή, καθώς το χείλος είναι ανασηκωμένο και στους τρεις τύπους της Λέρνας a, b, c το χείλος είναι ανασηκωμένο. Βασική διαφοροποίηση αποτελεί, όπως είναι αναμενόμενο για αυτόν τον κεραμικό ρυθμό, η απουσία επιχρίσματος. Οι πυξίδες, τουλάχιστον στην τυπολογία της Λέρνας, φέρουν επίχρισμα ή γραπτή διακόσμηση, στοιχείο που ισχύει και για την Τσουνγκίζα⁵⁸⁶.

Φιάλες

Είναι το πιο συχνά απαντώμενο σχήμα του συγκεκριμένου κεραμικού ρυθμού. Στην Φάση I αποτελεί το 51% ενώ στην Φάση II το 60%. Τα ποσοστά φανερώνουν ότι το συγκεκριμένο σχήμα είναι εξίσου χαρακτηριστικό και για τις δύο φάσεις, αλλά στην Φάση II το ποσοστό είναι εμφανώς υψηλότερο.

Πρόκειται, για ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά σχήματα της ΠΕ II περιόδου. Το σχήμα έχει αναλυθεί στο πλαίσιο του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ1. Η διάμετρος του χείλους στις φιάλες της κατηγορίας κυμαίνεται συνήθως στα 11-14 εκ. με πολύ λίγες περιπτώσεις που υπερβαίνουν αυτό το εύρος. Το ύψος, σύμφωνα με τα καλύτερα σωζόμενα παραδείγματα, κυμαίνεται στα 6-7 εκ. με λίγες πιθανές εξαιρέσεις με μεγαλύτερο ή μικρότερο ύψος.

Επεξεργασία επιφάνειας

Τα ίχνη του εργαλείου εξομάλυνσης της επιφάνειας είναι συνήθως οριζόντια και παράλληλα ως προς τα τοιχώματα, οπότε ανάλογη ήταν και η φορά των κινήσεων του κεραμέα. Σχετικά με την επεξεργασία της επιφάνειας, στην πλειονότητα των περιπτώσεων παρατηρείται μία σχετική στιλπνότητα, τουλάχιστον στην εξωτερική επιφάνεια, ενώ στην εσωτερική επιφάνεια διακρίνονται ίχνη του εργαλείου, οπότε πρόκειται κυρίως για σφούγγισμα της επιφάνειας.

Κατασκευαστικά στοιχεία

Σχετικά με την κατασκευή των φιαλών, στις περιπτώσεις που υπάρχουν ορατά ίχνη, φαίνεται ότι βασική είναι η χρήση της κατασκευής με κουλούρες. Τα σχετικά ίχνη είναι ρωγμές στην τομή σε σχήμα ανεστραμμένου-ν ή λοξές, που διακρίνονται

⁵⁸⁶ Pullen 2011, 364.

είτε στο ύψος της καμπής/ γωνίωσης ή πιο χαμηλά. Σε λίγες περιπτώσεις διακρίνονται και διακυμάνσεις στην επιφάνεια, που σχετίζονται, επίσης, με αυτή την τεχνική. Σε λίγες περιπτώσεις διακρίνονται ρωγμές παράλληλες προς τα τοιχώματα, κάτω από το ύψος της καμπής-γωνίωσης. Αυτά τα ίχνη υποδεικνύουν ότι οι κουλούρες συσσωματώνονταν κάποιες φορές με κρούσεις, που προκαλούν τέτοιου τύπου ίχνη. Η τεχνική της άμεσης πίεσης ενδέχεται να χρησιμοποιείται για την περαιτέρω επεξεργασία της επιφάνειας.

Τυπολογικές Κατηγορίες (Σχ.17)

Για την κατηγοριοποίηση των φιαλών αυτών ακολουθούμε την μέθοδο που χρησιμοποιήσαμε για τους υπόλοιπους λεπτότεχνους κεραμικούς ρυθμούς, ωστόσο η σημαντική διαφοροποίηση στην επεξεργασία της επιφάνειας σε σχέση με τις αντίστοιχες των άλλων κατηγοριών καθιστά χρήσιμη την διάκριση τους και την αναφορά σχετικών παραλλήλων.

α) Το χείλος στις περισσότερες περιπτώσεις και συγκεκριμένα στα: Δ18/1/10, Δ18/10/8, Δ18/12/22 (Εικ.43), Δ18/12/66, Δ18/12/68, Δ18/13/10, Δ18/14/18, Δ18/16/9, Δ18/16/10, Δ18/16/11, Δ18/16/12, Δ18/18/10, Δ18/19/2, Δ18/19/3, Δ18/25/27, Δ18/51/2, Δ18/51/23, Δ18/60/35, Δ18/61/18, Δ18/67/20, Δ18/68/5, Δ18/68/23, Δ18/71/10 είναι έσω νεύον, τριγωνικής διατομής ή, λιγότερο συχνά, κυκλικής διατομής. Τα τοιχώματα είναι τα χαρακτηριστικά κυρτά. Θα μπορούσε να εξεταστεί το ενδεχόμενο η πιο έντονα οξεία απόληξη να απαντά πιο συχνά στην κεραμική των πρωιμότερων στρωμάτων και να είναι λιγότερο δημοφιλής στα ωριμότερα στρώματα, στοιχείο που χρήσει περαιτέρω μελέτης. Αυτές οι φιάλες εντάσσονται στον ευρύτερο τύπο με καμπύλα τοιχώματα, που είναι ευρέως διαδεδομένος στις περισσότερες θέσεις της ΠΕ II.

Παράλληλα στην συγκεκριμένη κατηγορία δεν υπάρχουν, καθώς η κατηγορία αυτή έχει αναγνωρισθεί ως συγκεκριμένος διακριτός ρυθμός στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής. Εντούτοις, φιάλες τέτοιου τύπου απαντούν στις περισσότερες θέσεις της ΠΕΧ και σχετίζονται πολλές φορές με το όψιμο στάδιο της ΠΕ II, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αποτελούν χαρακτηριστικό μόνον αυτής της φάσης. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι δεν συνηθίζονται με τέτοιου τύπου επεξεργασία στην επιφάνεια, όπως πολύ χαρακτηριστικά φαίνεται στην θέση της Τσουνγκιζας, όπου ο αντίστοιχος τύπος απαντά κυρίως με επίχρισμα, ενώ και στην Λέρνα το πλησιέστερο μορφολογικά σύνολο, τόσο από άποψη επεξεργασίας της επιφάνειας, όσο και από

άποψη σχήματος είναι οι φιάλες από το δωμάτιο ΙΧ της «Οικίας των Κεράμων»⁵⁸⁷, που σχετίζονται με τον τύπο 2. Τυπολογικά παρόμοιο παράδειγμα απαντά στην Ηλεία⁵⁸⁸, ενώ αντίστοιχες φιάλες απαντούν στον Άγιο Στέφανο Λακωνίας⁵⁸⁹, σε παρόμοια κεραμική κατηγορία. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις απαντούν και εκτός ηπειρωτικής Ελλάδας, με ενδεικτικές περιπτώσεις στην Κολώνα της Αίγινας⁵⁹⁰ και στην Μαρκιανή Αμοργού σε διάφορες παραλλαγές⁵⁹¹, χωρίς να αναφέρεται ύπαρξη επιχρίσματος, αλλά μόνον η συχνή στύλβωση της επιφάνειας. Επιπλέον, παρόμοιοι τύποι, με αντίστοιχη επεξεργασία επιφάνειας προέρχονται από την Αγία Ειρήνη Κέα⁵⁹² και από το Ακρωτήρι της Θήρας⁵⁹³. Στον Ορχομενό⁵⁹⁴, αν και απαντούν παράλληλα, πρέπει να επισημανθεί ότι, ανεξαρτήτως κεραμικής κατηγορίας, προτιμώνται οι επίπεδες και όχι οι κοίλες και δακτυλιόσχημες βάσεις. Στο Αίγιο οι φιάλες αυτές είναι χαρακτηριστικές και για τις δύο περιόδους, όμως οι περισσότερες χρονολογούνται στην Φάση Ι.

Στις περιπτώσεις, **Δ18/13/4**, **Δ18/18/11**, **Δ18/21/3**, **Δ18/22/5**, **Δ18/23/5**, **Δ18/25/26**, **Δ18/42/3**, **Δ18/51/1**, **Δ18/71/9** η καμπή είναι πιο έντονη και σχηματίζεται γωνίωση. Η απόληξη του χείλους είναι τριγωνικής διατομής πλην των **Δ18/18/11** και **Δ18/51/1**, που είναι κυκλικής διατομής. Με έντονη γωνίωση διαμορφώνεται και το **Δ18/25/26** αλλά το χείλος σε αυτή την περίπτωση είναι πιο πλατύ. Όπως φαίνεται από την σχεδόν ακέραιη φιάλη **Δ18/51/1** και την καλά σωζόμενη **Δ18/13/4**, οι φιάλες αυτής της κατηγορίας, όπως και της προηγούμενης, είναι μεσαίου μεγέθους. Αυτός ο τύπος σχετίζεται με τον τύπο 2 με γωνίωση της Λέρνας και με τον τύπο 7 «small inturned bowl» της Τσουνγκιζας⁵⁹⁵. Στην Λέρνα, η παραλλαγή που σχετίζεται με την συγκεκριμένη κατηγορία σημειώνει αύξηση κατά την περίοδο III C και III D⁵⁹⁶, που ταυτίζεται με την ώριμη ΠΕ II. Οι παραπάνω περιπτώσεις του υλικού του Αγίου χρονολογούνται και στις δύο κεραμικές φάσεις.

β) Σε ορισμένες φιάλες τα τοιχώματα είναι κυρτά, αλλά χαρακτηρίζονται από πιο ήπια καμπυλότητα σε σχέση με τις φιάλες της ομάδας α, ενώ το χείλος είναι

⁵⁸⁷ Wiencke 2000, 487, P1115, P1117, P1119, P11124, P11129.

⁵⁸⁸ Koumouzelis 1980, fig.4, n.7, fig.5 n3, 5, fig.6, n.5,7.

⁵⁸⁹ MacGillivray 2008, 162, fig.4.2.20, fig.4.2.20.21, 163, fig.4.3.36, fig.4.3.36.37, fig.4.3.39, fig.4.3.41, 169, fig.4.9.172.

⁵⁹⁰ Walter and Felten 1981, 155, no.132, pl.85.

⁵⁹¹ Eskitzioglou 2006, 139-140, fig.7.16.1-8.

⁵⁹² Wilson 1999, 104, III-55-III-57.

⁵⁹³ Σωτηρακοπούλου 1999, 96 σχ.11 β.

⁵⁹⁴ Kunze 1934, 62,64, abb.25.b, h, i.

⁵⁹⁵ Pullen 2011, 354-355, fig.5.71.

⁵⁹⁶ Wiencke 2000, 597.

συχνά μη διακρινόμενο. Το χείλος στα Δ18/12/69, Δ18/12/70 και Δ18/22/6 έχει απόληξη τετράγωνης διατομής.

Στα Δ18/25/28, Δ18/36/10, Δ18/36/11 και Δ18/44/38 το χείλος είναι κυκλικής διατομής ελαφρώς ακανόνιστο και μη διακρινόμενο.

γ) Μοναδικό όστρακο της συγκεκριμένης ομάδας, σε αυτό τον κεραμικό ρυθμό, είναι το Δ18/25/29 που σχηματίζει διατομή S, με γωνίωση και πεπλατυσμένη απόληξη. Τυπολογικά αντίστοιχο σχήμα υπάρχει στην Τσουνγκιζα⁵⁹⁷ χρονολογούμενο στην ΠΕ II («ΕΗ II developed phase I»), ενώ στην Λέρνα μπορεί να παραλληλιστεί με τον τύπο 2 και την αντίστοιχη παραλλαγή⁵⁹⁸. Αυτή η παραλλαγή στην Λέρνα απαντά, κυρίως, με σκοτεινόχρωμο επίχρισμα, με την εξαίρεση μία περίπτωσης χρονολογούμενης στην φάση ΠΙC, χωρίς επίχρισμα⁵⁹⁹.

δ) Τα Δ18/14/20, Δ18/16/8, Δ18/43/1, Δ18/44/37, με τα χαρακτηριστικά διευρυνόμενα και ευθέα τοιχώματα, παραπέμπουν στον τύπο 1 των φιαλών της Λέρνας⁶⁰⁰, είναι μεγαλύτερης διαμέτρου και πιο ανοιχτά. Παρόμοιο ανοιχτό σχήμα απαντά και στην Τσουνγκιζα⁶⁰¹, στην τοπική ώριμη ΠΕ II, σε κεραμική κατηγορία που δεν είναι αντίστοιχη με τον κεραμικό ρυθμό του Αιγίου. Όπως έχει ειπωθεί και στο πλαίσιο του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ2, αυτός ο τύπος παραπέμπει σε έναν βαθμό στα πινάκια της περιόδου Λευκαντί Ι-Καστρί, γνωστά και ως «flaring bowls»⁶⁰². Παράλληλα του τύπου της φιάλης με διευρυνόμενα υπάρχουν μεταξύ άλλων θέσεων στα Πευκάκια, κυρίως στην τοπική φάση 7⁶⁰³.

Τα παραπάνω όστρακα επιβεβαιώνουν ότι η συγκεκριμένη ομάδα είναι χαρακτηριστική, κυρίως, της φάση II του Αιγίου. Ιδιαίτερα το όστρακο Δ18/14/20 εντάσσεται με σκεπτικισμό στο συγκεκριμένο σχήμα, καθώς τα έντονα διευρυνόμενα τοιχώματα που σχεδόν νεύουν προς τα έξω παραπέμπουν στο τύπο του πινακίου. Παρ' όλα αυτά και λόγω της ομοιότητας με φιάλη από την Λέρνα ΠΙD⁶⁰⁴, το συγκεκριμένο όστρακο εξετάζεται εδώ.

Βάσεις (Φιάλες και Κύμβες)

⁵⁹⁷ Pullen 2011, 385, n.402.

⁵⁹⁸ Wiencke 2000, 596-597, fig.II.93.

⁵⁹⁹ Wiencke 2000, 444, fig.II.49.P821.

⁶⁰⁰ Wiencke 2000, 596, fig.II.93.

⁶⁰¹ Pullen 2011, 373, fig.5.74. form 28.

⁶⁰² Rutter 1979, fig.1.5.

⁶⁰³ Christmann 1996, taf.63.15-20., taf.73.8-25.

⁶⁰⁴ Wiencke 2000, 485, fig.II.65.1105.

Οι δακτυλιόσχημες και οι κοίλες υπερυψωμένες βάσεις αποτελούν τους πιο συνηθισμένους τύπους βάσης στον κεραμικό ρυθμό Αβ, στοιχείο που ισχύει και στους υπόλοιπους κεραμικούς ρυθμούς λεπτότεχνης κεραμικής. Το πρόβλημα στην κατάταξη των βάσεων μεταξύ φιαλών και κυμβών υπάρχει και σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό και ο τρόπος κατάταξης τους δεν διαφέρει από αυτόν του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ1.

Κατασκευαστικά στοιχεία

Στον συγκεκριμένο κεραμικό ρυθμό οι βάσεις προσφέρουν περισσότερες πληροφορίες ως προς την κατασκευή, σε σχέση με άλλους κεραμικούς ρυθμούς.

Ο διαφορετικός ρυθμός αφύγρανσης, μεταξύ των διαφορετικών μερών του αγγείου, φαίνεται ότι είναι και ο βασικός λόγος που η θραύση παρατηρείται συνήθως σε αυτό το σημείο. Το γεγονός ότι συχνά σώζεται μόνον η βάση του αγγείου ή μέρος αυτής είναι άλλη μία ένδειξη ότι κατασκευαζόταν ξεχωριστά και ότι αυτό αποτελούσε έναν τεχνικό «κανόνα» για τους κεραμείς. Σε αρκετές περιπτώσεις, η βάση διακρίνεται από το σώμα με ρωγή. Επιπλέον, στην εσωτερική επιφάνεια του πυθμένα, πολλές φορές διακρίνονται ίχνη, όπως ομόκεντρες ομάδες ακανόνιστων εγχαράξεων, που διαμορφώνονται από το νύχι του κεραμέα, ομόκεντρη ελαφρά κύρτωση, όχι όμως ακριβώς στο κέντρο του πυθμένα, ή ίχνη από ανομοιόμορφη διαμόρφωση υπό τη μορφή ακανόνιστων «κρατήρων». Τα παραπάνω ίχνη φανερώνουν την άσκηση πίεσης για την καλύτερη προσαρμογή της βάσης.

Ωστόσο, δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί ο αριθμός των μερών που συνθέτουν μία βάση. Αν και δεν είναι πάντα ορατό, φαίνεται ότι οι βάσεις απαρτίζονται από ένα δακτύλιο, ο οποίος προσαρμόζεται αρχικά σε έναν δίσκο που αποτελεί τον εξωτερικό πυθμένα και που στην συνέχεια προσκολλώνται μαζί στο κατώτερο τμήμα του αγγείου, ενδεχομένως με την παρεμβολή ενός τμήματος, που αντιστοιχεί στον εσωτερικό πυθμένα. Αυτός ο τρόπος προσαρμογής είναι πιο ευδιάκριτος στην περίπτωση της βάσης Δ18/30/1 και Δ18/51/3. Δεν αποκλείεται, σε άλλες περιπτώσεις, τα μέρη που συνθέτουν τις βάσεις αυτού του τύπου να είναι δύο, ένας δακτύλιος, που αποτελείται από μία κουλούρα πηλού και τον πυθμένα που προσκολλάται με αυτόν και προσαρμόζεται με πίεση και εξομάλυνση-επανατοποθέτηση υλικού από το ένα τμήμα του αγγείου στο άλλο.

Οι δακτυλιόσχημες βάσεις, Δ18/12/71, Δ18/12/72, Δ18/12/73, Δ18/14/21, Δ18/46/5, Δ18/51/4, Δ18/68/6 με εύρος διαμέτρου 2.3-3.8 εκ. συνδέονται με το σχήμα της φιάλης, Η μεγάλη δακτυλιόσχημη βάση Δ18/35/17, που φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε σε δεύτερη χρήση ως αγνύθα, υποθέτουμε λόγω εύρους, ότι προέρχεται από κάποια μεγάλη φιάλη. Οι δακτυλιόσχημες βάσεις Δ18/46/4 και Δ18/20/4 ανήκουν σε κύμβες.

Οι υπερυψωμένες κοίλες βάσεις Δ18/16/6, Δ18/16/7, Δ18/30/1, Δ18/51/3 (Εικ. 41), με διάμετρο που κυμαίνεται στα 4 εκ. συνδέονται με φιάλες, όπως φαίνεται και από το Δ18/51/1. Οι κοίλες υπερυψωμένες βάσεις Δ18/5/6, Δ18/18/27, Δ18/21/4, Δ18/29/4, Δ18/54/2, Δ18/74/10, με εύρος διαμέτρου 4.5-7 εκ., προέρχονται κατά πάσα πιθανότητα, από κύμβες.

Δυσδιάγνωστα όστρακα

Το Δ18/49/4 (Εικ.44), χρονολογούμενο στην Φάση I, σχετίζεται με κάποιο κλειστό σχήμα, όπως φαίνεται από τα τοιχώματά του, ενδεχομένως με πρόχου. Σε αυτή την κατηγορία η πρόχους δεν είναι συνηθισμένο σχήμα στην περίπτωση της Λέρνας. Εάν το συγκεκριμένο σχήμα αγγείου σχετίζεται με πρόχου, τότε θα ανήκει στον ραμφόστομο τύπο, ο οποίος χρονολογείται στην φάση III C της Λέρνας⁶⁰⁵ και του οποίου σώζεται μία μόνο χαρακτηριστική περίπτωση της Λέρνας III⁶⁰⁶. Από κατασκευαστική άποψη φαίνεται ότι το μεγαλύτερο μέρος του αγγείου έχει κατασκευαστεί με κουλούρες πηλού. Αυτό διαπιστώνεται από την διακύμανση της εσωτερικής επιφάνειας αλλά και του πάχους.

Το Δ18/45/2 είναι προχή αλλά με ιδιαίτερη διαμόρφωση, παραπέμποντας περισσότερο σε προχυτικό αγγείο. Αντίστοιχο στην Λέρνα μπορεί να θεωρηθεί το «collared bowl», που σχετίζεται με τις φάσεις III C, III D, αλλά η προχή σε αυτές τις περιπτώσεις είναι πιο ευρεία⁶⁰⁷. Χαρακτηριστικά παραδείγματα σε πιο χονδροειδή αγγεία απαντούν και στο Κορφάρι της Νάξου⁶⁰⁸. Η ύπαρξη αυτού του σχήματος στο Αίγιο εικάζεται και για την περίπτωση του οστράκου Δ18/35/18, το οποίο, ωστόσο, δεν περιλαμβάνεται σε συγκεκριμένο κεραμικό ρυθμό.

Στον τύπο της επίπεδης βάσης ανήκουν τα Δ18/22/7 και το Δ18/38/21, τα οποία δεν αποκλείεται να συνανήκουν. Αν και δεν μπορούν να αποδοθούν με

⁶⁰⁵ Wiencke 2000, 569-570.

⁶⁰⁶ Wiencke 2000, P117.

⁶⁰⁷ Wiencke 2000, 552.

⁶⁰⁸ Αγγελοπούλου 2014, 152-158, εικ.3.25.

βεβαιότητα σε συγκεκριμένο σχήμα, είναι σαφές ότι προέρχονται από ανοιχτό αγγείο, ίσως φιάλη τύπου 1 της Λέρνας.

5.6.3 Παράλληλοι κεραμικοί ρυθμοί/ κατηγορίες

Αντίστοιχη κεραμική, που συνήθως αναφέρεται ως «Unpainted Ware», εντοπίζεται σε διάφορες Πελοποννησιακές θέσεις. Αφορά κυρίως λεπτότεχνη κεραμική, της οποίας η κεραμική ύλη προσιδιάζει σε αυτήν των λεπτότεχνων αγγείων με επίχρισμα⁶⁰⁹. Στην δημοσίευση της θέσης Κοράκου Κορινθίας τα αγγεία αυτού του κεραμικού ρυθμού φαίνεται να εξετάζονται ως υποκατηγορία εντός μιας ευρύτερης κατηγορίας, κυρίως χονδροειδών σκευών, χωρίς επίχρισμα⁶¹⁰. Στις Ζυγουρίες ο ίδιος κεραμικός ρυθμός θεωρείται ως πιο χαρακτηριστικός των πιο ώριμων ΠΕ φάσεων⁶¹¹.

Στην περίπτωση της Λέρνας δεν υπάρχει κάποια ευδιάκριτη και αβίαστη σύνδεση με κάποιον κεραμικό ρυθμό. Η κατηγορία «light painted⁶¹²», για την οποία αναφέρεται ως προς την τεχνική-τεχνολογία που την διακρίνει ότι σχετίζεται με την τεχνική «salt bloom», που είχε αναλυθεί αρχικά από την Vitelli, στα πλαίσια της μελέτης της Νεολιθικής κεραμικής από τον οικισμό της Λέρνας⁶¹³, μπορεί να ταυτιστεί μόνο εν μέρει με τον κεραμικό ρυθμό Αβ του Αιγίου.

Στην Λέρνα, οι κατηγορίες «unpainted»⁶¹⁴ και «unpainted burnished»⁶¹⁵, αν και παραπέμπουν σε αντίστοιχη επεξεργασία της επιφάνειας, σχετίζονται κυρίως με ημιχονδροειδή κεραμική και ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις αγγείων από λεπτόκοκκη κεραμική ύλη.

Στην νότια Πελοπόννησο, στον Άγιο Στέφανο, μπορεί να συσχετιστεί σε μεγάλο βαθμό με τον κεραμικό ρυθμό «fine buff fabric with plain surface»⁶¹⁶, λιγότερο με τον «fine buff fabric with cream slipped surface» και κυρίως με τους «cream slipped ware» και «plain ware»⁶¹⁷. Στον Άγιο Δημήτριο Ηλείας αντίστοιχος κεραμικός ρυθμός είναι χαρακτηριστικός και των δύο φάσεων Πα-Πβ, αλλά

⁶⁰⁹ Blegen 1928, 106-107, Holberg 1944, 76-77.

⁶¹⁰ Blegen 1921, 11-14.

⁶¹¹ Blegen 1928, 110.

⁶¹² Wieneke 2000, 322-323.

⁶¹³ Vitelli 1984, 122.

⁶¹⁴ Wieneke 2000, 326-327.

⁶¹⁵ Wieneke 2000, 326.

⁶¹⁶ MacGivillvray 2008, 161.

⁶¹⁷ MacGivillvray 2008, 173-174.

σημειώνεται ότι κατά την φάση IIb τα ποσοστά του αυξάνονται⁶¹⁸.

Παρόμοιου τύπου κεραμική, παρά την διαφορετική ταξινόμηση, απαντά και σε θέσεις της κεντρικής Ελλάδας με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα την Εύτρηση⁶¹⁹. Αρκετά χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα αυτής της κεραμικής του Αιγίου με αντίστοιχη από την θέση της Μάνικας⁶²⁰, χαρακτηριστική της ΠΕ IIb. Η πλησιέστερη κεραμική κατηγορία στην Αττική, όπου έχει διαφοροποιηθεί από την «yellow-blue mottled», φαίνεται ότι αντιπροσωπεύεται σε διάφορες θέσεις με σημαντικό ποσοστό⁶²¹. Σε άλλες θέσεις της Αττικής, όπως στα Λαμπρικά Κορωπίου, η αναφορά σε αγγεία με «αλαμπές κιτρινωπό επίχρισμα»⁶²², παραπέμπει, επίσης, σε κάποιο αντίστοιχο κεραμικό ρυθμό.

5.7 Λεπτότεχνη Κεραμική με Κηλιδωτή επιφάνεια (Κηλ)

5.7.1 Ορισμός του κεραμικού ρυθμού

Γενικά στοιχεία

Αν και δεν απαντά σε ιδιαίτερα μεγάλα ποσοστά, ο συγκεκριμένος κεραμικός ρυθμός είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με την ΠΕ II περίοδο. Συναντάται στις περισσότερες θέσεις του νότιου ηπειρωτικού χώρου και των Κυκλάδων. Τα βασικά χαρακτηριστικά του είναι η λεπτόκοκκη κεραμική ύλη και η ιδιαίτερη εμφάνιση της επιφάνειας, η οποία οφείλεται σε κάποιο τύπο επιχρίσματος, κατά πάσα πιθανότητα σιδηρούχου, το οποίο δεν διαφέρει απαραίτητα από τους άλλους τύπους επιχρισμάτων της περιόδου. Ωστόσο, το αποτέλεσμα μετά την όπτηση είναι ένα χαρακτηριστικό ανομοιογενές, κηλιδωτό χρώμα με διακυμάνσεις από ανοιχτό καστανό έως σκοτεινό γκρίζο. Έχει υποστηριχθεί ότι, προκειμένου να επιτευχθεί αυτό το αποτέλεσμα χρησιμοποιούνται δύο διαφορετικά επιχρίσματα⁶²³, ωστόσο, αυτό δεν είναι αποδεκτό από το σύνολο των ερευνητών. Το πάχος των τοιχωμάτων των αγγείων κυμαίνεται συνήθως στο εύρος των 0.4-0.6 εκ. με ορισμένες εξαιρέσεις.

Αυτός ο κεραμικός ρυθμός αντιστοιχεί μόλις στο 3% του συνόλου της

⁶¹⁸ Zachos 2008, 67.

⁶¹⁹ Goldman 1931, 97, 100, Caskey and Caskey 1960, 155.

⁶²⁰ Σάμψων 1985, 123.

⁶²¹ Ntouni 2015, 130, 132.

⁶²² Κακαβογιάννη et al. 2009β, 246.

⁶²³ Ntouni 2015, 123.

κεραμικής. Στην Φάση I αποτελεί το 4% ενώ στην Φάση II το 3%. Ας σημειώσουμε, όμως, ότι ο συγκεκριμένος κεραμικός ρυθμός δεν είναι εύκολα αναγνωρίσιμος, καθώς οι κηλιδώσεις δεν είναι απαραίτητα έντονες με αποτέλεσμα όστρακα, τα οποία θα εντάσσονταν σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό, να προσμετρώνται σε άλλους, όπως στον κεραμικό ρυθμό Αβ.

Κεραμική Ύλη-Παρασκευή Πηλού

Η κεραμική ύλη είναι λεπτόκοκκη και έντονου καστανού χρώματος, συνήθως 7.5YR5/6. Η συγκέντρωση και ο τύπος των εγκλεισμάτων στην κεραμική ύλη δεν παρουσιάζει εμφανείς διαφοροποιήσεις από τον κεραμικό ρυθμό Αβ και ακολούθως από τον ΕπΣτ1. Ο πυρήνας είναι πιο ευδιάκριτος σε σχέση με άλλους κεραμικούς ρυθμούς. Απαντά σε περισσότερα όστρακα και είναι πιο ομοιογενής ως προς τον σχηματισμό. Το χρώμα του κυμαίνεται από ανοιχτός γκρίζο καστανό 2.5Y6/2 έως γκρίζο 2.5Y6/0.

Επεξεργασία Επιφάνειας/ Διακόσμηση

Ο συγκεκριμένος κεραμικός ρυθμός διαφοροποιείται από τους υπόλοιπους με επίχρισμα, λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του επιχρίσματος του. Το ανομοιογενές κηλιδωτό χρώμα του επιχρίσματος έχει αποδοθεί σε διαφορετικούς παράγοντες και οι ερευνητές δεν συμφωνούν ως προς τον τρόπο που επιτυγχάνεται το τελικό αποτέλεσμα. Ορισμένοι θεωρούν ότι τον βασικό ρόλο παίζει η σύσταση του επιχρίσματος⁶²⁴, ενώ άλλοι θεωρούν ότι κεντρικής σημασίας είναι η περαιτέρω επεξεργασία της επιφάνειας⁶²⁵. Η Νάζου στην μελέτη της κεραμικής από θέσεις της Αττικής τάσσεται υπέρ της πρώτης άποψης, λόγω της απουσίας ιχνών περαιτέρω επεξεργασίας, όπως η έντριψη⁶²⁶. Η Ντούνη με την μελέτη της για την κεραμική της ΠΕ II Αττικής υπέδειξε την χρήση δύο διαφορετικών επιχρισμάτων, τα οποία έχουν υψηλή περιεκτικότητα σε ποτάσιο και αλουμίνιο και χαμηλή περιεκτικότητα σε ασβέστιο και σίδηρο, γεγονός που επιβεβαίωσαν και οι αρχαιομετρικές αναλύσεις σε δείγματα⁶²⁷. Ωστόσο, επισημαίνει ότι η χρήση δύο επιχρισμάτων, δεν είναι ο μοναδικός παράγοντας για την διαφοροποίηση της επιφάνειας αυτού του τύπου κεραμικής από την υπόλοιπη λεπτότεχνη κεραμική. Στην κεραμική του Αιγίου, η

⁶²⁴ Berger 2003, 37.

⁶²⁵ Wieneke 2000, 321.

⁶²⁶ Nazou 2014, 157.

⁶²⁷ Ntouni 2015, 433-434.

επιφάνεια φέρει ίχνη, που σχετίζονται με την επεξεργασία μετά ή και πριν την επίχριση του αγγείου. Η απουσία ιχνών σε άλλες θέσεις μπορεί να σχετίζεται με την στίλβωση της επιφάνειας.

Λαμβάνοντας υπ' όψη ως τεχνολογικό παράλληλο του συγκεκριμένου κεραμικού ρυθμού, τον κεραμικό ρυθμό Βασιλικής στην Κρήτη, μπορεί να υποτεθεί ότι ο βασικός παράγοντας είναι αυτός της όπτησης. Στην περίπτωση του κεραμικού ρυθμού Βασιλικής, η επιφάνεια είναι κηλιδωτή, με μελανόχρωμα-σκοτεινόχρωμα νέφη και διακυμάνσεις προς το καστανό και το ερυθρό⁶²⁸. Οι επιφάνειες φέρουν επίχρισμα με οξείδιο του σιδήρου, αντίστοιχο με αυτόν των αγγείων τύπου «urfirnis»⁶²⁹.

Στην περίπτωση του Αιγίου και βάσει των μακροσκοπικών παρατηρήσεων, το συγκεκριμένο επίχρισμα φαίνεται να διαφέρει σε ένα βαθμό από αυτό του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ1. Η χρήση δύο επιχρισμάτων, όπως έχει διαπιστωθεί σε θέσεις της Αττικής, δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί ή να απορριφθεί στην κεραμική του Αιγίου, με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία και ελλείπει αρχαιομετρικών αναλύσεων.

Αυτός ο κεραμικός ρυθμός απαντά, όπως ήδη αναφέρθηκε, σε όλες τις χαρακτηριστικές ΠΕ II θέσεις του νοτίου Αιγαίου, εντούτοις, τα δεδομένα από τις μικροσκοπικές αναλύσεις σε διάφορες θέσεις διαφέρουν. Στην Λέρνα, η συγκεκριμένη κεραμική κατηγορία χαρακτηρίζεται από ανομοιογένεια, ενώ στον Κάβο συνδέεται με μία συγκεκριμένη πετρογραφική ομάδα⁶³⁰.

Στο οικόπεδο Μινασιάν φαίνεται ότι στα περισσότερα αγγεία, τουλάχιστον η μία από τις δύο επιφάνειες είναι στιλβωμένη. Το χρώμα της επιφάνειας μπορεί να παρουσιάζει διακύμανση από γκρίζο 2.5Y5/0, 10YR6/1, γκρίζο 5YR5/1, σκοτεινό γκρίζο 2.5Y4/0, ερυθροκίτρινο 7.5YR7/6 έως πιο σπάνια λευκωπό 7.5 YR8/0 . Στα σημεία που η επιφάνεια δεν φέρει επίχρισμα είναι ανοιχτή ερυθρή 7.5YR7/4 και σπάνια πλησιάζει αποχρώσεις που προσεγγίζουν το ανοιχτό καστανό 10YR6/3. Στην Λέρνα η ύπαρξη πιο θερμών χρωματισμών όπως αυτών του Αιγίου σχετίζεται με ώριμη χρονολόγηση του κεραμικού ρυθμού, στις φάσεις III C-III D του οικισμού, ενώ στις πρωιμότερες φάσεις προτιμώνται οι πιο λευκωπές αποχρώσεις⁶³¹.

Όπτηση

⁶²⁸ Farnsworth and Simmons 1963, 392.

⁶²⁹ Farnsworth and Simmons 1963, 393, Jones 1986, 781.

⁶³⁰ Hildich 2007, 249.

⁶³¹ Wiencke 2000, 321.

Το τελικό κηλιδωτό αποτέλεσμα φαίνεται ότι σχετίζεται με τις συνθήκες όπτησης⁶³². Μια ισχυρή πιθανότητα είναι ότι, κατά την όπτηση, τα αγγεία περιβάλλονταν με καύσιμη ύλη, ή στάχτη, ή άλλα αγγεία, με αποτέλεσμα να εμποδίζεται η επανοξείδωση του αγγείου σε ορισμένα σημεία⁶³³. Ωστόσο, υπάρχουν επιμέρους διαφωνίες ως προς την επίτευξη του τελικού αποτελέσματος⁶³⁴.

Τα στοιχεία από τον Προσκυνά Λοκρίδας στην αντίστοιχη κεραμική κατηγορία υποδεικνύουν όπτηση σε θερμοκρασία υψηλότερη των 800°C⁶³⁵. Ο Pullen θεωρεί ότι η συγκεκριμένη κεραμική κατηγορία σχετίζεται με όπτηση σε υψηλές θερμοκρασίες και με ελεγχόμενες συνθήκες⁶³⁶. Ενδείξεις για την όπτηση αγγείων σε θερμοκρασίες που κυμαίνονται στους 1000° C αναφέρονται στον Ριζόμυλο Αιγιαλείας, επίσης σε ΠΕ ΙΙ κεραμική⁶³⁷, στοιχείο που θα μπορούσε να λειτουργήσει ως ένδειξη για την επίτευξη υψηλών θερμοκρασιών και στην περίπτωση του συγκεκριμένου κεραμικού ρυθμού του Αιγίου. Ωστόσο, και στο συγκεκριμένο κεραμικό ρυθμό η ύπαρξη ασβεστιτικών εγκλεισμάτων ενδεχομένως αποκλείει αυτό το ενδεχόμενο και οι θερμοκρασίες όπτησης μάλλον δεν θα υπερέβαιναν τους 800-850° C. Το γεγονός ότι ο πυρήνας των οστράκων είναι σκοτεινόχρωμος και διαφέρει ως προς το χρώμα του από τα εξωτερικά τοιχώματα του σώματος, σε συνδυασμό με την εμφάνιση της επιφάνειας, υποδεικνύει είτε ότι η όπτηση είναι τριμερής, με τρία στάδια, ένα οξειδωτικό, ένα αναγωγικό και ένα μερικής επανοξείδωσης είτε ότι πρόκειται για ένα στάδιο ατελούς οξειδωσης. Γενικώς, οι συνθήκες όπτησης μπορούν να χαρακτηριστούν μικτές.

Σχηματολόγιο

Στον κεραμικό ρυθμό περιλαμβάνονται τα σχήματα του ασκού, της κύμβης, του «tankard» και της φιάλης, καθώς και λίγες περιπτώσεις οστράκων δυσδιάγνωστου σχήματος (Γράφημα 10). Οι βάσεις των φιαλών και των κυμβών αναλύονται ως αυτόνομη ομάδα.

5.7.2 Ανάλυση ανά σχήμα

⁶³² Nodarou 2011, 76.

⁶³³ Farnsworth and Simmons 1963, 393.

⁶³⁴ Jones 1986, 780.

⁶³⁵ Ζάχου 2009, 78.

⁶³⁶ Pullen 1985, 256.

⁶³⁷ Πιορπουλος et al. 2011, 140.

Ασκοί

Το σχήμα του ασκού δεν είναι συνηθισμένο στο κεραμικό υλικό του Αιγίου και σώζονται μόνο λίγα χαρακτηριστικά παραδείγματα. Στην Φάση I αποτελεί το 5% ενώ στην Φάση II το 7%. Τα ποσοστά, σε συνδυασμό με τον μικρό αριθμό οστράκων, δεν παραπέμπουν σε κάποια σοβαρή αλλαγή ως προς το συγκεκριμένο σχήμα σε σχέση με το υλικό του Αιγίου. Όπως έχει ήδη αναφερθεί και στον κεραμικό ρυθμό ΕπΣτ1, ο ασκός, σύμφωνα με την τυπολογία της Λέρνας, στην οποία θα γίνει αναφορά στην συνέχεια, είναι αρχικά ανοιχτό σχήμα, ενώ, προχωρώντας προς την ώριμη ΠΕ II, δανείζεται μορφολογικά στοιχεία από την πρόχου και μετατρέπεται σε κλειστό σχήμα. Ο μικρός αριθμός οστράκων δεν καθιστά σκόπιμη την ειδική αναφορά στην επεξεργασία της επιφάνειας και στην κατασκευή του αγγείου.

Τυπολογικές Κατηγορίες (Σχ.18)

Με ασκό σχετίζεται κατά πάσα πιθανότητα και το **Δ18/28/3**, που σώζει τμήμα χείλους και σώματος και παρουσιάζει την χαρακτηριστική ασυμμετρία του σχήματος, χωρίς να είναι όμως δυνατή η αντιστοίχισή του με τους τύπους της Λέρνας⁶³⁸. Χείλος ασκού είναι και το **Δ18/36/7** και σχετίζεται με κάποιον από τους ανοιχτούς τύπους ασκού της Λέρνας. Παρομοίως σε ασκό ανήκει και το **Δ18/43/5**, το οποίο, όμως, σώζεται πολύ αποσπασματικά, ώστε να διευκρινιστεί ο τύπος του.

Το **Δ18/28/4** (Εικ.45) αποτελεί χαρακτηριστική επιμήκη λαβή. Το πιο κοντινό παράλληλο της συγκεκριμένης λαβής έχει εντοπισθεί στον Άγιο Δημήτριο Ηλείας⁶³⁹ σε φάση αντίστοιχη της περιόδου Λευκαντί I. Παρόμοιου τύπου λαβές απαντούν και στην Εύτρηση⁶⁴⁰, με χρονολόγηση κατά πάσα πιθανότητα στην ΠΕ II. Το **Δ18/22/10** σώζει τμήμα ταινιωτής λαβής και σώματος. Ενδεχομένως να σχετίζεται με ασκό. Δεδομένου ότι η εσωτερική επιφάνειά του φαίνεται να έχει υποστεί έντριψη, ανήκει σε κάποιο ανοιχτό τύπο ασκού. Παρόμοιο όστρακο υπάρχει στο Στρέφι Ηλείας⁶⁴¹ με μελανό επίχρισμα. Λαβή που προέρχεται από ασκό είναι και η **Δ18/21/5**, κατακόρυφη πλατειά, ταινιωτή, ωοειδούς διατομής, πολύ αποσπασματικά σωζόμενη, που θα μπορούσε να συσχετιστεί με ασκό του τύπου 3 της Λέρνας.

Οι ασκοί σε αυτό τον κεραμικό ρυθμό είναι χαρακτηριστικοί κυρίως της Φάσης I.

⁶³⁸ Wieneke 2000, 529-534.

⁶³⁹ Zachos 2008, pl.40.489/82.

⁶⁴⁰ Goldman 1931, fig.150.4, 151.1.

⁶⁴¹ Koumouzelis 1980, fig.10.4.

Κύμβες

Όσον αφορά τις κύμβες, στην Φάση I αποτελούν το 39% ενώ στην Φάση II, μόλις το 7%. Είναι εμφανές ότι το σχήμα της κύμβης ατονεί στην Φάση II του Αιγίου, στοιχείο που συμφωνεί και με τα στοιχεία άλλων Αιγαιακών θέσεων, όπου παρατηρείται η σταδιακή μείωση του δημοφιλούς χαρακτήρα της κύμβης.

Επεξεργασία Επιφάνειας

Ως προς την επεξεργασία της επιφάνειας των κυμβών, παρατηρείται ποικιλία. Συνήθως, το μεγαλύτερο μέρος της εξωτερικής και εσωτερικής επιφάνειας φέρει επίχρισμα, ενώ, σε λίγες μόνο περιπτώσεις, το επίχρισμα εσωτερικά φαίνεται να περιορίζεται στο ύψος του χείλους και να καλύπτει την προχολή μόνο περιφερειακά, στοιχείο που παρατηρείται και σε άλλες κατηγορίες. Το υπόλοιπο τμήμα της επιφάνειας υφίσταται σφούγγισμα. Σε αυτές τις περιπτώσεις η φορά του εργαλείου είναι παράλληλη με τα τοιχώματα στην περιοχή του σώματος. Στην προχολή τα ίχνη διαφέρουν. Ακόμη και στις περιπτώσεις που η επιφάνεια είναι στιλβωμένη, διακρίνονται πλατειά ίχνη από σκληρό εργαλείο, με φορά παράλληλη προς την προχολή. Αυτά τα ίχνη φαίνεται ότι συνδέονται με το ξύσιμο της επιφάνειας. Το ξύσιμο ως διαδικασία εξομάλυνσης μάλλον θα γινόταν συνολικά στο αγγείο, ωστόσο, σε αυτό το σημείο θα ήταν αρκετά δύσκολο να εξαλειφθούν τα ίχνη λόγω της ιδιαιτερότητας που διακρίνει την κατασκευή της προχολής.

Ως προς την εφαρμογή του επιχρίσματος, σημειώνεται ότι στο όστρακο κύμβης Δ18/38/13, το επίχρισμα εφαρμόζεται στο χείλος της προχολής υπό την μορφή ταινίας. Αυτό το στοιχείο, είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό για το Αίγιο και απαντά, επίσης, στην Άργισσα⁶⁴², στο επίπεδο «Graben 5b», που είναι σύγχρονο της εμφάνισης της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί. Στην περίπτωση του Αιγίου χρονολογείται κατά κανόνα στην Φάση II. Το συγκεκριμένο όστρακο, αν και χρονολογείται στην Φάση I, ανήκει σε ύστερο στάδιο και η χρονολόγηση του αυτή δεν προκαλεί προβληματισμό για την χρονολόγηση του συγκεκριμένου χαρακτηριστικού κυρίως στην Φάση II του Αιγίου. Η περιφερειακή επίχριση του εσωτερικού του χείλους μπορεί να υποστηριχθεί και για τα Δ18/εκσ/1, Δ18/εκσ/2, Δ18/43/4.

⁶⁴² Hanschmann and Milojević 1976, 35, taf.25.2.

Κατασκευαστικά στοιχεία

Από κατασκευαστική άποψη, τα ίχνη δεν είναι ευδιάκριτα. Μια αξιοσημείωτη παρατήρηση, με βάση την περίπτωση του Δ18/43/4, είναι ότι η προχοή πλαθόταν με πιέσεις και ελαφρά τραβήγματα από το χέρι, που αφήνουν ίχνη, όπως αβαθείς κοιλότητες και ανεπαίσθητες εξάρσεις, ορατές κυρίως στην εσωτερική επιφάνεια διαμορφώνοντας ένα σχετικά ανομοιογενές πλάσιμο, το οποίο εξαλείφεται σε έναν βαθμό με την περαιτέρω επεξεργασία. Το σώμα των κυμβών κατασκευάζεται, με βάση τις λίγες ενδείξεις, με τη χρήση κουλούρων πηλού.

Τυπολογικές Κατηγορίες (Σχ.18)

Η μόνη περίπτωση ακέρατης κύμβης σε αυτό τον κεραμικό ρυθμό είναι η **Δ18/68/14** (Εικ.47). Φαίνεται ότι αποτελεί έναν ενδιάμεσο τύπο και δεν κατατάσσεται καθαρά σε έναν από τους τύπους της Λέρνας III. Η προχοή της είναι έντονα έξω νεύουσα και μεσαίου μεγέθους, όπως θα ήταν αναμενόμενο για μία κύμβη της συγκεκριμένης, ώριμης φάσης της ΠΕ II. Επιπλέον, η κύμβη φέρει κατακόρυφη-διπλή ταινιωτή λαβή, που παραπέμπει κυρίως στον τύπο 3 της Λέρνας III, ωστόσο το σώμα της δεν είναι έντονα κυλινδρικό, όπως συνήθως είναι στις αντίστοιχες περιπτώσεις, αλλά φέρει έντονη καμπή λίγο ψηλότερα από την βάση, που ταιριάζει κυρίως σε κύμβες του τύπου 4 της Λέρνας⁶⁴³. Ο τύπος αυτός της Λέρνας, απαντά σπάνια στην αντίστοιχη κεραμική κατηγορία και κατά κανόνα στις φάσεις III C-III D.

Ο συνδυασμός της κατακόρυφης λαβής των κυμβών του τύπου 3 της Λέρνας και του σώματος, που παραπέμπει κυρίως στον τύπο 4 της Λέρνας απαντά και στον οικισμό της Κασσάνεβας⁶⁴⁴. Με βάση την στρωματογραφία του Αιγίου χρονολογείται στην Φάση I, στα πιο πρώιμα στρώματα. Η βάση είναι αρκετά υπερυψωμένη, δακτυλιόσχημη, όχι όμως τόσο έντονα όσο στις γνωστές βάσεις τύπου «pedestalled» της κεντρικής Ελλάδας. Είναι παρόμοια με βάσεις από τα Πελικάτα⁶⁴⁵. Από άποψη σχήματος παρόμοιες είναι οι κύμβες από την Λευκάδα⁶⁴⁶, αν και αυτές σχετίζονται με μεγαλύτερη σαφήνεια με τον τύπο 3 της Λέρνας, με το χαρακτηριστικό κυλινδρικό σώμα. Από τις φωτογραφίες⁶⁴⁷ μπορεί να παρατηρήσει κανείς ότι τουλάχιστον η μία

⁶⁴³ Wienske 2000, 587, fig.II.92.

⁶⁴⁴ De Feo and Granese 2016, 259, fig.81n.

⁶⁴⁵ Heurtley 1934-1935, fig.17.59, 63, 64.

⁶⁴⁶ Dorpfeld 1927, 303-304, beil.64.1-3, beil.65.1.

⁶⁴⁷ Souyouzoglou-Haywood 1999, pl.50a.

από τις δύο πιο χαρακτηριστικές σώζει κατά τόπους ένα αραιό μάλλον επίχρισμα, είναι σαφές όμως ότι δεν θα έφεραν το χαρακτηριστικό παχύ επίχρισμα «urfirnis». Οι προχοές τους είναι αναλογικά μακρύτερες και πιο έντονα κατακόρυφες και οι απολήξεις της προχοής πιο γωνιώδεις σε σχέση με αυτές του Αιγίου. Χρονολογούνται είτε στην ώριμη ΠΕ II είτε στην πρώιμη ΠΕ III⁶⁴⁸.

Συνοψίζοντας, η κύμβα του Αιγίου φαίνεται ότι πλησιάζει κυρίως τον τύπο 4, ο οποίος μέχρι τώρα θεωρείται ότι δεν απαντά έξω από την Αργολίδα. Όπως και στους υπόλοιπους κεραμικούς ρυθμούς, φαίνεται ότι και αυτή η κύμβα πλησιάζει τυπολογικά, κυρίως, τον τύπο ΠΑ της Fahy, που απαντά συχνά στην Αττική και στην Στερεά Ελλάδα⁶⁴⁹. Ωστόσο, το γεγονός ότι δεν σώζονται επαρκώς οι προχοές των κυμβών του Αιγίου δεν επιτρέπει την ασφαλή ταύτιση με αυτόν τον τύπο, ο οποίος στις περισσότερες περιπτώσεις χαρακτηρίζεται από σχετικά επιμήκεις προχοές.

Χαρακτηριστική μεμονωμένη προχοή σε αυτή την κατηγορία είναι η **Δ18/43/4** (Εικ.48). Βρίσκει παράλληλο στην Εύτρηση⁶⁵⁰, το οποίο φαίνεται ότι εντάσσεται σε αντίστοιχη κεραμική κατηγορία και χρονολογείται εντός της ΠΕ II. Παρόμοια κύμβα από την Τσουνγκιζα⁶⁵¹ χρονολογείται στην ώριμη ΠΕ II, ενώ άλλη μία χαρακτηριστική περίπτωση απαντά στην Κόρινθο⁶⁵².

Τα **Δ18/32/2**, **Δ18/38/13** προέρχονται, επίσης, από προχοές και φαίνεται ότι σχετίζονται κατά κύριο λόγο με τον τύπο 4 της Λέρνας⁶⁵³, ο οποίος συνοδεύεται είτε με σκοτεινόχρωμο επίχρισμα είτε με επιφάνειες χωρίς επίχρισμα. Όπως διαπιστώθηκε και στους υπόλοιπους κεραμικούς ρυθμούς, στους οποίους έχει εντοπισθεί το σχήμα της κύμβης, η τυπολογία της Λέρνας δεν αποδεικνύεται επαρκής για τις κύμβες του Αιγίου. Ο τύπος ΠΑ που θέσπισε η Fahy⁶⁵⁴ είναι σε έναν βαθμό αντίστοιχος με τις παραπάνω περιπτώσεις.

Ενδεχομένως με προχοή κύμβης σχετίζεται και το όστρακο **Δ18/26/5**. Η συγκεκριμένη προχοή διαμορφώνεται με αρκετά πλατειά απόληξη και παραπέμπει κυρίως στον πρώιμο τύπο 3 της Λέρνας, που εμφανίζεται ήδη από την ύστερη φάση ΠΙΑ και συνηθίζεται με σκοτεινόχρωμη διακόσμηση⁶⁵⁵.

⁶⁴⁸ Souyoudzoglou-Haywood 1999, 26.

⁶⁴⁹ Fahy 1962, 104-105.

⁶⁵⁰ Goldman 1931, 99, fig.130.

⁶⁵¹ Pullen 2011, 407, n.500, fig.5.99.

⁶⁵² Weinberg 1937, 517 fig.36.

⁶⁵³ Wienske 2000, 587, 591.

⁶⁵⁴ Fahy 1962, 25-26.

⁶⁵⁵ Wienske 2000, 587, fig.II.92.

Λαβές, πλην της ακέραιης κύμβης Δ18/68/14, στην οποία έχει γίνει ήδη αναφορά, είναι περιορισμένες σε αριθμό. Η γένεση κατακόρυφης λαβής Δ18/61/10 παραπέμπει κυρίως στον τύπο 3 της Λέρνας⁶⁵⁶ και απαντά από την φάση III και έπειτα, όπως και η κατακόρυφη Δ18/26/10 και η διπλή κατακόρυφη Δ18/35/12.

Ενδεικτικά για την ύπαρξη και τον αριθμό των κυμβών είναι τα Δ18/36/8, Δ18/38/12, Δ18/38/14, Δ18/38/25, Δ18/60/33, Δ18/60/34, Δ18/63/27, Δ18/69/2 και ενδεχομένως τα Δ18/31/4, Δ18/31/5, Δ18/32/1, Δ18/35/13, όστρακα από χείλη και από το άνω μέρος σώματος. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, αλλά εκτός ανασκαφικής συνάφειας, τα Δ18/εκσ/3, Δ18/εκσ/1 (Εικ.49) σώζουν σημαντικό μέρος του σώματος, που υποδεικνύει ότι πρόκειται για τον τύπο 4 σύμφωνα με την τυπολογία της Λέρνας, ενώ ιδιαίτερο είναι το γεγονός ότι, στην εσωτερική επιφάνεια, το επίχρισμα περιορίζεται στο ύψος του χείλους. Αντίστοιχες τυπολογικά είναι και σε αυτή την περίπτωση οι κύμβες από τον Προσκύνα Λοκρίδας⁶⁵⁷.

«Tankards»

«Tankards 1»

Ο συγκεκριμένος τύπος είναι πιο χαρακτηριστικός στους κεραμικούς ρυθμούς 1-2, όπου γίνεται πιο εκτενής αναφορά στα χαρακτηριστικά, στις ιδιαιτερότητες του τύπου και σε παράλληλα από άλλες θέσεις.

Το Δ18/74/5, αν και πολύ αποσπασματικά σωζόμενο, φαίνεται ότι ανήκει σε «tankard» του τύπου με το κυματοειδές χείλος («tankard 1»), αντίστοιχο με αυτά του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ1. Όπως και η πλειονότητα των αντίστοιχων οστράκων, χρονολογείται στην Φάση II του Αιγίου.

Φιάλες

Το σχήμα της φιάλης είναι δημοφιλές και σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό. Στην Φάση I αποτελεί το 27% της κεραμικής, ενώ στην Φάση II το 40%. Η αύξηση στα ποσοστά του σχήματος είναι σημαντική.

Επεξεργασία επιφάνειας

Στις περισσότερες των περιπτώσεων και οι δύο επιφάνειες είναι επιχρισμένες και στιλβωμένες. Με λίγες περιπτώσεις να φέρουν πιο έντονα τα ίχνη του στιλβωτήρα,

⁶⁵⁶ Wiencke 2000, 587, fig.II.92.

⁶⁵⁷ Ζάχου 2009, 103-111.

οπότε και πρόκειται για έντριπτες επιφάνειες. Η πλειονότητα κατατάσσεται στις φιάλες μικρού-μεσαίου μεγέθους, με διάμετρο που κυμαίνεται στα 13-17 εκ. Όπως και σε άλλους κεραμικούς ρυθμούς, παρατηρείται ότι η φορά της κίνησης των χεριών του κεραμέα ήταν παράλληλη ή ελαφρώς λοξή ως προς τα τοιχώματα.

Κατασκευαστικά στοιχεία

Από κατασκευαστική άποψη, τα ίχνη είναι περιορισμένα. Σε αρκετές περιπτώσεις στο ύψος της καμπής του χείλους παρατηρείται ρωγμή ή διαμόρφωση λοξή, σχήματος ανεστραμμένου ν ή κάθετες ρωγμές πιο χαμηλά. Αυτά τα ίχνη, σε συνδυασμό με ελαφρές διακυμάνσεις στο πάχος και συχνή θραύση του αγγείου στο ύψος του χείλους, που υποδεικνύουν τα σημεία που γίνεται πιθανώς η ένωση, καθιστούν σαφές ότι η βασική τεχνική για την διαμόρφωση του σώματος είναι αυτή των κουλούρων πηλού, τουλάχιστον για ένα σημαντικό τμήμα του αγγείου.

Τυπολογικές κατηγοριοποιήσεις (Σχ.18-19)

α) Το χείλος διαμορφώνεται, έσω νεύον με τα χαρακτηριστικά αμφίκυρτα τοιχώματα στο **Δ18/25/18**. Παρόμοια είναι και τα **Δ18/42/4**, **Δ18/47/1**, με το χαρακτηριστικό τριγωνικό χείλος, ενώ ελαφρώς μεγαλύτερης διαμέτρου είναι τα και **Δ18/57/16**, με πιο αδρά διαμορφωμένη απόληξη. Η διάμετρος του χείλους κυμαίνεται συνήθως στα 14-16 εκ. Παρόμοιες φιάλες σε αντίστοιχη κατηγορία απαντούν στον Άγιο Στέφανο⁶⁵⁸, χρονολογούμενες, επίσης, στην ΠΕ ΙΙ και συγκεκριμένα στο ύστερο στάδιο, ενώ, και στην ανασκαφή της Βοϊδοκοιλιάς, έχει βρεθεί φιάλη ίδιου τύπου, σε αντίστοιχη κεραμική κατηγορία με γωνίωση κάτω από το χείλος⁶⁵⁹.

β) Στην περίπτωση των **Δ18/22/8** και **Δ18/38/15** το χείλος είναι ελαφρώς έσω νεύον τετράγωνης διατομής. Με παρόμοια διαμόρφωση των τοιχωμάτων, αλλά με πιο ιδιαίτερη απόληξη, είναι το όστρακο **Δ18/26/4**, το οποίο διαμορφώνει εγκοπή εξωτερικά, προκειμένου να τονιστεί το χείλος.

Τα **Δ18/εκσ/6**, **Δ18/26/9**, **Δ18/38/23** έχουν χείλος κυκλικής διατομής μη διακρινόμενο και τοιχώματα ελαφρώς συγκλίνοντα.

δ) Στον τύπο της πιο ανοιχτής φιάλης εντάσσονται τα **Δ18/22/9**, **Δ18/25/14**, **Δ18/30/4**, **Δ18/35/7** και **Δ18/38/16**. Πρόκειται για ανοιχτό σχήμα με διάμετρο χείλους κυμαινόμενη στα 14-17 εκ. Αντιστοιχεί στον τύπο 1 της Λέρνας, στον οποίο έχει γίνει

⁶⁵⁸ MacGillivray 2008, 165, fig.4.6.

⁶⁵⁹ Κορρές 1980, 152, εικ.4.

επανελημμένα αναφορά και στον τύπο 5 της Τσουνγκιζας⁶⁶⁰. Η αντιστοιχία με τον τύπο της Τσουνγκιζας αφορά την διαμόρφωση του αγγείου και όχι το μέγεθος, που στην περίπτωση του Αιγίου, είναι μεγαλύτερο. Παρόμοια αγγεία απαντούν στον Άγιο Στέφανο, στην κατηγορία «buff clay with cream slipped surface»⁶⁶¹, στο Στρέφι Ηλείας, σε ρυθμό με σκοτεινόχρωμο επίχρισμα⁶⁶², καθώς και στην Κέα στην κατηγορία «pinkish buff ware»⁶⁶³, χρονολογούμενοι, κυρίως, στις ύστερες φάσεις της ΠΕ II.

ε) Στην περίπτωση του **Δ18/57/16** πρέπει να επισημανθεί ότι πλησιάζει τον τύπο της μεγάλης φιάλης («large saucer») της Λέρνας⁶⁶⁴, ενώ στο μέγεθος της λεκανίδας πλησιάζει το **Δ18/25/15**.

Βάσεις (Φιάλες και Κύμβες)

Ο τρόπος παράθεσης των βάσεων δεν διαφέρει από αυτόν που επιλέχθηκε για τους υπόλοιπους κεραμικούς ρυθμούς. Η αναφορά στην επεξεργασία της επιφάνειας δεν κρίνεται σκόπιμη, καθώς η τακτική στην εφαρμογή του επιχρίσματος δεν διαφέρει από τους υπόλοιπους κεραμικούς ρυθμούς με επίχρισμα.

Κατασκευαστικά στοιχεία

Όπως έχει παρατηρηθεί και στους υπόλοιπους κεραμικούς ρυθμούς λεπτότεχνης κεραμικής, οι βάσεις αυτών απαντούν πολύ συχνά μεμονωμένες και αποσπασμένες από το υπόλοιπο σώμα. Αυτό οφείλεται στο ότι το σημείο σύνδεσης σώματος και βάσης είναι από τα πιο αδύναμα και ευάλωτα σε αυτά τα αγγεία. Όπως και σε άλλους κεραμικούς ρυθμούς, συχνά στο εσωτερικό του πυθμένα είναι ορατά ίχνη, που σχετίζονται με την άσκηση πίεσης. Στην περίπτωση της βάσης Δ18/32/3 διακρίνονται ίχνη από νυχιές, που διαμορφώνονται περιφερειακά του πυθμένα και ακανόνιστα.

Για τις επίπεδες βάσεις δεν υπάρχουν αντίστοιχα ορατά ίχνη, αλλά μπορεί να υποθεθεί ότι, και σε αυτή την περίπτωση, το τμήμα της βάσης κατασκευαζόταν ξεχωριστά.

Στην επίπεδη βάση Δ18/23/4 υπάρχουν δύο παράλληλες βαθιές εγχαράξεις,

⁶⁶⁰ Pullen 2011, 354-356, fig. 5.71.

⁶⁶¹ MacGillivray 2008, n.113.

⁶⁶² Koumouzelis 1980, 69, fig.4.1.

⁶⁶³ Wilson 1999, III-540.

⁶⁶⁴ Wiencke 2000, 601-602.

που θα μπορούσαν να αποτελούν σημείο κεραμείως.

Τυπολογικές Κατηγορίες (Σχ.18)

Σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό οι περισσότερες βάσεις ανήκουν στον τύπο της κοίλης υπερυψωμένης βάσης. Όσον αφορά τις περιπτώσεις που σχετίζονται με φιάλες, χαρακτηριστικές είναι οι Δ18/29/2 και η Δ18/32/3.

Οι κοίλες βάσεις Δ18/εκσ/4, Δ18/εκσ/5, Δ18/3/24, Δ8/25/16, Δ18/25/17, Δ18/38/18, Δ18/44/44, προέρχονται κατά πάσα πιθανότητα από κύμβες. Οι περισσότερες χρονολογούνται στην Φάση II του Αιγίου ή στην νεώτερη φάση της Φάσης I. Παρόμοιες βάσεις υπάρχουν στον Άγιο Στέφανο, σε αντίστοιχη κατηγορία⁶⁶⁵, χρονολογούμενες στην ΠΕ II. Παρατηρείται ότι οι βάσεις των κυμβών συνήθως φτάνουν σε διάμετρο τα 5-7 εκ., με κάποιες να είναι ελαφρώς μικρότερες. Είναι αντίστοιχες των τύπων «pedestalled» V.2, V.3⁶⁶⁶ του τυπολογικού συστήματος των Fossey & Mogelonsky. Για τις βάσεις των κυμβών είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό ότι, σε ορισμένες περιπτώσεις, το επίχρισμα φαίνεται να καλύπτει και την εξωτερική επιφάνεια του πυθμένα, το μη ορατό σημείο της βάσης.

Οι μεγαλύτερες κοίλες βάσεις Δ18/35/11, Δ18/38/19 και η Δ18/51/13, με διάμετρο που κυμαίνεται στα 4-5 εκ., μπορεί να σχετίζονται είτε με φιάλες είτε με κύμβες. Αντιστοιχούν στον τύπο «pedestal-part downcurving» v3 των Fossey & Mogelonsky⁶⁶⁷. Δακτυλιόσχημες βάσεις, που δεν συνδέονται επίσης με κάποιον από τους δύο τύπους, είναι οι Δ18/33/1, Δ18/71/11 και η Δ18/εκσ/7.

Η επίπεδη βάση Δ18/23/4 (Εικ.46) ίσως προέρχεται από φιάλη.

Δυσδιάγνωστα όστρακα (Σχ.19)

Το Δ18/43/6 είναι δακτυλιόσχημη βάση από μεγάλο ανοιχτό αγγείο, κατά πάσα πιθανότητα από μικρή λεκανίδα. Πρόκειται για αρκετά σημαντική πληροφορία, γιατί στο υλικό του Αιγίου, τα αγγεία αυτού του σχήματος δεν απαντούν σε τέτοιου τύπου κατηγορίες, ενώ σε άλλες θέσεις είναι πολύ συχνό οι λεκανίδες να περιλαμβάνονται και σε κατηγορίες με επιχρίσματα και πηλό που έχει οπτηθεί σε υψηλές θερμοκρασίες.

Το Δ18/55/4 είναι λεπτότεχο αγγείο, ολόβαφο, με συγκλίνοντα τοιχώματα και

⁶⁶⁵ MacGivillvray 2008, 165, fig.4.5.99, fig.4.5.100, fig.4.5.101, fig.4.5.103, fig.4.5.106.

⁶⁶⁶ Fossey and Mogelonsky 1983, fig.5.

⁶⁶⁷ Fossey and Mogelonsky 1983, fig.5.

πεπλατυσμένο χείλος. Σώζεται πολύ αποσπασματικά ώστε να διευκρινιστεί με βεβαιότητα το σχήμα στο οποίο ανήκει. Η μία πιθανότητα είναι να σχετίζεται με κάποια βαθειά φιάλη, αλλά παρόμοιες διαμορφώσεις δεν απαντούν στις φιάλες, Πιο πιθανό είναι να πρόκειται για κύπελλο, παρόμοιο με αυτό που έχει βρεθεί μεταξύ άλλων στην Τσουνγκιζά⁶⁶⁸ της ώριμης 1 φάσης, ή να πρόκειται για «tankard 2».

5.7.3 Παράλληλοι κεραμικοί ρυθμοί/ κατηγορίες

Κάποιες από τις χαρακτηριστικές θέσεις, στις οποίες έχει εντοπισθεί κεραμική αυτού του τύπου, είναι οι Ζυγουριές⁶⁶⁹, η Ασίνη⁶⁷⁰, η Τίρυνθα⁶⁷¹, το Μπερμπάτι⁶⁷², η Εύτρηση⁶⁷³, θέσεις της Ηλείας⁶⁷⁴ και άλλες. Αυτός ο κεραμικός ρυθμός θεωρείται ιδιαίτερα χαρακτηριστικός για την Αττική⁶⁷⁵. Απαντά χαρακτηριστικά στο Ασκηταριό και την Ραφήνα⁶⁷⁶, στο Κορωπί⁶⁷⁷ και στο Κόντρα Γκλιάτε⁶⁷⁸. Στην περίπτωση της Λέρνας ο συγκεκριμένος κεραμικός ρυθμός του Αιγίου δεν βρίσκει άμεσες αντιστοιχίες. Πιθανώς να υπάρχουν ομοιότητες με τις κατηγορίες «light painted fine polished» και την παραλλαγή της «light painted burnished»⁶⁷⁹. Συνήθως, απαντά σε κύμβες και φιάλες, ασκούς, πυξίδες, ανοιχτά αγγεία («collared bowl»), αλλά και, σε μικρότερο βαθμό, σε άλλα σχήματα λιγότερο χαρακτηριστικά. Στην περίπτωση της Τσουνγκιζας η εικόνα είναι παρόμοια. Η αντίστοιχη κατηγορία αναφέρεται ως «yellow blue slipped and polished»⁶⁸⁰ και δεν είναι τόσο δημοφιλής όσο στην Λέρνα. Άλλο ένα στοιχείο σχετικό με την εξέλιξη του συγκεκριμένου κεραμικού ρυθμού εντός της ΠΕ II είναι η αύξηση της στις πιο ώριμες φάσεις της ΠΕ II, όπως φαίνεται κυρίως στην Λέρνα. Στην συγκεκριμένη περίπτωση, η αύξηση σημειώνεται στην Λέρνα III C, ενώ στην III D σημειώνεται μείωση. Αυτή η διαφοροποίηση είναι πολύ πιθανό να σχετίζεται με παράγοντες που αφορούν το σύνολο της «Οικίας των Κεράμων», που περιλαμβάνει κεραμική ενός συγκεκριμένου συμβάντος, οπότε δεν

⁶⁶⁸ Pullen 2011, 385, fig.5.79.396.

⁶⁶⁹ Blegen 1928, 78-83.

⁶⁷⁰ Frodin and Persson 1938, 220.

⁶⁷¹ Weisshaar 1983, 331.

⁶⁷² Säflund 1936-1937, 142.

⁶⁷³ Caskey and Caskey 1960, 153.

⁶⁷⁴ Koummouzelis 1980, 82.

⁶⁷⁵ Ntouni 2015, 430-438.

⁶⁷⁶ Nazou 2015, 157.

⁶⁷⁷ Kakavogianni 2001, 38.

⁶⁷⁸ Nazou 2014, 157.

⁶⁷⁹ Wiencke 2000, 321-322.

⁶⁸⁰ Pullen 2011, 342-344.

είναι πλήρως αντιπροσωπευτικό της κεραμικής της φάσης αυτής. Ωστόσο, αντίστοιχη είναι η εικόνα και της Αγίας Ειρήνης στην Κέα, όπου σημειώνεται μείωση στην αντίστοιχη κεραμική μεταξύ της Φάσης II και της Φάσης III⁶⁸¹. Αντιθέτως, τα δεδομένα από την Ασίνη υποδεικνύουν ότι, ακόμη και στις φάσεις που είναι σύγχρονες του « Übergangshorizont» της Τίρυνθας, ο συγκεκριμένος κεραμικός ρυθμός παρουσιάζει αυξητική τάση⁶⁸². Σε θέσεις όπως η Εύτρηση παρατηρείται η αντίστοιχη κεραμική με σημαντική παρουσία στο στάδιο VIII του οικισμού, το οποίο είναι το τελευταίο της ΠΕ II⁶⁸³. Αντίστοιχη πορεία φαίνεται ότι ακολουθεί και το υλικό του Αιγίου.

5.8 Λεπτότεχνη Γραπτή Κεραμική (Γρ)

5.8.1 Ορισμός του κεραμικού ρυθμού

Πρόκειται για μικρό αριθμό οστράκων, τα οποία σώζονται πολύ αποσπασματικά, σε τέτοιο βαθμό, ώστε τα χαρακτηριστικά του κεραμικού ρυθμού να μην είναι ευκρινή και να μην μπορούν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα. Συνεπώς, η ανάλυση των χαρακτηριστικών του συγκεκριμένου κεραμικού ρυθμού δεν χαρακτηρίζεται από την πληρότητα των υπολοίπων. Ωστόσο, η ιδιαιτερότητα τους και η σημασία τους καθιστά σημαντικό τον διαχωρισμό τους. Πρόκειται για λεπτότεχνη κεραμική. Το πάχος των τοιχωμάτων των αγγείων κυμαίνεται στο φάσμα των 0.3-0.6 εκ. Το ποσοστό τους επί του συνόλου της κεραμικής είναι μικρότερο από 1%, γεγονός που ισχύει και για κάθε φάση ξεχωριστά.

Κεραμική Ύλη-Παρασκευή πηλού

Η κεραμική ύλη είναι λεπτόκοκκη, με λίγα μικρά ασβεστιτικά εγκλείσματα και λίγα εγκλείσματα ασημί μίκας, μοιάζοντας μακροσκοπικά με αυτήν των υπόλοιπων λεπτότεχνων κεραμικών ρυθμών. Το χρώμα της είναι ανοιχτό καστανό ή ανοιχτό γκρίζο και κατά τόπους διαμορφώνεται γκρίζος πυρήνας. Το χρώμα της τομής και των επιφανειών είναι αντίστοιχα του κεραμικού ρυθμού Αβ.

Επεξεργασία επιφάνειας

⁶⁸¹ Wilson 1999, 134-135.

⁶⁸² Frödin and Persson 1938, 220.

⁶⁸³ Caskey and Caskey 1960, 153, 155.

Η επιφάνεια των οστράκων είναι στιλβωμένη ή σφουγγιχτή. Οι επιφάνειες είναι ανοιχτού καστανού ή ανοιχτού γκριζού χρώματος, αντίστοιχου με τον κεραμικό ρυθμό Αβ. Η διακόσμηση έχει την μορφή σκοτεινόχρωμων ταινιών σε ποικίλες αποχρώσεις, ακόμη και στο ίδιο όστρακο. Γραπτή διακόσμηση διακρίνεται σε πολλές περιπτώσεις και στην εσωτερική επιφάνεια, εκτός από τις περιπτώσεις αγγείων που φαίνεται ότι ήταν κλειστά.

Όπτηση

Δεδομένης της ύπαρξης γραπτών μοτίβων και της χρήσης οξειδίων του σιδήρου μπορεί να υποθεθεί ότι ακολουθήθηκε μία τριμερής όπτηση με ένα οξειδωτικό, ένα αναγωγικό και ένα επανοξειδωτικό στάδιο.

5.8.2 Τοπολογικές Κατηγοριοποιήσεις

Λόγω των προβλημάτων που αναφέρθηκαν, η αυστηρή τυπολογική ανάλυση δεν είναι ασφαλές να γίνει και προτιμάται η αναφορά σε μεμονωμένες περιπτώσεις.

Όστρακα με γραπτή διακόσμηση είναι τα **Δ18/3/29**, **Δ18/3/30**, **Δ18/3/31**, **Δ18/12/1**, **Δ18/12/2**, **Δ18/14/23**, **Δ18/18/15**, **Δ18/29/7**, **Δ18/32/8**, **Δ18/56/6**, **Δ18/71/12**, **Δ18/74/7**, **Δ18/74/6** (Σχ.19).

Το **Δ18/12/1** με το έξω νεύον χείλος φέρει μοτίβο καμπύλων ακανόνιστων ταινιών και έχει ως πλησιέστερο το μοτίβο 8^α της Λέρνας III⁶⁸⁴. Αυτό το μοτίβο συνηθίζεται σε πρόχους των πρώιμων περιόδων. Στο εσωτερικό του χείλους σώζει ακανόνιστες κατακόρυφες ταινίες, που μοιάζουν με σταγόνες και απολήγουν σε ομάδες συμπαγών στιγμών τύπου 14a της Λέρνας⁶⁸⁵, οι οποίες απαντούν και στην πρώιμη και στην ύστερη Λέρνα III. Το μοτίβο των σταγόνων απαντά και στην Τίρυνθα, στο επίπεδο IV⁶⁸⁶, το οποίο περιλαμβάνει ανάμεικτα ΠΕ II-III στοιχεία.

Το **Δ18/29/7** σώζεται πολύ αποσπασματικά. Διακρίνονται ενάλληλες γωνίες. Παρόμοιο μοτίβο απαντά σε όστρακα από τα Πευκάκια, χρονολογούμενα στην φάση 7. Η αποσπασματικότητα του οστράκου από το Αίγιο δεν επιτρέπει την ασφαλή ταύτισή του, ωστόσο είναι ενδεικτικό της χρονικής διασποράς των αγγείων με γραπτή διακόσμηση.

Το **Δ18/32/8** μπορεί να παραλληλιστεί μόνο με το μοτίβο 6b της Λέρνας, με

⁶⁸⁴ Wienske 2000, fig.II.100.8a.

⁶⁸⁵ Wienske 2000, 615, fig.II.99.14a.

⁶⁸⁶ Weisshaar 1981, 246, abb.89.1, 3.

παράλληλες ακανόνιστες λεπτές ταινίες⁶⁸⁷. Συνοδεύει κυρίως ανοιχτά αγγεία και σχετίζεται με τις πρώιμες φάσεις της ΠΕ II Λέρνας. Όστρακο με παρόμοια διακόσμηση που χρονολογείται κατά την ΠΕ II απαντά και στις Λιθαρές⁶⁸⁸.

Το Δ18/56/6 (Εικ.50) αποτελεί ένα από τα παλαιότερα δείγματα γραπτού αγγείου από το Αίγιο, χρονολογούμενο στην Φάση I. Πρόκειται για βάση με ακτινωτή γραπτή διακόσμηση από ακανόνιστες λεπτές ταινίες. Παράλληλό του, με την αντίστοιχη ακτινωτή διακόσμηση από λεπτές ταινίες, εντοπίζεται την φάση IIIA-IIIΒ της Λέρνας⁶⁸⁹. Παρόμοια διακόσμηση φέρει βάση από τις Λιθαρές χρονολογούμενη στην ΠΕ II περίοδο⁶⁹⁰. Το σχήμα του αγγείου δεν είναι διαγνώσιμο. Αντίστοιχο όστρακο από τον Δοκό θεωρείται ότι ανήκει σε πρόχου⁶⁹¹. Στις Κυκλάδες, χαρακτηριστικά παράλληλα απαντούν από το Δασκαλειό-Κάβος⁶⁹².

Το μοτίβο του Δ18/71/12 αντιστοιχεί στα 7a-7b της Λέρνας⁶⁹³, όπου συνδέεται χρονολογικά με την πρώιμη φάση και με κλειστά αγγεία. Πρόκειται για σύνθεση από ακανόνιστες λοξές και οριζόντιες λεπτές ταινίες, που διαμορφώνουν ένα πυκνό δίκτυο από ελεύθερα μοτίβα.

Οι παραπάνω περιπτώσεις και τα μοτίβα, που τοποθετούνται χρονολογικά στην Φάση I του Αιγίου, μπορούν να συσχετιστούν με ΠΕ II μοτίβα.

Τα Δ18/18/15, Δ18/12/2, Δ18/14/23, Δ18/3/29, Δ18/3/30, Δ18/3/31, Δ18/74/6, Δ18/74/7 χρονολογούνται στην Φάση II του Αιγίου και, στην συντριπτική τους πλειονότητα, στις τελευταίες φάσεις του οικοπέδου.

Τα Δ18/3/29, Δ18/3/30, Δ18/3/31 ενδέχεται να συνανήκουν. Ίσως πρόκειται για ένα αγγείο με επίπεδη βάση, οριζόντια λαβή και έξω νεύον χείλος. Η διακόσμηση σώζεται και στα τρία όστρακα. Πρόκειται για μοτίβα παράλληλων και λοξών ταινιών, ίσως αντίστοιχων του τύπου 6a της Λέρνας⁶⁹⁴. Παράλληλο εντοπίζεται και στην Τίρυνθα⁶⁹⁵.

Το Δ18/12/2 προέρχεται από την περιοχή της βάσης και βρίσκει παράλληλα κυρίως στην Λέρνα IV, με τα χαρακτηριστικά διαγραμμισμένα μοτίβα που χαρακτηρίζουν την γραπτή κεραμική της ΠΕ III περιόδου. Μάλιστα, με βάση

⁶⁸⁷ Wienske 2000, 611, fig.II.99.6b.

⁶⁸⁸ Τζαβέλλα-Ενjen 1984, εικ.79.λ.

⁶⁸⁹ Wienske 2000, 388, 390, fig.II.65.P463.PL.3,4.

⁶⁹⁰ Τζαβέλλα-Ενjen 1984, εικ.79.μ.

⁶⁹¹ Papathanasopoulos 2001-2002, 14, fig.15.

⁶⁹² Broodbank 2007, 203-204, fig.6.12.129-133.

⁶⁹³ Wienske 2000, 614, fig.II.99.7a.

⁶⁹⁴ Wienske 2000, fig.II.99.6a.

⁶⁹⁵ Muller 1938, XII.8.

παράλληλο μοτίβο από άλλο σχήμα⁶⁹⁶ φαίνεται να πλησιάζει αυτά της ώριμης ΠΕ III. Όσον αφορά την πιθανότητα να αποτελούν στοιχεία της ΠΕ II γραπτής παράδοσης, σημειώνουμε ότι η σχετικά ακανόνιστη οργάνωση των ταινιών, αν και δεν είναι χαρακτηριστική της ΠΕ II Λέρνας, διακρίνεται στην κεραμική της Μερέντας⁶⁹⁷ και του Κορωπίου⁶⁹⁸ κυρίως σε πυξίδες αλλά και σε μία χαρακτηριστική περίπτωση πρόχου⁶⁹⁹. Η βάση του φέρει επίσης διακόσμηση, όπως συνηθίζεται στα γραπτά αγγεία της ΠΕ III, με μοτίβο που σώζεται πολύ αποσπασματικά. Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για μοτίβο ομόκεντρων κύκλων. Αντίστοιχο μοτίβο έχει εντοπισθεί στην φάση «Übergangsphase» στα Πευκάκια⁷⁰⁰. Δεν έχει εντοπισθεί αντίστοιχο αγγείο στην Λέρνα III. Με βάση και την χρονολόγησή του στην Φάση I του Αιγίου, είναι φανερός ο συσχετισμός του με ύστατα στάδια της ΠΕ II.

Τα A18/74/6 και A18/74/7 σώζουν αραιές λεπτές ταινίες και φαίνεται ότι συνανήκουν. Στο πρώτο διακρίνεται κάποια ακανόνιστη γωνίωση που παραπέμπει σε γραπτή πυξίδα από τις Ζυγουριές⁷⁰¹, αλλά η εσωτερική επιφάνεια φαίνεται ότι έχει υποστεί επεξεργασία που δεν ταιριάζει σε ένα τόσο έντονα κλειστό αγγείο. Δεύτερο όστρακο από τις Ζυγουριές, με παρόμοια διακόσμηση φαίνεται ότι είναι το πλησιέστερο παράλληλο⁷⁰².

Το A18/18/15 (Εικ.51) και το A18/14/23 συνανήκουν. Διαμορφώνουν ένα ανοιχτό καλαθόσχημο αγγείο με μία ενιαία λαβή υπερυψωμένη, ταινιωτή που ενώνει τα δύο σωζόμενα άκρα, με την πλευρά που φέρει διακόσμηση ιχθυάκανθας να είναι η εξωτερική. Το πιο κοντινό παράλληλο, στην περίπτωση της Λέρνας, προέρχεται από ανοιχτό αγγείο με προχολή της φάσης IIIA-B, το οποίο έχει καλαθόσχημη λαβή, σαν αυτή του Αιγίου, ωστόσο με διαφορετικό γραπτό μοτίβο⁷⁰³. Αντίστοιχου τύπου λαβή από ημιχονδροειδές κλειστό ωσειδές αγγείο με προχολή και στόμιο έχει βρεθεί στην Μερέντα της Αττικής. Σε αυτήν την περίπτωση η επεξεργασία της επιφάνειας είναι διαφορετική και δεν έχει γραπτή διακόσμηση⁷⁰⁴. Σχετικά με την διακόσμηση, τα δύο όστρακα φέρουν στην εξωτερική επιφάνεια διακόσμηση ιχθυάκανθας, με

⁶⁹⁶ Rutter 1995, 188, fig.65.881.

⁶⁹⁷ Ntouni 2015, fig.55 M29, M30.

⁶⁹⁸ Ntouni 2015, fig.45, K343, K344, K347.

⁶⁹⁹ Ntouni 2015, fig.37 K284.

⁷⁰⁰ Maran 1992, taf.2.1b.

⁷⁰¹ Blegen 1928, fig.88.5.

⁷⁰² Blegen 1928, fig.88.4.

⁷⁰³ Wiencke 2000, fig.2.25.458.

⁷⁰⁴ Kakavogianni et al. 2016, fig.16.

πλησιέστερο, το μοτίβο 12 της Λέρνας⁷⁰⁵. Ωστόσο, στην εσωτερική πλευρά των οστράκων του Αιγίου η γραπτή διακόσμηση απολήγει σε σταγόνες. Μοτίβο ιχθυάκανθας υπάρχει και σε όστρακο ασκού στο Κορωπί⁷⁰⁶. Γραπτά μοτίβα με ενάλληλα τρίγωνα ή γωνίες υπάρχουν στην κεραμική της Λέρνας IV⁷⁰⁷, όχι όμως υπό την μορφή ιχθυάκανθας. Λαμβάνοντας υπ' όψη την αποσπασματικότητα του υλικού, είναι πολύ πιθανό να πρόκειται για ιδιαίτερο τύπο σχήματος της ύστερης ΠΕ II χωρίς ακριβή παράλληλα.

Τα παραπάνω γραπτά όστρακα φαίνεται ότι απομακρύνονται σταδιακά από την παράδοση της γραπτής διακόσμησης της Λέρνας III. Ωστόσο, τα ΠΕ II στοιχεία δεν είναι απόντα και ενδεχομένως να πρόκειται για μοτίβα που προκύπτουν από την ανάμιξη στοιχείων της ΠΕ II και της ΠΕ III γραπτής κεραμικής. Επιπλέον, η αποσπασματικότητα επηρεάζει πολύ έντονα την γραπτή κεραμική με αποτέλεσμα να μην είναι η εφικτή η ασφαλής ανασύσταση της γραπτής κεραμικής παράδοσης του Αιγίου. Πιθανότερο θεωρείται το ενδεχόμενο να πρόκειται για ιδιαίτερους τύπους σχημάτων, με ιδιαίτερη διακόσμηση, η οποία δεν έχει αποκολληθεί πλήρως από την κεραμική της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου, αλλά τείνει προς μία νέα παράδοση.

5.8.3 Παράλληλοι κεραμικοί ρυθμοί/ κατηγορίες

Η γραπτή κεραμική είναι σπάνια για τις θέσεις του ηπειρωτικού χώρου στην ΠΕ IIΒ. Τα γραπτά όστρακα δύσκολα διαμορφώνουν αυστηρά συνεκτικές ομάδες από άποψη επεξεργασίας της επιφάνειας, κεραμικής ύλης και τεχνοτροπίας και μπορεί να υποθεθεί ότι πρόκειται για μεμονωμένες ειδικές δημιουργίες που θα έπαιζαν ιδιαίτερο ρόλο για τον κάτοχο τους.

Στην περίπτωση της Λέρνας τα όστρακα με γραπτή διακόσμηση σκοτεινόχρωμη πάνω σε ανοιχτόχρωμο βάθος ταξινομούνται σε επιμέρους κατηγορίες, που βασίζονται σε διαφορές στην επεξεργασία της επιφάνειας⁷⁰⁸. Σε κάποιες περιπτώσεις η γραπτή διακόσμηση περιορίζεται σε σκοτεινόχρωμη ταινία στο ύψος του χείλους, σε έναν αριθμό οστράκων απαντούν γεωμετρικά μοτίβα πάνω σε ανοιχτόχρωμο επίχρισμα που είναι και το πιο σύνθητες, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις το ανοιχτόχρωμο βάθος δεν προκύπτει από την εφαρμογή επιχρίσματος

⁷⁰⁵ Wieneke 2000, fig.II.100-12.

⁷⁰⁶ Ntouni 2015, fig36.K283.

⁷⁰⁷ Rutter 1995, 538-569

⁷⁰⁸ Wieneke 2000, 323-325.

και δεν υφίσταται πάντα κάποια ιδιαίτερη επιμέλεια. Σπάνια συνδυάζονται ανοιχτόχρωμα και σκοτεινόχρωμα μοτίβα στο ίδιο αγγείο. Η κεραμική ύλη συνήθως κυμαίνεται από ημιχονδρόκοκη έως λεπτόκοκη. Αυτές οι κατηγορίες απαντούν συνήθως στις πιο ώριμες ΠΕ II φάσεις, III C-D στην Λέρνα. Δεν γίνεται διαχωρισμός μεταξύ των επιμέρους φάσεων, ωστόσο κάποια από τα αναφερόμενα, βάσει της τεχνολογίας τους, χρονολογούνται μάλλον στην ΠΕ II⁷⁰⁹.

Γραπτά όστρακα απαντούν μεμονωμένα σε πληθώρα θέσεων όπως έγινε σαφές και κατά την έκθεση των παραλλήλων της κεραμικής του Αιγίου, σε καμία όμως από τις περιπτώσεις δεν μπορούν να αναγνωριστούν σαφείς πολυάριθμες ομάδες οστράκων, όπως ισχύει άλλωστε και για την κεραμική του Αιγίου. Αυτή η εικόνα έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την κεραμική της ΠΕ III που βρίθκει γραπτής διακόσμησης ειδικά στην περίπτωση της Λέρνας IV.

5.9 Ημιχονδροειδή με ανοιχτόχρωμα εγκλείσματα χωρίς επίχρισμα με έντριπτες/ σφουγγιχτές επιφάνειες (Εντρ/Σφ 1-2)

5.9.1 Ορισμός του κεραμικού ρυθμού

Γενικά Χαρακτηριστικά

Στον κεραμικό ρυθμό Εντρ/Σφ 1-2 κατατάσσεται κεραμική με επιφάνεια, που χαρακτηρίζεται από αδρή επεξεργασία και έλλειψη επιχρίσματος. Συνήθως, οι επιφάνειες είναι σφουγγιχτές ή έντριπτες. Σε επίπεδο διακόσμησης, ο βασικός τύπος διακόσμησης είναι αυτός της πλαστικής δακτυλοπίεστης διακόσμησης, γεγονός που ισχύει και για την κεραμική της Λέρνας III⁷¹⁰, καθώς και γι' αυτήν της Τσουνγκιζας⁷¹¹. Η δακτυλοπίεστη διακόσμηση του Αιγίου διαμορφώνει δυο βασικές ομαδοποιήσεις την α και την β, οι οποίες αναλύονται στο πλαίσιο του κεραμικού ρυθμού Χο. Ιδιαίτερη αναφορά για κάθε υποκατηγορία γίνεται στην συνέχεια. Η κεραμική ύλη είναι κυρίως ημιχονδρόκοκη και σπανιότερα χονδρόκοκη ή ημιλεπτόκοκη. Κυριαρχούν τα ανοιχτόχρωμα εγκλείσματα. Λόγω επιμέρους στην κεραμική ύλη

⁷⁰⁹ Ενδεχομένως τα: Blegen 1928, fig.88.1-6, pl.XI.10, 11, XII.2.

⁷¹⁰ Wiencke 2000, 619.

⁷¹¹ Pullen 2011, 169.

διαμορφώνονται δύο υποκατηγορίες, οι οποίες, όμως, έχουν κοινά σχήματα, τα οποία αναλύονται κατά ενιαίο τρόπο. Το πάχος των τοιχωμάτων των αγγείων κυμαίνεται συνήθως στο εύρος των 0.6-1.2 εκ. Τα χαρακτηριστικά της επεξεργασίας της επιφάνειας, της κεραμικής ύλης και οι πληροφορίες της όπτησης αναλύονται ξεχωριστά για κάθε υποκατηγορία.

Σχηματολόγιο

Τα σχήματα που περιλαμβάνονται σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό είναι ο αμφορέας, ο ασκός, η λεκανίδα, η λοπάδα, ο πίθος, το ταγί, η υδρία και η φιάλη (Γραφήματα 11-13). Ένας αριθμός μεμονωμένων λαβών εξετάζονται ως αυτόνομη ομάδα, καθώς η σύνδεση τους με συγκεκριμένα σχήματα δεν είναι βέβαιη. Το ίδιο ισχύει και για τις βάσεις. Επιπλέον, άλλα διαγνωστικά όστρακα, των οποίων η σύνδεση με συγκεκριμένο σχήμα δεν είναι ευκρινής, αναλύονται ως δυσδιάγνωστα.

Υποκατηγορία Εντρ/Σφ1

Σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό περιλαμβάνονται 395 περιπτώσεις οστράκων. Αποτελεί το 11% του συνόλου της κεραμικής. Στην Φάση I αποτελεί το 18% της κεραμικής ενώ στην Φάση II το 7%, σημειώνοντας σημαντική μείωση. Αυτός ο κεραμικός ρυθμός φαίνεται ότι αντικαταστάθηκε σταδιακά στην Φάση II από τον κεραμικό ρυθμό Εντρ/Σφ2, όπως θα φανεί στην συνέχεια με την παράθεση των στοιχείων του κεραμικού ρυθμού Εντρ/Σφ2.

Κεραμική Ύλη-Παρασκευή Πηλού

Η βασική διαφοροποίηση σε αυτή την υποκατηγορία από την προαναφερθείσα σχετίζεται κυρίως με την μακροσκοπική εικόνα της κεραμικής ύλης. Η κεραμική ύλη πέραν των ασβεστιτικών εγκλεισμάτων που κυμαίνονται από 0.1-0.3 εκ. και της ασημί μίκας, φέρει αρκετά οργανικά εγκλείσματα στα 0.3 εκ. ενώ κάποια πιο μεγάλα φτάνουν τα συνήθως γύρω στα 0.5 εκ. Σε αρκετές περιπτώσεις προστίθενται λίγα μεσαία και μικρά γωνιώδη σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα που συνήθως δεν ξεπερνούν τα 0.2 εκ., χωρίς όμως αυτά να είναι τα πλέον χαρακτηριστικά εγκλείσματα της υποκατηγορίας.

Ο συνδυασμός ημιχονδρόκοκκης-χονδρόκοκκης κεραμικής ύλης με οργανικά

εγκλείσματα είναι το κατεξοχήν χαρακτηριστικό. Η χρήση των οργανικών εγκλεισμάτων έχει υποστηριχτεί ότι κατά την όπτηση, συμβάλει στην αποτελεσματικότερη οξειδωση του πηλού ακόμη και όταν αυτή είναι σύντομη διάρκειας και γίνεται σε χαμηλές θερμοκρασίες⁷¹². Σύμφωνα με αρχαιολογική μελέτη κεραμικής αντίστοιχης τεχνολογίας, τα οργανικά εγκλείσματα μπορεί να παίζουν ποικίλους ρόλους στην διαδικασία παραγωγής⁷¹³. Συγκεκριμένα, συμβάλλουν στην σταθερότητα του αγγείου, ειδικά όταν ο πηλός είναι πολύ υδαρός. Επίσης, τα αγγεία που παράγονται είναι πιο ελαφριά, ενώ το στέγνωμα του αγγείου γίνεται πιο ομαλά, γεγονός που συνδέεται με περισσότερες πιθανότητες επιτυχίας ολοκλήρωσης της κατασκευής του αγγείου.

Η κεραμική ύλη είναι ανοιχτού καστανού 10YR6/3 χρώματος και ανοιχτού καστανού 7.5YR6/4 χρώματος ή και ερυθρός 2.5YR5/6. Γενικά δεν απαντά σε σκοτεινόχρωμες αποχρώσεις. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων διαμορφώνεται πυρήνας γκρίζου χρώματος 2.5Y5/0.

Επεξεργασία επιφάνειας

Οι επιφάνειες στην πλειονότητα των περιπτώσεων της υποκατηγορίας είναι σφουγγιχτές και δεν διακρίνονται από την στιλπνότητα που παρατηρείται στα Εντρ/Σφ2. Το χρώμα της επιφάνειας μπορεί να είναι ανοιχτό καστανό 7.5YR6/4, γκρίζο-ανοιχτό γκρίζο 10YR6/1 ή ανοιχτό ερυθρό 2.5YR6/6.

Όπτηση

Όπως και στην προηγούμενη υποκατηγορία, με βάση τα χαρακτηριστικά της επιφάνειας και της κεραμικής ύλης, διαπιστώνεται ότι η όπτηση των αντίστοιχων αγγείων έχει γίνει σε μικτές συνθήκες. Η πιο ακανόνιστη μορφή των τομών των οστράκων, υποδεικνύουν ότι οι θερμοκρασίες που επιτυγχάνονται δεν είναι το ίδιο υψηλές με αυτές του ρυθμού Εντρ/Σφ2.

Υποκατηγορία Εντρ/Σφ2

Σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό εντάσσονται 447 όστρακα, αποτελώντας το 13 %

⁷¹² Κυριατζή 2000, 85.

⁷¹³ Sestier 2005, 81-94.

του συνόλου της κεραμικής. Στην Φάση I καταλαμβάνει το 3% ενώ στην Φάση II το 18%. Η αύξηση των ποσοστών στην Φάση II επιβεβαιώνει σε μεγάλο βαθμό την σταδιακή μετάβαση από τον έναν κεραμικό ρυθμό στον άλλο. Σημειώνεται ότι στον συγκεκριμένο κεραμικό ρυθμό τα μη διαγνωστικά όστρακα είναι αρκετά σε αριθμό. Παρά τα στατιστικά προβλήματα που χαρακτηρίζουν το υλικό, είναι εμφανές ότι ο συγκεκριμένος κεραμικός ρυθμός χρονολογείται κατά κανόνα στην Φάση II του Αιγίου.

Κεραμική Ύλη-Παρασκευή Πηλού

Σε αυτή την υποκατηγορία η κεραμική ύλη είναι συνήθως ημιχονδρόκοκκη με πολλά μικρά και μεσαία ασβεστίτικα εγκλείσματα, που δεν ξεπερνούν σε μέγεθος τα 0.3 εκ., τα οποία διακρίνονται και στην επιφάνεια του αγγείου, καθώς και εγκλείσματα ασημί μίκας. Το χρώμα της είναι συνήθως ερυθρό 2.5YR5/6 με ορισμένες διακυμάνσεις. Σε μία μικρή ομάδα οστράκων της κεραμικής ύλης είναι γκρίζο 2.5YR5/0. Ο πυρήνας αρκετά συχνά είναι γκρίζος. Σε αυτή την υποκατηγορία περιλαμβάνονται 113 όστρακα εκ των οποίων 19, έχουν ενταχθεί στον κατάλογο. Σε αρκετά όστρακα της υποκατηγορίας που απαντά στις πιο σκοτεινές αποχρώσεις, ο πυρήνας, αν και γκρίζου χρώματος, δεν είναι ομοιογενής αλλά πλαισιώνεται από έναν ερυθρωπό μανδύα.

Επεξεργασία Επιφάνειας/ Διακόσμηση

Η επιφάνεια υφίσταται στις περισσότερες περιπτώσεις μία αδρή στίλβωση που εντάσσεται στην διαδικασία της έντριψης, καθώς πολύ συχνά είναι εμφανή τα ίχνη του εργαλείου, αν όχι σε όλη την επιφάνεια, τουλάχιστον σε κάποια μέρη της. Οι επιφάνειες μπορεί να είναι και οι δύο έντριπτες ή μόνο η μία εκ των δύο. Αρκετά συχνά οι επιφάνειες είναι σφουγγιχτές. Το χρώμα της επιφάνειας είναι ερυθροκίτρινο 7.5YR7/4 έως ανοιχτό ερυθρό 2.5YR6/6. Στην ομάδα οστράκων που χαρακτηρίζεται από πιο σκοτεινόχρωμες αποχρώσεις κυμαίνεται στο σκοτεινό γκρίζο 10YR4/1.

Όπτηση

Με βάση τα παραπάνω χαρακτηριστικά, η όπτηση στις περισσότερες περιπτώσεις περιλαμβάνει τουλάχιστον ένα στάδιο σε ατελείς οξειδωτικές συνθήκες. Στο μικρό σύνολο οστράκων που έχουν σκοτεινόχρωμη επιφάνεια, η όπτηση έχει γίνει σε αναγωγική ατμόσφαιρα, της οποίας ενδέχεται να έχει προηγηθεί μία

οξειδωτική φάση.

5.9.2 Ανάλυση ανά σχήμα

Η αναφορά στα σχήματα και γενικά στα μορφολογικά στοιχεία αφορά και τις δύο υποκατηγορίες, καθώς φαίνεται ότι σε αυτό το επίπεδο υπάρχει μία σχετική ομοιογένεια (Γράφημα 13).

Αμφορείς

Ο αμφορέας είναι από τα πιο χαρακτηριστικά σχήματα του συγκεκριμένου κεραμικού ρυθμού, αποτελώντας στην Φάση I το 15% των οστράκων και στην Φάση II το 12%.

Πρόκειται για κλειστό σχήμα με λαιμό, ωοειδές σώμα και δύο λαβές στο ύψος της μεγίστης διαμέτρου. Η βάση είναι είτε επίπεδη είτε κυρτή. Στην Λέρνα, το σχήμα απαντά σε πολλές παραλλαγές και μεγάλο εύρος σχημάτων. Όπως θα τονιστεί και στην συνέχεια οι περιπτώσεις του Αιγίου είναι αντίστοιχες κυρίως με τον τύπο 6 της Λέρνας, όπου εντάσσεται στην ευρύτερη κατηγορία των «Jars», ενώ στην Τσουνγκιζα σχετίζεται με τον τύπο 17⁷¹⁴. Το ύψος του κυμαίνεται στα 28-36 εκ. και η μέγιστη διάμετρος του σώματος στα 22-38 εκ. Η διάμετρος του χείλους κυμαίνεται συνήθως στα 10 εκ. Στην περίπτωση του Αιγίου το ύψος του αγγείου δεν μπορεί να ανασυντεθεί. Η διάμετρος, στις περιπτώσεις του Αιγίου κυμαίνεται συνήθως στα 12-14 εκ. Στην Λέρνα, στις ώριμες φάσεις, η διάμετρος της κοιλίας είναι ανάλογη προς το ύψος, σε αντίθεση με τα πιο πρώιμα δείγματα, στα οποία η διάμετρος είναι σαφώς μεγαλύτερη⁷¹⁵. Την ύπαρξη του μεγαλύτερου τύπου 5 της Λέρνας στο οικόπεδο Μινασιάν μαρτυρούν οι σωζόμενες κατακόρυφες πλατειές ταινιωτές λαβές και κάποια όστρακα από σώματα.

Το συγκεκριμένο σχήμα σχετίζεται με αποθηκευτική χρήση, ενώ θα μπορούσε να λειτουργεί και ως αγγείο μεταφοράς.

Επεξεργασία Επιφάνειας/ Διακόσμηση

Η εξωτερική επιφάνεια είναι συνήθως έντριπτη, όπως φαίνεται στα καλύτερα σωζόμενα παραδείγματα. Κάποιες φορές πολύ επιμελώς, σε σημείο που να πλησιάζει την στίλβωση. Γενικώς, η έντριψη στους αμφορείς αφήνει σχετικά πλατειά ίχνη και

⁷¹⁴ Pullen 2011, 363-364, fig.5.72.

⁷¹⁵ Wiencke 2000, 565.

γινόταν ενδεχομένως με κάποιο βότσαλο. Ο λαιμός, στην εσωτερική επιφάνεια, φαίνεται ότι υφίσταται επεξεργασία έως κάποιο βάθος. Στο εσωτερικό του σώματος, η επεξεργασία δεν διακρίνεται πάντα, αλλά συνήθως είναι ορατή κάποια εξομάλυνση, συνήθως με την χρήση της σφουγγιχτής τεχνικής. Η αδρή, έστω, επεξεργασία του εσωτερικού του αγγείου, είναι εφικτή, κυρίως, κατά το στάδιο πλασίματος του αγγείου.

Κατασκευαστικά στοιχεία

Όσον αφορά την ανασύνθεση της κατασκευής του σχήματος, η αποσπασματικότητα του υλικού είναι ανασταλτικός παράγοντας, καθώς σώζονται μεμονωμένα τα χαρακτηριστικά μέρη του, οπότε για έναν σημαντικό αριθμό αδιάγνωστων οστράκων δεν είναι δυνατό να επιβεβαιωθεί η σχέση τους με το συγκεκριμένο σχήμα ή με κάποιο άλλο. Τα περισσότερα διαγνωστικά όστρακα προέρχονται από λαιμούς. Το στοιχείο αυτό συνδέεται με το γεγονός, ότι ο λαιμός κατασκευαζόταν σε διαφορετικό στάδιο από το σώμα και προσαρμοζόταν στην συνέχεια. Αυτό είναι φανερό και από τα ίχνη που υπάρχουν στο εσωτερικό των λαιμών από την σύνδεση τους με το σώμα, η οποία φαίνεται ότι γινόταν με πίεση και απόξεση των τοιχωμάτων.

Ο λαιμός μπορεί να αποτελούνταν τουλάχιστον από δύο κουλούρες. Στον αμφορέα Δ18/22/20, τα κατακόρυφα ίχνη σχετίζονται με την τεχνική του τραβήγματος της κουλούρας. Για το σώμα των αμφορέων μπορεί να υποθεθεί ότι η διαδικασία ήταν η ίδια με αυτήν της υδρίας. Όπως διακρίνεται και στο όστρακο σώματος αμφορέα Δ18/40/3 (Εικ.52) η χρήση της μήτρας/ καλουπιού, σε συνδυασμό με την τεχνική της άμεσης πίεσης, φαίνεται στην εξωτερική επιφάνεια, όπως μαρτυρά η πεπλατυσμένη περιοχή κάτω από την λαβή και, κυρίως, η εσωτερική διαμόρφωση του σώματος, η οποία ερχόταν σε επαφή με την μήτρα. Άλλες ενδείξεις για την χρήση της τεχνικής είναι η ομοιογένεια της επιφάνειας και οι πολύ μικρές και πολλές οπές που φέρει, οι οποίες θυμίζουν «σεληνιακό τοπίο». Η ανομοιογένεια της εξωτερικής επιφάνειας, με τις χαρακτηριστικές κοιλότητες, είναι πιθανή ένδειξη της χρήσης της συγκεκριμένης τεχνικής για ένα μεγάλο μέρος του σώματος. Χαρακτηριστικός για την κατασκευή με την χρήση αυτής της τεχνικής είναι και ο αμφορέας που εκτίθεται στο αρχαιολογικό μουσείο Αιγίου, ο οποίος προέρχεται από τον Πρωτοελλαδικό οικισμό στο Κράθιο. Ο συγκριμένος αμφορέας εντάσσεται, με βάση μακροσκοπικές παρατηρήσεις, στον κεραμικό ρυθμό Εντρ/Σφ2 του Αιγίου. Η χρήση της μήτρας

υποδηλώνεται σε μεγάλο βαθμό από τον τρόπο θραύσης του αγγείου. Φαίνεται ότι δύο από τα μεγαλύτερα μέρη του είχαν κατασκευαστεί με αυτή την τεχνική και, πιο συγκεκριμένα, τα δύο αντιδιαμετρικά τμήματα της κοιλίας που περιλαμβάνουν τις λαβές. Ο συνδυασμός της τεχνικής με αυτή των κουλούρων πηλού είναι αρκετά πιθανός.

Στο Αίγιο, όπως και στην Λέρνα⁷¹⁶, οι αμφορείς κατασκευάζονται συνήθως από ημιχονδρόκοκκος πηλό και ψήνονται σε σχετικά υψηλές θερμοκρασίες που τους αποδίδουν σκληρότητα, ειδικά στην περίπτωση της υποκατηγορίας Εντρ/Σφ1 του Αιγίου.

Τυπολογικές Κατηγορίες (Σχ.20)

Στο υλικό του οικοπέδου Μινασιάν σώζονται τμήματα από το λαϊμό και το χείλος αμφορέων, τα οποία είναι και τα πιο διαγνωστικά. Στα **Δ18/13/12**, **Δ18/14/26**, **Δ18/17/12**, **Δ18/16/16**, **Δ18/22/20**, **Δ18/29/11**, **Δ18/35/19**, **Δ18/57/39**, **Δ18/60/81**, **Δ18/63/30**, **Δ18/71/15** και το αρκετά αποσπασματικό **Δ18/57/37** τα τοιχώματα είναι αμφίκυρτα και η καμπύλη είναι ήπια. Αντίστοιχος είναι ο τύπος XIVa.1 των Fossey & Mogelonsky. Στα **Δ18/3/34**, **Δ18/12/34**, **Δ18/67/7**, **Δ18/71/14**, **Δ18/34/6**, **Δ18/61/34**, **Δ18/70/15** το χείλος είναι πιο έντονα έξω νεύον, παραπέμποντας στους τύπους XIVb.1, 2, 3 της ίδιου συστήματος⁷¹⁷. Από τα παραπάνω δεν προκύπτει κάποιος αυστηρός χρονολογικός συσχετισμός.

Σύμφωνα με την τυπολογική κατάταξη της Λέρνας, οι παραπάνω περιπτώσεις κατατάσσονται κυρίως στον τύπο 6⁷¹⁸. Η διάμετρος του χείλους στις περιπτώσεις του Αιγίου κυμαίνεται συνήθως στα 12-14 εκ. Στην περίπτωση της Λέρνας, ο τύπος χρονολογείται στην ώριμη ΠΕ II ήδη από την φάση IIIB και απαντά αρκετά συχνά στις φάσεις III C και III D του ΠΕ II οικισμού, όπως φαίνεται όχι μόνον από τα τυπολογικά χαρακτηριστικά, αλλά και από το γεγονός ότι οι αμφορείς είναι ακόσμητοι, στοιχείο που είναι πιο σύνηθες στις ώριμες φάσεις της ΠΕ II. Σαν τύπος είναι αντίστοιχος των XIV.1-4 της τυπολογίας των Fossey και Mogelonsky⁷¹⁹. Παράλληλο απαντά και στο Ασκηταριό⁷²⁰, το οποίο δεν φαίνεται να ξεπερνά κατά

⁷¹⁶ Wienske 2000, 565.

⁷¹⁷ Fossey and Mogelonsky 1983, fig.3.

⁷¹⁸ Wienske 2000, 564-565, fig.II.86.

⁷¹⁹ Fossey and Mogelonsky 1983, fig.3.

⁷²⁰ Θεοχάρης 1953 – 1954, 72, εικ.22.

πολύ τα 30 εκ. σε ύψος. Παρόμοιο σχήμα υπάρχει και στην Εύτρηση⁷²¹. Αντίστοιχοι ακέραιοι αμφορείς υπάρχουν στον Ορχομενό, σε ύψος που κυμαίνεται στα 30 εκ. και σώμα που τείνει προς το σφαιρικό. Φέρουν επίχρυσμα και οι λαβές τους δεν είναι απαραίτητα οριζόντιες τριγωνικές αλλά και κατακόρυφες πλατειές ταινιωτές⁷²², σε αντίθεση με τον τύπο 6 της Λέρνας. Παρόμοιος τύπος αμφορέα υπάρχει και στην Λακωνία, στο ΠΕ ΙΙ κεραμικό σύνολο του Αγίου Στεφάνου⁷²³.

Αντίστοιχοι αμφορείς υπάρχουν εκτός ηπειρωτικού χώρου, στις Κυκλάδες και, πιο συγκεκριμένα, ένα παράδειγμα στην Μαρκιανή Αμοργού, χρονολογούμενο στην φάση ΙΙΙ του οικισμού, που εντάσσεται στην ΠΧ ΙΙ πριν την εμφάνιση της κεραμικής παράδοσης Καστριού⁷²⁴ και στην Κύθνο χρονολογούμενα στην φάση Α/Β του οικισμού⁷²⁵. Το σχήμα απαντά και στις δύο φάσεις του Αιγίου.

Λεκανίδες

Ως λεκανίδες («basins») ορίζονται τα ανοιχτά αγγεία μεγάλου μεγέθους από ημιχονδρόκοκκη-χονδρόκοκκη κεραμική ύλη και αδρή επεξεργασία της επιφάνειας. Το σχήμα της λεκανίδας χαρακτηρίζει τον συγκεκριμένο κεραμικό ρυθμό. Αυτό το σχήμα είναι εξίσου χαρακτηριστικό και για τις δύο φάσεις του Αιγίου αποτελώντας το 15% και στις δύο φάσεις, επί του συνόλου των επιλεγμένων οστράκων.

Τα τοιχώματα είναι διευρυνόμενα, αλλά πολλές φορές στο άνω μέρος, κοντά στο ύψος του χείλους, διαμορφώνονται ελαφρώς κυρτά. Συχνά φέρουν λαβές και διακοσμούνται με πλαστική σχοινοειδή δακτυλοπίεστη διακόσμηση. Στην περίπτωση του Αιγίου λίγα είναι τα παραδείγματα που σώζονται ικανοποιητικά, ώστε να είναι γνωστό το εύρος των διαστάσεων του σχήματος. Η διάμετρος του χείλους των λεκανίδων του Αιγίου κυμαίνεται από 19-42 εκ., με την πλειονότητα να κυμαίνεται στο φάσμα των 26-38 εκ.

Στην Τσουνγκιζα η διάμετρος του χείλους κυμαίνεται στα 25-52 εκ. και το ύψος υπολογίζεται ότι φτάνει στο ήμισυ της διαμέτρου⁷²⁶. Στην Λέρνα αναγνωρίζονται περισσότερες υποδιαίρεσεις του σχήματος, αφενός λόγω της διαφορετικής μεταχείρισης του υλικού και αφετέρου επειδή ο ΠΕ οικισμός της Λέρνας έχει μεγαλύτερη διάρκεια ζωής σε σχέση με την Τσουνγκιζα. Στην περίπτωση

⁷²¹ Goldman 1931, 115.

⁷²² Kunze 1934, taf.III.1-2, 20-21.

⁷²³ MacGivillray 2008, 168, fig.4.8.151.

⁷²⁴ Birtacha 2006, 135, fig.7.14.6.

⁷²⁵ MacGivillray 1980, 30, fig. 11.223, 354.

⁷²⁶ Pullen 2011, 357-358.

της Λέρνας, η διάμετρος ενός ανοιχτού αγγείου πρέπει να υπερβαίνει τα 20 εκ. για να θεωρείται λεκανίδα, ενώ το ύψος είναι μικρότερο από την διάμετρο, όπως και στην περίπτωση της Τσουνγκιζας. Η κλίση των τοιχωμάτων και η διαμόρφωση του χείλους μπορεί να ποικίλλει, όπως φαίνεται πολύ χαρακτηριστικά και στην Τίρυνθα⁷²⁷.

Αυτό το σχήμα δεν συνηθίζεται σε χονδρόκοκκη κεραμική ύλη, ενώ, από άποψη επεξεργασίας της επιφάνειας, συνήθως φέρουν σκοτεινόχρωμο επίχρισμα, αρχικά σε όλη την επιφάνεια. Στις πιο ώριμες φάσεις, το επίχρισμα περιορίζεται εξωτερικά μόνο σε μία ζώνη στο ύψος του χείλους. Υπάρχουν, ωστόσο, αρκετές περιπτώσεις χωρίς επίχρισμα, που στην κεραμική του οικοπέδου Μινασιάν αποτελούν τον κανόνα.

Λαμβάνοντας υπ' όψη ότι οι λεκανίδες ήταν αρκετά ανοιχτά αγγεία και μεγάλα σε βάρος πιθανώς να χρησιμοποιούνταν για την προσωρινή αποθήκευση προϊόντων, που επρόκειτο να καταναλωθούν άμεσα.

Επεξεργασία Επιφάνειας/ Διακόσμηση

Η πιο συνηθισμένη επεξεργασία της επιφάνειας είναι η σφουγγιχτή, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις απαντά η έντριψη. Αρκετές περιπτώσεις φέρουν σχινοειδές κόσμημα. Συγκεκριμένα σώζεται στα Δ18/13/5, Δ18/26/13, Δ18/30/7, Δ18/37/2, Δ18/38/33, Δ18/58/22, Δ18/59/7, Δ18/60/42, Δ18/61/30, Δ18/61/31, Δ18/62/20, Δ18/67/6, Δ18/70/21, Δ18/73/4, Δ18/73/5. Το Δ18/70/31 φέρει εμπίεστη διακόσμηση στο χείλος, της οποίας παράλληλο είναι γνωστό από την Τσουνγκιζα⁷²⁸. Η εμπίεστη διακόσμηση πάνω στο χείλος, στην περίπτωση του Δ18/58/13, βρίσκει παράλληλα στα Πευκάκια⁷²⁹ στην φάση 7 του οικισμού.

Κατασκευαστικά Στοιχεία

Με βάση τα ίχνη στις τομές φαίνεται ότι, για την κατασκευή των αγγείων, βασική τεχνική θα ήταν αυτή των κουλούρων. Δεδομένου ότι δεν σώζεται μεγάλο μέρος του αρχικού αγγείου, δεν μπορεί να διαπιστωθεί σε τι βαθμό χρησιμοποιούνταν αυτή η τεχνική ή αν συνδυαζόταν με άλλες, όπως φαίνεται σε λοπάδες του ίδιου κεραμικού ρυθμού.

⁷²⁷ Weisshaar 1981, abb.74-75.

⁷²⁸ Pullen 2011, 407 fig.5.98.496.

⁷²⁹ Christmann 1996, tafel 70. 13, 15.

Τυπολογικές κατηγορίες (Σχ.21-22)

Οι λεκανίδες που υπερβαίνουν τα 26 εκ. σε διάμετρο χείλους διαμορφώνουν την ομάδα των μεγάλων λεκανίδων.

Σε αυτόν τον τύπο ανήκουν τα [Α18/12/41](#), [Α18/23/6](#), [Α18/26/13](#), [Α18/38/33](#), [Α18/58/13](#), [Α18/58/14](#), [Α18/59/7](#), [Α18/73/4](#) και [Α18/73/5](#). Το χείλος σε αυτά είναι διατομής T. Αυτά τα χείλη παρουσιάζουν έντονες διαφοροποιήσεις, που δεν σχετίζονται με χρονολογικά ζητήματα. Κάποια έχουν πιο έντονη πάχυνση εξωτερικά, ενώ άλλα εσωτερικά. Πολλά, επίσης, μπορεί να χαρακτηριστούν ως ισομερή.

Αντίστοιχα είναι τα χείλη «T-rim inturned» της Λέρνας και οι τύποι VI.5, III.7 των Fossey και Mogelonsky⁷³⁰. Η διάμετρος του χείλους κυμαίνεται συνήθως στα 34-38 εκ. Αρκετά συχνά, στις περιπτώσεις που χρονολογούνται στην Φάση I, κάτω από το χείλος υπάρχει σχοινοειδής διακόσμηση, χαρακτηριστικό που ατονεί κατά την Φάση II.

Αντίστοιχα παράλληλα αγγεία από την Λέρνα χρονολογούνται, κυρίως, στην φάση III C⁷³¹. Φαίνεται ότι οι περισσότερες περιπτώσεις, αν και αρκετά αποσπασματικές, συνδέονται με τον τύπο 4, 5 των λεκανίδων της Λέρνας⁷³² και με τον τύπο 5, που έχει συνήθως χείλος διατομής T, αλλά, σε αντίθεση με τους τύπους 1 και 3, οι λαβές είναι πιο χαμηλά.

Στην Τσουνγκιζα αντίστοιχος είναι ο τύπος 10 με ορισμένα πιο χαρακτηριστικά παράλληλα στην τοπική ΠΕ II ώριμη («developed») 1⁷³³ και 2⁷³⁴.

Πολλά παράλληλα εντοπίζονται στα Πευκάκια Βόλου με ορισμένα πιο χαρακτηριστικά⁷³⁵, καθώς και στην Άργισσα, με αρκετά χαρακτηριστικά στα επίπεδα «Graben» 5A⁷³⁶ και 5B⁷³⁷.

Παράλληλα εντοπίζονται στην Εύτερηση⁷³⁸, στο επίπεδο VIII, σύγχρονο της φάσης III C της Λέρνας, ενώ, στον ίδιο οικισμό, απαντούν και νωρίτερα, στο επίπεδο III που είναι σύγχρονο της πρώιμης ΠΕ II.

Ιδιαίτερης σημασίας είναι η ομοιότητα με αντίστοιχες λεκανίδες από την

⁷³⁰ Fossey and Mogelonsky 1983, fig.2.

⁷³¹ Wiencke 2000, 542, 544.

⁷³² Weincke 2001, 542, 544.

⁷³³ Pullen 2011, 385, fig.5.80.400.

⁷³⁴ Pullen 2011, 401, fig.5.92.476.

⁷³⁵ Christmann 1996 tafel 50.1, 2, 3, 13, tafel 67.1,2.

⁷³⁶ Hanschmann and Milojević 1976, 20-22, taf.16.3, 4, 5.

⁷³⁷ Hanschmann and Milojević 1976, taf.24.1-9.

⁷³⁸ Caskey and Caskey 1960, 153, 156, fig.11.8, 57.

Θήβα⁷³⁹, όπου σε αυτή την περίοδο συνηθίζεται η διαμόρφωση με χείλος T.

Αντίστοιχα χείλη απαντούν και σε οικόπεδα της Μάνικας με υλικό χρονολογούμενο στην ΠΕ ΙΙΒ του Σάμψων, όπως το οικόπεδο Πραγιάτη⁷⁴⁰, το οικόπεδο Γεωργίου⁷⁴¹ και με σχοινοειδές κόσμημα στο οικόπεδο Καβατά⁷⁴², που επίσης φαίνεται ότι χρονολογείται, βάσει της υπόλοιπης κεραμικής, σε ώριμο στάδιο της ΠΕ ΙΙ.

Εκτός από τα χείλη διατομής T, υπάρχουν διαφοροποιήσεις, οι οποίες δεν συνδέονται με χρονολογικές διαφορές, όπως στα Δ18/12/38, Δ18/13/5 και Δ18/8/2, όπου το χείλος είναι τονισμένο εξωτερικά. Παράλληλος από τις Λιθαρές είναι ο τύπος B των φιαλών⁷⁴³.

Στα Δ18/13/13, Δ18/16/15, Δ18/38/28 και Δ18/70/31 το χείλος είναι τετράγωνης διατομής. Στις Λιθαρές αντίστοιχος είναι ο τύπος Στ των φιαλών⁷⁴⁴. Στα Δ18/58/22 και Δ18/61/31 το χείλος είναι κυκλικής/ ωοειδούς διατομής, αντίστοιχο με κάποια του τύπου B των φιαλών των Λιθαρών⁷⁴⁵.

Ορισμένες λεκανίδες απαντούν σε αισθητά πιο μικρό μέγεθος. Είναι ανοιχτά αγγεία με πιο λεπτά τοιχώματα από αυτά των τυπικών λεκανίδων. Πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελούν τα Δ18/1/13, Δ18/60/44, Δ18/60/48, Δ18/62/20, Δ18/70/21. Τυπολογικά δεν διαφέρουν σημαντικά από τις μεγαλύτερες λεκανίδες, η βασική διαφορά έγκειται στο εύρος της διαμέτρου του χείλους που κυμαίνεται στα 22-26 εκ. Χαρακτηριστικό, επίσης, είναι το πάχος τους, που δεν υπερβαίνει τα 0.8 εκ. Το χείλος είναι συνήθως τετράγωνης διατομής, αντίστοιχα των III.3, III.6, VII.6 των Fossey και Mogelonsky⁷⁴⁶.

Ιδιαίτερη από άποψη σχήματος είναι η περίπτωση του οστράκου Δ18/60/44 με την ασυνήθιστη διατομή σχήματος S. Αντίστοιχα αγγεία με διατομή S υπάρχουν στα Πευκάκια, χρονολογούμενα στην φάση 7 του οικισμού⁷⁴⁷. Το μικρό μέγεθός τους σε σύγκριση με αυτό των λεκανίδων της περιόδου, παραπέμπει κυρίως στον τύπο 4 της Λέρνας⁷⁴⁸, ο οποίος χρονολογείται ήδη από την φάση ΙΙΒ και δεν φαίνεται να

⁷³⁹ Ψαράκη 2014, 101, εικ.2.5-6.

⁷⁴⁰ Σάμψων 1985, 91, σχ.24Ζπ4.

⁷⁴¹ Σάμψων 1985, 88 σχ.24.ε.

⁷⁴² Σάμψων 1985, σχ.22.Κ.88.

⁷⁴³ Τζαβέλλα-Εντζεν 1984, 151, πιν.4β.

⁷⁴⁴ Τζαβέλλα-Εντζεν 1984, 152, πιν.8^α.

⁷⁴⁵ Τζαβέλλα-Εντζεν 1984, 151, 4β.

⁷⁴⁶ Fossey and Mogelonsky 1983, fig.2.

⁷⁴⁷ Christmann 1996, Tafel 74.22, 23.

⁷⁴⁸ Wiencke 2000, 542.

επιβιώνει στην φάση ΙΙΙD. Στην περίπτωση του Αιγίου η χρονολόγηση αφορά κατά κύριο λόγο την Φάση Ι.

Οι λαβές των λεκανίδων είναι κατά κύριο λόγο οριζόντιες ημισεληνοειδείς και τριγωνικής διατομής. Οριζόντιες λαβές τριγωνικής διατομής είναι και οι λαβές της λεκανίδας τύπου 5 της Λέρνας⁷⁴⁹. Σε αντίστοιχη κατηγορία αγγείων, τέτοιου τύπου λαβές απαντούν στην Ηλεία, στο Νέο Μουσείο, με χρονολόγηση στην ΠΕ ΙΙΙ⁷⁵⁰, ενώ ο ίδιος τύπος λαβής απαντά και στον Ορχομενό Βοιωτίας⁷⁵¹. Πρέπει να σημειωθεί ότι αυτός ο τύπος λαβής απαντά και σε αμφορείς, όπως φαίνεται αρκετά χαρακτηριστικά στην Τσούνγκιζα⁷⁵².

Συχνά οι λεκανίδες φέρουν αποφύσεις, ωστόσο, φαίνεται ότι η αποσπασματικότητα του υλικού του Αιγίου, δεν συνέβαλε στην διατήρησή τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, το οποίο, όμως, δεν εντάσσεται εντός συγκεκριμένου κεραμικού ρυθμού είναι η ορθογώνια απόφυση Α18/61/39 (Σχ.33).

Λοπάδες

Το σχήμα αναλύεται περαιτέρω στον κεραμικό ρυθμό Χο, καθώς είναι το πλέον χαρακτηριστικό εκείνου του ρυθμού. Οι λοπάδες στον υπό ανάλυση κεραμικό ρυθμό καταλαμβάνουν, στην Φάση Ι το 6% της κεραμικής και στην Φάση ΙΙ το 31%, σημειώνοντας ραγδαία αύξηση. Αν λάβουμε υπ' όψη μόνο τα δεδομένα του κεραμικού ρυθμού Εντρ/Σφ2, παρατηρούμε ότι η αλλαγή είναι ακόμη πιο έντονη, με τις λοπάδες στην Φάση Ι να αποτελούν το 4% και στην Φάση ΙΙ το 31%. Αυτή η αύξηση σημειώνεται σε έναν βαθμό και λόγω ταφονομικών παραγόντων, καθώς, στα τελευταία στάδια της Φάσης ΙΙ, οπότε και σημειώνεται πιο έντονη αύξηση των ποσοστών, ο χώρος ενδέχεται να σχετίζεται με την κεραμική από ένα συγκεκριμένο νοικοκυριό και, συνεπώς, με πιο συγκεκριμένη χρήση.

Ένας αριθμός οστράκων, που προέρχονται μόνον από τον κεραμικό ρυθμό Εντρ/Σφ2, σχετίζονται με έναν τύπο που συνδυάζει στοιχεία των λοπάδων και των λεκανίδων. Εντάσσεται συμβατικά στις λοπάδες, λόγω του ότι περιλαμβάνει πιο ψηλά και πιο κλειστά αγγεία σε σχέση με τις λεκανίδες. Ωστόσο, η διαφοροποίηση δεν είναι πάντα σαφής, ενώ στοιχεία που δεν συνηθίζονται στις λοπάδες, όπως είναι οι λαβές, απαντούν σε ορισμένες από τις παρακάτω περιπτώσεις. Με βάση το καλύτερα

⁷⁴⁹ Wieneke 2000, 542-544, fig.II.75.

⁷⁵⁰ Koumouzelis 1980, 172, pl.116.

⁷⁵¹ Kunze 1934, taf.XXXII.2.

⁷⁵² Pullen 2011, 437, fig. 5.12. HV33.

σωζόμενο, το ύψος τους μάλλον ξεπερνούσε σε πολλές περιπτώσεις τα 20 εκ. Η διάμετρος του χείλους τους κυμαίνεται στα 30-42 εκ.

Επεξεργασία επιφάνειας

Η επεξεργασία της επιφάνειας δεν παρουσιάζει κάποια ιδιαιτερότητα σε σχέση με τα υπόλοιπα σχήματα του κεραμικού ρυθμού. Συνήθως η εξωτερική επιφάνεια χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη επιμέλεια από την εσωτερική. Ιδιαίτερη είναι η περίπτωση του Δ18/12/43, που φέρει διακόσμηση, η οποία διαμορφώνεται από κατακόρυφη ακανόνιστη ζώνη ερυθρωπού χρώματος. Συχνή είναι και σε αυτόν τον τύπο η χρήση σχοινοειδούς διακόσμησης. Συγκεκριμένα, σχοινοειδές κόσμημα σώζεται στα Δ18/18/14/25, Δ18/17/10, Δ18/30/7, Δ18/37/2, Δ18/43/8, Δ18/60/42, Δ18/60/46, Δ18/61/30, Δ18/60/46. Παρατηρείται ότι η σχοινοειδής διακόσμηση προτιμάται στην Φάση I.

Κατασκευαστικά στοιχεία

Σχετικά με την κατασκευή των λοπάδων, το γεγονός ότι σε πολλές περιπτώσεις σώζεται το τμήμα του χείλους με το άνω μέρος του σώματος, υποδεικνύει ότι σε αυτό το σημείο συνδεόταν συνήθως με το κατώτερο τμήμα του. Αυτό το ανώτερο τμήμα αποτελούνταν συνήθως τουλάχιστον από δύο κουλούρες, όπως φαίνεται με βάση τις διαμορφώσεις στις τομές των οστράκων και την κυματοειδή διαμόρφωση της εξωτερικής επιφάνειας. Για το κατώτερο τμήμα, είναι πολύ πιθανόν η κατασκευή να γινόταν με την χρήση μήτρας, πάνω στην οποία διαμορφωνόταν η εσωτερική επιφάνεια των αγγείων. Η χρήση της μήτρας φαίνεται κυρίως από την διαμόρφωση της εσωτερικής επιφάνειας του αγγείου, που είναι αρκετά ομοιογενής και αδρή. Το σχήμα λάμβανε την βασική του μορφή με κρούσεις στην εξωτερική επιφάνεια, οι οποίες έχουν αφήσει χαρακτηριστικά ίχνη από κοιλότητες και εμπιέσεις, ενώ η απολέπιση της επιφάνειας αποτελεί άλλη μία μαρτυρία για την χρήση της συγκεκριμένης τεχνικής. Πιθανόν είναι το ενδεχόμενο, οι κουλούρες του πηλού να εφαρμόζονταν πάνω στην μήτρα και να συνεχιζόταν η κατεργασία με κρούσεις στην εξωτερική επιφάνεια. Ωστόσο, τα στοιχεία δεν επαρκούν, ώστε να θεωρηθεί ότι αυτός ήταν και ο μοναδικός τρόπος κατασκευής τους.

Τυπολογικές κατηγοριοποιήσεις (Σχ.22-24)

Στο Αίγιο οι λοπάδες κατατάσσονται σε δύο ευρύτερες κατηγορίες α και β με

βάση το μέγεθός τους, έτσι όπως αυτό φαίνεται κυρίως από τη διάμετρο του χείλους.

α) Οι λοπάδες με διάμετρο χείλους άνω των 30 εκ. αποτελούν την υποκατηγορία των μεγάλων λοπάδων. Σε αυτήν εντάσσονται τα Δ18/3/38, Δ18/12/37, Δ18/12/43, Δ18/12/44, Δ18/12/47 (Εικ.53), Δ18/12/48, Δ18/14/28, Δ18/17/10, Δ18/25/35, Δ18/30/7, Δ18/37/2, Δ18/61/30. Στην Λέρνα αντίστοιχο είναι το σχήμα «bowl»⁷⁵³. Σχετικά με την χρονολόγησή τους και τα παράλληλα άλλων θέσεων, γίνεται εκτενής αναφορά στον συγκεκριμένο σχήμα, στον κεραμικό ρυθμό Χο.

β) Όπως και στην περίπτωση του κεραμικού ρυθμού Χο, οι λοπάδες με διάμετρο έως 30 εκ συγκροτούν την υποκατηγορία των μικρών λοπάδων. Συγκεκριμένα πρόκειται για τις Δ18/12/35, Δ18/12/39, Δ18/12/40, Δ18/14/25, Δ18/18/16, Δ18/19/12, Δ18/20/14, Δ18/25/35, Δ18/26/11, Δ18/60/42, Δ18/67/6. Από αυτές οι Δ18/12/35, Δ18/12/39, Δ18/12/40, Δ18/18/16, Δ18/19/12, Δ18/20/14 σχετίζονται με τον τύπο «pedestaled bowl»⁷⁵⁴ της Λέρνας, που χρονολογείται κυρίως στις φάσεις III C και III D, στοιχείο που ταιριάζει και με τα δεδομένα του Αιγίου. Το ύψος των περιπτώσεων της Λέρνας κυμαίνεται στα 12-18 εκ., με την πλειονότητα να βρίσκεται στο ενδιάμεσο εύρος, και η διάμετρός τους κυμαίνεται στα 15-30 εκ., αν και η συντριπτική πλειονότητα δεν ξεπερνά τα 26 εκ. Η διάμετρος στις περιπτώσεις από το Αίγιο κινείται στο εύρος των 23-25 εκ., οπότε μπορεί να υποτεθεί ότι πρόκειται για αγγεία αντίστοιχου μεγέθους. Στην Τσουνγκιζα αντίστοιχος μπορεί να θεωρηθεί ο τύπος του «inciping bowl», με περιπτώσεις που χρονολογούνται σε ώριμη φάση της ΠΕ II «developed» 2, τα οποία διαφοροποιούνται ως προς τα αγγεία της Λέρνας, καθώς μπορεί να φέρουν λαβές στο ύψος του χείλους, ενώ η βάση ενδέχεται να είναι δακτυλιόσχημη⁷⁵⁵. Αντίστοιχου τύπου είναι και οι βάσεις του Αιγίου, καθώς, στο πλαίσιο του συγκεκριμένου κεραμικού ρυθμού, δεν σώζονται βάσεις υπερυψωμένες, αντίστοιχες με αυτές της Λέρνας.

Οι λοπάδες, ανεξαρτήτως του μεγέθους τους, διαφοροποιούνται με βάση την διαμόρφωση του χείλους. Στον παρακάτω διαχωρισμό δεν συμπεριλαμβάνονται οι μικρές λοπάδες τύπου «pedestaled bowl», οι οποίες διαμορφώνουν χείλος κυκλικής ή τετράγωνης διατομής.

Χείλος διατομής Τ ή Γ, έχουν τα Δ18/3/38, Δ18/12/43, Δ18/12/44, Δ18/12/47, Δ18/12/48, Δ18/14/28, Δ18/17/10, Δ18/25/35.

⁷⁵³ Wienske 2000, 547-550.

⁷⁵⁴ Wienske 2000, 550-552.

⁷⁵⁵ ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρεται το: Pullen 2011, 405-406, fig.5.92.492.

Πιο συχνά το χείλος είναι τετράγωνης ή κυκλικής διατομής, όπως φαίνεται στα Δ18/12/37, Δ18/12/39, Δ18/14/25, Δ18/14/29, Δ18/19/12, Δ18/20/14, Δ18/26/11, Δ18/30/7, Δ18/37/2, Δ18/43/8, Δ18/61/30, Δ18/60/42, Δ18/67/6. Η χρονολόγηση και σε αυτή την περίπτωση αφορά κυρίως την Φάση II του Αιγίου. Ωστόσο, το χαρακτηριστικό στοιχείο είναι οι περιπτώσεις που χρονολογούνται στην Φάση I και φέρουν κάτω από το χείλος σχοινοειδή διακόσμηση. Η διάμετρός τους κυμαίνεται στα 29-32 εκ. Οι λοπάδες Δ18/12/37, Δ18/12/39, Δ18/19/12, Δ18/20/14, Δ18/30/7 χρονολογούνται στην Φάση II, οι υπόλοιπες από τις προαναφερθείσες χρονολογούνται στην Φάση I. Χαρακτηριστική είναι σε αυτές τις περιπτώσεις η απουσία σχοινοειδούς διακόσμησης.

Λαμβάνοντας υπ' όψη το Δ18/12/48 φαίνεται ότι οι περισσότερες λαβές είναι οριζόντιες τριγωνικής διατομής. Ωστόσο, πρέπει να διευκρινιστεί ότι στην ηπειρωτική Ελλάδα δεν συνηθίζονται λαβές σε αυτό το σχήμα.

Πίθοι

Περισσότερες πληροφορίες για τους πίθους αντλούνται από την ανάλυση της κεραμικής του κεραμικού ρυθμού Χο.

Σε πίθο ανήκει με μεγαλύτερη βεβαιότητα το όστρακο σώματος Δ18/17/13 με πλαστική, σχοινοειδή, δακτυλοπίεστη διακόσμηση.

Υδρίες

Στο Αίγιο το συγκεκριμένο σχήμα δεν φαίνεται να σώζεται, εκτός από μία εξαίρεση, η οποία αναλύεται εδώ. Στις περισσότερες θέσεις εντάσσεται στο σχήμα του «jar» ή του αμφορέα.

Με βάση το μόνο καλά σωζόμενο δείγμα του συγκεκριμένου σχήματος (Δ18/12/32), οι υδρίες φαίνεται ότι κατασκευάζονταν σε μεγάλο βαθμό με την χρήση μήτρας. Η μήτρα βρισκόταν σε επαφή με την εσωτερική επιφάνεια, ενώ η εξωτερική διαμορφωνόταν με κρούσεις από εργαλείο και με πιέσεις. Αναγνωριστικά αυτής της τεχνικής είναι η ομοιογένεια της εσωτερικής επιφάνειας, που, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, χαρακτηρίζεται από αδρότητα και στην οποία δεν είναι εμφανή ίχνη εργαλείων, όπως και η ανομοιογένεια της εξωτερικής, με χαρακτηριστικές κοιλότητες. Το ανώτερο τμήμα της σώζει θραύσεις περίπου στο ίδιο ύψος. Πιθανώς, σε αυτό το σημείο τα τοιχώματα να πλάθονταν με κουλούρες πηλού.

Στο συγκεκριμένο σχήμα εντάσσεται το Δ18/12/32 (Σχ.25, Εικ.54). Το σχήμα

είναι ωοειδές, ελαφρώς πεπιεσμένο και ακανόνιστο. Το τμήμα του λαιμού δεν σώζεται. Σώζεται τμήμα μίας κατακόρυφης λαβής, που είναι τοποθετημένη σχετικά ψηλά και αυτό υποδεικνύει ότι πρόκειται για υδρία. Η βάση είναι δυσδιάκριτη και μπορεί να χαρακτηριστεί ως κυρτεπίπεδη. Αυτό το σχήμα αντιστοιχεί στον τύπο 8 των «jars» της Λέρνας⁷⁵⁶, που εμφανίζονται από την φάση ΙΙΒ έως και την φάση ΙΙΙΔ. Στην περίπτωση του Αιγίου, όπου δεν σώζεται γραπτή διακόσμηση ταινίας, η οποία συνηθίζεται σε αυτόν τον τύπο, καθώς και ο κεραμικός ρυθμός στον οποίο απαντά, παραπέμπουν σε χρονολόγηση κυρίως στις περιόδους ΙΙΙC και ΙΙΙD της Λέρνας. Ο τύπος απαντά και σε άλλες θέσεις, όπως στον Ορχομενό, όπου σώζονται χαρακτηριστικά τμήματα του άνω μέρους του λαιμού⁷⁵⁷ σε διαφορετικές κεραμικές κατηγορίες.

Ταψιά (Σχ.25)

Το σχήμα αναλύεται στο πλαίσιο του κεραμικού ρυθμού Χο, όπου και απαντούν τα περισσότερα παραδείγματα. Σε αυτούς του κεραμικούς ρυθμούς αποτελεί το 2% της κεραμικής και απαντά μόνο στην Φάση Ι. Με ασφάλεια στο συγκεκριμένο σχήμα αποδίδονται τα Δ18/59/9, Δ18/61/27, τα οποία σχετίζονται με αρκετά ανοιχτό αγγείο, αντίστοιχο με το σχήμα που έχει εντοπιστεί και στον κεραμικό ρυθμό Χο.

Φιάλες

Οι φιάλες δεν διαφέρουν πολύ μορφολογικά από τις φιάλες των κατηγοριών λεπτότεχνης κεραμικής, αλλά φαίνεται ότι οι περισσότερες σχετίζονται με πιο ευμεγέθη αγγεία. Οι φιάλες του Αιγίου σώζονται πολύ αποσπασματικά και το ύψος τους δεν μπορεί να αποκατασταθεί. Η διάμετρός τους κυμαίνεται στα 12-22 εκ. Το σχήμα δεν συνηθίζεται σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό και αριθμεί λίγες μόνο περιπτώσεις. Στην Φάση Ι συνιστά το 7% ενώ στην Φάση ΙΙ το 10%, σημειώνοντας σχετική αύξηση.

Επεξεργασία επιφάνειας

Οι επιφάνειες είναι σφουγγιχτές, διαδικασία που φαίνεται ότι τους προσδίδει την αίσθηση της ύπαρξης αλειφώματος, με την εξαίρεση των Δ18/57/18 και Δ18/64/6

⁷⁵⁶ Wiencke 2000, 565 fig.II.86.

⁷⁵⁷ Kunze 1934, 22, taf.IV.2-3.

που η επιφάνεια τους χαρακτηρίζεται από στιλπνότητα. Δεδομένου ότι ανήκουν στην υπο-ομάδα με σκοτεινόχρωμη επιφάνεια, μπορεί να υποτεθεί ότι η αναγωγική όπτηση τους έχει αποδώσει σχετική στιλπνότητα. Οι παραπάνω φιάλες χρονολογούνται στην Φάση I.

Κατασκευαστικά στοιχεία

Δεν υπάρχουν επαρκείς ενδείξεις ως προς την κατασκευή των φιαλών του συγκεκριμένου κεραμικού ρυθμού.

Τυπολογικές κατηγοριοποιήσεις (Σχ.25)

Στα Δ18/12/36, Δ18/13/8, Δ18/33/4, Δ18/34/5, Δ18/43/2, Δ18/57/18, Δ18/60/47, Δ18/61/26, Δ18/63/31, Δ18/67/23, Δ18/21/6, Δ18/35/15 το χείλος είναι το χαρακτηριστικό έσω νεύον με κυρτά τοιχώματα.

Στην περίπτωση αυτών των φιαλών η ομοιότητα με τον τύπο 2 της ευμεγέθους φιάλης («large saucer»⁷⁵⁸) της Λέρνας III έγκειται κυρίως στο ότι χρησιμοποιείται ημιχονδρόκοκκος πηλός και όχι τόσο στις διαστάσεις. Στις περιπτώσεις του Αιγίου, η διάμετρος είναι μεγαλύτερη και η επεξεργασία της επιφάνειας είναι διαφορετική, όπως και η κεραμική ύλη. Το ύψος των φιαλών του Αιγίου φαίνεται ότι ήταν μικρότερο. Συνεπώς, ως προς το μέγεθος οι φιάλες του Αιγίου προσεγγίζουν κυρίως τις κανονικές φιάλες της Λέρνας. Λαμβάνοντας υπ' όψη τη διαμόρφωση του χείλους, αντίστοιχος είναι ο τύπος «d.-plain tapered deeply inturned»⁷⁵⁹ της Λέρνας.

Οι φιάλες Δ18/60/47 και Δ18/61/28 διαμορφώνονται με πιο ήπια καμπύλη, παραπέμποντας στις φιάλες τύπου 1 της Λέρνας III.

Λαβές

Όπως ισχύει και για τις βάσεις, οι λαβές αντιμετωπίζονται ξεχωριστά. Οι βασικοί τύποι λαβών είναι ο τύπος της οριζόντιας λαβής τριγωνικής διατομής και ο τύπος της κατακόρυφης πλατειάς ταινιωτής λαβής. Σχετικά με την σύνδεση τους με το σώμα δεν υπάρχουν επαρκή ίχνη, αλλά πιο πιθανή είναι η χρήση της τεχνικής της προσαρμογής της λαβής με την άσκηση ελαφριάς πίεσης σε συνδυασμό με την απόξεση και επανατοποθέτηση πηλού στο σημείο επαφής, για την επίτευξη καλύτερου αποτελέσματος.

⁷⁵⁸ Wiencke 2000, 601-602, fig.II.94.

⁷⁵⁹ Wiencke 2000, fig.II.76.d.

Τυπολογικές Κατηγορίες (Σχ.20)

Στο σχήμα του αμοφορέα ανήκουν οι οριζόντιες λαβές τριγωνικής διατομής Δ18/12/5, Δ18/40/3 και η Δ18/68/8. Είναι χαρακτηριστικές του τύπου 6 των αμοφορέων της Λέρνας⁷⁶⁰, για τον οποίο έχει, ήδη, γίνει εκτενής αναφορά.

Σε αμοφορείς είναι πολύ πιθανό ότι ανήκουν και οι κατακόρυφες πλατειές ταινιωτές λαβές Δ18/3/36, Δ18/35/36, Δ18/35/37, Δ18/47/3, Δ18/56/9, Δ18/56/13, Δ18/60/50, Δ18/67/8, Δ18/69/5, Δ18/70/19. Τέτοιου τύπου λαβές συνδέονται περισσότερο με τον τύπο 5 των αμοφορέων της Λέρνας, που είναι σαφώς μεγαλύτερου μεγέθους και θυμίζει αντίστοιχο από την Ακράτα, ο οποίος εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αιγίου. Παρόμοιες απαντούν και σε αμοφορείς άλλων θέσεων, με χαρακτηριστικά παραδείγματα στον Ορχομενό Βοιωτίας⁷⁶¹ και την Κόρινθο⁷⁶². Αντίστοιχος τύπος λαβής υπάρχει στην Εύτρηση⁷⁶³ και αναφέρεται ότι απαντά στα περισσότερα στρώματα του οικισμού. Επίσης, είναι αρκετά χαρακτηριστικός για την Θεσσαλία, με κάποια χαρακτηριστικά παράλληλα από την Άργισσα Μαγούλα⁷⁶⁴, όπου συναντάται καθ' όλη την ΠΕ II, αλλά είναι ιδιαίτερα δημοφιλής στα πιο ώριμα στάδια 5A και 5B, καθώς και στα Πευκάκια του Βόλου στην μεταβατική φάση «Übergangsphase»⁷⁶⁵, όπως και στην Μάνικα⁷⁶⁶. Απαντά, επίσης στον Ορχομενό αλλά συνδέεται και με άλλα σχήματα⁷⁶⁷. Στην περίπτωση του Αιγίου χαρακτηριστικό είναι ότι, κατά κανόνα, αυτές οι λαβές χρονολογούνται, κυρίως, στην Φάση I.

Μία από τις πιο χαρακτηριστικές εξαιρέσεις, που χρονολογούνται στην Φάση II είναι η ακέραη λαβή Δ18/18/23 (Σχ.33), η οποία, λόγω των χαρακτηριστικών της κεραμικής ύλης της, δεν συνδέεται με συγκεκριμένο κεραμικό ρυθμό, αλλά αναφέρεται, εδώ, στο πλαίσιο ανάλυσης του συγκεκριμένου τύπου. Χαρακτηριστικά είναι τα δύο κομβία στην άνω επιφάνεια της, που υποδεικνύουν απομίμηση μεταλλικών προτύπων. Αντίστοιχες λαβές απαντούν και σε παράλληλα από άλλες θέσεις, χαρακτηριστικές είναι οι λαβές αμοφορέων της Χαιρώνειας⁷⁶⁸, την της ώριμης

⁷⁶⁰ Wienecke 2000, 564-565.

⁷⁶¹ Kunze 1934, 21, taf.II.1-2, III.1.

⁷⁶² Weinberg 1948, 201-202, pl.LXX.A1.

⁷⁶³ Goldman 1931, 92, fig.116.3.

⁷⁶⁴ Hanschmann and Milojević 1976, tafel. 10. 8-12, tafel.21.10-18, tafel. 26. 9,10,13,14.

⁷⁶⁵ Maran 1992, taf.3.7.

⁷⁶⁶ Σάμψων 1985, 141, πιν.14.

⁷⁶⁷ Kunze 1934, 68, tafel XVI.1,2.

⁷⁶⁸ Kunze 1934, 20 taf.II.1, 2.

φάσης 1 της Τσουνγκιζας⁷⁶⁹ και της Λέρνας, ήδη από την φάση IIIA⁷⁷⁰. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο η λαβή να ανήκει σε δίωτο ανοιχτό αγγείο με στόμιο-«collared bowl», που απαντά, επίσης, στον Ορχομενό⁷⁷¹.

Μεγάλος αριθμός λαβών δεν μπορεί να συσχετιστεί με συγκεκριμένο σχήμα. Οι περισσότερες είναι κατακόρυφες, ταινιωτές, ωοειδούς διατομής και σχετικά μεγάλου πλάτους. Συγκεκριμένα σε αυτόν τον τύπο λαβής εντάσσονται τα όστρακα **Δ18/22/13**, **Δ18/31/9**, **Δ18/36/13**, **Δ18/57/31**, **Δ18/57/32**, **Δ18/58/17**, **Δ18/59/11**, **Δ18/59/12**, **Δ18/60/49**, **Δ18/60/51**, **Δ18/60/55** και η **Δ18/60/56**. Υποθέτουμε ότι οι περισσότερες σχετίζονται με αμφορείς, σε ένα βαθμό λόγω του σχήματος τους, που συνηθίζεται στους αμφορείς, αλλά και λόγω της εσωτερικής επιφάνειας, που, σε αρκετές περιπτώσεις, έχει αδρά χαρακτηριστικά, όπως είναι αναμενόμενο για ένα κλειστό σχήμα, όπως ο αμφορέας ή η υδρία. Παρατηρούμε ότι παρόμοιες λαβές απαντούν, πέραν των πιο χαρακτηριστικών ηπειρωτικών θέσεων, και σε θέσεις βορειότερες, όπως η Άργισσα με αρκετές χαρακτηριστικές στα πρωιμότερα επίπεδα «Graben» 5A-5B⁷⁷². Στην περίπτωση του Αιγίου η συντριπτική πλειονότητα χρονολογείται στην Φάση I.

Πολλές οριζόντιες λαβές τριγωνικής διατομής απαντούν μεμονωμένα και είναι αρκετά πιθανό να ανήκουν είτε σε λεκανίδες είτε σε αμφορείς, όπως οι **Δ18/25/39**, **Δ18/56/12**, **Δ18/57/33** **Δ18/57/38**.

Βάσεις

Η τακτική που ακολουθήθηκε για τις βάσεις των λεπτότεχνων αγγείων τηρείται και στο πλαίσιο των κεραμικών ρυθμών χονδροειδούς κεραμικής. Στις περιπτώσεις που είναι εφικτό γίνεται σύνδεση με συγκεκριμένο σχήμα.

Τυπολογικές Κατηγορίες (Σχ.20)

Με φιάλη συνδέεται η δακτυλιόσχημη βάση **Δ18/60/37**.

Ένας αριθμός βάσεων συνδέεται με αμφορείς. Όπως φαίνεται στα **Δ18/3/35**, **Δ18/38/37**, **Δ18/52/8** οι βάσεις των αμφορέων είναι μικρής διαμέτρου και επίπεδες. Οι επίπεδες βάσεις **Δ18/29/12**, **Δ18/34/8**, **Δ18/52/8** και **Δ18/57/40** θα μπορούσαν να ανήκουν είτε σε λεκανίδες είτε σε αμφορείς. Ο τύπος της επίπεδης βάσης δεν είναι

⁷⁶⁹ Pullen 2011, 395, fig.5.88.452.

⁷⁷⁰ Wienske 2000, 354, fig.II.11.P202-204.

⁷⁷¹ Kunze 1934, 43, taf.XVI.2.

⁷⁷² Hanschmann and Miloijcic 1976, taf. 21, 26.

ιδιαίτερα συχνός στο πλαίσιο της κεραμικής του Αιγίου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα του τύπου είναι το Δ18/60/58 (Σχ.33), το οποίο, όμως δεν εντάσσεται σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό, καθώς η κεραμική ύλη του είναι διαφορετική.

Ένας αριθμός δακτυλιόσχημων βάσεων δεν συνδέεται με συγκεκριμένο σχήμα, οπότε γίνεται αναφορά μόνο στον τύπο της βάσης. Συγκεκριμένα πρόκειται για τις Δ18/3/37, Δ18/10/15, Δ18/10/16, Δ18/12/45, Δ18/12/46, Δ18/20/9, Δ18/20/10, Δ18/25/38, Δ18/30/9, Δ18/38/36, Δ18/52/7, Δ18/56/14, Δ18/57/34, Δ18/57/35, Δ18/58/19, Δ18/60/60, Δ18/61/32, Δ18/61/33, Δ18/61/36, Δ18/70/20.

Οι βάσεις Δ18/17/11, Δ18/50/4 και Δ18/60/61 ανήκουν στον τύπο των υπερυψωμένων δακτυλιόσχημων. Στην τυπολογία των Fossey & Mogelonsky οι σχετικοί τύποι είναι κυρίως οι III.2, III.3, IV.3.

Δυσδιάγνωστα όστρακα (Σχ.25)

Το Δ18/14/29, αν και πολύ αποσπασματικά σωζόμενο, φαίνεται ότι αποτελεί ένα από τα ελάχιστα παραδείγματα ανοιχτού αγγείου με στόμιο του τύπου «collared bowl» της Λέρνας⁷⁷³. Πρόκειται για σχήμα χαρακτηριστικό της Αργολίδας, που, στην περίπτωση της Λέρνας, σχετίζεται με τις φάσεις III-C-III-D.

Το Δ18/29/13 φαίνεται ότι ανήκει σε κάποιο αρκετά ανοιχτό σχήμα. Τα τοιχώματά του είναι σχεδόν ευθέα, με εγχαράξεις εξωτερικά και πάνω στο χείλος, και το χείλος είναι πεπλατυσμένο

Σε θέσεις της Θεσσαλίας, όπως η Άργισσα, παρόμοια όστρακα ανήκουν στο σχήμα που είναι γνωστό ως «cheesepot», πιθανώς παραλλαγή των «baking pans». Η χρονολόγηση τους γίνεται κατά την ώριμη ΠΕ II, χαρακτηριστικές περιπτώσεις απαντούν στο επίπεδο «Wohnschicht»⁷⁷⁴, που αντιστοιχεί στην περίοδο Λευκαντί I της νότιας ηπειρωτικής χώρας. Τα πιο χαρακτηριστικά παράλληλα απαντούν στα Πευκάκια ήδη από την τοπική φάση 3⁷⁷⁵ έως και την φάση 7⁷⁷⁶, που βρίσκεται πιο κοντά χρονολογικά στο κεραμικό υλικό του Αιγίου.

Το Δ18/58/18, με την χαρακτηριστική οριζόντια τοξωτή λαβή και το συγκλίνον χείλος, φαίνεται ότι προέρχεται από κάποιο κλειστό αγγείο. Αποσπασματικά σωζόμενο αλλά παρόμοιο υπάρχει στο Μακροβούνι⁷⁷⁷, επίσης ΠΕ II

⁷⁷³ Wieneke 2000, 552-554.

⁷⁷⁴ Hanschmann and Miloijcic 1976, 53 taf.37.5 .

⁷⁷⁵ Christmann 1996, taf.22.8-11.

⁷⁷⁶ Christmann 1996, taf. 70.13-15.

⁷⁷⁷ Dousougli and Zachos 1987, abb.19.98.

περιόδου.

Το **Δ18/67/22** είναι κομβιόσχημο αντικείμενο και φέρει διαμπερή οπή. Πιθανώς να είναι κομβίο από πίθο. Είναι λιγότερο πιθανό να αποτελεί βάση από κάποιο χονδροειδές αγγείο. Η οπή είναι κατασκευαστικό του στοιχείο και συνεπώς δεν οφείλεται σε δευτερογενή χρήση. Υπάρχει η πιθανότητα να πρόκειται για οπή εκχύσεως από πίθο-βαρέλι, αντίστοιχο με αυτόν από το Νυδρί⁷⁷⁸.

Το **Δ18/12/33** είναι αρκετά αποσπασματικό. Μπορεί να ανήκει σε πώμα αγγείου ή να πρόκειται για προχυτική φιάλη λόγω της αλλαγής στο πάχος και βάσει παραλλήλων κυρίως από τις Κυκλάδες⁷⁷⁹.

Στο **Δ18/55/5** σώζεται μη διακεκριμένο χείλος, με κατακόρυφη ταινιωτή λαβή. Παρόμοια περίπτωση υπάρχει στο όρος Κύνθος της Δήλου⁷⁸⁰ χρονολογήσιμη στην φάση Α/Β, με συγκλίνοντα τοιχώματα αλλά διαφορετική λαβή. Μπορεί να σχετίζεται είτε με λοπάδα-»jar«, όπως στην περίπτωση του Κύνθου ή και με κάποια μεγάλη κύμβα.

Τα **Δ18/35/34** και **Δ18/35/35**, κατά πάσα πιθανότητα, συνανήκουν και σχετίζονται με κλειστό αγγείο, που διαμορφώνει στόμιο με πεπλατυσμένο χείλος διατομής Γ και λαβή υπερυψωμένη κατακόρυφη ταινιωτή. Αντίστοιχο αγγείο, αποσπασματικά επίσης σωζόμενο, απαντά στο επίπεδο 1⁷⁸¹ και στο επίπεδο «Wohnschicht»⁷⁸² στην Άργισσα. Δεν αποκλείεται λόγω της διαμόρφωσης του σώματος και του ακανόνιστου χείλους, να πρόκειται για κάποιον τύπο ασκού, που παρόμοιος του απαντά στο Στρέφι⁷⁸³. Αντίστοιχος στην Λέρνα μπορεί να θεωρηθεί ο ασκός τύπου 2, ο οποίος χρονολογείται στην περίοδο ΙΙΙC. Πρόκειται για σπάνιο τύπο. Στην Λέρνα μόλις μία περίπτωση απαντά σε χονδρόκοκκη κεραμική ύλη και χρονολογείται στην ύστερη ΙΙΙC⁷⁸⁴.

Το **Δ18/25/34** (Εικ.55) σώζεται πολύ αποσπασματικά, αλλά είναι αρκετά πιθανό να ανήκει σε ασκό, του οποίου σώζονται και οι γενέσεις της κατακόρυφης λαβής. Από τους τύπους της Λέρνας, μόνον ο τύπος 1⁷⁸⁵ πλησιάζει την διαμόρφωση του του οστράκου του Αιγίου. Η βασική διαφοροποίησή τους εντοπίζεται στο πάχος

⁷⁷⁸ Dörpfeld 1927, beil.67.6b.

⁷⁷⁹ Αγγελοπούλου 2014, 137-141, εικ. 3.13.

⁷⁸⁰ MacGillivray 1980, 32, fig.12.191.

⁷⁸¹ Hanschmann and Milojević 1976, taf.12.8.

⁷⁸² Hanschmann and Milojević 1976, taf.35.14.

⁷⁸³ Koumouzelis 1980, 94, fig.10.1.

⁷⁸⁴ Wiencke 2000, 531, fig.72.

⁷⁸⁵ Wiencke 2000, 531, fig.II.72.

των τοιχωμάτων και στην κλίση του σώματος. Επίσης, ο τύπος 1 της Λέρνας είναι πιο πρώιμης χρονολόγησης σε σχέση με το σύνολο του κεραμικού υλικού του Αιγίου. Επιβιώσεις, ωστόσο, δεν μπορούν να αποκλειστούν.

Το Δ18/46/6 είναι ανοιχτό αγγείο διατομής S. Αντίστοιχος τύπος απαντά ήδη από την φάση 3 στα Πευκάκια⁷⁸⁶ έως και την φάση 7⁷⁸⁷. Αντίστοιχος είναι ο τύπος XVI.1⁷⁸⁸ των Fossey & Mogelonsky.

Το Δ18/12/42 προέρχεται από δυσδιάγνωστο τύπο με έξω νεύον χείλος, που ενδεχομένως σχηματίζει χαμηλό λαιμό-στόμιο.

5.9.3 Παράλληλοι κεραμικοί ρυθμοί/ κατηγορίες

Εντρ/Σφ1

Σε άλλες θέσεις αντίστοιχος μπορεί να θεωρηθεί ο κεραμικός ρυθμός «scored ware». Προτιμάται κυρίως στην κεντρική και βόρεια κεντρική Ελλάδα, ενώ απαντά και στην Κέα, στην Αττική, και στην Μάνικα⁷⁸⁹, καθώς και στην Τροία. Στην Μάνικα θεωρείται ότι αυτή η κατηγορία διαμορφώνεται με τρίψιμο της επιφάνειας του κεραμικού με χόρτα. Ωστόσο, είναι πολύ πιθανό να μην γινόταν τρίψιμο, αλλά πλάσιμο του πηλού εξαρχής με χόρτα και άλλα οργανικά υλικά, αφού, τουλάχιστον στην περίπτωση του Αιγίου, ο πηρίνας του πηλού φέρει αντίστοιχα εγκλείσματα.

Εντρ/Σφ2

Δεν εντοπίστηκαν

5.10. Ημιχονδροειδής ερυθρόχρωμη κεραμική (Εντρ/Σφ3)

5.10.1 Ορισμός του κεραμικού ρυθμού

Γενικά Στοιχεία

Πρόκειται για κεραμικό ρυθμό που αντιπροσωπεύεται από μικρό αριθμό οστράκων ημιχονδροειδούς και χονδροειδούς κεραμικής. Το πάχος των τοιχωμάτων των αγγείων κυμαίνεται κυρίως στο φάσμα των 0.6-1.1 εκ. Συγκεκριμένα

⁷⁸⁶ Christmann 1996, taf.17.8-15.

⁷⁸⁷ Christmann 1996, taf.50.16.

⁷⁸⁸ Fossey and Mogelonsky 1983, fig.3.

⁷⁸⁹ Σάμψων 1985, 125, για κατάλογο των θέσεων που απαντά αυτή η κεραμική κατηγορία βλ. στην ίδια παραπομπή.

περιλαμβάνει 42 όστρακα, αποτελώντας το 1% επί του συνόλου της κεραμικής και στις δύο φάσεις. Η αναφορά των ποσοστών ανά σχήμα δεν κρίνεται σκόπιμη στο πλαίσιο του συγκεκριμένου κεραμικού ρυθμού, λόγω του μικρού αριθμού οστράκων.

Σχετικά με τα στοιχεία που μαρτυρούν τις μεθόδους κατασκευής των αγγείων. Στον παρόντα κεραμικό ρυθμό, λόγω του μικρού αριθμού οστράκων δεν θα γίνει αναφορά σε κάθε σχήμα ξεχωριστά, όπως έγινε κατά την έκθεση του υλικού των άλλων κεραμικών ρυθμών. Επισημαίνεται ότι η πιο βασική από τις τεχνικές που μπορούν να αναγνωριστούν είναι αυτή των κουλούρων πηλού, όπως φαίνεται κυρίως από τις τομές των οστράκων, στις οποίες διακρίνονται ρωγμές, λοξές ή κάθετες και υποδεικνύουν τα όρια της κάθε κουλούρας.

Κεραμική Ύλη-Παρασκευή Πηλού

Η κεραμική ύλη είναι ημιχονδρόκοκκη καστανέρυθρου 2.5YR4/4 έως καστανού χρώματος 7.5YR5/2 ($\Delta 18/60/38$) και στις λίγες περιπτώσεις που διαμορφώνεται πυρήνας είναι γκρίζου χρώματος, 10YR6/1-10YR5/1. Περιέχει πολλά μικρά ανοιχτόχρωμα εγκλείσματα έως 0.3 εκ., εγκλείσματα ασημί μίκας και κάποιες φορές διακρίνονται λίγα σκοτεινόχρωμα που δεν ξεπερνούν σε μέγεθος τα 0.4 εκ. Στις περιπτώσεις των $\Delta 18/25/32$ - $\Delta 18/35/33$ διακρίνονται και οργανικά εγκλείσματα. Γενικώς, από άποψη κεραμικής ύλης, αυτός ο κεραμικός ρυθμός χαρακτηρίζεται από ανομοιογένεια.

Επεξεργασία Επιφάνειας

Η επιφάνεια δεν διατηρείται πάντα ικανοποιητικά. Στις περισσότερες περιπτώσεις τουλάχιστον η μία από τις επιφάνειες είναι έντονα στιλβωμένη ή γενικώς στιλπνή, παρά το γεγονός ότι, στις περισσότερες περιπτώσεις, διακρίνονται ίχνη εργαλείου. Το σχετικά μεγάλο πλάτος του ίχνους τους υποδεικνύει ότι δεν είναι αποτέλεσμα έντριψης, αλλά εξομάλυνσης της επιφάνειας, κατά την πρωτογενή επεξεργασία της επιφάνειας, η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί ως ξύσιμο. Αυτή η τεχνική⁷⁹⁰ σχετίζεται με την τελική μορφοποίηση του σχήματος των αγγείων, κατά την οποία αφαιρείται πηλός με την χρήση κάποιου σκληρού εργαλείου. Στην συγκεκριμένη περίπτωση η επιφάνεια είτε δεν υφίσταται κάποια τελική εξομάλυνση είτε αυτή ηθελημένα δεν γίνεται με την ίδια ένταση όπως σε άλλες περιπτώσεις. Η

⁷⁹⁰ βλ. στο παρόν Κεφ.9.2.4.

επιφάνεια είναι συνήθως καστανέρυθρου 2.5YR4/4 έως σκοτεινού γκριζου χρώματος 10YR4/1.

Όπτηση

Οι τομές των οστράκων φανερώνουν ότι τα αντίστοιχα αγγεία είχαν οπτηθεί σε σχετικά υψηλές θερμοκρασίες και σαφώς ψηλότερες από τις θερμοκρασίες των μαγειρικών αγγείων. Δεν σχηματίζουν έντονα ανώμαλη επιφάνεια και οι επιφάνειες θραύσης είναι σχετικά ομαλές. Ο γκριζος πυρήνας σχετίζεται με μικτές συνθήκες όπτησης. Στην συγκεκριμένη περίπτωση πιο πιθανό είναι η όπτηση να περιελάμβανε ένα ατελώς οξειδωτικό στάδιο⁷⁹¹.

Σχηματολόγιο

Τα σχήματα που περιλαμβάνονται είναι ο αμφορέας, η λεκανίδα, η λοπάδα και η φιάλη (Γράφημα 14). Οι μεμονωμένες βάσεις και λαβές αναλύονται ξεχωριστά, ενώ μία σειρά οστράκων κατατάσσονται στα δυσδιάγνωστα.

5.10.2 Ανάλυση ανά σχήμα

Αμφορείς

Σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό, ο αμφορέας απαντά μόνο στην Φάση II αποτελώντας το 43% των σχημάτων του κεραμικού ρυθμού. Πιο χαρακτηριστικά σύνολα οστράκων αμφορέων περιλαμβάνονται στον κεραμικό ρυθμό Εντρ/Σφ1-2.

Με το σχήμα αυτό σχετίζεται το **Δ18/30/6** (Σχ.25), το οποίο εντάσσεται, βάσει της διαμόρφωσης του χείλους, στον τύπο 6 της Λέρνας. Το **Δ18/25/32** και **Δ18/25/33** σώζεται αρκετά αποσπασματικά, ωστόσο είναι χαρακτηριστικό όστρακο, στο οποίο φαίνεται ο τρόπος σύνδεσης του λαιμού με τον υπόλοιπο σώμα του αγγείου. Ως πιο πιθανό παράλληλο των παραπάνω περιπτώσεων θεωρείται ο αμφορέας τύπου 6 της Λέρνας⁷⁹², με τον χαρακτηριστικό ελαφρώς διευρυνόμενο λαιμό, την ήπια καμπύλη και το ακανόνιστο ωοειδές-σφαιρικό σώμα, στοιχείο που ταιριάζει με την χρονολόγηση των παραπάνω περιπτώσεων στην Φάση II του Αιγίου.

⁷⁹¹ Κυριατζή 2000, 93.

⁷⁹² Wiencke 2000, 564-565, fig.11.86.

Λεκανίδες

Το σχήμα της λεκανίδας αναλύεται εκτεταμένα στο πλαίσιο του κεραμικού ρυθμού Εντρ/Σφ1-2. Στον παρόντα ρυθμό εντάσσεται μόλις ένα διαγνωστικό όστρακο.

Το όστρακο **Δ18/34/7** αποτελεί χείλος μικρής λεκανίδας. Θεωρείται κοινός τύπος, με παράλληλα στον τύπο 3 των λεκανίδων («basins») της Λέρνας III⁷⁹³ και αρκετά παράλληλα στον κεραμικό ρυθμό Εντρ/Σφ1-2. Ο συγκεκριμένος τύπος λεκανίδας στην Λέρνα συνοδεύεται από σκοτεινόχρωμο επίχρισμα, το οποίο δεν σώζεται ή δεν υπήρχε στην περίπτωση του συγκεκριμένου. Το συγκεκριμένο όστρακο σχετίζεται με μία ομάδα μικρότερων λεκανίδων, που βρίσκεται αρκετά κοντά τυπολογικά στις μεγάλες φιάλες της περιόδου. Η διάμετρος του δεν υπερβαίνει τα 21 εκ.

Λοπάδες

Τα γενικά χαρακτηριστικά του σχήματος είναι αντίστοιχα με αυτά που απαντούν και στον κεραμικό ρυθμό Χο. Στην Φάση I το ποσοστό των λοπάδων φτάνει το 36%, ενώ στην Φάση II, το 43%. Η διαμόρφωση του χείλους χαρακτηρίζεται από ποικιλία ως προς την κλίση αλλά και ως προς την διαμόρφωση. Δεν υπάρχουν εμφανείς ενδείξεις σχετικές με την κατασκευή των αγγείων αυτού του τύπου.

Τυπολογικές Κατηγορίες (Σχ.25-26)

Με βάση την κατηγοριοποίηση, που ακολουθείται και στους άλλους κεραμικούς ρυθμούς και αναλύεται στο πλαίσιο του κεραμικού ρυθμού Χο, οι λοπάδες χωρίζονται σε δύο κατηγορίες α και β.

α) Στις μεγάλες λοπάδες, με διάμετρο χείλους άνω των 30 εκ., εντάσσονται οι **Δ18/14/24**, **Δ18/25/31**, **Δ18/60/38**. Στις μικρές λοπάδες (β), με διάμετρο χείλους μικρότερη των 30 εκ., εντάσσονται οι **Δ18/25/30**, **Δ18/35/30**, **Δ18/61/23** και **Δ18/63/28**. Αντίστοιχο είναι το σχήμα «bowl» της Λέρνας⁷⁹⁴. Όλες οι περιπτώσεις φαίνεται ότι αντιστοιχούν στον τύπο με τα ελαφρώς συγκλίνοντα τοιχώματα, που σχετίζεται με πιο ώριμη χρονολόγηση. Το χείλος των λοπάδων παρουσιάζει ποικιλία διαμορφώσεων και δεν φαίνεται να υπάρχει κάποιος άμεσος χρονολογικός συσχετισμός.

⁷⁹³ Wienke 2000, 542, fig.II.75.

⁷⁹⁴ Wiencke 2000, 547-550.

Οι Δ18/25/30, Δ18/25/31, Δ18/35/30 διαμορφώνονται με τα χαρακτηριστικά τοιχώματα που συγκλίνουν ψηλά και χείλος κυκλικής ή τετράγωνης διατομής.

Στις περιπτώσεις των Δ18/14/24, Δ18/60/38 και Δ18/61/23, το χείλος είναι διατομής T. Το Δ18/14/24 εντάσσεται στο τύπο 5 των λοπάδων (bowls) της Λέρνας III⁷⁹⁵. Παράλληλα απαντούν, επίσης, στην Τσουνγκίζα στην τοπική ώριμη ΠΕ II⁷⁹⁶, καθώς και στον Άγιο Στέφανο⁷⁹⁷. Το Δ18/61/23 ανήκει επίσης σε λοπάδα και βρίσκεται πλησιέστερο παράλληλο από το Στρέφι της Ηλείας⁷⁹⁸, με μελανό επίχρισμα και αντίστοιχο σχοινοειδές κόσμημα. Παρόμοιος τύπος αγγείου υπάρχει και στην Εύτρηση⁷⁹⁹, όπου η χρονολόγηση δεν είναι ασφαλής. Αρκετά χαρακτηριστικά παραδείγματα απαντούν στην Τσουνγκίζα, όπου αναφέρονται ως «incurving bowls»,⁸⁰⁰. Το Δ18/60/38 βρίσκεται παράλληλα στον ίδιο τύπο της Τσουνγκίζας⁸⁰¹, με ελαφρώς συγκλίνοντα τοιχώματα και πλαστική σχοινοειδή διακόσμηση κάτω από το χείλος. Το σχοινοειδές κόσμημα πλησιάζει τυπολογικά τον τύπο B3 της Τσουνγκίζας⁸⁰² και άλλα παρόμοια σχοινοειδή μοτίβα από τις Λιθαρές⁸⁰³ και την Εύτρηση⁸⁰⁴.

Το Δ18/63/28 σχετίζεται, επίσης, με λοπάδα. Δεν υπάρχουν ακριβή παράλληλα. Το χείλος είναι κυκλικής διατομής του τύπου «plain incurved» της Λέρνας, ενώ η λαβή του είναι οριζόντια τριγωνικής διατομής. Συνήθως στα ΠΕ II αντίστοιχα αγγεία κάτω από το χείλος υπάρχει οριζόντια απόφυση και όχι λαβή.

Φιάλες

Το Δ18/35/20 είναι χείλος φιάλης με εμπίεστη διακόσμηση ιχθυάκανθας. Το χείλος είναι πολύ φθαρμένο, αλλά φαίνεται ότι σχετίζεται με κάποιον τύπο αρκετά ανοιχτής φιάλης αντίστοιχο με τον πιο ώριμη εκδοχή του τύπου 1 φιάλης της Λέρνας⁸⁰⁵. Ως προς τη διακόσμηση, πρέπει να σημειωθεί ότι τέτοιου τύπου διακόσμηση δεν συνηθίζεται στην ΠΕ II, ειδικά σε φιάλες. Οι λίγες περιπτώσεις που φέρουν εμπίεστη διακόσμηση, την φέρουν πάνω στο χείλος και είναι του τύπου

⁷⁹⁵ Wiencke 2000, 542, 544, fig. II.75.

⁷⁹⁶ Pullen 2011, 401, fig. 5.91, 5.92.

⁷⁹⁷ MacGillivray 2008, 168, fig.4.8.149.

⁷⁹⁸ Koumouzelis 1980, 77, fig.8.8-9.

⁷⁹⁹ Goldman 1931, 104, fig. 133.10.

⁸⁰⁰ Pullen 2011, 401, 409 n. 476, n.477, n.501.

⁸⁰¹ Pullen 2011, 422, fig. 5. 110. 572-573.

⁸⁰² Pullen 2011, 170, 345, fig.4.16.

⁸⁰³ Τζαβέλλα-Evjén 1984, 67.θ.

⁸⁰⁴ Goldman 1931, 110, fig.146.

⁸⁰⁵ Wiencke 2000, 596, fig.II.93.

Kerbschnitt⁸⁰⁶. Παρόμοια ως προς την τεχνική αλλά και την ευρύτερη σύλληψη της διακόσμησης πάνω σε στιλβωμένη επιφάνεια μπορούν να θεωρηθούν κάποια όστρακα από τις Λιθαρές⁸⁰⁷.

Βάσεις

Σε αυτό τον κεραμικό ρυθμό σώζεται μικρός αριθμός βάσεων, οι οποίες δεν μπορούν να συσχετιστούν με συγκεκριμένο σχήμα αγγείου.

Τυπολογικές Κατηγορίες (Σχ. 25)

Δακτυλιόσχημες βάσεις που ανήκουν σε ανοιχτά αγγεία, λεκανίδες ή λοπάδες, είναι οι Δ18/61/24 και Δ18/63/32. Σε επίπεδη βάση ανήκει το Δ18/61/25 και το Δ18/61/42, το οποίο, αν και διαβρωμένο, σώζει αποτύπωμα ψάθας. Αγγεία με αποτύπωμα ψάθας στη βάση απαντούν πολύ συχνά στην φάση Ταλιώτη της Τίρυνθας⁸⁰⁸ με χρονολόγηση στην ΠΕ I-II. Εξακολουθούν να απαντούν και με κάποιες χαρακτηριστικές περιπτώσεις στην Τσουνγκιζά⁸⁰⁹ και στο επίπεδο VIII στα Πευκάκια⁸¹⁰. Συνεπώς, μία χρονολόγηση στην ώριμη ΠΕ II και την περίοδο Λευκαντί I μπορεί να θεωρηθεί ασφαλής.

5.10.3 Παράλληλοι κεραμικοί ρυθμοί/ κατηγορίες

Αντίστοιχη είναι η κατηγορία με ερυθρωπό επίχρισμα σε ημιχονδροειδή-χονδροειδή κεραμική ύλη στην θέση της Τσουνγκιζας. Σε αυτή την περίπτωση οι επιφάνειες φέρουν επίχρισμα⁸¹¹. Όστρακα τέτοιου τύπου φαίνεται ότι υπάρχουν και στο αρχαιολογικό υλικό των παλαιότερων ανασκαφών, όπως στις Ζυγουριές, όπου, εντός των κεραμικών ρυθμών με επίχρισμα, γίνεται αναφορά σε όστρακα και από πιο χονδροειδή κεραμική ύλη, που θα μπορούσε να συσχετιστεί εν μέρει με την αντίστοιχη κατηγορία του Αίγιου⁸¹². Αυτός ο κεραμικός ρυθμός, αν και είναι περιορισμένος αριθμητικά στο Αίγιο, φαίνεται ότι απαντά διαχρονικά στις περισσότερες θέσεις. Ενδεχομένως να σχετίζεται με κεραμική από την Στερεά

⁸⁰⁶ Wiencke 2000, 623, Xatzipouliou-Kalliri 1983, P314, pl.40.

⁸⁰⁷ Τζαβέλλα-Evjen 1984, 164 εικ. 77. α,δ, σχ. 20 ε, ζ.

⁸⁰⁸ Weisshaar 1990, 29, taf. 11. 6-12.

⁸⁰⁹ Pullen 2011, 615, fig.8.10.

⁸¹⁰ Christmann 1996, taf.23. 12.

⁸¹¹ Pullen 2011, 168-169.

⁸¹² Blegen 1928, 79, 85.

Ελλάδα. Στις Λιθαρές, αν και η ανάλυση του υλικού δεν είναι προς την κατεύθυνση της τεχνικής και της τεχνολογίας, η σχετικά λεπτομερής καταγραφή της υποδεικνύει ότι αντίστοιχος τύπος κεραμικής ύλης απαντά αρκετά συχνά στην θέση⁸¹³.

5.11 Χονδροειδής-Ημιχονδροειδής κεραμική (Χο)

5.11.1 Ορισμός του Κεραμικού Ρυθμού

Σε αυτό τον κεραμικό ρυθμό περιλαμβάνεται κεραμική με ημιχονδροκοκκη και κυρίως χονδροκοκκη κεραμική ύλη. Το πάχος των τοιχωμάτων των αγγείων κυμαίνεται από 0.5 εκ. έως 1.7 εκ. Η επιφάνεια είναι σφουγγιχτή, και σε αρκετές περιπτώσεις δίνει την εντύπωση της ύπαρξης κάποιου τύπου αλειφώματος («self slip»), η οποία, όμως, προκύπτει, ενδεχομένως, από την διαδικασία εξομάλυνσης της επιφάνειας.

Μακροσκοπικά, η κεραμική ύλη χαρακτηρίζεται από σχετική ανομοιογένεια. Πρέπει να επισημανθεί ότι τα αγγεία αυτού του ρυθμού δεν συνδέονται αποκλειστικά με το μαγείρεμα. Πιθανώς ο μεγαλύτερος αριθμός από αυτά να σχετίζεται με πρακτικές αποθήκευσης.

Στον συγκεκριμένο κεραμικό ρυθμό περιλαμβάνονται 589 περιπτώσεις οστράκων και ορισμένων σχετικά καλά σωζόμενων αγγείων, αποτελώντας το 17% του συνόλου της κεραμικής. Στην Φάση I καταλαμβάνει το 21% επί του συνόλου της κεραμικής, ενώ στην Φάση II το 14%. Δεδομένου του ότι δεν υπάρχει κάποιος άλλος κεραμικός ρυθμός, που να μπορεί να θεωρηθεί ως αντικαταστάτης του συγκεκριμένου, μπορεί να υποθεθεί ότι στην Φάση II η μείωση των ποσοστών οφείλεται στην αλλαγή χρήσης του χώρου κατά τα πιο ώριμα στάδια του οικισμού ή σε ταφονομικούς παράγοντες.

Ως προς τα στατιστικά στοιχεία αυτού του κεραμικού ρυθμού, πρέπει να σημειωθεί ότι, στις περισσότερες ηπειρωτικές θέσεις, θα αποτελούσε έναν από τους πιο κοινούς ρυθμούς. Αυτό δεν είναι πλέον ορατό αρχαιολογικά, διότι, κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, συχνά κατά την ανασκαφή γινόταν διαλογή μεταξύ των οστράκων, κατά την οποία απορρίπτονταν πολλά και διατηρούνταν μόνο τα πιο χαρακτηριστικά.

⁸¹³ Τζαβέλλα-Ενjen 1984.

Κεραμική Ύλη-Παρασκευή Πηλού

Ως προς την κεραμική ύλη, το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο είναι τα πολλά σκοτεινόχρωμα ακανόνιστα γωνιώδη εγκλείσματα έως 0.7 εκ., τα περιορισμένα σε αριθμό ακανόνιστα ανοιχτόχρωμα-κυρίως ασβεστιτικά-εγκλείσματα έως 0.3 εκ. και τα εγκλείσματα ασημί μίκας. Τα σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα φαίνεται ότι αποτελούν κυρίως ιλυόλιθοι και σε έναν βαθμό κερατόλιθοι. Στα ανοιχτόχρωμα εγκλείσματα περιλαμβάνονται ορισμένα χαλαζιακά. Σε έναν αριθμό οστράκων, κυρίως στα πιο χονδροειδή που συνδέονται με πίθους, διακρίνονται και οργανικά εγκλείσματα με χαρακτηριστικά τα Δ18/35/22, Δ18/38/39. Δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο τα περισσότερα να είχαν οργανικά εγκλείσματα, τα οποία είναι δυσδιάκριτα μακροσκοπικά. Σε έναν αριθμό οστράκων Δ18/12/8, Δ18/51/17, Δ18/12/7, Δ18/26/20, Δ18/57/42 τα σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα απαντούν σε μεγαλύτερη αναλογία σε σύγκριση με τα υπόλοιπα.

Το χρώμα της κεραμικής ύλης απαντά σε ένα εύρος χρωμάτων από ερυθροκίτρινο 5YR5/6 ή ερυθρό 2.5YR5/8 έως πολύ σκοτεινό γκριζό 7.5YR3/0. Παρόμοιου τύπου κεραμική ύλη απαντά στις αντίστοιχες κατηγορίες κεραμικών άλλων θέσεων, όπως στην Λέρνα⁸¹⁴. Συνήθως διαμορφώνεται γκριζός πυρήνας 2.5YR5/0 αλλά και πιο συχνά σκοτεινός γκριζός 7.5YR3/0, μεγάλου πάχους, ενώ διακρίνονται και ορισμένες εξαιρέσεις στις οποίες δεν διακρίνεται πυρήνας: Δ18/58/28, Δ18/14/31, Δ18/14/32, Δ18/10/9.

Σε μία μικρή αριθμητικά ομάδα οστράκων, αποτελούμενη από ημιχονδροειδή αγγεία, πιθανώς μαγειρικής χρήσεως σημειώνεται διαφοροποίηση ως προς τον τύπο των εγκλεισμάτων. Το βασικό χαρακτηριστικό είναι ότι η κεραμική ύλη περιέχει πολλά μικρά και μεσαία ασβεστιτικά εγκλείσματα, το ανώτερο έως 0.2 εκ., ασημί μίκα και λίγα σκοτεινόχρωμα γωνιώδη ακανόνιστου σχήματος μεγέθους έως 0.2 εκ. Ενδεχομένως κάποια από τα ανοιχτόχρωμα εγκλείσματα να μην είναι ασβεστιτικά αλλά χαλαζιακά και αυτά δεν ξεπερνούν τα 0.2 εκ. Το πάχος των τοιχωμάτων σε αυτή την μικρή υποομάδα κυμαίνεται από 0.55-1 εκ.

Επεξεργασία Επιφάνειας/Διακόσμηση

Στο χρώμα των επιφανειών παρατηρείται σχετική ανομοιογένεια. Συνήθως, σε

⁸¹⁴ Wiencke 2000, 548.

κάποιο σημείο της επιφάνειας το χρώμα είναι πολύ σκούρο γκρίζο έως και μελανό. Ωστόσο, τα βασικά χαρακτηριστικά παραμένουν σταθερά. Κάποιες φορές το επίχρισμα ξεχωρίζει πιο έντονα στην επιφάνεια, αλλά δεν μπορεί να αναγνωριστεί μακροσκοπικά σε όλες τις περιπτώσεις, αν πρόκειται για επίχρισμα διαφορετικής σύστασης από τον πηλό του αγγείου. Με την επεξεργασία της επιφάνειας, ελαφριά ή πιο έντονη, αναδύονται στην επιφάνεια τα πιο λεπτά μέρη του πηλού του αγγείου, ο οποίος ενδέχεται να είναι πλούσιος σε οξειδία σιδήρου με αποτέλεσμα, μετά την όπτηση, να παρατηρείται ελαφρά ή πιο έντονη διαφοροποίηση μεταξύ του χρώματος της επιφάνειας και του υπόλοιπου αγγείου.

Οι επιφάνειες είναι γενικώς σφουγγιχτές με την εξαίρεση των Δ18/56/7, Δ18/36/18, Δ18/57/25, Δ18/36/16, Δ18/22/17, Δ18/61/43, Δ18/26/16, Δ18/22/15, Δ18/28/11, Δ18/22/14, Δ18/26/19, Δ18/2/1, Δ18/20/11, των οποίων οι επιφάνειες είναι πιο στιλπνές και φαίνεται ότι έχουν υποστεί έντριψη τουλάχιστον στην μία από τις δύο επιφάνειες. Πρέπει να επισημανθεί ο ρόλος του χρόνου στεγνώματος των αγγείων, ο οποίος επηρεάζει το τελικό αποτέλεσμα. Η επεξεργασία είναι πολύ πιθανό να γίνεται με τα ίδια μέσα και με τον ίδιο τρόπο αλλά η κατάσταση υγρασίας του αγγείου να οδηγεί σε διαφορετικό αποτέλεσμα στις προαναφερθείσες περιπτώσεις. Η έντριψη σε αυτούς τύπους αγγείων αυτής της περιόδου σε θέσεις, όπως η Λέρνα, φαίνεται ότι αφορά περιπτώσεις που χρονολογούνται και πάλι σε πιο όψιμα στάδια της ΠΕ II⁸¹⁵ Σε κάποιες περιπτώσεις είναι σαφές ότι το επίχρισμα δεν σχετίζεται με τον ίδιο πηλό, από τον οποίο είναι κατασκευασμένο το αγγείο, αλλά με διαφορετικό επίχρισμα, το οποίο διακρίνεται πιο έντονα και είναι γκρίζου χρώματος 7.5YR5/0, 5YR5/1. Οι περιπτώσεις στις οποίες απαντά αυτή η διαφοροποίηση είναι τα Δ18/35/21, Δ18/73/7, Δ18/14/31, Δ18/14/32, Δ18/67/10, Δ18/60/72, Δ18/37/2, Δ18/22/16, Δ18/52/10, Δ18/32/7, Δ18/37/4, Δ18/34/9, Δ18/57/27, Δ18/56/16, Δ18/56/17, Δ18/70/25, Δ18/70/28, Δ18/37/5, Δ18/67/10. Το χρώμα των επιφανειών μπορεί να κυμαίνεται από καστανό γκρίζο 7.5YR6/2 ή καστανέρυθρο 5YR4/3 έως πολύ σκοτεινό γκρίζο 2.5Y3/0. Η ύπαρξη επιχρίσματος σε χονδροειδή αγγεία δεν αποτελεί σπάνιο χαρακτηριστικό στην ΠΕ II κεραμική. Η ύπαρξη επιχρίσματος σε χονδροειδή αγγεία επιβεβαιώνεται στα όστρακα Δ18/20/13, Δ18/56/5, Δ18/60/77, Δ18/60/78, Δ18/74/13, τα οποία δεν εντάσσονται στην ποσοτική ανάλυση του συγκεκριμένου κεραμικού ρυθμού, καθώς χαρακτηρίζονται από διαφορετική

⁸¹⁵ Wiencke 2000, 548.

κεραμική ύλη.

Άλλο ένα χαρακτηριστικό, το οποίο δεν σώζεται πλέον επαρκώς είναι το ανοιχτόχρωμο επίχρισμα υποκάστανου χρώματος 10 YR8/3, το οποίο μπορεί να διαμορφώθηκε από μετα-αποθετικούς παράγοντες. Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα αναφέρουμε τα Δ18/65/4, Δ18/61/45, Δ18/56/14 και πιθανώς αρκετά περισσότερα. Είναι πολύ πιθανό αυτό το επίχρισμα να τοποθετούταν μετά την όπτηση του αγγείου. Για την καλύτερη τεκμηρίωση του συγκεκριμένου στοιχείου είναι σημαντικό να μελετηθεί σε κεραμικά σύνολα άλλων οικοπέδων του Αιγίου, όπου, ενδεχομένως, η κατάσταση διατήρησης της επιφάνειας είναι καλύτερη.

Σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό είναι συχνή η ύπαρξη σχοινοειδούς διακόσμησης. Το πρόβλημα της αποσπασματικότητας του υλικού του Αιγίου αντικατοπτρίζεται, εκτός των άλλων, και στην περίπτωση της σχοινοειδούς διακόσμησης. Εξονυχιστική ανάλυση της ΠΕ σχοινοειδούς διακόσμησης επιχειρεί μεταξύ άλλων η Wiencke⁸¹⁶ και ο Pullen⁸¹⁷. Όπως φαίνεται και στην περίπτωση της Τσουνγκιζας, η σχοινοειδής διακόσμηση δεν παραμένει μορφολογικά απαραίτητως σταθερή σε όλο το μήκος της πλαστικής ταινίας⁸¹⁸. Μπορεί να συνδέεται με αποφύσεις ή συμπαγείς πλαστικές ταινίες.

Αυτές οι διαφοροποιήσεις δεν είναι αναγνωρίσιμες στο υλικό του οικοπέδου Μινασιάν. Ωστόσο, τα διαθέσιμα στοιχεία φανερώνουν την ύπαρξη δύο βασικών τύπων, α και β. Ο τύπος α συγκροτείται από συνεχείς ωοειδείς εμπιέσεις των οποίων τα άκρα συνδέονται, όπως χαρακτηριστικά φαίνεται στο Δ18/59/3 (Σχ.31) Οι εμπιέσεις στα πρωιμότερα στάδια είναι πιο μεγάλες σε ύψος, ενώ στα πιο ώριμα στάδια είναι μικρότερες σε ύψος και πιο έντονα μακρόστενες. Στα πρωιμότερα στάδια παρατηρείται μία προτίμηση στις μεγαλύτερες εμπιέσεις, ενώ στα πιο ώριμα στις μικρότερες. Αντίστοιχοι είναι ο τύπος c της Λέρνας και της Τίρυνθας, ο τύπος C της Τσουνγκιζας και εν μέρει ο τύπος B3.

Ο τύπος β του οικοπέδου Μινασιάν συγκροτείται από ωοειδείς εμπιέσεις, οι οποίες δεν εφάπτονται απευθείας μεταξύ τους, αλλά συνδέονται με ενδιάμεσες λεπτές ταινίες, όπως ισχύει για το Δ18/22/14 (Σχ.29). Πλησιέστερες μορφολογικά είναι κάποιες από τις εκδοχές του τύπου c της Λέρνας. Στην περίπτωση του τύπου β, όπως,

⁸¹⁶ Wiencke 2000, 619-625.

⁸¹⁷ Pullen 2011, 169-171, fig.4.15-4.16.

⁸¹⁸ βλ. τύπους Pullen: A-C-A και C-A-C.

στην περίπτωση του τύπου α, στα πιο ώριμα στάδια υπάρχει προτίμηση στα πιο έντονα μακρόστενα μοτίβα.

Οι τύποι α και β του Αιγίου είναι αντίστοιχοι γενικώς του τύπου c της Λέρνας και της Τίρυνθας, ενδεχομένως του τύπου b2 της Λέρνας, καθώς και του τύπου C της Τσουνγκιζας. Η παραλληλία με τον τύπο B3 της Τσουνγκιζας δεν αποκλείεται, ωστόσο, αυτοί οι τύποι δεν διακρίνονται εύκολα μεταξύ τους και σε όλες τις περιπτώσεις⁸¹⁹. Οι ομοιότητες με τους τύπους των άλλων θέσεων είναι σχετικές και είναι εμφανής ο τοπικός χαρακτήρας αυτού του τύπου διακόσμησης.

Όπτηση

Η όπτηση συνήθως δεν είναι ομοιογενής και αυτό φαίνεται από την ανομοιογένεια στο χρώμα της επιφάνειας με την διαμόρφωση νεφών, στο ανομοιογενές χρώμα της κεραμικής ύλης και στην ανομοιογένεια που χαρακτηρίζει την διαμόρφωση του πυρήνα, όπως αυτή φαίνεται πιο αντιπροσωπευτικά στα: Δ18/59/3, Δ18/67/11, Δ18/67/12, Δ18/10/18 καθώς και σε άλλα.

Ο γκρίζος πυρήνας, η ανομοιογένεια στο χρώμα της επιφάνειας και ο σχηματισμός ακανόνιστων τομών, υποδεικνύουν όπτηση σε χαμηλές θερμοκρασίες. Σχετικά με την όπτηση των χονδροειδών αγγείων, και ιδιαίτερα των πύθων, έχουν υποστηριχθεί διάφορες απόψεις και διακρίνονται διαφορετικές τεχνικές. Το πιο πιθανόν είναι αυτού του τύπου τα αγγεία να ψήνονταν σε λάκκους είτε ανοιχτούς είτε κλειστούς⁸²⁰. Για κάποιες περιπτώσεις πύθων έχει υποστηριχθεί η πλήρωση του εσωτερικού τους με καύσιμη ύλη για την αποτελεσματικότερη όπτηση τους⁸²¹. Με βάση τα παράλληλα από τον Αιγαιακό χώρο και την Κύπρο, οι συνήθειες θερμοκρασίες γι' αυτά τα αγγεία κυμαίνονται στους 700°-850° C⁸²². Ωστόσο, αυτού του τύπου τα αγγεία μπορούσαν να ψηθούν και σε θερμοκρασίες που δεν υπερέβαιναν τους 650°C, όπως φαίνεται σε εθνογραφικό παράλληλο από την Νιγηρία⁸²³. Η ανομοιογένεια που διακρίνει το χρώμα της επιφάνειας και της κεραμικής ύλης υποδεικνύουν ότι οι συνθήκες όπτησης είναι στην πλειονότητα των περιπτώσεων μικτές και, κατά πάσα πιθανότητα, το περιβάλλον όπτησης ήταν μη ελεγχόμενο.

⁸¹⁹ Pullen 2011, 170.

⁸²⁰ Giannopoulou 2010, 75.

⁸²¹ Wienecke 1970, 103.

⁸²² Giannopoulou 2010, 75.

⁸²³ Giannopoulou 2010, 75.

Σχηματολόγιο

Τα σχήματα που απαντούν αυτόν τον ρυθμό είναι ο αμφορέας, η εστία, η λεκανίδα και η λοπάδα, ο πίθος, το πλάθανο, το πύραυνο/ κρατευτής, το ταψί, καθώς και ένα πιθανό όστρακο κύμβης (Γράφημα 15). Στα δυσδιάγνωστα όστρακα παρατίθενται περιπτώσεις, των οποίων η σύνδεση με συγκεκριμένο σχήμα δεν είναι βέβαιη. Οι μεμονωμένες λαβές αναλύονται ως αυτόνομες ομάδες, τακτική που ακολουθείται και στους άλλους κεραμικούς ρυθμούς. Κατ' εξαίρεση σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό οι βάσεις δεν αναλύονται ως αυτόνομη ομάδα, καθώς η σύνδεση τους με το σχήμα της λοπάδας είναι σχεδόν βέβαιη. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό δεν υπάρχουν λεκανίδες, με μόνο μία εξαίρεση. Αυτό ισχύει και για τις περιπτώσεις βάσεων και λαβών που συνδέονται με πίθους. Ούτε σε αυτή την περίπτωση υφίσταται λόγος διαχωρισμού, αφού η μορφολογία και το μέγεθος των οστράκων καθιστά σαφή την σύνδεση με το σχήμα.

Τα βασικότερο σχήμα είναι η λοπάδα. Εξαιτίας και πάλι της αποσπασματικότητας του υλικού, δεν είναι εύκολο πάντα να διακρίνουμε τα όστρακα που σχετίζονται με το κάθε σχήμα, καθώς είναι παρόμοια. Και τα δύο σχήματα είναι ανοιχτά και συνήθως φέρουν δακτυλιόσχημη βάση, ενώ το χείλος είναι παρόμοιο. Οι λεκανίδες συνήθως φέρουν λαβές, κατά κύριο λόγο οριζόντιες, έχουν μεγαλύτερη διάμετρο χείλους, μεγαλύτερο πάχος τοιχωμάτων και το χείλος τους δεν συγκλίνει έντονα ή και καθόλου.

5.11.2 Ανάλυση ανά σχήμα

Αμφορείς

Τα μόνα όστρακα στον συγκεκριμένο κεραμικό ρυθμό που σχετίζονται με αμφορείς είναι τα **Δ18/28/12**, **Δ18/60/79**. Πρόκειται για λαιμούς αμφορέων που κατατάσσονται στον τύπο 6 της Λέρνας⁸²⁴. Αντίστοιχου τύπου αμφορείς απαντούν και στον κεραμικό ρυθμό Εντρ/Σφ1 και Εντρ/Σφ2.

Λεκανίδες

⁸²⁴ Wiencke 2000, 564 fig.II.86.

Όσον αφορά τα βασικά χαρακτηριστικά του σχήματος, εκτενής αναφορά γίνεται στο πλαίσιο ανάλυσης του κεραμικού ρυθμού Εντρ/Σφ.

Το μόνο επιβεβαιωμένο όστρακο λεκανίδας εντός αυτού του κεραμικού ρυθμού είναι το A18/33/6 (Σχ.26), το οποίο ανήκει και από άποψη κλίσης αλλά και από άποψη διακόσμησης στις λεκανίδες του μεγάλου τύπου (α). Στην συγκεκριμένη περίπτωση σώζεται ταινία εξωτερικά στο χείλος, ενώ εσωτερικά διακρίνονται κατακόρυφες ως προς το χείλος μικρές ταινίες, που φαίνεται ότι το περιέτρεχαν συνολικά. Η διακόσμηση μόνο στο ύψος του χείλους στην περίπτωση της Λέρνας υποδεικνύει χρονολόγηση από την ύστερη φάση ΙΙΒ και έπειτα και, ιδιαίτερα, κατά την φάση ΙΙΙC⁸²⁵, όπως παρατηρούμε στις λεκανίδες τύπου 5. Αντίστοιχος τύπος στην Τσουνγκιζα είναι ο 10, όπου σπάνια παρατηρείται διακόσμηση στο εσωτερικό των αγγείων με ταινίες⁸²⁶. Από άποψη διαμόρφωσης του χείλους εντοπίζεται παράλληλο στην Εύτρηση στο επίπεδο VIII και από άποψη σχήματος στο Στρέφι⁸²⁷. Η επεξεργασία της επιφάνειας και η κεραμική ύλη δεν διαφοροποιείται από το σύνθετες για το συγκεκριμένο κεραμικό ρυθμό.

Πιθανό είναι το συγκεκριμένο όστρακο να προέρχεται από καρποδόχη. Το σχήμα της καρποδόχης στην Λέρνα είναι σχετικά σπάνιο και όστρακα του συγκεκριμένου σχήματος είναι πολύ πιθανόν να έχουν προσμετρηθεί ως λεκανίδες⁸²⁸. Στην συγκεκριμένη θέση το σχήμα έχει βρεθεί στις φάσεις της Λέρνας ΙΙΙC και ΙΙΙD. Το άνω μέρος του σχήματος της καρποδόχης δεν διαφέρει ουσιαστικά από το σχήμα της λεκανίδας. Στην συγκεκριμένη περίπτωση του οστράκου από το Αίγιο η κεραμική ύλη λειτουργεί υπέρ της κατάταξης του αγγείου στον τύπο της καρποδόχης, γεγονός που ενισχύεται και από την διάμετρο του χείλους, ωστόσο, το γεγονός ότι δεν υπάρχουν όστρακα, που να εντάσσονται με ασφάλεια στο συγκεκριμένο σχήμα εντός του υλικού του Αιγίου, παρά μόνον ελάχιστες εξαιρέσεις, καθιστά αρκετά αμφίβολη την κατάταξη στο συγκεκριμένο σχήμα. Με βάση την ανάλυση του σχήματος από τον Ζάχο⁸²⁹, οι καρποδόχοι δεν συνηθίζεται να έχουν επιφάνεια με γραπτή διακόσμηση ταινιών, χωρίς, ωστόσο, αυτό το στοιχείο να αποκλείει το ενδεχόμενο σύνδεσης του οστράκου με το συγκεκριμένο σχήμα. Ελάχιστα όστρακα αυτού του σχήματος

⁸²⁵Wiencke 2000, 544.

⁸²⁶Pullen 2011, 357-358.

⁸²⁷Koummouzelis 1980, fig.17.

⁸²⁸Wiencke 2000, 555.

⁸²⁹Zachos 2008, 70-71.

απαντούν και στον Πρωτοελλαδικό οικισμό της Κασσάνεβας⁸³⁰.

Λοπάδες

Στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία η λοπάδα αντιστοιχεί στον όρο «bowl», ενώ σε ορισμένες δημοσιεύσεις χρησιμοποιείται ο όρος «jar»⁸³¹. Στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής ο όρος λοπάδα χρησιμοποιείται με την έννοια που απαντά και στην δημοσίευση του Πάνορμου στην Νάξο⁸³². Πρόκειται για ανοιχτό σχήμα, μεσαίου ή μεγάλου μεγέθους που κατασκευάζεται κυρίως από χονδρόκοκκο πηλό. Ακέραιο παράδειγμα δεν σώζεται στο συγκεκριμένο υλικό, ωστόσο μπορεί να γίνει αναφορά στα γενικά χαρακτηριστικά του σχήματος, βάσει των σωζόμενων τμημάτων και λίγων περιπτώσεων, στις οποίες η διατομή σώζεται σε μεγαλύτερο βαθμό, λαμβάνοντας υπ' όψη και τα ακέραια παράλληλα άλλων θέσεων.

Πρόκειται για ωοειδές σχήμα. Τα τοιχώματα είναι συνήθως συγκλίνοντα πάνω από το ύψος της μεγίστης διαμέτρου. Αναλογικά, το ύψος είναι μεγαλύτερο από το πλάτος, στοιχείο που αποτελεί και την βασικά διαφορά από το σχήμα της λεκανίδας, η οποία είναι πιο ανοιχτή. Τα τοιχώματα δεν έχουν ομοιογενές πάχος. Το χείλος στο υλικό του οικοπέδου Μινασιάν είναι συχνά μη διακρινόμενο. Συνήθως σε αυτό το σχήμα δεν απαντούν λαβές, σε λίγες περιπτώσεις σώζονται μαστοειδείς αποφύσεις. Οι βάσεις μπορεί να είναι είτε δακτυλιόσχημες είτε επίπεδες. Το σχήμα στο οικόπεδο Μινασιάν αποτελεί στην Φάση I το 43% ενώ στην Φάση II το 58%.

Πέραν των πιο χαρακτηριστικών θέσεων του ηπειρωτικού χώρου, ο τύπος απαντά και σε θέσεις των Κυκλάδων, με χαρακτηριστικές περιπτώσεις τον Πάνορμο της Νάξου⁸³³ και την Αγία Ειρήνη Κέα⁸³⁴, στα πρωιμότερα ΠΕ II στάδια (I, II) και κατά την φάση III, η οποία είναι πλησιέστερη χρονολογικά με αυτήν του Αιγίου

Έχει παρατηρηθεί ότι στις πρωιμότερες φάσεις της ΠΕ II στην Λέρνα (Λέρνα IIIA και IIIB), η διάμετρος του χείλους είναι πιο μικρή, ενώ, στις πιο ώριμες φάσεις, κυμαίνεται κατά προσέγγιση στα 30 εκ⁸³⁵. Γενικότερα η διάμετρος του χείλους στην Λέρνα κυμαίνεται στα 21-33 εκ. Το ύψος στις χαμηλότερες λοπάδες φτάνει τα 17 εκ. ενώ στις μεγαλύτερες τα 29⁸³⁶. Στην περίπτωση της Τσουνγκίζας σημειώνεται ότι τα

⁸³⁰ De Feo and Granese et al. 2016, 254-255, fig.71.

⁸³¹ MacGillivray 1980, 30-35.

⁸³² Αγγελοπούλου 2014, 141.

⁸³³ Αγγελοπούλου 2014, 141.

⁸³⁴ Wilson 1999, 106.

⁸³⁵ Wiencke 2000, 548.

⁸³⁶ Wiencke 2000, 547.

πιο έντονα κυρτά τοιχώματα σχετίζονται με πιο πρόωμη χρονολόγηση⁸³⁷.

Οι μικρότερες διαφορές στην διαμόρφωση του χείλους δεν παίζουν κάποιον ιδιαίτερο ρόλο και, ίσως, να μην αποτελούν ουσιαστικό χρονολογικό στοιχείο.

Ως προς τα παραπάνω, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι ορισμένες περιπτώσεις οστράκων, που εντάσσονται εδώ ως λοπάδες, ενδέχεται να ανήκουν σε λεκανίδες. Τα δύο σχήματα δεν είναι πάντα ευδιάκριτα και το ανομοιόμορφο πλάσιμο, ειδικά στις περιπτώσεις των λοπάδων, προκαλεί, σε ορισμένες περιπτώσεις, σύγχυση όσον αφορά την κλίση των τοιχωμάτων, στοιχείο καθοριστικό για την ένταξη των οστράκων στο ένα ή στο άλλο σχήμα.

Η λοπάδα είναι αγγείο με πολλές χρήσεις. Πιο πιθανή είναι η χρήση του ως μαγειρικού αγγείου, ενώ συχνά θα χρησιμοποιούταν και για αποθήκευση προϊόντων.

Επεξεργασία Επιφάνειας/ Διακόσμηση

Οι λοπάδες φαίνεται ότι είχαν κατά κύριο λόγο σφουγγιχτές επιφάνειες, αρκετά συχνά όμως η επιφάνεια υφίστατο μία μορφή αρκετά επιμελούς έντριψης, που δίνει την εντύπωση μίας σχετικά στιλπνής επιφάνειας, η οποία, συνήθως, χαρακτηρίζεται από ίχνη. Στις περιπτώσεις Δ18/64/8, Δ18/57/25, Δ18/36/18, Δ18/36/16 και οι δύο επιφάνειες είναι έντριπτες. Στα Δ18/63/34, Δ18/29/8, Δ18/60/64, Δ18/9/2 και Δ18/74/12, μόνον η εξωτερική επιφάνεια είναι έντριπτη, ενώ η εσωτερική είναι σφουγγιχτή. Επιπλέον, είναι πολύ πιθανόν οι επιφάνειες των αγγείων να φέρουν το χαρακτηριστικό ανοιχτόχρωμο επίχρισμα-αλείφωμα, στο οποίο έχει γίνει ήδη αναφορά. Δεν είναι πάντα ορατό και ενδέχεται να προκύπτει με διάφορους τρόπους, όπως με την εξομάλυνση της επιφάνειας με κάποιο ύφασμα όσο είναι ακόμη νωπό το αγγείο ή με την εφαρμογή στην επιφάνεια διαλύματος πηλού από τον ίδιο πηλό, από τον οποίο κατασκευάστηκε το αγγείο. Τα ίχνη του εργαλείου εξομάλυνσης μαρτυρούν στις περισσότερες περιπτώσεις την εκτέλεση κυρίως οριζόντιων κινήσεων εκ μέρους του κεραμέα.

Χαρακτηριστικό της Φάσης II φαίνεται ότι είναι η χρήση αποφύσεων για διακοσμητικούς λόγους, σε περιπτώσεις που απουσιάζει η σχοινοειδής διακόσμηση, όπως φαίνεται στα Δ18/10/12, Δ18/20/15 και Δ18/73/6. Η χρήση σχοινοειδούς διακόσμησης, είναι αρκετά συνηθισμένη και στις δύο φάσεις, όχι όμως στα τελευταία στάδια της Φάσης II. Σχοινοειδή διακόσμηση φέρουν τα Δ18/20/11, Δ18/20/12,

⁸³⁷ Pullen 2011, 360.

Δ18/22/14, Δ18/22/15, Δ18/22/17, Δ18/26/17, Δ18/28/8, Δ18/29/10, Δ18/35/22, Δ18/35/27, Δ18/35/29, Δ18/35/31 (Εικ.56), Δ18/35/33, Δ18/36/14, Δ18/36/15, Δ18/36/17, Δ18/36/18, Δ18/67/9, Δ18/73/7.

Κατασκευαστικά στοιχεία

Το γεγονός ότι οι λοπάδες του Αιγίου είναι κατασκευασμένες από ημιχονδρόκοκκη-χονδρόκοκκη κεραμική ύλη είναι η βασική διαφορά με το υλικό άλλων θέσεων, όπου οι λοπάδες είναι από πιο λεπτόκοκκη κεραμική ύλη. Όσον αφορά την κατασκευή των λοπάδων και των λεκανίδων, η βασική τεχνική είναι αυτή των κουλούρων πηλού. Ίχνη σχετικά με την εφαρμογή της είναι εμφανή σε αρκετά όστρακα. Πολλά όστρακα είναι θραυσμένα στο άνω μέρος του αγγείου. Μάλιστα, σε περιπτώσεις συγκολλημένων αγγείων είναι αρκετά χαρακτηριστικό ότι οι θραύσεις είναι στο ίδιο ύψος. Στις τομές, σε πολλές περιπτώσεις, σώζονται λοξές διαμορφώσεις-σχισμοί, που υποδεικνύουν την κατασκευή των αγγείων με κουλούρες πηλού, ενώ ορισμένα ίχνη μαρτυρούν την χρήση της τεχνικής της άμεσης πίεσης-«beater and anvil», για την περαιτέρω επεξεργασία.

Τυπολογικές κατηγορίες (Σχ.26-30)

Οι λοπάδες του Αιγίου χωρίζονται σε δύο ευρύτερες κατηγορίες τις μεγάλες και τις μικρές. Στις μικρές εντάσσονται οι λοπάδες, των οποίων η διάμετρος του χείλους δεν ξεπερνά τα 26 εκ. και στις μεγάλες όσες έχουν διάμετρο χείλους που κυμαίνεται στα 27-41 εκ.

Στις μεγάλες λοπάδες (Σχ.26-28) ανήκουν τα **Δ18/9/2, Δ18/10/9 Δ18/10/12, Δ18/10/13, Δ18/12/9, Δ18/12/10, Δ18/12/11, Δ18/12/74, Δ18/14/31, Δ18/18/22, Δ18/20/11, Δ18/26/15, Δ18/26/19, Δ18/28/5 (Εικ.57), Δ18/28/6, Δ18/28/8, Δ18/28/9, Δ18/29/8, Δ18/29/10, Δ18/29/14, Δ18/35/31 (Εικ.56), Δ18/35/33, Δ18/36/14, Δ18/36/15, Δ18/38/29, Δ18/60/71, Δ18/61/43, Δ18/63/34, Δ18/73/7.** Στις μικρές λοπάδες (Σχ.28-30) ανήκουν τα **Δ18/3/27, Δ18/3/28, Δ18/10/19, Δ18/12/50, Δ18/14/33, Δ18/16/17, Δ18/16/18, Δ18/17/8, Δ18/17/9, Δ18/18/18, Δ18/18/20, Δ18/20/12, Δ18/20/15, Δ18/21/7, Δ18/22/14, Δ18/22/15, Δ18/22/17, Δ18/26/14, Δ18/26/15, Δ18/26/16, Δ18/28/10, Δ18/28/11, Δ18/30/10, Δ18/34/9, Δ18/35/21, Δ18/35/22, Δ18/35/23, Δ18/36/16, Δ18/36/18, Δ18/36/19, Δ18/44/42, Δ18/51/22, Δ18/52/9, Δ18/56/10, Δ18/57/25, Δ18/58/25, Δ18/60/64, Δ18/61/44, Δ18/64/8, Δ18/64/9, Δ18/65/1, Δ18/65/3, Δ18/65/5, Δ18/67/9, Δ18/69/4, Δ18/71/16, Δ18/73/6,**

Μεταξύ των μικρών λοπάδων, ένας σημαντικός αριθμός είναι πολύ πιθανό να σχετίζεται με τον τύπο «pedestaled bowl» της Λέρνας. Λαμβάνοντας υπ' όψη το πάχος των τοιχωμάτων, πιο πιθανό είναι να συνδέονται με αυτόν τον τύπο οι Δ18/3/27, Δ18/3/28, Δ18/14/33, Δ18/16/18, Δ18/17/8, Δ18/17/9, Δ18/18/20, Δ18/21/7, Δ18/26/15, Δ18/26/16, Δ18/36/19, Δ18/56/1, Δ18/65/5, Δ18/57/25, Δ18/58/25, Δ18/60/64, Δ18/61/44, Δ18/64/8, Δ18/69/4, Δ18/73/6. Στην Λέρνα ο τύπος της μικρής λοπάδας αντιστοιχεί στο «pedestaled bowl»⁸³⁸, τύπος με διάμετρο χείλους που κυμαίνεται στα 15-26 εκ. Επιπλέον, οι λοπάδες -»bowl»- της Λέρνας απαντούν πολλές φορές σε αντίστοιχο εύρος. Η διαφορά έγκειται στην διαμόρφωση υπερυψωμένης βάσης και στα τοιχώματα που είναι πιο λεπτά. Στην περίπτωση του οικοπέδου Μινασιάν, δεδομένης της αποσπασματικότητας, είναι λίγες οι περιπτώσεις που μπορεί να γίνει διαφοροποίηση μεταξύ λοπάδων με μικρή διάμετρο και λοπάδων με υπερυψωμένη βάση. Επιπλέον, ο τύπος που αποκαλείται «pedestaled bowl» στην Λέρνα, ενδέχεται, στην περίπτωση του Αιγίου, να φέρει κάποια από τα βασικά γνωρίσματα του τύπου, όπως το μικρό μέγεθος, η διαμόρφωση των τοιχωμάτων και το πάχος των τοιχωμάτων αλλά όχι την υπερυψωμένη βάση, καθώς είναι μικρός ο αριθμός αυτού του τύπου βάσεων στο παρόν υλικό. Γι αυτό το λόγο προτιμάται αυτός ο συμβατικός διαχωρισμός σε μικρές λοπάδες και στις κοινές μεγαλύτερες λοπάδες.

Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα του τύπου της μικρής λοπάδας στο Αίγιο είναι το Δ18/51/22, το οποίο σώζεται περίπου κατά τα 3/5 και αποτελεί το καλύτερα σωζόμενο μαγειρικό σκεύος του παρόντος υλικού. Φέρει χαρακτηριστικές διπλές μαστοειδείς αποφύσεις και τοιχώματα αμφίκυρτα. Η βάση είναι αρκετά ψηλή, στοιχείο, που, σε συνδυασμό με το μέγεθος, κατατάσσει το αγγείο πλησιέστερα στον τύπο «pedestaled bowl» της Λέρνας⁸³⁹, με πιο χαρακτηριστικό παράλληλο από την Λέρνα στην πρώιμη φάση III C⁸⁴⁰ και άλλο ένα από την φάση III D. Η διάμετρος του φτάνει τα 16 εκ. με την αναλογία ύψους διαμέτρου χείλους περίπου στα 2/1.5. Εξίσου χαρακτηριστικό είναι και το σχεδόν ακέραιο Δ18/10/19 με την υπερυψωμένη ελαφρώς κοίλη βάση, που ανήκει, επίσης, σε αυτόν τον τύπο.

Αντίστοιχες περιπτώσεις υπάρχουν στην Τσουνγκιζά⁸⁴¹. Η Wienecke θεωρεί ότι, βάσει των ομοιοτήτων με κυκλαδικά αγγεία και λαμβάνοντας υπ' όψη ότι αντίστοιχοι τύποι υπάρχουν στην Κέα, τα αγγεία αυτά σχετίζονται με συγκεκριμένο εργαστήριο

⁸³⁸ Wienecke 2000, 550-552.

⁸³⁹ Wienecke 2000, 550-552, fig. II.80.

⁸⁴⁰ Wienecke 2000, 421, fig. II.38. P688, 476 fig. II.62. P1033.

⁸⁴¹ Pullen 2011, 385, fig. 5.79.398, Pullen 2011, 420, fig. 5.108.558.

και αποτελεί ιδιαιτερότητα η ύπαρξή τους στην Λέρνα.

Ο τύπος αυτός χρονολογείται κυρίως στην φάση III C της Λέρνας, αλλά εξακολουθεί να υφίσταται και στην φάση III D⁸⁴². Στην περίπτωση του Αιγίου χρονολογείται και στις δύο φάσεις. Εκτός της Λέρνας αυτός ο τύπος απαντά και σε άλλους οικισμούς, κυρίως της Πελοποννήσου, όπως στην Κόρινθο⁸⁴³. Λιγότερο συχνά απαντά σε θέσεις της κεντρικής Ελλάδας, όπως στην περίπτωση της Εύτρησης⁸⁴⁴. Επίσης, εκτός ηπειρωτικού χώρου, αντίστοιχοι τύποι απαντούν στην Κύνθο⁸⁴⁵, τον Πάνορμο Νάξου⁸⁴⁶ την Αγία Ειρήνη⁸⁴⁷, καθώς και σε πλήθος άλλων θέσεων.

Λοπάδες με τοιχώματα που συγκλίνουν έντονα είναι οι Δ18/36/19, Δ18/71/6, Δ18/65/1, Δ18/3/27. Σε αυτές τις λοπάδες δεν προσμετρούνται όσες σχετίζονται με τον χαμηλότερο τύπο «predetalled bowl», γιατί, στην περίπτωσή του, τα τοιχώματα χαρακτηρίζονται από πιο έντονη καμπυλότητα σε σχέση με τις υπόλοιπες λοπάδες. Οι λοπάδες με έντονη κλίση είναι πολύ λίγες, στοιχείο που συμβαδίζει με την ώριμη χρονολόγηση του αρχαιολογικού υλικού του οικοπέδου Μινασιάν.

Τα χείλη των λοπάδων διαμορφώνονται με ποικίλους τρόπους. Με διατομή T διαμορφώνονται τα Δ18/12/74, Δ18/36/19, Δ18/38/29, Δ18/52/9, Δ18/61/43, Δ18/63/34, Δ18/64/9. Χαρακτηριστικά παράλληλα αυτού του τύπου χείλους σε ανοιχτά σκεύη απαντούν στην πλειονότητα των σύγχρονων θέσεων. Ενδεικτικά αναφέρονται παράλληλα από την Τίρυνθα⁸⁴⁸, ήδη από τα πρωιμότερα ΠΕ II στάδια⁸⁴⁹ αλλά και στην ώριμη ΠΕ II⁸⁵⁰. Στο Στρέφι Ηλείας⁸⁵¹, με σκοτεινόχρωμο επίχρισμα, στην φάση 6⁸⁵² και 7⁸⁵³ στα Πευκάκια. Παράλληλο σε αντίστοιχη κεραμική κατηγορία απαντά στην Αγία Ειρήνη στην φάση III⁸⁵⁴ σε αγγείο, όμως, μεγαλύτερης διαμέτρου. Κάποια από τα πιο χαρακτηριστικά παράλληλα στην Λέρνα χρονολογούνται στην φάση III C και III D⁸⁵⁵, υποδεικνύοντας ότι το συγκεκριμένο

⁸⁴² Wienske 2000, 445, fig. II.50. P834.

⁸⁴³ Weinberg 1948, 203-204, pl. LXXI.A8.

⁸⁴⁴ Goldman 1931, fig. 131.1, 2.

⁸⁴⁵ MacGillivray 1980, 34, fig. 11. P188, P235.

⁸⁴⁶ Αγγελακοπούλου 2014, 141-146.

⁸⁴⁷ Wilson 1999, 105, III-78, PL.24, 75.

⁸⁴⁸ Müller 1938, 32-33, abb. 26 1-6, 8-9.

⁸⁴⁹ Weisshaar 1983, abb. 3.2., 6, 8.

⁸⁵⁰ Weisshaar 1983, Abb. 16, 1-1, 4.

⁸⁵¹ Koumouzelis 1980, 96, fig. 14.

⁸⁵² Christmann 1996, taf. 50.1-7.

⁸⁵³ Christmann 1996, taf. 87.2-5, taf. 91.2.

⁸⁵⁴ Wilson 1999, 108, III-113.

⁸⁵⁵ Wienske 2000, 414, 416, fig. II.36.P647, fig. II.36.P657, fig. II.36.P658.

σχήμα σχετίζεται κυρίως με τον τύπο «ring based bowls» της αγγλικής βιβλιογραφίας. Πρέπει να επισημανθεί ότι ο τύπος απαντά και στις πρώιμες φάσεις της Λέρνας III, αλλά φαίνεται ότι από την φάση III C και έπειτα είναι πιο χαρακτηριστικός. Αντίστοιχοι τύποι στην κατηγοριοποίηση των Fossey & Mogelonsky μπορεί να θεωρηθούν οι τύποι II.5, III.7, VI.5⁸⁵⁶. Στο οικόπεδο Μινασιάν το χείλος αυτό είναι κυρίως χαρακτηριστικό της Φάσης I.

Πιο συχνά το χείλος είναι τετράγωνης διατομής και, συγκεκριμένα, στα Δ18/14/33, Δ18/17/9, Δ18/18/22, Δ18/20/11, Δ18/22/14, Δ18/22/15, Δ18/22/17, Δ18/26/19, Δ18/28/5, Δ18/29/10, Δ18/35/21, Δ18/35/22, Δ18/35/31, Δ18/36/15, Δ18/36/18, Δ18/44/42, Δ18/64/8, Δ18/69/4, Δ18/71/16, Δ18/73/7. Αντίστοιχος μπορεί να θεωρηθεί ο τύπος V.3 των Fossey & Mogelonsky⁸⁵⁷. Κυκλικής διατομής είναι στα Δ18/3/27, Δ18/3/28, Δ18/10/12, Δ18/18/18, Δ18/28/8, Δ18/28/11, Δ18/35/33, Δ18/61/44, Δ18/65/5. Το χείλος είναι τονισμένο εξωτερικά στα Δ18/12/9, Δ18/16/17, Δ18/17/8, Δ18/20/12, Δ18/56/10.

Σε κάποιες περιπτώσεις το χείλος τονίζεται περισσότερο διαμορφώνοντας Γ, όπως φαίνεται στα Δ18/10/9, Δ18/14/31 και Δ18/28/10. Σε λίγες περιπτώσεις το χείλος σχηματίζει πιο οξεία απόληξη και χαρακτηρίζεται τριγωνικής διατομής όπως στα Δ18/18/20, Δ18/67/9 και Δ18/73/6. Ενώ σε άλλες περιπτώσεις η διαμόρφωση του χείλους είναι ακανόνιστη ή πιο ιδιαίτερη. Ο παραπάνω διαχωρισμός δεν φαίνεται να παρουσιάζει κάποιο χρονολογικό συσχετισμό.

Σχετικά με τις λαβές, αυτός ο τύπος αγγείου στην ΠΕ II δεν συνηθίζεται να φέρει λαβές. Ωστόσο, σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες σώζονται λαβές. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις που συνοδεύονται από λαβές είναι τα όστρακα Δ18/65/1, Δ18/3/27 και Δ18/3/28. Οι λαβές είναι κατακόρυφες και όχι ιδιαίτερα πλατιές. Η χρήση λαβών ενδέχεται να αποτελεί στοιχείο της ύστατης ΠΕ II στο Αίγιο, καθώς, τα συγκεκριμένα όστρακα, αν και προέρχονται από μη ασφαλές ανασκαφικό περιβάλλον, συσχετίζονται με τα ύστερα στάδια του οικισμού. Ο ίδιος τύπος λαβής σε μικρές λοπάδες αλλά και σε μία μεγάλη απαντά στο Ρουφ⁸⁵⁸, όπου συνδέονται, κυρίως, με την Γ' οικοδομή φάση στην συγκεκριμένη θέση, στοιχείο που συμφωνεί σε ένα βαθμό και με τα παραδείγματα από το οικόπεδο Μινασιάν, τα οποία, αν και προέρχονται από ανασκαφικές ομάδες προβληματικού context, συνδέονται με

⁸⁵⁶ Fossey and Mogelonsky 1983, fig.2.

⁸⁵⁷ Fossey and Mogelonsky 1983, fig.2.

⁸⁵⁸ Πετριτάκη 1980, 170, σχ.50-52.

τα τελικά στάδια του οικισμού. Λαβές σε λοπάδες της πρωιμότερης ΠΕ II υπάρχουν στην Τσουνγκιζα⁸⁵⁹. Ωστόσο, το πάχος της λαβής σε αυτές τις περιπτώσεις είναι εμφανώς μεγαλύτερο. Αντίστοιχη είναι η περίπτωση της λοπάδας Δ18/56/8 (), η οποία δεν εντάσσεται σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό.

Ως προς τις βάσεις διευκρινίζεται ότι, γενικότερα, οι δακτυλιόσχημες συνδέονται είτε με λοπάδες είτε με λεκανίδες. Ωστόσο, σε αυτό τον κεραμικό ρυθμό υπάρχει μόλις ένα όστρακο που μπορεί να συσχετιστεί με λεκανίδα. Συνεπώς, η συντριπτική πλειονότητα αυτού του τύπου των βάσεων προέρχεται από λοπάδες. Οι δακτυλιόσχημες βάσεις των πίθων είναι σαφώς μεγαλύτερες, γι' αυτό τον λόγο εντάσσονται στην ανάλυση του σχήματος του πίθου.

Στις δακτυλιόσχημες βάσεις (Σχ.30) εντάσσονται τα Δ18/1/14, Δ18/12/12, Δ18/18/21, Δ18/22/16, Δ18/30/11, Δ18/35/32, Δ18/38/31, Δ18/38/32, Δ18/47/2, Δ18/56/16, Δ18/57/26, Δ18/57/27, Δ18/60/67, Δ18/60/68, Δ18/60/69, Δ18/60/70, Δ18/60/80, Δ18/61/45. Συνυπολογίζοντας και τα υπόλοιπα στοιχεία του κεραμικού ρυθμού, φαίνεται ότι οι βάσεις ανήκουν κατά κύριο λόγο σε λοπάδες. Είναι αντίστοιχες των τύπων III.2, III.3, IV.2 και IV.3⁸⁶⁰. Η μεγάλη συχνότητα δακτυλιόσχημων βάσεων, που σχετίζονται με το συγκεκριμένο σχήμα, υποδεικνύει σε έναν βαθμό, ότι πρόκειται για όστρακα της ώριμης ΠΕ II περιόδου. Αυτό το χρονολογικό στοιχείο είναι πιο ευδιάκριτο στην Λέρνα, όπου οι λοπάδες με δακτυλιόσχημη βάση αποτελούν διαφορετικό τύπο, χαρακτηριστικό των πιο ώριμων ΠΕ II φάσεων⁸⁶¹. Στο Αίγιο οι περισσότερες από τις προαναφερθείσες δακτυλιόσχημες βάσεις χρονολογούνται στην Φάση I.

Οι δακτυλιόσχημες βάσεις εδώ, καθώς και στους άλλους κεραμικούς ρυθμούς, πλάθονται σε διαφορετικό στάδιο από το υπόλοιπο σώμα, όπως φαίνεται από τα μακροσκοπικά ίχνη. Ωστόσο, σε όλες τις περιπτώσεις, δεν είναι δυνατό να διακριθεί με ασφάλεια, αν οι βάσεις είναι κατασκευασμένες από δύο μέρη, τον δακτύλιο και τον πυθμένα ή από τρία μέρη, τον δακτύλιο, το εσωτερικό τμήμα του πυθμένα και το εξωτερικό.

Οι βάσεις Δ18/31/8, Δ18/35/24, Δ18/35/25, Δ18/35/26, Δ18/70/25 είναι επίπεδες δισκοειδείς, από τις λίγες που σώζονται στο υλικό του Αιγίου.

⁸⁵⁹ Pullen 2011, 405-406, fig.5.96.492.

⁸⁶⁰ Fossey and Mogelonsky 1983, fig.5.

⁸⁶¹ Wiencke 2000, 548.

Σε μικρή λοπάδα με πόδι του τύπου «pedestalled bowl» της Λέρνας⁸⁶², ενδεχομένως να ανήκουν οι υπερυψωμένες βάσεις Δ18/51/20 και Δ18/60/63 που ταυτίζεται με τον τύπο V.3⁸⁶³ των Fossey & Mogelonsky και αντιστοιχεί στον τύπο k⁸⁶⁴ της Λέρνας.

Πίθοι

Οι πίθοι αποτελούν το δεύτερο πιο δημοφιλές σχήμα σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό. Στην Φάση I αποτελούν το 14% ενώ στην Φάση II το 17%.

Τα γενικά μορφολογικά χαρακτηριστικά του σχήματος στο Αίγιο δεν έρχονται σε αντίθεση με αυτά των άλλων βασικών θέσεων της Πελοποννήσου. Στην Λέρνα έχουν διακριθεί δύο βασικοί τύποι πίθων⁸⁶⁵, ο χαμηλός-»bowl rithos»-με διάμετρο χείλους 35-70 εκ., ο οποίος είναι παρόμοιος με μεγάλη λοπάδα, και ο ψηλότερος που διαμορφώνει λαϊμό-»necked type»-με διάμετρο χείλους 25-65 εκ. Στην Τσουνγκιζά⁸⁶⁶ παρατηρείται διαφοροποίηση στο εύρος της διαμέτρου του χείλους, με τον πρώτο τύπο να κυμαίνεται στα 25-64 εκ. και τον δεύτερο στα 41-47 εκ. Το ύψος τους μπορεί να φτάνει το 1.75 μ. με μέγιστη διάμετρο κοιλίας στα 1.15 μ.

Το πάχος του τοιχώματος των πίθων, συγκρινόμενο με αυτό των άλλων σχημάτων, είναι σαφώς μεγαλύτερο, υπερβαίνοντας συνήθως το 1 εκ. Στις περισσότερες περιπτώσεις διακρίνονται, πλην των υπόλοιπων εγκλεισμάτων που αναφέρονται στην μακροσκοπική ανάλυση της κεραμικής ύλης, αρκετά οργανικά εγκλείσματα. Στις περισσότερες ΠΕ θέσεις έχουν βρεθεί αγγεία αυτού του τύπου, αντιπροσωπεύοντας υψηλό ποσοστό επί του συνόλου της κεραμικής.

Πρέπει να επισημανθεί ότι, τουλάχιστον στην περίπτωση του Αιγίου, η βασική διαφορά των λοπάδων από τους πίθους τύπου «bowl» της Λέρνας, σχετίζεται σε ένα βαθμό με το μέγεθος και το σχήμα. Οι χαμηλοί πίθοι έχουν την αναλογία διαστάσεων των λεκανίδων, αλλά πολλά μορφολογικά τους στοιχεία, όπως η δακτυλιόσχημη βάση το χείλος αλλά και σε μεγάλο βαθμό τα τοιχώματα, διαμορφώνονται με αντίστοιχο τρόπο. Εντούτοις είναι πολύ πιθανό, δεδομένων των προβλημάτων που χαρακτηρίζει την κεραμική του οικοπέδου Μινασιάν, πολλά όστρακα να μην μπορούν να αποδοθούν με ασφάλεια στον έναν ή στον άλλο τύπο. Τα όστρακα με διάμετρο

⁸⁶² Wienske 2000, 550-552.

⁸⁶³ Fossey and Mogelonsky 1983, fig. 5.

⁸⁶⁴ Wienske 2000, fig. II.78.

⁸⁶⁵ Wienske 2000, 578-581.

⁸⁶⁶ Pullen 2011, 367.

χειλούς άνω των 40 εκ. και πάχος τοιχωμάτων που ξεπερνά το 1 εκ. εντάσσονται στον τύπο του πίθου.

Επεξεργασία Επιφάνειας/ Διακόσμηση

Σχετικά με την επεξεργασία της επιφάνειας, η μοναδική περίπτωση που φέρει εξωτερικά επίχρισμα, το οποίο φαίνεται ότι δεν αποτελεί αλείφωμα («self slip»), είναι η δακτυλιόσχημη βάση Δ18/67/10. Η ύπαρξη επιχρίσματος είναι ιδιαίτερα συνηθισμένη σε πίθους στην Λέρνα, κυρίως στον τύπο με τον λαιμό. Στις περιπτώσεις του Αιγίου φαίνεται ότι η επιφάνεια των πίθων υφίστατο μία απλή εξομάλυνση, με την εξαίρεση του Δ18/70/32 που φέρει επίχρισμα.

Η αποσπασματικότητα των δεδομένων δεν επιτρέπει περαιτέρω παρατηρήσεις ως προς το τεχνικό τμήμα, που αφορά την εξομάλυνση της επιφάνειας.

Πολύ χαρακτηριστικό στοιχείο των πίθων είναι τα σχοινοειδή κοσμήματα. Αυτά μπορεί να απαντούν στο ύψος του χειλούς, όπως στο Δ18/60/84, στο σώμα, με χαρακτηριστικές περιπτώσεις τα Δ18/59/5 και Δ18/38/41 και στην γένεση του στομίου, όπως στα Δ18/59/3 και Δ18/57/41. Το Δ18/60/74 τοποθετείται μεταξύ της κατηγορίας Β3 και Ε της Τσουνγκιζας⁸⁶⁷. Είναι σαφές ότι τα σχοινοειδή κοσμήματα μπορεί να είναι περισσότερα του ενός σε κάθε αγγείο, όπως παρατηρούμε στο όστρακο πίθου Δ18/38/41. Στην περίπτωση του Αιγίου τα σχοινοειδή κοσμήματα κατατάσσονται, κυρίως, στον τύπο C, C-A-C, A-C-A της Τσουνγκιζας⁸⁶⁸ και C της Τίρυνθας και της Λέρνας⁸⁶⁹. Όπως και στις λοπάδες, παρατηρείται και εδώ ότι τα σχοινοειδή κοσμήματα προτιμούνται στην Φάση Ι του Αιγίου, εξακολουθούν να παράγονται στην Φάση ΙΙ, ίσως με κάποια μείωση, και σχεδόν εκλείπουν στα τελευταία στάδια της Φάσης ΙΙ.

Κατασκευαστικά στοιχεία

Όσον αφορά το τεχνικό τμήμα να σημειώσουμε την ύπαρξη της βάσης Δ18/73/8 (Εικ.59) με αποτύπωμα ψάθας. Όπως και σε αντίστοιχες περιπτώσεις άλλων θέσεων, φαίνεται ότι για την κατασκευή του αγγείου είχε χρησιμοποιηθεί ως υποστήριγμα ψάθα ή καλάθι. Επίσης, τα όστρακα Δ18/60/84 (Εικ.58), Δ18/59/5, όπως και το Δ18/12/7, τα οποία φέρουν ίχνη υπερόπτησης, ενδεχομένως παραπέμπουν στην

⁸⁶⁷ Για τα σχοινοειδή βλ. γενικά: Pullen 2011, 169-171, fig.4.15-4.16.

⁸⁶⁸ Pullen 2011, 4.16.

⁸⁶⁹ Wiencke 2000, fig.II.102.

υπαρξη κάποιου τοπικού εργαστηρίου-τόπου παραγωγής αγγείων.

Σε όστρακα που προέρχονται από το ύψος του χείλους σώζονται στις τομές λοξές διαμορφώσεις υπό την μορφή σχισμών, οι οποίες είναι ενδεικτικές της κατασκευής με κουλούρες. Σε έναν αριθμό διακρίνονται και διαμορφώσεις-ρωγμές παράλληλες προς τα τοιχώματα, που σχετίζονται με την τεχνική της άμεσης πίεσης. Με την συνέχεια της έρευνας κρίνεται απαραίτητο να διευκρινιστούν οι λεπτομέρειες ως προς την κατασκευή των πύθων, καθώς και το ενδεχόμενο να υπάρχει ένας συνδυασμός κατασκευής με κουλούρες και κρούσεις.

Σε κάποια αδιάγνωστα όστρακα της ανασκαφικής ομάδας 67 (ΟΜ 67), που προέρχονται από πύθους συμπεριλαμβανομένου του Δ18/68/10, είναι εμφανής η χρήση της τεχνικής των κουλούρων, που διαμορφώνονται με την τραβηχτή τεχνική, όπως φανερώνουν οι κατακόρυφες και λοξές διαμορφώσεις, κυρίως στην εξωτερική επιφάνεια. Τα τοιχώματα διαμορφώνονται περαιτέρω με την τεχνική της άμεσης πίεσης «Beater and Anvil», όπως φανερώνουν τα εγκλείσματα με αστερόσχημο «κρακελάρισμα», η σχετική ομοιογένεια στο πάχος και κάποιες ακανόνιστες κοιλότητες και κυρτώσεις, κυρίως στην εξωτερική επιφάνεια του αγγείου. Το γεγονός ότι οι εσωτερικές επιφάνειες διακρίνονται από ομοιογένεια, κάνει αρκετά πιθανό το ενδεχόμενο είτε η επεξεργασία να γινόταν πάνω σε κάποιο τύπου μήτρα ή να εκτελούνταν μόνο από την εξωτερική επιφάνεια. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι σε αυτή την τεχνική δεν συνηθίζεται να είναι ορατά τα εγκλείσματα στην εξωτερική επιφάνεια. Στα συγκεκριμένα παραδείγματα είναι ορατά, ενδεχομένως λόγω της περαιτέρω επεξεργασίας της επιφάνειας.

Τυπολογικές κατηγορίες (Σχ.30-31)

Οι πύθοι στην περίπτωση του Αγίου σώζονται πολύ αποσπασματικά, με αποτέλεσμα σε κάποιες περιπτώσεις η ταξινόμηση τους να είναι αρκετά προβληματική.

Με τον χαμηλό τύπο πύθου-»bowl type» της Λέρνας⁸⁷⁰ και της Τσουνγκιζας⁸⁷¹ συντάσσονται τα Δ18/10/11, Δ18/56/11 (Σχ.30), Δ18/57/42, Δ18/60/84 (Εικ.58) και Δ18/70/23. Το χείλος των πύθων είναι είτε διατομής T είτε Γ, τονισμένο εξωτερικά. Η διάμετρος του χείλους υπερβαίνει τα 40 εκ. Χαρακτηριστικά παράλληλα του τύπου απαντούν, εκτός όσων αναφέρθηκαν, σε πολλές άλλες θέσεις της περιόδου.

⁸⁷⁰ Wiencke 2000, 579, fig.II.50.

⁸⁷¹ Pullen 2011, 367-369, fig.5.74.form.20.

Ενδεικτικά αναφέρονται παράλληλα στην Τίρυνθα στις φάσεις 7a και 7b⁸⁷² και στην φάση III της Αγίας Ειρήνης⁸⁷³. Στο οικόπεδο Μινασιάν η συντριπτική πλειονότητα χρονολογείται στην Φάση I.

Με τον ψηλό τύπο πίθου⁸⁷⁴ (Σχ.30-31) σχετίζονται τα [Δ18/30/12](#), [Δ18/36/21](#), [Δ18/51/17](#), [Δ18/57/41](#) και [Δ18/59/3](#). Η διάμετρος του χείλους κυμαίνεται στα 41-45 εκ., στο φάσμα που απαντά και στις υπόλοιπες θέσεις. Στις περισσότερες από τις προαναφερθείσες περιπτώσεις, στο ύψος της γένεσης του λαιμού σώζεται σχοινοειδής διακόσμηση. Παράλληλα του τύπου, πέραν της Λέρνας και της Τσουνγκιζας, απαντούν και σε άλλες θέσεις με πιο χαρακτηριστικά αυτά από την Αγία Ειρήνη II, III⁸⁷⁵, το Στρέφι⁸⁷⁶, στην Κασσάνεβα⁸⁷⁷ και στην Τίρυνθα στο επίπεδο του «Übergangshorizont»⁸⁷⁸. Τα όστρακα σώματος [Δ18/26/20](#), [Δ18/59/5](#), [Δ18/67/11](#), [Δ18/67/12](#), [Δ18/68/10](#) είναι χαρακτηριστικά αυτού του τύπου και του μεγέθους στο οποίο απαντούσε. Σχετικά με την χρονολόγηση της συγκεκριμένης παραλλαγής, παρατηρείται ότι η συντριπτική πλειονότητα χρονολογείται στην Φάση I. Το γεγονός ότι οι πίθοι αυτού του τύπου χρονολογούνται, κυρίως, στην Φάση I, επιβεβαιώνεται και από το όστρακο [Δ18/22/18](#) (Σχ.34), το οποίο δεν εντάσσεται σε κάποιον κεραμικό ρυθμό. Το χείλος είναι διατομής T, φέρει μία κατακόρυφη πλατειά ταινιωτή λαβή από το χείλος στον ώμο και δύο ζώνες με σχοινοειδή διακόσμηση, μία στην γένεση του λαιμού οριζόντια και μία δεύτερη πιο χαμηλά λοξή. Ακριβές, σχεδόν, παράλληλο του συγκεκριμένου οστράκου έχει εντοπιστεί στον ΠΕ II οικισμό της Κασσάνεβας⁸⁷⁹.

Οι λαβές στους πίθους είναι συνήθως δύο ή περισσότερες. Στο Αίγιο χαρακτηριστικές είναι η [Δ18/17/14](#), οριζόντια τριγωνικής διατομής, και η [Δ18/12/6](#) (Σχ.31) ακανόνιστης ωοειδούς διατομής.

Σχετικά με κάποια επιμέρους μορφολογικά χαρακτηριστικά, στην γένεση του λαιμού αλλά και στο άνω μέρος του σώματος, όπου αυτό σώζεται διακρίνεται σχοινοειδής διακόσμηση τύπου C Λέρνας και B2-B3 σύμφωνα με την τυπολογία της Τσουνγκιζας. Τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι τα Δ18/57/41 και Δ18/59/3.

Στους πίθους, κυρίως του ψηλού τύπου, υπήρχαν και κομβία (Σχ.31). Μερικά

⁸⁷² Weisshaar 1983, 348 abb.17, abb.19.7.

⁸⁷³ Wilson 1999, 106, pl.24. III-81.

⁸⁷⁴ Wiencke 2000, 579-580, fig.II.90, Pullen 2011, 367, fig.5.74. form.20.

⁸⁷⁵ Wilson 1999, pl.9.II-208, pl.22.II.750°, pl.12.II-322, pl.28. III-152.

⁸⁷⁶ Koumouzelis 1980, fig.5.6-9.

⁸⁷⁷ De Feo and Granese et al. 2016, 256, fig.77.

⁸⁷⁸ Weisshaar 1983, abb.22.13, 15.

⁸⁷⁹ De Feo and Granese 2016, 256, fig.78.

χαρακτηριστικά είναι τα Δ18/12/8 και Δ18/59/4. Χαρακτηριστικό παράλληλο πίθου με κομβία είναι αυτό των Ζυγουριών⁸⁸⁰. Παράλληλα, πέρα από την γενική ομοιότητα με τους τύπους της Τσουνγκιζας, υπάρχουν στον Ορχομενό με τους τύπους που φέρουν λαιμό σχετικά χαμηλό⁸⁸¹.

Όσον αφορά την κατάταξη των βάσεων (Σχ.31), οι δακτυλιόσχημες σχετίζονται με τον χαμηλό τύπο πίθου, ενώ, όπως ήδη αναφέρθηκε και κατόπιν σύγκρισης με παράλληλα, ο ψηλός τύπος έχει είτε επίπεδη, ελαφρώς κυρτή βάση είτε οξυπύθμενη.

Η βάση Δ18/73/8 (Εικ.59) με αποτύπωμα ψάθας είναι αρκετά πιθανό να σχετίζεται με τον τύπο του πίθου με λαιμό. Αντίστοιχες βάσεις υπάρχουν στην Λέρνα από την φάση IIIA⁸⁸² στην μέση φάση IIIB⁸⁸³, ενώ από τον Ορχομενό σώζονται δύο βάσεις με αποτύπωμα ψάθας και παρόμοιου τύπου⁸⁸⁴. Αρκετές επίπεδες βάσεις με αποτύπωμα στον πυθμένα υπάρχουν και στο ΠΕ II επίπεδο στις Λιθαρές Βοιωτίας⁸⁸⁵. Η επίπεδη βάση Δ18/3/33 ανήκει στον τύπο του χαμηλού πίθου.

Συχνά οι βάσεις είναι δακτυλιόσχημες, χαμηλές με πιο παχύ δακτύλιο, στις περισσότερες περιπτώσεις σχετιζόμενες με τον τύπο «bowl» Δ18/12/7, Δ18/14/30, Δ18/22/19, Δ18/26/18, Δ18/30/13, Δ18/35/32, Δ18/36/22, Δ18/47/2, Δ18/49/3, Δ18/51/18, με διάμετρο 14-28 εκ., ενώ κάποιες η Δ18/67/10 ανήκει στον τύπο της κοίλης υπερυψωμένης, αντίστοιχης του τύπου V.2 των Fossey & Mogelonsky⁸⁸⁶.

Πύραυλα-Κρατευτές

Ο όρος πύραυλο χρησιμοποιείται για το σχήμα που αναφέρεται στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία ως «firedog», «stand» ή «brazier». Πρόκειται για ιδιόμορφα σκεύη με βασικά χαρακτηριστικά τα μεγάλα και μακρά κομβία, που κυμαίνονται από δύο έως τέσσερα σε αριθμό, με χρηστική και όχι διακοσμητική χρήση και σώμα που είναι είτε ορθογώνιο είτε κυρτό. Από περιπτώσεις άλλων θέσεων, όπως η Λέρνα⁸⁸⁷, η Τίρυνθα⁸⁸⁸, η Τσουνγκιζα⁸⁸⁹ και το εύρημα του Δοκού⁸⁹⁰ γνωρίζουμε την ύπαρξη

⁸⁸⁰ Blegen 1928, fig.111.

⁸⁸¹ Kunze 1934, 85, taf. XXXIII.3.

⁸⁸² Wiencke 2000, 580, 361, P249.

⁸⁸³ Wiencke 2000, 370 P323, P324.

⁸⁸⁴ Kunze 1934, 75, taf.XXXIV.5-6.

⁸⁸⁵ Τζαβέλλα-Εντζεν 1984, 159, πιν. 54 ΑΚ 568-574.

⁸⁸⁶ Fossey and Mogelonsky 1983, fig.5.

⁸⁸⁷ Wiencke 2000, 607-609, fig. II.98.

⁸⁸⁸ Müller 1938, 65, XXV.10,11,12.

⁸⁸⁹ Pullen 2011, 86-87, 192-196, 373-374.

λαβών στο σώμα, καθώς και οπών.

Το σχήμα δεν είναι αποκρυσταλλωμένο τυπολογικά και, στην περίπτωση του Αιγίου, σώζει ελάχιστα παραδείγματα, γεγονός που παρεμποδίζει την εκτενή αναφορά στην επεξεργασία της επιφάνειας και στην κατασκευή του. Δεν γίνεται πλήρης διαχωρισμός των οστράκων, σε αυτά που πιθανώς προέρχονται από πύραυνα από αυτά που προέρχονται από αυτά που ανήκουν σε κρατευτές, λόγω της αποσπασματικότητας των οστράκων και επειδή τα δύο σχήματα δεν είναι πλήρως διακριτά με βάση την υπάρχουσα βιβλιογραφία. Χαρακτηριστικό είναι ότι τα πύραυνα, σε αντίθεση με τους κρατευτές, έχουν κομβιόσχημες απολήξεις αντί για συμπαγή πόδια-λαβές. Στην Λέρνα τα δύο σχήματα αναλύονται ως “Stand”⁸⁹¹.

Στην περίπτωση του Αιγίου το σχήμα αφορά αποκλειστικά την Φάση I, αποτελώντας το 5% των διαγνωστικών οστράκων.

Τυπολογικές κατηγορίες

Το πύραυνο είναι πιο δημοφιλές, κυρίως, κατά την πρώιμη ΠΕ II, ενώ πρωτοεμφανίζεται στην ΠΕ I. Η κεραμική ύλη, σε όλες τις περιπτώσεις, όπως και σε αυτές του Αιγίου, είναι πολύ χονδρόκοκκη και η όπτηση δεν έχει γίνει σε ιδιαίτερα υψηλές θερμοκρασίες. Κατά την Wiencke, το συγκεκριμένο σχήμα σχετίζεται με το μαγείρεμα και την έκθεση στην φωτιά ίσως σαν κάποιο είδους «baking pan»⁸⁹² ή ως υποστηρικτικό αγγείο για την στήριξη οβελών ή άλλων αγγείων⁸⁹³. Ο Pullen θεωρεί ότι μάλλον επρόκειτο για υποστήριγμα άλλου αγγείου, το οποίο θα τοποθετούνταν μεταξύ των τεσσάρων κομβίων⁸⁹⁴.

Με αυτό το σχήμα σχετίζονται τα τέσσερα πόδια, **Δ18/56/15** (Σχ.32), **Δ18/70/26** (Εικ.60), **Δ18/70/27**, **Δ18/70/28**, που προέρχονται από ένα ή δύο διαφορετικά αγγεία και το όστρακο **Δ18/63/35**, που σώζει το χείλος και γενέσεις λαβών, καθώς και το όστρακο **Δ18/48/3**, για το οποίο δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί ότι προέρχεται από πύραυνο. Παρόμοιο όστρακο έχει βρεθεί στα Πευκάκια, στην φάση 5⁸⁹⁵.

Στις περιπτώσεις του Αιγίου δεν διαμορφώνονται κομβία αλλά συμπαγή πόδια. Το στρώμα από το οποίο προέρχονται είναι το παλαιότερο ΠΕ II του Αιγίου.

⁸⁹⁰ Παπαθανασόπουλος et al. 1992, 15-16, εικ.24-25.

⁸⁹¹ Wiencke 2000, 607-609.

⁸⁹² Wiencke 2000, 609.

⁸⁹³ Παπαθανασόπουλος 1992, 15.

⁸⁹⁴ Pullen 2011, 87.

⁸⁹⁵ Christmann 1996, 124, taf.38.8.

Στις περισσότερες θέσεις κατά την ώριμη ΠΕ II, όπου αναμένεται ότι χρονολογείται το μεγαλύτερο μέρος του κεραμικού υλικού του Αιγίου, συνηθίζεται ο τύπος 2 της Λέρνας, με δύο κομβία και δύο πόδια. Ο τύπος με τις δύο κομβιόσχημες απολήξεις και τα δύο πόδια χρονολογείται έως την πρώιμη ΠΕ II και, συγκεκριμένα, την πρώιμη Λέρνα III C, οπότε δεν είναι σύγχρονα με την κεραμική ομάδα Λευκαντί I-Καστρί. Πόδι από πύραυνο χρονολογείται στην ώριμη φάση 2 της ΠΕ II της Τσουνγκίζας, το οποίο είναι παρόμοιο μορφολογικά με αυτά του Αιγίου. Περιπτώσεις που χρονολογούνται σε πιο ώριμα στάδια της ΠΕ II, και συγκεκριμένα στην ΠΕ IIB, εντοπίζονται στο Κορωπί⁸⁹⁶.

Τα τέσσερα πόδια-λαβές του Αιγίου, ενδέχεται να συνανήκουν, χωρίς ωστόσο αυτό να μπορεί να επιβεβαιωθεί. Είτε πρόκειται για ένα αγγείο είτε για δύο, είναι πολύ πιθανό να σχετίζονται με τετραποδικό αγγείο-κρατευτή, αντίστοιχο με παραδείγματα από τις Λιθαρές⁸⁹⁷. Δεν θεωρείται πιθανό να σχετίζεται με τα ζωομορφικά αγγεία αυτού του τύπου. Η χρονολόγηση των οστράκων του Αιγίου στην Φάση I συμπίπτει με τον πρωιμότερο χαρακτήρα του σχήματος στην πλειονότητα των θέσεων.

Ταψιά/ Πλάθανα

Ο συγκεκριμένος τύπος αγγείου απαντά στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία ως «baking pan/plate». Όπως φαίνεται στις θέσεις της Λέρνας και της Άργισσας, πρόκειται για αγγεία κυκλικού ή ωοειδούς σχήματος, με ελαφρώς ακανόνιστη κυρτή βάση, που διακρίνεται από το χείλος, το οποίο δεν είναι κατακόρυφο, αλλά διευρυνόμενο. Αναλόγως του περιγράμματος διαμορφώνονται δύο τύποι αγγείων, των οποίων η διαφορά δεν γίνεται αντιληπτή με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις έρευνες και σε ορισμένες περιπτώσεις αντιμετωπίζονται σαν ένας. Το σχήμα απαντά ήδη από την ΠΕ I.

Στην Λέρνα το σχήμα είναι κυκλικό. Έχει ύψος που κυμαίνεται περίπου στα 11 εκ. αλλά υπάρχουν και αρκετά αγγεία μικρότερου ύψους. Η διάμετρος απαντά στο εύρος των 50-60 εκ⁸⁹⁸. Στην Τσουνγκίζα το σχήμα απαντά στην πρώιμη ΠΕ II⁸⁹⁹ και στην τοπική ώριμη ΠΕ II⁹⁰⁰ απαντά σε δύο παραλλαγές και είναι μικρότερο από τα

⁸⁹⁶ Κακαβογιάννη 1988, 326.

⁸⁹⁷ Τζαβέλλα-Ενjen 1984, 172, εκ. 8β-γ, 9.

⁸⁹⁸ Wienske 2000, 535.

⁸⁹⁹ Pullen 2011, 191-192.

⁹⁰⁰ Pullen 2011, 372-373.

περισσότερα παραδείγματα της Λέρνας. Στην Λέρνα δεν θεωρείται χαρακτηριστικό του τέλους της ΠΕ II, γεγονός που συμπίπτει και με την εικόνα από την Τσουνγκιζα. Ίχνη καύσης παρατηρούνται στην εξωτερική επιφάνεια του πυθμένα, στοιχείο που δικαιολογεί και τον συγκεκριμένο όρο. Στην Θεσσαλία το σχήμα είναι συχνά ωοειδές και απαντά στην Άργισσα και στα Πευκάκια αλλά και βορειότερα σε θέσεις της Μακεδονίας⁹⁰¹. Ως προς την χρήση του, έχει θεωρηθεί ότι παίζει το ρόλο πάματος, τυροδοχείου και σκεύους προετοιμασίας τροφής⁹⁰². Φαίνεται ότι πρόκειται για ένα πολυ-λειτουργικό μαγειρικό σκεύος που αναλόγως των χαρακτηριστικών του είχε και αντίστοιχη χρήση.

Στο Αίγιο, διακρίνονται δύο τύποι. Στο τύπο του ταψιού αντιστοιχούν τα αγγεία με κυκλικό σχήμα και πάχος τοιχωμάτων που δεν υπερβαίνει τα 0.8 εκ. Στο σχήμα του πλαθάνου τα αγγεία έχουν πολύ συχνά ωοειδές περίγραμμα και το πάχος των τοιχωμάτων υπερβαίνει το 1 εκ. Τα ταψιά στην Φάση I αποτελούν το 3% ενώ στην Φάση II το 2% των σχημάτων του κεραμικού ρυθμού. Τα πλάθανα στην Φάση I αποτελούν το 3% και στην Φάση II το 4% των σχημάτων του κεραμικού ρυθμού.

Η χρήση αυτών των αγγείων δεν είναι ευδιάκριτη. Πιο πιθανή είναι η μαγειρική χρήση τους, ενώ ο τύπος του πλαθάνου, ενδεχομένως, να χρησιμοποιούνταν για το ζύμωμα του ψωμιού.

Επεξεργασία Επιφάνειας

Τουλάχιστον η μία επιφάνεια, κυρίως η εσωτερική, είναι επιμελημένη, κάποιες φορές και στιλβωμένη, όπως φαίνεται χαρακτηριστικά στα Δ18/58/15 και Δ18/63/33.

Κατασκευαστικά στοιχεία

Με βάση τις λίγες διαθέσιμες ενδείξεις, φαίνεται ότι η βασική τεχνική είναι αυτή των κουλούρων πηλού.

Τυπολογικές Κατηγορίες (Σχ.32)

Τα ταψιά αντιπροσωπεύεται από τα **Δ18/17/19** (Εικ.61), **Δ18/56/7**, **Δ18/57/19**, **Δ18/68/7**, **Δ18/70/17**. Το πιο χαρακτηριστικό είναι το **Δ18/68/7**, του οποίου σώζεται μέρος του χείλους και μέρος της βάσης, που είναι η χαρακτηριστική επίπεδη-ελαφρώς κυρτή. Με βάση αυτό η διάμετρος κυμαινόταν στα 22-23 εκ. και το ύψος δεν θα

⁹⁰¹ Wiencke 2000, 536.

⁹⁰² για σύνοψη και βιβλιογραφία βλ. Wiencke 2000, 535-536.

ξεπερνούσε τα 4.5 εκ. Πιο κοντά από άποψη μεγέθους είναι δύο περιπτώσεις από το Μακροβούνι Αργολίδας, χρονολογούμενες στην ΠΕ I-II⁹⁰³, ενώ αντίστοιχα μπορεί να θεωρηθούν παράλληλα από τις Λιθαρές⁹⁰⁴. Στην τυπολογία της Λέρνας πιο πιθανός φαίνεται ο συσχετισμός με το σχήμα του πώματος και πιο συγκεκριμένα με τον τύπο 1α⁹⁰⁵. Σε επίπεδο χρήσης, οι περιπτώσεις του Αιγίου μπορεί να θεωρηθούν σκευή για ψήσιμο. Αγγεία τέτοιου τύπου μπορεί να έπαιζαν το ρόλο πώματος. Παρατηρείται ότι το σχήμα χρονολογείται στην Φάση I του Αιγίου, όπως επιβεβαιώνεται και από το όστρακο Δ18/69/3 (Σχ.34), το οποίο δεν συνυπολογίζεται στα ποσοστά του συγκεκριμένου κεραμικού ρυθμού. Αυτή η χρονολόγηση συμπίπτει με την χρονολόγηση του σχήματος στην Λέρνα και την Τσουνγκιζα.

Στα πλάθανα, το ύψος, με βάση τα λίγα διαθέσιμα στοιχεία, φαίνεται να υπερβαίνει τα 5 εκ., ενώ η διάμετρος της βάσης και του χείλους μπορεί να υπολογιστεί σε λίγες περιπτώσεις, δεδομένου ότι το σχήμα τους ενδέχεται να είναι σε λίγες περιπτώσεις ωοειδές και όχι κυκλικό. Στο πλαίσιο του καταλόγου, αναφέρεται η διάμετρος για τις περιπτώσεις που αυτό είναι εφικτό, χωρίς, όμως, να αποδεχόμαστε ότι είναι απαραίτητο το περίγραμμα να ήταν πράγματι κυκλικό. Ο συγκεκριμένος τύπος στην περίπτωση του Αιγίου, αλλά και σε άλλες θέσεις, με πιο χαρακτηριστικά τα Πευκάκια, χαρακτηρίζεται από ανομοιογένεια, καθώς τα τοιχώματα του μπορεί σε κάποιες περιπτώσεις να είναι χαμηλά, ενώ σε άλλες η απόσταση της βάσης από το χείλος να είναι μικρή.

Στο τύπο εντάσσονται τα Δ18/12/13, Δ18/14/34, Δ18/28/14, Δ18/58/15, Δ18/63/33, Δ18/64/10. Παράλληλα απαντούν στην Θήβα, εντασσόμενα στην ομάδα Β⁹⁰⁶, των οποίων η διάμετρος ξεπερνά τα 50 εκ.. Παράλληλα σε σχέση με την διαμόρφωση της βάσης και γενικώς του σχήματος υπάρχουν στην Άργισσα ήδη από την περίοδο «Graben» 1⁹⁰⁷ και διαχρονικά στα Πευκάκια⁹⁰⁸, τα οποία είναι ωοειδούς σχήματος, μεγαλύτερου πάχους και με ύψος ανομοιογενές με την μία πλευρά να είναι συνήθως ψηλότερη. Συναντώνται, επίσης, και σε άλλες θέσεις της κεντρικής Ελλάδας και της Αργολίδας⁹⁰⁹. Χαρακτηριστικά είναι τα κυκλαδικά παράλληλα, από την φάση

⁹⁰³ Dousouglí and Zachos 1987, 193, ab..23.117-118.

⁹⁰⁴ Τζαβέλλα-Enjen 1984, 153-154 σχ.10.γ.

⁹⁰⁵ Wienske 2000, 575-576, fig.II.89.1a.

⁹⁰⁶ Ψαράκη 2014, 104, εκ.3.20-21.

⁹⁰⁷ χαρακτηριστικά παραδείγματα: Hanschmann und Milojević 1976, taf.13.6, taf.19.18-19.

⁹⁰⁸ Christmann 1996, 119.

⁹⁰⁹ βλ. Wienske 2000, 536.

Γ της Κέρου και, συγκεκριμένα, ο τοπικός τύπος d⁹¹⁰, ενώ παρόμοια, αν και επίσης αποσπασματικά, είναι τα παραδείγματα από την Κύθνο A/B⁹¹¹.

Σε αυτό το σημείο, πρέπει να διευκρινιστεί ότι λόγω της αποσπασματικότητας των οστράκων, υπάρχει πιθανότητα, όστρακα χειλέων, τα οποία χαρακτηρίζονται ως πλάθανα, να ανήκουν στον τύπο της καρποδόχης. Ο προβληματισμός ανεγείρεται, κυρίως, για την περίπτωση του Δ18/63/33, το οποίο, αν εξεταστεί ως σχήμα με κυκλικό περίγραμμα, είναι πιθανό να εντάσσεται πράγματι στον τύπο της καρποδόχης. Ωστόσο, με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, κρίνεται σκόπιμο να εξεταστεί ως χείλος πλαθάνου.

Το σχήμα του πλαθάνου στο Αίγιο είναι αυτό που σχετίζεται κυρίως με τα «baking pans». Με βάση τα λιγοστά παραδείγματα φαίνεται ότι χρησιμοποιούνται και στις δύο βασικές φάσεις του οικοπέδου Μινασιάν αλλά προτιμούνται στην Φάση I, γεγονός που ενισχύεται και από το όστρακο Δ18/58/33, το οποίο δεν ανήκει σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό, αλλά αποτελεί μεμονωμένη περίπτωση από άποψη κεραμικής ύλης και επεξεργασίας της επιφάνειας. Τα πλάθανα μπορεί να συσχετιστούν με τις χρήσεις που έχουν προταθεί στις άλλες θέσεις, όπως αυτές εκτέθηκαν παραπάνω.

Φορητές Εστίες (Σχ.32)

Το σχήμα απαντά στις περισσότερες χαρακτηριστικές ΠΧ θέσεις. Έχει κυκλικό σχήμα ή σπανιότερα ωοειδές/ «key-hole». Το χείλος συνήθως φέρει εμπίεστη, πλαστική, καθώς και εγχάρακτη διακόσμηση, ενώ σε ορισμένα παραδείγματα σώζεται και σκοτεινόχρωμο επίχρισμα. Οι περιπτώσεις του Αιγίου σχετίζονται με τον ψηλό τύπο που έχει αναγνωριστεί στην Λέρνα⁹¹². Η πλειονότητα στην περίπτωση της Λέρνας χρονολογείται στις φάσεις III C και III D. Στο Αίγιο το σχήμα απαντά μόνο στην Φάση I.

Κατασκευαστικά Στοιχεία

Από κατασκευαστική άποψη, οι εστίες φαίνεται ότι αποτελούνταν από δύο βασικά μέρη, τον πυθμένα και τα τοιχώματα που κατασκευάζονται με την τεχνική των κουλούρων, όπως φαίνονται από ρωγμές στην τομή του Δ18/37/5.

⁹¹⁰ Sotirakopoulou 2016, 225, fig.4.1.36.

⁹¹¹ MacGillivray 1980, 36, 38, fig.12.386, 389.

⁹¹² Wiencke 2000, 556-559.

Τυπολογικές Κατηγορίες

Σε φορητή εστία του ψηλού τύπου, σύμφωνα με την τυπολογία της Λέρνας, κατατάσσεται το Δ18/37/5 (Σχ.32) και το Δ18/60/72, όπου πέραν του χαρακτηριστικού χείλους διατομής T, σώζεται και τμήμα οριζόντιας λαβής. Στην Λέρνα⁹¹³ σώζονται λίγα παραδείγματα από το σύνολο των φάσεων. Το ύψος τους κυμαίνεται στα 8.3-14 εκ. Χαρακτηριστικά παράλληλα απαντούν μεταξύ άλλων στον Δοκό⁹¹⁴ και στο Ρουφ⁹¹⁵.

Λαβές

Στις μεμονωμένες λαβές περιλαμβάνονται, η οριζόντια πλατειά λαβή Δ18/21/8 πλάτους 7,4 εκ., που προέρχεται από κάποιο μεγάλο αγγείο, και οι λαβές Δ18/30/8, Δ18/51/21 (Σχ.26), τριγωνικής και ελαφρώς ακανόνιστης διατομής.

Μη χαρακτηριστικά όστρακα

Είναι σαφές ότι τα όστρακα σωμάτων δεν παίζουν ιδιαίτερο ρόλο στην τυπολογία της κεραμικής, ειδικά αν πρόκειται για περιπτώσεις πολύ αποσπασματικών θραυσμάτων, όπως στην περίπτωση του Αιγίου. Σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό έχουν εντοπιστεί πολλά όστρακα σωμάτων αγγείων. Από αυτά αναφέρονται ενδεικτικά εδώ μόνο τα Δ18/58/26, Δ18/58/27, Δ18/58/28, που μπορεί να ανήκουν είτε σε λοπάδα είτε σε κάποιο πιθοειδές αγγείο. Η διακόσμηση τους είναι παράλληλη του τύπου b3 Λέρνας-Τίρυνθας⁹¹⁶/ E της Τσουνγκίζας⁹¹⁷. Αυτός ο τύπος σχοινοειδούς δεν απαντά συχνά στις περιπτώσεις του Αιγίου, που, συνήθως, σχετίζονται με το χείλος των αγγείων. Ενδεχομένως, αυτός ο τύπος σχοινοειδούς διακόσμησης να προτιμάται στο πιο χαμηλό τμήμα του αγγείου. Στον τύπο C της Τσουνγκίζας κατατάσσεται το σχοινοκόσμημα του Δ18/38/27.

Δυσδιάγνωστα όστρακα (Σχ.32)

Ιδιαίτερο είναι το γλωσσοειδές πήλινο στέλεχος Δ18/70/29, το οποίο θα μπορούσε να αποτελεί στέλεχος κάποιου σπάνιου αγγείου. Αντίστοιχα αντικείμενα

⁹¹³ Wienske 2000, 556-559, fig.II.84.

⁹¹⁴ Παπαθανασόπουλος 1992, 16, εκ.26.

⁹¹⁵ Πετριτάκη 1980, 161, σχ.41.

⁹¹⁶ Wienske 2000, 619, Weisshaar 1983, abb.7.

⁹¹⁷ Pullen 2011, 168-171, fig.4.16.

των οποίων δεν έχει διευκρινιστεί πλήρως η χρήση έχουν εντοπιστεί στις Λιθαρές⁹¹⁸. Στην περίπτωση των Λιθαρών το σχήμα τους έχει διαμορφωθεί μετά την όπτηση του αντικείμενου και θεωρείται ότι συνδέονται με την επεξεργασία της επιφάνειας των αγγείων. Στην περίπτωση του Αιγίου το αντικείμενο είναι διαμορφωμένο πριν την όπτηση, είναι αποσπασματικό και αρκετά χονδροειδές για να υποθεθεί ότι η χρήση του είναι αντίστοιχη με τα αντικείμενα των Λιθαρών.

Το όστρακο **A18/16/20** προέρχεται από κλειστό αγγείο. Εσωτερικά δεν διακρίνεται κάποια ιδιαίτερη επεξεργασία και τα τοιχώματα συγκλίνουν έντονα. Ενδεχομένως να πρόκειται για κάποιο είδος πυξίδας, αν και συνήθως η εξωτερική επιφάνεια αυτών των αγγείων έχει κάποια επιμέλεια. Η κεραμική ύλη σε αυτή την περίπτωση ταιριάζει πιο πολύ με αυτήν των μαγειρικών σκευών, λαμβάνοντας υπ' όψη και τα ίχνη καύσης στο εξωτερικό. Σε γενικές γραμμές, πάντως, η διαμόρφωση του σώματος θυμίζει τις αντίστοιχες πυξίδες της Λέρνας⁹¹⁹. Επίσης πιθανό είναι να σχετίζεται με κάποιον από τους μικρούς τύπους «jar» της Λέρνας και συγκεκριμένα με τον τύπο 6 που χρονολογείται κυρίως στις φάσεις III C και III D της Λέρνας⁹²⁰ ή με την μικρή εκδοχή του τύπου 3, αν και φαίνεται ότι είναι μικρότερη. Στην Μάνικα υπάρχουν κλειστά αγγεία μικρού μεγέθους⁹²¹, αλλά με ελαφρώς πιο πεπεσμένο σώμα.

Στο **A18/59/10** προκαλεί προβληματισμό η διαμόρφωση του σώματος. Παραπέμπει στον τύπο του χαμηλού πίθου της Λέρνας⁹²². Η μικρή διάμετρός του-38 εκ., αν και εντάσσεται στο αναμενόμενο εύρος, με βάση τους όρους της Λέρνας, προκαλεί προβληματισμό. Είναι εξίσου πιθανό το συγκεκριμένο όστρακο να σχετίζεται με βάση από καρποδόχη. Αυτό το σχήμα, αν και είναι σπάνιο στην Λέρνα, απαντά στις περιόδους III C-III D⁹²³. Στο Αίγιο το συγκεκριμένο σχήμα είναι πολύ σπάνιο. Ορισμένα όστρακα αμφισβητούνται ως προς την ένταξη τους σε αυτόν τον τύπο, καθώς το σχήμα μπορεί να συγγέεται σε κάποιες περιπτώσεις με αυτό της λεκανίδας ή του πλαθάνου, κυρίως, λόγω της αποσπασματικότητας του υλικού. Με μικρή καρποδόχη ταυτίζεται το **A18/61/50**, το οποίο, όμως, δεν συνδέεται με κάποιον κεραμικό ρυθμό.

Όπως σημειώνεται και στην περίπτωση της Λέρνας, αυτό το σχήμα είναι δύσκολο να διακριθεί από ορισμένους άλλους τύπους. Στην Αιγιάλεια το σχήμα έχει

⁹¹⁸ Τζαβέλλα-Εντζεν 1984, 174, πιν. 82 σ-φ.

⁹¹⁹ Wienske 2000, 581-583, fig.II.91.

⁹²⁰ Wienske 2000, 564-565, fig. II.86.

⁹²¹ Σάμγων 1985, εικ.109.

⁹²² Wienske 2000, 578-579.

⁹²³ Wienske 2000, 555-556, fig.II.83.

εντοπισθεί στον οικισμό της Κασσάνεβας⁹²⁴.

Το όστρακο Δ18/33/5, αν και αρκετά αποσπασματικό ενδέχεται να ανήκει σε κύμβα, παρά το γεγονός ότι το συγκεκριμένο σχήμα απαντά σχεδόν εξ' ολοκλήρου σε λεπτότεχνη κεραμική. Το συγκεκριμένο, εντάσσεται στον κεραμικό ρυθμό Χο. Αν και τα τοιχώματα του είναι πιο λεπτά από την πλειονότητα των αγγείων αυτού του ρυθμού, η κεραμική του ύλη περιλαμβάνει εγκλείσματα που απαντούν στην κεραμική του συγκεκριμένου ρυθμού.

5.11.3 Παράλληλοι Κεραμικοί Ρυθμοί

Στις πρώτες συστηματικές ανασκαφές θέσεων του ηπειρωτικού χώρου, όπως στην περίπτωση του Κοράκου, ο συγκεκριμένος κεραμικός ρυθμός ορίζεται από τον Blegen ως «domestic pots and pithoi (E)»⁹²⁵. Και σε αυτή την περίπτωση παρατηρούμε την ευελιξία με την οποία ορίζονται οι κεραμικοί ρυθμοί. Στην συγκεκριμένη περίπτωση, τα χαρακτηριστικά στοιχεία είναι τα σχήματα των αγγείων και η πιθανή χρήση τους, η οποία προκύπτει κυρίως από την κεραμική ύλη και λιγότερο από την επεξεργασία της επιφάνειας, η οποία μπορεί να είναι επιχρισμένη και στιλβωμένη, να φέρει αλείφωμα ή να μην έχει υποστεί κάποια ιδιαίτερη επεξεργασία. Τα κεραμικά σύνολα που εντάσσονται σε αυτές τις κατηγορίες δεν λαμβάνονται υπ' όψη στον ίδιο βαθμό σε σχέση με τα λεπτότεχνα διακοσμημένα αγγεία. Σε κάποιες περιπτώσεις ερευνών, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την Εύτρηση⁹²⁶, γίνεται πολύ συνοπτική αναφορά στους αντίστοιχους κεραμικούς ρυθμούς. Οι όποιες παρατηρήσεις γίνονται, κυρίως, με βάση το σχήμα. Η έρευνα της θέσης από τους Caskey & Caskey⁹²⁷, με σκοπό την περαιτέρω διερεύνηση των παλαιότερων στρωμάτων της Εύτρησης, οδήγησε στον διαχωρισμό της κεραμικής με βάση την επεξεργασία της επιφάνειας, την κεραμική ύλη που χρησιμοποιείται και τα σχήματα, διαμορφώνοντας δύο κεραμικούς ρυθμούς, τον «coarse semi-burnished ware» και τον «pithoi ware». Παρατηρούμε ότι, και σε αυτή την περίπτωση, η επεξεργασία της επιφάνειας δεν είναι το πλέον σταθερό χαρακτηριστικό της κατηγορίας και, τελικά, ο διαχωρισμός γίνεται με βάση έναν αριθμό όχι αυστηρά καθορισμένων στοιχείων.

⁹²⁴ De Feo and Granese 2016, 254 fig.71.

⁹²⁵ Blegen 1921, 12-13.

⁹²⁶ Goldman 1931, 83.

⁹²⁷ Caskey and Caskey 1960, 126-167.

Με παρόμοιο τρόπο έχει αντιμετωπισθεί το υλικό και άλλων θέσεων, όπως της Θήβας, όπου για την πλειονότητα των κεραμικών κατηγοριών, το κατεξοχήν χαρακτηριστικό είναι η επεξεργασία της επιφάνειας, ενώ, στην περίπτωση των αγγείων που σχετίζονται με καθημερινή χρήση, ως βασικό χαρακτηριστικό θεωρείται η χονδρόκοκκη κεραμική ύλη⁹²⁸.

Σε νεότερες μελέτες, όπως αυτή της Λέρνας, αντίστοιχη κεραμική κατηγορία μπορεί να θεωρηθεί η «coarse ware»⁹²⁹ και εν μέρει η «coarse burnished», στις οποίες συμπεριλαμβάνονται αγγεία με επίχρυσμα, ανοιχτόχρωμο ή σκοτεινόχρωμο, που, στην περίπτωση του Αιγίου, δεν έχουν εντοπισθεί παρά μόνο ως εξαιρέσεις. Αντιστοίχως, στην περίπτωση της Τσουνγκιζας, οι πλησιέστερες κεραμικές κατηγορίες είναι οι «coarse and cooking pot fabric wares»⁹³⁰. Στην περίπτωση της Αγίας Ειρήνης Κέας η διαχείριση του υλικού είναι πιο σύνθετη μεθοδολογικά, γεγονός που ισχύει και για τα μαγειρικά-αποθηκευτικά αγγεία. Η έννοια του «ware» αφορά σε μεγάλο βαθμό την κεραμική ύλη, όπως φαίνεται πολύ χαρακτηριστικά στην κατηγορία «red brown coarse ware»⁹³¹. Με παρόμοιο τρόπο έχει αντιμετωπιστεί και το υλικό του Αγίου Στεφάνου Λακωνίας⁹³². Τα πλησιέστερα παράλληλα του κεραμικού ρυθμού του Αιγίου, μπορεί να αντιστοιχούν σε περισσότερα «ware», δεδομένης, και σε αυτή την περίπτωση της πολύ λεπτομερούς διαίρεσης. Σε γενικές γραμμές αντίστοιχοι θεωρούνται οι κεραμικοί ρυθμοί «semi coarse buff fabric with surface treatment», «coarse buff fabric with plain surface», «semi coarse orange fabric with plain surface», «coarse orange fabric with plain surface», ενώ παρατηρείται ότι και σε αυτή την περίπτωση υπάρχει ευελιξία ως προς την διαμόρφωση των κατηγοριών, με την μακροσκοπική εικόνα της κεραμικής ύλης να παίζει τον πιο σημαντικό ρόλο για τον καθορισμό του «ware».

5.12 «Unicum» (Σχ.32)

Ορισμένα διαγνωστικά όστρακα, τα οποία δεν εντάσσονται εντός συγκεκριμένων κεραμικών ρυθμών, έχουν ιδιαίτερη σημασία για την χρονολόγηση

⁹²⁸ Δημακοπούλου και Κόνσολα 1975, 63-65.

⁹²⁹ Wieneke 2000, 328.

⁹³⁰ Pullen 2011, 344.

⁹³¹ Wilson 1999, 44,113.

⁹³² MacGillivray 2008.

της κεραμικής του Αιγίου, για την κατανόηση της εξέλιξης της κεραμικής παράδοσης για τον οικισμό και της σχέσης της κεραμικής του οικισμού με αυτή από άλλες θέσεις. Αυτά όστρακα αναλύονται στην συνέχεια ξεχωριστά⁹³³.

Κύμβη

Το Δ18/εκσ/9 είναι υπερυψωμένη βάση κύμβης, πολύ καλά στιλβωμένη. Από μορφολογική άποψη αλλά και από άποψη επεξεργασίας της επιφάνειας μοιάζει με τις βάσεις των αγγείων από το Ασκηταριό⁹³⁴. Η κεραμική ύλη και η επεξεργασία της επιφάνειας τη παρουσιάζουν διαφορές από το αντίστοιχο υλικό του Αιγίου. Πιθανώς πρόκειται για κάποιο εισηγμένο αγγείο, ενδεχομένως από την Αττική.

Σκύφος

Ο ημιχονδροειδής σκύφος Δ18/45/1 με την κατακόρυφη ταινιωτή λαβή και το έξω νεύον είναι παρόμοιος με τους σκύφους που απαντούν την ίδια περίοδο στην Στερεά Ελλάδα, με χαρακτηριστικά παραδείγματα μεταξύ άλλων από τις Λιθαρές⁹³⁵, και από την Μάνικα⁹³⁶. Το συγκεκριμένο σχήμα φτάνει στο Αίγιο από την Στερεά Ελλάδα, καθώς αποτελεί το πιο πρώιμο παράδειγμα στην Πελοπόννησο, όπου ο τύπος είναι πιο γνωστός κατά την ΠΕ III ως «bass bowl» στην Λέρνας IV⁹³⁷ και σε άλλες θέσεις όπως το Μακροβούνι⁹³⁸. Η εντοπιότητα του τύπου στην Στερεά Ελλάδα τεκμηριώνεται με βάση την χρονολόγηση των πιο πρώιμων περιπτώσεων στην ΠΕ I⁹³⁹. Το αγγείο από το Αίγιο παραμένει προσκολλημένο στα ΠΕ II πρότυπα, στοιχείο που είναι ευδιάκριτο από την κατακόρυφη λαβή του, η οποία δεν θυμίζει την ανασηκωμένη ταινιωτή λαβή της ΠΕ III περιόδου, ενώ και η επεξεργασία της επιφάνειας δεν διαφέρει από αυτήν της πλειονότητας των ημιχονδροειδών και χονδροειδών αγγείων της περιόδου.

Πινάκιο

Unicum είναι το πινάκιο-ρηγή φιάλη Δ18/67/17 (Εικ.63), το οποίο αποτελεί

⁹³³ Τα όστρακα αυτά προσμετρώνται στον κατάλογο ως δυσδιάγνωστα (Δυσ). Όπως έχει ήδη διευκρινιστεί τα υπόλοιπα όστρακα που χαρακτηρίζονται ως δυσδιάγνωστα αναφέρονται στο πλαίσιο άλλων κεραμικών ρυθμών, όταν αυτό κρίνεται σκόπιμο.

⁹³⁴ Ntouni 2015, fig.65-fig.68.A58-A71.

⁹³⁵ Τζαβέλλα-Εντζεν 1984, 154, σχ.12.α, γ.

⁹³⁶ Σάμψων 1985, σχ.34.56.

⁹³⁷ Rutter 1995, 354-376.

⁹³⁸ Dosougli 1987, 198, abb.25.136.

⁹³⁹ Rutter 1983b, 347.

χαρακτηριστικό σχήμα της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί. Εκτός από το ίδιο το Λευκαντί⁹⁴⁰, το σχήμα απαντά στην Θήβα⁹⁴¹ και χρονολογείται στην ώριμη ΠΕ II φάση (ΠΕ IIB) και στον Ορχομενό⁹⁴² Παρόμοιο αγγείο, αλλά διαφορετικής κεραμικής κατηγορίας, προέρχεται και από την Μάνικα⁹⁴³. Αμφίβολη είναι η ταύτιση του με ανοιχτό αγγείο σχετικά μικρής διαμέτρου από την Άργισσα, χρονολογούμενο στην τοπική φάση «Wohnschicht»⁹⁴⁴ με επιφάνεια τύπου «Urfirnis». Παράλληλο απαντά στην Αίγινα στην φάση «Stadt III»⁹⁴⁵ στο Στρέφι της Ηλείας⁹⁴⁶, από λεπτόκοκκη ερυθρωπή κεραμική ύλη, με αντίστοιχου χρώματος επίχρισμα, στον Άγιο Δημήτριο Ηλείας⁹⁴⁷, όπου εντάσσεται στις φιάλες της τοπικής φάσης Ib, στο οικόπεδο Καβατά στην Μάνικα⁹⁴⁸, που χρονολογείται στην ΠΕ IIB και στις Λιθαρές⁹⁴⁹.

Πρωτομινυακοί Σκύφοι

Σημαντική είναι η ύπαρξη των πρωτομινυακών οστράκων **Δ18/1/15**, **Δ18/1/16**, **Δ18/1/17** και **Δ18/1/18**, τα οποία προέρχονται από επιφανειακή ομάδα, ωστόσο αποτελούν ένδειξη είτε για την ύπαρξη στοιχείων της ΠΕ III σε άλλο σημείο του οικισμού είτε της περιορισμένης εισχώρησης του πολιτισμικής ομάδας Τίρυνθας στο Αίγιο. Αν και σώζονται πολύ αποσπασματικά με βάση τα παράλληλα από την Λέρνα IV⁹⁵⁰, πρόκειται για όστρακα σκύφων. Η κεραμική ύλη είναι χονδρόκοκκη και περιέχει αρκετά μεσαία σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα, ορισμένα μικρά ανοιχτόχρωμα και, ενδεχομένως, ασημί μίκα, ενώ η επιφάνεια είναι η χαρακτηριστική μονόχρωμη έντριπτη της περιόδου.

Στρεπτές Λαβές

Χαρακτηριστικές είναι οι στρεπτές λαβές **Δ18/50/5** και **Δ18/18/26**. Οι στρεπτές λαβές απαντούν και σε άλλες θέσεις, όπως στην Τίρυνθα, στο

⁹⁴⁰ Popham and Sacket 1964-1966, 8, fig.7.1-2.

⁹⁴¹ Ψαράκη 2014, 101 εικ.2.1.

⁹⁴² Kunze 1934, 58-59. abb.19, XXIII.3.

⁹⁴³ Σάμψων 1985, εικ.95/ 1988, 188.

⁹⁴⁴ Hanchmann and Miložić, 59, taf. 41, beil.12.23.

⁹⁴⁵ Walter and Felten 1981, 100, 156, abb.95.

⁹⁴⁶ Koumouzelis 1980, fig.6.1.

⁹⁴⁷ Zachos 1987, 179, fig.44.29/81.

⁹⁴⁸ Σάμψων 1985, 70, σχ.22.K.87.

⁹⁴⁹ Τζαβέλλα-Evjen 1984, 153-154, σχ.10.

⁹⁵⁰ Rutter 1995, 354-376.

Μακροβούνι⁹⁵¹ αλλά και σε θέσεις της Β. Ελλάδας, όπως στα Πευκάκια ήδη από την φάση 2⁹⁵² και στην Άργισσα στην φάση «Graben 5B»⁹⁵³. Ίσως σχετίζεται με το σχήμα της πρόχου, όπως στην μέση Λέρνα III Β⁹⁵⁴. Στον Άγιο Κοσμά απαντά σε «tankard»⁹⁵⁵ και σε ραμφόστομες πρόχους τύπου Λευκαντί Ι⁹⁵⁶.

Εγχάρακτο όστρακο

Ιδιαίτερη είναι η περίπτωση του Α18/61/29 (Εικ.62). Πρόκειται για όστρακο σώματος αγγείου, κατά πάσα πιθανότητα κλειστού ή μπορεί να αποτελεί τμήμα λαβής. Είναι στιλβωμένο με σκοτεινόχρωμη επιφάνεια και ερυθρωπή ημιχονδροειδή κεραμική ύλη. Η εξωτερική επιφάνεια φέρει εγχάρακτη διακόσμηση που διαμορφώνει μοτίβο αποτελούμενο από ενάλληλες γωνίες, οι οποίες συμπληρώνονται από παράλληλες μικρότερες εγχαράξεις, λοξά αναπτυσσόμενες ως προς την μία πλευρά της γωνίας. Αν και ιδιαίτερη περίπτωση από άποψη διακόσμησης, το παρόν όστρακο δεν μπορεί να ταυτιστεί με ασφάλεια με κάποιο συγκεκριμένο τύπο αγγείου ή κεραμικό ρυθμό στο Αίγιο και αλλού.

Μία πιθανότητα είναι το συγκεκριμένο όστρακο να σχετίζεται με την κεραμική της δυτικής Πελοποννήσου. Αυτή χαρακτηρίζεται από στιλβωμένη γκριζωπή επιφάνεια και εγχάρακτη διακόσμηση, που θεωρείται από αρκετούς ερευνητές παράλληλη ή επηρεασμένη από την κεραμική του πολιτισμού «Tarxien» της Μάλτας και της «Cetina culture». Παρατηρούμε ότι παρόμοια μοτίβα απαντούν στην κεραμική των αψιδωτών οικιών Ολυμπίας⁹⁵⁷. Ωστόσο, αυτά απαντούν συνήθως σε πιο χονδροειδή κεραμική⁹⁵⁸. Σχετικά με την χρονολόγηση των παραλλήλων από την Ολυμπία, από κάποιους ερευνητές, όπως και ο ίδιος ο Rambach⁹⁵⁹, θεωρείται ότι το κεραμικό υλικό από τις αψιδωτές οικίες χρονολογείται στην ΠΕ III ύστερη έως και την ΜΕ Ι, ενώ άλλοι θεωρούν ότι το κεραμικό υλικό των αψιδωτών οικιών 2, 3, 6 είναι πρωιμότερο. Αντίστοιχη είναι και η χρονολόγηση φλασκιού από την Βοϊδοκοιλιά, το οποίο φέρει παρόμοια εγχάρακτα μοτίβα⁹⁶⁰. Ο Rutter χρονολογεί

⁹⁵¹ Dosougli 1987, abb.20.108.

⁹⁵² Christmann 1996, tafel.7.11, 18.

⁹⁵³ Hanchmann and Milojević 1976, 37, taf.26.6.

⁹⁵⁴ Wiencke 2000, 367, fig.II.17.303.

⁹⁵⁵ Ntouni 2015, fig.17.K151.

⁹⁵⁶ Ntouni 2015, fig.40. K301.

⁹⁵⁷ Rambach 2006, 86, πιν.9.γ.

⁹⁵⁸ Koumouzelis 1980, fig.108.

⁹⁵⁹ Rambach 2008, 84, Koumouzelis 1980, 136, 193, 199, 221, 257.

⁹⁶⁰ Ευχαριστώ την λεκ. Χασιακού Αφροδίτη, για την επισήμανση του συγκεκριμένου αγγείου.

αυτές τις περιπτώσεις στην ΠΕ III, I της Λέρνας⁹⁶¹.

Επίσης, η σχέση με γραπτά μοτίβα είναι μία εκδοχή που ενισχύεται και από το υλικό της Λέρνας IV, δεδομένου ότι υπάρχουν αγγεία με εμπίεστη διακόσμηση που περιλαμβάνει αντίστοιχα μοτίβα⁹⁶².

Ωστόσο, το συγκεκριμένο όστρακο χρονολογείται στην Φάση I του οικοπέδου Μινασιάν και, συνεπώς, σχετίζεται, πιθανότατα, με ΠΕ II κεραμική, εφόσον δεν αποτελεί παρεισφρήσει από ανώτερα στρώματα. Αντίστοιχα μοτίβα, στην ΠΕ II, απαντούν σε πυξίδες και κλειστά αγγεία από την Μάνικα⁹⁶³ και στην Αττική⁹⁶⁴. Χαρακτηριστική προς αυτή την κατεύθυνση είναι και η περίπτωση ακέραιου αμφορέα από τον Ορχομενό, με εγχάρακτη διακόσμηση⁹⁶⁵. Κεραμική με εγχάρακτη διακόσμηση απαντά και σε άλλες θέσεις αλλά είναι διαφορετικής τεχνικής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί πυξίδα από το Νυδρί με διάστικτα τρίγωνα τοποθετημένα σε σειρά, στο ύψος της κοιλίας⁹⁶⁶. Κάποιο αντίστοιχο σενάριο μπορεί να υποστηριχτεί και για τον όστρακο του Αγίου.

Όστρακο τύπου «Αγίας Μαρίνας»

Unicum και επίσης πολύ σημαντικό είναι το όστρακο σώματος Δ18/68/19, που ανήκει στον ρυθμό Αγίας Μαρίνας. Είναι το μοναδικό που βρέθηκε στο υλικό του συγκεκριμένου οικοπέδου. Η κεραμική ύλη του είναι ημιλεπτόκοκκη-ημιχονδρόκοκκη, πορώδης και η όπτηση δεν φτάνει τις αντίστοιχες θερμοκρασίες των λεπτότεχνων. Τα τοιχώματα είναι αφενός λεπτά, αφετέρου φέρουν εγκλείσματα ασημί μίκας, αρκετά μικρά ασβεστιτικά, αρκετά μικρά σκοτεινόχρωμα. Η επιφάνεια είναι στιλβωμένη και δεν διακρίνεται, αν υπάρχει κάποιου τύπου επίχρισμα, γιατί η τομή και η επιφάνεια είναι χρώματος σκοτεινού γκριζου προς μελανό. Η διακόσμηση είναι ανοιχτόχρωμη, σχεδόν λευκή, και συνίσταται από απλές παράλληλες λευκές ταινίες.

Η κεραμική αυτή είχε διακριθεί για πρώτη φορά στην ομώνυμη θέση της Αγίας Μαρίνας Φωκίδας⁹⁶⁷. Το χαρακτηριστικό αυτής της κατηγορίας είναι το σκοτεινόχρωμο βάθος, πάνω στο οποίο εφαρμόζεται λευκή διακόσμηση συνήθως με

⁹⁶¹ Rutter 1983b, 340.

⁹⁶² Rutter 199, 135-136, P518.

⁹⁶³ Σάμψων 1985, 298, σχ.69.

⁹⁶⁴ Ntouni 2015, fig.46. K348.

⁹⁶⁵ Kunze 1934, taf.1.

⁹⁶⁶ Dorpfeld 1927, beil.66.1.

⁹⁶⁷ Sotiriades 1912, 253-299.

απλά ή πιο σύνθετα γεωμετρικά μοτίβα. Κατά κύριο λόγο εντοπίζεται στην κεντρική Ελλάδα σε θέσεις, όπως ο Ορχομενός, η Θήβα και η Εύτρηση, και χρονολογείται στην ΠΕ ΙΙΙ φάση και όχι στην ΠΕ ΙΙ. Ακόμη και σε πιο σύγχρονες ανασκαφές όστρακα που σχετίζονται με αυτή την διακόσμηση χρονολογούνται στην ΠΕ ΙΙΙ, όπως στην περίπτωση του ΠΕ υλικού από τον οικισμό της νησίδας Μήτρου⁹⁶⁸.

Λευκή διακόσμηση πάνω σε σκοτεινό βάθος απαντά και στην Πελοπόννησο, όπως στην Λέρνα⁹⁶⁹ και στο Κοράκου⁹⁷⁰. Τα γενικότερα χαρακτηριστικά⁹⁷¹ αυτής της κατηγορίας είναι η συνολικά επιχρισμένη εξωτερική επιφάνεια με σκοτεινόχρωμο, όχι ιδιαίτερα στιλπνό επίχρισμα, πάνω στο οποίο διαγράφονται τα ανοιχτόχρωμα μοτίβα. Επίσης, το εύρος της κεραμικής ύλης από λεπτόκοκκη έως χονδρόκοκκη, ακόμη και στα πιο όψιμα παραδείγματα, καθώς και η πολύ καλή διατήρηση της ανοιχτόχρωμης διακόσμησης, ιδίως κατά την πρώιμη περίοδο. Τα τοιχώματα των αγγείων είναι μεγαλύτερου πάχους σε σύγκριση με άλλα γραπτά. Διαφοροποιήσεις μεταξύ των πιο πρώιμων περιπτώσεων και των πιο ώριμων υπάρχουν, αλλά δεν είναι άμεσα εμφανείς και πάντα έντονες. Απαντά σε ένα εύρος σχημάτων: «tankard», φιάλες, ανοιχτά αγγεία, πρόχους, ασκοειδή, κύπελλα, αποθηκευτικά, κύμβη⁹⁷².

Αυτή η κατηγορία απαντά σε δύο φάσεις, μία ΠΕ ΙΙ και μία ΠΕ ΙΙΙ. Προφανώς στην περίπτωση του Αιγίου πρόκειται για την πρωιμότερη ομάδα της ΠΕ ΙΙ.

⁹⁶⁸ Kramer-Hajosm O' Neil 2008, 186, fig.16.B31, B32.

⁹⁶⁹ Wienke 2000, 323.

⁹⁷⁰ Blegen 1921, pl.XI.2-3.

⁹⁷¹ Donovan 1961, 23-25.

⁹⁷² Donovan 1961, 57

Γ' Μέρος: Σύνθεση-Συζήτηση

Κεφ. 6 Χρονολογικά ζητήματα

6.1 Ζητήματα χρονολόγησης της περιόδου

Όπως έχει καταστεί ήδη σαφές, το υπό μελέτη αρχαιολογικό υλικό είναι σε γενικές γραμμές σύγχρονο με την εμφάνιση της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί σε πολλές θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας. Η συγκεκριμένη περίοδος, όπως και γενικότερα η περίοδος μετάβασης από την ΠΧ II στην ΠΧ III, έχει απασχολήσει εκτεταμένα την επιστημονική κοινότητα ως προς την ακριβή της χρονολόγηση, αλλά και ως προς τους χρονολογικούς συσχετισμούς μεταξύ των θέσεων, όχι μόνο της ηπειρωτικής Ελλάδας, αλλά και των Κυκλάδων.

Μια πρώτη συστηματική προσπάθεια προσέγγισης και επίλυσης μίας σειράς χρονολογικών ζητημάτων της ΠΕΧ επιχειρεί με το συνθετικό του έργο ο Manning⁹⁷³ (Πιν.1-2). Χάρη στην κριτική επανερμηνεία των αρχαιολογικών δεδομένων και κυρίως της κεραμικής και με την αξιοποίηση των στοιχείων από τις ραδιοχρονολογήσεις, ο Manning επιτυγχάνει μία πρώτη ολοκληρωμένη και πολυεπίπεδη προσέγγιση. Συγκεκριμένα, με όρους απόλυτης χρονολόγησης, τοποθετεί την εκκίνηση της ΠΕ II στο 2650 π.Χ. Σημαντικές για την οριοθέτηση της ώριμης ΠΕ II είναι οι πρόσφατες ραδιοχρονολογήσεις από το Γεράκι Λακωνίας, οι οποίες σε συνδυασμό με τα δεδομένα από την Λέρνα (ώριμη ΠΙC-ΠΙD) υποδεικνύουν ότι η εκκίνηση της ώριμης ΠΕ II (ΠΕ ΠB) τοποθετείται στο 2505 π.Χ και η λήξη της στο 2251 π.Χ⁹⁷⁴.

Σε πρόσφατη μελέτη, κατά την οποία λήφθηκαν υπ' όψη διακόσια δείγματα από είκοσι πέντε Αιγαιακές θέσεις, έγινε μία σημαντική απόπειρα χρονολόγησης συνολικά της ΠΧ στο Αιγαίο με βάση τους γεωγραφικούς άξονες της Βορείου Ελλάδας, της Νοτίου Ελλάδας και των Κυκλάδων⁹⁷⁵. Σε αυτήν την μελέτη προτείνεται, με βάση τον συνδυασμό των στοιχείων από όλα τα διαθέσιμα δείγματα⁹⁷⁶ του νότιου ηπειρωτικού χώρου, η εκκίνηση της ΠΕ ΠB, που είναι σύγχρονη της εμφάνισης της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί, στο 2511+46

⁹⁷³ Manning 1995, 2008.

⁹⁷⁴ Cavanagh et al., 2016, 6-7, table.5.

⁹⁷⁵ Arvaniti and Maniatis 2018, 752-753.

⁹⁷⁶ Arvaniti and Maniatis 2018, table 2, fig.4, fig.5.

π.Χ και η εκκίνηση της ΠΕ ΙΙΙ στο 2253+-62 π.Χ. Στις Κυκλάδες η φάση Καστριού χρονολογείται στο 2554+-31 π.Χ, ενώ η ΠΚ ΙΙΙ ξεκινά το 2407+-25 π.Χ. Σύμφωνα με τα παραπάνω παρατηρείται ότι η κεραμική ομάδα Καστριού εμφανίζεται λίγο νωρίτερα από ότι η αντίστοιχη ομάδα Λευκαντί Ι στον ηπειρωτικό χώρο και λήγει αρκετά νωρίτερα σε σχέση με την νότια ηπειρωτική Ελλάδα, γεγονός που προβληματίζει την έρευνα⁹⁷⁷.

Το χρονολογικό ζήτημα δυσχεραίνεται εφόσον ληφθεί υπ' όψη ότι, σε ορισμένες θέσεις, είναι αρκετά πιθανό τους κεραμικούς ρυθμούς της ΠΕ ΙΙ να τους διαδέχονται οι ρυθμοί της ΜΕ Ι και όχι της ΠΕ ΙΙΙ, όπως στη Λακωνία και τη Μεσσηνία⁹⁷⁸. Για τις περιπτώσεις αυτές σημαντική είναι η χρονολόγηση της εμφάνισης των κεραμικών ρυθμών της ΜΕ Ι στο 2100 π.Χ⁹⁷⁹, το οποίο συνιστά *terminus ante quem* για την χρονολόγηση της λήξης της ΠΕ ΙΙΒ περιόδου σε αυτές τις περιοχές.

Η χρονολόγηση της εμφάνισης των νέων σχημάτων στην κεραμική εξακολουθεί να είναι σε μεγάλο βαθμό προβληματική, κυρίως λόγω της διαφορετικής ορολογίας που χρησιμοποιείται μεταξύ των ερευνητών⁹⁸⁰.

Όσον αφορά την σχετική χρονολόγηση της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί έχουν διαμορφωθεί δύο βασικές τάσεις. Η πρώτη υποστηρίζει την χρονολόγηση της στην ύστερη ΠΧ ΙΙ, ενώ, σύμφωνα με την δεύτερη, σε ένα πρώιμο στάδιο της ΠΧ ΙΙΙ είναι πιο πιθανή. Βασικός υποστηρικτής της πρώτης τάσης είναι ο Rutter⁹⁸¹, ενώ υποστηρικτές της όψιμης χρονολόγησης είναι ο MacGivillray και ο Barber⁹⁸².

Ο Rutter υποστήριξε την χρονολόγηση της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί μεταξύ της φάσης Κέρου-Σύρου και της Φυλακωπής Ι⁹⁸³, ορίζοντας την ως ΠΕ ΙΙΒ και ΠΚ ΙΙΒ, ενώ υποστήριξε παράλληλα την ύπαρξη ενός χρονολογικού κενού ή κενού στις γνώσεις για την ΠΚ ΙΙΙ⁹⁸⁴. Τα στοιχεία της κεραμικής ακολουθίας από το Παλαμάρι της Σκύρου, την Αγία Ειρήνη Κέας, την Μάνικα της Ευβοίας και το Λευκαντί της Εύβοιας και τα Πευκάκια του Βόλου ενισχύουν κυρίως την άποψη του

⁹⁷⁷ Cavanagh et al. 2016, 10.

⁹⁷⁸ Rutter 2001, 123.

⁹⁷⁹ Voutsaki et al. 2009, table.3.

⁹⁸⁰ Kouka 2009, 135.

⁹⁸¹ Rutter 1979, Rutter 1983a.

⁹⁸² Barber and MacGillivray 1980, 141-157.

⁹⁸³ Rutter 1979, 6.

⁹⁸⁴ Rutter 1984.

Rutter, η οποία βασίζεται σε τρία βασικά στοιχεία⁹⁸⁵: α) η κεραμική Λευκαντί I εμφανίζεται μετά από αμιγώς ΠΕ II στρώματα, β) προηγείται ΠΕ III στρωμάτων γ) σε κάποιες θέσεις υπάρχει άμεση σχέση της κεραμικής Λευκαντί I-Καστρί με την ΠΕ II κεραμική, όπως στο ίδιο το Λευκαντί, στην Αγία Ειρήνη και στο Παλαμάρι Σκύρου⁹⁸⁶.

Ένα βασικό επιχείρημα που διατυπώνει ο Rutter⁹⁸⁷, είναι ότι η κεραμική ομάδα Λευκαντί I-Καστρί δεν εμφανίζεται σε στρώματα αμιγώς ΠΕ III. Αυτό υποδεικνύει η εμφάνιση της νέας κεραμικής παράδοσης στην φάση II της Αγίας Ειρήνης. Σύγχρονη φάση στην Αργολίδα μπορεί να θεωρηθεί αυτή της Λέρνας III C, που, συνεπώς, συγχρονίζεται σε ένα βαθμό με την αρχική εμφάνιση της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I⁹⁸⁸.

Αυτό το επιχείρημα ενισχύεται και από τις κύμβες της Ραφήνας και της Εύτρησης, θέσεις στις οποίες υπάρχουν τα νέα σχήματα. Αυτές οι κύμβες αντιστοιχούν στον τύπο 2/3 της Λέρνας και πιθανότατα χρονολογούνται στην Λέρνα III C, εφόσον ληφθεί υπ' όψη και η συνολική επίχριση τους, που ενισχύει αυτή την χρονολόγηση⁹⁸⁹. Κατ' επέκταση αντίστοιχη θα είναι και η χρονολόγηση των αγγείων ανατολιζουσας παράδοσης των θέσεων.

Παρομοίως στην Αίγινα, η κεραμική ομάδα Λευκαντί I-Καστρί εμφανίζεται για πρώτη φορά στην τοπική φάση II σύγχρονη της Λέρνας III C. Στην φάση III, σύγχρονη σε μεγάλο βαθμό της Λέρνας III D, εμφανίζονται περισσότερα σχήματα της κεραμικής ομάδας. Ωστόσο, η φάση III της Αίγινας ενδέχεται να εκτείνεται και μετά την Λέρνα III D⁹⁹⁰.

Η χρονολόγηση από τον Rutter της κεραμικής από το Καστρί εντός της ΠΧ II εξηγείται σε μεγάλο βαθμό με βάση την σύνδεση του οικισμού με το νεκροταφείο της Χαλανδριανής, που ανήκει στην πολιτισμική φάση Κέρου-Σύρου. Στο ίδιο το Λευκαντί, κάτω από το κατεξοχήν ΠΕ III στρώμα (Λευκαντί II), απαντά το στρώμα με την κεραμική ανατολιζουσας παράδοσης. Περιλαμβάνονται τα σχήματα του μόνωτου «tankard», του δίωτου κωδωνόσχημου κυπέλλου, ρηχές τροχήλατες φιάλες/πινάκια, καθώς και πιο σπάνια ραμφόστομες πρόχοι με σφαιρικό σώμα.

Επιπλέον, ο Rutter θεώρησε ότι η ομάδα Φυλακωπή I είναι σε μεγάλο βαθμό

⁹⁸⁵ Rutter 1979, 6, 10, Manning 1995, 52-54.

⁹⁸⁶ Manning 1995, 53.

⁹⁸⁷ Rutter 1983a, 70.

⁹⁸⁸ Wilson and Eliot 1984.

⁹⁸⁹ Manning 1995, 58.

⁹⁹⁰ Manning 1995, 58-59.

σύγχρονη της ΜΕ Ι περιόδου⁹⁹¹. Με βάση αυτήν την παραδοχή υποστήριξε ότι η περίοδος Λευκαντί Ι-Καστρί ακολουθείται στις Κυκλάδες από ένα κενό 100-150 χρόνων, το οποίο αντιστοιχεί στην ΠΕ ΙΙΙ περίοδο, και είτε είναι πραγματικό είτε οφείλεται στην έλλειψη στοιχείων⁹⁹².

Η δεύτερη άποψη, με βασικούς εκφραστές της τους Barber και MacGillivray, δεν υποστηρίζει την ύπαρξη κάποιου κενού, και χρονολογεί την πολιτισμική ομάδα Φυλακωπή Ι στην ΠΚ ΙΙΒ, με βάση τις στρωματογραφικές παρατηρήσεις από την ίδια την Φυλακωπή⁹⁹³. Αντίστοιχα, ο Barber⁹⁹⁴ και ο MacGillivray⁹⁹⁵, επισήμαναν ότι η κεραμική ομάδα Λευκαντί Ι-Καστρί χρονολογείται στην πρόμη ΠΚ ΙΙ ή αλλιώς ΠΚ ΙΙΑ.

Εντός του ευρύτερου χρονολογικού ζητήματος εντάσσεται και το ζήτημα της χρονολόγησης της φάσης *Übergangsphase* της Τίρυνθας⁹⁹⁶. Αυτή η φάση είναι μεταγενέστερη των ΠΕ ΙΙ στρωμάτων και προηγείται των ΠΕ ΙΙΙ στρωμάτων. Περιλαμβάνει τις ανασκαφικές συνάψεις του Δωματίου 108, του επιπέδου V, των στρωμάτων στην «Κάτω Ακρόπολη» κάτω από τα αψιδωτά κτήρια, των δωματίων 142-144 και του ανασκαφικού ορίζοντα 9⁹⁹⁷. Η κεραμική από την συγκεκριμένη φάση περιλαμβάνει σχήματα και κεραμικούς ρυθμούς, που είναι χαρακτηριστικοί της ΠΕ ΙΙ και της ΠΕ ΙΙΙ περιόδου και ανήκουν στην ίδια ανασκαφική συνάφεια, συνδιαμορφώνοντας μία ενιαία παράδοση. Η παραπάνω εικόνα έρχεται σε αντιδιαστολή με αυτήν από την Λέρνα, όπου η κεραμική παράδοση της ΠΕ ΙΙ διακρίνεται με σαφήνεια από αυτήν της ΠΕ ΙΙΙ. Ακολούθως, παραπέμπει είτε σε ένα κενό στην κατοίκηση της Λέρνας μεταξύ ΠΕ ΙΙ και ΠΕ ΙΙΙ και στην ύπαρξη μίας μεταβατικής φάσης ΠΕ ΙΙ-ΙΙΙ στην ηπειρωτική Ελλάδα είτε στον συγχρονισμό της συγκεκριμένης φάσης της Τίρυνθας με αυτήν της Λέρνας ΙV.1⁹⁹⁸.

Η κεραμική της Τίρυνθας που σχετίζεται με την ΠΕ ΙΙ κεραμική παράδοση περιλαμβάνει την κύμβα, ανοιχτά αγγεία με χείλος διατομής T και φιάλες με το χαρακτηριστικό έσω νεύον χείλος. Με την ΠΕ ΙΙΙ σχετίζεται το σχήμα του ουζοπότηρου, την πρόχου της ομάδας Φυλακωπή Ι, καθώς και πρωτομινυακή

⁹⁹¹ Rutter 1983a, 70.

⁹⁹² Rutter 1984.

⁹⁹³ Sotirakopoulou 2016, 354.

⁹⁹⁴ Barber 1978, 368.

⁹⁹⁵ MacGillivray 1980.

⁹⁹⁶ για ανάλυση του ζητήματος με βιβλιογραφία βλ. Manning 1995, 56-60.

⁹⁹⁷ Weiberg and Lindblom 2014, 385.

⁹⁹⁸ Rutter 1983b, 354.

κεραμική⁹⁹⁹. Η χρονολόγηση της περιόδου πριν την Λέρνα IV μπορεί να υποστηριχθεί με βάση την απουσία γραπτής ΠΕ III κεραμικής¹⁰⁰⁰. Από άποψη ποσοστών, η νέα κεραμική παράδοση παρουσιάζεται πιο δυναμική¹⁰⁰¹, χωρίς ωστόσο να λαμβάνονται υπ' όψη τα ποσοστά της χονδροειδούς κεραμικής που διατηρούν σε γενικές γραμμές τα ΠΕ II χαρακτηριστικά.

Η συνύπαρξη αυτών των χαρακτηριστικών οδηγεί σε περαιτέρω προβληματισμό, σχετικά με την τοποθέτηση αυτής της κεραμικής εντός της ΠΕ III ή την δημιουργία μίας ενδιάμεσης ΠΕ II-III περιόδου με τον συγχρονισμό της συγκεκριμένης φάσης της Τίρυνθας με την περίοδο Λευκαντί I. Ο Manning, μετά την παράθεση των σχετικών στοιχείων, θεωρεί ότι η συγκεκριμένη περίοδος συγχρονίζεται μόνο με το τελευταίο τμήμα της περιόδου Λευκαντί I¹⁰⁰².

Στην πρόσφατη μελέτη τους οι Weiberg και Lindblom θεωρούν ότι η κεραμική της *Übergangsphase* είναι σύγχρονη της κεραμικής της πρώιμης Λέρνας IV.1 (Πίν.3), ερμηνεύοντας την απουσία ΠΕ II κεραμικής από την Λέρνα IV με βάση ανασκαφικούς παράγοντες και παράγοντες που σχετίζονται με την χρήση του χώρου, θεωρώντας από αυτή την άποψη ότι η «Άνω Πόλη της Τίρυνθας» έχει περισσότερες ομοιότητες με την Λέρνα IV¹⁰⁰³. Σύμφωνα με την ίδια οπτική, η «Οικία των Κεράμων» σχετίζεται με κεντρικές λειτουργίες του οικισμού και ο χώρος ενδεχομένως να είχε και δημόσιο χαρακτήρα, σε αντίθεση με την Κάτω Ακρόπολη της Τίρυνθας, όπου εντοπίζεται η *Übergangsphase*. Με βάση αυτή την μελέτη, πρέπει να λαμβάνεται γενικότερα υπ' όψη το ζήτημα της χρήσης των χώρων. Είναι πολύ πιθανό ένας χώρος που παίζει κεντρικό ρόλο στα τεκταινόμενα του οικισμού να έχει ευρήματα διαφορετικού χαρακτήρα από αυτά των χώρων που σχετίζονται αμιγώς με τις καθημερινές λειτουργίες των νοικοκυριών. Έτσι, είναι πιθανό, σε ένα κτήριο πιο επίσημου χαρακτήρα, η οικοσκευή να ακολουθεί συγκεκριμένα πολιτισμικά χαρακτηριστικά που δεν είναι ίδια με τον υπόλοιπο οικισμό.

Μια σειρά άλλων προτάσεων αποσκοπεί στο να γεφυρωθεί το χάσμα μεταξύ των δύο βασικών τάσεων¹⁰⁰⁴, με πιο χαρακτηριστική αυτή, σύμφωνα με την οποία, η φάση Λευκαντί I-Καστρί διαρκεί από το τέλος της ΠΕ II έως τα πιο πρώιμα στάδια

⁹⁹⁹ Manning 1995, 56, footnote 165-170.

¹⁰⁰⁰ Manning 1995, 57, footnote 174.

¹⁰⁰¹ Weiberg and Lindblom 2014, fig. 1.

¹⁰⁰² Manning 1995, 60.

¹⁰⁰³ Weiberg and Lindblom 2014.

¹⁰⁰⁴ Επαρκής σύνοψη του ζητήματος γίνεται στο Manning 1995, 51-63.

της ΠΕ III¹⁰⁰⁵. Έχει επίσης προταθεί και η θέσπιση μίας φάσης που αφορά αυτή καθ' αυτή την περίοδο Λευκαντί I-Καστρί¹⁰⁰⁶. Αντίστοιχη είναι η θεωρία του Maran, ο οποίος εξετάζοντας ένα ευρύ γεωγραφικό φάσμα θεσπίζει την περίοδο «Wendezeit», η οποία περιλαμβάνει το διάστημα που καλύπτεται από την φάση Λέρνα III D έως την Λέρνα IV.1.¹⁰⁰⁷ Αυτή η περίοδος, περιλαμβάνοντας την περίοδο Λευκαντί I-Καστρί, νοείται ως περίοδος καμπής και ραγδαίων αλλαγών, συνδεδεμένη με μία σειρά κι άλλων φαινομένων όπως αυτό των τύμβων R της Λευκάδας¹⁰⁰⁸.

Προς αντίστοιχη κατεύθυνση η Κουκά, συνοψίζοντας τα δεδομένα έως το 2009, επισημαίνει το συγχρονισμό της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί με τις φάσεις ΠΕ IIB (ηπειρωτική Ελλάδα), ΠΚ IIIA (Κυκλάδες), ΠΧ IIIA (Μ. Ασία), καθώς και με τις φάσεις «Wendezeit» του Maran και «Anatolian trade network» του Sahoglu. Επίσης, τάσσεται υπέρ μίας νέας προσέγγισης, η οποία θα βασίζεται στην απόλυτη χρονολόγηση¹⁰⁰⁹.

Συνοψίζοντας, και όπως θα αναλυθεί στην συνέχεια με βάση και τα δεδομένα του Αιγίου, η περίοδος Λευκαντί I-Καστρί πρέπει σε γενικές γραμμές να εξισωθεί με την ΠΕ IIB, με μία ενδεχόμενη και περιορισμένη χρονικά αλληλοεπικάλυψη με την πρόμη ΠΕ III και συγκεκριμένα με την Λέρνα IV.1, της οποίας η λήξη τοποθετείται κατά προσέγγιση στο 2200/ 2150¹⁰¹⁰. Θεωρείται σημαντικό η φάση της ΠΕ II που αντιστοιχεί στην Λέρνα III C, να μην αποκοπεί από την περίοδο Λευκαντί I-Καστρί, καθώς σε αυτό το συγκεκριμένο στάδιο πρωτοεμφανίζεται η ομώνυμη κεραμική ομάδα. Ως προς το ζήτημα της αλληλοεπικάλυψης του πιο ώριμου σταδίου της περιόδου Λευκαντί I-Καστρί με την ΠΕ III, απαιτείται περαιτέρω διερεύνηση και επανερμηνεία παλαιότερων ανασκαφικών δεδομένων, ώστε να διευκρινιστεί το συγκεκριμένο ζήτημα.

Χαρακτηριστική περίπτωση οικισμού, για τον οποίο υποστηρίζεται η μερική αλληλοεπικάλυψη της περιόδου Λευκαντί I-Καστρί με την ΠΕ III είναι τα Πευκάκια (Πίν. 4). Η κεραμική ομάδα Λευκαντί I-Καστρί εντοπίζεται στα στρώματα 6, 7 και Übergangsphase¹⁰¹¹. Η ΠΕ II περίοδος ορίζεται από την φάση 2, 3 έως την μέση φάση 7. Ενώ η ύστερη φάση 7 και η Übergangsphase εντάσσονται στην ΠΕ III. Παρόμοιες

¹⁰⁰⁵ Manning 1995, 56, Maran 1998, 140-146, 153-159.

¹⁰⁰⁶ Σάμψων 1988, 123.

¹⁰⁰⁷ Maran 1998, Taf.80-81.

¹⁰⁰⁸ Γιαννόπουλος 2012, 213-221.

¹⁰⁰⁹ Kouka 2009.

¹⁰¹⁰ Maran 1998, 155.

¹⁰¹¹ Manning 1995, 82, footnote 89.

πληροφορίες ενδέχεται να προκύπτουν και από το υλικό του Ορχομενού¹⁰¹².

Παρ' όλες τις διαφωνίες που υπάρχουν για την χρονολόγηση αυτής της κεραμικής ομάδας, πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψη ότι μία τέτοια τύπου διαδικασία, όπως η εισαγωγή και πρόσληψη αυτών των νέων τύπων και των τεχνολογικών χαρακτηριστικών που τους συνοδεύουν, δεν είναι δυνατόν να ενταχθεί μέσα σε αυστηρά χρονολογικά πλαίσια, μέσα στα οποία μπορούν να τοποθετηθούν αυτόματα οι χρονολογήσεις όλων των θέσεων, λόγω του ασύγχρονου και ανομοιογενούς τρόπου με τον οποίο εισήχθησαν στην τοπική κεραμική παράδοση κάθε θέσης¹⁰¹³, αλλά και εξαιτίας της διαφορετικής αντιμετώπισης των νέων στοιχείων από κάθε κοινωνική ομάδα, στοιχείο το οποίο θα αναλυθεί περαιτέρω στην συνέχεια μέσα από την περίπτωση της κεραμικής του οικοπέδου Μινασιάν.

Στην συνέχεια, με την σύνοψη των αλλαγών της κεραμικής του υπό μελέτη αρχαιολογικού υλικού, αποσκοπούμε στην περαιτέρω κατανόηση της κεραμικής εξέλιξης της θέσης, στον χρονολογικό συσχετισμό της με άλλες θέσεις, ακολουθώντας στην εξαγωγή πληροφοριών, που αυτός μας παρέχει για το ζήτημα της χρονολόγησης της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί και σε έναν βαθμό της μετάβασης από την ΠΕ IIB στην ΠΕ III περίοδο.

6.2 Σύνοψη των αλλαγών στην κεραμική του Οικοπέδου Μινασιάν

Όπως έγινε φανερό στα κεφάλαια ανάλυσης της κεραμικής του Αιγίου, η χρονολόγηση του υπό μελέτη κεραμικού συνόλου περιορίζεται εντός της ΠΕ II περιόδου και συγκεκριμένα στην ύστερη φάση της, η οποία συγχρονίζεται σε αρκετές θέσεις με την εμφάνιση και χρήση της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί. Για τους λόγους που αναλύθηκαν παραπάνω προτιμούμε τον ορισμό αυτής της κεραμικής ομάδας ως ΠΕ IIB περίοδο, η οποία, σύμφωνα με τα στοιχεία των απόλυτων χρονολογήσεων καλύπτει, γενικά στο Αιγαίο, ένα χρονολογικό εύρος 200-300 ετών. Συνεπώς, πρόκειται για μία μακρά περίοδο που είναι αναμενόμενο να χαρακτηρίζεται από αλλαγές. Αντιστοίχως, δεδομένης της ύπαρξης αγγείων της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί ή τύπων εμπνευσμένων από την συγκεκριμένη κεραμική ομάδα, ήδη από τα πρώτα στάδια του οικοπέδου Μινασιάν, μπορεί να υποστηριχθεί ότι, και

¹⁰¹² Kunze 1934.

¹⁰¹³ Choleva 2015, 144-146.

στην περίπτωση του Αιγίου, η ΠΕ ΙΙΒ είναι μακράς διάρκειας αφού και τα δέκα αρχιτεκτονικά στάδια σχετίζονται με αυτήν. Από την ανάλυση της στρωματογραφίας και της αρχιτεκτονικής του οικοπέδου¹⁰¹⁴ κατέστη σαφές ότι υπάρχουν δύο βασικές περίοδοι, εντός των οποίων κατανέμονται τα επιμέρους στάδια, τα οποία με τη σειρά τους αποτελούνται από επιμέρους αρχαιολογικά στρώματα.

Ένα από τα κεντρικά ερωτήματα της παρούσας διατριβής αποτελεί ο ενδεχόμενος συγχρονισμός των μεταβολών στον οικιστικό τομέα με αυτές που παρατηρούνται στην κεραμική ή αν αυτές συμβαίνουν σε κάποια άλλη χρονική στιγμή και σταδιακά. Ένας πιθανός, έστω και σχετικός, συγχρονισμός αυτών των αλλαγών με τις μεταβολές που παρατηρούνται στην οικιστική, έχει ιδιαίτερη βαρύτητα σε ερμηνευτικό επίπεδο. Η σημασία του συγκεκριμένου ερωτήματος εντάσσεται στο πλαίσιο ερμηνείας των αλλαγών του οικισμού μέσα από την θεώρηση του συνόλου των δεδομένων. Ωστόσο, λόγω της αποσπασματικότητας των αρχιτεκτονικών δεδομένων, το βασικό στοιχείο για την ερμηνεία φαινομένων και το συσχετισμό τους με σύγχρονες εξελίξεις στο υπόλοιπο Αιγαίο θα είναι η κεραμική.

Λαμβάνοντας υπ' όψη τα παραπάνω, η κεραμική εξετάστηκε αρχικά υπό το χρονολογικό πρίσμα αυτών των δύο αρχιτεκτονικών περιόδων (Α και Β) με στόχο να εντοπισθούν πιθανά μοτίβα αλλαγών. Οι στατιστικές αναλύσεις έδειξαν ότι η μετάβαση από την μία αρχιτεκτονική περίοδο στην άλλη δεν συνοδεύεται από ραγδαίες μεταβολές στην κεραμική παραγωγή. Παρατηρήθηκε ότι οι όποιες αλλαγές στην κεραμική, μεταξύ των δύο αρχιτεκτονικών περιόδων Α και Β, αντικατοπτρίζονται σε ένα μόνο βαθμό σε επίπεδο κεραμικών ρυθμών και όχι τόσο σε επίπεδο σχημάτων. Επίσης, με βάση τις ίδιες αναλύσεις, παρατηρήθηκε ότι με την μετατόπιση του σημείου τομής στην κεραμική στο στάδιο 7, οι αλλαγές σε επίπεδο κεραμικών ρυθμών είναι πιο έκδηλες σε σχέση με την τομή στο στάδιο 6. Γι' αυτό το λόγο, η κεραμική εξετάζεται σε δύο κύριες φάσεις, την κεραμική Φάση Ι και την κεραμική Φάση ΙΙ. Η κεραμική Φάση Ι περιλαμβάνει την κεραμική των στρωματογραφικών σταδίων 1-6 και η Φάση ΙΙ την κεραμική των στρωματογραφικών σταδίων 7-10 (Πίν.6). Επισημαίνεται ότι η διάκριση σε στάδια συνυπολογίζεται και επισημαίνεται, όπου αυτό κρίνεται σκόπιμο, χωρίς ωστόσο να επιμεριστεί το υλικό σε δέκα στρωματογραφικές φάσεις, στοιχείο που θα δυσχέραινε την επεξεργασία των δεδομένων και την εξαγωγή συμπερασμάτων.

¹⁰¹⁴ βλ. στο παρόν Κεφ. 3.3.

Στο πλαίσιο της ανάλυσης των κεραμικών ρυθμών στο Κεφ.5 έγινε μία πρώτη απόπειρα τυπολογικών ομαδοποιήσεων της κεραμικής. Ωστόσο, κρίνεται απαραίτητη η σύνοψη των παρατηρούμενων αλλαγών μεταξύ των δύο φάσεων είτε αυτές είναι αμιγώς τυπολογικού χαρακτήρα είτε γενικότερα μορφολογικού, τεχνικού και τεχνολογικού, καθώς προσφέρει ουσιαστικές πληροφορίες ως προς την χρονολόγηση του υλικού. Ταυτοχρόνως γίνεται συσχετισμός των στοιχείων που έχουν προκύψει με τα χρονολογικά δεδομένα άλλων θέσεων.

6.2.1 Μεταβολές κεραμικών ρυθμών

Σε πολλές περιπτώσεις, οι κεραμικοί ρυθμοί παρουσιάζουν μεταβολές από τη μία φάση στην άλλη (Γράφημα 2). Αρκετοί ρυθμοί μειώνονται σημαντικά από τη Φάση I στη Φάση II. Πιο συγκεκριμένα, ο ρυθμός ΕπΣτ1 μειώνεται από 23% σε 16%, ο ρυθμός ΕπΣτ3 από 10% σε 5%, ο ρυθμός Εντρ/Σφ1 από 18% σε 7% για να εξαφανιστεί εντελώς στο τελευταίο στάδιο 10, και ο ρυθμός Χο από 21% σε 14%.

Από την άλλη πλευρά, αρκετοί ρυθμοί παρουσιάζουν αύξηση από τη Φάση I στη Φάση II. Πιο συγκεκριμένα, ο ρυθμός ΕπΣτ4 αυξάνεται από 4% σε 7%, ο ρυθμός ΕπΣτ2 από 8% σε 14%, ο ρυθμός Αβ από 5% σε 11%, ενώ η πιο σημαντική ποσοστιαία αλλαγή παρατηρείται στο ρυθμό Εντρ/Σφ2, ο οποίος από το 3% αυξάνεται σε 18%. Η αύξηση στα ποσοστά των ρυθμών ΕπΣτ2 και ΕπΣτ4 ενδεχομένως σχετίζεται με την προτίμηση για πιο θαμπά και αραιά επιχρίσματα, όπως αυτή σημειώνεται σε αρκετές θέσεις, μεταξύ αυτών και στην Λέρνα III-C-III-D¹⁰¹⁵. Τέλος, ο ρυθμός Εντρ/Σφ2 ενδεχομένως αντικαθιστά εν μέρει τον κεραμικό ρυθμό Εντρ/Σφ1, δεδομένου του παρόμοιου σχηματολογίου και των μορφολογικών ομοιοτήτων των δύο κεραμικών ρυθμών. Ο συγκεκριμένος κεραμικός ρυθμός δεν εμφανίζεται ξαφνικά, αλλά υπάρχει από τα πρώτα στάδια του οικισμού. Ωστόσο, στα πιο ώριμα στάδια παρουσιάζει αυξητική τάση, σε σύγκριση με τα πρώτα στάδια, που απαντά εμφανώς πιο σπάνια. Συγκεκριμένα, φαίνεται ότι η μεγαλύτερη αλλαγή για τον συγκεκριμένο κεραμικό ρυθμό σημειώνεται στα στάδια 8 και 9.

Αξιοσημείωτες διαφοροποιήσεις δεν παρατηρούνται για τις περιπτώσεις των κεραμικών ρυθμών Κηλ, ΗμΕπ, Εντρ/Σφ3, Γρ. Στην περίπτωση του κεραμικού ρυθμού Κηλ τα ποσοστά είναι παρόμοια και στις δύο φάσεις του Αιγίου. Στην Λέρνα, η αντίστοιχη κεραμική κατηγορία δεν παρουσιάζει αύξηση κατά την μετάβαση από

¹⁰¹⁵ Wiencke 2000, 326.

την φάση IIIC στην IIID, αλλά μείωση¹⁰¹⁶, αν και αυτή πρέπει να συσχετισθεί με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του γεγονότος που αποτυπώθηκε με την καταστροφή της οικίας και όχι με μία πραγματική μείωση στα ποσοστά της κατηγορίας.

Συνοψίζοντας, διαπιστώνουμε ότι η χονδροειδής και η λεπτότεχνη κεραμική απαντούν εξίσου στις δύο Φάσεις της κεραμικής του οικοπέδου Μινασιάν. Το στοιχείο αυτό οφείλεται σε έναν βαθμό στην χρήση του χώρου, η οποία φαίνεται ότι διαχρονικά ήταν μικτή, δηλαδή σχετιζόταν εξίσου με την κατανάλωση, προετοιμασία και αποθήκευση προϊόντων, χωρίς να διακρίνεται κάποια ειδική λειτουργία, η οποία να αφορά μία από τις δύο Φάσεις.

Όπως φαίνεται στα αντίστοιχα γραφήματα, στην λεπτότεχνη κεραμική σημειώνεται μείωση των ποσοστών των αγγείων με πιο στιλπνό σκοτεινόχρωμο επίχρισμα, ενώ παρατηρείται αύξηση αυτών που έχουν πιο θαμπό και αδρό επίχρισμα, καθώς και αυτών που δεν φέρουν επίχρισμα. Συνεπώς, μπορεί να υποστηριχτεί ότι, στην Φάση II, η ποικιλομορφία στο χρώμα της επιφάνειας των αγγείων και στην εφαρμογή του επιχρίσματος είναι πιο έντονη, γεγονός που συνδέεται με πιθανές μεταβολές σε στάδια της εγχειρηματικής αλυσίδας, όπως αυτό της όπτησης, ζήτημα στο οποίο θα αναφερθούμε περαιτέρω στο Κεφ.9.2.7.

Παρόμοιου τύπου μεταβολές φαίνεται ότι απαντούν και σε άλλους οικισμούς της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας, όπως παρατηρήθηκε στο πλαίσιο ανάλυσης της κεραμικής¹⁰¹⁷. Σε αρκετές θέσεις η κεραμική με επίχρισμα χάνει την στιλπνότητα της στην ώριμη ΠΕ II, και μειώνονται τα ποσοστά της κεραμικής με σκοτεινόχρωμο επίχρισμα, το οποίο, αν και δεν εκλείπει, συνήθως εφαρμόζεται σε μικρότερο μέρος της επιφάνειας σε σχέση με πριν, όπως φαίνεται πολύ χαρακτηριστικά στην περίπτωση της Λέρνας. Με βάση τα παραπάνω διαπιστώνουμε μία τάση για πειραματισμό στην ΠΕ IIΒ, ο οποίος επιβεβαιώνεται και από τα δεδομένα του Αιγίου, ιδιαίτερα κατά την Φάση II.

Στην χονδροειδή κεραμική παρατηρούνται, επίσης, μεταβολές μεταξύ κεραμικών ρυθμών, οι οποίες συνδέονται κυρίως με αλλαγές στην σύσταση της κεραμικής ύλης των αγγείων και ακολούθως με μεταβολές στο στάδιο εξόρυξης και προετοιμασίας του πηλού, οι οποίες είναι πολύ πιθανό να επηρεάσουν και τα επόμενα στάδια, υποδεικνύοντας την ύπαρξη σημαντικών αλλαγών σε επίπεδο οργάνωσης της παραγωγής. Αυτές, όπως ήδη αναφέραμε, δεν αφορούν το σύνολο της χονδροειδούς

¹⁰¹⁶ Wiencke 2000, 321.

¹⁰¹⁷ Βλ. Κεφ. 5.1.3, Κεφ. 5.4.3, Κεφ. 5.6.3.

κεραμικής, καθώς ο κεραμικός ρυθμός Χο, που είναι και πιο δημοφιλής σε αυτόν τον τύπο κεραμικής απαντά σταθερά και στις δύο κεραμικές Φάσεις.

Αυτές οι μεταβολές είναι ιδιαίτερα σημαντικές σε ερμηνευτικό επίπεδο, καθώς συνδέονται με αλλαγές στην εγχειρηματική αλυσίδα, αλλά και στην κεραμική παραγωγή, γενικότερα.

6.2.2 Μεταβολές στα σχήματα

Οι μεταβολές στα σχήματα είναι εμφανείς σε επίπεδο ποσοστών (Γράφημα 3), αλλά και στα επιμέρους μορφολογικά χαρακτηριστικά κάθε σχήματος.

Χαρακτηριστικές είναι οι μεταβολές στα ποσοστά των κυμβών. Στην Φάση I είναι περισσότερες, αποτελώντας το 15%, σε σχέση με την Φάση II, κατά την οποία αποτελούν το 9% του συνόλου των σχημάτων της φάσης. Ωστόσο, το σχήμα εξακολουθεί να υπάρχει έως τα τελευταία στάδια του οικισμού. Διαφοροποιήσεις στα ποσοστά των κυμβών παρατηρούνται και σε άλλες θέσεις. Στην περίπτωση της Λέρνας τα ποσοστά των κυμβών παρουσιάζουν αυξομειώσεις¹⁰¹⁸. Μεταξύ της Λέρνας III C και III D, παρατηρείται σχετική αύξηση των ποσοστών, η οποία, ωστόσο, θα πρέπει να συνδεθεί κυρίως με την χρήση του χώρου που έχει ανασκαφεί, παρά με μία πραγματική μεταβολή στα ίδια τα ποσοστά.

Όσον αφορά στις μεταβολές επιμέρους χαρακτηριστικών των κυμβών του Αιγίου, οι μεγάλες κατακόρυφες ταινιωτές λαβές περιορίζονται κυρίως στην Φάση II. Σε ό,τι αφορά το επίχρισμα, στην Φάση I οι κύμβες είναι κατά κύριο λόγο ολόβαφες εσωτερικά και εξωτερικά, ενώ στην Φάση II συνήθως το εξωτερικό παραμένει ολόβαφο αλλά στο εσωτερικό υπάρχει μόνο μια επιχρισμένη ταινία γύρω από το χείλος. Αυτή η συνήθεια αφορά κυρίως την Φάση II, αλλά απαντά συχνά και στα τελικά στάδια της Φάσης I. Άλλο ένα χαρακτηριστικό στοιχείο της Φάσης II είναι ότι οι κύμβες με σκοτεινόχρωμο επίχρισμα δεν αποτελούν πλέον την συντριπτική πλειονότητα και, όταν υπάρχει τέτοιο επίχρισμα, είναι καστανό ή ερυθρωπό. Στην Φάση II, παρόλο που οι αναλογίες μεταξύ των ανοιχτόχρωμων και σκοτεινόχρωμων κεραμικών ρυθμών είναι αρκετά κοντινές, έντονη είναι η παρουσία κυμβών χωρίς επίχρισμα ή με κηλιδωτό επίχρισμα. Στην Λέρνα οι κύμβες χωρίς επίχρισμα είναι

¹⁰¹⁸ Wiencke 2000, table 3b.

χαρακτηριστικές κυρίως της φάσης III¹⁰¹⁹. Το στοιχείο αυτό ενισχύει το ενδεχόμενο συγχρονισμού της Φάσης II του Αιγίου, σε μεγάλο βαθμό με την φάση Λέρνα III.

Σε αντίθεση με τις κύμβες, τα «tankards 1» στην Φάση II είναι πολύ πιο δημοφιλή, αποτελώντας το 5% σε σχέση με την Φάση I, που αποτελούν το 1%. Ειδικά τα «tankards 2» με απλό χείλος απαντούν εξολοκλήρου στην Φάση II. Για τα «tankards 2» παρατηρείται αντίστοιχη αύξηση Η αυξητική τάση του σχήματος αποτελεί μία από τις πιο χαρακτηριστικές μεταβολές που παρατηρούνται σε επίπεδο σχημάτων εντός της ΠΕ II του Αιγίου.

Αξιοσημείωτες είναι οι μεταβολές που παρατηρούνται στο σχήμα της φιάλης. Οι φιάλες με επίχρισμα και διατομή S συνηθίζονται στην Φάση I του Αιγίου. Στη Λέρνα αυτός ο τύπος χρονολογείται κυρίως στην φάση III_C, οπότε και σε αυτή την περίπτωση, επιβεβαιώνεται ο συγχρονισμός της Φάσης I του Αιγίου με τη φάση III_C της Λέρνας. Επίσης, είναι σημαντικό ότι, και στις δύο φάσεις του Αιγίου, απαντούν οι ανοιχτές φιάλες του τύπου 1 της Λέρνας, οι οποίες συνδέονται με χρονολόγηση στις ύστερες φάσεις της θέσης. Στις φιάλες του Αιγίου με έσω νεύον χείλος και επίχρισμα, χαρακτηριστική της Φάσης I είναι η ύπαρξη γωνίωσης κάτω από το χείλος, γεγονός που ενισχύει τον συγχρονισμό της Φάσης I του Αιγίου με την Λέρνα III_C, όπου απαντά το ίδιο χαρακτηριστικό¹⁰²⁰. Οι φιάλες του Αιγίου με ακανόνιστη απόληξη στο χείλος σημειώνουν αύξηση στην Φάση II, χωρίς όμως να αποτελούν την πλειονότητα. Στην Λέρνα πιο ακανόνιστα διαμορφωμένες φιάλες χρονολογούνται στην περίοδο III¹⁰²¹. Από την άλλη πλευρά, οι φιάλες με γωνιώδη απόληξη χείλους αποτελούν βασικό χαρακτηριστικό της Φάσης I του Αιγίου.

Ως προς την επεξεργασία της επιφάνειας των φιαλών, ενδεικτικό μεταβολών, είναι ότι οι φιάλες με σκοτεινόχρωμο επίχρισμα, ανεξαρτήτως κεραμικού ρυθμού, παρουσιάζουν σημαντική μείωση από την Φάση I στην Φάση II. Στην Φάση I αποτελούν το 37% ενώ στην Φάση II το 32%. Αντιθέτως, οι φιάλες του ρυθμού Αβ παρουσιάζουν ελαφρώς ενισχυμένα ποσοστά στην Φάση II. Στον κεραμικό ρυθμό Κηλ παρατηρείται σημαντική αύξηση των φιαλών από 27% σε 40% στην Φάση II. Στην Λέρνα παρατηρείται μία γενικότερη αύξηση των φιαλών με ανοιχτόχρωμη επιφάνεια, οι οποίες στην Λέρνα III_D αποτελούν την πλειονότητα¹⁰²², γεγονός που συμφωνεί με την αύξηση των ποσοστών των φιαλών του κεραμικού ρυθμού Κηλ και

¹⁰¹⁹ Wiencke 2000, 591.

¹⁰²⁰ Wiencke 2000, 596.

¹⁰²¹ Wiencke 2000, 638.

¹⁰²² Wiencke 2000, 638.

Αβ στην Φάση II στο Αίγιο. Συνεπώς, μπορεί να επιβεβαιωθεί και σε αυτήν την περίπτωση ένας χρονολογικός συσχετισμός μεταξύ της Φάσης I του Αιγίου με την Λέρνα III C και της Φάσης II του Αιγίου με την Λέρνα III D.

Ως προς την εφαρμογή του επιχρίσματος, η συνολική επίχριση των επιφανειών των φιαλών με σκοτεινόχρωμο επίχρισμα αποτελεί συνηθισμένη τακτική και για τις δύο φάσεις του Αιγίου, όπως και η μερική επίχριση τους. Στην Λέρνα, III C οι φιάλες με επίχρισμα που εφαρμόζεται στο ύψος του χείλους αποτελούν την πλειονότητα των φιαλών με επίχρισμα¹⁰²³, ενώ ορισμένες φιάλες τύπου 2 με ολόβαφες επιφάνειες επιβιώνουν έως την ύστερη Λέρνα III D¹⁰²⁴. Σε αντίστοιχες θέσεις της κεντρικής Ελλάδας, όπως στην Εύτρηση, οι ολόβαφες φιάλες εξακολουθούν να παράγονται και συνυπάρχουν με φιάλες με επίχρισμα στο χείλος απαντούν πιο σποραδικά¹⁰²⁵. Στην Τίρυνθα, οι φιάλες με επίχρισμα στο χείλος απαντούν σε ποσοστό 18-20% στα στάδια 5-8, τα οποία σχετίζονται με την ώριμη ΠΕ II, αλλά στην ώριμη ΠΕ II και στην μεταβατική ΠΕ II-III, οι συνολικά επιχρισμένες φιάλες εξακολουθούν να παράγονται¹⁰²⁶. Τα παραπάνω δεδομένα συμφωνούν με την χρονολόγηση του υλικού του Αιγίου στην ώριμη ΠΕ II.

Γενικότερα, στην Φάση II του Αιγίου, διακρίνουμε μία διάθεση πειραματισμού ως προς την επίχριση των επιφανειών. Τότε αυξάνονται οι περιπτώσεις φιαλών, στις οποίες το επίχρισμα δεν εφαρμόζεται μόνο με τους καθιερωμένους τρόπους, δηλαδή συνολικά στην εσωτερική και στην εξωτερική επιφάνεια ή συνολικά στην εσωτερική επιφάνεια και στο ύψος του χείλους στην εξωτερική. Σε ορισμένες περιπτώσεις επιχρίεται μόνο το χείλος και στις δύο επιφάνειες και, αρκετά συχνά, εφαρμόζεται επίχρισμα συνολικά στην εξωτερική επιφάνεια και στο ύψος του χείλους στην εσωτερική επιφάνεια. Επίσης, σε άλλες περιπτώσεις η εξωτερική επιφάνεια δεν φέρει καθόλου επίχρισμα.

Άλλη μία σημαντική παρατήρηση για την χρονολόγηση της κεραμικής του Αιγίου και για τις διαφορές της με την κεραμική άλλων θέσεων είναι η έλλειψη δύο σχημάτων, της σέσουλας και της αρύταινας. Αυτά τα δύο σχήματα, αν και γενικώς είναι αρκετά χαρακτηριστικά για την κεραμική της περιόδου, απουσιάζουν στο συγκεκριμένο υλικό του Αιγίου. Αυτή η απουσία αποτελεί σε ένα βαθμό χρονολογική ένδειξη, καθώς, στην περίπτωση της Λέρνας, τα δύο σχήματα είναι πιο

¹⁰²³ Wiencke 2000, 597.

¹⁰²⁴ Wiencke 2000, 597.

¹⁰²⁵ Wiencke 2000, 600.

¹⁰²⁶ Wiencke 2000, 598.

χαρακτηριστικά των φάσεων IIIA και IIIB¹⁰²⁷. Αυτό το στοιχείο επιβεβαιώνει σε ένα βαθμό την γενικότερη εικόνα της χρονολόγησης της κεραμικής του Αιγίου στην ΠΕ IIΒ.

Σημαντικό για την χρονολόγηση της περιόδου είναι το σχήμα του κυπέλλου. Στην περίπτωση του Αιγίου είναι πολύ χαρακτηριστικό το γεγονός ότι το σχήμα χρονολογείται αποκλειστικά στην Φάση II και σε στρώματα που περιλαμβάνουν τυπική ΠΕ II κεραμική, όπως κύμβες και φιάλες. Αυτό το σχήμα απαντά μόνο στα στάδια 8 έως 10 και είναι κυρίως χαρακτηριστικό του σταδίου 10. Σε άλλες περιοχές του ηπειρωτικού χώρου χρονολογείται είτε στην ΠΕ III είτε στην ΠΕ II. Συγκεκριμένα, στην ΠΕ III χρονολογείται στην Θήβα, όπου εντάσσεται εντός του πλαισίου της τοπικής κεραμικής ομάδας Γ¹⁰²⁸. Χαρακτηριστική περίπτωση οικισμού που το συγκεκριμένο σχήμα χρονολογείται στην ΠΕ II αποτελεί αυτός της Άργισσας¹⁰²⁹.

Χαρακτηριστικό της Φάσης I είναι το σχήμα της πυξίδας. Στην Λέρνα, πέραν των πρωιμότερων φάσεων, απαντά στην φάση IIIC, χωρίς να συνεχίζει στην IIID¹⁰³⁰. Αυτό το στοιχείο βρίσκεται σε συμφωνία με τα υπόλοιπα δεδομένα, που υποδεικνύουν τον συγχρονισμό της Φάσης I του Αιγίου με την IIIC της Λέρνας.

Στην Φάση I, εντοπίζονται και ορισμένοι ιδιαίτεροι τύποι σχημάτων, όπως η υβριδική κύμβα (Δ18/71/18-Δ18/71/19), ο αμφορίσκος Τρωικής παράδοσης Δ18/68/12 και το πινάκιο Δ18/67/17 κεραμικής παράδοσης Λευκαντί I-Καστρί. Παρατηρείται ότι οι επιβεβαιωμένοι τύποι ανατολίζουσας παράδοσης σχετίζονται κυρίως με την Φάση I του Αιγίου. Το όστρακο Δ18/19/10, το οποίο, αν και είναι αρκετά αποσπασματικό, εικάζεται ότι ανήκει στον τύπου του μόνωτου χοανοειδούς κυπέλλου, είναι το μόνο ανατολίζον αγγείο που χρονολογείται στην Φάση II του Αιγίου.

Ο σκύφος Δ18/45/1, που αντιστοιχεί στο «Bass bowl» της αγγλόφωνης βιβλιογραφίας, φέρει χαρακτηριστικές δακτυλιοειδείς λαβές και χρονολογείται στην Φάση I του Αιγίου. Όπως έχει ήδη αναφερθεί στο πλαίσιο της ανάλυσης, το συγκεκριμένο σχήμα, αν και γενικά θεωρείται πιο ώριμης χρονολόγησης εντός της ΠΕ II, απαντά αρκετά νωρίτερα σε θέσεις της Στερεάς Ελλάδας, από όπου πιθανώς προέρχεται.

¹⁰²⁷ Wiencke 2000, 574, 607.

¹⁰²⁸ Κόνσολα 1981, 125, σχ.4: α, β.

¹⁰²⁹ Hanschmann and Milojević 1976, 24 taf.18.1.

¹⁰³⁰ Wiencke 2000, 581.

Όσον αφορά τα πιο χονδροειδή αγγεία της κεραμικής του Αιγίου, οι λοπάδες είναι ελαφρώς περισσότερες στην Φάση II, σε σχέση με την Φάση I. Πιο συγκεκριμένα, στην Φάση I οι λοπάδες αποτελούν το 10%, ενώ στην Φάση II το 14%. Αυτή η διαφοροποίηση δεν κρίνεται ιδιαίτερης χρονολογικής σημασίας και μάλλον σχετίζεται με ταφονομικούς παράγοντες και με παράγοντες χρήσης του χώρου.

Όμως, αξιοσημείωτη είναι η σπανιότητα των περιπτώσεων των μεγάλων λοπάδων με έντονη κλίση του χείλους. Όπως έχει αναλυθεί και στον κεραμικό ρυθμό Χο, η έντονη κλίση του χείλους συνδέεται στον ηπειρωτικό χώρο με πιο πρόωμη χρονολόγηση, συνεπώς τα χαρακτηριστικά των λοπάδων του Αιγίου συνάδουν με μια χρονολόγηση του υλικού στην ώριμη ΠΕ II.

Οι λεκανίδες δεν σημειώνουν αξιοσημείωτες διαφοροποιήσεις στα ποσοστά μεταξύ των δύο φάσεων. Ωστόσο, φαίνεται ότι οι λεκανίδες της Φάσης I του Αιγίου είναι γενικώς αντιστοιχες των λεκανίδων της φάσης III C της Λέρνας, όπως φάνηκε από την ανάλυση της κεραμικής. Πιο συγκεκριμένα, στην κεραμική του Αιγίου οι λεκανίδες με επίχρισμα είναι ελάχιστες. Στην Φάση I οι περισσότερες λεκανίδες όλων των κεραμικών ρυθμών αντιστοιχούν στον τύπο 5 της Λέρνας. Στην Λέρνα, από την μέση III C οι λεκανίδες τύπου 5 συνηθίζονται χωρίς επίχρισμα, γεγονός που υποδεικνύει έναν γενικό συγχρονισμό της Φάσης I του Αιγίου με την φάση III C της Λέρνας¹⁰³¹.

Οι αμφορείς απαντούν σταθερά και στις δύο φάσεις τους Αιγίου. Η μελέτη τους έδειξε ότι αυτοί που αντιστοιχούν στον τύπο 5 της Λέρνας χρονολογούνται κυρίως στην Φάση I του Αιγίου, ενώ αυτοί που είναι αντίστοιχοι του τύπου 6 της Λέρνας χρονολογούνται συνήθως στην Φάση II του Αιγίου. Το γεγονός ότι στην Λέρνα τα παραδείγματα του τύπου 5 χρονολογούνται κυρίως στη φάση III C και ότι τα άβαφα του τύπου 6 απαντούν στην φάση III C και III D, υποδεικνύει για άλλη μία φορά ότι η κεραμική της Φάσης I του Αιγίου βρίσκεται πιο κοντά στην φάση III C της Λέρνας, ενώ η Φάση II πλησιάζει σε μεγάλο βαθμό χρονολογικά την φάση III D.

Το σχήμα του ταψιού είναι χαρακτηριστικό της Φάσης I του Αιγίου και, κυρίως, των προωμότερων σταδίων. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την χρονολόγηση του σχήματος στην Λέρνα και στην Τσουνγκιζα σε πρώιμο στάδιο της

¹⁰³¹ Wiencke 2000, 544.

ΠΕ II και πιο σπάνια στην Λέρνα III D, υποδεικνύει, και σε αυτή την περίπτωση, τον συγχρονισμό της Λέρνας III C με την φάση I του Αιγίου.

Αντίστοιχης χρονολόγησης είναι και τα περιορισμένα δείγματα από πύραυλα-κραυτετές. Το σχήμα του Αιγίου δεν έχει άμεση σχέση με αυτό της Λέρνας, αλλά με τύπους που συνηθίζονται στην κεντρική Ελλάδα. Στο Αίγιο το σχήμα φαίνεται ότι σχετίζεται αυστηρά με την Φάση I και με τα πρωιμότερα στάδια.

Σχετικά με τις βάσεις των αγγείων από πιο χονδρόκοκκη κεραμική ύλη, παρατηρείται ότι, στην περίπτωση του κεραμικού ρυθμού Χο, το μεγάλο ποσοστό δακτυλιόσχημων βάσεων και στις δύο φάσεις του Αιγίου είναι ενδεικτικό της χρονολόγησης εντός της ώριμης ΠΕ II. Δεδομένου ότι οι βάσεις στον συγκεκριμένο κεραμικό ρυθμό συνδέονται σε μεγάλο βαθμό με λοπάδες, βρίσκει ανταπόκριση και στην κεραμική της Λέρνας, όπου οι δακτυλιόσχημες βάσεις σε λοπάδες συσχετίζονται με τις ώριμες φάσεις της ΠΕ II περιόδου¹⁰³². Όσον αφορά τις δακτυλιόσχημες βάσεις, που σχετίζονται με λεκανίδες, δεν είναι δυνατός κάποιος χρονολογικός συσχετισμός.

Όσον αφορά τις λαβές των πιο μεγάλων αγγείων-αμφορέων, λοπάδων, λεκανίδων, φαίνεται ότι στην Φάση I προτιμάται ο τύπος της κατακόρυφης πλατειάς ταινιωτής λαβής. Στην Φάση II αυτός ο τύπος λαβής εξακολουθεί να χρησιμοποιείται, αλλά ο τύπος της οριζόντιας τριγωνικής λαβής, που έχει ήδη εμφανιστεί από την Φάση I, γίνεται συνηθέστερος, ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες φάσεις του οικισμού. Η επιβίωση του τύπου φαίνεται πολύ χαρακτηριστικά στα Πευκάκια Βόλου, σε όλη την ΠΕ II και την τοπική φάση 7¹⁰³³ και πολύ σποραδικά στην αμέσως επόμενη και μεταβατική *Übergangsphase*¹⁰³⁴, κατά την οποία εμφανίζεται και ο τύπος της οριζόντιας τριγωνικής-ημισεληνοειδούς λαβής. Στην Λέρνα ο τύπος της οριζόντιας λαβής αφορά τις λεκανίδες του τύπου 5 και χρονολογείται στην φάση III C και στην φάση III D¹⁰³⁵. Πιο συχνά απαντά στο σχήμα του αμφορέα ήδη από την φάση Λέρνα III A¹⁰³⁶ και τον τύπο 3, αλλά και στους μεταγενέστερους τύπους του σχήματος. Η κατακόρυφη πλατειά ταινιωτή λαβή απαντά στην Λέρνα, με βεβαιότητα μόνο στον αμφορέα τύπου 6, που χρονολογείται στις τοπικές φάσεις III C-III D¹⁰³⁷.

¹⁰³² Wiencke 2000, 548.

¹⁰³³ χαρ/κό παράδειγμα: Christmann 1996, taf.78.8.

¹⁰³⁴ χαρ/κό παράδειγμα: Christmann 1996, taf. 110.4.

¹⁰³⁵ Wiencke 2000, 544.

¹⁰³⁶ Wiencke 2000, 563-564.

¹⁰³⁷ Wiencke 2000, 564-565.

Όπως και στην περίπτωση των κεραμικών ρυθμών, οι μεταβολές σε επίπεδο σχημάτων και επιμέρους μορφολογικών χαρακτηριστικών είναι αξιοσημείωτες αλλά όχι ριζικές. Τα περισσότερα σχήματα απαντούν και στις δύο κεραμικές Φάσεις και οι περισσότερες μεταβολές αφορούν τα ποσοστά των σχημάτων ή επιμέρους μορφολογικές διαφοροποιήσεις, όπως στην διαμόρφωση των τοιχωμάτων, των λαβών και των βάσεων. Δεν παρατηρείται η απότομη διακοπή κάποιου σχήματος έναντι κάποιου άλλου, αλλά σταδιακές αλλαγές, οι οποίες τονίζουν την τάση για νεωτερισμούς, κυρίως, στην Φάση II. Οι μεταβολές αυτές, υποδεικνύουν, επίσης, σημαντικά στοιχεία ως προς την ποικιλομορφία της κεραμικής του Αιγίου και την τυποποίηση, που έχουν σαφείς προεκτάσεις στην κεραμική παραγωγή, την οποία θα εξετάσουμε στο Κεφ.10.5. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι οι υβριδικοί τύποι, όπως τα «tankards», σημειώνουν αύξηση κατά την Φάση II, ενώ ο τύπος της κύμβης σημειώνει σημαντική μείωση. Τέτοιου τύπου μεταβολές δεν σχετίζονται μόνο με την παραγωγή της κεραμικής, αλλά και με πολιτισμικές μεταβολές και πιο συγκεκριμένα με επιρροές από την κεραμική ανατολίζουσας παράδοσης, η οποία απαντά στο Αίγιο σε μικρό ποσοστό και σχεδόν αποκλειστικά στη Φάση I. Αυτό το ζήτημα θα εξετάσουμε αναλυτικά στην συνέχεια στο Κεφ.8.

6.2.3 Μεταβολές στην διακόσμηση

Η προτίμηση στις πλαστικές ζώνες με δακτυλοπίεστη διακόσμηση, σε αντίθεση με την εγχάραξη, η οποία δεν είναι συνηθισμένη στο Αίγιο, αποτελεί άλλη μία ένδειξη για τον συγχρονισμό της κεραμικής με την Λέρνα III-C-III-D, δηλαδή στην ύστερη ΠΕ II, αφού στην συγκεκριμένη θέση έχει αποδειχθεί ότι η εγχάρακτη διακόσμηση είναι, κυρίως, χαρακτηριστική της πρώιμης ΠΕ II.

Στο Αίγιο έχουν εντοπιστεί δύο ευρύτερες ομάδες σχοινοειδούς διακόσμησης, η α και η β, των οποίων κοινό χαρακτηριστικό είναι η σύνθεση των μοτίβων με δακτυλοπίεση. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί η ύπαρξη εξαιρέσεων στον παραπάνω κανόνα. Πέραν των παραπάνω τύπων, υπάρχει μία περίπτωση σχοινοειδούς διακόσμησης με πλαστικά ορθογώνια κομβία που αντιπροσωπεύεται από το όστρακο Δ18/61/23 (Σχ.26). Επιπλέον, η σχοινοειδής διακόσμηση στην περίπτωση των Δ18/60/44 (Σχ.22) και Δ18/61/28 προσιδιάζει στον τύπο d του Weisshaar με βάση την κεραμική της Τίρυνθας και D του Pullen σύμφωνα με την κεραμική της Τσουνγκιζας,

ο οποίος χαρακτηρίζεται από λοξές εγχαράξεις ή εμπιέσεις¹⁰³⁸. Η σχοινοειδής διακόσμηση στο Δ18/58/22 (Σχ.22) με τα χαρακτηριστικά αλληλοκαλυπτόμενα συνεχή δισκάρια είναι αντίστοιχη του τύπου b3 της Τίρυνθας.

Στην Φάση I του Αιγίου παρατηρείται μεγαλύτερη ποικιλία και ανομοιογένεια στην διαμόρφωση των σχοινοειδών κοσμημάτων, η οποία, σταδιακά, εντός των ωριμότερων σταδίων της Φάσης I και της Φάσης II, αντικαθίσταται από πιο ομοιόμορφα και τυποποιημένα σχοινοειδή κοσμήματα. Η αύξηση στα ποσοστά των μεγάλων αγγείων χωρίς σχοινοειδή διακόσμηση, ειδικά στα τελευταία στάδια της Φάσης II του Αιγίου, είναι ενδεικτική του πιθανού συγχρονισμού αυτών των φάσεων με το στάδιο Übergangshorizont της Τίρυνθας¹⁰³⁹.

Σχετικά με τα ελάχιστα γραπτά όστρακα που σώζονται, παρατηρούμε ότι υπάρχουν και στις δύο Φάσεις του Αιγίου. Η αποσπασματικότητά τους λειτουργεί ανασταλτικά στην προσπάθεια χρονολόγησης τους με βάση τα διακοσμητικά μοτίβα. Ωστόσο, κατά την Φάση II, τα γραπτά όστρακα είναι εμφανώς περισσότερα, ενώ πιθανή είναι και μία αλλαγή σε επίπεδο μοτίβων, με αυτά της Φάσης I να προσεγγίζουν περισσότερο την κεραμική της Λέρνας III και αυτά της Φάσης II να πλησιάζουν περισσότερο την νέα κεραμική παράδοση της Λέρνας IV. Αρκετά από τα μοτίβα της Φάσης II συνδυάζουν στοιχεία της ΠΕ II και ΠΕ III γραπτής κεραμικής παράδοσης. ωστόσο η επεξεργασία της επιφάνειας και η σύσταση της κεραμικής ύλης εξακολουθούν να ακολουθούν τα ΠΕ II «πρότυπα» της κεραμικής του οικισμού.

Με βάση τα παραπάνω, παρατηρούμε ότι σε επίπεδο διακόσμησης δεν σημειώνονται σημαντικές μεταβολές, ειδικά στην περίπτωση της χονδροειδούς κεραμικής. Στα γραπτά όστρακα παρατηρούνται διαφοροποιήσεις σε επίπεδο μοτίβων, τις οποίες θα πρέπει να εξακριβώσουμε με την επέκταση των μελετών σε ευρύτερα αρχαιολογικά σύνολα από το Αίγιο.

6.2.4 Συζήτηση

Οι μεταβολές στο Αίγιο, όπως συνοψίστηκαν παραπάνω σε τρία κύρια κεραμικά στοιχεία (ρυθμός, σχήμα, διακόσμηση), υποδεικνύουν ότι μεταξύ των δύο φάσεων υπάρχουν αρκετές μεταβολές. Αυτές αφορούν κυρίως τα εξωτερικά χαρακτηριστικά των αγγείων και σε μικρότερο βαθμό την σύσταση της κεραμικής

¹⁰³⁸ Pullen 2011, 169.

¹⁰³⁹ Για την χρονολόγηση της φάσης προηγήθηκε εκτενής αναφορά.

ύλης. Αν και είναι πιο έντονες μεταξύ των Φάσεων I και II, γίνονται στις περισσότερες περιπτώσεις σταδιακά και θα πρέπει να σημειωθεί ότι η τομή μεταξύ των δύο φάσεων είναι συμβατική. Αυτή η σταδιακή μεταβολή ενισχύεται και από το γεγονός ότι οι αλλαγές είναι ως επί το πλείστον ποσοστιαίες, και δεν υπάρχουν ρυθμοί, σχήματα ή τύποι διακόσμησης που να εξαφανίζονται ή να εμφανίζονται ξαφνικά.

Στην Φάση II σημειώνονται αρκετές μεταβολές σε επίπεδο σχημάτων που συνδέονται με νεωτερισμούς, όπως την αύξηση των υβριδικών σχημάτων και την εμφάνιση νέων, υπό την επίδραση της κεραμικής ανατολίζουσας παράδοσης. Γενικότερα, οι μεταβολές στην κεραμική μεταξύ των δύο κεραμικών Φάσεων, αλλά και το γεγονός ότι πολλά χαρακτηριστικά παραμένουν σταθερά εμπλέκεται με μία σειρά ερμηνευτικών ζητημάτων, που αφορούν πέραν της χρονολόγησης της θέσης, την κεραμική παραγωγή και τις πολιτισμικές μεταβολές της ΠΕ ΙΙΒ. Τα ζητήματα αυτά θα προσεγγίσουμε στα επόμενα κεφάλαια της διατριβής, αφού πρώτα εντάξουμε τις μεταβολές στις οποίες αναφερθήκαμε μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο των μεταβολών της κεραμικής της περιόδου, σύμφωνα με τα δεδομένα θέσεων του υπόλοιπου ηπειρωτικού χώρου.

Κεφ.7 Χρονολογικοί συσχετισμοί με άλλες θέσεις

Σε αυτό το κεφάλαιο θα γίνει μία πρώτη απόπειρα συγχρονισμού των κεραμικών φάσεων του Αιγίου με τις φάσεις και τις περιόδους άλλων θέσεων. Οι συγχρονισμοί έγιναν με βάση τα δεδομένα από άλλες θέσεις, στις οποίες εντοπίστηκαν παράλληλα με την κεραμική του Αιγίου, και, κυρίως, με εκείνες, η χρονολόγηση των οποίων κρίνεται κεντρικής σημασίας, για την περιοδολόγηση της ΠΕ II κεραμικής. Επειδή αναλυτική προσέγγιση έχει γίνει στο πλαίσιο της παρουσίασης κάθε κεραμικού ρυθμού, στο κεφάλαιο αυτό παρατίθενται γενικά συμπεράσματα σχετικά με την χρονολόγηση των δύο φάσεων του Αιγίου και με συχνές αναφορές στην κεραμική της Λέρνας. Περαιτέρω συσχετισμοί είναι εύκολοι, εφόσον ο αναγνώστης ανατρέξει στους αντίστοιχους χρονολογικούς πίνακες (Πίν. 1-4).

Όσον αφορά την χρονολόγηση της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί, με βάση τα δεδομένα του Αιγίου, τα οποία συνδέονται, κυρίως, με λίγα αγγεία της συγκεκριμένης ομάδας και με πολλά περισσότερα υβριδικά, που σχετίζονται με τον απόηχο αυτής, μπορεί να επιβεβαιωθεί η γενική χρονολόγηση της εντός της ΠΕ IIB, καθώς τα σχετικά σχήματα απαντούν και στις δύο φάσεις του Αιγίου.

Η κεραμική Φάση I του Αιγίου είναι κυρίως σύγχρονη της φάσης III C της Λέρνας. Επίσης, παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις μεταξύ της κεραμικής του Αιγίου και της κεραμικής της Λέρνας, μπορεί να υποστηριχθεί ο σχετικός συγχρονισμός της Φάσης II με την Λέρνα III D. Οι διαφοροποιήσεις με το υλικό του Αιγίου οφείλονται ενδεχομένως σε μία πληθώρα παραγόντων. Βασικός παράγοντας σαφώς είναι τα ταφονομικά προβλήματα, που αντιμετωπίζει η κεραμική του συγκεκριμένου οικοπέδου. Επιπλέον, το σύγχρονο υλικό της Λέρνας αυτής της φάσης, δεν αποτελεί την οικοσκευή ενός τυπικού ΠΕ σπιτιού αλλά μίας «οικίας με διαδρόμους». Η κεραμική της συγκεκριμένης φάσης σχετίζεται με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του κτηρίου και του περιβάλλοντος χώρου και πιθανώς συνδέεται στην πλειονότητά της με μία συγκεκριμένη χρονική στιγμή, την στιγμή της τελικής καταστροφής του κτηρίου¹⁰⁴⁰.

Επίσης, είναι ισχυρό το ενδεχόμενο τα στάδια 8/9 και 10 ή, πιο πιθανώς, τα στάδια 9 και 10 του Αιγίου, να είναι σύγχρονα του Übergangphase της Τίρυνθας,

¹⁰⁴⁰ Weiberg 2004, 222-223.

σύγχρονα δηλαδή με ένα πρώιμο στάδιο της ΠΕ III. Επομένως, η Φάση II είναι πιθανό να διαρκεί περισσότερο από την Λέρνα III D.

Αποφασιστικής σημασίας γι' αυτή την χρονολόγηση είναι ότι ένας μέρος της γραπτής κεραμικής της Φάσης II παραπέμπει σε επιρροές από την πολιτισμική ομάδα Τίρυνθας. Ορισμένα από αυτά τα γραπτά όστρακα του Αιγίου σχετίζονται με τα τελικά στάδια του οικισμού και με την ανασκαφική ομάδα 3 (OM 3) της θέσης, η οποία, αν και δεν είναι κλειστή ανασκαφικά, έχει εμφανή σχέση με την ανασκαφική ομάδα 12 (OM 12), η οποία συνδέεται με τα στάδια 8 και 9 της Φάσης II.

Άλλο ένα επιχείρημα για τον μερικό συγχρονισμό της Φάσης II με την ΠΕ III άλλων θέσεων είναι η ύπαρξη των κυπέλλων που σε ορισμένες θέσεις θεωρούνται χαρακτηριστικά της ΠΕ III περιόδου, όπως ήδη έχουμε αναφέρει. Το συγκεκριμένο σχήμα, αν και σχετίζεται εν μέρει με το στάδιο 8, είναι κυρίως χαρακτηριστικό των Σταδίων 9-10. Επιπλέον, στην κεραμική με επίχρισμα, η στιλπνότητα και η πυκνότητα του επιχρίσματος, ειδικά στις περιπτώσεις των «tankards», που σχετίζονται με τα τελικά στάδια της Φάσης II, παραπέμπει σε ένα βαθμό στην ολόβαφη κεραμική της ΠΕ III, ιδιαίτερα σε αυτήν του Ορχομενού¹⁰⁴¹.

Σε σχέση με τον παραπάνω ισχυρισμό, πρέπει να διευκρινιστεί ότι στο Αίγιο, πέραν των συγκεκριμένων γραπτών οστράκων, δεν σώζεται κάποιος άλλος τύπος χαρακτηριστικός της ΠΕ III περιόδου, ο οποίος να δικαιολογεί την ύπαρξη μίας φάσης, στην οποία συνδυάζονται τα χαρακτηριστικά της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου και αυτά της πολιτισμικής ομάδας Τίρυνθας. Με βάση τα παραπάνω, η κεραμική των σταδίων 9 και 10 του Αιγίου θα μπορούσε να αντιστοιχεί λίγο έως πολύ στην φάση Λέρνα IV.1 ή, ενδεχομένως, να προηγείται χρονολογικά αυτής. Ωστόσο, στο Αίγιο εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται στην πλειονότητά της από ΠΕ II κεραμική, σε συνδυασμό και με τους τύπους του «tankard» και του κυπέλλου.

Σε αυτό το σημείο θεωρείται σκόπιμο να μην υιοθετηθεί μία περίοδος μεταβατικής φύσεως του τύπου του «Wendezeit»¹⁰⁴², καθώς μία τέτοια τακτική δυσχεραίνει την λύση του χρονολογικού προβλήματος της περιόδου. Επίσης, είναι πολύ πιθανό μελλοντικά, με την πιο εκτεταμένη μελέτη του ΠΕ Αιγίου, να προκύψουν περαιτέρω χρονολογικές διαφοροποιήσεις εντός αυτής της μεταβατικής περιόδου, γεγονός που θα προκαλέσει περαιτέρω προβλήματα. Αν και ο χαρακτήρας αυτής της περιόδου είναι πράγματι μεταβατικός σε αρκετές θέσεις, είναι προτιμότερο

¹⁰⁴¹ French 1972, 20-21.

¹⁰⁴² Maran 1998, Taf.80-81.

οι παρατηρήσεις να γίνονται εντός του ήδη υπάρχοντος χρονολογικού πλαισίου. Για τα στάδια 9 και 10 στο Αίγιο, εξετάζεται το ενδεχόμενο να είναι σύγχρονα του πιθανού χρονολογικού κενού της Λέρνας και της φάσης *Übergangshorizont*¹⁰⁴³ της Τίρυνθας. Ωστόσο, η κεραμική εντάσσεται πολιτισμικά εντός της ΠΕ II περιόδου, λόγω των χαρακτηριστικών της, που δεν παραπέμπουν σε χρονολόγηση στην ΠΕ III. Θεωρείται, όμως, ότι αυτή η ύστατη ΠΕ II φάση του Αιγίου, που διευκρινίζεται ότι αφορά μικρό μόνο μέρος της Φάσης II, είναι, ενδεχομένως, εν μέρει σύγχρονη της πρώιμης ΠΕ III άλλων θέσεων του ηπειρωτικού χώρου, και πιο συγκεκριμένα με την φάση της Αγίας Μαρίνας¹⁰⁴⁴, την ομάδα Γ της Θήβας¹⁰⁴⁵, την ομάδα IX της Εύτρησης¹⁰⁴⁶ και, πιθανώς, το ύστερο στρώμα των αποθετών του Ορχομενού¹⁰⁴⁷. Ωστόσο, η λήξη της Φάσης II στο Αίγιο, που συμπίπτει και με το τελευταίο στρώμα κατοίκησης του χώρου, δεν είναι απαραίτητα σύγχρονο με τις φάσεις που προαναφέρθηκαν, κάποιες εκ των οποίων ενδέχεται να συνεχίζουν.

Το παραπάνω ζήτημα δεν φαίνεται να συνδέεται με κάποια χρονολογική αλληλοεπικάλυψη της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί με την ΠΕ III, καθώς το πιο ύστερο δείγμα της συγκεκριμένης ομάδας στο Αίγιο ανήκει στο στάδιο 8, το οποίο θεωρείται πολύ αμφίβολο να συγχρονίζεται με την ΠΕ III σε άλλες θέσεις. Ωστόσο, όπως έχει ήδη γίνει αναφορά, με βάση τις δημοσιεύσεις ορισμένων θέσεων υποστηρίζεται μία αλληλοεπικάλυψη της συγκεκριμένης ομάδας με την ΠΕ III. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας υποστηρίζεται η γενική χρονολόγηση της Φάσης II εντός της ΠΕ IIΒ, καθώς τα διαθέσιμα στοιχεία για τον συγχρονισμό με την ΠΕ III δεν θεωρούνται για την ώρα σαφή και πειστικά.

Ωστόσο, θα πρέπει να τονιστεί ότι οι παραπάνω απόψεις είναι απαραίτητο να επιβεβαιωθούν με την επέκταση της μελέτης της κεραμικής σε άλλα ανασκαμμένα σύνολα του Αιγίου, καθώς προς το παρόν προσφέρουν μία πρώτη γενική εικόνα των χρονολογικών τάσεων της κεραμικής του Αιγίου.

¹⁰⁴³ Για την χρονολόγηση της φάσης έγινε εκτενή αναφορά παραπάνω.

¹⁰⁴⁴ Sotiriades 1912.

¹⁰⁴⁵ Κόνσολα 1981, 146-147.

¹⁰⁴⁶ Caskey and Caskey 1958, 157-158.

¹⁰⁴⁷ Hanschmann and Milojević 1976, beil. 27.

Κεφ.8 Το φαινόμενο του πολιτισμικού υβριδισμού

8.1 Εισαγωγή

Κατά την μορφολογική ανάλυση της κεραμικής του Αιγίου κατέστη σαφές ότι δεν πρόκειται για ένα υλικό τυπικής ΠΕ II παράδοσης, όπως αυτή είναι γνωστή από τα κεραμικά σύνολα της Λέρνας III και άλλων Πελοποννησιακών κυρίως θέσεων. Από την άλλη πλευρά, αν και υπάρχουν σαφείς ομοιότητες, είναι επίσης ορατές οι διαφοροποιήσεις με την ΠΕ II κεραμική της Στερεάς Ελλάδας και της Θεσσαλίας, με τις οποίες, μέσω Κορινθιακού, συνδέεται το Αίγιο και οι οποίες, όμως, συνδέονται με την ανατολική παράδοση Λευκαντί – Καστρί.

Συγκεκριμένα, στο υλικό του οικοπέδου Μινασιάν παρατηρείται συστηματική συνύπαρξη του σχήματος της κύμβης και άλλων σχημάτων της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου με σχήματα της ανατολιζουσας παράδοσης όπως ο αμοφορίσκος, το μόνωτο χοανοειδές κύπελλο και το πινάκιο και με υβριδικά σχήματα, όπως τα «tankards» και τα κύπελλα. Η συνύπαρξη αυτή, καθώς και άλλα χαρακτηριστικά που θα παρατεθούν στην συνέχεια, μπορούν να χαρακτηριστούν ως υβριδικά.

Ο πρώτος που ασχολήθηκε συστηματικά με το φαινόμενο του υβριδισμού στην ΠΕΧ στο Αιγαίο ήταν ο Rutter. Η πρώτη του αναφορά σε υβριδικά χαρακτηριστικά στην ΠΕΧ αφορά την σχέση που αναπτύχθηκε μεταξύ της κεραμικής παράδοσης Λευκαντί I-Καστρί και της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου, μέσω της οποίας προέκυψε η ΠΕ III κεραμική παράδοση, όπως αυτή της Λέρνας IV¹⁰⁴⁸. Σε αυτήν την πρώτη προσέγγιση δεν γίνεται συστηματική αναφορά στην έννοια του πολιτισμικού υβριδισμού, ωστόσο γίνεται μία πρώτη εμπειρισταωμένη ανάλυση ως προς την σημασία της συνδιαλλαγής των δύο παραδόσεων ως κεντρικού παράγοντα για την γένεση της νέας παράδοσης της νέας ΠΕ III κεραμικής παράδοσης. Ο ίδιος επανέρχεται στο ζήτημα, όταν αναφέρεται σε φαινόμενα μετανάστευσης κατά την Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο. Συγκεκριμένα, επισημαίνει υβριδικά χαρακτηριστικά που παρατηρούνται στα σχήματα, στην διακόσμηση και, γενικώς, στην μορφολογία αγγείων από την Αίγινα και την Αττική κατά την περίοδο της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί.¹⁰⁴⁹ Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης αναφέρεται σε υβριδικά

¹⁰⁴⁸ Rutter 1979, 10.

¹⁰⁴⁹ Rutter 2012, 73-79

στοιχεία που προκύπτουν από παρατηρήσεις στα σχήματα και στην διακόσμηση και, γενικώς, στην μορφολογία των αγγείων.

Τον υβριδισμό κατά την ΠΕΧ σε επίπεδο τεχνικής και τεχνολογίας αναλύει συστηματικά η Χολέβα για την ΠΕ II και ΠΕ III περίοδο, μέσα από το ζήτημα της υιοθέτησης του κεραμικού τροχού στο Αιγαίο κατά την ΠΕ IIB¹⁰⁵⁰, ζήτημα στο οποίο θα αναφερθούμε στην συνέχεια πιο αναλυτικά.

Οι παραπάνω έρευνες υπήρξαν πολύ βοηθητικές στην προσπάθεια της παρούσας έρευνας να εστιάσει στα υβριδικά χαρακτηριστικά της κεραμικής του Αιγίου. Ωστόσο, το συγκεκριμένο ζήτημα δεν έχει αναλυθεί επαρκώς στο πλαίσιο μελετών της ΠΕ IIB κεραμικής. Γι' αυτό το λόγο αρχικά θα θέσουμε το θεωρητικό πλαίσιο της έννοιας του πολιτισμικού υβριδισμού και ορισμένων σχετικών με αυτή θεωρητικών προσεγγίσεων, για την πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση του φαινομένου.

Στο πλαίσιο της παρούσας προσέγγισης θα εστιάσουμε σε υβριδικά χαρακτηριστικά της μορφολογίας των αγγείων, που σχετίζονται, κυρίως, με το σχήμα τους και την εμφάνισή τους. Ωστόσο, ο πολιτισμικός υβριδισμός δεν σχετίζεται μόνο με μορφολογικά αλλά και με τεχνολογικά χαρακτηριστικά. Αν και η παρούσα μελέτη δεν αποτελεί μία αμιγώς τεχνολογική προσέγγιση της κεραμικής, θα προσεγγίσουμε το συγκεκριμένο ζήτημα με βάση υφιστάμενες μελέτες σχετικές με την χρήση των μεταλλικών προτύπων και με την υιοθέτηση της χρήσης του τροχού στο Αιγαίο. Στην συνέχεια θα παραθέσουμε ενδείξεις υβριδισμού από θέσεις του ηπειρωτικού χώρου. Έπειτα, θα παραθέσουμε τα χαρακτηριστικά που υποδεικνύουν υβριδισμό στην κεραμική του Αιγίου, ώστε να καταλήξουμε σε μία συζήτηση για τα βασικά χαρακτηριστικά του φαινομένου στο Αιγαίο και ειδικότερα στο Αίγιο, πιθανές διαφοροποιήσεις που παρουσιάζει μεταξύ διαφορετικών περιοχών και ενδεχόμενες μεταβολές του σε βάθος χρόνου.

8.2 Θεωρητικό πλαίσιο

8.2.1 Ορισμός

Ο όρος του πολιτισμικού υβριδισμού («cultural hybridity») αναπτύχθηκε αρχικά στο πλαίσιο της μελέτης των μετα-αποικιακών κοινωνιών από τον θεωρητικό Bodi Bhabha. Λαμβάνοντας υπ' όψη τον ορισμό που έδωσε ο Bhabha αλλά και με

¹⁰⁵⁰ Choleva 2012, Choleva 2015, Choleva 2016, Choleva 2018.

βάση την ανάλυση της Steel¹⁰⁵¹, ο πολιτισμικός υβριδισμός επαναπροσεγγίζεται στο πλαίσιο της αρχαιολογίας ως η διαδικασία και το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης μεταξύ δρώντων ατόμων ή ομάδων με διαφορετικές πολιτισμικές αφετηρίες, οι οποίοι, ερχόμενοι σε επαφή ή σύγκρουση, προσπαθούν, αφενός να επιβάλουν την κυριαρχία τους (πολιτική, κοινωνική, πολιτισμική ή άλλη), αφετέρου να οριοθετήσουν την πολιτισμική τους ταυτότητα έναντι του άλλου. Αποτέλεσμα αυτής της διαπραγμάτευσης είναι η δημιουργία νέων κοινωνικών πρακτικών και ενός νέου υλικού πολιτισμού. Ένας πολιτισμός με υβριδικό χαρακτήρα δεν θεωρείται απλώς ένα μίγμα του ξένου και του οικείου, αντιστοίχως του εποίκου και του ιθαγενή, αλλά αποτελεί μία νέα δημιουργία με τα δικά της ιδιαίτερα γνωρίσματα¹⁰⁵². Με βάση τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι στην θεωρία του πολιτισμικού υβριδισμού δεν υπάρχει διαφοροποίηση μεταξύ πολιτικού και θεωρητικού σκέλους¹⁰⁵³. Αν και το πολιτικό πλαίσιο των μετα-αποικιακών κοινωνιών διαφέρει από αυτό των προϊστορικών κοινωνιών, έχει αποδειχθεί μέσα από αρχαιολογικές μελέτες¹⁰⁵⁴ ότι το φαινόμενο του πολιτισμικού υβριδισμού δεν αφορά μόνο τις μετα-αποικιακές κοινωνίες, αλλά μπορεί να εφαρμοστεί γενικότερα στην μελέτη των διακοινοτικών επαφών που συνέβαιναν κατά την αρχαιότητα. Αυτές οι επαφές δεν είχαν αποκλειστικά τον χαρακτήρα που έχει η σχέση έποικου και ιθαγενή, αλλά μπορεί να σχετίζονται με εμπορικές δραστηριότητες και γενικότερα με την επικοινωνία.

Σε αρχαιολογικές μελέτες που ασχολούνται με αντίστοιχα ζητήματα χρησιμοποιείται επίσης η έννοια της συνύφανσης¹⁰⁵⁵. Η συνύφανση ορίζεται συνοπτικά ως το σύνολο των διασυνδεδεμένων εξαρτήσεων μεταξύ ανθρώπων και πραγμάτων¹⁰⁵⁶. Έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλών μελετών, με πιο χαρακτηριστική την συνθετική εργασία του Hodder¹⁰⁵⁷. Αφορά την αμφίδρομη σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ ανθρώπου και αντικειμένου, την σχέση μεταξύ των ανθρώπων, αλλά και την σχέση ανάμεσα στα ίδια τα αντικείμενα¹⁰⁵⁸. Η χρήση του όρου της συνύφανσης έχει ως ευρύτερο στόχο την κατάργηση της διαφοροποίησης μεταξύ υλισμού και κοινωνικής κατασκευής¹⁰⁵⁹. Στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής η

¹⁰⁵¹ Steel 2013, 50-51.

¹⁰⁵² Van Dommelen 2006, 138.

¹⁰⁵³ Bhabha 2004, 45.

¹⁰⁵⁴ Voskos and Knapp 2008, 661.

¹⁰⁵⁵ Dietler 2010, 52-53.

¹⁰⁵⁶ Hodder 2014, 156.

¹⁰⁵⁷ Hodder 2014.

¹⁰⁵⁸ Hodder 2016, 13-14.

¹⁰⁵⁹ Hodder 2014, 142.

ταυτοποίηση των δύο όρων, της συνύφανσης και του υβριδισμού, ή η χρήση του ενός έναντι του άλλου δεν θεωρείται δόκιμη. Αντιθέτως, προτιμάται ο όρος του υβριδισμού και κρίνεται σκόπιμο να διακρίνεται από την συνύφανση, καθώς η τελευταία είναι ευρύτερη έννοια, εκτεινόμενη σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας και όχι μόνο¹⁰⁶⁰.

Συγκεκριμένα, θεωρούμε ότι ο πολιτισμικός υβριδισμός, αν και δεν ταυτίζεται με την συνύφανση, αποτελεί ένα από τα περιεχόμενα της, που, δεδομένου του ευρύτερου χαρακτήρα της, εγκλείει ένα σύνολο διαδικασιών και φαινομένων. Συνεπώς, ο πολιτισμικός υβριδισμός ως φαινόμενο και ως όρος είναι πιο συγκεκριμένος και γι' αυτό προτιμάται στην παρούσα μελέτη που ασχολείται ειδικά με την συνδιαλλαγή μεταξύ διαφορετικών παραδόσεων. Η εξομείωση των δύο όρων οδηγεί στην απώλεια της χρησιμότητας της έννοιας του πολιτισμικού υβριδισμού, που αποτελεί παράλληλα ένα σημαντικό ερμηνευτικό εργαλείο, και σε αποτυχία αναγνώρισης των διαφορετικών διαδικασιών, με τις οποίες οι άνθρωποι οικειοποιούνται εξωγενή στοιχεία.

Ένα από τα πλέον σημαντικά χαρακτηριστικά του φαινομένου είναι η ποικιλομορφία, η οποία διακρίνεται και σε παραδείγματα μελετών μετα-αποικιακών κοινωνικών, μέσα από την μελέτη των υλικών παραδόσεων¹⁰⁶¹. Βασικό ρόλο στην τροπή που θα ακολουθήσει και στη μορφή που θα έχει το φαινόμενο, παίζει η αντίληψη που υπάρχει για το εξωγενές στοιχείο και για την διαφορετικότητα την χρονική στιγμή που οι δρώντες έρχονται σε επαφή. Για την αποτελεσματικότερη προσέγγιση του φαινομένου γενικότερα και των συνακόλουθων αντιλήψεων ειδικότερα, στο πλαίσιο της αρχαιολογίας, βασικό εργαλείο αποτελεί η μελέτη των υβριδικών αντικειμένων.

8.2.2 Τα στάδια του πολιτισμικού υβριδισμού

Στο πλαίσιο, κυρίως, αρχαιολογικών μελετών, έχει υποστηριχθεί ότι ο πολιτισμικός υβριδισμός ως φαινόμενο διακρίνεται σε στάδια και ακολουθεί, ως ένα βαθμό, μία ορισμένη πορεία¹⁰⁶². Το πρώτο στάδιο έχει οριστεί ως σχετικός υβριδισμός, ο οποίος γίνεται μέσα από την οικειοποίηση («appropriation»),

¹⁰⁶⁰ Hodder 2014, 157.

¹⁰⁶¹ Voss 2008, 867.

¹⁰⁶² Stockhammer 2012a, 90.

ενσωμάτωση («incorporation»), αντικειμενοποίηση («objectification») και μεταμόρφωση (transformation) του εξωτικού αντικειμένου¹⁰⁶³. Σε αυτό το πρώτο στάδιο του σχετικού υβριδισμού το αντικείμενο εντάσσεται στο τοπικό σύστημα, του αποδίδεται νέο νόημα και παράλληλα ενδέχεται να αλλάξει η χρήση του. Οι αλλαγές μέχρι αυτό το στάδιο αφορούν κυρίως το πρόσωπο που κατέχει και χρησιμοποιεί το αντικείμενο και όχι το ίδιο το αντικείμενο. Στο επόμενο στάδιο, οι δυνάμεις που έχουν προκύψει κατά την διαδικασία της οικειοποίησης, δημιουργούν ένα αντικείμενο που συνδυάζει χαρακτηριστικά των αλληλεπιδρώντων μερών και το οποίο αποτελεί από μόνο του μία αυτόνομη οντότητα.

Προς αντίστοιχη κατεύθυνση ο Παναγιωτόπουλος αναφέρει ότι ένα εισηγμένο εξωτικό προϊόν δεν γίνεται αποδεκτό και δεν υιοθετείται αυτόματα. Προκειμένου να γίνει μέρος της καθημερινότητας των ανθρώπων μίας κοινωνίας, υφίσταται μία σειρά αλλαγών, οι οποίες αφαιρούν τα στοιχεία της διαφορετικότητάς του, καθιστώντας με αυτόν τον τρόπο πιο εύκολη την εισαγωγή του στις τοπικές συνήθειες και ανάγκες. Ο ίδιος αναφέρεται σε αυτό το φαινόμενο από την σκοπιά των εξωτικών αντικειμένων, τα οποία, αφού εισάγονται, στην συνέχεια μεταμορφώνονται. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο παρατηρεί ότι το πρώτο στοιχείο που επηρεάζεται από την διαδικασία οικειοποίησης ενός αντικειμένου είναι η μορφολογία του και η χρήση του¹⁰⁶⁴.

Συνεπώς, παρατηρείται ότι η διάκριση σταδίων στο φαινόμενο του υβριδισμού διαφοροποιείται κατά περίπτωση, και δεν υπάρχουν συγκεκριμένα μοντέλα με καθολική ισχύ. Το φαινόμενο του πολιτισμικού υβριδισμού είναι πολύπλοκο και απρόβλεπτο, και οι μηχανισμοί του και η πορεία του χαρακτηρίζονται από αμφισημία (ambivalence), ασάφεια και ρευστότητα (ambiguity), οι οποίες και αποτελούν τα βασικά του στοιχεία¹⁰⁶⁵. Σε γενικές γραμμές μπορεί να υποστηριχθεί η άποψη του Παναγιωτόπουλου, καθώς, σε πρώτο στάδιο, είναι απαραίτητη η επαφή και η εξοικείωση με το νέο αντικείμενο, πριν ακολουθήσει η παραγωγή και χρήση αντικειμένων υβριδικού χαρακτήρα. Σε αυτή την πρώτη φάση επαφής και εξοικείωσης, επομένως, αυτό που αλλάζει είναι η νοηματοδότηση του αντικειμένου, σε προσωπικό και κοινωνικό επίπεδο, με την αλλαγή της μορφής του και της χρήσης του¹⁰⁶⁶.

¹⁰⁶³ Hahn 2004, Stockhammer 2012b, 48-51.

¹⁰⁶⁴ Panagiotopoulos 2012, 58.

¹⁰⁶⁵ Van Dommelen 2006, 137.

¹⁰⁶⁶ Panagiotopoulos 2012, 58.

8.2.3 Κριτική στην θεωρία του πολιτισμικού υβριδισμού

Η θεωρία του πολιτισμικού υβριδισμού, ωστόσο, δεν μπορεί να λειτουργήσει ως ένα ευρύ, γενικευτικό θεωρητικό πλαίσιο για την ερμηνεία όλων των αρχαιολογικών δεδομένων. Ειδικά μάλιστα στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης θεωρείται παρακινδυνευμένο να καθοριστούν αυστηρά στάδια της διαδικασίας, εφόσον οι πληροφορίες είναι αποσπασματικές. Οι εύλογες επικρίσεις, που έχουν διατυπωθεί για τις δυνατότητες της συγκεκριμένης μεθοδολογικής προσέγγισης, φανερώνουν τα όρια και τις αδυναμίες της.

Πιο συγκεκριμένα, παρατηρείται ότι οι παραδόσεις που αλληλεπιδρούν προσλαμβάνονται συχνά ως οι βασικοί παράγοντες του φαινομένου του πολιτισμικού υβριδισμού, χωρίς να λαμβάνεται υπ' όψη ο ρόλος των φορέων αυτών των παραδόσεων και των κοινωνιών, στις οποίες αυτό διακρίνεται¹⁰⁶⁷.

Άλλο ένα στοιχείο που χρήζει περαιτέρω προβληματισμού είναι ο συλλήβδην χαρακτηρισμός αντικειμένων, συμπεριφορών και, συνολικά, πολιτισμών ως υβριδικών ή μη. Με την αποδοχή ότι υπάρχουν παραδόσεις, οι οποίες είναι προϊόν πολιτισμικού υβριδισμού, γίνεται έμμεσα αποδεκτό ότι υπάρχουν και παραδόσεις οι οποίες είναι «αγνές»¹⁰⁶⁸, δηλαδή ότι υπάρχουν σαφή όρια μεταξύ «υβριδικών» και «καθαρών» παραδόσεων. Αυτό αντιμάχεται την ίδια την έννοια του υβριδισμού, που έχει να κάνει με τα ρευστά όρια μεταξύ διαφορετικών παραδόσεων και το πώς αυτά συμπλέκονται.

8.2.4 Επαναπροσδιορισμός

Παρά τα προβλήματα που χαρακτηρίζουν την προσέγγιση του φαινομένου του πολιτισμικού υβριδισμού, είναι σημαντικό να αναγνωρίζονται και να αναλύονται τα υβριδικά στοιχεία ενός αρχαιολογικού υλικού, καθώς αυτό έχει σημαντικές ερμηνευτικές προεκτάσεις. Συγκεκριμένα, η μελέτη του πολιτισμικού υβριδισμού κρίνεται χρήσιμη προκειμένου να αναλυθούν, να κατανοηθούν και να ερμηνευθούν οι διαδικασίες που τον συνοδεύουν¹⁰⁶⁹.

Είναι φανερό ότι η προσέγγιση ενός αρχαιολογικού υλικού υπό το πλαίσιο της θεωρίας του πολιτισμικού υβριδισμού διακρίνεται σε σημαντικό βαθμό από συμβάσεις. Αντιστοίχως, συμβατικός είναι και ο χαρακτηρισμός ενός αντικειμένου

¹⁰⁶⁷ Van Dommelen 2006, 138.

¹⁰⁶⁸ Van Dommelen 2006, 138.

¹⁰⁶⁹ Rowlands 1994, 49, Stockhammer 2012b, 48.

ως υβριδικός. Χαρακτηριστικό του συμβατικού του χαρακτήρα είναι το γεγονός ότι στοιχεία που θεωρούνται ότι ανήκουν στην προϋπάρχουσα τοπική παράδοση ενδεχομένως είναι και αυτά αποτέλεσμα προγενέστερου υβριδισμού, που δεν είναι ορατός στον σημερινό μελετητή, αλλά ούτε και στην τότε κοινωνία.

Επίσης, ένα υβριδικό αντικείμενο μπορεί να παραχθεί μία φορά και στην συνέχεια να μην παραχθεί κάποιο πανομοιότυπό του¹⁰⁷⁰. Ωστόσο, σε άλλες περιπτώσεις, ενδέχεται να παραχθεί πιο μαζικά και να γίνει αποδεκτό σε μεγαλύτερο εύρος, εντασσόμενο, επομένως, δυναμικά στην καθημερινότητα μιας κοινωνίας, ώστε να μην αντιμετωπίζεται πλέον από τους κατόχους τους ως προϊόν υβριδισμού.

Το φαινόμενο επισημαίνεται σε ένα αρχαιολογικό υλικό όταν τα υβριδικά στοιχεία είναι ορατά και διακρίνονται από τον αρχαιολόγο, ο οποίος, αν και δεν μπορεί να αντιληφθεί τις κοινωνικές διαδικασίες και τις ιδέες που συνδέονται με αυτό το αντικείμενο, αντιλαμβάνεται, ως εξωτερικός παρατηρητής, τον υβριδικό του χαρακτήρα¹⁰⁷¹.

Επίσης, το φαινόμενο του πολιτισμικού υβριδισμού ενδέχεται να είναι περισσότερο αισθητό από όσους βίωναν τις μεταβολές, ειδικά στις περιπτώσεις που αυτές είναι πιο απότομες σε σχέση με άλλες που είναι πιο σταδιακές. Σε κάθε περίπτωση μπορούμε να ισχυρισθούμε, ότι στο βαθμό που οι κοινωνίες αλληλεπιδρούν διαχρονικά, το σύνολο των πολιτισμικών παραδόσεων είναι αποτέλεσμα υβριδοποίησης¹⁰⁷².

Συνεπώς, η θεώρηση ενός πολιτισμικού χαρακτηριστικού ως υβριδικού δεν είναι ούτε αυτόματη ούτε απόλυτη. Σε αρκετές περιπτώσεις ο υβριδισμός είναι έντονος και αδιαμφισβήτητος, ενώ σε άλλες όχι. Το γεγονός αυτό προκαλεί διαφοροποιήσεις που είναι ορατές πολλές φορές σε ένα αρχαιολογικό σύνολο. Ωστόσο, αυτή η ποικιλομορφία και η «ασάφεια», όπως σημειώθηκε ήδη, είναι ένα από τα συστατικά στοιχεία του υβριδισμού.

Επίσης, αν και τα χαρακτηριστικά ενός αντικειμένου δεν είναι αποκομμένα και αποξενωμένα από τα προγενέστερα, από τους προδρομικούς, δηλαδή, τύπους, το αποτέλεσμα του συνδυασμού τους μπορεί να παραπέμπει πιο έντονα σε κάποιο από τα διαδρώντα προϋπάρχοντα μέρη του, γεγονός που συνδέεται με την ποικιλομορφία του φαινομένου. Αυτή η άποψη έρχεται σε αντίθεση με έναν πιο αυστηρό ορισμό του

¹⁰⁷⁰ Stockhammer 2012b, 51.

¹⁰⁷¹ Stockhammer 2012b, 51.

¹⁰⁷² Burke 2010, 65.

φαινομένου, σύμφωνα με τον οποίο, στο υβριδικό αντικείμενο δεν επιβιώνουν στοιχεία των παραδόσεων, από την διάδραση των οποίων προέκυψε αυτό¹⁰⁷³.

Ωστόσο, η εκ μέρους του μελετητή θεώρηση μίας τεχνολογίας, ενός αντικειμένου ή μίας συμπεριφοράς ως υβριδικών, δεν πρέπει να επηρεάζεται από την ποικιλομορφία του φαινομένου του υβριδισμού, καθώς κάτι τέτοιο θα ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με τον ορισμό του και τα βασικά χαρακτηριστικά του υβριδισμού, την ασάφεια και την ρευστότητα¹⁰⁷⁴. Αντιθέτως, σκόπιμη θεωρείται η προσπάθεια ερμηνείας αυτής της ποικιλομορφίας.

Ένας πιθανός παράγοντας, στον οποίο οφείλεται η ποικιλομορφία του φαινομένου, είναι το είδος των επαφών μεταξύ των φορέων των εμπλεκόμενων παραδόσεων, αν, δηλαδή, πρόκειται για σποραδικές ή πιο συστηματικές επαφές, που θα μπορούσαν να υποδεικνύουν την, ως έναν βαθμό, προσπάθεια επιβολής του ενός δρώντος μέρους πάνω στο άλλο έναντι του άλλου, σε οικονομικό, πολιτικό ή/και κοινωνικό επίπεδο¹⁰⁷⁵. Σημαντικός, επίσης, παράγοντας είναι η άποψη και η στάση της γηγενούς ομάδας για το εξωγενές στοιχείο και, όπως έχει ήδη επισημανθεί, συνολικά για το φαινόμενο του υβριδισμού. Ένα τρίτος παράγοντας, τέλος, είναι το είδος των σχέσεων, οι οποίες μπορεί να κυμαίνονται από απλές εμπορικές επαφές, οπότε το στοιχείο της ελεύθερης βούλησης είναι πιο έντονο, έως τις περιπτώσεις επεκτατισμού, επιβολής και συστηματικού αποικισμού. Επομένως, η ανάλυση των υβριδικών στοιχείων μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση της φύσης και του είδους των επαφών.

Με σκοπό την πιο ολοκληρωμένη ανάλυση του φαινομένου η προσέγγιση μας θα κινηθεί σε δύο επίπεδα. Το ένα αφορά την πρόσληψη της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί και την εμφάνιση του φαινομένου του πολιτισμικού υβριδισμού στο Αιγαίο, με την αναφορά σε υβριδικά χαρακτηριστικά της κεραμικής. Σε ένα άλλο επίπεδο θα εστιάσουμε στην ανάλυση των υβριδικών χαρακτηριστικών της κεραμικής του Αιγίου και στον θέση του οικισμού μέσα στις ευρύτερες μεταβολές που συμβαίνουν, υπό το πλαίσιο της εμφάνισης της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί.

¹⁰⁷³ Van Dommelen 2006, 137.

¹⁰⁷⁴ Van Dommelen and Rowlands 2012, 25.

¹⁰⁷⁵ Van Dommelen and Rowlands 2012, 24.

8.3 Οι εκφάνσεις του υβριδισμού στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού

8.3.1 Το υπόβαθρο του υβριδισμού

Στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής, ο πολιτισμικός υβριδισμός αφορά την συνδιαλλαγή μεταξύ δύο ή περισσότερων τεχνικών, όπως η σχέση και οι επιρροές της αγγειοπλαστικής από τη μεταλλουργία ή μεταξύ διαφορετικών πολιτισμικών (κατά βάση κεραμικών) παραδόσεων, όπως η διάδραση μεταξύ της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου και της πολιτισμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί, ζήτημα το οποίο θα μας απασχολήσει, κυρίως, εδώ.

Η πολιτισμική ομάδα Κοράκου αντιστοιχεί εν πολλοίς στην κεραμική παράδοση της ΠΕ II περιόδου στον χώρο τη ηπειρωτικής Ελλάδας, η οποία διαμορφώθηκε μέσα από δύο παράγοντες: (α) τη σταδιακή εξέλιξη των σχημάτων και των κεραμικών ρυθμών της προγενέστερης ΠΕ I περιόδου, γνωστής και ως πολιτισμικής ομάδας Εύτρησης, και (β) την αλληλεπίδραση, σε έναν βαθμό, με την σύγχρονη (ΠΚ II) κεραμική παράδοση των Κυκλάδων, γνωστή και ως πολιτισμική ομάδα Κέρου-Σύρου, η οποία, παρόλο που δεν θα μας απασχολήσει στο πλαίσιο του πολιτισμικού υβριδισμού της κεραμικής του Αιγίου, παίζει σαφή ρόλο στην κεραμική εξέλιξη άλλων σύγχρονων θέσεων του ελλαδικού χώρου. Τα πιο χαρακτηριστικά σχήματα της ΠΕ-ΠΚ II κεραμικής είναι μεταξύ άλλων η κύμβα, η φιάλη, ο ασκός και η πυξίδα, τα οποία απαντούν και στην κεραμική του Αιγίου και οι επιφάνειες των λεπτότεχνων αγγείων, που είναι συχνά επιχρισμένες με σκοτεινόχρωμο ή κηλιδατώ επίχρισμα.

Οι νεωτερισμοί σε αυτήν την παράδοση εισάγονται από τις κεραμικές ομάδες Λευκαντί I στον ηπειρωτικό χώρο και Καστριού στις Κυκλάδες. Προκειμένου να κατανοήσουμε τον τρόπο, με τον οποίο η εμφάνιση των αγγείων της ομάδας Λευκαντί I-Καστρί επηρέασε την προϋπάρχουσα κεραμική παράδοση, είναι χρήσιμο να εστιάσουμε περαιτέρω στα βασικά χαρακτηριστικά της, αν και, στην περίπτωση του Αιγίου, εκτός των λίγων σχημάτων της, και πιο συγκεκριμένα, του πινακίου, του αμφορίσκου και του μόνωτου χοανοειδούς κυπέλλου, φτάνει κυρίως ο «απόηχος» της επίδρασης της, όπως φαίνεται μέσα από τα υβριδικά στοιχεία της κεραμικής του οικοπέδου Μινασιάν.

Η κεραμική ομάδα Λευκαντί Ι, όταν είχε οριστεί αρχικά από τον Renfrew, είχε διακριθεί από την ομάδα Καστριού¹⁰⁷⁶ λόγω κυρίως του γεωγραφικού παράγοντα. Έκτοτε πολλοί ερευνητές εξακολουθούν να επιλέγουν τον έναν εκ των δύο όρων ή όπως στην παρούσα διατριβή χρησιμοποιούνται και οι δύο (Λευκαντί Ι-Καστρί). Οι δύο κεραμικές ομάδες δεν διαφέρουν ουσιαστικά¹⁰⁷⁷, δεδομένου ότι βασίζονται στην εμφάνιση κεραμικών τύπων που προέρχονται από την παράδοση της δυτικής Μικράς Ασίας και επηρέασαν κυρίως θέσεις της Ανατολικής Στερεάς, της Εύβοιας και της ανατολικής Θεσσαλίας.

Τα σχήματα που συμβατικά ορίζουν την κεραμική ομάδα Λευκαντί Ι-Καστρί είναι το μόνωτο ή δίωτο βαθύ χοανοειδές κύπελλο (tankard), το δέπας αμφικύπελλο (depas), το κωδωνόσχημο κύπελλο (bell cup), το πινάκιο (plate)-ρηγή φιάλη (swallow bowl), η πρόχους με σφαιρικό σώμα και ραμφοειδή προχολή (lentoid jug)¹⁰⁷⁸. Τα παραπάνω σχήματα δεν εντοπίζονται στο σύνολό τους σε όλες τις θέσεις, ενώ, και από χρονολογική άποψη, ο συγχρονισμός των σχημάτων δεν πρέπει να θεωρείται δεδομένος. Πιο πρώιμα χρονολογικά θεωρούνται τα σχήματα του μόνωτου χοανοειδούς κυπέλλου (tankard) και του δίωτου κωδωνόσχημου κυπέλλου, ενώ το δέπας αμφικύπελλο, η πρόχους και το πινάκιο θεωρούνται σχήματα ενός πιο ώριμου χρονολογικού σταδίου της κεραμικής ομάδας¹⁰⁷⁹, χωρίς, ωστόσο, αυτή η άποψη να είναι αποδεκτή από όλους τους μελετητές. Επίσης, σε ορισμένες θέσεις, συμπεριλαμβανομένου του Αιγίου, με αυτή την κεραμική παράδοση συνδέονται και άλλα σχήματα, τα οποία δεν είναι τα πλέον χαρακτηριστικά της κεραμικής ομάδας, αλλά είναι ενδεικτικά της επίδρασης, που αυτή άσκησε στην κεραμική παράδοση της κάθε θέσης.

Το δεύτερο και εξίσου σημαντικό συστατικό στοιχείο της συγκεκριμένης κεραμικής ομάδας είναι η υιοθέτηση του κεραμικού τροχού για την κατασκευή των αγγείων¹⁰⁸⁰, τεχνική που φαίνεται ότι ακολούθησε διαφορετική πορεία στις διάφορες περιοχές του Αιγαίου.

Άλλος παράγοντας που ενδεχομένως επηρέασε έμμεσα την κεραμική παραγωγή, θεωρείται η μίμηση μεταλλικών προτύπων και οι αλλαγές που

¹⁰⁷⁶ Renfrew 2006, 213, 314.

¹⁰⁷⁷ Rutter 1979, 6.

¹⁰⁷⁸ ενδεικτικά Rutter 1979, 1, 4, Manning 1995, 51.σπ.115, Pullen 2013, 545, Choleva 2012, 349.

¹⁰⁷⁹ Choleva 2016, 146.

¹⁰⁸⁰ Manning 1995, 51.

συμβαίνουν στην μεταλλουργία κατ' αυτή την περίοδο και σχετίζονται με μεταλλικά πρότυπα της δυτικής Μ. Ασίας¹⁰⁸¹.

Τέλος, χαρακτηριστική θεωρείται η στίλβωση των επιφανειών ή η εφαρμογή μονόχρωμου επιχρίσματος, συνήθως σκοτεινόχρωμου ή πιο σπάνια ανοιχτόχρωμου¹⁰⁸², η οποία, όμως, είναι σχετικά σπάνια στις περιπτώσεις που εντοπίζονται στον ελλαδικό χώρο.

Όπως χαρακτηριστικά τεκμηριώθηκε από την Χολέβα¹⁰⁸³ και τον Pullen¹⁰⁸⁴, η κεραμική ομάδα Λευκαντί Ι-Καστρί δεν αποτελεί ένα ενιαίο «πακέτο» νέων στοιχείων, που μεταδίδονται ή/και υιοθετούνται ταυτόχρονα και με τον ίδιο τρόπο σε όλο το γεωγραφικό εύρος του ηπειρωτικού και κυκλαδικού χώρου. Παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς τη χρονική στιγμή της εμφάνισης της ομάδας, τη γεωγραφική της εξάπλωση, την διάρκειά της και τα χαρακτηριστικά της, που δεν αφορούν μόνο τα σχήματα αλλά και τα συνακόλουθα τεχνομορφολογικά χαρακτηριστικά, όπως η υιοθέτηση του κεραμικού τροχού¹⁰⁸⁵.

Και στις δύο περιοχές, η αλλαγή, αν και είναι σημαντική, δεν αφορά το σύνολο των σχημάτων¹⁰⁸⁶. Επιπλέον, τα νέα σχήματα συνιστούν μικρό ποσοστό επί του συνόλου της κεραμικής των θέσεων¹⁰⁸⁷. Συνεπώς, μπορεί σε ένα βαθμό να υποστηριχθεί ότι σε αρκετά σχήματα υπάρχει συνέχεια από την προηγούμενη περίοδο, ενώ ο υβριδισμός που διακρίνεται σε αρκετές θέσεις, συμπεριλαμβανομένου του Αιγίου, αποτελεί βασική ένδειξη της τοπικής πρόσληψης του φαινομένου, όπως θα επισημανθεί και στην συνέχεια.

Οι παρατηρήσεις σε επίπεδο μορφολογίας, που θα μας απασχολήσουν στην συνέχεια, αποτελούν την βασική πηγή πληροφοριών για το φαινόμενο του πολιτισμικού υβριδισμού στο Αίγιο. Ωστόσο, πριν περάσουμε σε αυτές, θεωρούμε σημαντικό να παρουσιαστεί η παράμετρος του υβριδισμού σε επίπεδο τεχνικής, η οποία έχει απασχολήσει την έρευνα, αλλά σε μικρότερο βαθμό. Ο υβριδισμός σε επίπεδο τεχνικής σχετίζεται με την χρήση στοιχείων από άλλες τεχνολογικές παραδόσεις, γνωστή ως σκευομορφισμός, και με την εμφάνιση νέων τεχνολογιών, οι

¹⁰⁸¹ Pullen 2013, 546, Nakou 2007, 235.

¹⁰⁸² Choleva 2012, 349.

¹⁰⁸³ Choleva 2012, 374-377.

¹⁰⁸⁴ Pullen 2013, 546.

¹⁰⁸⁵ Choleva 2012, Choleva 2015.

¹⁰⁸⁶ Rutter 1979, 8.

¹⁰⁸⁷ Broodbank 2009, 496.

οποίες προκαλούν μεταβολές στην παραγωγή, όπως η υιοθέτηση του κεραμικού τροχού.

8.3.2 Ο σκευομορφισμός στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού

Μια βασική μορφή υβριδισμού σε αυτήν την περίοδο είναι ο σκευομορφισμός. Το φαινόμενο αυτό χαρακτηρίζεται από την χρήση στοιχείων, κυρίως τεχνομορφολογικού χαρακτήρα, της κατασκευαστικής παράδοσης ενός υλικού στην παράδοση ενός άλλου¹⁰⁸⁸. Σε πρώτο επίπεδο μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο σκευομορφισμός δεν αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του υβριδισμού, καθώς σχετίζεται με την αλληλεπίδραση διαφορετικών υλικών παραδόσεων και τεχνικών. Ωστόσο, όπως θα αναλυθεί στην συνέχεια, η αλλαγή σε τεχνικό και τεχνολογικό επίπεδο σε έναν τομέα του υλικού πολιτισμού μπορεί να συνδέεται με την επιρροή «εξωτικών» παραδόσεων, που διέρχονται μέσα από μία διαφορετική υλική παράδοση, γεγονός το οποίο τονίζει περαιτέρω το εξωτικό-νεωτερικτικό στοιχείο του σκευομορφισμού. Στην περίπτωση του σκευομορφισμού γίνεται κυρίως δανεισμός και μεταμόρφωση ορισμένων στοιχείων από κάποιο υλικό σε ένα άλλο. Τα σκευομορφικά στοιχεία θυμίζουν το αρχικό, αλλά ταυτόχρονα είναι και νέα, όχι πάντα αποσυνδεδεμένα λειτουργικά από το υλικό που δέχεται την επιρροή.

Στην κεραμική, συγκεκριμένα, αρκετά συχνό φαινόμενο θεωρείται η μίμηση μεταλλικών προτύπων, κυρίως στα σχήματα των αγγείων, καθώς και η έμπνευση από την τέχνη της καλαθοπλεκτικής και της υφαντουργίας για την απόδοση γραπτών και εγχάρακτων μοτίβων στην διακόσμηση των αγγείων. Χαρακτηριστική, επίσης, περίπτωση αποτελούν τα σχοινοειδή κοσμήματα ή τα πλαστικά κομβία, κυρίως σε πίθους, τα οποία, προστιθέμενα π.χ. στο ευάλωτο σημείο σύνδεσης λαιμού και σώματος, φαίνεται ότι ενισχύουν την δομή ενός αγγείου, διατηρώντας συγχρόνως την ενθύμηση της χρήσης σχοινιών για την μεταφορά των αγγείων ή, ακόμη, και κατά την κατασκευή τους. Σε αυτή την περίπτωση τα προϊόντα μίας παράδοσης πλαισιώνονται από στοιχεία εμπνευσμένα από άλλες παραδόσεις, όπως την κατασκευή σχοινιών, μεταμορφωμένα όμως κατάλληλα, ώστε να εξυπηρετούν την παράδοση στην οποία υιοθετούνται.

Κεντρικής σημασίας για την ανάδειξη του ρόλου του σκευομορφισμού και για την μελέτη της επιρροής, που μπορεί να ασκήσει μία υλική παράδοση σε μία άλλη,

¹⁰⁸⁸ Nakou 2000, 27.

είναι η συμβολή της Νάκου¹⁰⁸⁹. Κατά την Νάκου, τον κεντρικό ρόλο στην αλλαγή των σχημάτων στην ΠΕ ΙΒ διαδραματίζουν οι επιρροές από μεταλλικά πρότυπα¹⁰⁹⁰. Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των κεραμικών αγγείων συσχετίζονται με χαρακτηριστικά των μεταλλικών. Γενικώς, στο έργο της είναι κυρίαρχη η αντίληψη ότι τα μεταλλικά αγγεία, λόγω της ιδιαίτερης οικονομικής, κοινωνικής και συμβολικής σημασίας τους, αποτελούσαν το πραγματικό αντικείμενο γοήτρου, και συνεπώς, η κεραμική τα μιμείται. Η έλλειψη μεταλλικών αγγείων μεταξύ των αρχαιολογικών ευρημάτων, θεωρείται ότι δεν είναι αποτέλεσμα του ότι δεν υπήρχαν στην πραγματικότητα, αλλά των πρακτικών που ακολουθούνταν από τους ανθρώπους της περιόδου, οι οποίες τα «εξαφάνιζαν», μέσα από την ανακύκλωση του μετάλλου.

Πράγματι, ο ρόλος των μεταλλικών προτύπων και η επίδρασή τους στα αντίστοιχα σχήματα της κεραμικής είναι εμφανής, όχι μόνο στην κεραμική ομάδα Λευκαντί Ι-Καστρί αλλά γενικότερα στην ΠΕ ΙΙ. Οι λαβές κυκλικής διατομής σε κύμβες με πλαστική απομίμηση ήλων που τις στερέωναν, η διαμόρφωση λεπτών τοιχωμάτων στις κύμβες και σε άλλα αγγεία, καθώς και η ύπαρξη γωνιώσεων, κυρίως στις φιάλες και ο τύπος της δακτυλιόσχημης βάσης που απαντά και σε μεταλλικά αγγεία αποτελούν κάποιες από τις ενδείξεις μίμησης μεταλλικών προτύπων¹⁰⁹¹. Επίσης, δακτυλιόσχημες βάσεις απαντούν και σε μεταλλικά αγγεία. Το στόμιο της κύμβης ταιριάζει άσσογα σε μεταλλικό πρότυπο. Επίσης, στις κύμβες, τουλάχιστον της ηπειρωτικής Ελλάδας, προτιμούνται στιλπνά μονόχρωμα επιχρίσματα, στοιχείο που αποτελεί πιθανή ένδειξη απομίμησης μεταλλικού προτύπου, όπως, επίσης, το γκριζόλευκο χρώμα πολλών αγγείων, που μπορεί να μιμείται τον άργυρο, με βάση αντίστοιχες παρατηρήσεις της Νάκου για το χρώμα των αγγείων της ΠΕ ΙΙ-ΙΙΙ¹⁰⁹². Επίσης, πολλές κύμβες φέρουν σκοτεινόχρωμο στιλβωμένο επίχρισμα που προκαλεί ιριδισμούς, αντίστοιχους με αυτούς των μεταλλικών αγγείων, ενώ και ο μεταλλικός ήχος τους, ο οποίος συνδέεται με υψηλές θερμοκρασίες όπτησης, παραπέμπει, επίσης, σε μεταλλικά πρότυπα.

Βασικό χαρακτηριστικό των μεταλλικών προτύπων της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί είναι η κατασκευή τους από φύλλα μετάλλου, αλλά η πιο εμφανής διαφοροποίηση σε τεχνικό επίπεδο από την προγενέστερη τεχνική είναι η εισχώρηση της λαβής στο σώμα του αγγείου, σε αντίθεση με τις λαβές των μεταλλικών αγγείων

¹⁰⁸⁹ Nakou 2000, Nakou 2007.

¹⁰⁹⁰ Nakou 2007.

¹⁰⁹¹ Schachermeyer 1955, 154, Nakou 2000, 27. Nakou 2007, 229.

¹⁰⁹² για σχετική βιβλιογραφία βλ. Nakou 2000, 48-50.

της ΠΧ II, οι οποίες προσαρμόζονταν στο σώμα του αγγείου με καρφιά, όπως και στα Τρωικά μεταλλικά πρότυπα¹⁰⁹³. Επίσης, χαρακτηριστική είναι η διαμόρφωση της βάσης αγγείων της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί σε σχήμα ομφαλού, που παραπέμπει σε αντίστοιχες διαμορφώσεις μεταλλικών προτύπων¹⁰⁹⁴.

Τα παραπάνω στοιχεία τονίζουν, εκτός των άλλων, την διπλή συμβολική σημασία της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί, που αφορά τόσο την εξωτική προέλευσή της από τη Μικρά Ασία, όσο και την υιοθέτηση μεταλλομορφικών στοιχείων.

Εκτός της επιρροής των μεταλλικών προτύπων, η καλαθοπλεκτική φαίνεται ότι έπαιξε και αυτή ρόλο στην εξέλιξη της κεραμικής παραγωγής, ιδιαίτερα σε επίπεδο διακόσμησης, όπως είναι πιο εμφανές στην περίπτωση της ΠΕ III κεραμικής¹⁰⁹⁵. Την σημασία της μίμησης υφασμάτων σκευών, όπως σάκων, αλλά και προϊόντων καλαθοπλεκτικής τόνισε και η Νάκου, αναφερόμενη στα ΠΕ III διακοσμητικά μοτίβα της κεραμικής της Λέρνας IV, στα διακοσμητικά μοτίβα της ΠΧ II στην Αττική, στις Κυκλάδες και στο ΒΑ Αιγαίο, αλλά και στα αγγεία της κεραμικής ομάδας Καστριού¹⁰⁹⁶.

Ο συσχετισμός μεταξύ διαφορετικών υλικών παραδόσεων είναι ιδιαίτερης σημασίας για την κατανόηση των πολιτισμικών μεταβολών της περιόδου αλλά και του πολιτισμικού υποβάθρου. Η έννοια του σκευομορφισμού συμβάλλει στην απαγκίστρωση της αρχαιολογικής σκέψης από την μονομέρεια, που συχνά χαρακτηρίζει την ερμηνεία των αλλαγών στην κεραμική ως μία αυστηρά ενδογενή διαδικασία. Η διαλεκτική που αναπτύχθηκε μεταξύ διαφορετικών τομέων του υλικού πολιτισμού θα έπαιξε ρόλο στην αλλαγή της κεραμικής παράδοσης κατά το τέλος της ΠΕ IIB. Ωστόσο, από την άλλη πλευρά, οι αλλαγές δεν μπορούν να ερμηνεύονται αποκλειστικά με βάση την επιρροή από άλλα υλικά, ενώ και η ιδέα της κεραμικής ως αυστηρά παθητικού υλικού δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ως a priori δεδομένη. Σε ό,τι αφορά τα διακοσμητικά μοτίβα που μπορεί να ήταν κοινά μεταξύ της υφαντικής και της κεραμικής, θα μπορούσαν να είναι απλώς παράλληλες εκφράσεις κοινών αρχέτυπων ή συμβόλων.

Πιο συγκεκριμένα, οι μονόχρωμες σκοτεινές επιφάνειες των αγγείων της ΠΕ II και ΠΕ III δεν είναι απαραίτητο να συνδέονται με μεταλλικά πρότυπα. Μονόχρωμα

¹⁰⁹³ Nakou 2000, 35-36, Nakou 2007, 230.

¹⁰⁹⁴ Nakou 2007, 230.fig.13.4.

¹⁰⁹⁵ Rutter 1988, 85-56.

¹⁰⁹⁶ Nakou 2000, 36-38, 44-48.

ολόβαφα αγγεία είναι γνωστά και αρκετά συνηθισμένα ήδη από την Νεολιθική περίοδο, για την οποία δεν μπορεί να διαπιστωθεί, τουλάχιστον με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, η εντατική χρήση μεταλλικών σκευών και γενικά μετάλλων. Επιπλέον, τα τροπιδωτά αγγεία και τα λεπτά τοιχώματα υπάρχουν ήδη στη Νεολιθική περίοδο, γεγονός που δείχνει ότι τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά δεν είναι καθοριστικής σημασίας για την αναγνώριση σκευομορφισμού και μεταλλικών προτύπων στην κεραμική μιας περιόδου.

Άλλωστε, η στιλπνότητα και η μονοχρωμία ενός κεραμικού σκεύους δεν εξηγείται μόνο με βάση την προσπάθεια μίμησης της στιλπνότητας που χαρακτηρίζει τα μεταλλικά αγγεία, αλλά, επίσης, με βάση την διάθεση για την επίτευξη ενός στιλπνού μονόχρωμου αποτελέσματος. Επιπλέον, αυτό το χαρακτηριστικό θα μπορούσε να ερμηνευθεί και ως επιρροή από την εγχειρηματική αλυσίδα της κατασκευής λίθινων αγγείων, όπου η στιλπνότητα αποτελεί, επίσης, συχνό χαρακτηριστικό.

Τα δερμάτινα και υφασμάτινα αντικείμενα και σκεύη, καθώς και τα καλάθια θα έπαιξαν σαφώς ρόλο, όπως έχει τονιστεί, για την διαμόρφωση των διακοσμητικών μοτίβων της ΠΕ ΙΙΙ¹⁰⁹⁷ και την αντίστοιχη διακόσμηση της ΠΧ ΙΙ¹⁰⁹⁸. Υφασμάτινα και πιο πιθανόν δερμάτινα αγγεία, όπως ο ασκός, φαίνεται, επίσης, ότι επηρέασαν σχήματα κεραμικής της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου¹⁰⁹⁹.

Με βάση τα παραπάνω, η ύπαρξη μεταλλικών προτύπων στην κεραμική παραγωγή της συγκεκριμένης περιόδου στο Αίγιο δεν μπορεί να απορριφθεί εντελώς, αλλά θα πρέπει να είμαστε αρκετά προσεκτικοί όταν την υιοθετούμε για την ερμηνεία της κεραμικής τυπολογίας. Επιπλέον, γίνεται σαφές ότι τα όρια των διαφόρων τεχνολογιών δεν είναι σε όλες τις περιπτώσεις ευδιάκριτα. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι τεχνικές και εργαλεία, που χρησιμοποιούνται σε μία τεχνολογία, μπορούν κάλλιστα να χρησιμοποιηθούν και σε κάποια άλλη¹¹⁰⁰. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η πυροτεχνολογία, η οποία αφορά εξίσου τα μεταλλικά και τα πήλινα αγγεία και αντικείμενα. Πιο συγκεκριμένα, μπορεί να υποστηριχτεί ότι η πυροτεχνολογία προϋπάρχει στην κεραμική κι επομένως αποτελεί μια επιρροή από την κεραμική προς τη μεταλλουργία. Οι ομοιότητες μεταξύ κεραμικής και μεταλλοτεχνίας είναι εξίσου πιθανό να προκύπτουν από την ενασχόληση των τεχνιτών με διάφορες υλικές

¹⁰⁹⁷ Nakou 2000, 44-48.

¹⁰⁹⁸ Nakou 2000, 36.

¹⁰⁹⁹ Wiencke 2000, 529.

¹¹⁰⁰ Santacreu 2014, 225.

παραδόσεις. Αντίστοιχα φαινόμενα παρατηρούνται και σε εθνογραφικά παράλληλα, όπου η χρήση παρόμοιων διακοσμητικών μοτίβων σε διαφορετικά υλικά και παραδόσεις, όπως στην διακόσμηση των αγγείων, των οικιών, του ανθρώπινου σώματος και αλλού, ερμηνεύεται ως διάθεση για την δόμηση μίας ενιαίας ταυτότητας.¹¹⁰¹

Συνεπώς, φαίνεται ότι στην κεραμική δεν υπάρχει μία συνολική μίμηση μεταλλικών και άλλων «προτύπων» και χαρακτηριστικών, αλλά αμφίδρομες επιρροές. Με βάση όσα παρατέθηκαν, είναι εμφανές ότι, πέραν της συνειδητής μίμησης στοιχείων, είναι πιθανόν αρκετές επιλογές μίμησης να είναι ετερόκλητες και να γίνονται υποσυνείδητα, ενώ ο μηχανισμός αυτός θα λειτουργούσε σαφώς και αντίστροφα από την κεραμική προς άλλα υλικά. Αυτό που πρέπει να ληφθεί πιο σοβαρά υπ' όψη στις σχέσεις μεταξύ των υλικών είναι ο ρόλος του κοινού, σε έναν βαθμό, τεχνολογικού και πολιτισμικού υποβάθρου των τεχνιτών, χωρίς ωστόσο να καταργείται ο παράγοντας των επιρροών μεταξύ διαφορετικών υλικών. Προς αυτή την κατεύθυνση κρίνεται σκόπιμο να συνυπολογίζεται ο ρόλος των ίδιων των υλικών στην δημιουργία μίας νέας υλικής παράδοσης, μέσα από την αμφίδρομη σχέση με τον άνθρωπο και την έντονη επίδραση που ασκούν οι ιδιότητές τους στην δημιουργία, κατά τα πρότυπα του νέου ματεριαλισμού¹¹⁰² και των θεωριών του Hodder σχετικά με το φαινόμενο της συνύφανσης¹¹⁰³.

Έτσι θεωρείται σημαντικό να μετριάσει η συμβολική σημασία μίας πιθανής μίμησης μεταλλικών προτύπων στην κεραμική ως τακτικής κοινωνικής προβολής, καθώς, την ίδια περίοδο διαπιστώνεται η χρήση προτύπων από ευτελή υλικά, όπως το ύφασμα, η ψάθα και το δέρμα, τα οποία δεν θεωρούνται απαραίτητα ανώτερης υλικής παράδοσης από την κεραμική, αν και συνδέονται με εξίσου σύνθετες, χρονοβόρες και ενεργοβόρες διαδικασίες παραγωγής¹¹⁰⁴. Αντιθέτως, είναι σημαντικό να τονιστεί η σημασία των σκευομορφικών αγγείων ως αυτοτελών δημιουργημάτων, στα οποία συμπλέκονται διαφορετικές υλικές πολιτισμικές παραδόσεις, ενώ πρέπει να τονιστεί τόσο η σημασία του περιβάλλοντος, ως χώρου «διαλόγου» των παραδόσεων, όσο, και κυρίως, ο τρόπος χρήσης και αξιοποίησης των παραδόσεων αυτών, που, ενδεχομένως, είναι αυτό που έχει την μεγαλύτερη σημασία σε συμβολικό επίπεδο¹¹⁰⁵.

¹¹⁰¹ Santacreu 2014, 226-227.

¹¹⁰² Harris and Cipolla 2017, 139-143.

¹¹⁰³ Hodder 2014.

¹¹⁰⁴ Nakou 2000, 49.

¹¹⁰⁵ Nakou 2000, 50-51.

8.3.3 Η υιοθέτηση του κεραμικού τροχού

Η τεχνολογία του τροχού στο Αιγαίο δεν είναι γηγενής, αλλά έχει εισαχθεί στο πλαίσιο της εμφάνισης της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί. Πιο συγκεκριμένα, έχει υποστηριχθεί ότι οι απαρχές της χρήσης του κεραμικού τροχού, ως αργόστροφου, εντοπίζονται στην Συροπαλαιστίνη κατά την 5^η-4^η χιλιετία, και η συγκεκριμένη τεχνολογία εισάγεται στο Αιγαίο από την δυτική Μικρά Ασία κατά την 3^η χιλιετία στο πλαίσιο της διάδοσης της κεραμικής ανατολίζουσας παράδοσης¹¹⁰⁶.

Όπως φαίνεται και στην τεχνομορφολογική μελέτη της Χολέβα, ενδείξεις για την χρήση του τροχού υπάρχουν σε θέσεις του ηπειρωτικού χώρου κατά την ΠΕ ΙΙ με χαρακτηριστικές περιπτώσεις τα Πευκάκια¹¹⁰⁷, το Λευκαντί¹¹⁰⁸, το Παλαμάρι¹¹⁰⁹ και τον Θορικό¹¹¹⁰. Τα αγγεία της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί, στην πλειονότητά τους, δεν κατασκευάζονται αποκλειστικά με την χρήση του κεραμικού τροχού, αλλά σε συνδυασμό με την τεχνική των κουλούρων πηλού («wheel-fashioned»), τεχνική, η οποία χαρακτηρίζεται από παραλλαγές¹¹¹¹ και μπορεί να υποστηριχθεί ότι έχει υβριδικό χαρακτήρα¹¹¹².

Στο παράδειγμα από το Παλαμάρι της Σκύρου, οι διάφοροι τρόποι χρήσης του τροχού υποδεικνύουν ότι ένας αριθμός αγγείων, στα οποία η παρέμβαση του τροχού στην εγχειρηματική αλυσίδα είναι πιο έντονη, είναι εισηγμένα. Επιπλέον, αρκετά αγγεία από το Παλαμάρι φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν από τεχνίτες, που βρίσκονταν στην διαδικασία εκμάθησης του τροχού, ενώ πολλά αγγεία της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί είναι χειροποίητα, αλλά στο τελευταίο στάδιο κατασκευής τους μορφοποιήθηκαν με την χρήση αργόστροφου τροχού. Στην τελευταία αυτή περίπτωση είναι εμφανής μία προσπάθεια μίμησης των εξ ολοκλήρου τροχήλατων αγγείων¹¹¹³. Αυτή είναι και η περίπτωση στην οποία είναι πιο έντονο το στοιχείο του υβριδισμού.

Φαίνεται ότι η υιοθέτηση της τεχνολογικής καινοτομίας του κεραμικού τροχού και η αποδέσμευση από την παραδοσιακή ΠΕ ΙΙ τεχνική κατασκευής

¹¹⁰⁶ Για σύνοψη και βιβλιογραφία βλ. Choleva 2015, 151, Χολέβα 2018, 55, 69-70.

¹¹⁰⁷ Choleva 2016, 300-301.

¹¹⁰⁸ Choleva 2016, 331-332.

¹¹⁰⁹ Choleva 2016, 365-366.

¹¹¹⁰ Choleva 2016, 390.

¹¹¹¹ Χολέβα 2015, 148-154.

¹¹¹² Choleva 2015, 84.

¹¹¹³ Choleva 2015, 160.

χειροποίητων λεπτότεχνων αγγείων, με τις κινήσεις που την συνοδεύουν, οι οποίες αποτελούν μία βαθειά ριζωμένη συνήθεια για τους κεραμείς, δεν ήταν ούτε αυτονόητη, ούτε άμεση, ούτε εύκολη. Για το λόγο αυτό, οι τεχνίτες επέλεξαν την χρήση μίας υβριδικής τεχνικής με περιορισμένη χρήση του τροχού¹¹¹⁴ και με τα δικά της ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.

Η Χολέβα, λαμβάνοντας υπ' όψη την περίπτωση της κεραμικής από το Παλαμάρι της Σκύρου, θεωρεί ότι τα στοιχεία της χρήσης του κεραμικού τροχού υποδηλώνουν την επαφή ξένων-εξειδικευμένων τεχνιτών με ντόπιους μαθητευόμενους, βασιζόμενη στην παραλλαγή 3, όπως την έχει ορίσει, η οποία χαρακτηρίζεται από πιο δυναμική χρήση του κεραμικού τροχού, αλλά απαντάται σε μικρό ποσοστό αγγείων¹¹¹⁵.

8.3.4 Μορφολογικοί υβριδισμοί

Όπως σημειώθηκε παραπάνω, ο σκευομορφισμός και η τροχήλατη κεραμική αποτελούν περιπτώσεις υβριδισμού σε επίπεδο τεχνολογίας, δεν έχουν απασχολήσει ευρέως την έρευνα και μόνο πολύ πρόσφατα, και, τέλος, δεν αφορούν την κεραμική του Αιγίου. Ο πολιτισμικός υβριδισμός στο Αίγιο και γενικότερα στην ηπειρωτική Ελλάδα, όπως ήδη ειπώθηκε, είναι κυρίως ορατός σε επίπεδο μορφολογίας, και προκύπτει από τον συνδυασμό στοιχείων της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί και των αγγείων της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου, είτε σε επίπεδο σχήματος είτε σε επίπεδο επεξεργασίας και διακόσμησης της επιφάνειας.

Το φαινόμενο του πολιτισμικού υβριδισμού κατά την ΠΕ ΙΙΒ αναγνωρίζεται σε αρκετές θέσεις του ηπειρωτικού χώρου, όπου έχουν παρουσιαστεί αντίστοιχα φαινόμενα. Διευκρινίζεται ότι οι πληροφορίες που θα παρατεθούν δεν έχουν ως σκοπό την σύνταξη ενός πλήρους καταλόγου με θέσεις, στις οποίες διακρίνεται το φαινόμενο, αλλά την δημιουργία ενός χωροχρονικού πλαισίου, για μια πιο ολοκληρωμένη ερμηνευτική προσέγγιση του φαινομένου στο ΠΕ ΙΙΒ υλικό του οικοπέδου Μινασιάν.

Βοιωτία-Φωκίδα

¹¹¹⁴ Choleva 2012, 376.

¹¹¹⁵ Choleva 2015, 160.

Στο πλαίσιο ανάλυσης της κεραμικής του Αιγίου έχει γίνει επανειλημμένα αναφορά σε θέσεις της Στερεάς Ελλάδας ως περιοχές που έχουν εντοπιστεί παράλληλα των υβριδικών τύπων του Αιγίου. Στην συνέχεια θα αναφερθούμε σε ορισμένα από τα πιο χαρακτηριστικά υβριδικά στοιχεία αυτών των θέσεων.

Το «tankard» με κυματοειδές χείλος απαντά σε πολλές θέσεις της Στερεάς Ελλάδας¹¹¹⁶, όπως ο Ορχομενός, η Εύτρηση, η Θήβα, η Αγία Μαρίνα και η Κίρρα. Το συγκεκριμένο σχήμα θεωρείται υβριδικό, όχι μόνο γιατί μιμείται χαρακτηριστικά αγγείων από άλλες τεχνολογικές παραδόσεις, όπως η μεταλλοτεχνία¹¹¹⁷, αλλά και, επειδή, με βάση τα καλύτερα σωζόμενα αγγεία, συνδυάζει χαρακτηριστικά της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου και της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί. Με την πρώτη παράδοση συνδέονται οι λαβές που έχουν συνήθως σχήμα δακτυλίου, η δακτυλιόσχημη βάση, που συνήθως το συνοδεύει, και η ύπαρξη επιχρίσματος. Με την δεύτερη παράδοση συνδέεται, το μεγάλο μέγεθος των λαβών, η συνήθης τοποθέτηση τους στον ώμο του αγγείου και ο αριθμός τους, που, όπως και στα ανατολίζοντα αγγεία, είναι συχνά δύο.

Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί ότι μεταξύ των αγγείων που εντάσσονται σε αυτό το σχήμα υπάρχουν διαφοροποιήσεις ως προς τα χαρακτηριστικά που τα συνθέτουν και τα καθιστούν υβριδικά, όπως φαίνεται ιδιαίτερα χαρακτηριστικά σε περιπτώσεις του συγκεκριμένου σχήματος από τον Ορχομενό. Σε αυτήν την θέση, ορισμένες περιπτώσεις έχουν το σύνθητες ωσειδές σώμα με πεπιεσμένη κοιλιά, ενώ σε άλλες είναι πιο ψηλό, συχνά αμφικωνικό, με το σημείο της μεγίστης διαμέτρου να βρίσκεται χαμηλά, κάτω από το μέσον της κοιλίας.

Όσον αφορά τις λαβές, αν και όλες είναι κατακόρυφες, σημειώνεται ότι όσες είναι δακτυλιόσχημες¹¹¹⁸ παραπέμπουν στις λαβές των αγγείων της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου, ενώ όσες έχουν σχήμα θηλιάς¹¹¹⁹ συνδέονται με τα αγγεία Λευκαντί I-Καστρί. Επίσης, παρατηρούμε ότι το «tankard» με κυματοειδές χείλος μπορεί να έχει επίπεδη βάση¹¹²⁰, που είναι χαρακτηριστική της κεραμικής ανατολίζουσας παράδοσης, ενώ σε μία περίπτωση αποκαθίσταται με δακτυλιόσχημη βάση¹¹²¹, η οποία προέρχεται από την προϋπάρχουσα ΠΕ II κεραμική παράδοση.

¹¹¹⁶ Για πιο λεπτομερή αναφορά σε αυτό το σχήμα και στις θέσεις που έχει εντοπιστεί βλ. Κεφ.5.1.2. όπου υπάρχουν και οι αντίστοιχες παραπομπές.

¹¹¹⁷ Rutter 2012, 79.

¹¹¹⁸ χαρ/κά παράδειγματα: Kunze 1934, X1-2.

¹¹¹⁹ Kunze 1934, XII.

¹¹²⁰ χαρ/κά παράδειγματα: Kunze 1934, X2.

¹¹²¹ Kunze 1934, X1

Επιπλέον, αγγεία του συγκεκριμένου σχήματος ενδέχεται να απαντούν στο κεραμικό ρυθμό Αγίας Μαρίνας ¹¹²². Ορισμένες από τις παραπάνω μορφολογικές διαφοροποιήσεις ενδέχεται να σχετίζονται με την πιο ώριμη χρονολόγηση εντός της ΠΕ III ορισμένων περιπτώσεων, ωστόσο, προκειμένου να αποδειχθεί η συγκεκριμένη υπόθεση είναι απαραίτητη η συστηματική μελέτη της ΠΕ κεραμικής από την Αγία Μαρίνα και τον Ορχομενό.

Εκτός από το «tankard» με κυματοειδές χείλος, απαντά και ο τύπος με απλό χείλος, που είναι συνήθως έξω νεύον, με χαρακτηριστικά παραδείγματα στον Ορχομενό ¹¹²³ και στην Θήβα ¹¹²⁴. Και αυτός ο τύπος έχει υβριδικά χαρακτηριστικά. Πιο συγκεκριμένα, στην Θήβα ο τύπος αυτός έχει επίπεδη βάση, ενδεικτική της μεγαλύτερης επίδρασης της κεραμικής παράδοσης Λευκαντί I-Καστρί.

Άλλο ένα σχήμα που απαντά στην περιοχή είναι το κύπελλο, του οποίου τα υβριδικά χαρακτηριστικά αναλύονται εκτεταμένα στο πλαίσιο της ανάλυσης του υβριδικού χαρακτήρα του σχήματος στο Αίγιο (Κεφ.5.1.2 Κύπελλα). Συνοπτικά αναφέρουμε ότι το συγκεκριμένο σχήμα προκύπτει από τον συνδυασμό της ΠΕ II φιάλης με σχήματα της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί, όπως το κωδωνόσχημο κύπελλο. Σε κάποιες περιπτώσεις χρονολογείται στην ΠΕ II περίοδο, ενώ σε άλλες στην ΠΕ III περίοδο.

Όπως στην περίπτωση του «tankard» με κυματοειδές χείλος, παρομοίως στην περίπτωση του κυπέλλου υπάρχουν επιμέρους διαφοροποιήσεις μεταξύ των αγγείων, που φανερώνουν ότι ο υβριδισμός και σε αυτή την περίπτωση χαρακτηρίζεται από ποικιλομορφία. Μία σημαντική διαφοροποίηση σχετίζεται με την διαμόρφωση των λαβών με δύο τρόπους, όπως και στην περίπτωση των «tankards».

Θεσσαλία

Στην Άργισσα, υβριδικό χαρακτηριστικό, το οποίο απαντά αρκετά συχνά στο Αίγιο, είναι η επίχριση κύμβης στο ύψος του χείλους της εσωτερικής επιφάνειας ¹¹²⁵, γνώρισμα που δανείζεται από το «tankard». Το σχήμα ανήκει στην ΠΕ II παράδοση, αλλά η εφαρμογή του επιχρίσματος φανερώνει επιρροές από το υβριδικό σχήμα του «tankard». Επίσης, χαρακτηριστικό είναι ένα κύπελλο ¹¹²⁶ αντίστοιχο με αυτά του

¹¹²² French 1972, 41-42.

¹¹²³ Kunze 1934, 35-36, taf.XI.a.

¹¹²⁴ Ψαράκη 2014, 103-104.

¹¹²⁵ Hanschmann and Milojević 1976, taf.25.2b.

¹¹²⁶ Hanschmann and Milojević 1976, taf.18.1.

Αιγίου, το οποίο χρονολογείται στην ΠΕ ΙΒ και του οποίου ο υβριδικός χαρακτήρας έχει ήδη αναλυθεί παραπάνω για την περίπτωση των θέσεων της Βοιωτίας και της Φωκίδας.

Τα Πευκάκια, αν και αποτελούν χαρακτηριστική θέση ως προς την ύπαρξη αγγείων ανατολίζουσας παράδοσης, δεν μας παρέχουν σαφή στοιχεία για την ύπαρξη αγγείων με υβριδικά χαρακτηριστικά, με την εξαίρεση ενός γραπτού οστράκου που θα μπορούσε, αν και πολύ αποσπασματικό, να σχετίζεται με το σχήμα του «tankard»¹¹²⁷.

Αττική

Στην Αττική εντοπίζονται χαρακτηριστικές περιπτώσεις υβριδισμού, σε αντίθεση με την γειτονική Εύβοια, όπου παρά την ύπαρξη κεραμικής ανατολίζουσας παράδοσης στις θέσεις του Λευκαντιού και της Μάνικας, δεν απαντούν σαφή υβριδικά χαρακτηριστικά στην κεραμική.

Στο Κορωπί, η πιο ενδιαφέρουσα περίπτωση είναι το «tankard» με κυματοειδές χείλος, κοίλη υπερυψωμένη βάση και επιφάνεια με κηλιδωτό επίχρισμα¹¹²⁸. Σε αυτό το αγγείο συνδυάζονται στοιχεία της ΠΕ ΙΙ παράδοσης, όπως η επεξεργασία της επιφάνειας, ο τύπος βάσης, που συνηθίζεται σε ΠΕ ΙΙ φιάλες και κύμβες, και η λαβή, που είναι κατακόρυφη στρεπτή, χαρακτηριστική των κυμβών, με στοιχεία της κεραμικής Λευκαντί Ι-Καστρί, όπως το σχήμα και η διαμόρφωση του χείλους, στα οποία έχουμε ήδη αναφερθεί παραπάνω στην περίπτωση των θέσεων της Βοιωτίας. Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση υβριδίου είναι το «tankard» με κυματοειδές χείλος και γραπτή διακόσμηση κυκλαδικής παράδοσης¹¹²⁹, του οποίου τον υβριδικό χαρακτήρα πρώτος επεσήμανε ο Rutter¹¹³⁰, λόγω του συνδυασμού ΠΚ ΙΙ γραπτών μοτίβων σε ένα σχήμα, που, όπως ήδη αναφέρθηκε, είναι υβριδικό. Ο Rutter θεωρεί ότι η οργάνωση της διακόσμησης αυτού του αγγείου σε ζώνες, λειτουργεί ως προπομπός της τεχνοτροπίας της ΠΕ ΙΙΙ γραπτής κεραμικής, της Αργολίδας και της Κορινθίας.

Με το ίδιο φαινόμενο σχετίζονται οι ραμφόστομες πρόχοι με γραπτή διακόσμηση¹¹³¹. Σε αυτήν την περίπτωση συνδυάζεται ένα σχήμα, που παραπέμπει σε

¹¹²⁷ Christmann 1996, taf.98.2.

¹¹²⁸ Ntouni 2015, fig.17.K153.

¹¹²⁹ Ntouni 2015, fig.19. K164.

¹¹³⁰ Rutter 2012, 78, fig.8.9.

¹¹³¹ Ntouni 2015, fig.41.K309.

μεγάλο βαθμό στις πρόχους ανατολίζουσας παράδοσης, με διακόσμηση που συντίθεται από μοτίβα, που θυμίζουν αντίστοιχα κυκλαδικά¹¹³².

Χαρακτηριστική είναι η κύμβα υβριδικού τύπου από το Κορωπί¹¹³³, την οποία θεωρούμε παράλληλη του Mischform της Αίγινας. Η συγκεκριμένη κύμβα σώζεται αποσπασματικά και ο υβριδικός της χαρακτήρας συμπεραίνεται με βάση το παράλληλο της Αίγινας, του οποίου τον υβριδικό χαρακτήρα αναλύουμε στην συνέχεια. Παρά την αποσπασματικότητα της, χαρακτηριστικό στοιχείο του υβριδισμού της είναι η κοντή προχολή που αφενός παραπέμπει στο σχήμα της κύμβας αφετέρου φανερώνει την τάση εξάλειψης της προχολής ως στοιχείου του αγγείου. Η έντονη καμπυλότητα της κοιλίας παραπέμπει στην καμπυλότητα που χαρακτηρίζει πολλά από τα σχήματα της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί. Στην υβριδική κύμβα από το Κορωπί υπάρχει, επίσης, γραπτή διακόσμηση με κυκλαδικές επιρροές, χαρακτηριστικό που δεν υπάρχει στην Αίγινα και τονίζει τον υβριδικό χαρακτήρα του σχήματος.

Επίσης, από τυπολογική άποψη, ενδιαφέρουσα είναι μία ραμφόστομη πρόχους από το Ασκηταριό, που συνδυάζει ελλαδικά αλλά και ανατολίζοντα στοιχεία¹¹³⁴. Η προχολή πλησιάζει αυτές της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί, αλλά το σώμα είναι ωοειδές και διαφέρει σε ένα βαθμό από τον ανατολίζοντα τύπο, θυμίζοντας περισσότερο τις πρόχους της ΠΕ II περιόδου. Ο υβριδικός χαρακτήρας του αγγείου ενισχύεται με την γραπτή διακόσμηση ΠΚ II παράδοσης.

Με βάση τα παραπάνω, παρατηρούμε ότι σε κάποιες θέσεις της Αττικής υπάρχουν χαρακτηριστικά στην κεραμική, που φανερώνουν τον συνδυασμό στοιχείων της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου και της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί. Επίσης, στην περίπτωση του Κορωπίου και γενικά της Αττικής, φαίνεται ότι υπάρχει ένας ακόμη συνδυασμός χαρακτηριστικών διαφορετικών πολιτισμικών παραδόσεων, και συγκεκριμένα, αυτός της γραπτής διακόσμησης ΠΚ II τεχνοτροπίας με σχήματα ανατολίζουσας παράδοσης, αλλά και με υβριδικά σχήματα.

Αίγινα

¹¹³² Ntouni 2015, 345-346.

¹¹³³ Ntouni 2015, fig.35.K273.

¹¹³⁴ ενδεικτικά: Ntouni 2015, fig.69.A77.

Στην περίπτωση της ΠΕ ΙΒ Αίγινας το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο υβριδισμού απαντά στο σχήμα της κύμβης¹¹³⁵. Υβριδικός μπορεί να θεωρηθεί ο τύπος «Mischform» σύμφωνα με την τυπολογία της Berger¹¹³⁶. Σε αυτόν, ο υβριδισμός είναι αρκετά έντονος, καθώς, εκτός της προχής που παραπέμπει στο παραδοσιακό σχήμα της ΠΕ ΙΙ κύμβης, άλλα χαρακτηριστικά, όπως η επίπεδη βάση και η υπερυψωμένη λαβή, αντίστοιχη με αυτήν των «tankards», παραπέμπουν στην ανατολίζουσα παράδοση¹¹³⁷.

Ο χαρακτήρας των «tankards» της Αίγινας μπορεί να θεωρηθεί επίσης υβριδικός, όπως παρατήρησε πρώτος ο Rutter¹¹³⁸. Χαρακτηριστικό της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου είναι το απιόσχημο σώμα, ενώ με την ανατολίζουσα κεραμική παράδοση σχετίζονται οι δύο, ελαφρώς υπερυψωμένες, κατακόρυφες, συμμετρικά τοποθετημένες λαβές, οι οποίες δεν είναι αποδεσμευμένες από τα ΠΕ ΙΙ πρότυπα, καθώς είναι ορθογώνιας διατομής και όχι κυκλικής, όπως αυτές των αγγείων ανατολίζουσας παράδοσης.

Η πλέον χαρακτηριστική περίπτωση υβριδισμού είναι η χρήση πλαστικής διακόσμησης με χαρακτηριστικά προσώπου, η οποία είναι ανατολικής εμπνεύσεως, σε λοπάδα με σκοτεινόχρωμο επίχρισμα και χείλος T, χαρακτηριστική της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου¹¹³⁹.

Αργολίδα

Στον οικισμό της Λέρνας ΙΙΙ ο υβριδισμός δεν είναι ούτε έντονος ούτε σαφής. Η μόνη ένδειξη του φαινομένου εντοπίζεται στην Λέρνα ΙΙΙD, στις ανασκαφικές συνάψεις που αφορούν την «Οικία των Κεράμων», οι οποίες χρονολογούνται στην ΠΕ ΙΒ. Σε αυτές χαρακτηριστική είναι μία ομάδα ρηχών φιαλών, που, αντιστοιχούν στον ύστερο τύπο 1 και στην πλειονότητα τους, δεν φέρουν σκοτεινόχρωμο επίχρισμα. Αυτές οι φιάλες μπορούν να συσχετιστούν με την κεραμική ομάδα Λευκαντί Ι-Καστρί¹¹⁴⁰. Ο τύπος μοιάζει σαφώς με την φιάλη της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου, απαντά σε αρκετές θέσεις του ηπειρωτικού χώρου¹¹⁴¹ και είναι πολύ πιθανό να προέκυψε από την εξέλιξη του σχήματος της ΠΕ ΙΙ φιάλης, αλλά μπορεί να

¹¹³⁵ Rutter 2012, 76.

¹¹³⁶ Berger 2003, taf.17, taf.18.

¹¹³⁷ Berger 2003, taf.22., Rutter 2012, 77.

¹¹³⁸ Rutter 2012, 77.

¹¹³⁹ Gauss and Berger 2016, 215, fig.4.11a-12b.

¹¹⁴⁰ Wiencke 2000, 596.

¹¹⁴¹ Wiencke 2000, 597-601.

παραλληλιστεί, σε έναν βαθμό, λόγω των ευθέων τοιχωμάτων, με τα πινάκια της ανατολίζουσας κεραμικής. Συνεπώς, το συγκεκριμένο σχήμα δεν μπορεί να χαρακτηριστεί με βεβαιότητα ως υβριδικό.

Ηλεία

Αξιοσημείωτη είναι η ύπαρξη ενός «tankard» με απλό χείλος, το οποίο βρέθηκε στον Άγιο Δημήτριο Ηλείας και χρονολογείται στην φάση Πb¹¹⁴². Φέρει δύο κατακόρυφες λαβές, οι οποίες μοιάζουν με τις κατακόρυφες λαβές των κυμβών. Η επιφάνεια φαίνεται ότι φέρει κηλιδωτό επίχρυσμα, αντίστοιχο με αυτό που απαντά και στο Αίγιο, χαρακτηριστικό της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου. Όσον αφορά τον υβριδικό χαρακτήρα του σχήματος, έχουμε ήδη αναφερθεί στον υβριδικό χαρακτήρα του σχήματος στην ανάλυση των περιπτώσεων της Βοιωτίας, της Φωκίδας και της Φθιώτιδας.

Αχαΐα

Υβριδικά χαρακτηριστικά έχουν εντοπιστεί και στην θέση Κοτρώνι Πατρών όπου, εκτός της χαρακτηριστικής ΠΕ II κεραμικής, υπάρχουν όστρακα από «tankard» με κυματοειδές χείλος (tankard 1), που χρονολογούνται στην ίδια περίοδο¹¹⁴³. Επίσης, στο Τείχος Δυμαίων, πρώτος ο Rutter επεσήμανε την ύπαρξη οστράκου, που ανήκει στον τύπο του «tankard 1»¹¹⁴⁴. Στον υβριδικό χαρακτήρα του σχήματος έχουμε ήδη κάνει εκτενή αναφορά παραπάνω, στην περίπτωση των θέσεων της Βοιωτίας και της Φωκίδας.

Σύνοψη-Συζήτηση

Με βάση τα παραπάνω μπορεί να γίνει μια σειρά από παρατηρήσεις. Σχετικά με τη γεωγραφική εξάπλωση του φαινομένου, παρατηρείται ότι οι περισσότερες θέσεις, στις οποίες υπάρχουν υβριδικά χαρακτηριστικά βρίσκονται στην κεντρική και ανατολική Στερεά Ελλάδα, με πιο χαρακτηριστικές τις θέσεις της Αττικής, της Φωκίδας και της Βοιωτίας. Ιδιαίτερη είναι και η περίπτωση της Αίγινας, όπου τα υβριδικά χαρακτηριστικά είναι αρκετά πιο έντονα σε σχέση με άλλες θέσεις. Το φαινόμενο είναι λιγότερο έντονο και απαντά σε λιγότερες θέσεις στην Πελοπόννησο

¹¹⁴² Zachos 2008, 85, fig.54.33/81.

¹¹⁴³ για την πληροφορία ευχαριστώ θερμά την αρχαιολόγο και ανασκαφέα του χώρου κα. Κωνσταντίνα Ακτύπη.

¹¹⁴⁴ Rutter 1995, 300.

και στην Θεσσαλία. Ως προς τη χρονολόγηση, τα υβριδικά χαρακτηριστικά εκτείνονται από την ΠΕ ΙΒ έως και την πρώιμη ΠΕ ΙΙΙ. Τέλος, σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις ο υβριδισμός προκύπτει κυρίως από τον συνδυασμό χαρακτηριστικών της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί και της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου.

Τα βασικά χαρακτηριστικά που δανείζονται είναι οι κατακόρυφες μεγάλες λαβές, τοποθετημένες, συνήθως, στον ώμο και οι επίπεδες βάσεις. Σε κάποιες θέσεις, εκτός των μορφολογικών χαρακτηριστικών, η ανατολίζουσα παράδοση υιοθετείται και σε τεχνολογικό επίπεδο, με την χρήση του τροχού για την κατασκευή των αγγείων, ζήτημα στο οποίο έγινε ειδική αναφορά παραπάνω. Οι θέσεις αυτές εντοπίζονται κυρίως στην Στερεά Ελλάδα. Από την ΠΕ ΙΙ κεραμική παράδοση συνήθως επιβιώνουν χαρακτηριστικά, όπως οι δακτυλιόσχημες βάσεις, ο τύπος της λαβής και η επιβίωση χαρακτηριστικών της κύμβης, όπως η προχοή.

Σε επίπεδο επεξεργασίας της επιφάνειας, το βασικό χαρακτηριστικό της ΠΕ ΙΙ παράδοσης είναι η χρήση επιχρισμάτων, η οποία είναι σπάνια στα αγγεία της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί της ηπειρωτικής Ελλάδας. Ωστόσο, πρέπει να σημειώσουμε ότι τα επιχρίσματα στο τέλος της ΠΕ ΙΙ είναι θαμπά και αραιά, ενώ αυτά των υβριδικών αγγείων είναι συνήθως στιλπνά και πυκνά. Αυτό το χαρακτηριστικό ίσως σχετίζεται με την στιλπνότητα των επιφανειών της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί, οι οποίες, συνήθως, στον ηπειρωτικό χώρο δεν είναι επιχρισμένες, αλλά οφείλουν την στιλπνότητα τους στην στίλβωση και στην όπτηση. Με άλλα λόγια, τα επιχρίσματα των υβριδικών αγγείων προσπαθούν να δώσουν στον αγγείο την εμφάνιση των στιλβωμένων ανεπίχριστων αγγείων της ομάδας Λευκαντι Ι-Καστρί. Επομένως, παρόλο που η χρήση επιχρισμάτων στην ΠΕ ΙΙ και την ΠΕ ΙΙΙ προσδίδει μία εικόνα συνέχειας στην κεραμική εξέλιξη μεταξύ των δύο περιόδων¹¹⁴⁵, είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι τα πολύ στιλπνά επιχρίσματα, τα οποία απαντούν στις παραπάνω θέσεις και στο Αίγιο, φανερώνουν μία πιθανή διαφοροποίηση, υπό την επίδραση της νέας κεραμικής παράδοσης.

Επίσης, ως προς τα επιχρίσματα των κυμβών σημειώνεται ότι σε λίγες θέσεις, όπως η Άργισσα και το Αίγιο, του οποίου τα υβριδικά χαρακτηριστικά θα εξετάσουμε στην συνέχεια, υπάρχουν περιπτώσεις που οι επιφάνειες καλύπτονται συνολικά μόνον εξωτερικά, ενώ εσωτερικά το επίχρισμα περιορίζεται στο χείλος. Θεωρούμε ότι σε

¹¹⁴⁵ French 1972, 21.

αυτή την περίπτωση τα υβριδικά «tankards» δανείζουν αυτό το χαρακτηριστικό στις κύμβες της περιόδου.

Για τον υβριδισμό σε θέσεις της Αττικής θα πρέπει να σημειώσουμε, ότι εκτός της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί και της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου, χρησιμοποιούνται γραπτά μοτίβα από την κυκλαδική κεραμική παράδοση της πολιτισμικής ομάδας Κέρου-Σύρου. Το στοιχείο αυτό δείχνει την ποικιλομορφία και τις τοπικές διαφοροποιήσεις που μπορεί να έχει το φαινόμενο του υβριδισμού στον ηπειρωτικό χώρο.

Τέλος, παρατηρείται ότι το σύνολο των σχημάτων αφορά επιτραπέζια αγγεία, με την εξαίρεση της λοπάδας της Αίγινας. Πρόκειται για αγγεία που χρησιμοποιούνται για την κατανάλωση φαγητού και ποτού και συνεπώς θα μπορούσαν να χρησιμοποιούνται σε καθημερινή βάση, αλλά και πιθανώς να επιδεικνύονται σε πιο επίσημες περιστάσεις. Το στοιχείο αυτό ενδεχομένως καθιστά, τα συγκεκριμένα αγγεία αντικείμενα με συμβολικό περιεχόμενο και κοινωνική σημασία, καθώς, παρόλο που δεν είναι εξωτικά, παραπέμπουν σε μεγάλο βαθμό στα αγγεία ανατολίζουσας παράδοσης, των οποίων ο εξωτικός χαρακτήρας έχει επισημανθεί, με βάση όχι μόνο τον σκευομορφισμό τους, αλλά και τις ανατολίζουσες πρακτικές κατανάλωσης, στις οποίες θα αναφερθούμε πιο εκτεταμένα στην συνέχεια.

8.4 Ο πολιτισμικός υβριδισμός στην περίπτωση του οικοπέδου Μινασιάν

Μορφολογικά στοιχεία, που υποδεικνύουν το συνδυασμό διαφορετικών παραδόσεων στο υλικό του Αιγίου, εντοπίζονται σε πολλές περιπτώσεις. Το φαινόμενο παρατηρείται, κυρίως, σε επίπεδο σχημάτων, ωστόσο, θα προβούμε σε ορισμένες παρατηρήσεις που σχετίζονται με την επεξεργασία της επιφάνειας και με την κεραμική ύλη. Αν και η ανάλυση της κεραμικής γίνεται στην πλειονότητα των κεφαλαίων κατ' αρχήν ανά κεραμικό ρυθμό, στο συγκεκριμένο κεφάλαιο τα δεδομένα θα εκτεθούν κυρίως ανά σχήμα. Αυτός ο τρόπος θεωρείται πιο ευέλικτος για την μελέτη της παραμέτρου του υβριδισμού, έτσι, ώστε να είναι πιο ευδιάκριτη η «συνδιαλλαγή» μεταξύ των διαφορετικών παραδόσεων και κεραμικών τύπων. Σε περιπτώσεις που κρίνεται απαραίτητο, θα γίνεται ειδική αναφορά σε συγκεκριμένους κεραμικούς ρυθμούς και τεχνικές κατασκευής.

Tankard και Κύμβη

Όσον αφορά την λεπτότεχνη κεραμική, χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Δ18/71/18 (Σχ.7), στο οποίο συνδυάζονται στοιχεία της κύμβης και του «tankard» με κυματοειδές χείλος. Φέρει διπλή κατακόρυφη λαβή, ιδιαίτερα χαρακτηριστική για τις κύμβες. Το χείλος πάνω από την λαβή είναι αναδιπλωμένο, όπως αυτό των «tankards», αλλά δεν είναι ευκρινές, αν διαμορφωνόταν σε όλο του το μήκος κατ' αυτό τον τρόπο. Οι επιφάνειες είναι διαμορφωμένες, όπως συνηθίζεται στις κύμβες, με ολόβαφες και τις δύο επιφάνειες. Με το ίδιο αγγείο ενδέχεται να συνδέεται και η προχοή Δ18/71/19. Παρά την αποσπασματικότητά της, είναι σαφώς μικρότερου μήκους από αυτές της πλειονότητας των κυμβών.

Ο υβριδισμός αφορά την διαμόρφωση του χείλους, της λαβής και εν μέρει της προχοής. Αντίστοιχη διαμόρφωση προχοής συνδέεται με υβριδικό τύπο της Αίγινας, στον οποίο έχει γίνει αναφορά. Στην περίπτωση που τα δύο όστρακα συνανήκουν, τότε θα πρόκειται για ένα μοναδικό υβριδικό σχήμα, που συνδυάζει στοιχεία, κυρίως, της κύμβης με αυτά του «tankard» με κυματοειδές χείλος. Στην περίπτωση που δεν συνανήκουν, ο υβριδισμός εξακολουθεί να αποτελεί στοιχείο του Δ18/71/18, λόγω της συνύπαρξης του κυματοειδούς χείλους, για του οποίου τον υβριδικό χαρακτήρα έχουμε κάνει ήδη εκτεταμένη αναφορά, με την διπλή λαβή της κύμβης, που συνδέεται με την πολιτισμική ομάδα Κοράκου.

Κύμβη

Υβριδικά στοιχεία έχει και η κύμβη Δ18/16/21 (Σχ.6), που χρονολογείται στην Φάση II. Αν και έχει τα γενικά χαρακτηριστικά της κύμβης, η λαβή της είναι κατακόρυφη, ταινιωτή, χαρακτηριστική των «tankards». Όπως και σε άλλες περιπτώσεις, που θα αναλυθούν στην συνέχεια, ο υβριδισμός δεν περιορίζεται μόνο σε ζητήματα σχήματος, αλλά αφορά συνολικά την μορφολογία του αγγείου. Οι περιπτώσεις κυμβών, που φέρουν επίχρισμα περιφερειακά στο χείλος, όπως της προαναφερθείσας, έχουν αναλυθεί στους αντίστοιχους κεραμικούς ρυθμούς και δεν είναι σκόπιμο να γίνει εδώ ξεχωριστή αναφορά σε κάθε περίπτωση. Αυτός ο τρόπος εφαρμογής του επιχρίσματος είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικός για τους τύπους «tankard 1» και «tankard 2», οι οποίοι, στην κεραμική του συγκεκριμένου οικοπέδου, προηγούνται χρονολογικά σε σχέση με την επέκταση αυτής της τεχνικής στις κύμβες που συνηθίζεται κυρίως στην Φάση II. Συνεπώς, θεωρούμε ότι το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό, αν και επεκτείνεται στο σχήμα της κύμβης, που είναι το πλέον

χαρακτηριστικό της ΠΕ II κεραμικής, προέρχεται από τον υβριδικό τύπο του «tankard» και είναι ενδεικτικό ενός πιθανού «διαλόγου» μεταξύ των δύο σχημάτων. Σημειώνεται ότι η πλειονότητα αυτών χρονολογείται στην Φάση II του Αιγίου.

«Tankard» με κυματοειδές χείλος («Tankard I»)

Ο τύπος αυτός είναι χαρακτηριστικός κυρίως του Αιγίου, όπως φαίνεται μεταξύ άλλων στο καλύτερα σωζόμενο Δ18/Α1 (Σχ.8), της Φωκίδας, της Βοιωτίας και της Αττικής, με σποραδικές εμφανίσεις σε άλλες θέσεις. Στις περισσότερες θέσεις απαντά σε λεπτότεχνη κεραμική με σκοτεινόχρωμο επίχρισμα. Στο Αίγιο τα περισσότερα αγγεία εντάσσονται στους κεραμικούς ρυθμούς με επίχρισμα.

Ο τύπος θεωρήθηκε από τον Rutter παραλλαγή του «tankard» τύπου III της Λέρνας, το οποίο, ωστόσο, δεν απαντά στην Λέρνα IV¹¹⁴⁶. Η σχέση του με την νέα κεραμική παράδοση εξηγείται με βάση την ομοιότητά του με το «tankard» της περιόδου Λευκαντί I¹¹⁴⁷ και, συγκεκριμένα, με παραδείγματα του ΒΑ Αιγαίου. Ο υβριδικός χαρακτήρας του σχήματος συνδέεται με την σύμφυση χαρακτηριστικών της κεραμικής ανατολίζουσας παράδοσης με αυτά της κεραμικής της ΠΕ II περιόδου και, συγκεκριμένα, της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου.

Η επιρροή από ανατολικά πρότυπα δεν προκύπτει μόνο λόγω της ομοιότητας με το σχήμα του κυπέλλου με χοανοειδές στόμιο, αλλά και με άλλα σχήματα, όπως το κωδωνόσχημο κύπελλο («Bell-cup») της ίδιας κεραμικής ομάδας και η ύπαρξη δύο κατακόρυφων λαβών. Οι επιρροές από την πολιτισμική ομάδα Κοράκου εντοπίζονται στην δακτυλιόσχημη βάση, που απαντά ιδιαίτερα συχνά στις κύμβες και τις φιάλες, στις δακτυλιόσχημες λαβές, σε έναν βαθμό στο απιόσχημο σώμα και στην εφαρμογή επιχρίσματος συνολικά στην εξωτερική επιφάνεια, που σχετίζεται σε έναν βαθμό με την ίδια παράδοση. Γενικότερα, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι στην δημιουργία αυτού του σχήματος και γενικότερα στην δημιουργία των υβριδικών σχημάτων δεν συμπλέκονται απαραίτητα τα χαρακτηριστικά συγκεκριμένων σχημάτων. Αντιθέτως, θα πρέπει να εξετάσουμε την υβριδοποίηση ως διαδικασία που αφορά την αλληλοδιείσδυση παραδόσεων.

Ωστόσο, για τον συγκεκριμένο τύπο θεωρούμε σκόπιμο να αναφερθούμε σε μία πιθανή σχέση του με το σχήμα της κύμβης. Εκτός της πιθανής ύπαρξης στο Αίγιο ενός τύπου υβριδικής κύμβης (Δ18/71/18-19), του υβριδικού τύπου της Αίγινας και

¹¹⁴⁶ Rutter 1995, 300.

¹¹⁴⁷ Rutter 1995, 301.

της Αττικής και των ομοιοτήτων στην επεξεργασία της επιφάνειας των δύο σχημάτων, υπάρχουν περαιτέρω στοιχεία για την πιθανή σχέση των δύο σχημάτων. Προς αυτή την κατεύθυνση σημειώνουμε την ύπαρξη κυμβών από το Αιγαίο, τα Βαλκάνια και τη δυτική Μ. Ασία με διπλές και τριπλές προχοές¹¹⁴⁸. Οι κυματοειδείς διαμορφώσεις στο χείλος του «tankard» μοιάζουν με ατροφικές προχοές, που θυμίζουν αυτές του υβριδικού τύπου κύμβης της Αίγινας¹¹⁴⁹. Ωστόσο, πολύ πιο εμφανής είναι η σύνδεση με το φαινόμενο του σκευομορφισμού. Κατά την Νάκου¹¹⁵⁰, το συγκεκριμένο σχήμα έχει μεταλλικά πρότυπα, στα οποία αποδίδονται και οι αναδιπλώσεις στο χείλος ως χαρακτηριστικό της μεταλλοτεχνίας. Αντίστοιχη μίμηση μεταλλικών προτύπων υποστηρίζεται με βάση τον ασημένιο κάρθαρο της παλαιοανακτορικής περιόδου από τα Γουρνιά¹¹⁵¹, του οποίου παράλληλα υπάρχουν σε πολλά κεραμικά αγγεία¹¹⁵², ενδεικτικά σκευομορφισμού.

Άλλα στοιχεία που φανερώνουν τον υβριδικό χαρακτήρα του σχήματος είναι η επιφάνεια και η κεραμική ύλη. Η επιφάνεια φέρει, συνήθως, σκοτεινόχρωμο επίχρισμα, στοιχείο που συνδέεται με την ΠΕ II κεραμική παράδοση, όπως ήδη αναφέραμε. Σε ελάχιστες εξαιρέσεις ο τύπος του «tankard» με κυματοειδές χείλος απαντά σε άλλους κεραμικούς ρυθμούς και συγκεκριμένα στον κεραμικό ρυθμό Κηλ, με χαρακτηριστική την περίπτωση του Δ18/74/5 και στον ρυθμό Αβ τα Δ18/30/2 και Δ18/25/25. Αυτοί οι ρυθμοί μπορούν να θεωρηθούν κατεξοχήν στοιχείο της ΠΕ II παράδοσης. Το γεγονός ότι το «tankard» με κυματοειδές χείλος απαντά τόσο σπάνια σε αυτούς τους ρυθμούς υποδεικνύει ότι πρόκειται για ιδιαίτερες περιπτώσεις, όπου φαίνεται, για άλλη μία φορά, η προσήλωση στην προϋπάρχουσα παράδοση και η σταδιακή μόνον αποδοχή των νεωτερισμών. Σε επίπεδο πρώτων υλών εξακολουθεί να χρησιμοποιείται ο λεπτόκοκκος πηλός της ΠΕ II περιόδου.

Εκτός των «tankards» με κυματοειδές χείλος, υπάρχουν μερικά «tankards» με απλό χείλος. Το στοιχείο του υβριδισμού είναι εμφανές και σε αυτές τις περιπτώσεις, κυρίως στο σχήμα, του οποίου η γενική μορφή δεν είναι διαφορετική από αυτήν του τύπου με κυματοειδές χείλος, παρά μόνο στην διαμόρφωση του χείλους. Η σχετική ομοιοτήτά του με το σχήμα της κύμβης, ειδικά στις περιπτώσεις με μη διακρινόμενο χείλος είναι εμφανής και κάνει τους δύο τύπους πολλές φορές δυσδιάκριτους, ιδίως

¹¹⁴⁸ Fahy 1962, 27, 101-103.

¹¹⁴⁹ Berger 2003, 52-53, taf.18.

¹¹⁵⁰ Nakou 2007, 231-232.

¹¹⁵¹ Davis 1979, Weingarten 2016.

¹¹⁵² Weingarten 2016, 2, fig.1.1-1.2.

στις περιπτώσεις που σώζεται μόνο το χείλος. Δύσκολη καθιστά, επίσης, τη διάκριση μεταξύ των δύο σχημάτων η εφαρμογή του επιχρίσματος, που, όπως ήδη αναφέραμε, συχνά γίνεται με τον ίδιο τρόπο και στα δύο σχήματα. Η σύνδεση με την πολιτισμική ομάδα Κοράκου είναι ακόμη πιο εμφανής σε περιπτώσεις, όπως το Δ18/29/5, που εντάσσεται στον κεραμικό ρυθμό Αβ, ο οποίος είναι χαρακτηριστικός κυρίως της ΠΕ ΙΙ κεραμικής παράδοσης στο Αίγιο και, γενικότερα, στην ηπειρωτική Ελλάδα.

Αμφορίσκος

Ο αμφορίσκος Δ18/68/12 (Σχ.11) εντάσσεται στα σχήματα της ανατολίζουσας παράδοσης. Ωστόσο, έχει χαρακτηριστικά, όπως οι μικρές λαβές και η εφαρμογή επιχρίσματος τύπου «urfirnis», τα οποία τον φέρνουν πιο κοντά στην ΠΕ ΙΙ κεραμική παράδοση. Ο αντίστοιχος τύπος στην Μ. Ασία διαφοροποιείται ως προς την επεξεργασία της επιφάνειας και την κεραμική ύλη και ως προς αμιγώς τυπολογικά χαρακτηριστικά, όπως η διαμόρφωση των λαβών και του λαιμού¹¹⁵³.

Κύπελλο

Το άλλο ιδιαίτερο σχήμα του Αιγίου είναι το κύπελλο διατομής S, το οποίο φέρει επίχρισμα συνολικά στην εσωτερική επιφάνεια και υπό μορφή ταινίας στο ύψος του χείλους, στην εξωτερική επιφάνεια (Σχ.7.Δ18/A3). Στην Θήβα, το σχήμα αυτό εντάσσεται στην κεραμική ομάδα Γ. Το σχήμα αυτό έχει θεωρηθεί προγονικός τύπος του «Bass bowl» της Λέρνας και, κατά τον Rutter, αντίστοιχα προγενέστερα σχήματα εμφανίζονται αρχικά στην ΠΕ Ι-ΙΙ της κεντρικής Ελλάδας και είναι ελλαδικής εμπνεύσεως¹¹⁵⁴. Ανοιχτά αγγεία μεγάλου μεγέθους χρονολογούνται ήδη από την ΠΕ Ι στις Λιθαρές¹¹⁵⁵. Αντίστοιχα αγγεία, μεταξύ άλλων, υπάρχουν στην ΠΕ Ι Εύτρηση¹¹⁵⁶. Ωστόσο, στην πλειονότητα αυτών των αγγείων, ο πηλός είναι πιο χονδρόκοκκος και το μέγεθος των αγγείων μεγαλύτερο σε σχέση με τα κύπελλα του οικοπέδου Μινασιάν. Επίσης, στις περισσότερες περιπτώσεις του Αιγίου, η ύπαρξη λαβών δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί.

Εξίσου πιθανός προγονικός τύπος του κυπέλλου και πλησιέστερος από άποψη μεγέθους και επεξεργασίας της επιφάνειας, είναι ο τύπος της φιάλης με διατομή S. Σε αρκετές περιπτώσεις σχηματίζει γωνίωση, χωρίς αυτό το χαρακτηριστικό να αλλάζει

¹¹⁵³ Sahoglou 2011, 298, 344, n.237, n.469.

¹¹⁵⁴ Rutter 1983, 347, Rutter 1988, 74.

¹¹⁵⁵ Τζαβέλλα-Εντζεν1984, 154.

¹¹⁵⁶ Caskey and Caskey 1960, 141, fig.7.III.6.

την συνολική εικόνα του σχήματος. Χαρακτηριστικό της σχέσης των δύο σχημάτων είναι και το γεγονός ότι το επίχρισμα εφαρμόζεται στις ίδιες περιοχές. Το υβριδικό σχήμα δεν έχει πλέον δακτυλιόσχημη βάση, που είναι χαρακτηριστική της ΠΕ II κεραμικής παράδοσης και η διαμόρφωση των τοιχωμάτων του χαρακτηρίζεται από περισσότερη αβρότητα. Η απότομη κλίση των τοιχωμάτων και οι γωνιώσεις δεν διατηρούνται στο υβριδικό σχήμα, που χαρακτηρίζεται από ήπιες καμπύλες, όπως αυτές των αγγείων της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί. Η σχέση των δύο σχημάτων τονίζεται εφόσον ληφθεί υπ' όψη το γεγονός ότι έχουν αντίστοιχο μέγεθος. Επίσης, δεν μπορεί να μην ληφθεί υπ' όψη και ο ρόλος της τοπικής παράδοσης των κυπέλλων με την μία λαβή που υπάρχουν ήδη από την ΠΕ I και είναι ιδιαίτερα δημοφιλή στην κεντρική Ελλάδα¹¹⁵⁷.

Επιπλέον, είναι πολύ πιθανόν ότι το σχήμα του κυπέλλου επηρεάστηκε από την κεραμική παράδοση Λευκαντί I και, συγκεκριμένα, από το σχήμα του κωδωνόσχημου κυπέλλου, στο οποίο κυριαρχούν οι καμπύλες και το μικρό μέγεθος. Τα κύπελλα του Αιγίου είναι ως επί το πλείστον μικρού μεγέθους, με ορισμένες περιπτώσεις εμφανώς μεγαλύτερων διαστάσεων. Ωστόσο, η επιρροή των αγγείων της παράδοσης Λευκαντί I φαίνεται να συνδέεται κυρίως με το σχήμα του κωδωνόσχημου κυπέλλου. Ο συνδυασμός στοιχείων είναι εμφανής και σε πιο εξελιγμένο επίπεδο, σε βαθμό που να μην είναι επαρκώς αναγνωρίσιμοι οι προγονικοί τύποι του σχήματος.

Ιδιαίτερα σημαντικό από χρονολογική άποψη είναι ότι σχετίζεται με τα ύστερα στάδια της Φάσης II του Αιγίου.

Ο υβριδισμός σε άλλα (πλην του σχήματος) χαρακτηριστικά των αγγείων

Ο υβριδισμός στο Αίγιο δεν διακρίνεται μόνο σε επίπεδο σχήματος, αλλά και σε άλλα χαρακτηριστικά των αγγείων, όπως η επεξεργασία της επιφάνειας. Στο Αίγιο, όπως και σε θέσεις της Βοιωτίας, στα ύστατα στάδια του οικισμού, το επίχρισμα των λεπτότεχνων αγγείων και κυρίως των «tankards» και ορισμένων κυμβών απαντά σε σκοτεινόχρωμες και ιδιαίτερα στιλπνές αποχρώσεις, στοιχείο που δεν είναι αναμενόμενο για την ΠΕ IIB, καθώς στις περισσότερες θέσεις αυτής της περιόδου τα

¹¹⁵⁷ Goldman 1931, 86-87, fig.105.1-3, Tzavela-Evjén 1984, 154-155, pl. 38-39, Ntouni 2015, 281.

σκοτεινόχρωμα επιχρίσματα είναι πιο θαμπά σε σχέση με τα πρωιμότερα ΠΕ ΙΙ σύνολα. Αυτή η διαφοροποίηση του υλικού του Αιγίου, η οποία απαντά και σε θέσεις της Στερεάς Ελλάδας θα μπορούσε να συσχετιστεί, εν μέρει, με την επίδραση της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί, η οποία χαρακτηρίζεται από την προτίμηση για στιλπνές μονόχρωμες επιφάνειες.

Επίσης, το όστρακο (Δ18/19/10) που μπορεί να ταυτιστεί με επιφύλαξη με το σχήμα του μόνωτου χοανοειδούς κυπέλλου, φέρει επιχρίσμα αντίστοιχο με αυτό των ΠΕ ΙΙ αγγείων στην εξωτερική επιφάνεια που, αν και δεν το καθιστά υβριδικό εν γένει, φανερώνει και σε αυτή την περίπτωση την επιρροή της κεραμικής της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου, όπως και η κεραμική ύλη, που δεν διαφέρει από αυτήν των υπόλοιπων αγγείων του κεραμικού ρυθμού.

8.5 Το φαινόμενο του πολιτισμικού υβριδισμού-Συζήτηση

8.5.1 Γενικές παρατηρήσεις για τον πολιτισμικό υβριδισμό στο Αίγιο

Με βάση τα δεδομένα του υβριδισμού στην κεραμική του οικοπέδου Μινασιάν, παρατηρείται ότι τα αγγεία που έχουν υβριδικά χαρακτηριστικά δεν είναι αυτά που σχετίζονται με την αποθήκευση και το μαγείρεμα, αλλά τα λεπτότεχνα, που χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο κατανάλωσης τροφής και ποτού.

Σε ό,τι αφορά την υβριδική τεχνική κατασκευής αγγείων με την συνδυασμένη χρήση κεραμικού τροχού και κουλούρων πηλού, δεν φαίνεται να αναπτύσσεται ή να υιοθετείται στο Αίγιο, με ορισμένες πιθανές εξαιρέσεις, όπως το πινάκιο Δ18/67/17. Ωστόσο, για να επιβεβαιωθεί η συγκεκριμένη υπόθεση πρέπει να γίνει συστηματική τεχνομορφολογική μελέτη.

Επιπλέον, τα υβριδικά σχήματα δεν συνοδεύονται και από νέες τεχνικές επεξεργασίας της επιφάνειας.

Με βάση τα παραπάνω, διαπιστώνουμε ότι ο υβριδισμός στο Αίγιο σχετίζεται κυρίως με ορισμένα μορφολογικά χαρακτηριστικά των αγγείων, ενώ σε έναν βαθμό διακρίνεται στην επίχριση των αγγείων.

Ο υβριδισμός στην ΠΕ ΙΙΒ κεραμική δεν αφορά το σύνολο του σχηματολογίου ούτε αλλάζει πάντα συνολικά την μορφολογία ενός σχήματος. Σε κάποια σχήματα παρατηρούνται ελάχιστονες αλλαγές, όπως φαίνεται χαρακτηριστικά στο σχήμα της κύμβης και του αμφορίσκου. Αντιθέτως, τα κύπελλα και τα «tankards»

μπορούν να θεωρηθούν ως αποτέλεσμα πιο σύνθετου υβριδισμού. Σε αυτά η σύνδεση με τα σχήματα της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου και με αυτά της ομάδας Λευκαντί I διακρίνεται, με σαφή χαρακτηριστικά και των δύο παραδόσεων, ωστόσο είναι έμμεση, καθώς δεν πρόκειται για ήδη υπάρχοντες τύπους που απλώς μεταβάλλονται.

Ως προς την χρονολόγηση των υβριδικών χαρακτηριστικών παρατηρούμε ότι στην Φάση II σημειώνεται αύξηση των ποσοστών της κεραμικής με πιο ευκρινή υβριδικά χαρακτηριστικά, όπως τα «tankards», ενώ ένας πιο έντονος υβριδισμός στο Αίγιο μπορεί να υποστηριχτεί με την ύπαρξη του κυπέλλου και πάλι στην ίδια φάση και συγκεκριμένα στα ύστερα στάδια της. Με βάση τα παραπάνω, διαπιστώνουμε ότι παρ' όλο που υβριδισμοί εντοπίζονται ήδη από την Φάση I, εντείνονται στην Φάση II και ιδιαίτερα στα τελικά στάδια της. Αντιθέτως, τα σχήματα της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I και, πιο συγκεκριμένα, το πινάκιο Δ18/67/17 και ο αμφορίσκος Δ18/68/12 χρονολογούνται στα πρωιμότερα στάδια της Φάσης I, και μόνο το Δ18/19/10, το οποίο με σκεπτικισμό μπορεί να ταυτιστεί με τον τύπο του μόνωτου χοανοειδούς κυπέλλου, της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I, χρονολογείται στην Φάση II του Αιγίου.

8.5.2 Η ποικιλομορφία του πολιτισμικού υβριδισμού στην ΠΕ ΙΙΒ

Η ανάλυση της κεραμικής του Αιγίου αλλά και αντίστοιχων σύγχρονων θέσεων, κατέδειξε ότι ο υβριδισμός είναι ένα από τα χαρακτηριστικά φαινόμενα της ΠΕ ΙΙΒ. Το Αίγιο δεν είναι η μόνη θέση που παρουσιάζει αυτό το στοιχείο, αφού και σε άλλες θέσεις παρατηρήθηκε το φαινόμενο του υβριδισμού στην κεραμική. Ωστόσο, υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των θέσεων, οι οποίες σχετίζονται με την γενικότερη ποικιλομορφία που χαρακτηρίζει το φαινόμενο.

Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το σχήμα του «tankard 1» απαντά σε πολλές θέσεις της Στερεάς Ελλάδας και είναι δημοφιλές σε θέσεις της Βοιωτίας και της Αττικής, αλλά και στην Αχαΐα. Στην Αττική, δεν συναντάται σε όλες τις ΠΕ ΙΙ θέσεις, αλλά υπάρχει χαρακτηριστικά στο Κορωπί και στην Μερέντα¹¹⁵⁸ και λιγότερο συχνά στην στοά 3 στον Θορικό¹¹⁵⁹. Στην Βοιωτία, στο αρχαιολογικό σύνολο από την ανασκαφή του Μουσείου Θηβών¹¹⁶⁰ ξεπερνά το 4% και αντίστοιχα είναι τα ποσοστά

¹¹⁵⁸ Ntouni 2015, 288.

¹¹⁵⁹ Nazou 2014, 229-230.

¹¹⁶⁰ Ψαράκη 2012, 103-104.

του σχήματος στο Λατούφι Μαυρονερίου¹¹⁶¹. Στο Αίγιο, το συγκεκριμένο σχήμα αποτελεί το 1% των σχημάτων της Φάσης I, ενώ στην Φάση II αποτελεί το 5 % (Γράφημα 3). Από την άλλη πλευρά το σχήμα δεν είναι γνωστό από θέσεις, όπως η Κολώνα της Αίγινας και η Άργισσα στην Θεσσαλία. Άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα ποικιλομορφίας αποτελεί ο τύπος «Mischform» της Αίγινας που η ύπαρξη του δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί εκτός της θέσης, πλην του πιθανού παραλλήλου που αναφέραμε παραπάνω από το Κορωπί. Επίσης, οι πρόχοι από το Κορωπί, οι οποίες δεν έχουν εντοπιστεί σε θέσεις της Βοιωτίας ή της Αίγινας.

Διαφοροποιήσεις, με βάση τις περιπτώσεις στις οποίες έχουμε αναφερθεί παραπάνω, απαντούν και σε επίπεδο επεξεργασίας της επιφάνειας. Ενδεικτικά διαφοροποίησης αποτελούν στην Αττική το σχήμα της πρόχου, χαρακτηριστικό της ομάδας Λευκαντί I, που απαντά με επιφάνεια με κηλιδωτό επίχρισμα, αλλά και με γραπτή διακόσμηση, κυκλαδικής παράδοσης, το οποίο δεν συνηθίζεται γενικά σε αγγεία της συγκεκριμένης κεραμικής ομάδας, καθώς και η ύπαρξη κηλιδωτού επιχρίσματος στο σχήμα του «tankard 1», συνδυασμός που δεν είναι γνωστός από θέσεις της Βοιωτίας.

Η ποικιλομορφία του φαινομένου είναι επίσης ευδιάκριτη στην σχέση των αγγείων των δύο παραδόσεων. Στο Αίγιο, εκτός των υβριδικών τύπων, στους οποίους αναφερθήκαμε, καθώς και των λίγων αγγείων ανατολίζουσας παράδοσης, ιδιαίτερη μπορεί να θεωρηθεί η συνύπαρξη τους με χαρακτηριστικά ΠΕ II σχήματα, όπως οι κύμβες, στοιχείο που δεν συνηθίζεται σε θέσεις της Φωκίδας και της Βοιωτίας. Ωστόσο, και σε αυτές τις θέσεις αρκετά από τα χαρακτηριστικά σχήματα της ομάδας Κοράκου, όπως οι λεκανίδες, οι λοπάδες και οι φιάλες, επιβιώνουν και εξακολουθούν να παράγονται.

Συνεπώς, αν και οι παραδόσεις που συμπλέκονται είναι συνήθως δύο, δηλαδή αυτή της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου και αυτή της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί, ο μεταξύ τους «διάλογος» σε κάθε περιοχή, συμπεριλαμβανομένης και της θέσης του Αιγίου, γίνεται με διαφορετικούς τρόπους. Επίσης, παρατηρούμε ότι σε περιπτώσεις, όπως οι θέσεις της Αττικής, εκτός της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου, τα υβριδικά αγγεία φέρουν στοιχεία και της πολιτισμικής ομάδας Κέρου-Σύρου. Οι δύο αυτές παραδόσεις εντάσσονται στο ευρύτερο πλαίσιο του πολιτισμού της ΠΧ II και μοιράζονται αρκετά κοινά χαρακτηριστικά, κυρίως στο σχηματολόγιο, όπως τα

¹¹⁶¹ Ψαράκη 2016, εικ.7-8.

σχήματα της φιάλης και της κύμβης. Ωστόσο, χαρακτηρίζονται και από διαφοροποιήσεις, όπως στα μοτίβα της γραπτής κεραμικής, τα οποία η γραπτή κεραμική της Αττικής φαίνεται ότι δανείζεται από τις Κυκλάδες.

Σε όλες τις περιπτώσεις μπορεί να υποστηριχτεί ότι η υβριδοποίηση συνίσταται στο ότι το νέο κεραμικό ρεπερτόριο έχασε κάποια στοιχεία κατά την ανάμιξή του με το υπόστρωμα της υπάρχουσας κεραμικής παράδοσης. Έτσι, η ποικιλομορφία του φαινομένου σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με την διαφοροποίηση των διαδικασιών προσαρμογής της νέας κεραμικής παράδοσης στο τοπικό κεραμικό ρεπερτόριο, οι οποίες οδήγησαν στην δημιουργία νέων σχημάτων, που, στην περίπτωση του Αιγίου, κατέλαβαν σταδιακά την θέση τους στην καθημερινότητα των κατοίκων του οικισμού.

Πιο συγκεκριμένα, στο Αίγιο τα σχήματα της καθαυτό ανατολίζουσας παράδοσης είναι σπάνια, καταλαμβάνοντας ποσοστό μικρότερο του 1%, έτσι, που να μπορεί να ειπωθεί ότι μάλλον αποτελούσαν ιδιαίτερα αντικείμενα με ξεχωριστή σημασία. Αντιθέτως, τα παραδοσιακά ΠΕ II σχήματα παραμένουν κυρίαρχα και παράγονται ακόμη και στα πιο ώριμα στάδια του ΠΕ οικισμού του Αιγίου. Τα πλέον χαρακτηριστικά αγγεία της ΠΕ II περιόδου, η κύμβη και η φιάλη, με την συχνότητα που απαντούν και στις δύο φάσεις του Αιγίου (Γράφημα 3) φανερώνουν την σημασία των πιο παραδοσιακών σχημάτων στην θέση. Ωστόσο, όπως ήδη αναφέραμε, το ποσοστό των κυμβών παρουσιάζει σταδιακή μείωση. Από την άλλη πλευρά τα υβριδικά σχήματα εμφανίζονται ήδη από τα πρώτα στάδια, αλλά αυξάνονται δυναμικά στην Φάση II, γεγονός που φανερώνει ότι η αντικατάσταση κάποιων παλαιότερων σχημάτων, όπως η κύμβη από τα νεώτερα, όπως το «tankard» ήταν μια σταδιακή διαδικασία. Σε άλλες θέσεις αυτή η αντικατάσταση γίνεται γρηγορότερα, όπως υποδηλώνει η ανυπαρξία κυμβών στην ομάδα Β της Θήβας.

Αν και οι περισσότεροι οικισμοί, στον οποίων στα υβριδικά χαρακτηριστικά αναφερθήκαμε, είναι φορείς της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου, υιοθετούν, προσλαμβάνουν και αντιλαμβάνονται την ανατολίζουσα κεραμική με διαφορετικούς τρόπους. Εκτός του σημαντικού ρόλου που παίζει η ιδιαίτερη θέση κάθε οικισμού και οι επαφές με άλλους, θεωρούμε ότι οι διαφοροποιήσεις οφείλονται στο διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο των κατοίκων κάθε οικισμού, δηλαδή το υπόστρωμα, με βάση το οποίο γίνεται η συνδιαλλαγή των διαφορετικών παραδόσεων, και το οποίο μεταδίδεται και διαμορφώνεται μέσα από την άσκηση καθημερινών πρακτικών και αντιστρόφως διαμορφώνει τις αντιλήψεις των κατοίκων ενός οικισμού.

Ωστόσο, μέσω της διαλεκτικής σχέσης των δύο παραδόσεων, το πολιτισμικό υπόβαθρο μεταβάλλεται. Αυτή την μεταβολή θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε στην συνέχεια με την ανάλυση του θέματος της διαχρονικής εξέλιξης του φαινομένου του πολιτισμικού υβριδισμού.

8.5.3 Η διαχρονική εξέλιξη του φαινομένου

Απαραίτητο στοιχείο για την ερμηνεία του φαινομένου του υβριδισμού αποτελεί η διαχρονική μελέτη της εξέλιξής του. Πιθανές διαφοροποιήσεις σε βάθος χρόνου, οι οποίες σχετίζονται σε μεγάλο βαθμό με την ίδια την επίδραση του φαινομένου στην κεραμική παραγωγή, συνδέονται με την τοπική πρόσληψή του και με την ποικιλομορφία που το χαρακτηρίζει, αυτή την φορά σε διαχρονικό επίπεδο. Έχοντας πλέον συζητήσει τη γεωγραφική διασπορά του φαινομένου κατά την ΠΕ ΙΒ, σε αυτό το υποκεφάλαιο θα εξετάσουμε δύο βασικά ερωτήματα: (α) αν τα υβριδικά στοιχεία επιβιώνουν στην επόμενη περίοδο, δηλαδή την ΠΕ ΙΙΙ, και (β) κατά πόσον στην επόμενη πρόμη ΠΕ ΙΙΙ αυτό το φαινόμενο εκλείπει ή μεταλλάσσεται.

Οι φάσεις που ακολουθούν την περίοδο της ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί, έχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά σε κάθε θέση. Όσον αφορά την ΠΕ ΙΙΙ, ενδεικτικές της περιόδου είναι στην Θήβα η ομάδα Γ¹¹⁶², στην Εύτρηση η φάση ΙΧ¹¹⁶³, στην Φωκίδα η κεραμική της Αγίας Μαρίνας¹¹⁶⁴ και στην Λέρνα η φάση ΙV¹¹⁶⁵. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις τα σχήματα και οι κεραμικοί ρυθμοί δεν έχουν πλέον άμεση σχέση με την ΠΕ ΙΙ παράδοση. Κοινό χαρακτηριστικό της ΠΕ ΙΙΙ είναι η ποικιλία μεγεθών, η ανάπτυξη των αγγείων σε ύψος, οι επίπεδες βάσεις, η στίλβωση των επιφανειών και η συχνή χρήση γραπτών διακοσμητικών μοτίβων, που καλύπτουν μεγάλο μέρος της επιφάνειας, ενώ χαρακτηριστικά όπως οι δακτυλιόσχημες και οι κοίλες υπερυψωμένες βάσεις, οι δακτυλιόσχημες λαβές και το έσω νεύον χείλος δεν επιβιώνουν.

Ωστόσο, όπως πρώτος έδειξε ο Rutter, η κεραμική της ΠΕ ΙΙΙ περιόδου προέρχεται από τον συνδυασμό των στοιχείων της ΠΕ ΙΙ κεραμικής παράδοσης με αυτά της νέας κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί¹¹⁶⁶. Συγκεκριμένα παρατήρησε

¹¹⁶² Κόνσολα 1981, 124-126.

¹¹⁶³ Goldman 1931, 115-123, Caskey and Caskey 1960, 157-178.

¹¹⁶⁴ Sotiriades 1912, 253-299.

¹¹⁶⁵ Rutter 1995.

¹¹⁶⁶ Rutter 1979, 13-16.

ότι οι μεγαλύτερες μεταβολές σημειώνονται στα ανοιχτά επιτραπέζια αγγεία, όπως οι κύμβες και τα αγγεία της ομάδας Λευκαντί I-Καστρί, τα οποία αντικαθίστανται από νέους τύπους, όπως το ΠΕ III «tankard», το μόνωτο κύπελλο, ο σκύφος και το ουζοπότηρο, ενώ στα κλειστά σχήματα η ΠΕ II πρόχους αντικαθίστανται από την πρόχου της ΠΕ III¹¹⁶⁷. Στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής αυτή η συγχώνευση συνδέεται με το φαινόμενο του πολιτισμικού υβριδισμού. Θεωρούμε πιθανό ότι τα σχήματα αυτά δεν προκύπτουν μόνο από την άμεση σύμφυση χαρακτηριστικών της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί με την πολιτισμική ομάδα Κοράκου, αλλά διαμορφώνονται σε έναν βαθμό από την ανάμιξη χαρακτηριστικών των υβριδικών αγγείων της ΠΕ II με την ανατολίζουσα παράδοση. Ωστόσο, η υπόθεση αυτή είναι απαραίτητο να επιβεβαιωθεί με την μελέτη συνόλων ΠΕ III κεραμικής υπό το πλαίσιο του πολιτισμικού υβριδισμού στοιχείο που υπερβαίνει τα όρια της παρούσας διατριβής.

Αν και οι μεταβολές μεταξύ της ΠΕ II και της ΠΕ III περιόδου είναι αρκετά έντονες, υπάρχουν ενδείξεις συνέχειας μεταξύ των παραδόσεων ακόμη και στην περίπτωση της Λέρνας, όπου η αλλαγή μεταξύ του οικισμού της περιόδου III και της περιόδου IV είναι απότομη. Έμμεση ένδειξη αποτελούν τα χαρακτηριστικά του σχήματος του ασκού, καθώς και των μαγειρικών αγγείων της θέσης, τα οποία, αν και παραλλάσσονται, θεωρείται ότι προκύπτουν από την εξέλιξη των προγενέστερων ΠΕ II αντίστοιχων σχημάτων¹¹⁶⁸. Παρ' όλα αυτά, η αλλαγή δεν φαίνεται να έχει γίνει σταδιακά. Αυτή η εικόνα μπορεί να συνδέεται με κάποιο κενό στην κατοίκηση της Λέρνας μεταξύ της ΠΕ II και της ΠΕ III περιόδου ή με μία πιο άμεση πρόσληψη των αλλαγών εκ μέρους των κατοίκων του οικισμού. Ωστόσο, εξακολουθεί να υπάρχει ο προβληματισμός ως προς τα στάδια εξέλιξης μεταξύ των δύο παραδόσεων γενικότερα στον ηπειρωτικό χώρο.

Στην περίπτωση της Τίρυνθας το φαινόμενο είναι κυρίως ορατό στην φάση «Übergangshorizont», που θεωρείται πρώιμης ΠΕ III χρονολόγησης¹¹⁶⁹, με χαρακτηριστικά σχήματα, τους δίωτους σκύφους¹¹⁷⁰ και τα «tankards»¹¹⁷¹. Γενικότερα, σε αυτή την περίοδο, το στοιχείο που έχει προκαλέσει έντονο προβληματισμό είναι η συνύπαρξη αγγείων, που προέρχονται από δύο διαφορετικές

¹¹⁶⁷ Rutter 1979, 9-10, Rutter 1995, 648.

¹¹⁶⁸ Rutter 1979, 9.

¹¹⁶⁹ Manning 1995, 56-57.

¹¹⁷⁰ Weisshaar 1981, 255, abb.88.4, Weisshaar 1982, 464, abb.65.7.

¹¹⁷¹ Weisshaar 1982, 466, abb.77.4,5.

πολιτισμικές ομάδες, του Κοράκου και της Τίρυνθας. Αν και τα ίδια τα αντικείμενα φέρουν ευκρινή χαρακτηριστικά της πολιτισμικής ομάδας στην οποία εντάσσονται, η συνύπαρξή τους διαμορφώνει μία υβριδική παράδοση. Από την ευρύτερη περιοχή αναφέρεται και η ύπαρξη υβριδικού τύπου «tankard» με κυματοειδές χείλος¹¹⁷², για τα υβριδικά χαρακτηριστικά του οποίου έχουμε ήδη κάνει αναφορά.

Στην Φωκίδα και την Βοιωτία, τα σχήματα της ΠΕ III δεν διαφέρουν ιδιαίτερα από αυτά της Πελοποννήσου. Ωστόσο, υπάρχουν και εδώ αρκετά τοπικά χαρακτηριστικά, όπως η πιθανή επιβίωση του σχήματος του «tankard» με κυματοειδές χείλος και η ύπαρξη κεραμικής με διακόσμηση ανοιχτό επί σκοτεινού¹¹⁷³.

Συνεπώς, παρατηρούμε ότι κατά την πρώιμη ΠΕ III ο υβριδισμός δεν εκλείπει, αλλά μετασηματίζεται. Οι τοπικοί κεραμείς προβαίνουν σε νέες δημιουργίες, επηρεασμένοι όμως από τις δύο προγενέστερες κεραμικές παραδόσεις. Οι διαφορές στην κεραμική μεταξύ της ΠΕ II και της ΠΕ III είναι πιθανό να συνδέονται με την εξέλιξη του φαινομένου του υβριδισμού του Αιγαίου και με δύο πιθανά στάδια ένα στην ΠΕ II και ένα στην ΠΕ III. Θεωρούμε πιθανό ότι σε αυτό το δεύτερο στάδιο εντάσσεται η κεραμική από την Αγία Μαρίνα Φωκίδας¹¹⁷⁴, η ομάδα Γ της Θήβας¹¹⁷⁵, η ομάδα IX της Εύτρησης¹¹⁷⁶ ενδεχομένως, το ύστερο στρώμα των αποθετών του Ορχομενού¹¹⁷⁷, η φάση III από το Παλαμάρι¹¹⁷⁸ και η πρώιμη ΠΕ III κεραμική της Άλτεως στην Ολυμπία¹¹⁷⁹. Κατόπιν τούτου, μπορεί να υποστηριχθεί ότι αυτά τα στάδια έχουν και μία σχετική χρονολογική σημασία.

Σε αυτό το δεύτερο στάδιο, που σχετίζεται κυρίως με την πρώιμη ΠΕ III, ο υβριδισμός είναι πιο έντονος και πιο πολύπλοκος σε κάθε οικισμό και, ενδεχομένως, αυτός είναι ο παράγοντας που διαμορφώνει αρκετά διαφορετικές κεραμικές παραδόσεις μεταξύ διαφορετικών περιοχών, δυσχεραίνοντας σε πολλές θέσεις την χρονολόγηση και τον συγχρονισμό των παραδόσεων. Κατ' αυτό το δεύτερο στάδιο είναι ορατή η ανομοιογένεια, απόρροια της ποικιλομορφίας του φαινομένου και της ανάπτυξης της κεραμικής σε ένα διαφορετικό πλαίσιο.

¹¹⁷² Βερδελής 1956, 4, εικ.6.

¹¹⁷³ Κόνσολα 1981, 146-147.

¹¹⁷⁴ Sotiriades 1912.

¹¹⁷⁵ Κόνσολα 1981, 146-147.

¹¹⁷⁶ Caskey and Caskey 1958, 157-158.

¹¹⁷⁷ Hanschmann and Milojević 1976, beil. 27.

¹¹⁷⁸ Παρλαμά και Θεοχάρη 2015, 39, εικ.3.

¹¹⁷⁹ Rutter 1982, 480-488.

Στο Αίγιο διακρίναμε σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς την συχνότητα των υβριδικών χαρακτηριστικών μεταξύ της Φάσης I και της Φάσης II. Ωστόσο, όπως ήδη τονίσαμε, οι διαφοροποιήσεις είναι ακόμη πιο έντονες στα στάδια 9 και 10 του οικισμού. Αυτές οι χρονολογικές παρατηρήσεις είναι ιδιαίτερα σημαντικές σε σχέση με την διαδικασία «υβριδοποίησης», καθώς φαίνεται ότι διαμορφώνονται επιμέρους στάδια αποδοχής και διαμόρφωσης υβριδικών κεραμικών τύπων, τα οποία, όμως, δεν είναι ευδιάκριτα. Σε ένα πρώτο στάδιο ανήκει η κεραμική της Φάσης I. Σε αυτήν ο υβριδισμός είναι πιο περιορισμένος και παρατηρείται η εισαγωγή/υιοθέτηση σχημάτων της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I. Κατά την Φάση II παρατηρούμε, με βάση, κυρίως, την αύξηση των «tankards», ότι ο υβριδισμός είναι πιο έντονος. Ωστόσο, θεωρούμε πιο πιθανό ότι το δεύτερο στάδιο του υβριδισμού στο Αίγιο σχετίζεται, κυρίως, με τα ύστερα στάδια της Φάσης II, και συγκεκριμένα τα στάδια 9 και 10, όπου η παρουσία των κυπέλλων και της γραπτής κεραμικής μικτής ΠΕ II-III τεχνοτροπίας είναι πιο σαφής και συνδέεται με μία πιο έντονη υβριδοποίηση.

Η οριοθέτηση των σταδίων του υβριδισμού δεν είναι ευκρινής, κυρίως λόγω της επιβίωσης και κυριαρχίας της ΠΕ II κεραμικής παράδοσης σε όλες τις φάσεις, καθώς και λόγω της ασάφειας και της ελαστικότητας που χαρακτηρίζει το φαινόμενο. Γι' αυτό το λόγο τα στάδια 9-10, αν και πιθανώς σύγχρονα με την πρώιμη ΠΕ III, εξακολουθούν να έχουν κυρίαρχα τα χαρακτηριστικά της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου, διατηρώντας την ΠΕ II κεραμική παράδοση. Είναι όμως σαφής η σταδιακή διάθεση για πειραματισμό και νεωτερισμούς, όπως φαίνεται μέσα από την εντατικοποίηση στην παραγωγή υβριδικών αγγείων ή/και αγγείων με υβριδικά χαρακτηριστικά.

Συνοψίζοντας τα δεδομένα από το Αίγιο και τις υπόλοιπες θέσεις, διαπιστώνουμε ότι, κατά την ΠΕ IIB, το αποτέλεσμα της συνδιαλλαγής μεταξύ της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί και της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου έχει χαρακτηριστικά και των δύο διαδρώντων μερών και η σχέση με τις δύο παραδόσεις είναι άμεση. Σε λίγες περιπτώσεις παράγονται σχήματα που μπορούν να θεωρηθούν αυτόνομα δημιουργήματα, όπως το «tankard» και το κύπελλο. Στην ΠΕ III θεωρούμε ότι η κεραμική παράδοση εξακολουθεί να είναι υβριδική, αλλά χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη αυτονομία, καθώς η σχέση των νέων σχημάτων με τα προϋπάρχοντα είναι έμμεση και σχετίζεται με ένα πιο σύνθετο και προχωρημένο στάδιο του υβριδισμού.

Επίσης, η ποικιλομορφία στην πρώιμη ΠΕ III είναι πιο έντονη σε σχέση με την ΠΕ IIB. Η διαφοροποίηση αυτή, από την οπτική γωνία της κεραμικής, πιθανώς συνδέεται με την εξέλιξη της διάδρασης των δύο παραδόσεων και, πιθανώς, με ένα πιο κλειστό πλαίσιο δράσης σε κάθε περιοχή κατά την πρώιμη ΠΕ III και ακολούθως με την εξέλιξη των κεραμικών παραδόσεων με λιγότερες εξωτερικές επιρροές. Τα υβριδικά χαρακτηριστικά της κεραμικής της ΠΕ III δεν αποτελούν αντικείμενο της παρούσας διατριβής, καθώς η συγκεκριμένη περίοδος δεν αντιπροσωπεύεται στο υλικό του οικοπέδου Μινασιάν. Για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων απαιτείται εξειδικευμένη ανάλυση του θέματος για την συγκεκριμένη περίοδο, η οποία δεν μπορεί να γίνει εδώ. Ωστόσο, η διαχρονική μελέτη του φαινομένου, με την επέκταση της αναφοράς μας στην πρώιμη ΠΕ III, καθιστά σαφές ότι η ΠΕ II κεραμική παράδοση εκτός από το ότι επηρεάζει την πρόσληψη της ανατολίζουσας παράδοσης, επηρεάζεται ταυτόχρονα από την σχέση που αναπτύσσει με αυτήν. Συνεπώς, με βάση την παραπάνω προσέγγιση, επιβεβαιώνεται ότι οι μεταβολές στο φαινόμενο του υβριδισμού δεν προκύπτουν ούτε από τα εξωγενή στοιχεία ούτε από τις τοπικές αντιλήψεις και πρακτικές, αλλά προκύπτουν από την σχέση αυτών.

8.5.4 Ο πολιτισμικός υβριδισμός στο Αίγιο και στην Αγιάλεια

Όπως έχει πολλαπλώς επισημανθεί στο Αίγιο συνδυάζονται στοιχεία των Πελοποννησιακών θέσεων και των θέσεων της κεντρικής Ελλάδας. Πιο έντονη είναι η παρουσία υβριδικών στοιχείων, όπως των αγγείων τύπου «tankard» και επιμέρους υβριδικών χαρακτηριστικών σε διάφορα σχήματα. Στα στοιχεία που συνδέονται με την κεντρική Ελλάδα θα πρέπει να προστεθούν αγγεία της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί. Αυτά, αν και είναι περιορισμένα αριθμητικά στο Αίγιο, και συγκεκριμένα μόλις ένα επιβεβαιωμένο πινάκιο, ένας αμοφορίσκος και ένα πιθανό μόνωτο χοανοειδές κύπελλο, καθιστούν το Αίγιο την μοναδική γνωστή θέση στην Πελοπόννησο, στην οποία αγγεία της συγκεκριμένης ομάδας χρονολογούνται με ασφάλεια στην ΠΕ IIB¹¹⁸⁰.

Επίσης, είναι σημαντικό να διευκρινιστεί ότι σε γειτονικούς οικισμούς, όπως αυτός της Κερύνειας και του Ριζόμυλου, δεν υπάρχουν γνωστά υβριδικά χαρακτηριστικά. Η απουσία αυτών δεν συνδέεται απαραίτητα με χρονολογικούς

¹¹⁸⁰ Αν και το συγκεκριμένο αγγείο έχει επανειλημμένα αναφερθεί ως ΠΕ II χρονολόγησης, επισημαίνεται ότι έχει βρεθεί σε ανασκαφική συνάφεια της ΠΕ III: Katsanopoulou 2011, 77.

παράγοντες, καθώς, όπως και το Αίγιο, και οι υπόλοιπες θέσεις κατοικούνται, τουλάχιστον εν μέρει, στην ώριμη ΠΕ II φάση.

Συνεπώς, παρατηρείται ότι ο οικισμός του Αιγίου είναι αυτός που διαφοροποιείται από τους υπόλοιπους οικισμούς της Αιγιαλείας ως προς την υιοθέτηση των ανατολικών τύπου αγγείων της ομάδας Λευκαντί I-Καστρί και τη διαμόρφωση υβριδικών τύπων. Ένας παράγοντας για αυτήν την διαφοροποίηση είναι η θέση του οικισμού. Το Αίγιο βρίσκεται πιο κοντά στην απέναντι ακτή της Στερεάς Ελλάδας σε σχέση με τους υπόλοιπους οικισμούς, γεγονός που επηρεάζει θετικά την επικοινωνία με την κεντρική Ελλάδα. Αν και ο γεωγραφικός παράγοντας δεν πρέπει να ήταν και ο μοναδικός, σαφώς θα συνέβαλε στο τελικό αποτέλεσμα, ειδικά, αν συσχετιστεί με μία τακτική αποκλεισμού των οικισμών ανατολικά του Αιγίου από τα συγκεκριμένα προϊόντα και την συγκεκριμένη παράδοση, εκ μέρους, πιθανώς του οικισμού του Αιγίου. Υπό αυτήν την έννοια η διαφοροποίηση του Αιγίου ενδέχεται να σχετίζεται με τον ανταγωνισμό μεταξύ των οικισμών της περιοχής και με επιλογές των κατοίκων, που υποδεικνύουν τον προσανατολισμό του οικισμού.

Ωστόσο, ένα παρόμοιο φαινόμενο συσχετισμού του υβριδισμού με κοινωνικούς ανταγωνισμούς θα μπορούσε να ισχύει όχι μόνο για την ευρύτερη περιοχή αλλά και για τον ίδιο τον οικισμό του Αιγίου. Με άλλα λόγια το φαινόμενο θα μπορούσε να σχετίζεται με ανταγωνισμούς μεταξύ διαφορετικών ομάδων εντός του οικισμού του Αιγίου, οι οποίες, στο πλαίσιο κοινωνικών ανταγωνισμών, απέβλεπαν στην κατοχή των υβριδικών αγγείων και αγγείων ανατολίζουσας παράδοσης ως σύμβολα κύρους, στοιχείο το οποίο συνδέεται με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα αυτών των αγγείων, που θα εξετάσουμε στην συνέχεια. Υπό αυτή την έννοια η εμφάνιση και η παραγωγή αυτών των αγγείων στο Αίγιο, ενδεχομένως να σχετίζεται με έναν ιδιαίτερο τρόπο έκφρασης του κοινωνικού ανταγωνισμού, ο οποίος είτε δεν υπήρχε στις άλλες θέσεις της Αιγιαλείας, είτε δεν συσχετίστηκε με την παραγωγή υβριδικών κεραμικών τύπων.

Η Νάκου, με βάση την μελέτη της για την ομάδα Λευκαντί I-Καστρί, θεωρεί ότι η συγκεκριμένη κεραμική ομάδα, συνδεδεμένη με πρακτικές κατανάλωσης ανατολικής προέλευσης και μεταλλικά σκεύη εξωτικού χαρακτήρα, παραπέμπει σε τακτικές διεκδίκησης κοινωνικής δύναμης μέσω της εξάσκησης του εμπορίου¹¹⁸¹.

¹¹⁸¹ Nakou 2007, 238.

Αντίστοιχη άποψη έχει εκφραστεί και από τον Παναγιωτόπουλο στην μελέτη του για τα εξωτικά αντικείμενα της ανατολικής Μεσογείου στην ΥΕΧ, τα οποία θεωρούσε ότι οι κοινωνικές ελίτ τα χρησιμοποιούσαν κυρίως για κατοχύρωση και περαιτέρω ανάδειξη της θέσης τους¹¹⁸².

Δυστυχώς, η περιορισμένη έκταση του οικοπέδου Μινασιάν δεν μας επιτρέπει να μελετήσουμε την κατανομή των υβριδικών στοιχείων στον οικισμό, και επομένως δεν μπορούμε να γνωρίζουμε, αν τα συγκεκριμένα αγγεία χρησιμοποιούνταν από όλους ή εν μέρος των κατοίκων του οικισμού. Για το λόγο αυτό η σύνδεση του υβριδισμού με στρατηγικές ανταγωνισμού εντός του οικισμού του Αιγίου παραμένει προς το παρόν μια απλή υπόθεση.

Από την άλλη πλευρά, η διαφοροποίηση του Αιγίου από γειτονικούς οικισμούς ίσως συνδέεται με τον διαφορετικό τρόπο πρόσληψης των εξωτικών στοιχείων στον οικισμό αλλά και με τη διαφορετική σημασία που δίνεται στη χρήση της λεπτότεχνης κεραμικής. Σε ΠΕ II οικισμούς, όπως αυτός της Λέρνας, έχει υποστηριχτεί ότι οι πρακτικές κατανάλωσης στο πλαίσιο συμποτικών πρακτικών δεν συνδέονταν με τακτικές ανταγωνισμού, αλλά με τακτικές σύσφιξης των σχέσεων της κοινωνίας¹¹⁸³. Αντιθέτως σε οικισμούς, στους οποίους χρησιμοποιείται η κεραμική ομάδα Λευκαντί Ι-Καστρί, αυτή συνδέεται, όπως ήδη σημειώθηκε, με πρακτικές ανταγωνισμού. Αντίστοιχη θα μπορούσε να είναι και η διαφοροποίηση στην περίπτωση της Αιγιαλείας, με τους οικισμούς στα ανατολικά να ακολουθούν, ενδεχομένως, παρόμοιες πρακτικές με αυτούς της Αργολίδας και της Κορινθίας, ενώ οι κάτοικοι του Αιγίου ενδεχομένως να διαμόρφωσαν και να ακολουθούσαν διαφορετικά έθιμα κατανάλωσης επηρεασμένα από τις νέες πρακτικές που διείσδυσαν μαζί με την κεραμική ομάδα Λευκαντί Ι-Καστρί.

Συνεπώς, το Αίγιο, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους γειτονικούς οικισμούς της Αιγιαλείας, δεν αποτελεί μια αμιγώς πελοποννησιακή θέση ως προς την κεραμική του παράδοση, σε αντίθεση με τον Ριζόμυλο και την Κερύνεια. Αντιθέτως, καθίσταται σαφές ότι σε σχέση με άλλους οικισμούς της Αιγιαλείας, οι επαφές του Αιγίου είναι πιο έντονες με θέσεις της κεντρικής Ελλάδας. Εξαιτίας αυτών των επαφών, το Αίγιο δεν υιοθετεί απλά τα ανατολίζοντα κεραμικά στοιχεία, αλλά και τους τρόπους πρόσληψης της ανατολίζουσας κεραμικής, τη δημιουργία υβριδικών τύπων, και τη

¹¹⁸² Panagiotopoulos 2012, 58.

¹¹⁸³ Nakou 2007, 239, Pullen 2013, 551.

διαμόρφωση ενός κοινωνικού συστήματος αξιών με βάση αυτά τα αντικείμενα. Το συγκεκριμένο ζήτημα θα μας απασχολήσει στην συνέχεια.

8.5.5 Ο υβριδισμός στην ΠΕ ΠΒ κεραμική του Αιγίου ως προς το ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο

Μετά την αναλυτική προσέγγιση του φαινομένου του πολιτισμικού υβριδισμού και της διαχρονικής του εξέλιξης στον ηπειρωτικό χώρο, είναι σημαντικό να εστιάσουμε στον οικισμό του Αιγίου και συγκεκριμένα στα υβριδικά χαρακτηριστικά της κεραμικής του ως ενδείξεις για την θέση της κεραμικής του παράδοσης απέναντι στις σύγχρονες κεραμικές παραδόσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας.

Το Αίγιο, όπως προκύπτει από την γεωγραφική του θέση, αλλά και με βάση ομοιότητες στην κεραμική, μπορεί να υποστηριχθεί ότι διατηρούσε επαφές τόσο με την Πελοπόννησο όσο και με θέσεις της Στερεάς Ελλάδας.

Σε σχέση με την Πελοπόννησο, οι εντονότερες ομοιότητες παρατηρούνται με τους οικισμούς στο Κοτρώνι Πατρών και στο Τείχος Δυμαίων, όπου έχουν εντοπιστεί οι τύποι του «tankard» με κυματοειδές χείλος. Οι ομοιότητες αυτές θα μπορούσαν να σημαίνουν ότι οι επαφές με αυτούς τους οικισμούς ήταν εντονότερες από ό,τι με άλλες θέσεις και περιοχές της Πελοποννήσου. Οι επαφές με θέσεις της Αργολίδας, όπως η Λέρνα III, είναι αρκετά πιθανές με βάση τα παράλληλα που έχουν εκτεθεί στην ανάλυση της κεραμικής. Χαρακτηριστικές είναι οι ομοιότητες σε επίπεδο κεραμικών ρυθμών, αλλά και σε επίπεδο σχημάτων, όπως είναι πολύ εμφανές, μεταξύ άλλων, στο σχήμα της φιάλης, της λεκανίδας και της λοπάδας. Λιγότερες, ενδεχομένως, είναι οι επαφές με θέσεις της δυτικής Πελοποννήσου, όπως φαίνεται από κάποιες ομοιότητες σε επίπεδο κεραμικών ρυθμών, αλλά και σε επίπεδο σχημάτων, όπως φαίνεται στους ασκούς του κεραμικού ρυθμού Κηλ του Αιγίου με αντίστοιχες περιπτώσεις από το Στρέφι και τον Άγιο Δημήτριο Ηλείας¹¹⁸⁴.

Ωστόσο, στην κεραμική του οικισμού του Αιγίου διακρίνονται επιλογές, όπως η παραγωγή υβριδικών σχημάτων και η υιοθέτηση στοιχείων της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί, οι οποίες φανερώνουν, ενδεχομένως, τον προσανατολισμό του οικισμού κυρίως προς εκείνους της Στερεάς Ελλάδας. Ιδιαίτερα ως προς τα αγγεία της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί θεωρούμε ότι ως τύποι δεν έφτασαν στο Αίγιο κατόπιν απευθείας επαφών με το ανατολικό Αιγαίο, αλλά διαμέσου της

¹¹⁸⁴ Βλ. στο παρόν Κεφ.5.7.2.

κεντρικής Ελλάδας, με την οποία το Αίγιο φαίνεται ότι είχε αναπτύξει ιδιαίτερες σχέσεις μέσω του Κορινθιακού κόλπου.

Συνεπώς, ο οικισμός του Αιγίου ήταν ανοιχτός προς διαφορετικές κατευθύνσεις και φαίνεται να συμμετείχε σε πολλά δίκτυα επαφών, άποψη η οποία ενσωματώνεται στην θεωρία του Maran, σχετικά με τον ρόλο των δικτύων επικοινωνίας στην Μεσόγειο κατά την ΠΕΧ. Σύμφωνα με τα δεδομένα της Ανατολικής Μεσογείου, του Αιγαίου αλλά και της δυτικής Ευρώπης, αυτήν την περίοδο αναπτύσσεται μία σειρά πολιτισμών, οι οποίοι αναπτύσσουν άμεσες ή έμμεσες σχέσεις μεταξύ τους διαμορφώνοντας με αυτόν τον τρόπο ένα είδος «μωσαϊκού» αλληλοκαλυπτόμενων δικτύων¹¹⁸⁵. Με βάση τα κεραμικά χαρακτηριστικά που εξετάστηκαν παραπάνω, το Αίγιο στην ΠΕ II φαίνεται να αποτελεί μέρος περισσότερων του ενός δικτύου επικοινωνίας. Ωστόσο, σε αντίθεση με τους οικισμούς των Κυκλάδων, του ΒΑ Αιγαίου και ενδεχομένως της ανατολικής Στερεάς Ελλάδος, δεν φαίνεται να έρχεται σε άμεση επαφή με τους φορείς της ανατολίζουσας κεραμικής παράδοσης, αλλά δέχεται έμμεσα αυτές τις επιρροές, μέσα από τα παραπάνω δίκτυα επαφών και κυρίως μέσω των οικισμών της απέναντι ακτής της Στερεάς Ελλάδας.

Εντούτοις, το Αίγιο, αν και στραμμένο προς την Στερεά Ελλάδα, δεν είναι αποκομμένο από τους ΠΕ οικισμούς της Πελοποννήσου. Παρά τα υβριδικά και νεωτεριστικά στοιχεία της κεραμικής, το παραδοσιακό σχηματολόγιο εξακολουθεί να υπάρχει. Σε αντίθεση με την ομάδα Β της Βοιωτίας, στο Αίγιο κατά την Φάση I και II, το σχήμα της κύμβης επιβιώνει. Αυτή η σημαντική διαφοροποίηση δεν είναι χρονολογική. Η διατήρηση της χρήσης αυτού του σχήματος, παραπέμπει σαφώς σε αντίστοιχες καταστάσεις της Πελοποννήσου, με πλέον χαρακτηριστικό το παράδειγμα αυτό της Λέρνας, όπου το σχήμα εξακολουθεί να υπάρχει στην φάση III D. Συνεπώς, τέτοιου τύπου διαφοροποιήσεις, τουλάχιστον στην κεραμική του οικοπέδου Μινασιάν, μπορούν να συσχετιστούν με πολιτισμικούς παράγοντες και επιλογές εκ μέρους των κεραμέων και συνολικά των κατοίκων.

Επιπλέον, ο οικισμός του Αιγίου λειτουργούσε ως «πάροχος» νέων ιδεών για θέσεις, τουλάχιστον, της δυτικής Πελοποννήσου, όπως ο Άγιος Δημήτριος Ηλείας, το Τείχος Δυμαίων και το Κοτρώνι Πατρών και στα ανατολικά ο Ριζόμυλος στην Αιγιάλεια, όπου έχει ανευρεθεί το δέπας, στο οποίο έχει γίνει, ήδη, αναφορά. Το

¹¹⁸⁵ Maran 2007, 11.

συγκεκριμένο δέπας, όπως έχει ήδη αναφερθεί, δεν χρονολογείται με βεβαιότητα στην ΠΕ II περίοδο και δεν αποκλείεται να ανήκει στην ΠΕ III περίοδο¹¹⁸⁶. Αν αυτό ισχύει, τότε τα αγγεία της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I- Καστρί του Αιγίου μπορούν να θεωρηθούν τα πρωιμότερα επιβεβαιωμένα στην Πελοπόννησο και ενισχύουν την άποψη του κομβικού ρόλου που έπαιξε ο οικισμός του Αιγίου, ως προς την διάδοση της κεραμικής ανατολίζουσας παράδοσης και κυρίως των υβριδικών σχημάτων. Αυτή η υπόθεση επιβεβαιώνεται, σε ένα βαθμό, και από το γεγονός ότι το δυτικό όριο της διάδοσης του τύπου του «tankard» με κυματοειδές χείλος είναι οι ΠΕ οικισμοί στο Κοτρώνι της Πάτρας και στο Τείχος Δυμαίων. Δεδομένου ότι αυτός ο τύπος δεν έχει εμφανιστεί σε άλλον οικισμό της δυτικής Αχαΐας ή της Ηλείας και ότι δεν είναι γνωστό το σχήμα από οικισμούς της παραλίας της Αιτωλοακαρνανίας, καθιστά πολύ πιθανό και σε αυτή την περίπτωση το Αίγιο να έπαιξε τον ρόλο του διαμεσολαβητή για την, έστω και περιορισμένη, διάδοση του τύπου.

Ο κομβικός και διαμεσολαβητικός ρόλος του Αιγίου φαίνεται αρκετά χαρακτηριστικά στο σχήμα της κύμβης. Όπως έγινε φανερό κατά την ανάλυση της κεραμικής του οικοπέδου Μινασιάν, ανακύπτει προβληματισμός ως προς την ταύτιση των κυμβών του Αιγίου με τους τύπους της Λέρνας. Οι κύμβες του Αιγίου παραπέμπουν σε μεγάλο βαθμό σε κύμβες από θέσεις της Στερεάς Ελλάδας, όπως οι Λιθαρές, η Κίρρα και ο Προσκυνάς, χωρίς ωστόσο και σε αυτές τις περιπτώσεις να υπάρχει πλήρης ταύτιση, στοιχείο που υποδεικνύει ότι στις κύμβες του Αιγίου συνδυάζονται χαρακτηριστικά των κυμβών της Πελοποννήσου και τις Στερεάς Ελλάδας.

Εν κατακλείδι, το πιο ιδιαίτερο στοιχείο στην κεραμική του οικοπέδου Μινασιάν είναι η συνύπαρξη όλων αυτών των ετερόκλητων στοιχείων, η οποία διαγράφεται πληρέστερα με την συνύπαρξη κυμβών, «tankards», κυπέλλων και αγγείων της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί, και παραπέμπει πλήρως στην γεω-πολιτισμική θέση του Αιγίου ως κόμβου μεταξύ δυτικής Ελλάδας, κεντρικής Ελλάδας και Πελοποννήσου.

8.5.6 Η πρόσληψη της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί στην ΠΕ IIB

¹¹⁸⁶ Αν και το συγκεκριμένο αγγείο έχει επανειλημμένα αναφερθεί ως ΠΕ II χρονολόγησης, επισημαίνεται ότι έχει βρεθεί σε ανασκαφική συνάφεια της ΠΕ III: Katsanopoulou 2011, 77.

Αν και έχουμε αναφερθεί εκτενώς στο ζήτημα του πολιτισμικού υβριδισμού, δεν έχουμε προσεγγίσει επαρκώς την σημασία του ως προς το θέμα της πρόσληψης της κεραμικής ομάδας ανατολίζουσας παράδοσης, με το οποίο σχετίζεται άμεσα. Η διαδικασία της πρόσληψης δεν ακολούθησε σε όλο το Αιγαίο την ίδια πορεία. Σε άλλες θέσεις του ηπειρωτικού χώρου και των Κυκλάδων η στάση απέναντι στα ανατολίζοντα στοιχεία διαφοροποιείται σε σχέση με τις θέσεις, στις οποίες έχουμε κάνει ήδη αναφορά.

Προς αυτήν την κατεύθυνση είναι χρήσιμο να λάβει κανείς υπ' όψη τις διαφορετικές πιθανότητες που θα μπορούσαν να ισχύουν κατά την πρόσληψη, αποδοχή και υιοθέτηση μιας νέας κεραμικής παράδοσης. Σε μία περίοδο, όπως η ΠΕ ΙΙ, κατά την οποία υπάρχουν στενές επαφές και αλληλεπιδράσεις μεταξύ περιοχών του Αιγαίου, οι κάτοικοι ενός οικισμού θα μπορούσαν να αποδεχθούν εξωτερικές επιρροές και να υιοθετήσουν αυτούσια τα ξένα σχήματα, αρχικά, ίσως εισάγοντάς τα και, στην συνέχεια, προχωρώντας στην τοπική παραγωγή τους. Μία εκ διαμέτρου αντίθετη συμπεριφορά θα μπορούσε να είναι η πλήρης αδιαφορία και απόρριψη ξένων στοιχείων, ίσως μετά από μία πρώτη περίοδο δοκιμής. Άλλες ενδιάμεσου τύπου συμπεριφορές θα μπορούσαν να περιλαμβάνουν την μερική χρήση των νέων σχημάτων, χωρίς την αντικατάσταση των ήδη υπαρχόντων. Επιπλέον, όμως, μετά την επαφή με τα ξένα στοιχεία, πιθανή είναι η παραγωγή υβριδικών τύπων αγγείων ή σχημάτων που ακολουθούν σε γενικές γραμμές την μία ή την άλλη παράδοση, αλλά φέρουν στοιχεία υβριδικού χαρακτήρα.

Η κεραμική του Αιγίου δείχνει ότι υιοθετήθηκε η τελευταία περίπτωση, γεγονός που ισχύει και για θέσεις της κεντρικής και ανατολικής Στερεάς Ελλάδας, όπως η Θήβα, ο Ορχομενός, το Λατούφι, η Αίγινα και οι οικισμοί της Αττικής. Κοινό χαρακτηριστικό αυτών των οικισμών είναι ότι, ερχόμενοι σε επαφή με την ανατολίζουσα κεραμική, υιοθέτησαν ορισμένα σχήματα αυτής της παράδοσης, τα οποία ενέταξαν στο παραδοσιακό κεραμικό ρεπερτόριο, ενώ προχώρησαν και στην παραγωγή υβριδικών σχημάτων, τα οποία συνδυάζουν χαρακτηριστικά των διαφορετικών κεραμικών παραδόσεων.

Ειδικότερα ως προς τα ανατολίζοντα σχήματα, όπως έχει ήδη καταστεί σαφές, δεν παρουσιάζεται μία καθολική ομοιομορφία ως προς την αποδοχή τους, αν και τα ποσοτικά δεδομένα που απαιτούνται για την προσέγγιση αυτού του ζητήματος είναι πολύ περιορισμένα. Στην ηπειρωτική Ελλάδα τα σχήματα ανατολίζουσας παράδοσης

είναι ιδιαίτερα δημοφιλή στα Πευκάκια¹¹⁸⁷. Τα στοιχεία από την Θήβα¹¹⁸⁸ φανερώνουν ότι η κεραμική ομάδα ανατολίζουσας παράδοσης δεν ξεπερνούσε σε ποσοστά το 1.5% επί του συνόλου της κεραμικής. Για το Αιγαίο η συγκεκριμένη κεραμική ομάδα αποτελεί μικρό ποσοστό εντός των τοπικών κεραμικών παραδόσεων¹¹⁸⁹. Μία αντίστοιχη εικόνα είναι αναμενόμενη και από άλλες θέσεις της κεντρικής Ελλάδας και της Θεσσαλίας, χωρίς να αποκλείεται σε κάποιες θέσεις τα ποσοστά να είναι υψηλότερα, όπως, ενδεχομένως, στην Μάνικα, αλλά και στο ίδιο το Λευκαντί, όπου τα ποσοστά της ανατολίζουσας κεραμικής ομάδας φτάνουν το 56% της κεραμικής της περιόδου I¹¹⁹⁰ και φαίνεται ότι τα ανατολίζοντα σχήματα υιοθετήθηκαν αυτούσια.

Ιδιαίτερα για την Αττική είναι σκόπιμος ο επιμερισμός των αρχαιολογικών δεδομένων σε γεωγραφικές ενότητες, μία δυτική και μία ανατολική ή μία παραλιακή και άλλη μία της ενδοχώρας¹¹⁹¹, ώστε να διαπιστώσουμε πιθανές διαφοροποιήσεις στην παραγωγή υβριδικών σχημάτων και στην υιοθέτηση της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί, λόγω και του πιθανού ενδιάμεσου ρόλου, κυρίως της ανατολικής Αττικής, μεταξύ Κυκλάδων και ηπειρωτικής Ελλάδας,¹¹⁹².

Αν και τα διαθέσιμα δεδομένα σε επίπεδο ποσοστών είναι πολύ περιορισμένα, με βάση τις πληροφορίες που παραθέσαμε για την ηπειρωτική Ελλάδα και κυρίως λαμβάνοντας υπ' όψη το γεγονός ότι υπάρχουν θέσεις όπως το Λευκαντί, η Μάνικα και τα Πευκάκια, στις οποίες απαντούν σχήματα της ανατολίζουσας κεραμικής, αλλά δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για την ύπαρξη υβριδικών σχημάτων, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η πρόσληψη της ανατολίζουσας κεραμικής σε αυτές ακολούθησε διαφορετική πορεία από άλλες θέσεις, όπου διακρίνουμε υβριδισμό. Αυτό θα μπορούσε να σχετίζεται με μία πιο άμεση αποδοχή των σχημάτων της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί, λόγω ενδεχομένως και της ιδιαίτερης θέσης αυτών των οικισμών στην ανατολική Ελλάδα και πιθανώς σε θέσεις με πιο άμεση επαφή με τις θέσεις του ΒΑ Αιγαίου και της δυτικής Μ. Ασίας.

Όσον αφορά το ζήτημα της αποδοχής των ανατολιζόντων σχημάτων και χαρακτηριστικών στις Κυκλάδες, παρατηρείται ότι, όπως και στην ηπειρωτική Ελλάδα, η υιοθέτηση της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί δεν οδήγησε στην

¹¹⁸⁷ Rutter 2012, 79.

¹¹⁸⁸ Ψαράκη 2014, 101.

¹¹⁸⁹ Broodbank 2009, 496.

¹¹⁹⁰ Spencer 2007, 125.

¹¹⁹¹ Nazou 2014, 39.

¹¹⁹² Nazou 2014, 322.

αντικατάσταση των ήδη υπαρχόντων σχημάτων και κεραμικών ρυθμών, σε θέσεις όπως η Αγία Ειρήνη Κέας, το Καστρί Σύρου, ο Κύνθος Δήλου, η Μαρκιανή Αμοργού, ο Πάνορμος Νάξου και το Ακρωτήρι Θήρας. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι μόνες θέσεις στις οποίες απαντούν τέσσερα βασικά σχήματα της ανατολίζουσας παράδοσης (μόνωτο χοανοειδές κύπελλο, δίωτο κωδωνόσχημο κύπελλο, δέπας αμφικύπελλο, ραμφόστομη πρόχους) βρίσκονται στις Κυκλάδες, και, συγκεκριμένα, στο Καστρί της Σύρου, την Αγία Ειρήνη Κέας και το Δασκαλειό της Κέρου¹¹⁹³. Αντίθετα, στην ηπειρωτική Ελλάδα καμία θέση δεν έχει πάνω από 2 ή 3 βασικά σχήματα της ανατολίζουσας παράδοσης.

Εντούτοις, η κεραμική ομάδα ανατολίζουσας παράδοσης εισχώρησε σε διαφορετικό βαθμό σε κάθε θέση των Κυκλάδων¹¹⁹⁴. Έτσι, σε κάποιες θέσεις τα ποσοστά των νέων σχημάτων είναι πιο χαμηλά, όπως στο Ακρωτήρι, τον Πάνορμο και το Δασκαλειό, σε σχέση με άλλες θέσεις, όπως στην Αγία Ειρήνη και τον Κύνθο που είναι σαφώς υψηλότερα¹¹⁹⁵.

Από την άλλη, σε αντίθεση με τις θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας, στις περισσότερες κυκλαδικές θέσεις δεν παρουσιάζονται αντίστοιχοι υβριδισμοί, με ορισμένες εξαιρέσεις, όπως στην φάση C του Δασκαλειού¹¹⁹⁶, όπου το ποσοστό των «tankards» με κυματοειδές χείλος φτάνει το 0.08% των διαγνωστικών οστράκων¹¹⁹⁷, και σε μικρότερο βαθμό στην Αγία Ειρήνη III¹¹⁹⁸, όπου έχει εντοπιστεί ένα «tankard» με κυματοειδές χείλος. Ωστόσο, η γενικότερη απουσία αντίστοιχων υβριδισμών θα μπορούσε να σχετίζεται και σε αυτή την περίπτωση με την πιο άμεση αποδοχή των νέων χαρακτηριστικών και σχημάτων στις περισσότερες θέσεις των Κυκλάδων, εξ' αιτίας, ίσως, και της ιδιαίτερης γεωγραφικής τους θέσης. Για να επιβεβαιωθεί όμως η παραπάνω ιδέα απαιτούνται περισσότερα ποσοτικά δεδομένα και ολοκληρωμένες δημοσιεύσεις παλαιότερων και πρόσφατων ανασκαφών.

Από την άλλη πλευρά, δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι την ίδια περίοδο υπάρχουν θέσεις, στις οποίες δεν διαδίδεται η κεραμική ανατολίζουσα παράδοση ούτε μπορεί να επιβεβαιωθεί η παραγωγή υβριδικών σχημάτων. Οι περισσότερες από αυτές τις θέσεις βρίσκονται στην Πελοπόννησο, με την εξαίρεση αυτών στις οποίες αναφερθήκαμε, και στα νησιά του Ιονίου Πελάγους. Σε αυτές δεν

¹¹⁹³ Rutter 2012, 76.

¹¹⁹⁴ Σωτηρακοπούλου 1999, 243.

¹¹⁹⁵ Sotirakopoulou 2016, 371-373, table 7.4.

¹¹⁹⁶ Sotirakopoulou 2016, 216, fig.4.1.26.

¹¹⁹⁷ Sotirakopoulou 2016, table. 7.2.

¹¹⁹⁸ Wilson 1999, 143, pl.93.III-562.

διακρίνονται υβριδικά χαρακτηριστικά κατά την ΠΕ ΙΙΒ ή αυτά είναι ελάχιστα και δεν έχουν τεκμηριωθεί επαρκώς, όπως η περίπτωση των φιαλών της Λέρνας ΙΙΙD, στις οποίες έχει γίνει ήδη αναφορά. Ωστόσο, είναι πολύ πιθανό το φαινόμενο να εντοπιστεί περαιτέρω σε θέσεις της Πελοποννήσου, όπως η Μεσσηνία, όπου τα τελευταία χρόνια διεξήχθησαν έρευνες που έφεραν στο φώς ΠΕ ευρήματα¹¹⁹⁹.

Με βάση τα παραπάνω, η αποδοχή των νέων σχημάτων γενικότερα στο Αιγαίο χαρακτηρίζεται από ποικιλομορφία, ακόμα και όταν συγκρίνουμε γειτονικούς μεταξύ τους οικισμούς, γεγονός που εγείρει ερωτήματα ως προς τους παράγοντες που συμβάλλουν σε αυτήν την διαφοροποίηση.

Στην προσπάθεια να εντοπισθούν κοινοί παράγοντες που συνέβαλαν στο φαινόμενο του υβριδισμού στις διάφορες περιοχές, παρατηρείται ότι όλες βρίσκονται σε θαλάσσια σταυροδρόμια ή σε σημαντικούς χερσαίους δρόμους. Γενικότερα, η θέση των οικισμών σε κομβικά σημεία μεταξύ ηπειρωτικής Ελλάδας-Κυκλάδων, ηπειρωτικής Ελλάδας-ΒΑ Αιγαίου και Στερεάς Ελλάδας-Πελοποννήσου φαίνεται ότι αποτελεί βασικό παράγοντα ως προς την υιοθέτηση ξένων στοιχείων και την παραγωγή υβριδικών σχημάτων. Οι θέσεις αυτές ήταν σημαντικές όχι μόνο για τις επαφές που αναπτύσσονταν μεταξύ των διαφόρων περιοχών αλλά και γιατί θα μπορούσαν να αποτελούν τόπους συνάντησης διαφορετικών παραδόσεων αλλά και των φορέων τους. Από αυτήν την άποψη, η γεωγραφική θέση του Αιγίου προσφέρει διπλό πλεονέκτημα, καθώς βρίσκεται όχι μόνο πάνω σε θαλάσσιους δρόμους, αλλά και σε κομβικό σημείο των χερσαίων δρόμων, που συνέδεαν τη βορειοανατολική με την βορειοδυτική Πελοπόννησο και την κεντρική Πελοπόννησο με τον Κορινθιακό κόλπο και, από εκεί, με τη Στερεά Ελλάδα.

Ωστόσο, ο γεωπολιτικός παράγοντας δεν είναι ο μοναδικός, που έπαιξε ρόλο στην μίξη στοιχείων, καθώς οι οικισμοί των Κυκλάδων, αλλά και θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας και κυρίως αυτές της Αργολίδας βρίσκονται σε εξίσου σημαντικά εμπορικά σταυροδρόμια, χωρίς, ωστόσο, να παρατηρείται σε αυτές παραγωγή υβριδικών σχημάτων. Επομένως, αν και η θέση των οικισμών αποτελεί μία από τις συνιστώσες της υβριδοποίησης, εξίσου σημαντικός είναι ο ρόλος που παίζει το πολιτισμικό υπόβαθρο μίας περιοχής και, συγκεκριμένα, οι αντιλήψεις των κατοίκων ως προς το νέο και το ξένο στοιχείο.

¹¹⁹⁹ Rambach 2012.

Δεδομένου ότι τα υβριδικά αγγεία και τα αγγεία της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί σχετίζονται κυρίως με την κατανάλωση φαγητού και ποτού, οι διαφοροποιήσεις στην πρόσληψη της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί, που αφορούν άμεσα την υβριδοποίηση, μπορεί να συνδέονται με ένα διαφοροποιημένο τρόπο πρόσληψης των πρακτικών κατανάλωσης. Γι' αυτό το λόγο θεωρούμε σκόπιμο να προσεγγίσουμε το ζήτημα των πρακτικών κατανάλωσης φαγητού και ποτού. Ωστόσο, στην περίπτωση του Αιγίου, η αποσπασματικότητα του υλικού και ο περιορισμένος χώρος που ανασκάφηκε δεν απέδωσε κλειστά σύνολα, που να σχετίζονται με συγκεκριμένα νοικοκυριά και δεν επιτρέπει την διατύπωση ασφαλών συμπερασμάτων ως προς αυτές τις πρακτικές.

Παρ' όλα αυτά, με βάση τα δεδομένα γενικότερα από το Αιγαίο, εξάγονται χρήσιμα συμπεράσματα. Πιο συγκεκριμένα, θεωρείται ότι τους τύπους της συγκεκριμένης ομάδας στο Αιγαίο συνόδευαν και συνακόλουθες πρακτικές κατανάλωσης¹²⁰⁰. Οι διαφορές στην μορφολογία των συμμετρικών, συχνά δίωτων αγγείων της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί, με την λεπτότεχνη κεραμική της ΠΕ ΙΙ, που χαρακτηρίζεται από μία ή καθόλου λαβές, είναι πολύ πιθανό να συνδέονται με διαφορετική κινησιολογία και, ακολούθως, με διαφορετικές πρακτικές κατανάλωσης¹²⁰¹.

Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφέρουμε ότι σε περιπτώσεις οικισμών που παρατηρείται ο συγχρονισμός σχημάτων της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί και της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου, όπως στην Αττική, στην Αγία Ειρήνη Κέας και στο Αίγιο, ενδεχομένως δεν αναπτύχθηκαν μόνο υβριδικοί κεραμικοί τύποι αλλά και αντίστοιχες υβριδικές πρακτικές κατανάλωσης, στις οποίες εμπλέκονται συνήθειες και από τις δύο παραδόσεις. Σε αυτό συνηγορεί και το γεγονός ότι τα αγγεία της ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί χρησιμοποιούνται με διαφορετικό τρόπο και κινησιολογία σε σχέση με προγενέστερα σχήματα, για παράδειγμα ο τρόπος χρήσης του δέπατος σε σχέση με τα απλά κύπελλα. Από την άλλη πλευρά, στην περίπτωση της Αργολίδας, η ανυπαρξία της ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί θα μπορούσε να συσχετιστεί με μία άρνηση όχι μόνο τη μορφολογία των ανατολίζοντων αγγείων αλλά και στην αποδοχή νέων πρακτικών κατανάλωσης, με παράλληλη επιμονή στην διατήρηση των παραδοσιακών εθίμων κατανάλωσης¹²⁰².

¹²⁰⁰ Nakou 2007, 239.

¹²⁰¹ Nakou 2007, 237.

¹²⁰² Pullen 2013, 551.

Συνεπώς, η ποικιλομορφία στην πρόσληψη της ανατολίζουσας παράδοσης, όπως προσεγγίστηκε και ερμηνεύθηκε παραπάνω δεν οφείλεται μόνο σε γεωπολιτικούς παράγοντες αλλά επηρεάζεται, επίσης, από τοπικές αντιλήψεις και έθιμα, γεγονός που είναι σημαντικό να λαμβάνεται υπ' όψη στο πλαίσιο ερμηνειών των πολιτισμικών μεταβολών της ΠΕ ΙΒ περιόδου που θα εξετάσουμε στην συνέχεια.

8.5.7 Η ομάδα Λευκαντί Ι-Καστρί ως παράγοντας ερμηνείας των πολιτισμικών μεταβολών της ΠΕ ΙΒ.

Οι πολιτισμικές μεταβολές του τέλους της ΠΕ Ι προσεγγίζονται συχνά ως αποκλειστικό αποτέλεσμα εξωτερικών επιδράσεων. Στην συζήτηση των πολιτισμικών μεταβολών εντάσσεται και το ζήτημα της διάδοσης της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί. Πιο συγκεκριμένα, η εμφάνιση ανατολικής προέλευσης σχημάτων, τεχνικών και τεχνολογιών στην κεραμική της ηπειρωτικής Ελλάδας και των Κυκλάδων, έχει υποστηριχθεί ότι οφείλεται σε μετακινήσεις πληθυσμιακών ομάδων από την δυτική Μικρά Ασία¹²⁰³ και τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου¹²⁰⁴. Ωστόσο, με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε για το φαινόμενο του πολιτισμικού υβριδισμού, θεωρούμε ότι το ζήτημα μπορεί να επαναπροσδιοριστεί και επανερμηνευθεί.

Χαρακτηριστικές θέσεις, στις οποίες εμφανίζεται αυτή η κεραμική ομάδα στο ανατολικό Αιγαίο είναι η Πολιόχνη, το Εμποριό, το Ηραίο, και στην δυτική και την κεντρική Μικρά Ασία, οι θέσεις της Αφροδισιάδας, του Μπεϊτσεσουλτάν, του Karatas Lycia και της Τροίας¹²⁰⁵. Οι μεταβολές στην περίπτωση του Αιγαίου προήλθαν από το ΒΑ Αιγαίο¹²⁰⁶, από την κεντρική δυτική Μ. Ασία και από την περιοχή της Τροίας¹²⁰⁷. Η πρώτη φάση του οικισμού της Τροίας με τροχήλατη κεραμική είναι η πρώιμη Τροία ΙΙ/ Τροία ΙΒ-ΙΓ¹²⁰⁸, που θεωρείται προγενέστερη της χρονολόγησης της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί, η οποία συγχρονίζεται, όχι χωρίς διαφωνίες, με την φάση ΙΓ-ΙΙΙ της Τροίας¹²⁰⁹. Τα παραπάνω χρονολογικά στοιχεία έχουν οδηγήσει την επιστημονική έρευνα εν πολλοίς στο ότι τα στοιχεία της

¹²⁰³ σύνοψη και βιβλιογρ. Forsén 1992, 206-207.

¹²⁰⁴ Doumas 1988.

¹²⁰⁵ Rutter 1979, 6, 8.

¹²⁰⁶ Manning 1995, 52.

¹²⁰⁷ Pullen 2013, 546, Manning 1995, 52.

¹²⁰⁸ Manning 1995, 81, Choleva 2015, 208-με εκτενή βιβλιογραφία.

¹²⁰⁹ σχετικά με το θέμα βλ. Choleva 2015, 206.

ανατολίζουσας κεραμικής εισήλθαν στο Αιγαίο και στην ηπειρωτική Ελλάδα από την δυτική Μ. Ασία.

Όσον αφορά την διασπορά της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι, είναι εμφανές ότι η πλειονότητα των θέσεων βρίσκεται στην ανατολική και κεντρική Στερεά Ελλάδα, με ιδιαίτερα χαρακτηριστικές θέσεις στην Αττική, όπως η Ραφήνα, το Ασκηταριό¹²¹⁰, ο Θορικός¹²¹¹, το Κορωπί¹²¹² και η Μερέντα¹²¹³, όπου απαντούν σχήματα της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί σε συνδυασμό με κεραμική τυπικής ΠΕ ΙΙ παράδοσης. Στην Θήβα¹²¹⁴ και το Λατούφι¹²¹⁵ Βοιωτίας και ενδεχομένως στην Εύτρηση VIII¹²¹⁶ σώζονται επίσης σχήματα της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι, σε συνάφειες με χαρακτηριστική ΠΕ ΙΙ κεραμική, χωρίς όμως την ύπαρξη κυμβών. Στον Ορχομενό¹²¹⁷ απαντούν επίσης σχήματα της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι, χωρίς όμως να μπορεί να διαπιστωθεί με βεβαιότητα ο συγχρονισμός με την ΠΕ ΙΙ ή την ΠΕ ΙΙΙ περίοδο.

Στην ανατολική Θεσσαλία η πιο χαρακτηριστική θέση, όπου σώζονται σχήματα της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι, είναι τα Πευκάκια στον Βόλο¹²¹⁸. Τα σχήματα που σχετίζονται με την κεραμική ομάδα Λευκαντί Ι-Καστρί είναι το μόνωτο χοανοειδές κύπελλο, το κωδωνόσχημο κύπελλο¹²¹⁹, η ρηχή τροχήλατη φιάλη-πινάκιο και το δέπας αμφικύπελλο¹²²⁰. Στις Σποράδες, η πλέον χαρακτηριστική θέση είναι το Παλαμάρι της Σκύρου¹²²¹, στο οποίο έχουν εντοπισθεί ρηχές φιάλες, πινάκια, δίωτα κωδωνόσχημα κύπελλα, μόνωτα χοανοειδή κύπελλα και ραμφόστομες πρόχοι με σφαιρικό σώμα¹²²². Η εισροή των νέων στοιχείων ξεκινά κατά την τοπική φάση ΙΙ. Στην φάση ΙΙΙ φαίνεται να επιβιώνουν κυρίως οι ρηχές φιάλες από τα σχήματα της συγκεκριμένης κεραμικής ομάδας. Στην Εύβοια, η Μάνικα¹²²³ και το Λευκαντί¹²²⁴

¹²¹⁰ Θεοχάρης 1951, Θεοχάρης 1952, Θεοχάρης 1953, Θεοχάρης 1954, Θεοχάρης 1955, Θεοχάρης 1953-1954, Καλογεράκου 1995, Ntouni 2015, 475-482.

¹²¹¹ Nazou 2014, 244.

¹²¹² Ntouni 2015, 429-473.

¹²¹³ Κακαβογιάννη et al. 2009α, 169-173, εικ.16.

¹²¹⁴ Κόνσολα 1981, 117-126, Δημακοπούλου και Κόνσολα 1975, 56-65, Ψαράκη 2014, 97-114.

¹²¹⁵ Ψαράκη 2016, 766-769.

¹²¹⁶ Goldman 1931, 105, fig. 138, Manning 1995, 84.

¹²¹⁷ Kunze 1934, Hanschmann and Milojević 1976 Beil. 27, Maran 1998, 60-63.

¹²¹⁸ Christmann 1996.

¹²¹⁹ Christmann 1996, taf.64.11.

¹²²⁰ Christmann 1996, taf.78.5, taf.88.

¹²²¹ Manning 1995, 82.

¹²²² Χολέβα 2015, 144.

¹²²³ Σάμψων 1985, Σάμψων 2016, Manning 1995, 54.

¹²²⁴ Popham and Sackett 1968, 3-8.

σώζουν κεραμική της ομάδας σε αρκετά μεγάλα ποσοστά, χωρίς, ωστόσο, να σώζεται το πλήρες σχηματολόγιο της κεραμικής ομάδας.

Στην βόρεια Ελλάδα η μόνη γνωστή θέση, στην οποία έχει εντοπισθεί κεραμική που προσιδιάζει στην κεραμική ομάδα Λευκαντί I-Καστρί, είναι το Πολύχρονο Χαλκιδικής¹²²⁵, όπου, μεταξύ άλλων αγγείων τοπικής τεχνοτροπίας, βρέθηκε μόνωτο χοανοειδές κύπελλο με την χαρακτηριστική σκοτεινόχρωμη στιλβωμένη επιφάνεια. Ωστόσο αποτελεί μεμονωμένο παράδειγμα που επιβεβαιώνει ότι το βορειότερο σημείο εξάπλωσης της ομάδας Λευκαντί I-Καστρί είναι τα Πευκάκια Βόλου.

Επίσης, στην κεραμική φάση C της Αίγινας που αντιστοιχεί στην φάση III του οικισμού, αναγνωρίζεται η πλειονότητα των αγγείων της παράδοσης Λευκαντί I-Καστρί και, συγκεκριμένα, το μόνωτο χοανοειδές κύπελλο, το δίωτο κωδωνόσχημο κύπελλο, η ραμφόστομη πρόχους με σφαιρικό σώμα και τα χαρακτηριστικά πινάκια της περιόδου¹²²⁶.

Στην περίπτωση των Κυκλάδων η Αγία Ειρήνη Κέας¹²²⁷, το Ακρωτήρι Θήρας¹²²⁸, ο Κύνθος Δήλου¹²²⁹, το Καστρί Σύρου¹²³⁰, ο Πάνορμος Νάξου¹²³¹ και η Μαρκανή Αμοργού¹²³² αποτελούν τις πλέον χαρακτηριστικές περιπτώσεις θέσεων με κεραμική Λευκαντί I-Καστρί, ενώ η πρόσφατη δημοσίευση της κεραμικής από το Δασκαλειό της Κέρου¹²³³ προσφέρει πολλά νέα στοιχεία.

Στην Πελοπόννησο η μόνη εξακριβωμένη περιοχή, στην οποία εμφανίζονται σχήματα της ομάδας είναι η Αχαΐα, με τις θέσεις του Αιγίου και του Ριζόμυλου¹²³⁴. Στο δυτικό τμήμα της Αχαΐας, στην θέση Κοτρώνι, κοντά στην σημερινή πόλη της Πάτρας υπάρχουν λιγιστά υβριδικά στοιχεία στην κεραμική, που συνδέονται με τον απόηχο της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I.

Αυτή η συγκέντρωση θέσεων με ανατολίζουσα κεραμική στην ανατολική Ελλάδα και η εξαίρεση της Αχαΐας, είναι ιδιαίτερα σημαντικές για την ερμηνεία του φαινομένου, όπως θα αποδειχτεί στην συνέχεια.

¹²²⁵ Παππά 1993, 391, εικ.11.

¹²²⁶ Berger and Gauss 2016, 214-215, fig.4.7-12/

¹²²⁷ Caskey 1972, 375, fig.7C49, Rutter 1993, 4, Rutter 1979, 1, 4, Wilson 1999, 230, table 3.2/

¹²²⁸ Wilson 1999, 61, 67 pl. 16. II 483, pl. 63. II.482, II. 553, II.554, II.13/

¹²²⁹ Σωτηρακοπούλου 1999/

¹²²⁹ MacGillivray 1980.

¹²³⁰ Τσουντας 1899, Bossert 1967, Μαρθάρη 1998.

¹²³¹ Αγγελοπούλου 2014.

¹²³² Eskitzioglou 2006.

¹²³³ Sotirakopoulou 2016.

¹²³⁴ βλ. στο παρόν Κεφ.2.2.9.

Εκτός της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί υπάρχουν ενδείξεις στην κεραμική που τονίζουν την ύπαρξη επαφών μεταξύ διαφορετικών περιοχών της ηπειρωτικής Ελλάδας. Σχήματα, όπως ο πίθος και τα πιθοειδή με χοανοειδές στόμιο, υπάρχουν στην ΠΕ ΙΙΒ αυτών των περιοχών, με χαρακτηριστικές περιπτώσεις μεταξύ άλλων στα Πευκάκια¹²³⁵, στην Αργισσα¹²³⁶ και στο Λατούφι¹²³⁷. Αυτό το σχήμα θα εμφανιστεί λίγο αργότερα στην Πελοπόννησο, κατά την ΠΕ ΙΙΙ, όπως φαίνεται αρκετά χαρακτηριστικά στην Λέρνα¹²³⁸ και στο Ριζόμυλο Αιγιαλείας¹²³⁹. Άλλο ένα σχήμα που φανερώνει σχέσεις μεταξύ θέσεων της Θεσσαλίας¹²⁴⁰ και της Στερεάς Ελλάδας¹²⁴¹ είναι το μόνωτο χονδροειδές οξυπύθμενο κύπελλο.

Το σχήμα του σκύφου προϋπάρχει στην Στερεά Ελλάδα, με τα πιο πρώιμα δείγματα να χρονολογούνται στην ΠΕ Ι και δεν σχετίζεται με την ανατολίζουσα παράδοση¹²⁴². Το συγκεκριμένο σχήμα στο Αίγιο, παρόλο που δεν είναι υβριδικό και ούτε φαίνεται να σχετίζεται με την ανατολίζουσα παράδοση, ενδέχεται να είναι εισηγμένο και συνδέεται με επαφές του οικισμού του Αιγίου με τις θέσεις της Στερεάς Ελλάδας.

Αν και τα παραπάνω στοιχεία δεν έχουν άμεση σχέση με την κεραμική ομάδα Λευκαντί Ι-Καστρί, συμβάλλουν αποφασιστικά στην ερμηνεία του φαινομένου και στο ζήτημα της προέλευσής του, καθώς καθίσταται σαφές ότι η υιοθέτηση της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο πολιτισμικών αλλαγών, στις οποίες έχει αναφερθεί εκτεταμένα ο Maran¹²⁴³, γεγονός το οποίο φαίνεται να ισχύει και για το Αίγιο. Αυτές οι μεταβολές σχετίζονται σε μεγάλο βαθμό με την εντατικοποίηση των επαφών μεταξύ διαφορετικών περιοχών. Έτσι, στην διάδοση της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί σημαντικό ρόλο παίζουν, όχι μόνο οι οικισμοί του ΒΑ Αιγαίου όσο και οι ενδιάμεσες θέσεις στα παράλια της Θεσσαλίας, των Σποράδων και της Στερεάς Ελλάδας.

Ωστόσο, μέσα στη γενικότερη κινητικότητα της εποχής και στο δια-Αιγαιακό πνεύμα της περιόδου, δεν μπορούν να αποκλεισθούν μετακινήσεις ομάδων κεραμικών από την δυτική Μ. Ασία και ιδιαίτερα από την Τροία προς την άλλη πλευρά του

¹²³⁵ ενδεικτικά: Christmann 1996, taf.53.1, taf.71.4, taf.74.23.

¹²³⁶ Hanschmann and Miložević 1976, beil.13.

¹²³⁷ Ψαράκη 2016, 767, εικ.6.

¹²³⁸ Rutter 1995, 442-454.

¹²³⁹ Katsarou-Tzeveleki 2011, 90, fig.2b.2¹ σειρά.

¹²⁴⁰ Hanschmann and Miložević 1976, beil.7.4, beil.2.5, Christmann 1996, taf.24.3, taf.35.19.

¹²⁴¹ Hanschmann and Miložević 1976, beil.8.11. beil.27.48.

¹²⁴² Rutter 1995, 376.

¹²⁴³ Maran 1998.

Αιγαίου¹²⁴⁴. Η άποψη αυτή ενισχύεται με βάση τα δεδομένα από το Λευκαντί¹²⁴⁵, το οποίο όμως προς το παρόν είναι η μοναδική θέση που διαθέτει τέτοια στοιχεία. Το ενδεχόμενο πληθυσμιακών μετακινήσεων δεν μπορεί να αποκλειστεί, ωστόσο θεωρούμε ότι δεν πρόκειται απαραίτητα για μαζικές εισβολές, αλλά θα μπορούσαν να σχετίζονται με την μετακίνηση μικρών ομάδων ή ακόμα και μεμονωμένων κεραμέων εντός του ηπειρωτικού χώρου. Με την επικοινωνία της Αιγιαλείας με την απέναντι ακτή, αλλά και γενικότερα με την κινητικότητα στην περιοχή θα μπορούσε να σχετίζεται η εύρεση αμφορέα της ύστερης ΠΕ ΙΙ στα ανοιχτά της Φωκίδας, στον όρμο Ανεμοκάμπι¹²⁴⁶, ο οποίος, πιθανώς, συνδέεται με κάποιο ναυάγιο. Στην περίπτωση του Αιγίου, μετακινήσεις πληθυσμών από την Στερεά Ελλάδα σημειώνονται ακόμη και κατά την πρόσφατη ιστορία της περιοχής¹²⁴⁷. Ωστόσο, στην παρούσα περίπτωση, ελλείψει άλλων δεδομένων πρέπει να εστιάσουμε κυρίως στην διάδοση σχημάτων και κεραμικών παραδόσεων.

Με βάση την «μετανάστευση» σχημάτων από την κεντρική Ελλάδα¹²⁴⁸, όπως αναφέρεται από τον Rutter, προς της Πελοπόννησο έχει ερμηνευθεί και η δημιουργία της ΠΕ ΙΙΙ κεραμικής παράδοσης στην Πελοπόννησο. Αυτή έχει υποστηριχτεί ότι έγινε μέσω δύο βασικών οδών, μία ανατολική μέσω του Ισθμού και μία δυτική μέσω του Κορινθιακού κόλπου και της ΝΔ Βοιωτίας¹²⁴⁹. Τα νέα δεδομένα που παρουσιάζουμε υποδεικνύουν ότι το Αίγιο αποτέλεσε, πιθανόν, έναν από τους πρώιμους σταθμούς διέλευσης της κεραμικής ανατολίζουσας παράδοσης κατά μήκος της δυτικής οδού, προς την δυτική Πελοπόννησο και τα Επτάνησα ήδη από την ΠΕ ΙΙΒ. Ωστόσο, ερώτημα παραμένει το, αν η «μετανάστευση» των σχημάτων συνδέεται παράλληλα και με την μετακίνηση πληθυσμιακών ομάδων¹²⁵⁰.

Λαμβάνοντας υπ' όψη τα δεδομένα της διασποράς της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί, σε συνδυασμό με το φαινόμενο του πολιτισμικού υβριδισμού, που συνδέεται άμεσα με αυτήν, κατά την δεδομένη περίοδο παρατηρούμε ότι τα νέα στοιχεία στην συντριπτική πλειονότητα των θέσεων που απαντούν, δεν έρχονται να αντικαταστήσουν την προϋπάρχουσα κεραμική παράδοση. Σε θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας, συμπεριλαμβανομένου του Αιγίου, διαπιστώνουμε, εκτός της παραγωγής

¹²⁴⁴ Rutter 2012, 79.

¹²⁴⁵ Χολέβα 2018, 70.

¹²⁴⁶ Σπονδύλης 1988, 684.

¹²⁴⁷ Παπάζογλου 1995, 8.

¹²⁴⁸ Rutter 1983, 344.

¹²⁴⁹ Rutter 1983, 249.

¹²⁵⁰ για περιεκτική ανάλυση του θέματος βλ. Rutter 1983, 349-352.

των παραδοσιακών τύπων, την ύπαρξη υβριδικών σχημάτων, τα οποία εκφράζουν, όπως έχουμε ήδη τονίσει, έναν διαφορετικό τρόπο αποδοχής των χαρακτηριστικών της ανατολίζουσας παράδοσης.

Για την ερμηνεία του παραπάνω φαινομένου θα επικαλεστούμε την ιδέα του Bhabha ότι ο πολιτισμικός υβριδισμός αποτελεί ένα τρόπο αποδοχής αλλά και αντίστασης απέναντι σε ένα εξωγενές στοιχείο¹²⁵¹. Η αντίδραση κάθε κοινωνίας εξαρτάται από πολλές και σύνθετες παραμέτρους και πολύ συχνά έχει πολιτική διάσταση¹²⁵². Ο Bhabha, μελετώντας τον υβριδισμό από μια μετα-αποικιοκρατική σκοπιά, δίνει, όπως είναι φυσικό, έμφαση στην σύγκρουση μεταξύ των αποικιοκρατικών δυνάμεων και των γηγενών πληθυσμών. Ως προς αυτή την ιδέα, χαρακτηριστική είναι η μελέτη της Voss για την ισπανική αποικιοκρατία στην Καλιφόρνια, όπου αναπτύχθηκε μία νέα ταυτότητα, στην οποία αναμιγνύονται ετερογενή πολιτισμικά χαρακτηριστικά¹²⁵³. Στο πλαίσιο αυτό η Voss θεωρεί ότι, εν τέλει, η νέα αυτή ταυτότητα λειτούργησε σαν πεδίο αντίστασης απέναντι στην αποικιοκρατία¹²⁵⁴.

Για την ΠΕ ΙΙΒ δεν τίθεται ζήτημα αποικισμού ή κατάκτησης ή εκτεταμένων εισροών νέων πληθυσμών. Ωστόσο, παρατηρείται μεγάλη ποικιλομορφία στην αποδοχή των πολιτισμικών στοιχείων ανατολικής προέλευσης, καθώς σε κάποιες θέσεις η αποδοχή είναι εντονότερη, σε άλλες περιορισμένη, ενώ σε πολλές θέσεις απουσιάζει εντελώς. Ο υβριδισμός μπορεί κάλλιστα να συνδεθεί με μία ενδιάμεση στάση αποδοχής των ξένων στοιχείων. Η παραγωγή των υβριδικών τύπων φανερώνει την διάθεση μιας κοινότητας να αποδεχθεί τα νέα στοιχεία και να τα ενσωματώσει στην τοπική παράδοση. Κάτι τέτοιο θεωρούμε ότι ισχύει στην περίπτωση του Αιγίου. Επίσης, η υβριδική και περιορισμένη χρήση του τροχού στο Αιγαίο σε σχέση με την δυτική Μ. Ασία, καθιστά σαφές ότι αυτή η κεραμική ομάδα συνδέεται με την μερική υιοθέτηση τεχνολογικών χαρακτηριστικών, εικόνα που δεν παραπέμπει σε συστηματικές μετακινήσεις πληθυσμών από την Μ. Ασία, παρά τις μεταβολές που παρατηρούνται σε πολλούς τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας, όπως στην μεταλλουργία, την οικιστική και την αρχιτεκτονική¹²⁵⁵.

¹²⁵¹ Bhabha 2004, 172.

¹²⁵² Bhabha 2004, 45.

¹²⁵³ Voss 2008.

¹²⁵⁴ Voss 2008, 887.

¹²⁵⁵ Rutter 1979, 1-4, Pullen 2013, 546, Αγγελοπούλου 2003, 159-168, Καλογεράκου 2003, 194.

Στην περίπτωση του Αιγίου, είναι σαφές ότι δεν υπάρχει διάθεση αποδέσμευσης από το παρελθόν. Παρόλα αυτά, ο ανεπτυγμένος υβριδισμός στην κεραμική της θέσης υποδηλώνει μια τάση για ανανέωση μέσω της αποδοχής ανατολικών επιρροών και κυρίως επιρροών από την Βοιωτία και την Φωκίδα. Από αυτήν την άποψη, ο υβριδισμός στην κεραμική του οικισμού φανερώνει ότι τα εξωγενή στοιχεία δεν γίνονταν αυτόματα αποδεκτά και, παρά την δυναμική της θέσης, μπορεί να υποστηριχθεί ότι παρατηρείται μία αντίδραση απέναντι σε ορισμένες παραμέτρους των μεταβολών που φέρνει η ανατολίζουσα κεραμική παράδοση.

Συνεπώς, ο υβριδισμός προσδίδει στην κεραμική παράδοση της θέσης ένα διττό χαρακτήρα, στον οποίο συνδυάζονται πελοποννησιακά στοιχεία, αλλά και στοιχεία της κεντρικής Ελλάδας, που μπορούν να θεωρηθούν και ως τα κατεξοχήν νεωτεριστικά, με πιο χαρακτηριστικό το «tankard» με κυματοειδές χείλος. Το γεγονός ότι ο οικισμός χρονολογείται σε μία περίοδο ραγδαίων πολιτισμικών μεταβολών¹²⁵⁶, ενδεχομένως συντείνει στην επαναδιαπραγμάτευση και διατήρηση της πολιτισμικής του ταυτότητας, όπως υποδεικνύουν αφενός η εμμονή στην προϋπάρχουσα παράδοση, αφετέρου η εμφάνιση υβριδικών χαρακτηριστικών στην κεραμική.

Συμπερασματικά, με βάση και τα δεδομένα του πολιτισμικού υβριδισμού και ιδιαίτερα με βάση την ερμηνεία του φαινομένου στο Αίγιο μπορεί να υποστηριχθεί ότι η ομάδα Λευκαντί I-Καστρί επέδρασε σημαντικά στις πολιτισμικές μεταβολές που χαρακτηρίζουν την ΠΕ II, όχι, όμως, ως εξωγενές πολιτισμικό χαρακτηριστικό που επέφερε δραστικές αλλαγές, αλλά μέσα από την σχέση που αναπτύχθηκε με τις τοπικές κεραμικές παραδόσεις του Αιγαίου και μέσα από την προσαρμογή της στο κεραμικό ρεπερτόριο της ΠΧ II. Επομένως, οι πολιτισμικές μεταβολές της ΠΕ ΙΙΒ δεν οφείλονται μόνο στην επίδραση μίας και μόνο συνιστώσας, όπως οι εξωγενείς παράγοντες ή η αποδοχή των τοπικών κοινωνιών, αλλά εξηγούνται σύμφωνα με την σχέση των διαφόρων συνιστωσών. Στην προκείμενη περίπτωση οι εξωτερικές επιδράσεις από την ανατολίζουσα ομάδα Λευκαντί I-Καστρί έπαιξαν σαφή ρόλο στις πολιτισμικές μεταβολές, ωστόσο η έκταση και ο τύπος αυτών των μεταβολών καθορίζεται και από την στάση των τοπικών κοινωνικών, η οποία διαμορφώνεται από τις πεποιθήσεις κάθε κοινωνίας και ομάδας.

¹²⁵⁶ Forsén 1992.

Κεφ.9 Εγχειρηματική Αλυσίδα

9.1 Θεωρητικό πλαίσιο

Στο πλαίσιο ερμηνείας της κεραμικής παραγωγής του Αιγίου θεωρούμε σκόπιμη την προσέγγιση των δεδομένων μας με την χρήση του μεθοδολογικού εργαλείου της εγχειρηματικής αλυσίδας (chaîne opératoire), το οποίο μας παρέχει την δυνατότητα ολιστικής προσέγγισης της κεραμικής Η συγκεκριμένη μεθοδολογική προσέγγιση είχε οριστεί και είχε χρησιμοποιηθεί αρχικά στο πλαίσιο της μελέτης λίθινων εργαλείων από τον Leroi Gourhan¹²⁵⁷.

Στην περίπτωση της ΠΕ κεραμικής, και γενικότερα της προϊστορικής κεραμικής του Αιγαίου δεν υφίσταται ένα επαρκές σώμα μελετών για την παραγωγή, με κάποιες χαρακτηριστικές εξαιρέσεις. Μεταξύ αυτών η μελέτη της Χολέβα¹²⁵⁸, η οποία πρώτη εισήγαγε με αναλυτικό και συστηματικό τρόπο την χρήση του μεθοδολογικού εργαλείου της εγχειρηματικής αλυσίδας, στο πλαίσιο διερεύνησης της διάδοσης του κεραμικού τροχού στο Αιγαίο. Επίσης, σημαντική κρίνεται η μελέτη της Ντούνη, με την λεπτομερέστατη μελέτη της κατασκευής ΠΕ II κεραμικής από θέσεις της Αττικής¹²⁵⁹. Ωστόσο, η συντριπτική πλειονότητα των δημοσιεύσεων περιορίζεται στην ανάλυση της διακόσμησης και της τυπολογίας.

Η παρούσα διατριβή δεν ασχολείται ενδελεχώς με το ζήτημα της εγχειρηματικής αλυσίδας, αλλά κρίνεται σκόπιμη μία προκαταρκτική συζήτηση και σύνοψη των δεδομένων από το υλικό του Αιγίου. Κατ' αυτό τον τρόπο επισημαίνεται η σημασία αυτής της προσέγγισης, αναδεικνύεται η ανάγκη πιο λεπτομερούς μελέτης της εγχειρηματικής αλυσίδας και γενικότερα της τεχνομορφολογίας του παρόντος υλικού και εξάγονται ορισμένα πρώτα συμπεράσματα, που ενισχύουν τις πληροφορίες για την κεραμική παραγωγή.

Η εγχειρηματική αλυσίδα ορίζεται ως μία σειρά διαδικασιών και μια ακολουθία κινήσεων, κατά τις οποίες μία πρώτη ύλη μετατρέπεται σε προϊόν¹²⁶⁰. Αποτελεί ιδιαίτερα χρήσιμο μεθοδολογικό εργαλείο, καθώς συμβάλλει καθοριστικά

¹²⁵⁷ Leroi-Gourhan 1943, Leroi-Gourhan 1945, Leroi-Gourhan 1964, Leroi-Gourhan 1965.

¹²⁵⁸ Choleva 2012, Choleva 2015, Χολέβα 2015.

¹²⁵⁹ Ntouni 2015.

¹²⁶⁰ Creswell 1976b, 13, Van Der Leeuw 1993, 240, Cresswell 1976, 6, Dobres 2000.

στην πιο συστηματική μελέτη της παραγωγής, με την κατάλληλη οργάνωση των δεδομένων και την διερεύνηση της σχέσης μεταξύ τεχνικών και πρώτων υλών¹²⁶¹. Βασικές παράμετροι στην μελέτη της εγχειρηματικής αλυσίδας κεραμικής είναι η πρώτη ύλη, η επένδυση ενέργειας, το τελικό προϊόν, η ακολουθία κινήσεων και η τεχνογνωσία¹²⁶².

Η σημασία της μελέτης της εγχειρηματικής αλυσίδας έγκειται στις ερμηνευτικές δυνατότητες που προσφέρει μέσω της σύνδεσης μεταξύ της τεχνολογικής και της κοινωνικής διάστασης¹²⁶³. Η προσέγγιση της εγχειρηματικής αλυσίδας βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην μελέτη της κινησιολογίας των τεχνιτών. Αυτή αφορά την διάδραση του σώματος του τεχνίτη με την πρώτη ύλη, μέσω επαναλαμβανόμενων διαδοχικών κινήσεων, οι οποίες σχετίζονται με επιλογές που εκφράζουν σε έναν βαθμό κοινωνικά χαρακτηριστικά¹²⁶⁴. Η κοινωνική διάσταση της εγχειρηματικής αλυσίδας γίνεται επίσης κατανοητή μέσω της σύνδεσης της με την διαδικασία της μετάδοσης της τεχνογνωσίας, συνήθως μέσω παρατήρησης ή/και πρακτικής εφαρμογής¹²⁶⁵. Εκτός της τεχνογνωσίας που μεταδίδεται, επιτυγχάνεται η συνοχή της κοινωνικής ομάδας, εντός της οποίας δρουν και εκπαιδεύονται οι κεραμείς¹²⁶⁶.

Επίσης, ως προς τις πληροφορίες που είναι δυνατό να εξαχθούν, η σημασία της μελέτης της εγχειρηματικής αλυσίδας έγκειται τους συμβολισμούς που αυτή εμπεριέχει. Διάφορες μελέτες έχουν δείξει την χρήση συμβόλων κατά την παραγωγική διαδικασία¹²⁶⁷.

Οι εγχειρηματικές αλυσίδες διακρίνονται σε στάδια, μερικά εκ των οποίων είναι περισσότερο σταθερά ενώ άλλα πιο ευμετάβλητα. Στάδια που συνήθως είναι πιο σταθερά είναι το στάδιο της διαμόρφωσης του αγγείου¹²⁶⁸, το οποίο, βάσει εθνογραφικών μελετών, εκλαμβάνεται, σε συνδυασμό με το στάδιο προετοιμασίας του πηλού από τους κεραμείς ως ο πυρήνας της τέχνης τους¹²⁶⁹. Ειδικά στο στάδιο προετοιμασίας του πηλού, μία αλλαγή είναι πολύ πιθανό ότι θα επηρέαζε το σύνολο της διαδικασίας. Άλλα στάδια της διαδικασίας, όπως η διακόσμηση, φαίνεται ότι

¹²⁶¹ Santacreu 2014, 54-55.

¹²⁶² Lemonnier 1989, Lemonnier 1992.

¹²⁶³ Roux 2017, 102.

¹²⁶⁴ De La Fuente 2011, 89.

¹²⁶⁵ Dietler and Herbich 1998, 247.

¹²⁶⁶ Roux 2017, 2-3.

¹²⁶⁷ Gheorghiu 2008, 52.

¹²⁶⁸ Livingstone-Smith 2016, 3.

¹²⁶⁹ Santacreu 2014, 275-276.

είναι πιο ευμετάβλητα. Αυτά τα στάδια σχετίζονται με την τελική εμφάνιση και, συνεπώς, με την «κοινωνική εικόνα» του αγγείου. Η πιο συχνή αλλαγή σε αυτό το στάδιο μπορεί να συσχετιστεί με την προσπάθεια προσαρμογής του τεχνίτη στις αλλαγές του περιβάλλοντός του ή στις απαιτήσεις των καταναλωτών¹²⁷⁰.

Εντούτοις, η μελέτη της εγχειρηματικής αλυσίδας επηρεάζεται από μία σειρά παραγόντων με αποτέλεσμα να εγείρονται προβληματισμοί ως προς την ασφάλεια των συμπερασμάτων που προσφέρει.

Είναι σημαντικό να λαμβάνεται υπ' όψη ότι η εγχειρηματική αλυσίδα αποτελεί μεθοδολογικό εργαλείο για τους σημερινούς αρχαιολόγους, και, επομένως, οι παράμετροι την καθορίζουν είναι πολύ πιθανό να εκλαμβάνονταν με διαφορετικό τρόπο κατά την αρχαιότητα¹²⁷¹. Πιο συγκεκριμένα, ένα βασικό ζήτημα που αφορά την μελέτη της εγχειρηματικής αλυσίδας της κεραμικής σχετίζεται με την επεξεργασία της επιφάνειας. Οι πληροφορίες που εξάγονται από την μελέτη των ιχνών της επιφάνειας του αγγείου, ως αποτέλεσμα εφαρμογής συγκεκριμένων τεχνικών, δεν είναι πάντα ασφαλείς. Παρατηρείται ότι διαφορετικές τεχνικές επεξεργασίας της επιφάνειας, μπορεί να αποδώσουν παρόμοια αποτελέσματα, ενώ, ενδέχεται η ίδια τεχνική, να αποδώσει διαφορετικό αποτέλεσμα σε διαφορετικές περιπτώσεις αγγείων.¹²⁷² Αυτό εξαρτάται σε έναν βαθμό από το στάδιο του στεγνώματος του αγγείου, στο οποίο θα αναφερθούμε περαιτέρω στην συνέχεια, ενώ και τα χαρακτηριστικά της κεραμικής ύλης μπορεί να παίζουν σαφή ρόλο. Η εφαρμογή της ίδιας τεχνικής σε ένα αγγείο από χονδρόκοκκο πηλό και σε έναν δεύτερο από πιο λεπτόκοκκο πηλό, δεν θα αποδώσει το ίδιο αποτέλεσμα. Ωστόσο, η τελική εμφάνιση και υφή της επιφάνειας επηρεάζεται, συνήθως, από έναν συνδυασμό παραγόντων. Αυτού του τύπου τα προβλήματα μετριάζονται, όταν ένα κεραμικό σύνολο δεν είναι πολύ αποσπασματικό και όταν η μελέτη της κεραμικής εμπλουτίζεται με αρχαιομετρικές αναλύσεις.

Σε επίπεδο προετοιμασίας της πρώτης ύλης, μελέτες αμιγώς αρχαιομετρικού χαρακτήρα προσφέρουν στοιχεία για την κατασκευή των αγγείων, που αφορούν συγκεκριμένους κρίκους της αλυσίδας, όπως η επιλογή των πρώτων υλών, η εξόρυξη, η σύνθεση της πρώτης ύλης και η όπτηση. Ωστόσο, η σημασία των αρχαιομετρικών αναλύσεων δεν εκλαμβάνεται από όλους τους ερευνητές με τον ίδιο τρόπο.

¹²⁷⁰ Livingstone-Smith 2016, 3.

¹²⁷¹ Santacreu 2014, 55.

¹²⁷² Roux 2017, 106-107.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το ζήτημα της ανομοιογένειας στην κεραμική ύλη. Αυτή, όπως έχει φανεί από εθνογραφικές μελέτες, συσχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με πρακτικές που ακολουθούνταν, όπως η συχνή αλλαγή του χώρου εξόρυξης της πρώτης ύλης¹²⁷³. Επιπλέον, είναι πολύ πιθανό να συνδέεται με διακυμάνσεις στην σύσταση του αργιλοχώματος ενός χώρου εξόρυξης¹²⁷⁴. Ζητήματα, όπως η μεταποθετική συμπεριφορά των κεραμικών, οι διαδικασίες παραγωγής και η διαδικασία της δειγματοληψίας, σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες, επηρεάζουν έντονα την ποιότητα των πληροφοριών που μπορεί να εξαχθούν¹²⁷⁵. Επιπλέον, η σύσταση της κεραμικής ύλης επηρεάζεται εκτός των άλλων παραγόντων από τις εκάστοτε παραδόσεις, καθώς και από κοινωνικούς παράγοντες¹²⁷⁶.

Δεδομένης της απουσίας αρχαιομετρικών αναλύσεων στο παρόν υλικό, η μελέτη της κεραμικής του οικοπέδου Μινασιάν βασίζεται στην μελέτη της μορφολογίας των αγγείων και των μακροσκοπικών δεδομένων που είναι ορατά στα τελικά προϊόντα. Ωστόσο, η μελέτη των μακροσκοπικών δεδομένων επηρεάζεται από το μεγάλο βαθμό αποσπασματικότητας και από την κατάσταση διατήρησης της κεραμικής. Εξ' αιτίας αυτών των παραγόντων, η αποκατάσταση της εγχειρηματικής αλυσίδας στο παρόν υλικό δεν μπορεί να είναι πλήρης και δεν είναι εφικτό να διακριθούν επιμέρους τρόποι, μέθοδοι και στάδια κατασκευής των διαφόρων σχημάτων. Ακολούθως, η σύγκριση με τα στοιχεία άλλων θέσεων, όπως αυτών της Αττικής¹²⁷⁷, καθίσταται προβληματική.

Παρά τις αδυναμίες που μπορεί να χαρακτηρίζουν αυτήν την μεθοδολογική προσέγγιση, ειδικά στην περίπτωση του Αιγίου, η συμβολή της είναι καθοριστική στην κατανόηση και την ανασύνθεση της οργάνωσης της παραγωγής. Η πρόσθετη λήψη πληροφοριών συνολικά από το ιστορικό και κοινωνικό περιβάλλον της περιόδου, παίζει καταλυτικό ρόλο σε μία ολοκληρωμένη ερμηνεία της κεραμικής παραγωγής¹²⁷⁸ και, ακολούθως, των φαινομένων που χαρακτηρίζουν την περίοδο, μέσα από το πρίσμα του οικισμού του Αιγίου.

Στην συνέχεια θα γίνει αναφορά στα βασικά στάδια κατεργασίας της κεραμικής, προκειμένου να γίνει προσέγγιση του ευρύτερου τεχνολογικού πλαισίου. Για τα πρώτα στάδια παραγωγής, που αφορούν την κατεργασία της πρώτης ύλης, η

¹²⁷³ Arnold 2000, 369.

¹²⁷⁴ Arnold 2000, 340.

¹²⁷⁵ Hein and Kilikoglou 2017.

¹²⁷⁶ Santacreu 2017, 234-235.

¹²⁷⁷ Ntouni 2015.

¹²⁷⁸ Santacreu 2014, 246-247.

αναφορά θα είναι συνοπτική, καθώς υπάρχει πλήθος εθνογραφικών και αρχαιολογικών μελετών που αναλύουν αυτό το ζήτημα. Επιπλέον, τα στοιχεία της κεραμικής του οικοπέδου Μινασιάν δεν αφορούν αυτά τα στάδια της παραγωγής και, δεδομένου ότι από την συγκεκριμένη μελέτη δεν προκύπτει κάποιο νέο στοιχείο προς αυτή την κατεύθυνση, θα τεθεί μόνο το γενικό πλαίσιο των σταδίων που σχετίζονται με την εξόρυξη και την ομογενοποίηση της πρώτης ύλης.

9.2 Η εγχειρηματική αλυσίδα της κεραμικής του οικοπέδου Μινασιάν

Οι αναφορές σε τεχνικά και κατασκευαστικά ζητήματα, που γίνονται στο παρόν κεφάλαιο, έχουν την μορφή στοχευμένων παρατηρήσεων για στοιχεία και χαρακτηριστικά που αφορούν την κεραμική του οικοπέδου Μινασιάν. Δεν γίνεται γενικότερη διαπραγμάτευση, καθώς τέτοιου τύπου μελέτες έχουν εκπονηθεί από πληθώρα ερευνητών, στο έργο των οποίων γίνονται επανειλημμένως παραπομπές.

9.2.1 Εξόρυξη

Το πρώτο στάδιο της διαδικασίας αντιστοιχεί στην διαδικασία επιλογής και εξόρυξης του πηλού. Γι' αυτή την διαδικασία δεν απαιτείται η συνδρομή κάποιου εξειδικευμένου κεραμέα και συχνά γίνεται από κάποιον βοηθό¹²⁷⁹. Όπως φανερώνουν εθνογραφικά παράλληλα, οι κεραμείς δεν μετακινούνταν πάνω από 5-7 χιλιόμετρα από το σημείο όπου γινόταν η κατεργασία του πηλού και η κατασκευή των αγγείων, προκειμένου να προμηθευτούν την πρώτη ύλη¹²⁸⁰. Κατά την εξόρυξη και συλλογή απομακρύνονταν μόνο τα σχετικά χονδρά ξένα σώματα¹²⁸¹. Στον χώρο εξόρυξης θα μπορούσε να λαμβάνει χώρα και η διαδικασία του κοσκινίσματος, προκειμένου να μην μεταφερθεί περιττό βάρος στον χώρο κατεργασίας¹²⁸². Σε ορισμένες περιπτώσεις, η πρώτη ύλη έχει ήδη λάβει κατ' αυτό το στάδιο την επιθυμητή μορφή και ο περαιτέρω καθαρισμός ή οι προσμίξεις δεν είναι απαραίτητο να γίνουν στην συνέχεια¹²⁸³.

¹²⁷⁹ Rye 1981, 16

¹²⁸⁰ Sinopoli 1991, 34, Arnold 1980, 149.

¹²⁸¹ Rye 1981, 16.

¹²⁸² Κυριατζή 2000, 40.

¹²⁸³ Rice 1987, 118.

Στην περίπτωση του Αιγίου δεν μπορεί να καθοριστεί με βεβαιότητα η περιοχή προέλευσης του πηλού, δεδομένου ότι σε αυτό το στάδιο της μελέτης δεν έχει γίνει αρχαιομετρική μελέτη για την προέλευση της κεραμικής, οπότε δεν μπορεί να διαπιστωθεί, αν υπήρχαν συγκεκριμένοι χώροι εξόρυξης. Γεωλογικές μελέτες στην περιοχή υποδεικνύουν ότι η παραλιακή περιοχή είναι πλούσια σε αμμώδεις πηλούς και μάργες¹²⁸⁴. Επίσης, στο Αίγιο απαντούν ασβεστιτικά πετρώματα, γεγονός που μπορεί να υποδηλώνει ότι η λεπτότεχνη κεραμική της θέσης με ασβεστιτικά εγκλείσματα είναι πιθανώς ντόπια κατασκευής.

Τα στοιχεία από μελέτες άλλων, σχετικά σύγχρονων, θέσεων παρέχουν ορισμένα στοιχεία ως προς αυτό το στάδιο, τα οποία ενδέχεται να αφορούν και την περίπτωση μελέτης του Αιγίου. Η έρευνα στην Λέρνα και γενικά στην Αργολίδα¹²⁸⁵, στην Αττική¹²⁸⁶, καθώς και αυτή στον Προσκυνά Λοκρίδας¹²⁸⁷, υποδεικνύουν την τοπική προέλευση του πηλού. Στον Προσκυνά οι πετρογραφικές αναλύσεις υπέδειξαν διαφορετικών πηγών πρώτων υλών¹²⁸⁸. Η συνολική έρευνα που εκπονήθηκε στην Αργολιδοκορινθία¹²⁸⁹, με δείγματα κεραμικής από την Λέρνα, την Τίρυνθα, την Ασίνη, το Μπερμπάτι, τις Μυκίνες, τις Ζυγουριές και τον Φλιούντα, υπέδειξε για την ΠΕ II ότι οι κύμβες και οι φιάλες παράγονταν συνήθως στο πλαίσιο των οικισμών, ενώ η χονδροειδής κεραμική χαρακτηρίζεται από μεγάλη ανομοιογένεια ως προς τα πλαίσια παραγωγής-προέλευσης τους¹²⁹⁰. Τα στοιχεία από τον Ριζόμυλο είναι αντίστοιχα, με την πλειονότητα της κεραμικής να φέρει χαρακτηριστικά, που παραπέμπουν σε τοπική παραγωγή¹²⁹¹.

Όπως και στις παραπάνω θέσεις, παρομοίως και στο Αίγιο, είναι πολύ πιθανό η κεραμική να είναι στην πλειονότητα της τοπικής παραγωγής. Ωστόσο, δεν αποκλείεται να υπάρχουν περιπτώσεις, που ενδεχομένως συνδέονται με εισαγωγές από άλλες περιοχές και οικισμούς. Για την ασφαλέστερη τεκμηρίωση αυτών των υποθέσεων είναι απαραίτητη η διενέργεια αρχαιομετρικών αναλύσεων.

9.2.2 Ομογενοποίηση

¹²⁸⁴ Τρικόλας 2008, 250-251.

¹²⁸⁵ Attas 1980, 100.

¹²⁸⁶ Ntouni 2015, 491, 497.

¹²⁸⁷ Πεντεδέκα et al. 2009, 935.

¹²⁸⁸ Ζάχου 2009, 69.

¹²⁸⁹ Attas et al. 1987, 77-90.

¹²⁹⁰ Attas et al. 1987, 89.

¹²⁹¹ Iliopoulos and Xantopoulou 2017, 190.

Μετά την μεταφορά του πηλοχώματος στον χώρο κατεργασίας γίνεται θραύση και αφαίρεση των μη επιθυμητών στοιχείων¹²⁹², ιδιαίτερα για τα πιο λεπτότεχνα αγγεία. Ακολουθεί η καθίζηση του πηλού¹²⁹³, και η διαδικασία του ζυμώματος¹²⁹⁴. Επίσης, όταν αυτό ήταν επιθυμητό, κατ' αυτό τον τρόπο γινόταν η μίξη είτε με κάποιον άλλο πηλό είτε η μίξη με εγκλείσματα¹²⁹⁵ και γενικότερα η ομογενοποίηση του πηλού. Αυτό είναι το στάδιο, στο οποίο εφαρμόζονται οι «συνταγές» των διαφόρων εργαστηρίων και κεραμικών παραδόσεων και στο οποίο επικεντρώνονται οι αρχαιομετρικές αναλύσεις για τη διαπίστωση της περιοχής προέλευσης των πρώτων υλών, αλλά και της τεχνολογίας προετοιμασίας του πηλού που έχει εφαρμοστεί.

Καθώς για το Αίγιο, δεν υπάρχουν ακόμα αρχαιομετρικές αναλύσεις, η συζήτηση αναγκαστικά θα περιοριστεί στα δεδομένα από άλλες θέσεις. Στην περίπτωση του Προσκυνά, παρατηρείται ότι δεν χρησιμοποιούνται συγκεκριμένες συνταγές¹²⁹⁶. Στην περίπτωση των αναλύσεων από τον Ριζόμυλο, διακρίθηκαν δύο ευρείες πετρογραφικές ομάδες, εκ των οποίων η ομάδα Β φανερώνει πιο ομοιογενή επεξεργασία της κεραμικής ύλης καθ' όλα τα στάδια προετοιμασίας¹²⁹⁷. Στην Λέρνα οι φυσικοχημικές αναλύσεις δεν έχουν εξελιχθεί επαρκώς, αλλά τα διαθέσιμα στοιχεία φανερώνουν ότι υπήρχαν αρκετοί χώροι εξόρυξης πηλού και ότι η παρασκευή του πηλού της πιο λεπτότεχνης κεραμικής χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη επιμέλεια και ομοιογένεια¹²⁹⁸.

Για την κεραμική του Αιγίου, μπορούν να γίνουν παρατηρήσεις μόνο σε μακροσκοπικό επίπεδο. Συγκεκριμένα στους λεπτότεχνους κεραμικούς ρυθμούς, παρατηρήθηκε ότι ο πηλός παρουσιάζει μεγάλη ομοιογένεια. Οι κεραμικοί ρυθμοί, ΕπΣτ1, ΕπΣτ2, ΕπΣτ4, Κηλ, Αβ και Γρ, αν και έχουν διαφορετική επεξεργασία στην επιφάνεια, έχουν πηλό αντίστοιχης καθαρότητας με ίδιο τύπο και συγκέντρωση εγκλεισμάτων, χωρίς, ωστόσο, να αποκλείεται η ύπαρξη επιμέρους διαφοροποιήσεων, οι οποίες μπορούν να διαπιστωθούν μόνο μέσω αρχαιομετρικής μελέτης. Η σύσταση και η κατασκευή αυτών των κεραμικών υλών φαίνεται σταθερή και στις δύο περιόδους και δεν παρατηρούνται διαφοροποιήσεις.

¹²⁹² Rye 1981, 17

¹²⁹³ Shepard 1965, 52, Rice 1987, 118.

¹²⁹⁴ Rye 1981, 19.

¹²⁹⁵ Rice 1987, 118-119, Κυριατζή 2000, 40-41.

¹²⁹⁶ Πεντεδέκα et al. 2009, 935.

¹²⁹⁷ Iliopoulos and Xanthopoulou 2017, 191

¹²⁹⁸ Wiencke 2000, 679

Στους χονδρόκοκκους πηλούς αξιοσημείωτη είναι η ομοιογένεια στον κεραμικό ρυθμό Εντρ/Σφ2, με τα χαρακτηριστικά ασβεστιτικά εγκλείσματα. Ο κεραμικός ρυθμός Εντρ/Σφ1, αν και έχει ως σταθερό χαρακτηριστικό του τα οργανικά εγκλείσματα, καθώς και τα χαλαζιακά και ασβεστιτικά, φαίνεται ότι, κατά περίπτωση, διαφοροποιείται ως προς την κατανομή των εγκλεισμάτων, ενώ ενίοτε διακρίνονται και σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα, που μάλλον πρέπει να συνδεθούν με τοπικά ορυκτά, κυρίως ιλυολιθικά και κερατολιθικά¹²⁹⁹. Στην περίπτωση του κεραμικού ρυθμού Χο, στον οποίο περιλαμβάνονται τα πλέον χονδροειδή μαγειρικά και αποθηκευτικά αγγεία, παρατηρείται επίσης σχετική ανομοιογένεια. Τα εγκλείσματα και οι χρωματισμοί της κεραμικής ύλης είναι παρόμοιοι στις περισσότερες περιπτώσεις, αλλά παρατηρούνται επιμέρους διαφοροποιήσεις στην πυκνότητα-κατανομή των εγκλεισμάτων και στην ύπαρξη οργανικών εγκλεισμάτων.

Παρά την σχετική μακροσκοπική ανομοιογένεια ορισμένων κεραμικών ρυθμών, σε αρκετούς διακρίνονται ομοιότητες που παραπέμπουν στην χρήση σχετικά ομοιογενών συνταγών κεραμικής.

Η ανάλυση των κεραμικών υλών και των συνταγών έχει χρησιμοποιηθεί από πολλές μελέτες ως ένδειξη για την αναγνώριση τεχνολογικών επιλογών και τακτικών στην μεταχείριση των πρώτων υλών¹³⁰⁰. Στο πλαίσιο αυτό έχουν διακριθεί πέντε διαφορετικές τακτικές που σχετίζονται με την ποικιλομορφία των κεραμικών υλών. Αν και η εφαρμογή αυτών των μοντέλων δεν είναι καθολική και βασίζεται σε εθνογραφικά παράλληλα, κρίνεται σκόπιμος ο συσχετισμός με τα δεδομένα του Αιγίου.

Παρά την σχετική ομοιογένεια σε αρκετούς κεραμικούς ρυθμούς, η κεραμική παραγωγή δεν πλησιάζει αυτήν της «τακτικής διαφοροποίησης». Αυτή συνδέεται με έναν συγκεκριμένο χώρο εξόρυξης πηλού και παραγωγής κεραμικής εντός του οικισμού και την δράση μικρού αριθμού εξειδικευμένων κεραμέων που απασχολούνται μόνο με την προετοιμασία του πηλού και διαφοροποιούνται από τους υπόλοιπους κεραμείς, οι οποίοι ασχολούνται με την υπόλοιπη διαδικασία της παραγωγής. Ωστόσο, είναι παρόμοια της «τακτική εξειδίκευσης». Σε αυτήν, οι κεραμικές ύλες παρουσιάζουν ετερογένεια, η οποία όμως περιλαμβάνει ομαδοποιήσεις με βάση τυπολογικές και άλλες παραμέτρους. Έτσι, συγκεκριμένα

¹²⁹⁹ Με βάση τις πληροφορίες που μου παρείχε ο κ. Ι. Ηλιόπουλος, επικ. καθηγ. Γεωλογίας στο Πανεπιστήμιο Πατρών όταν επισκέφθηκε την αποθήκη του Μουσείου Αιγίου, όπου εργαζόμουν και προχώρησε σε μία πρώτη προσέγγιση των τεχνολογικών χαρακτηριστικών του παρόντος υλικού.

¹³⁰⁰ Arnold 2000, Santacreu 2014, 245-246.

σχήματα μπορεί να σχετίζονται με συγκεκριμένες κεραμικές ύλες. Παρομοίως, στην περίπτωση του Αιγίου, αν και δεν διακρίνεται μόνο ένας τύπος κεραμικής ύλης και σε κάποιους κεραμικούς ρυθμούς παρατηρείται σχετική ανομοιογένεια, ο συσχετισμός συγκεκριμένων σχημάτων και κεραμικών υλών, όπως τονίζεται και από τα χαρακτηριστικά των κεραμικών ρυθμών που έχουν οριστεί, παραπέμπει προς μία αντίστοιχη κατεύθυνση.

Χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελούν τα σχήματα των φιαλών, των κυμβών, των «tankards» και των κυπέλλων που, εκτός λίγων εξαιρέσεων, απαντούν στους κεραμικούς ρυθμούς με λεπτόκοκκο πηλό, ο οποίος, όπως ήδη διευκρινίσαμε, έχει παρόμοια χαρακτηριστικά στους περισσότερους κεραμικούς ρυθμούς. Επίσης, οι λεκανίδες συνηθίζονται στους κεραμικούς ρυθμούς Εντρ/Σφ1-2 και όχι στον κεραμικό ρυθμό Χο, όπως και οι αμφορείς, αντιθέτως οι πίθοι είναι πιο χαρακτηριστικοί του κεραμικού ρυθμού Χο.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, οι κεραμικές ύλες φαίνεται ότι παραμένουν σταθερές και στις δύο περιόδους του Αιγίου, με την εξαίρεση του κεραμικού ρυθμού Εντρ/Σφ1 που φαίνεται ότι αντικαθίσταται σταδιακά από τον Εντρ/Σφ2, όπως υποδεικνύουν οι μεταβολές στα ποσοστά των δύο ρυθμών (Γράφημα 2) και το γεγονός ότι περικλείουν αντίστοιχα σχήματα. Η σταθερότητα στην χρήση των κεραμικών υλών και η διάκριση σταδιακών μεταβολών μπορεί να ερμηνευθεί και από την ψυχολογική-οικονομική σκοπιά, ενδεχομένως, ως μία τακτική αποφυγής αποτυχίας¹³⁰¹.

Οι σχετικά σταθερές επιλογές των κεραμέων στον τομέα της εξόρυξης και προετοιμασίας της πρώτης ύλης, όπως αυτή φαίνεται μακροσκοπικά στην κεραμική του Αιγίου, υποδεικνύει, εκτός των όποιων τεχνολογικών παραμέτρων στην διαμόρφωση της κεραμικής ύλης, τον ρόλο που παίζουν η παράδοση, η ταυτότητα και οι κοινωνικές παράμετροι σε αυτό το στάδιο. Η επιμονή σε συγκεκριμένους τύπους εγκλεισμάτων και στην σταθερή χρήση συγκεκριμένων πηλών, συνδέεται με συνήθειες εκ μέρους των κεραμέων, οι οποίες είναι εδραιωμένες και διαδίδονται από γενιά σε γενιά, αποτελώντας αναπόσπαστο μέρος της τοπικής παράδοσης. Η αποφυγή απόκλισης από τις καθιερωμένες τακτικές ενδεχομένως να σχετίζεται με μια προσπάθεια αποφυγής μιας ενδεχόμενης απόρριψης ή περιορισμένης αποδοχής των τελικών προϊόντων.

¹³⁰¹ Mommsen 2004, 269.

Οι παραπάνω απόψεις ισχύουν σε μικρότερο βαθμό για τους κεραμικούς ρυθμούς Εντρ/Σφ1 και Χο, των οποίων η κεραμική ύλη χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη ανομοιογένεια σε σχέση με τον κεραμικό ρυθμό Εντρ/Σφ2 και την πλειονότητα των κεραμικών ρυθμών λεπτότεχνης κεραμικής. Αυτή η ανομοιογένεια δεν σχετίζεται με την χρήση εντελώς διαφορετικών εγκλεισμάτων αλλά αφορά επιμέρους διαφοροποιήσεις, καθώς και την κατανομή των εγκλεισμάτων, γεγονός που ενδεχομένως συνδέεται με το ζήτημα της εξειδίκευσης της κεραμικής παραγωγής, στην οποία θα αναφερθούμε στην συνέχεια.

Επίσης για τους μικρότερους ποσοτικά κεραμικούς ρυθμούς ΗμΕπ και Εντρ/Σφ3 η ανομοιογένεια ενδέχεται να σχετίζεται με το ενδεχόμενο η πλειονότητα της κεραμικής τους να είναι εισηγμένη.

9.2.3 Πρωτογενής διαμόρφωση

Η έννοια της πρωτογενούς διαμόρφωσης στην κεραμική αφορά τις διαδικασίες, με τις οποίες η άμορφη μάζα του πηλού μετατρέπεται, μέσω διαφόρων τεχνικών και ακολουθιών κινήσεων, σε σκεύος, του οποίου διακρίνονται τα βασικά χαρακτηριστικά. Με το πέρας αυτής της πρωτογενούς διαμόρφωσης, το αγγείο δεν έχει αποκτήσει την τελική του μορφή και το σχήμα του δεν φέρει το σύνολο των στοιχείων που το χαρακτηρίζουν, κάτι που γίνεται κατά την δευτερογενή διαμόρφωση. Σε αυτό το σημείο πρέπει να διευκρινιστεί ότι το πρωτογενές και το δευτερογενές στάδιο επεξεργασίας δεν είναι πάντα ευδιάκριτα. Ορισμένες φορές τα δύο στάδια μπορεί να εκτελούνται σχεδόν ταυτόχρονα, όπως φαίνεται βάσει εθνογραφικών παρατηρήσεων¹³⁰². Ωστόσο, παρά την δυσκολία στην διάκριση τους, κρίνεται σκόπιμο να διαφοροποιούνται, τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο για την αποτελεσματικότερη επεξεργασία των δεδομένων.

Ας σημειώσουμε εδώ ότι ιδιαίτερα βοηθητικές για την αναγνώριση των τεχνικών κατασκευής είναι ορισμένες αρχαιομετρικές αναλύσεις, όπως η ραδιογραφία και η μικροσκοπική μελέτη στιλπνών τομών¹³⁰³, που, μέχρι στιγμής, όμως, δεν κατέστη δυνατό να πραγματοποιηθούν στο υλικό του Αιγίου. Παρ' όλα αυτά, η μακροσκοπική παρατήρηση της κεραμικής του οικοπέδου Μινασιάς αποδείχτηκε ιδιαίτερα βοηθητική για τον εντοπισμό κατασκευαστικών στοιχείων από

¹³⁰² Livingstone-Smith 2007, 99-100.

¹³⁰³ για το σύνολο των μεθόδων και για λεπτομερή ανάλυση βλ. Livingstone Smith 2007.

τις διαμορφώσεις και τις διαφοροποιήσεις της επιφάνειας, από την μορφολογία των τομών και, συγκεκριμένα, από την κατεύθυνση των διαμορφώσεων και των εγκλεισμάτων εντός της κεραμικής ύλης και τα εγκλείσματα και από την μορφολογία της θραύσης των αγγείων¹³⁰⁴. Στην προσπάθεια μακροσκοπικής αναγνώρισης των ιχνών αυτού του σταδίου, κεντρική συμβολή αποτελεί το έργο του Rye¹³⁰⁵. Επίσης, σημαντική, για το πλαίσιο της ελληνόγλωσσης βιβλιογραφίας, είναι η διδακτορική διατριβή της Κυριατζή¹³⁰⁶. Αντίστοιχη είναι η μελέτη της Ντούνη¹³⁰⁷, που εφαρμόζει την θεωρία της αλυσίδας παραγωγής σε κεραμική από θέσεις τις Αττικής, προβαίνοντας σε στοχευμένες παρατηρήσεις και αναγνωρίζοντας συγκεκριμένες ακολουθίες στην παραγωγή της κεραμικής, σε ένα μεγάλο βαθμό χάρη και στην πολύ καλή διατήρηση μεγάλου μέρους του υλικού.

Οι μακροσκοπικές παρατηρήσεις βασίζονται στην γενική μορφή του αγγείου, τις διαστάσεις, την τομή, το περίγραμμα, την διεύθυνση των τοιχωμάτων και την διαμόρφωση των μερών του αγγείου¹³⁰⁸. Μία σειρά από ενδείξεις συμβάλλουν στην αναγνώριση των τεχνικών και σχετίζονται με τους χειρισμούς των κεραμέων, που αφήνουν ίχνη, όπως δακτυλικά αποτυπώματα και χαράξεις που προκαλούνται από τα νύχια και από άλλες ενέργειες, οι οποίες πολλές φορές είναι διαγνώσιμες αρχαιολογικά¹³⁰⁹. Στην συνέχεια παρατίθενται οι βασικές τεχνικές, που απαντούν στην κεραμική του Αιγίου και επισημαίνονται τα ίχνη που μαρτυρούν την ύπαρξη τους.

Στην *τσιμπητή* τεχνική¹³¹⁰ το αγγείο δημιουργείται από μία μάζα πηλού συνήθως μέσα στην παλάμη του τεχνίτη, με την εφαρμογή πιέσεων. Αυτή η τεχνική συνδυάζεται πολύ συχνά με άλλες και συνήθως χρησιμοποιείται για την διαμόρφωση του κατώτερου μέρους των τοιχωμάτων¹³¹¹. Τα ίχνη αυτής της τεχνικής δεν είναι ευδιάκριτα¹³¹². Όταν δεν εξαλείφονται, ορατές είναι οι κατακόρυφες ή τυχαίας κατεύθυνσης αβαθείς κοιλάνσεις¹³¹³. Οι ΠΕ φιάλες, ειδικά οι μικκύλες, θα μπορούσαν να κατασκευαστούν τουλάχιστον εν μέρει με αυτόν τον τρόπο. Η χρήση

¹³⁰⁴ Doosselaere et al, 2013, 18, fig.3.

¹³⁰⁵ Rye 1981.

¹³⁰⁶ Κυριατζή 2000.

¹³⁰⁷ Ntouni 2015.

¹³⁰⁸ Livingstone-Smith 2007, 113.

¹³⁰⁹ Livingstone-Smith 2007, 113-129.

¹³¹⁰ Rye 1981, 70, Kiriati 2000, 54, Rice 1987.

¹³¹¹ Livingstone-Smith 2007, 105-106.

¹³¹² Gibson and Woods 1990, 40.

¹³¹³ Livingstone-Smith 2007, 130.

της τεχνικής αυτής για την κατασκευή του κατώτερου τμήματος των αγγείων στο υλικό του οικοπέδου Μινασιάν δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί, αλλά δεν μπορεί να παραβλεφθεί, καθώς είναι πολύ πιθανό να χρησιμοποιούνταν, επειδή ήταν γενικώς δημοφιλής.

Η *τραβηχτή τεχνική*¹³¹⁴ είναι αντίστοιχη με την τσιμπητή, αλλά συνήθως εφαρμόζεται σε μεγαλύτερα αγγεία από πιο χονδρόκοκκο πηλό. Η μάζα του πηλού, τοποθετημένη ενδεχομένως πάνω σε κάποιο υποστηρικτικό μέσο, διαμορφώνεται συνήθως με πιέσεις από την γροθιά του τεχνίτη στο κέντρο της, μέχρι να διαμορφωθεί κοιλότητα και, στην συνέχεια, γίνεται ανύψωση των τοιχωμάτων, που επιτυγχάνεται με πίεση και κατακόρυφα τραβήγματα του πηλού με φορά από κάτω προς τα πάνω μέχρι να διαμορφωθούν τα τοιχώματα. Αυτή η τεχνική συνδυάζεται συνήθως με την τεχνική των κουλούρων για την ανύψωση των τοιχωμάτων. Σε αυτή την περίπτωση, οι κουλούρες είναι εμφανώς παχύτερες και έχουν την μορφή δακτυλιδιών μεγάλης διατομής. Το ένα χέρι υποστηρίζει την κουλούρα του πηλού και το άλλο, με κατακόρυφες κινήσεις, διαμορφώνει το τοίχωμα¹³¹⁵. Διακρίνεται κάποιες φορές από το γεγονός ότι η βάση του αγγείου είναι συνήθως παχύτερη, τα τοιχώματα λεπταίνουν προς το άνω μέρος του αγγείου, ενώ συχνά είναι ορατά κατακόρυφα ίχνη εμπιέσεων και ευδιάκριτων αυλακώσεων. οι οποίες, όμως, πολλές φορές εξαλείφονται από τις μετέπειτα επεξεργασίες¹³¹⁶.

Οι ενδείξεις για την χρήση της συγκεκριμένης τεχνικής στο Αίγιο είναι πολύ περιορισμένες. Όπως αναφέρθηκε στο πλαίσιο του κεραμικού ρυθμού Χο, ένας αριθμός οστράκων πίθων της ανασκαφική ομάδας 67, συμπεριλαμβανομένου του Δ18/68/10, φέρει ίχνη που σχετίζονται με αυτή την τεχνική. Το γεγονός ότι δεν σώζεται επαρκώς, θα πρέπει να συσχετιστεί κυρίως με την ελλιπή εικόνα των πίθων στο συγκεκριμένο οικόπεδο. Ωστόσο, είναι πολύ πιθανό ότι αγγεία μεγάλου μεγέθους, όπως οι πίθοι, κατασκευάζονταν κυρίως με αυτή την τεχνική.

Για την κατασκευή ανοιχτών αγγείων ή μέρους κλειστών αγγείων χρησιμοποιείται συχνά *μήτρα*¹³¹⁷, συνήθως σε συνδυασμό με άλλες τεχνικές. Ως μήτρες μπορεί να χρησιμοποιηθούν αγγεία κατασκευασμένα γι' αυτό τον σκοπό, θραύσματα αγγείων, λίθινα ή ξύλινα αγγεία, ακόμη και κοιλότητες στο έδαφος. Οι ενδείξεις για την χρήση αυτής της τεχνικής, είναι η κανονικότητα του αγγείου, η

¹³¹⁴ Rye 1981, 72, Ntouni 2015, 94-95, Κυριατζή 2000, 54.

¹³¹⁵ Livingstone-Smith 2007, 103.

¹³¹⁶ Livingstone-Smith 2007, 133-135.

¹³¹⁷ Ntouni 2015, 96, Κυριατζή 2000, 55.

παρουσία ελαφρών κοιλιοτήτων στην επιφάνεια που δέχεται τις κρούσεις, και που συνήθως είναι η εξωτερική, και η σχετική ομοιογένεια στο πάχος και στην εσωτερική επιφάνεια, όταν είναι αυτή που ακουμπούσε την μήτρα¹³¹⁸. Πολλές φορές τα ίχνη εξαλείφονται κατά την διάρκεια άλλων σταδίων, που σχετίζονται με την επεξεργασία της επιφάνειας.

Στην κεραμική του Αιγίου η χρήση μήτρας μπορεί να διαπιστωθεί στον κεραμικό ρυθμό Εντρ/Σφ2, σε περιπτώσεις λεκανίδων και αμφορέων. Ο πηλός σε αυτές τις περιπτώσεις τοποθετούταν στην εξωτερική επιφάνεια της μήτρας. Ειδικά στην περίπτωση των αμφορέων, φαίνεται ότι η τεχνική χρησιμοποιούνταν για σημαντικό μέρος του αγγείου. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της υδρίας Δ18/12/32, της οποίας η υφή της εσωτερικής επιφάνειας, οι κοιλότητες και οι πλατύνσεις στην εξωτερική επιφάνεια καθιστούν πολύ πιθανή την χρήση της συγκεκριμένης τεχνικής.

Η πιο συχνά εφαρμοζόμενη τεχνική είναι αυτή των *κουλούρων πηλού*¹³¹⁹. Ως προς την τοποθέτηση και την μορφοποίηση των κουλούρων, πρέπει να σημειωθεί η ύπαρξη μεγάλης ποικιλίας πρακτικών και παραλλαγών, όπως προκύπτει από εθνογραφικές μελέτες¹³²⁰. Ένας από τους βασικούς τρόπους προσαρμογής κάθε νέας κουλούρας είναι με την εφαρμογή πίεσης και την απόξεση του πηλού με φορά προς τα κάτω ή προς τα πάνω. Σε μία άλλη παραλλαγή, η τοποθέτηση είναι αρκετά πιο σύνθετη, με την διαμόρφωση αυλάκωσης, στην οποία προσαρμόζεται η νέα κουλούρα, ενώ σε άλλες περιπτώσεις η επιφάνεια των κουλούρων είναι λοξή¹³²¹.

Η τεχνική των κουλούρων διακρίνεται αρκετά συχνά στα αρχαιολογικά σύνολα με βάση μία σειρά ενδείξεων¹³²², όπως οι διακυμάνσεις στο πάχος, η διαμόρφωση σχισμών στις τομές,¹³²³ η ύπαρξη διαμορφώσεων στην τομή, οι οποίες προκύπτουν σε μεγάλο βαθμό από τον προσανατολισμό των εγκλεισμάτων και των κενών του πηλού¹³²⁴. Η διεύθυνση αυτών των σχισμών και των διαμορφώσεων προσφέρει πληροφορίες για τον τρόπο τοποθέτησης των κουλούρων¹³²⁵. Η χρήση της τεχνικής των κουλούρων πηλού είναι ορατή και στις επιφάνειες των αγγείων.

¹³¹⁸ Livingstone-Smith 2007, 138.

¹³¹⁹ Rye 1981, 66-67, Κυριαζή 2000, 55-56, Yon 1981, 55.

¹³²⁰ Livingstone-Smith 2007, 102-103.

¹³²¹ Gibson and Woods 1990, 37.

¹³²² Livingstone-Smith 2007, 131-133.

¹³²³ Gibson and Woods 1990, 38.

¹³²⁴ Rye 1977, 206.

¹³²⁵ Doosselaere 2013, 21, Gibson and Woods 1990, 37, Livingstone Smith 2007, 121-122.

Χαρακτηριστική είναι η θραύση του αγγείου σε οριζόντιες ζώνες που αντιστοιχούν στο ύψος προσαρμογής μία κουλούρας. Οι κουλούρες είναι, επίσης, ορατές στην επιφάνεια σαν αυλακώσεις και στα λίγο καλύτερα σωζόμενα αγγεία διακρίνονται οι αυξομειώσεις στο πάχος, ενώ οι τομές των οστράκων είναι ακανόνιστες¹³²⁶.

Στο υλικό του οικοπέδου Μινασιάν αυτές οι διακυμάνσεις δεν είναι πάντα ευανάγνωστες λόγω της αποσπασματικότητας, που εμποδίζει την μελέτη τομών μεγάλου ύψους. Παρ' όλα αυτά, η χρήση της τεχνικής των κουλούρων για την κατασκευή αγγείων στο Αίγιο φαίνεται με βάση τα σωζόμενα μακροσκοπικά τεχνομορφολογικά ίχνη ότι είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη και πιθανώς αποτελεί την κυρίαρχη τεχνική. Ωστόσο, δεν μπορεί να διαπιστωθεί με ασφάλεια, αν συνδυάζεται με άλλες τεχνικές και ποιές είναι αυτές. Η αναφορά σε συγκεκριμένες παραλλαγές της τεχνικής είναι προτιμότερο να γίνει με βάση ένα λιγότερο αποσπασματικό σύνολο της περιοχής, το οποίο θα αποτελέσει αντικείμενο μελλοντικής μελέτης. Επιμέρους αναφορές για την κατασκευή κάθε σχήματος έχει γίνει στο πλαίσιο ανάλυσης της κεραμικής, οπότε παρακάτω θα αναφερθούμε σε κάποια γενικά χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης τεχνικής.

Στις φιάλες η χρήση της τεχνικής τεκμηριώνεται από την θραύση κάτω από το σημείο καμπής/γωνίωσης. Για τα λεπτότεχνα αγγεία, πέραν του σημείου θραύσης, άλλη μία μαρτυρία για την χρήση της τεχνικής είναι οι χαρακτηριστικές διακυμάνσεις του πάχους, όπως παρατηρούνται συχνά, εκτός των άλλων αγγείων, στις φιάλες και τις κύμβες. Η χρήση της τεχνικής μαρτυρείται επίσης και για τα μεγαλύτερα αγγεία, όπως οι λοπάδες, οι λεκανίδες και οι πίθοι, με βάση και σε αυτή την περίπτωση, τις θραύσεις και τις σχισμές στην τομή των αγγείων που σε αυτά τα αγγεία είναι πιο εμφανείς. Σε αρκετά από αυτά η διαμόρφωση των κουλούρων γίνεται με επικλινείς άνω επιφάνειες ή με αυλακώσεις, ίχνη τα οποία είναι γνωστά στη βιβλιογραφία ως «ψευδή χείλη» (false rims).

Επίσης, πολλές βάσεις παρουσιάζουν θραύσεις σε μικρό ύψος πάνω από τον πυθμένα, στοιχείο που πιθανώς υποδεικνύει ότι η τεχνική των κουλούρων ενδεχομένως να αφορούσε αρκετά μεγάλο μέρος του αγγείου και όχι μόνο το άνω μισό. Η θραύση των αγγείων σε αντίστοιχο ύψος στις περισσότερες περιπτώσεις της κεραμικής του Αιγίου θα μπορούσε να σχετίζεται, ενδεχομένως, με την ένωση των

¹³²⁶ Rye 1981, 67.

κουλούρων σε συγκεκριμένα σημεία και υπαινίσσεται την ύπαρξη μοτίβων στην κινησιολογία των τεχνιτών.

Όσον αφορά τα επιμέρους στοιχεία, οι λαβές κατασκευάζονταν ξεχωριστά, συνήθως, αφού έχει ολοκληρωθεί η κατασκευή του αγγείου, και προσαρμόζονταν στο σώμα με ελαφριά πίεση και απόξεση των τοιχωμάτων για την προσαρμογή της λαβής. Οι επίπεδες βάσεις διαμορφώνονταν είτε από το ίδιο το σώμα του αγγείου, το οποίο δεχόταν πιέσεις και κρούσεις από κάποιο εργαλείο είτε ξεχωριστά από μία πλάκα πηλού. Οι κοίλες και οι δακτυλιόσχημες κατασκευάζονταν, όπως υποδηλώνουν τα ίχνη, από κουλούρες πηλού. Στις περισσότερες δακτυλιόσχημες βάσεις η συναρμολόγηση γίνεται συνήθως από δύο ή τρία μέρη. Στους λαιμούς είναι ορατό πολλές φορές το σημείο σύνδεσης μεταξύ αυτών και των κουλούρων του σώματος. Ωστόσο, αυτό δεν υποδεικνύει απαραίτητα την κατασκευή του λαιμού ως ξεχωριστού τμήματος και μπορεί να οφείλεται στην απότομη αλλαγής κλίσης στην τοποθέτηση των κουλούρων, σε ένα σημείο που τα ίχνη της ένωσης είναι δύσκολο να εξαλειφθούν.

Ωστόσο, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι μεγάλος αριθμός αγγείων μπορεί να είχε κατασκευαστεί με την χρήση περισσότερων της μίας τεχνικών. Επίσης, τα ίχνη μίας τεχνικής σε ένα μέρος του αγγείου δεν πρέπει αυτομάτως να οδηγούν στην ανασύσταση της κατασκευής όλου του αγγείου¹³²⁷.

Συνοψίζοντας, με βάση την παραπάνω προκαταρκτική μελέτη των τεχνομορφολογικών χαρακτηριστικών της κεραμικής του Αιγίου, η οποία αναπόφευκτα βασίστηκε σε μακροσκοπικές παρατηρήσεις, διαπιστώνεται η γενικευμένη χρήση της τεχνικής των κουλούρων πηλού και σε συγκεκριμένα αγγεία μπορεί να διαπιστωθεί η χρήση της τεχνικής κατασκευής με μήτρα. Επιμέρους παρατηρήσεις ως προς επαναλαμβανόμενα τεχνομορφολογικά χαρακτηριστικά, υποδεικνύουν, πιθανώς, μία σχετική ομοιογένεια σε επίπεδο τεχνικών κατασκευής, ωστόσο για να επιβεβαιωθεί αυτή η υπόθεση απαιτείται πιο συστηματική τεχνομορφολογική ανάλυση του υλικού σε συνδυασμό με αρχαιομετρικές αναλύσεις.

9.2.4 Δευτερογενής διαμόρφωση

Της τελικής επεξεργασίας της επιφάνειας («finishing») προηγείται η χονδρική επεξεργασία, που είναι ιδιαίτερης σημασίας για την διαμόρφωση του τελικού

¹³²⁷ Gibson and Woods 1990, 42.

σχήματος του αγγείου και η οποία μπορεί να αποβεί χρονοβόρα. Η Κυριατζή στην ανάλυση της τεχνολογικής αλυσίδας της κεραμικής από την Τούμπα διέκρινε τρεις βασικές τεχνικές¹³²⁸, το ξύσιμο, το κόψιμο και την άμεση πίεση.

Η πρώτη τεχνική εκτελείται με την χρήση κάποιου εργαλείου, όπως ένα όστρεο, ένα μαχαίρι ή κάποιο πήλινο στέλεχος, κατάλληλο για ξύσιμο της επιφάνειας. Το εργαλείο χρησιμοποιείται επί της επιφάνειας του αγγείου υπό γωνία. Κατά την διαδικασία αφαιρείται πηλός υπό τη μορφή λεπτών φετών. Εκτελείται, όταν το αγγείο είναι νωπό και δεν έχει χάσει τελείως την πλαστικότητά του. Τα ίχνη της επεξεργασίας είναι ορατά κάποιες φορές στο υπόβαθρο της επιφάνειας, ενώ σε άλλες περιπτώσεις, η χρήση της τεχνικής μαρτυρείται από την κατεύθυνση των εγκλεισμάτων, που συνδέεται με την φορά των κινήσεων του κεραμέα. Συχνά αποδίδεται σε αυτή την τεχνική η αδρή υφή της επιφάνειας και τα πλατειά ίχνη από την χρήση του εργαλείου¹³²⁹. Πιθανά ίχνη αυτής της επεξεργασίας διακρίνονται στον κεραμικό ρυθμό Εντρ/Σφ3.

Για την δεύτερη τεχνική, κατά την οποία αφαιρείται πηλός με την χρήση κάποιου εργαλείου, το οποίο χρησιμοποιείται σχεδόν κάθετα ως προς την επιφάνεια¹³³⁰, δεν υπάρχουν ενδείξεις στο υπό μελέτη κεραμικό σύνολο.

Η τρίτη επεξεργασία, της άμεσης πίεσης (beater and anvil technique)¹³³¹ συντελείται με επαναλαμβανόμενες κρούσεις και με την χρήση κάποιου εργαλείου. Τα εργαλεία είναι κυρίως κόπανοι και κουτάλες, που αφήνουν πλατειά ίχνη στην εξωτερική επιφάνεια, κυκλικά ή ωοειδή διαμέτρου 2-3 εκ., υπό την μορφή αβαθών κοιλάνσεων¹³³². Στην εσωτερική επιφάνεια, που υποστηρίζεται είτε με κάποιο εργαλείο είτε με το χέρι διακρίνονται κυρτώσεις¹³³³. Στην εξωτερική επιφάνεια είναι ορατές θραύσεις υπό την μορφή αστερόσχημου σχήματος γύρω από εγκλείσματα. Επιπλέον, συχνά διαμορφώνονται στην τομή του αγγείου οριζόντια φύλλα¹³³⁴, που σχετίζονται από την επίδραση του νερού, το οποίο χρησιμοποιείται πολλές φορές στο πλαίσιο της συγκεκριμένης τεχνικής. Όταν υπάρχουν ορατά εγκλείσματα, αυτά απομακρύνονται από την επιφάνεια και συγκεντρώνονται στις κατώτερες στοιβάδες

¹³²⁸ Κυριατζή 2000, 60-61.

¹³²⁹ αντιστοιχεί στα scraping, trimming, shaving-Rye 1981, 86-87 και στο ξύσιμο, κόψιμο-Κυριατζή 2000, 60-61, Martineau 2013, 257.

¹³³⁰ Cuomo Di Caprio 2017, 124.

¹³³¹ Rye 1981, 84, Martineau 2005, 147-156.

¹³³² Rye 1981, 84.

¹³³³ Martineau 2005, 150.

¹³³⁴ Martineau 2005, 154.

του πηλού¹³³⁵. Το πάχος των τοιχωμάτων είναι μεταβαλλόμενο, καθώς, στα σημεία που δέχτηκε τις κρούσεις, το πάχος είναι μικρότερο. Η τεχνική αυτή εξαλείφεται πολλές φορές, όχι μόνο με την επεξεργασία των επιφανειών, αλλά και με επιπλέον κρούσεις, που σκόπευαν στην εξομάλυνση της ανομοιογένειας της επιφάνειας.

Ίχνη από αυτή την διαδικασία υπάρχουν στον κεραμικό ρυθμό Εντρ/Σφ1-2, ενώ η ίδια τεχνική φαίνεται ότι έχει χρησιμοποιηθεί σε πίθους του κεραμικού ρυθμού Χο. Τα ίχνη της κατασκευής αγγείων του συγκεκριμένου ρυθμού με την χρήση της τεχνικής της μήτρας, ενδέχεται να συγχέονται με τα ίχνη αυτής της επεξεργασίας. Η διαφοροποίηση των δύο τεχνικών έγκειται στο ότι η κατασκευή με μήτρα αφορά την εξαρχής μορφοποίηση του αγγείου, ενώ, στην συγκεκριμένη περίπτωση επεξεργασίας της επιφάνειας, η τεχνική σχετίζεται με επιμέρους διαμόρφωση, εξομάλυνση του αγγείου. Η συγκεκριμένη επεξεργασία θα μπορούσε να συμβάλλει στην μορφοποίηση μεγάλου μέρους των αγγείων, ακόμη και των πιο λεπτότεχων, αν και τα ίχνη της συγκεκριμένης επεξεργασίας μπορεί να εξαλειφθούν από τον κεραμέα.

9.2.5 Στέγνωμα

Πριν την περαιτέρω επεξεργασία της επιφάνειας, ακολουθεί το στάδιο στεγνώματος, που επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό τα επόμενα¹³³⁶. Το συγκεκριμένο στάδιο, αν και δεν είναι ορατό στο τελικό προϊόν, παίζει καθοριστικό ρόλο στην υφή και την μορφολογία που θα αποκτήσει το αγγείο μετά την επεξεργασία και την όπτησή του, όπως θα αναλυθεί στην συνέχεια. Αποτυχίες στο τελικό προϊόν συνδέονται πολλές φορές με αυτό το στάδιο. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι στις περιπτώσεις αγγείων που έχουν επιχρισμένες επιφάνειες, ο διαφορετικός βαθμός συστολής, που σχετίζεται με την απώλεια της υγρασίας, μεταξύ του επιχρίσματος και του υπόλοιπου τμήματος του αγγείου μπορεί να οδηγήσει στην απολέπιση του επιχρίσματος¹³³⁷, όπως θα μπορούσε ενδεχομένως να ισχύει στην περίπτωση των ΕπΣτ3, όπου το επίχρισμα σώζεται πολύ αποσπασματικά, καθώς και σε λίγες περιπτώσεις των ΕπΣτ1.

9.2.6 Διαμόρφωση Επιφάνειας

¹³³⁵ Martineau 2005, 152.

¹³³⁶ Martineau 2010, 13.

¹³³⁷ Rice 1987.

Το στάδιο διαμόρφωσης της επιφάνειας των αγγείων που μελετώνται εδώ, αφορά, κυρίως, την σφουγγιχτή τεχνική, την τεχνική της έντριψης και της στίλβωσης, την εφαρμογή επιχρίσματος και την διακόσμηση. Αυτό το στάδιο έχει αναλυθεί σε κάθε κεραμικό ρυθμό ξεχωριστά και, όπου κρίθηκε σκόπιμο, έγινε αναφορά σε συγκεκριμένους τύπους αγγείων, ενώ μία πρώτη αναφορά στις τεχνικές έχει γίνει στο πλαίσιο διευκρίνισης ζητημάτων ορολογίας¹³³⁸. Ωστόσο, σε αυτό το σημείο κρίνεται σκόπιμη η περαιτέρω ανάλυση ζητημάτων, που αφορούν την επεξεργασία της επιφάνειας, υπό το πλαίσιο της μελέτης της εγχειρηματικής αλυσίδας.

Η επεξεργασία της επιφάνειας επηρεάζεται από αρκετούς παράγοντες, πολλοί εκ των οποίων σχετίζονται με προηγούμενα στάδια της εγχειρηματικής αλυσίδας. Πιο συγκεκριμένα, η κεραμική ύλη, η προσθήκη νερού, η υγρασία της επιφάνειας, ο τύπος του εργαλείου που χρησιμοποιείται, οι κινήσεις του κεραμέα και η διαφοροποίηση στην ακολουθία των διαδικασιών καθορίζουν το τελικό αποτέλεσμα¹³³⁹. Με βάση την πειραματική μελέτη του Martineau, υποδεικνύεται ότι η διαδικασία του στεγνώματος του αγγείου επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό την τελική επεξεργασία του αγγείου, καθώς, αναλόγως της υγρασίας του αγγείου, επιτυγχάνεται διαφορετικό τελικό αποτέλεσμα στην επιφάνεια. Συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε ότι σε περιπτώσεις αγγείων από παρόμοιο πηλό και των οποίων οι επιφάνειες εξομαλύνονται με τον ίδιο τύπο εργαλείου, στην συγκεκριμένη με την χρήση λίθου, η στιλπνότητα είναι πιο έντονη στις περιπτώσεις που η επιφάνεια είναι πιο στεγνή, ενώ αντιστρόφως τα ίχνη από το εργαλείο διακρίνονται πιο έντονα, όταν η επιφάνεια έχει περισσότερη υγρασία¹³⁴⁰.

Με βάση τα παραπάνω διαπιστώνουμε ότι ο καθορισμός του τύπου της επεξεργασία της επιφάνειας αποτελεί πολύπλοκο ζήτημα, το οποίο δεν έχει μελετηθεί επαρκώς ως προς τις τεχνολογικές παραμέτρους που το επηρεάζουν. Το πρόβλημα εντείνεται, λόγω της ποικιλομορφίας στην ορολογία που χρησιμοποιείται, μεταξύ διαφορετικών μελετητών. Στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής θεωρείται προτιμότερο οι όροι στίλβωση, έντριψη και σφούγγισμα να λαμβάνονται υπ' όψη κυρίως ως προς το τελικό αποτέλεσμα και όχι ως προς την επεξεργασία αυτή καθ' αυτή, λόγω της δυσκολίας και της ασάφειας που υπάρχει ακόμη τόσο στην ελληνόγλωσση όσο και στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία ως προς την διάκριση των

¹³³⁸ Βλ. στο παρόν Κεφ.4.1.

¹³³⁹ Martineau 2010, 16, fig.2.

¹³⁴⁰ Martineau 2010, 16-91, fig.4.

παραπάνω. Η αναφορά στις τεχνικές έχει προηγηθεί¹³⁴¹, ενώ η αναφορά στην επεξεργασία της επιφάνειας σε κάθε κεραμικό ρυθμό ξεχωριστά εντάχθηκε στο πλαίσιο ανάλυσης της κεραμικής, ενώ σε περιπτώσεις που κρίθηκε σκόπιμο έχει γίνει ιδιαίτερη αναφορά ανά σχήμα.

Ιδιαίτερα συνηθισμένη για το σύνολο των κεραμικών ρυθμών και αγγείων είναι η *σφουγγιχτή* τεχνική (στα αγγλικά *wiping* ή/και *smoothing*). Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, μπορεί να υποθεθεί ότι γινόταν όταν το αγγείο ήταν σε κατάσταση σχετικής πλαστικότητας, δηλαδή αρκετά νωπό. Η επιφάνεια εξομαλύνεται συνήθως κατόπιν τριβής με κάποιο αδρό εργαλείο¹³⁴², όπως κάποιο πανί ή σφουγγάρι. Η επιφάνεια που διαμορφώνεται δεν διακρίνεται από στιλπνότητα, πλην κάποιων εξαιρέσεων, αλλά είναι ελαφρώς αδρή και διακρίνονται τα ίχνη του εργαλείου σε ομάδες παράλληλων γραμμών. Στους κεραμικούς ρυθμούς από πιο χονδροειδή πηλό αποτελεί την βασική τεχνική επεξεργασίας. Τα βασικά εργαλεία για την συγκεκριμένη τεχνική θα ήταν το ύφασμα, το δέρμα ή τα χέρια του κεραμέα, που αφήνουν αντίστοιχα ίχνη.

Με την τεχνική της *έντριψης* (στα αγγλικά *burnishing*) διαμορφώνεται μια στιλπνή επιφάνεια, στην οποία διακρίνονται πιο έντονα τα ίχνη του εργαλείου. Η υφή που αποκτά το αγγείο με αυτήν την διαδικασία μπορεί να οφείλεται σε πολλούς παράγοντες, όπως ο τύπος του εργαλείου, ο τρόπος χρήσης του και ο τύπος του πηλού. Πολλές φορές σε αγγεία με ίχνη στίλβωσης υπάρχουν και ίχνη έντριψης, γεγονός που υποδεικνύει ότι η τεχνική του κεραμέα επηρέαζε σε μεγάλο βαθμό την τελική εμφάνιση, σε συνδυασμό με την υγρασία του αγγείου, όπως ήδη τονίστηκε. Η συγκεκριμένη τεχνική, αν και δεν είναι πάντα ευδιάκριτη από τις υπόλοιπες, καθώς σχετίζεται με ένα ενδιάμεσο αποτέλεσμα μεταξύ στίλβωσης και της σφουγγιχτής τεχνικής, εντοπίζεται και στους λεπτότεχρους κεραμικούς ρυθμούς και αρκετά συχνά στον κεραμικό ρυθμό Ενρ/Σφ2.

Η *στίλβωση* (στα αγγλικά *polishing*), είναι πιο συνηθισμένη στην λεπτότεχνη κεραμική και χαρακτηρίζεται από διαφορετικά επίπεδα στιλπνότητας. Μετά την εφαρμογή της τεχνικής, είτε δεν διακρίνονται καθόλου ίχνη εργαλείου είτε διακρίνονται ελάχιστα. Η στίλβωση γενικώς, επιτυγχάνεται με την χρήση κάποιου βότσαλου ή άλλου σκληρού εργαλείου με λεία επιφάνεια, αλλά επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από την υγρασία του αγγείου. Αναλόγως της υγρασίας του αγγείου,

¹³⁴¹ βλ. στο παρόν Κεφ. 4.1.

¹³⁴² Rutter 1995, 57.

στιλπνό αποτέλεσμα μπορεί να επιτευχθεί με ένα δέρμα ή ακόμη και με τα δάκτυλα του κεραμέα¹³⁴³. Η στιλπνότητα είναι πιο έντονη στην συγκεκριμένη επεξεργασία, όταν το αγγείο βρίσκεται σε νωπή κατάσταση, αλλά έχει λιγότερη πλαστικότητα σε σχέση με αυτήν που απαιτείται για την σφουγγιχτή τεχνική. Διαφοροποιήσεις μεταξύ των αγγείων είναι ορατές, ενώ κάποιες φορές παρατηρούνται ακόμη και στο ίδιο αγγείο.

Στις επιφάνειες που είναι επιχρισμένες, στο τελικό στιλπνό αποτέλεσμα συμβάλλουν μεταξύ άλλων το επίχρισμα, σε συνδυασμό με την όπτηση. Στην κεραμική του Αιγίου, η στίλβωση είναι ιδιαίτερα συνηθισμένη στα λεπτότεχνα αγγεία με επίχρισμα, τα τελευταία διακρίνονται από έντονη στιλπνότητα στο επιχρισμένο τμήμα.

Σε ορισμένους κεραμικούς ρυθμούς, όπως στον Εντρ/Σφ3, παρατηρείται ότι η επιφάνεια φέρει ίχνη σχετικά αδρής επεξεργασίας, παρόμοιας με την σφουγγιχτή, αλλά τα ίχνη είναι σχετικά πιο βαθειά. Αυτό το στοιχείο συνήθως αφορά αγγεία από πιο χονδρόκοκκη κεραμική ύλη και συνήθως στα ελληνικά αναφέρεται με τον όρο *κτενιστή* (στα αγγλικά *scored*)¹³⁴⁴. Αυτή η επεξεργασία μπορεί να συγχέεται στην βιβλιογραφία με την τεχνική του ξυσίματος, που αφήνει αντίστοιχα ίχνη, όπως αναφέρθηκε ήδη. Σαφώς, τέτοιου τύπου διαφοροποιήσεις αντικατοπτρίζουν και επιμέρους διαφοροποιήσεις στην παραγωγή, οι οποίες, στην συγκεκριμένη περίπτωση είναι περιορισμένες αριθμητικά.

Ως προς την χρήση των εργαλείων, στην κεραμική του Αιγίου είναι πιθανόν ότι δεν χρησιμοποιούνταν βότσαλα, εκτεταμένα, ως στιλβωτήρες. Στις επιφάνειες υπάρχουν ίχνη, που μαρτυρούν ότι κάποιο άλλο εργαλείο, ενδεχομένως δέρμα, ύφασμα ή τα χέρια του κεραμέα, συνέβαλαν στο τελικό αποτέλεσμα, το οποίο στην πλειονότητα των περιπτώσεων είναι εξαιρετικά στιλπνό. Ο κεραμικός ρυθμός ΕπΣτ1 είναι αυτός που χαρακτηρίζεται από πιο έντονα στιλβωμένες επιφάνειες. Σχετικά με τα αγγεία που φέρουν επίχρισμα, δεν μπορεί να διευκρινιστεί πλήρως, αν αυτό εφαρμόζεται πριν την επεξεργασία της επιφάνειας ή μετά. Έντονη είναι η στίλβωση και στην κεραμική του ρυθμού Κηλ. Στους υπόλοιπους ρυθμούς λεπτότεχνης κεραμικής στίλβωση υπάρχει, αλλά δεν την χαρακτηρίζει η ίδια στιλπνότητα.

¹³⁴³ Οι παρατηρήσεις προέρχονται από την παρακολούθηση μαθημάτων κεραμικής της εξειδικευμένης επί του θέματος αρχαιολόγου και κεραμίστριας δρ. Κορδατζάκη Γεωργίας, την οποία και ευχαριστώ για τις πληροφορίες.

¹³⁴⁴ Spencer 2007, fig. 3. 17.

Στην πλειονότητα των αγγείων η επεξεργασία της επιφάνειας γίνεται στο μεγαλύτερο τμήμα του αγγείου οριζόντια. Στο εσωτερικό των αγγείων και πλησιάζοντας προς την βάση οι κινήσεις είναι κεντρόφυγες και ελαφρώς λοξές. Στην περίπτωση των κυμβών τα ίχνη διαφοροποιούνται ελαφρώς, με αρκετές λοξές κινήσεις, ειδικά στα σημεία που είναι πλησιέστερα στο σημείο γένεσης της προχοής.

Στις τεχνικές επεξεργασίας της επιφάνειας συμπεριλαμβάνεται η επίχριση του αγγείου, με επίχρισμα πηλού που είναι πλούσιο σε οξειδία του σιδήρου, όπως αναλύεται διεξοδικά στο πλαίσιο του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ1, αλλά και τους κεραμικούς ρυθμούς ΕπΣτ2-4. Επίχρισμα φαίνεται ότι εφαρμόζεται και στον κεραμικό ρυθμό Κηλ, στον οποίο παραπέμπουμε για περαιτέρω ανάλυση. Εδώ κρίνεται σκόπιμη η αναφορά μόνο στην σχέση της τεχνικής με τις υπόλοιπες.

Σε πολλές περιπτώσεις φαίνεται ότι μία σφουγγιχτή επιφάνεια, στην οποία εφαρμόζεται επίχρισμα, χάνει την αδρότητά της, γιατί το επίχρισμα προσκολλάται αποτελεσματικότερα λόγω των ελαφρών βαθύνσεων της επιφάνειας. Γι' αυτό το λόγο το σφούγγισμα προηγείται συνήθως της εφαρμογής του επιχρίσματος¹³⁴⁵. Μία επιχρισμένη επιφάνεια μπορεί να υποστεί περαιτέρω επεξεργασία, χωρίς ωστόσο αυτό να είναι απαραίτητο¹³⁴⁶. Η εξομάλυνση της επιφάνειας, μετά την εφαρμογή του επιχρίσματος, κάνει το τελευταίο πιο συμπαγές, ωστόσο φαίνεται ότι αυτή η εξομάλυνση δεν γίνεται με την χρήση λίθινου στιλβωτήρα, καθώς δεν πρόκειται να αποκτήσει κατ' αυτό τον τρόπο περισσότερη στιλπνότητα. Σύμφωνα με εθνογραφικές μελέτες, τα αγγεία με στιλπνή επιφάνεια και επίχρισμα στιλβώνονται πριν την εφαρμογή του επιχρίσματος ή και μετά, με κίνδυνο, ωστόσο, να επηρεαστεί το επίχρισμα¹³⁴⁷.

Ανάλυση για την επεξεργασία της επιφάνειας γίνεται ξεχωριστά για κάθε σχήμα και για κάθε κεραμικό ρυθμό στο πλαίσιο της ανάλυσης της κεραμικής. Ωστόσο, κρίνεται σκόπιμο να παραθέσουμε ορισμένα στοιχεία που φανερώνουν την πιθανή ύπαρξη μοτίβων σε επίπεδο επεξεργασίας της επιφάνειας.

Όσον αφορά τις κύμβες αξιοσημείωτη είναι η συνήθεια να στιλβώνονται οι επιφάνειες στις περιπτώσεις που είναι συνολικά επιχρισμένες, αλλά και σε αυτές που δεν είναι επιχρισμένες. Ωστόσο, στις περιπτώσεις που υπάρχει επίχρισμα, αλλά αυτό δεν καλύπτει συνολικά την εσωτερική επιφάνεια, η υπόλοιπη επιφάνεια είναι

¹³⁴⁵ Rutter 1995, 57-58.

¹³⁴⁶ Shepard 1965, 68.

¹³⁴⁷ Rice 1987, 138.

σφουγγιχτή, στοιχείο που απαντά στο σύνολο των κεραμικών ρυθμών. Το ίδιο χαρακτηριστικό απαντά στα «tankards», καθώς και στις φιάλες του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ1-2. Εντούτοις, στις φιάλες του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ4 οι επιφάνειες είναι συνήθως σφουγγιχτές, όπως και στις φιάλες του κεραμικού ρυθμού Αβ, ενώ οι φιάλες του κεραμικού ρυθμού Κηλ έχουν στιλβωμένες επιφάνειες.

Όσον αφορά τα μεγαλύτερα αγγεία οι λοπάδες και οι πίθοι έχουν ως επί το πλείστον σφουγγιχτές επιφάνειες. Γενικώς στα σχήματα που σχετίζονται με κεραμικούς ρυθμούς που χαρακτηρίζονται από πιο χονδρόκοκκη κεραμική ύλη, οι επιφάνειες είναι συνήθως σφουγγιχτές.

Με βάση τα παραπάνω διαπιστώνουμε την ύπαρξη συσχετισμών μεταξύ της επεξεργασίας της επιφάνειας, συγκεκριμένων σχημάτων, καθώς και κεραμικών ρυθμών. Αυτοί οι συσχετισμοί φανερώνουν την ύπαρξη μοτίβων ως προς το συγκεκριμένο στάδιο της εγχειρηματικής αλυσίδας κατασκευής των αγγείων, γεγονός που με την σειρά του υποδηλώνει στοχευμένες επιλογές εκ μέρους των τεχνιτών. Ωστόσο, όπως ήδη επισημάναμε παραπάνω, αυτό το στάδιο της εγχειρηματικής αλυσίδας επηρεάζεται και από τα προηγούμενα, γεγονός που υποδεικνύει ότι αυτές οι επιλογές διατρέχουν συνολικά την κατασκευή των αγγείων, στοιχείο στο οποίο θα αναφερθούμε και στο πλαίσιο μελέτης της κεραμικής παραγωγής.

9.2.7 Όπτηση

Το τελικό στάδιο της κατασκευής των αγγείων αποτελεί η όπτηση. Πληροφορίες για τις τεχνικές όπτησης λαμβάνονται από εθνογραφικά παράλληλα, από εξειδικευμένες μελέτες στην τεχνολογία της κεραμικής αλλά και από ενδείξεις επί του αρχαιολογικού υλικού.

Η όπτηση επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από τα τεχνολογικά μέσα που χρησιμοποιούνται, αν δηλαδή πρόκειται για όπτηση σε ανοιχτή πυρά ή σε κλίβανο, αλλά και από τις επιλογές κάθε πολιτισμικής ομάδας, με αποτέλεσμα να διαμορφώνεται πλήθος παραλλαγών στις τεχνολογικές ακολουθίες των εθνογραφικών παραλλήλων.

Στην περίπτωση της ΠΕ κεραμικής μεγάλο μέρος των αγγείων, κυρίως τα χονδροειδή και ημιχονδροειδή, ψήνονταν σε ανοιχτή πυρά¹³⁴⁸. Η όπτηση σε ανοιχτή

¹³⁴⁸ για βιβλιογραφία βλ. Orton et al. 1993, 127-130.

πυρά έχει μικρότερη διάρκεια από την όπτηση σε κλίβανο¹³⁴⁹ και η ανώτερη θερμοκρασία που φτάνει είναι 1000°C¹³⁵⁰, αλλά συνήθως οι θερμοκρασίες κυμαίνονται στους 600-850°C¹³⁵¹. Του βασικού σταδίου της όπτησης μπορεί να προηγείται η προθέρμανση των αγγείων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ακολουθούνταν κάποια διαδικασία που συμβαδίζει αυστηρά με το μοντέλο που έχει ορίσει η Shepard¹³⁵². Φαίνεται, όπως σημειώνει και η ίδια, ότι η κεραμική που ψήνεται σε χαμηλές θερμοκρασίες, δηλαδή τα χονδροειδή και ημιχονδροειδή αγγεία, δεν υφίσταντο τέλεια οξείδωση, όπως άλλωστε και αρκετά από τα λεπτότεχνα αγγεία. Σε κάθε περίπτωση, ακόμη και στην περίπτωση της ανοιχτής φωτιάς, η αύξηση της θερμοκρασίας ήταν σταδιακή¹³⁵³.

Σχετικά με την όπτηση σε κλίβανο, τα στοιχεία από τον νότιο ηπειρωτικό χώρο είναι πολύ περιορισμένα. Μόλις ένας κλίβανος χρονολογούμενος στην ΠΕ ΙΙ έχει βρεθεί στην Σπάρτη¹³⁵⁴. Σώζεται πολύ αποσπασματικά και ο τρόπος με τον οποίο λειτουργούσε δεν μπορεί να αποκατασταθεί πλήρως. Με βάση τις πρώτες ενδείξεις, φαίνεται ότι πρόκειται για πηλοκατασκευή, που αποτελείται από στηρίγματα και εσχάρα, πάνω στην οποία τοποθετούνταν τα αγγεία. Ο θάλαμος καύσης βρισκόταν κάτω από τον χώρο τοποθέτησης των αγγείων και η θερμότητα περνούσε μέσα από τις οπές της εσχάρας.

Στον Προσκυνά Λοκρίδας έχουν εντοπιστεί θερμικές κατασκευές πεταλόσχημου ή κυκλικού σχήματος κατασκευασμένες από λίθινη βάση και ανωδομή από ωμό πηλό ή μόνο από ωμό πηλό. Υποστηρίζεται ότι η καύσιμη ύλη θα τοποθετούταν είτε στο στόμιο της κατασκευής ή κάτω από τα αγγεία. Αυτές οι κατασκευές παραπέμπουν κυρίως στον τύπο του λάκκου-κλιβάνου¹³⁵⁵. Οι θερμικές κατασκευές του Προσκυνά δεν μπορούν να συνδεθούν με ασφάλεια με την όπτηση αγγείων κεραμικής, λόγω της έλλειψης κινητών ευρημάτων, που να ενισχύουν αυτή την άποψη. Ωστόσο, δεν αποκλείεται αυτές οι κατασκευές να ήταν πολύ-λειτουργικές και να χρησιμοποιούνταν στο πλαίσιο διαφόρων τεχνολογικών παραδόσεων¹³⁵⁶.

¹³⁴⁹ Rye 1981, 102.

¹³⁵⁰ Shepard 1965, 83.

¹³⁵¹ Rice 1987, 156.

¹³⁵² Shepard 1965, 81-83.

¹³⁵³ Rice 1987, 152.

¹³⁵⁴ Σύμφωνα με την ομιλία του αρχαιολόγου της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας κ. Γεώργιου Τσιαγγούρη, Πρωτοελλαδικός Κλίβανος στην Σπάρτη, Το αρχαιολογικό έργο στην Πελοπόννησο, Β' Επιστημονική Συνάντηση, Καλαμάτα 1-4 Νοεμβρίου 2017.

¹³⁵⁵ Ζάχου 2009, 81-82.

¹³⁵⁶ Ζάχου 2009, 83.

Αντίστοιχος είναι ο μεικτός τύπος κάθετου-λάκκου-κλιβάνου¹³⁵⁷, που έχει εντοπιστεί σε θέσεις της Β Ελλάδας στην ΠΕΧ. Πρόκειται για υπέργειες θολωτές κατασκευές με διάμετρο μεγαλύτερη του 1 μ. και με διάδρομο που έχει κλίση προς τα έξω, ο οποίος είτε συνέδεε τον χώρο καύσης με τον κυρίως θάλαμο ή αποτελούσε ο ίδιος τον χώρο καύσης. Ένας τέτοιου τύπου κλιβανός είναι πιο πιθανός για την παραγωγή λεπτότεχνης κεραμικής αυτής της περιόδου, καθώς, με τη χρήση του, μπορεί να επιτευχθούν πιο εύκολα σταθερές και υψηλές θερμοκρασίες σε σχέση με έναν απλό λάκκο. Αυτός ο τύπος κλιβάνου δεν είναι συχνά αρχαιολογικά διαγνώσιμος, στοιχείο που θα μπορούσε να εξηγεί και την απουσία σχετικών καταλοίπων.

Στο πλαίσιο μίας μακροσκοπικής εξέτασης της ίδιας της κεραμικής, η παρατήρηση του χρώματος της επιφάνειας και του χρώματος της κεραμικής ύλης είναι οι σημαντικές πηγές πληροφοριών σχετικά με την όπτηση¹³⁵⁸. Το χρώμα μας πληροφορεί, κυρίως, για τις συνθήκες όπτησης¹³⁵⁹. Ο αλληλοσυσχετισμός των χρωμάτων του πυρήνα και της επιφάνειας παρέχει τις περισσότερες πληροφορίες ως προς τα στάδια της όπτησης. Όταν ο πυρήνας του αγγείου είναι διαφορετικού χρώματος από την υπόλοιπη τομή, τότε η όπτηση είναι ανομοιογενής¹³⁶⁰. Πιο συνηθισμένη είναι η ύπαρξη γκριζού πυρήνα, που μπορεί να συσχετιστεί με την ατελή οξειδωση των αγγείων. Στο χρώμα που αποκτά η κεραμική παίζει ρόλο, πέραν της όπτησης, το στάδιο που την ακολουθεί, κατά την διάρκεια του οποίου, τα αγγεία επανέρχονται σε θερμοκρασίες περιβάλλοντος¹³⁶¹.

Άλλα χαρακτηριστικά της κεραμικής, που παρέχουν γενικές πληροφορίες κυρίως για την θερμοκρασία που αναπτύχθηκε και όχι τόσο για τις συνθήκες, είναι ο τρόπος που διαμορφώνεται η τομή αλλά και η σκληρότητα, που χαρακτηρίζει την κεραμική ύλη¹³⁶².

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, έγινε μία πρώτη προσπάθεια προσέγγισης του θέματος της όπτησης στο πλαίσιο κάθε κεραμικού ρυθμού από το οικόπεδο Μινασιάν. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι παρατηρήσεις μας βασίζονται σε μακροσκοπική μελέτη, και δεν θεωρούμε ότι αυτή η προσπάθεια μπορεί να

¹³⁵⁷ Κυριατζή 2000, 76.

¹³⁵⁸ Rice 1987, 333-334.

¹³⁵⁹ Shepard 1965, 106, Hamer & Hamer 1991, 174-175, Κυριατζή 2000, 92-93.

¹³⁶⁰ Κυριατζή 2000, 93.

¹³⁶¹ Rye 1981, 117-118.

¹³⁶² Rye 1981, 121.

αντικαταστήσει τα στοιχεία που προκύπτουν από την εφαρμογή αναλυτικών μεθόδων.

Για τα χονδροειδή και ημιχονδροειδή αγγεία των κεραμικών ρυθμών Χο και Εντρ/Σφ1 θα πρέπει μάλλον να απορριφθεί το ενδεχόμενο χρήσης κλιβάνου, αφενός λόγω της ανομοιογένειας στον χρωματισμό της επιφάνειας και αφετέρου λόγω της χαμηλής θερμοκρασίας όπτησης, έτσι όπως αυτή διακρίνεται στις τομές των οστράκων. Κατά πάσα πιθανότητα η όπτηση σε αυτές τις περιπτώσεις γινόταν σε ανοιχτή πυρά. Τα ημιχονδροειδή αγγεία του κεραμικού ρυθμού Εντρ/Σφ2 είναι πολύ πιθανό να έχουν ψηθεί, επίσης, σε ανοιχτά πυρά, ωστόσο το πιο ομοιογενές χρώμα στις επιφάνειες και η πιθανή όπτηση σε υψηλότερες θερμοκρασίες δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να είχε χρησιμοποιηθεί κάποιου τύπου κλίβανος. Σε κάθε περίπτωση, η όπτηση σε αυτόν τον κεραμικό ρυθμό χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη επιμέλεια.

Για την λεπτότεχνη κεραμική η χρήση κλιβάνου είναι αρκετά πιθανή, αφενός λόγω των απαιτούμενων σταθερών συνθηκών όπτησης αφετέρου λόγω της πιο υψηλής θερμοκρασίας όπτησης, που μάλλον έχει επιτευχθεί στις περισσότερες περιπτώσεις. Ειδικά στις περιπτώσεις των ΕπΣτ1 και των Γρ το τελικό αποτέλεσμα υποδεικνύει ότι η όπτηση ήταν κεντρικής σημασίας για την παραγωγή των αντίστοιχων αγγείων. Ωστόσο, η επιφάνεια σε πολλά από τα λεπτότεχνα αγγεία δεν έχει ομοιογενές χρώμα. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί από την επαφή των αγγείων μεταξύ τους ή με κάποια άλλη επιφάνεια κατά την διάρκεια της όπτησης ή, διαφορετικά, θα πρέπει να απορριφθεί το ενδεχόμενο χρήσης κλιβάνου σε αυτούς τους κεραμικούς ρυθμούς.

Ως προς τις συνθήκες όπτησης, στην λεπτότεχνη κεραμική ιδιαίτερα συχνή είναι η όπτηση με οξειδωση-αναγωγή-επανοξειδωση, με πιο χαρακτηριστική την περίπτωση του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ1 και ΕπΣτ3, και, ενδεχομένως, τα λίγα γραπτά όστρακα. Η ατελής οξειδωτική όπτηση, που μπορεί να χαρακτηριστεί γενικότερα ως όπτηση σε μικτές συνθήκες, υπάρχει και αντιπροσωπεύεται στην πλειονότητα των κεραμικών ρυθμών. Σε λίγες περιπτώσεις του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ2 μπορεί να υποστηριχτεί ότι επιτυγχάνεται τέλεια οξειδωση. Σε κάθε περίπτωση, η παραπάνω τεχνική όπτησης δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς τη χρήση κλιβάνου.

Διακριτός, λόγω του διαφορετικού χρώματος, πυρήνας υπάρχει στις περισσότερες περιπτώσεις κεραμικών ρυθμών στην κεραμική του οικοπέδου Μινασιάν, αλλά σε κάποιους κεραμικούς ρυθμούς αποτελεί σταθερό χαρακτηριστικό,

ενώ σε άλλους απαντά πιο σπάνια. Στους κεραμικούς ρυθμούς με χονδρόκοκκη και ημιχονδρόκοκκη κεραμική ύλη, ο πυρήνας είναι πολύ χαρακτηριστικός και συχνά καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της τομής του αγγείου. Η μετάβαση από το χρώμα του πυρήνα σε αυτό της επιφάνειας στις περισσότερες περιπτώσεις είναι σχετικά ομαλή, στοιχείο που φανερώνει ότι η μετάβαση από την μία φάση όπτησης στην άλλη έγινε σταδιακά. Μόνο σε μία μικρή ομάδα οστράκων του κεραμικού ρυθμού Εντρ/Σφ2, που χαρακτηρίζεται από σκοτεινό γκρίζο χρώμα στην επιφάνεια και σε ένα μέρος της τομής, η όπτηση θα είχε γίνει σε αναγωγικές συνθήκες, που, ενδεχομένως όμως, δημιουργήθηκαν στο τελευταίο μέρος της διαδικασίας της όπτησης, όπως υποδεικνύει η ύπαρξη ερυθρωπού πυρήνα. Το αποτέλεσμα αυτό ενδεχομένως να έχει επιτευχθεί και κατά το στάδιο επαναφοράς του αγγείου στην εξωτερική θερμοκρασία, εφόσον αυτή έγινε σταδιακά¹³⁶³.

Στους κεραμικούς ρυθμούς που χαρακτηρίζονται από λεπτόκοκκη κεραμική ύλη, μόνο στην περίπτωση των Κηλ. η διαμόρφωση γκρίζου πυρήνα αποτελεί σταθερό χαρακτηριστικό. Ο πυρήνας σε αυτή την περίπτωση είναι ευδιάκριτος και πολλές φορές αποτελεί το μεγαλύτερο μέρος της τομής, ενώ συχνά τα όρια του είναι ευδιάκριτα, στοιχείο που φανερώνει την σχετικά απότομη μετάβαση από το ένα στάδιο όπτησης στο άλλο και πιθανώς σχετίζεται με συγκεκριμένες επιλογές εκ μέρους των κεραμέων. Στους υπόλοιπους κεραμικούς ρυθμούς ο πυρήνας συχνά δεν είναι το ίδιο έντονος και ευδιάκριτος, όσο στις προαναφερθείσες περιπτώσεις και δεν αποτελεί το κατεξοχήν χαρακτηριστικό στοιχείο.

Στην συντριπτική πλειονότητα των οστράκων των λεπτότεχνων κεραμικών ρυθμών γίνεται χρήση ασβεστιτικών εγκλεισμάτων. Σύμφωνα με εξειδικευμένες μελέτες έχει αποδειχθεί ότι τα εγκλείσματα ασβεστίτη δεν διατηρούνται σε θερμοκρασία άνω των 800-850°C¹³⁶⁴. Επομένως, η διατήρηση των εγκλεισμάτων του ασβεστίτη στην κεραμική του οικοπέδου Μινασιάν ενδεχομένως υποδηλώνει ότι η όπτηση θα ήταν χαμηλή, χωρίς να υπερβαίνει 800-850°C. Ωστόσο, για προσεγγίσουμε με μεγαλύτερη ασφάλεια τις θερμοκρασίες όπτησης των αγγείων είναι απαραίτητη η διενέργεια αρχαιομετρικών αναλύσεων.

Αυτό ισχύει και για τον κεραμικό ρυθμό Εντρ/Σφ2, του οποίου ο πηλός περιλαμβάνει αντίστοιχα εγκλείσματα. Ασβεστίτης έχει εντοπιστεί στα περισσότερα όστρακα του κεραμικού ρυθμού Εντρ/Σφ1, αλλά και σε αρκετά του κεραμικού

¹³⁶³ Rye 1981, 117.

¹³⁶⁴ Maniatis and Tite 1981, 491.

ρυθμού Χο, ωστόσο αυτοί οι κεραμικοί ρυθμοί χαρακτηρίζονται από σχετική ανομοιογένεια ως προς την κεραμική τους ύλη. Παρ' όλα αυτά η όπτηση σε αυτούς τους κεραμικούς ρυθμούς έγινε σε αντίστοιχες ή και σε χαμηλότερες θερμοκρασίες όπτησης, στοιχείο που διακρίνεται με βάση την ανώμαλη διαμόρφωση της τομής πολλών οστράκων. Συνεπώς, η πλειονότητα (αν όχι όλη) της κεραμικής του Αιγίου δεν φαίνεται να έχει ψηθεί σε θερμοκρασία ανώτερη των 800-850°C. Στην περίπτωση, μάλιστα, της κεραμικής των ρυθμών Χο και Εντρ/Σφ1, η όπτηση ενδεχομένως να είχε γίνει σε χαμηλότερες θερμοκρασίες σε σχέση με τους υπόλοιπους κεραμικούς ρυθμούς.

Με βάση τα παραπάνω και σύμφωνα με τις παρατηρήσεις που γίνονται στο πλαίσιο ανάλυσης του κάθε κεραμικού ρυθμού, παρατηρούμε ότι οι περισσότεροι κεραμικοί ρυθμοί συνδέονται με συγκεκριμένες τεχνολογικές επιλογές κατά την όπτηση. Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει για τους κεραμικούς ρυθμούς ΕπΣτ1 και Κηλ. Το σκοτεινόχρωμο, συχνά μελανό, και ιδιαίτερα στιλπνό επίχρισμα του πρώτου, το οποίο παραπέμπει σε μία τριμερή όπτηση, που απαιτεί τεχνική εξειδίκευση, και το χαρακτηριστικό κηλιδωτό επίχρισμα του δεύτερου, τονίζουν την υψηλή τεχνογνωσία των κεραμέων του Αιγίου. Η ομοιογένεια στους περισσότερους κεραμικούς ρυθμούς επιβεβαιώνουν σε μεγάλο βαθμό αυτή την άποψη. Ωστόσο, αυτή η ομοιογένεια συνδέεται και με μία σειρά άλλων επιλογών, που αφορούν τα προηγούμενα στάδια της εγχειρηματικής αλυσίδας, όπως την επιλογή συγκεκριμένης κεραμικής ύλης και την χρήση συγκεκριμένων επιχρισμάτων. Κεραμικοί ρυθμοί όπως ο Χο και ο Εντρ/Σφ1, αν και φέρουν ορισμένα σταθερά χαρακτηριστικά, είναι φανερό ότι χαρακτηρίζονται από λιγότερη ομοιογένεια σε επίπεδο όπτησης. Το γεγονός αυτό δεν παραπέμπει απαραίτητα σε μία λιγότερο εξειδικευμένη παραγωγή, αλλά μπορεί να σχετίζεται εξίσου με την χρήση αυτών των αγγείων σε επίπεδο καθημερινής χρήσεως, ενδεχομένως ως μαγειρικά και αποθηκευτικά αγγεία, των οποίων η εμφάνιση δεν θα ήταν το κύριο μέλημα σε αυτή την περίοδο.

9.2.8 Συζήτηση

Παρά την αποσπασματικότητα των πληροφοριών, σύμφωνα με όσα παρατέθηκαν, είναι εμφανής η χρησιμότητα των δεδομένων που εξάγονται από την προσέγγιση της κεραμικής του οικοπέδου Μινασιάν με βάση το μεθοδολογικό εργαλείο της εγχειρηματικής αλυσίδας. Τα διαφορετικά στάδια της εγχειρηματικής

αλυσίδας του Αιγίου παρά την ποικιλομορφία που τα χαρακτηρίζει, συνδέονται σε αρκετές περιπτώσεις με επιλογές σε τεχνολογικό επίπεδο. Σε αυτά τα ζητήματα θα αναφερθούμε πιο εκτενώς στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο, στο πλαίσιο προσέγγισης της κεραμικής παραγωγής του Αιγίου, η οποία θα τοποθετηθεί στο ευρύτερο πλαίσιο της κεραμικής παραγωγής της περιόδου και των ευρύτερων μεταβολών που αφορούν την ΠΕ ΙΙΒ.

Κεφ. 10 Κεραμική παραγωγή

10.1 Εισαγωγή

Παρόλο που η κεραμική αποτελεί μέρος του υλικού πολιτισμού μιας περιοχής και μιας θέσης, θεωρούμε ότι η μελέτη της οργάνωσης της παραγωγής της μπορεί να αποδειχτεί αποφασιστικής σημασίας για την κατανόηση και την ερμηνεία φαινομένων αλλαγών, πολιτισμικών και όχι μόνο, κατά την ΠΕ ΙΙΒ περίοδο, καθώς συνδέεται άμεσα με τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες στις οποίες εντάσσεται. Είναι πλέον ευρέως αποδεκτό ότι η σχέση της κεραμικής παραγωγής με τις κοινωνικές συνθήκες είναι άμεση και οι επιλογές των κεραμέων αποτελούν πρωτίστως κοινωνικά φαινόμενα, και δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται με μονοδιάστατο τρόπο ως καθαρά τεχνικά φαινόμενα¹³⁶⁵. Η κοινωνία και η τεχνολογία, με την οποία σχετίζεται άρρηκτα η τεχνική παραγωγή, δεν αποτελούν δύο διακριτούς και ανεξάρτητους τομείς αλλά δύο αλληλένδετα φαινόμενα¹³⁶⁶. Σύμφωνα με αυτήν την άποψη, οι αλλαγές σε επίπεδο τεχνικών, και ακολούθως στην παραγωγή, οφείλονται ή συνδέονται με κοινωνικές μεταβολές¹³⁶⁷.

Αντιστοίχως, η κεραμική παραγωγή, ως αναπόσπαστο τμήμα της καθημερινότητας των προϊστορικών ανθρώπων, εμπλεκόταν στους περισσότερους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας. Το γεγονός αυτό έχει μεγάλη σημασία για την κεραμική παραγωγή, όχι μόνο επειδή αφορά το ευρύτερο περιβάλλον και τις αρχές που διέπουν την καθημερινότητα των κεραμέων, αλλά και γιατί συνδέεται με πρακτικές, τις οποίες οι κεραμείς ενστερνίζονται μέσα από την αλληλεπίδραση τους με άλλα μέλη μίας κοινότητας, κατά την διαδικασία της εκμάθησης και κατά την διαδικασία της παραγωγής¹³⁶⁸. Αυτές οι πρακτικές συνδέονται με τις επιλογές των τεχνικών που συνθέτουν την εγχειρηματική αλυσίδα. Μέσω της εκμάθησης και της εφαρμογής των τεχνικών μπορεί να υποστηριχτεί ότι επιτυγχανόταν παράλληλα η μεταβίβαση και η αποδοχή αξιών. Υπό αυτή την έννοια γίνεται αντιληπτή και η

¹³⁶⁵ Lemonnier 1993, 2-3, Santacreu 2014, 247.

¹³⁶⁶ Latour 1993, 395.

¹³⁶⁷ Van Der Leeuw 1993, 239-240.

¹³⁶⁸ Roux and Brill 2002.

περαιτέρω σύνδεση της κεραμικής παραγωγής και της τεχνολογίας με την κοινωνία¹³⁶⁹.

Συνεπώς, η μελέτη της κεραμικής παραγωγής μέσα στο πολιτισμικό και χωροχρονικό της περιβάλλον προσφέρει ιδιαίτερα σημαντικές πληροφορίες όχι μόνο για τις κοινωνικές και οικονομικές πτυχές ενός πολιτισμού αλλά και για την προσέγγιση βαθύτερων ζητημάτων όπως η επικρατούσα ιδεολογία και οι αντιλήψεις¹³⁷⁰.

10.2 Το ζήτημα της τεχνικής εξειδίκευσης

Στο πλαίσιο μελέτης της κεραμικής παραγωγής μέσα από την τεχνολογία κατασκευής, κεντρική είναι η έννοια της εξειδίκευσης. Η τεχνική εξειδίκευση σχετίζεται, ως ο τρόπος με τον οποίο οργανώνεται η κεραμική παραγωγή και πιο συγκεκριμένα ως η τακτικά επαναλαμβανόμενη παροχή προϊόντων ή υπηρεσιών σε αντάλλαγμα άλλων¹³⁷¹.

Οι εθνογραφικές μελέτες που έχουν γίνει πάνω στο ζήτημα της τεχνικής εξειδίκευσης διακρίνουν πέντε τύπους οργάνωσης της παραγωγής, από τις πιο απλές στις πιο σύνθετες. Το πρώτο και απλούστερο στάδιο είναι η οικιακή παραγωγή (household production) και ακολουθούν η οικιακή βιοτεχνία (household industry), η εργαστηριακή βιοτεχνία (workshop industry), η κοινοτική βιοτεχνία (village industry) και η βιομηχανία («factory industry»)¹³⁷². Ο Peacock προσέθεσε ένα ακόμη στάδιο, πιο σύνθετο από αυτό της κοινοτικής παραγωγής, αυτό του αυτόνομου εργαστηρίου («nucleated workshop»)¹³⁷³ και ορισμένα επιπλέον στάδια, τα οποία, όμως, αφορούν κυρίως τα πιο σύγχρονα κέντρα παραγωγής. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι η παραπάνω ταξινόμηση συνδέεται με την ιεραρχική κατάταξη των συστημάτων παραγωγής από πιο απλοϊκά σε πιο σύνθετα.

Βασικές παράμετροι για την μελέτη της εξειδίκευσης και ακολούθως της κεραμικής παραγωγής είναι το πλαίσιο της παραγωγής, το οποίο αφορά τις κοινωνικές συνθήκες στις οποίες αναπτύσσεται, ο βαθμός συγκέντρωσης, που σχετίζεται με την διασπορά των κεραμέων στον χώρο, η κλίμακα, που αναφέρεται

¹³⁶⁹ Χολέβα 2018, 63-64.

¹³⁷⁰ Lemonnier 1993, 3.

¹³⁷¹ Costin 1991, 3.

¹³⁷² Van Der Leeuw 1977, Peacock 1982, 13-50.

¹³⁷³ Peacock 1981, 190-191.

στον αριθμό των συμμετεχόντων στην παραγωγή και η ένταση, η οποία αντιστοιχεί στον χρόνο που οι τεχνίτες καταναλώνουν στο πλαίσιο της παραγωγής¹³⁷⁴. Για τον χαρακτηρισμό του βαθμού εξειδίκευσης μιας κοινωνίας, κεντρικής σημασίας θεωρούνται η τυποποίηση και η αποδοτικότητα της παραγωγής, η δεξιοότητα των τεχνιτών και η διαφοροποίηση σε γεωγραφικό επίπεδο¹³⁷⁵. Ωστόσο, φαίνεται ότι αυτού του τύπου η κατηγοριοποίηση μπορεί να αποδειχθεί παραπλανητική αλλά και δύσχρηστη, και παρουσιάζει αρκετά προβλήματα όταν εφαρμόζεται στο πλαίσιο της αρχαιολογίας, για μία σειρά από λόγους.

Ο πρώτος από αυτούς σχετίζεται με το γεγονός ότι σε θέσεις, στις οποίες στοιχεία, όπως η έκταση του οικισμού και η θέση των κεραμικών εργαστηρίων δεν είναι γνωστά, ενώ παράλληλα τα περισσότερα δεδομένα προέρχονται από την ανάλυση αποσπασματικά σωζόμενων τελικών προϊόντων. Ορισμένοι παράμετροι, όπως το φύλο των κεραμικών¹³⁷⁶, είναι σπανίως αρχαιολογικά διαγνώσιμοι. Επίσης, στοιχεία που θεωρούνται ενδεικτικά της ύπαρξης εξειδικευμένης και οργανωμένης παραγωγής, όπως η ομοιογένεια της κεραμικής ύλης, μπορεί να συνδεθούν εξίσου με τύπους παραγωγής που θεωρούνται χαμηλής εξειδίκευσης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ομάδα χωριών της Κορσικής, που, αν και βασιζόνταν στο σύστημα της οικιακής βιοτεχνίας, χρησιμοποιούσαν κοινό χώρο εξόρυξης πηλού, με αποτέλεσμα τα κεραμικά να ανήκουν στην ίδια πετρογραφική ομάδα¹³⁷⁷.

Επιπλέον, είναι πολύ πιθανό μέσα στην ίδια κοινωνία να υπάρχουν διαφορετικοί τύποι οργάνωσης της κεραμικής. Συγκεκριμένα, κάποιες κατηγορίες κεραμικής μπορεί να παράγονται από εργαστήρια με περιορισμένη εξειδίκευση, ενώ στην ίδια εποχή και περιοχή μπορεί να δραστηριοποιούνται και κεραμείς υψηλότερης εξειδίκευσης, οι οποίοι ασχολούνται με την παραγωγή άλλου τύπου κεραμικής, η οποία διέπεται από πιο αυστηρούς κανόνες.

Τέλος, δεν θα πρέπει να παραβλέπεται η χρονική παράμετρος των συστημάτων παραγωγής. Οι τεχνίτες και τα εργαστήρια δεν μένουν σταθερά στον χρόνο, αλλά χαρακτηρίζονται από δυναμισμό, δεδομένου ότι πρέπει να ανταποκριθούν σε εξωτερικούς παράγοντες, ερεθίσματα και κατευθύνσεις¹³⁷⁸. Συνεπώς, η ποικιλομορφία που συναντάμε συχνά στα αρχαιολογικά σύνολα,

¹³⁷⁴ Costin 1991, 11-18.

¹³⁷⁵ Costin 1991, 44.

¹³⁷⁶ Rice 1987, 184.

¹³⁷⁷ Peacock 1982, 17.

¹³⁷⁸ Peacock 1982, 50-51.

ενδέχεται να σχετίζεται με αλλαγές σε βάθος χρόνου και όχι σε σύγχρονα χαρακτηριστικά που αφορούν τον τύπο της παραγωγής.

Με βάση τα παραπάνω προβλήματα, καθίσταται σαφές ότι αυτές οι κατηγορίες και οι ορισμοί που τις συνοδεύουν, χάνουν σε μεγάλο βαθμό την σημασία τους και τη χρησιμότητά τους όταν τεθούν σε ένα πιο κλειστό ενδοκοινωνικό πλαίσιο. Επίσης, αυτές οι κατηγοριοποιήσεις δεν συνεισφέρουν στο να αναγνωρίσουμε την πολυπλοκότητα που μπορεί να χαρακτηρίζει την κεραμική παραγωγή¹³⁷⁹. Αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι για την κατασκευή των εκάστοτε μοντέλων και για την ένταξη μία μορφής παραγωγής σε αυτά, θεωρείται ότι οι ομοιότητες σε ορισμένες παραμέτρους αποδεικνύουν ότι η κεραμική παραγωγή στις διάφορες περιπτώσεις είναι παρόμοια, ενώ στις περισσότερες περιπτώσεις αυτές οι παράμετροι δεν εξετάζονται αναλυτικά. Συχνά, βασιζόμενοι στις δικές μας αντιλήψεις, αλλά και μέσα από την διαχρονική θεώρηση των κοινωνιών, αποδίδουμε χαρακτηρισμούς σε συστήματα παραγωγής, θεωρώντας κάποιες επιλογές σε τεχνικό επίπεδο ως λογικές και πιο πρακτικές ως προς άλλες. Ωστόσο, κατά αυτό τον τρόπο αποτυγχάνουμε να κατανοήσουμε την οπτική των ανθρώπων που έκαναν αυτές τις επιλογές¹³⁸⁰. Συγκρίνοντας τα διαφορετικά μοντέλα οργάνωσης, παρατηρείται ότι αυτά έχουν προκύψει, σε μεγάλο βαθμό, μέσα από την αντιπαράθεση δεδομένων διαφορετικών περιόδων. Ωστόσο, η σύγκριση της παραγωγής μεταξύ περιόδων με μεγάλη χρονολογική απόσταση, π.χ η σύγκριση της ΠΕ κεραμικής παραγωγής με αυτήν της Μυκηναϊκής, δεν κρίνεται δόκιμη. Στις περιπτώσεις που μελετώνται συγκριτικά κοινωνίες που ανήκουν σε πολύ διαφορετικό χρονικό και πολιτισμικό πλαίσιο, είναι πολύ πιθανόν ο χαρακτηρισμός της παραγωγής ως περισσότερο ή λιγότερο εξειδικευμένης να είναι λανθασμένος. Μια διάκριση των μορφών της παραγωγής κατά τέτοιο τρόπο, έχει έντονα εξελικτικό χαρακτήρα¹³⁸¹ και παραπέμπει σε ένα καρτεσιανό-κανονιστικό πλαίσιο, το οποίο δεν λειτουργεί αποτελεσματικά για την αρχαιολογία.

Επομένως, αντί της προσπάθειας να εντάξουμε την κεραμική παραγωγή ενός οικισμού, όπως αυτός του Αιγίου, σε ένα αυστηρό σύστημα ταξινόμησης είναι προτιμότερο να την προσεγγίσουμε ως μία αυτοτελή περίπτωση με τα δικά της

¹³⁷⁹ Duistremaat 2017, 116.

¹³⁸⁰ Lemonnier 1993, 4.

¹³⁸¹ Santacreu 2014, 246.

συγκεκριμένα και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά¹³⁸², όπως αυτά θα προκύψουν από τη μελέτη της κεραμικής, καθώς και των περιβαλλοντικών και κοινωνικών παραγόντων, οι οποίοι επηρεάζουν και επηρεάζονται από την κεραμική παραγωγή. Παράλληλα θα προβούμε στην ένταξη των δεδομένων στο ευρύτερο πλαίσιο της περιόδου, υπό σχετικούς όρους και όχι με βάση αυστηρές κατηγοριοποιήσεις.

Προκειμένου να προσεγγιστεί το επίπεδο της κεραμικής παραγωγής χρησιμοποιούνται οι πληροφορίες που εξάγονται από την ανάλυση της εγχειρηματικής αλυσίδας, καθώς και από την μορφολογική ανάλυση του υλικού, που μας δίνουν την δυνατότητα να προσεγγίσουμε συγκεκριμένες παραμέτρους, οι οποίες καθορίζουν την οργάνωση της παραγωγής και στις οποίες θα αναφερθούμε στην συνέχεια.

10.3 Τεχνολογικές ενδείξεις και οργάνωση της κεραμικής παραγωγής

Μία σημαντική παράμετρος και στοιχείο που δείχνει το βαθμό συνθετότητας στην οργάνωση της κεραμικής παραγωγής είναι ο τρόπος επεξεργασίας και διαχείρισης των πρώτων υλών και η αναζήτηση του κέντρου παραγωγής, η οποία βασίζεται στην εξεύρεση του χώρου εξόρυξης των πρώτων υλών, με βάση αναλυτικές μεθόδους και αρχαιομετρική ανάλυση του υλικού, αλλά και σύμφωνα με την διασπορά των κεραμικών ρυθμών. Η περιοχή, στην οποία τα ποσοστά της υπό αναζήτηση κεραμικής είναι υψηλότερα, είναι αυτή στην οποία μπορεί να αποδοθεί ο χαρακτηρισμός του κέντρου παραγωγής¹³⁸³.

Ωστόσο, τέτοιου τύπου στοιχεία δεν είναι ασφαλή, καθώς η θέση ενός εργαστηρίου μπορεί να αλλάζει συχνά στον χρόνο και καθορίζεται από πολλούς παράγοντες. Ακόμη και η εύρεση του χώρου εξόρυξης των πρώτων υλών δεν είναι η πλέον ασφαλής ένδειξη, δεδομένου ότι οι κεραμείς μίας περιοχής δεν αντλούσαν απαραίτητα πηλό μόνο από μία πηγή, ειδικά αν ληφθεί υπ' όψη ότι πολλές πηγές εξαντλούνταν. Για το λόγο αυτό, τα ασφαλέστερα στοιχεία για την αναγνώριση τόπων κεραμικής παραγωγής είναι η εύρεση εγκαταστάσεων παραγωγής, όπως χώροι απόρριψης αποτυχημένων προϊόντων, χώροι καύσης και κλίβανοι¹³⁸⁴. Επιπλέον,

¹³⁸² Rice 1987, 190.

¹³⁸³ Orton et al. 2013, 244.

¹³⁸⁴ Rice 1987, 177-180.

δεδομένου ότι οι κεραμείς συνήθως προχωρούσαν σε ανάμιξη πηλών, οι πρώτες ύλες ενδέχεται να προέρχονται από διαφορετικά περιβάλλοντα. Γι' αυτό το λόγο είναι προτιμότερο να γίνεται αναζήτηση συνταγών πηλού και, ακολούθως, εργαστηρίων και όχι του χώρου εξόρυξης του πηλού¹³⁸⁵. Πάντως, η εύκολη πρόσβαση σε πρώτες ύλες θα μπορούσε να υποστηρίξει και μία πιο συστηματική και οργανωμένη τοπική παραγωγή. Στην περίπτωση του Αιγίου έχει ήδη υποστηριχθεί ότι, με βάση την γεωλογία της περιοχής, φαίνεται ότι η παραγωγή έχει τοπικό χαρακτήρα, τουλάχιστον στο μεγαλύτερο τμήμα της, αφού η περιοχή του Αιγίου έχει πολλές προσεγγίσιμες πηγές πηλού¹³⁸⁶.

Το μέγεθος ενός οικισμού συχνά θεωρείται σημαντική παράμετρος για την κλίμακα παραγωγής της κεραμικής, καθώς φαίνεται ότι οι μεγαλύτεροι οικισμοί χαρακτηρίζονται από πιο σύνθετο σύστημα παραγωγής¹³⁸⁷. Στην περίπτωση του Αιγίου, αν και έχει προταθεί ένα κατά προσέγγιση μέγεθος για τον οικισμό (άνω των 25-30 στρ.)¹³⁸⁸, οι πληροφορίες δεν θεωρούνται ασφαλείς, ώστε να χρησιμοποιηθούν για την ανάλυση του θέματος της παραγωγής της κεραμικής.

Επίσης, ακόμα ένα πρόβλημα στην περίπτωση του Αιγίου είναι το γεγονός ότι δεν είναι γνωστός ο ακριβής χώρος ή χώροι παραγωγής, που είναι και η πλέον σημαντική παράμετρος, ή τα εργαλεία που είχαν χρησιμοποιηθεί ούτε υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για τα απορρίμματα της διαδικασίας. Επίσης, οι γνώσεις μας για πιθανά δίκτυα διακίνησης και παραγωγής προκύπτουν με βάση τα σωζόμενα στοιχεία, τα οποία είναι πολύ αποσπασματικά, ενώ πρέπει να επισημάνουμε ότι δεν έχει γίνει αρχαιομετρική μελέτη, προκειμένου να προσεγγιστούν με πιο αποτελεσματικό και συστηματικό τρόπο ζητήματα που αφορούν στην διαχείριση των πρώτων υλών, την ποικιλομορφία της κεραμικής ύλης και τις ιδιότητες του τελικού προϊόντος.

Συνεπώς, παρατηρούμε ότι πολλά από τα στοιχεία που απαιτούνται για τον καθορισμό της εξειδίκευσης και της οργάνωσης της παραγωγής δεν είναι διαθέσιμα σε αποσπασματικά αρχαιολογικά σύνολα, όπως αυτό του οικοπέδου Μινασιάν στο Αίγιο. Ωστόσο, στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής θεωρούμε ότι η έννοια της εξειδίκευσης της παραγωγής συνυφάνεται με αυτήν της εξειδικευμένης τεχνογνωσίας και της δεξιοτεχνίας των κεραμέων, η οποία εξαρτάται από την

¹³⁸⁵ Mommsen 2004, 268.

¹³⁸⁶ βλ. στο παρόν Κεφ.2.1.

¹³⁸⁷ Rice 1987, 181.

¹³⁸⁸ βλ. στο παρόν Κεφ. 2.2.10.

τυποποίηση σε επίπεδο τεχνικής¹³⁸⁹. Υπό αυτό το σκεπτικό, στην περίπτωση της κεραμικής παραγωγής του Αιγίου προσεγγίζουμε το ζήτημα της εξειδίκευσης κυρίως μέσα από την μελέτη τεχνολογικών χαρακτηριστικών που υποδεικνύουν ποικιλομορφία ή ομοιογένεια διαχρονικά στον οικισμό. Κατ' αυτό τον τρόπο μπορούμε να διακρίνουμε αν συγκεκριμένες τεχνικές και πρώτες ύλες χρησιμοποιούνταν συστηματικά με σκοπό την παραγωγή προϊόντων με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, γεγονός που φανερώνει την ύπαρξη οργάνωσης και εξειδίκευσης¹³⁹⁰. Η ομοιογένεια σχετίζεται με την τυποποίηση των τελικών προϊόντων και συνεπώς με μία πιο εξειδικευμένη παραγωγή, σε σχέση με περιπτώσεις που τα τελικά προϊόντα χαρακτηρίζονται από ποικιλομορφία και παραπέμπουν σε μία κεραμική παραγωγή πιο χαμηλής εξειδίκευσης¹³⁹¹. Αυτά τα χαρακτηριστικά προκύπτουν σε μεγάλο βαθμό από την ανάλυση της εγχειρηματικής αλυσίδας, η οποία προηγήθηκε. Επίσης, καθοριστικής σημασίας κρίνεται η μορφολογική ανάλυση του υλικού, με σκοπό την προσέγγιση της τυποποίησης της κεραμικής που αφορά τον βαθμό ποικιλομορφίας ενός συνόλου, ως παράγοντα, που υποδεικνύει εξειδίκευση της κεραμικής παραγωγής¹³⁹².

Επιπλέον, προκειμένου να καταστούν σαφείς οι συνθήκες εντός των οποίων αναπτύχθηκε η υπό μελέτη κεραμική παραγωγή είναι σκόπιμο να λαμβάνονται υπ' όψη οι διαθέσιμες πληροφορίες άλλων σύγχρονων θέσεων, που ορίζουν το ευρύτερο πλαίσιο της κεραμικής παραγωγής του Αιγίου.

Συνεπώς, προκειμένου να επιτευχθεί μία ολιστική θεώρηση του ζητήματος, είναι απαραίτητη η ανάγνωση των δεδομένων σε τρεις κεντρικούς άξονες. Ο πρώτος αφορά στη σύνοψη των δεδομένων για την οργάνωση της κεραμικής παραγωγής από άλλες περιοχές του ηπειρωτικού χώρου. Στην συνέχεια θα γίνει η αναφορά στα δεδομένα του οικοπέδου Μινασιάν που σχετίζονται με την οργάνωση της κεραμικής παραγωγής, και θα παρουσιαστεί διαχρονικά η εικόνα της κεραμικής παραγωγής. Τέλος, θα ακολουθήσει ο συσχετισμός των δεδομένων της παραγωγής του Αιγίου με αυτά των υπολοίπων θέσεων και η αναφορά μας στον ευρύτερο χαρακτήρα της κεραμικής παραγωγής στο Αιγαίο.

¹³⁸⁹ Santacreu 2014, 257.

¹³⁹⁰ Santacreu 2014, 252.

¹³⁹¹ Costin 2005, 1064, Santacreu 2014, 251.

¹³⁹² Orton et al. 2013, 147.

10.4 Η κεραμική παραγωγή στην ηπειρωτική Ελλάδα κατά την ΠΕΧ

Για την κεραμική παραγωγή της ΠΧ II έχει υποστηριχθεί ότι σημειώνεται τεχνολογική πρόοδος, άποψη που βασίζεται στην χρήση πιο λεπτόκοκκων κεραμικών υλών σε σχέση με προγενέστερες περιόδους και βάσει της επίτευξης υψηλότερων θερμοκρασιών κατά την όπτηση¹³⁹³. Ωστόσο, οι έρευνες που αφορούν την παραγωγή κεραμικής στον ελλαδικό χώρο, είναι αρκετά περιορισμένες.

Ένα από τα βασικά ζητήματα που έχει μελετηθεί είναι αυτό της υιοθέτησης του κεραμικού τροχού¹³⁹⁴. Σύμφωνα με την μελέτη των Roux και Jeffra για την διάδοση του κεραμικού τροχού σε προϊστορικές θέσεις της Μεσογείου¹³⁹⁵ και με αντιπαραβολή στοιχείων από εθνογραφικά παράλληλα της Ινδίας, παρατηρείται ότι, όταν η παραγωγή βρίσκεται στα χέρια μίας ομοιογενούς κοινωνικά ομάδας, ο τροχός διαδίδεται πιο γρήγορα και πιο εύκολα, ενώ, όταν πρόκειται για διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, που χαρακτηρίζονται από ανομοιογένεια, συμβαίνει το αντίθετο¹³⁹⁶.

Για την ΠΕ II στο Αιγαίο έχει ήδη γίνει αναφορά στον τρόπο με τον οποίο έγινε η υιοθέτηση του κεραμικού τροχού¹³⁹⁷, όχι ως συστατικού στοιχείου ενός ενιαίου «πακέτου» πολιτισμικών αλλαγών, αλλά ως σύνθετο φαινόμενο, με την ύπαρξη διαφορετικών επιλογών εκ μέρους διαφορετικών ομάδων κεραμέων, όπως φαίνεται από Αιγαιακές θέσεις, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το Παλαμάρι Σκύρου¹³⁹⁸. Συνεπώς, καθίσταται σαφές ότι η διαδικασία υιοθέτησης του τροχού δεν ακολούθησε έναν ενιαίο τρόπο, αλλά διαμορφώθηκαν παραλλαγές ως προς την χρήση του, ενώ δεν διαδόθηκε η πλήρης χρήση του αλλά κατά κύριο λόγο μία μικτή, υβριδική τεχνική. Αυτό το στοιχείο υποδεικνύει σε ένα βαθμό τον κατακερματισμό της κεραμικής παραγωγής, τουλάχιστον στον ηπειρωτικό χώρο κατά την ΠΕ II και τονίζει την ποικιλομορφία που την χαρακτηρίζει.

Σημαντικές πληροφορίες για την κεραμική παραγωγή προκύπτουν από μία σειρά αρχαιομετρικών μελετών σε αρκετές θέσεις.

¹³⁹³ Broodbank 2008, 60.

¹³⁹⁴ Χολέβα 2018.

¹³⁹⁵ Roux and Jeffra 2015, 166-177.

¹³⁹⁶ Roux and Jeffra 2015, 180.

¹³⁹⁷ Βλ. στο παρόν Κεφ.8.3.3.

¹³⁹⁸ Χολέβα 2015, 160.

Στην περίπτωση του Προσκυνά η αρχαιομετρική μελέτη του υλικού έδειξε την ύπαρξη δεκαεννέα διαφορετικών πρώτων υλών, εκ των οποίων οκτώ ήταν οι επικρατέστερες¹³⁹⁹. Η παραγωγή χαρακτηρίζεται σε γενικές γραμμές τοπική και ποικιλόμορφη. Χρησιμοποιούνται πολλοί χώροι εξόρυξης της πρώτης ύλης, και διαφορετικές τεχνικές ομογενοποίησης της. Αποτέλεσμα είναι η διαμόρφωση μίας σειράς συνταγών ανεξαρτήτως σχημάτων και στυλιστικών κατηγοριών. Ακολούθως, φαίνεται ότι η παραγωγή της κεραμικής δεν ήταν συγκεντρωμένη σε λίγους μόνο κεραμείς, ενώ υποστηρίζεται και η ύπαρξη ενός τοπικού δικτύου σχετικά εντατικών ανταλλαγών.

Οι αρχαιομετρικές αναλύσεις της ΠΕ II κεραμικής από την επέκταση της ανασκαφής του Αρχαιολογικού Μουσείου Θηβών υπέδειξαν και σε αυτή την περίπτωση τον τοπικό χαρακτήρα της κεραμικής παραγωγής, χωρίς την ύπαρξη πολλών εισηγμένων αγγείων και την ανομοιογένεια των κεραμικών υλών¹⁴⁰⁰, η οποία, ωστόσο, ενδέχεται να επηρεάζεται όχι μόνο από επιλογές των κεραμέων, αλλά και από την φυσική ανομοιογένεια της πρώτης ύλης, όπως αυτή διαπιστώθηκε¹⁴⁰¹.

Η μελέτη της κεραμικής σε θέσεις της Αττικής, όπως το Κόντρα Γκλιάτε, ο Θορικός και η Αγορά, έδειξε ότι η κεραμική σε αυτήν την περιοχή είναι κυρίως τοπικής παραγωγής¹⁴⁰². Ειδικά για την ΠΕ II καθοριστική είναι η μελέτη της Ντούνη¹⁴⁰³, η οποία, με βάση το υλικό από το Κορωπί, την Μερέντα, το Ασκηταριό, την Ραφήνα και τον Άγιο Κοσμά προέβη σε μία συστηματική προσπάθεια ανασύνθεσης της κεραμικής παραγωγής συνολικά για την Αττική. Χρησιμοποιώντας το μεθοδολογικό εργαλείο της εγχειρηματικής αλυσίδας εξέτασε την διαδικασία κατασκευής των αγγείων για κάθε θέση ξεχωριστά, προχωρώντας παράλληλα σε πιο γενικές διαπιστώσεις και συμπεράσματα. Συγκεκριμένα, διαπίστωσε ότι οι κεραμικές κατηγορίες που διέκρινε και τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά τους παραπέμπουν σε ετερογένεια και ποικιλομορφία ως προς τα βαθμό της εξειδίκευσης¹⁴⁰⁴. Δεν ορίζεται ένα μοντέλο, αλλά κάθε κεραμική κατηγορία φαίνεται ότι συνδέεται με διαφορετικές μορφές οργάνωσης της παραγωγής. Αν και θεωρεί ότι η κεραμική παραγωγή στις θέσεις που μελέτησε είναι υψηλού επιπέδου, διευκρινίζει ότι χαρακτηρίζεται από ανομοιογένεια. Για παράδειγμα, ξεχωρίζει μία κατηγορία στο Κορωπί, αντίστοιχη της

¹³⁹⁹ Pentedeka et. al. 2009, 926.

¹⁴⁰⁰ Hilditch et al. 2008, 268.

¹⁴⁰¹ Hilditch et al. 2008, 265.

¹⁴⁰² Nazou 2014, 319.

¹⁴⁰³ Ntouni 2015.

¹⁴⁰⁴ Ntouni 2015, 497.

Κηλ του Αιγίου, η οποία συνδέεται με πολύ συγκεκριμένες επιλογές εκ μέρους των κεραμέων και είναι ομοιογενής¹⁴⁰⁵. Αυτός ο κεραμικός ρυθμός έχει θεωρηθεί ένα από τα βασικά κεραμικά προϊόντα της Αττικής που ενδεχομένως εξάγονται στις Κυκλάδες¹⁴⁰⁶. Συνεπώς, η ευρύτερη παραγωγή της Αττικής χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη τοπικών επιμέρους παραδόσεων, αλλά και ενός δικτύου συνεχούς επικοινωνίας και διάδοσης τεχνογνωσίας μεταξύ των κεραμέων¹⁴⁰⁷.

Στην περίπτωση της ΠΕ II Αίγινας (II-III)¹⁴⁰⁸ η μελέτη της κεραμικής παραγωγής βασίζεται σε μακροσκοπικές παρατηρήσεις και στην αρχαιολογική μελέτη μικρού αριθμού δειγμάτων κεραμικής, που δεν είναι αντιπροσωπευτικά του συνόλου της κεραμικής της συγκεκριμένης φάσης. Με βάση αυτά τα πρώτα στοιχεία αναγνωρίστηκαν δύο βασικές ομάδες κεραμικών υλών, οι οποίες, χαρακτηρίζονται από εσωτερική ανομοιογένεια, όσον αφορά την σύσταση, την υφή και το χρώμα του πηλού. Επίσης, η λεπτότεχνη κεραμική με σκοτεινόχρωμο επίχρισμα σχετίζεται με ποικιλία κεραμικών υλών¹⁴⁰⁹. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά θεωρούνται συνέπεια ενός συστήματος παραγωγής, στο οποίο οι επιλογές των κεραμέων δεν ήταν σταθερές και χρησιμοποιούνταν διαφορετικοί χώροι εξόρυξης αργιλοχώματος. Αυτή η υπόθεση παραπέμπει στην σύνδεση της κεραμικής παραγωγής της Αίγινας με κεραμείς των οποίων οι επιλογές δεν είναι σταθερές και συνεπώς με ένα μοντέλο χαμηλής εξειδίκευσης¹⁴¹⁰.

Στην περιοχή της Αργολιδοκορινθίας οι αναλύσεις δειγμάτων από την Λέρνα, την Τίρυνθα, τον Φλιούντα, το Κεραμιδάκι, του Κοράκου, τις Ζυγουριές, την Ασίνη και την λίμνη της Βουλιαγμένης υπέδειξαν έντονη ανομοιογένεια στις πιο χονδρόκοκες κεραμικής ύλες και την χρήση ιδιαίτερων πηλών για κάποιους πιο ξεχωριστούς τύπους αγγείων, όπως οι ζωομορφικές κύμβες της Τίρυνθας και οι γραπτές κύμβες. Επιπλέον, υποστηρίζεται ότι η παραγωγή φιαλών και κυμβών γινόταν τοπικά, σε κάθε θέση στο σύνολο σχεδόν των θέσεων και η διακίνηση αυτών των αγγείων πραγματοποιείτο μεταξύ γειτονικών οικισμών¹⁴¹¹.

¹⁴⁰⁵ Ntouni 2015, 498-499.

¹⁴⁰⁶ Nazou 2014, 318.

¹⁴⁰⁷ Ntouni 2015, 499, 503, 519.

¹⁴⁰⁸ Gauss et al. 2011, 247-248.

¹⁴⁰⁹ Nazou 2014, 296.

¹⁴¹⁰ Gauss et al. 2011, 247.

¹⁴¹¹ Attas et al. 1987, 89.

Χαρακτηριστική είναι στην περίπτωση των Ζυγουριών η χρήση εισηγμένων αγγείων κατά την ώριμη ΠΕ II ¹⁴¹², ενδεικτική, πιθανώς της ύπαρξης μίας πιο κεντρικά οργανωμένης παραγωγής στην περιοχή, σε σχέση με το μοντέλο της οικιακής παραγωγής. Στην περίπτωση της Λέρνας, η ομοιογένεια στην κεραμική ύλη συγκεκριμένων κατηγοριών και ιδιαίτερα με βάση τα στοιχεία από τις κύμβες, οδήγησε στο συμπέρασμα ότι η λεπτότεχνη κεραμική σχετιζόταν, επίσης, με μία πιο εξειδικευμένη παραγωγή ¹⁴¹³. Στην ίδια θέση, από την πρώιμη φάση III C (τέλος ΠΕ ΠΑ-ΠΒ), θεωρείται ότι συμβαίνουν σημαντικές μεταβολές σε επίπεδο κεραμικής παραγωγής με την εντατικοποίηση της εξειδίκευσης των κεραμέων ¹⁴¹⁴. Σημαντική προς την ίδια κατεύθυνση είναι η παρατήρηση σχετικά με μία πιο μαζική παραγωγή φιαλών στην περίοδο της «Οικίας των Κεράμων», με βάση το κεραμικό σύνολο του δωματίου IX, ενδεικτική της ύπαρξης μίας μορφής παραγωγής πιο εξειδικευμένης που υπερβαίνει το πλαίσιο της οικιακής παραγωγής ¹⁴¹⁵.

Σχετικά με την παραγωγή μεγάλων πύθων με σφραγιδοπίεστη διακόσμηση, που είναι κυρίως γνωστή στην Αργολίδα κατά την ΠΕ ΠΒ και ιδιαίτερα στην Λέρνα, έχει υποστηριχθεί η ύπαρξη μετακινούμενων κεραμέων που δρούσαν στην ευρύτερη περιοχή ¹⁴¹⁶. Το ίδιο ενδεχομένως να ίσχυε και για την παραγωγή εστιών, οι οποίες συχνά έφεραν αντίστοιχη διακόσμηση.

Οι νεότερες αρχαιομετρικές έρευνες στην Λέρνα ¹⁴¹⁷ υπέδειξαν την δράση δύο ομάδων κεραμέων κατά την φάση III C-D (ΠΕ ΠΒ) ¹⁴¹⁸, την ύπαρξη μεταβολών στην κεραμική ύλη της λεπτότεχνης κεραμικής ¹⁴¹⁹ και μεταβολών στην κεραμική ύλη, που σχετίζονται με την όπτηση σε πιο χαμηλές θερμοκρασίες, χαρακτηριστικό που επιβιώνει και κατά την Λέρνα IV.1 (πρώιμη ΠΕ III) ¹⁴²⁰. Επίσης, φαίνεται ότι οι εισαγωγές στην Λέρνα III C-D (ΠΕ ΠΒ) είναι ελάχιστες, με μόλις μία περίπτωση να επιβεβαιώνεται ¹⁴²¹.

¹⁴¹² Attas et al. 1987, 86.

¹⁴¹³ Wiencke 2000, 506, 679.

¹⁴¹⁴ Wiencke 2000, 637.

¹⁴¹⁵ Wiencke 1989, 506.

¹⁴¹⁶ Wiencke 1970, 103.

¹⁴¹⁷ Shriner 1999.

¹⁴¹⁸ Shriner 1999, 63.

¹⁴¹⁹ Shriner 1999, 60.

¹⁴²⁰ Shriner 1999, 50, 67.

¹⁴²¹ Shriner 1999, 69.

Σημαντική είναι η πετρογραφική ανάλυση της κεραμικής από την Τσουνγκίτσα¹⁴²². Η συγκεκριμένη θέση, αν και είναι χαρακτηριστική κυρίως για την ΠΕ ΙΑ περίοδο, περιλαμβάνει κεραμική ελαφρώς πρωιμότερη της ΠΕ ΙΒ. Η ανάλυση δειγμάτων από όλο το χρονολογικό φάσμα της θέσης υπέδειξε ότι στην τοπική ώριμη ΠΕ ΙΙ, παρατηρείται μεγαλύτερη ομοιογένεια στις κεραμικές ύλες σε σχέση με τις προηγούμενες περιόδους, λιγότερες εισαγωγές σε σχέση με τις προηγούμενες φάσεις και μία προτίμηση σε ασβεστιούχες κεραμικές ύλες ανοιχτόχρωμου χρώματος, όσον αφορά την λεπτότεχνη κεραμική¹⁴²³. Αυτές οι αλλαγές συνδέονται με την ύπαρξη πιο σταθερών επιλογών εκ μέρους των κεραμέων ή με την ύπαρξη λιγότερων κέντρων παραγωγής σε σχέση με τις προηγούμενες φάσεις, καθώς και με πιο περιορισμένη διακίνηση κεραμικής¹⁴²⁴. Αν και η κεραμική στην οποία βασίστηκε το συγκεκριμένο σύνολο θεωρείται ελαφρώς πρωιμότερη της ΠΕ ΙΒ, φανερώνει μία τάση για πιο εξειδικευμένη παραγωγή, καθώς πλησιάζουμε χρονικά στην πιο ώριμη ΠΕ ΙΙ περίοδο.

Με βάση την μελέτη της κεραμικής παραγωγής στο Κουφόβουνο της Λακωνίας έχει υποστηριχτεί η ύπαρξη εξειδικευμένων κεραμέων μερικής απασχόλησης, οι οποίοι δρούσαν στους μεγαλύτερους οικισμούς και παρείχαν προϊόντα και στους μικρότερους¹⁴²⁵.

Στην περίπτωση της πρόσφατης έρευνας στον Ριζόμυλο Αιγιαλείας οι αρχαιομετρικές μελέτες υπέδειξαν ότι οι ΠΕ ΙΙ κεραμικοί ρυθμοί έχουν ως βασικά χαρακτηριστικά την λεπτόκοκκη κεραμική ύλη, το ανοιχτό χρώμα της επιφάνειας και την ύπαρξη σκοτεινόχρωμων και κηλιδωτών επιχρισμάτων. Επίσης, η ανάλυση έδειξε ότι έχουν ψηθεί σε υψηλότερες θερμοκρασίες σε σχέση με την ΠΕ ΙΙΙ κεραμική της θέσης, και διακρίνονται για την ομοιογένεια στο χρώμα της επιφάνειας και του πυρήνα¹⁴²⁶. Οι αναλύσεις για το σύνολο του υλικού της ΠΕ ΙΙ και ΠΕ ΙΙΙ έχουν υποδείξει την ύπαρξη δύο βασικών πετρογραφικών ομάδων Α και Β, εκ των οποίων η Β φαίνεται να είναι πιο ομοιογενής και να υποδηλώνει ότι οι κεραμείς είχαν εφαρμόσει πρακτικές καθαρισμού και ομογενοποίησης της κεραμικής ύλης¹⁴²⁷. Γενικώς, η παραγωγή χαρακτηρίζεται ως τοπικού χαρακτήρα¹⁴²⁸. Δεδομένου ότι οι

¹⁴²² Day and Pullen 2017.

¹⁴²³ Day and Pullen 2017, 112.

¹⁴²⁴ Day and Pullen 2017, 113.

¹⁴²⁵ Mee 2009, 320.

¹⁴²⁶ Iliopoulos and Xanthopoulou 2017, 182.

¹⁴²⁷ Iliopoulos and Xanthopoulou 2017, 193.

¹⁴²⁸ Iliopoulos and Xanthopoulou 2017, 190.

αναλύσεις αφορούν συνολικά το υλικό της ΠΕ II-III, δεν καθίσταται δυνατή η άντληση πληροφοριών μεμονωμένα για την ΠΕ II. Ωστόσο, ενδέχεται να υπάρχει, σε έναν βαθμό, συνέχεια μεταξύ των δύο φάσεων. Για την ΠΕ II, διευκρινίζεται ότι μία ομάδα αγγείων από πορτοκαλί πηλό, η οποία αποτελεί το 10% της κεραμικής της ΠΕ II και απαντά σε αγγεία μεσαίου μεγέθους χαρακτηρίζεται από έντονη ανομοιογένεια σε επίπεδο κεραμικής ύλης¹⁴²⁹. Σε κάθε περίπτωση, οι πρώτες ενδείξεις φανερώνουν ύπαρξη ενός ή περισσότερων εργαστηρίων που απασχολούνταν με την παραγωγή αγγείων, τα οποία απαιτούν εξειδίκευση.

Με την ύπαρξη εξειδικευμένων εργαστηρίων-κεραμέων δεν αποκλείεται να συνδέονται τα σημεία κεραμέων που έχουν εντοπιστεί σε έναν αριθμό θέσεων. Πιο χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις από τις Λιθαρές της Βοιωτίας¹⁴³⁰ και από την Λέρνα της Αργολίδας¹⁴³¹. Στην δημοσίευση της τελευταίας υπάρχει εκτενής συζήτηση για το θέμα, με αναφορές και σε άλλες θέσεις, στις οποίες έχουν εντοπιστεί αντίστοιχα σημεία και για ένα χρονολογικό φάσμα που υπερβαίνει το πλαίσιο της ΠΕ II¹⁴³². Με βάση κυρίως τα δεδομένα των δύο παραπάνω θέσεων φαίνεται ότι για την ΠΕ II, η κεραμική που φέρει σημεία κεραμέων χρονολογείται κυρίως στην ΠΕ IIB. Πρόκειται κατά κύριο λόγο για απλά εγχάρακτα μοτίβα, που γίνονται, συνήθως, πριν την όπτηση των αγγείων, κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, στην βάση ή στο κατώτερο τμήμα του αγγείου. Αρκετά συχνά απαντούν στο σχήμα της φιάλης, ωστόσο, έχουν εντοπιστεί και σε άλλα σχήματα. Η ύπαρξη τους δεν αποτελεί σπάνιο φαινόμενο και τα διαθέσιμα δεδομένα δεν υποδεικνύουν με ασφάλεια ότι πρόκειται για σημεία, που αφορούν την παραγωγή και αντιπροσωπεύουν πραγματικούς κεραμείς. Εξίσου πιθανό είναι το ενδεχόμενο να σχετίζονται με τους κατόχους των αγγείων, ενώ δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να αφορούν σε κάποιες περιπτώσεις του ίδιους τους κεραμείς και σε κάποιες περιπτώσεις του κατόχους.

Με βάση τα παραπάνω η κεραμική παραγωγή στο νότιο Αιγαίο, αν και βασίζεται σε ελλιπή και αποσπασματικά δεδομένα, σκιαγραφείται στις περισσότερες θέσεις και για τις περισσότερες κεραμικές κατηγορίες, ως κατακερματισμένη και τοπικού χαρακτήρα. Αυτό επιβεβαιώνεται όχι μόνο από τις αρχαιομετρικές αναλύσεις, αλλά και από την διαδικασία υιοθέτησης του κεραμικού τροχού στο Αιγαίο. Ωστόσο, φαίνεται ότι υπάρχουν κεραμικές κατηγορίες οι οποίες σχετίζονταν με συγκεκριμένες

¹⁴²⁹ Katsarou 2011, 106-107.

¹⁴³⁰ Τζαβέλλα-Εντζεν 1984, 167-168.

¹⁴³¹ Wiencke 2000, 625-627.

¹⁴³² Wiencke 2000, 627-628.

ομάδες κεραμέων. Πιο συγκεκριμένα πρόκειται για την κεραμική με κηλιδωτό επίχρισμα στην Αττική, οι πίθοι με σφραγιδοπίεστη διακόσμηση στην Αργολίδα, οι ζωομορφικές κύμβες στην Τίρυνθα, και οι φιάλες της Λέρνας ΙΙΙΔ. Οι συγκεκριμένες κατηγορίες κεραμικής χαρακτηρίζονται από υψηλή ποιότητα κατασκευής, ομοιογένεια και υψηλότερο βαθμό εξειδίκευσης σε σχέση με την υπόλοιπη κεραμική του κάθε οικισμού. Συνεπώς, είναι πιθανό να υπήρχε μία μορφή εξειδίκευσης σε συγκεκριμένους τύπους και ρυθμούς κεραμικής από συγκεκριμένες ομάδες κεραμέων. Αυτή η μορφή εξειδίκευσης δεν φαίνεται, με βάση τα διαθέσιμα δεδομένα, να αφορά το σύνολο των θέσεων της ηπειρωτικής Ελλάδας, καθώς σε θέσεις όπως ο Προσκυνάς και η Θήβα δεν παρατηρείται η ύπαρξη κεραμικών κατηγοριών που να υποδηλώνουν μεγαλύτερη εξειδίκευση.

Στην πλειονότητα των θέσεων η κεραμική παράγεται τοπικά. Ωστόσο, αν και υπάρχουν ενδείξεις ανταλλαγών και διακίνησης κεραμικής, αυτές, στις περισσότερες θέσεις, αφορούν την ευρύτερη περιοχή του οικισμού. Εξαιρέση φαίνεται ότι αποτελούν οι θέσεις της Αττικής, και κυρίως αυτές της ΝΑ Αττικής οι οποίες είχαν επεκτείνει το εμπορικό τους δίκτυο στις Κυκλάδες, αλλά και πάλι μόνο για συγκεκριμένες κεραμικές κατηγορίες. Αυτή η εικόνα έρχεται σε αντίθεση με τις νεώτερες πληροφορίες από την Τσουνγκιζα, οι οποίες διαγράφουν την κεραμική παραγωγή της ύστερης φάσης της ΠΕ ΙΙ ως πιο κλειστή σε σχέση με τις προγενέστερες. Ωστόσο, και στην Αργολίδα, μία ομάδα κεραμέων που, ενδεχομένως, δρούσε σε ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο είναι αυτή που ασχολούνταν με την παραγωγή μεγάλων πίθων και εστιών με πλαστική διακόσμηση, που ενδεχομένως μετακινούνταν πιο συστηματικά σε αυτή την πιο ύστερη φάση, που αντιστοιχεί στην ΠΕ ΙΙΒ.

Σε περιπτώσεις οικισμών όπως η Θήβα, η Αίγινα και ο Ριζόμυλος, τα διαθέσιμα δεδομένα θα πρέπει να εξετάζονται με μεγαλύτερο σκεπτικισμό για την ΠΕ ΙΙΒ, καθώς στην τελική εικόνα μπορεί να συμβάλλουν πολλοί παράγοντες, όπως η φυσική ανομοιογένεια των πρώτων υλών, στην περίπτωση της Θήβας, η χρονολόγηση μικρού ποσοστού των δειγμάτων στην ΠΕ ΙΙΒ, όπως θα μπορούσε να ισχύει για τον οικισμό του Ριζόμυλου και, ενδεχομένως, το πολύ πρώιμο στάδιο των ερευνών, όπως στην περίπτωση της Αίγινας. Ειδικά στην περίπτωση της Αίγινας μία ενδεχόμενη ποικιλομορφία στην κεραμική παραγωγή ενδεχομένως να επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από το γεγονός ότι ο οικισμός βρίσκεται σε κομβικό σημείο μεταξύ

Αργολίδας, Αττικής και Κυκλάδων και είναι πολύ πιθανό να υπάρχει μεγάλος αριθμός εισηγμένων αγγείων.

Συνεπώς, οι παραπάνω υποθέσεις δεν βασίζονται σε ένα επαρκές σύνολο πληροφοριών και προκύπτουν από διαφορετικές θέσεις, που σχετίζονταν, σε έναν βαθμό, με διαφορετικές μορφές παραγωγής διαφορετικών οικισμών και διαφορετικού μεγέθους, το οποίο, στην συντριπτική πλειονότητα των θέσεων, δεν είναι γνωστό. Σε μελλοντικές έρευνες που αποσκοπούν στην προσέγγιση της κεραμικής παραγωγής είναι σημαντικό η κεραμική της ΠΕ ΙΒ να μην συνεξετάζεται εκ των προτέρων με την κεραμική της ΠΕ ΙΑ η της ΠΕ ΙΙΙ, καθώς φαίνεται σε πολλές θέσεις ότι κατά αυτή την φάση διακρίνονται μεταβολές στην κεραμική παραγωγή, που ενδεχομένως να σχετίζονται σε έναν βαθμό και με μία τάση για πιο εξειδικευμένη παραγωγή.

Γενικώς, διαπιστώνουμε ότι δεν υπάρχει ένα ενιαίο μοντέλο για την ΠΕ ΙΒ κεραμική παραγωγή, αλλά κάθε θέση και περιοχή παρουσιάζει διαφοροποιήσεις. Ωστόσο, αξίζει στο πλαίσιο των μελλοντικών ερευνών με την εντατικοποίηση και των αρχαιομετρικών ερευνών να ερευνηθεί περαιτέρω το ενδεχόμενο, παρά την ύπαρξη ποικιλομορφίας σε ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της κεραμικής παραγωγής, όπως η κεραμική ύλη, να υπάρχουν διαφορετικές ομάδες κεραμικών, που αντιπροσωπεύουν διαφορετικές παραδόσεις κεραμικής, χαρακτηριζόμενες από διαφορετικούς βαθμούς εξειδίκευσης.

Στην προσπάθεια επέκτασης των μελετών της κεραμικής παραγωγής της ΠΕΧ κρίνουμε σκόπιμη την παράθεση των στοιχείων για την κεραμική παραγωγή από το Αίγιο, η οποία θεωρούμε ότι θα εμπλουτίσει την εικόνα μας για την συγκεκριμένη περίοδο.

10.5 Η κεραμική παραγωγή του Αιγίου

Η μελέτη της κεραμικής παραγωγής στο Αίγιο δεν εξαιρείται από τα προβλήματα που χαρακτηρίζουν την πλειονότητα των ερευνών. Δεδομένης της αποσπασματικότητας της κεραμικής, των περιορισμένων στοιχείων που διαθέτουμε για την οργάνωση του οικισμού και με βάση την εστίαση της παρούσας μελέτης σε μακροσκοπικές παρατηρήσεις, επικεντρωνόμαστε στις πληροφορίες που παρέχει η ανάλυση της εγχειρηματικής αλυσίδας¹⁴³³ και ιδιαίτερα η μορφολογία των αγγείων,

¹⁴³³ Βλ. στο παρόν Κεφ.9.2.

λαμβάνοντας παράλληλα υπ' όψη θεωρητικές και εθνογραφικές μελέτες που συμβάλλουν στην ερμηνεία της κεραμικής παραγωγής. Σε αυτό το σημείο διευκρινίζουμε ότι, παρά την αστοχία των μοντέλων παραγωγής που έχουν οριστεί, θεωρείται ότι ο παραλληλισμός και η αντιπαράθεση των στοιχείων που προκύπτουν από την κεραμική του Αιγίου με αυτά, μπορεί να προσφέρει σημαντικές πληροφορίες και συμβάλλει στην εξαγωγή συμπερασμάτων.

10.5.1 Κεραμική ύλη

Όσον αφορά την κεραμική ύλη, η πλειονότητα των κεραμικών ρυθμών λεπτότεχνης κεραμικής χαρακτηρίζεται από ομοιομορφία, με την ύπαρξη παρόμοιου τύπου εγκλεισμάτων και παρόμοιου χρώματος πηλού. Εξάιρεση αποτελεί η κεραμική ύλη του κεραμικού ρυθμού ΕπΣτ3, που διαφέρει από τους υπόλοιπους. Στους χονδροειδείς κεραμικούς ρυθμούς, σχετική ομοιογένεια στην κεραμική ύλη παρατηρείται μόνο στον κεραμικό ρυθμό Εντρ/Σφ2. Αντιθέτως, ο κεραμικός ρυθμός Εντρ/Σφ1 χαρακτηρίζεται από ανομοιογένεια στην κεραμική του ύλη, η οποία αφορά σε έναν βαθμό τους τύπους των εγκλεισμάτων που περιλαμβάνει. Επίσης, από ανομοιογένεια χαρακτηρίζεται η κεραμική ύλη του κεραμικού ρυθμού Χο, ο οποίος παρουσιάζει διαφοροποιήσεις ως προς την κατανομή και πυκνότητα των εγκλεισμάτων, καθώς και στον τύπο των εγκλεισμάτων που περιλαμβάνει. Η σχετική ανομοιογένεια στην κεραμική ύλη αυτών των ρυθμών ίσως σχετίζεται με την μικρότερη βαρύτητα που θα είχε η διαδικασία εξόρυξης και ομογενοποίησης της κεραμικής ύλης, ενώ δεν αποκλείεται να σχετίζεται με φυσική ανομοιογένεια του πηλού. Επίσης, το γεγονός ότι αυτοί οι ρυθμοί περιλαμβάνουν αγγεία που χρησιμοποιούνται αρκετά συχνά, ιδιαίτερα στο μαγείρεμα, τα καθιστά πιο αναλώσιμα σε σχέση με άλλα. Σε τέτοιες περιπτώσεις αγγείων η πιο συχνή παραγωγή αυξάνει τις πιθανότητες επέμβασης στην εγχειρηματική αλυσίδα μέσω νεωτερισμών και πειραματισμών, ενδεχομένως και σε επίπεδο κεραμικής ύλης, εντείνοντας κατ' αυτό τον τρόπο την ποικιλομορφία¹⁴³⁴.

Ορισμένοι κεραμικοί ρυθμοί αποτελούμενοι από λιγότερα όστρακα, όπως οι ΕπΣτ3, ΗμΕπ και Εντρ/Σφ3, καθώς και αρκετά από τα όστρακα που δεν εντάσσονται σε κεραμικούς ρυθμούς (Δυσ) παρουσιάζουν ανομοιογένεια στην κεραμική ύλη, γεγονός που μπορεί να οφείλεται στο ενδεχόμενο να συνδέονται με εισηγμένα αγγεία.

¹⁴³⁴ Santacreu 2014, 261.

Το στοιχείο αυτό θα πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψη σε περιπτώσεις οικισμών, όπου υπάρχουν εισηγμένα αγγεία ή σε περιπτώσεις που εναποτίθεται κεραμική από διαφορετικούς οικισμούς¹⁴³⁵, τακτική που εντείνει την ποικιλομορφία της κεραμικής ενός οικισμού. Ενδεχομένως, το ίδιο ισχύει σε μικρότερο βαθμό για την κεραμική του Αιγίου, καθώς η ποικιλομορφία δεν θα οφείλεται μόνο στον χαρακτήρα της τοπικής παραγωγής, αλλά επηρεάζεται από την διακίνηση της κεραμικής, όπως φαίνεται με βάση τους προαναφερθέντες κεραμικούς ρυθμούς, που, αν και αποτελούν μικρό ποσοστό του συνόλου της κεραμικής, προσθέτουν στην ποικιλομορφία της θέσης.

10.5.2 Τεχνικές κατασκευής

Όσον αφορά τις τεχνικές κατασκευής τα διαθέσιμα δεδομένα είναι περιορισμένα, όπως διευκρινίστηκε στο πλαίσιο ανάλυσης της κεραμικής αλυσίδας και, γενικώς υποδεικνύεται η εντατική χρήση της τεχνικής των κουλούρων πηλού. Το στοιχείο αυτό δεν προσθέτει ασφαλείς πληροφορίες για την εξειδίκευση των κεραμέων, καθώς η συγκεκριμένη τεχνική απαντά διαχρονικά σε πολλούς πολιτισμούς και διακρίνεται από παραλλαγές, τις οποίες δεν μπορούμε να διακρίνουμε στο Αίγιο

Σε ορισμένες περιπτώσεις διακρίνονται πιθανά κατασκευαστικά μοτίβα, δηλαδή, σταθερά επαναλαμβανόμενες τεχνικές και τεχνολογικές επιλογές, στο πλαίσιο συγκεκριμένων σχημάτων και κεραμικών ρυθμών, όπως αυτά περιγράφονται στο Κεφ.9.2.3.

10.5.3 Τοπολογία σχημάτων

Όσον αφορά την τυπολογία, είναι σαφές ότι αποτελεί κυρίως ένα μεθοδολογικό εργαλείο για την μελέτη και ταξινόμηση της κεραμικής. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι οι τύποι που ορίστηκαν είναι συμβατικοί, δεν είναι καθολικοί και δεν αντικατοπτρίζουν απαραίτητως ζητήματα παραγωγής, μπορεί να λειτουργήσει ενδεικτικά, σε συνδυασμό με άλλα χαρακτηριστικά, για την ύπαρξη ομοιογένειας ή ποικιλομορφίας στην κεραμική παραγωγή, θεωρώντας ότι όσο πιο κεντρικά οργανωμένη είναι η παραγωγή, τόσο πιο ομοιογενή είναι τα τελικά προϊόντα.

¹⁴³⁵ Santacreu 2014, 256.

Τα σχήματα των φιαλών, των κυμβών αλλά και στα πιο χονδροειδή αγγεία, των λοπάδων και των λεκανίδων διαμορφώνουν ομαδοποιήσεις, τις οποίες εξετάσαμε στο πλαίσιο ανάλυσης της κεραμικής, και οι οποίες συνδέονται, σε έναν βαθμό, με μία σχετικά μορφολογική ομοιογένεια. Ακόμη και σε περιπτώσεις σχημάτων που έχουν χαρακτηριστεί ως υβριδικά, όπως το «tankard» και το κύπελλο, υπάρχει σχετική ομοιογένεια σε επίπεδο μορφολογίας.

Ωστόσο, υπάρχουν επιμέρους διαφοροποιήσεις στην διαμόρφωση των αγγείων που σχετίζονται σε μεγάλο βαθμό με το γεγονός ότι η κεραμική είναι χειροποίητη, στοιχείο που αφορά γενικότερα την ΠΕ II κεραμική. Η ποικιλομορφία στα επιμέρους τυπολογικά χαρακτηριστικά, όπως η διαμόρφωση της απόληξης του χείλους, οι λεπτομέρειες στην απόληξη και την διαμόρφωση του δακτυλίου και του πυθμένα των βάσεων, φαίνεται ότι επηρεάζεται από το γεγονός ότι το πλάσιμο πολλών από αυτά τα αγγεία γίνεται είτε εξολοκλήρου είτε εν μέρει με την τεχνική των κουλούρων πηλού αλλά και άλλων χειροποίητων τεχνικών, οι οποίες προσφέρουν περισσότερες επιλογές και μεγαλύτερη ελευθερία στον κεραμέα, όπως φαίνεται και από εθνογραφικά παράλληλα¹⁴³⁶, αποτελώντας κατ' αυτό τον τρόπο το πεδίο έκφρασης του κάθε κεραμέα.

Το σχηματολόγιο της κεραμικής του Αιγίου είναι σε μεγάλο βαθμό επαναλαμβανόμενο. Συνολικά διακρίνονται είκοσι ένα βασικά σχήματα. Ωστόσο, από αυτά πέντε απαντούν σε μεμονωμένες περιπτώσεις οστράκων και τέσσερα απαντούν σπάνια. ενώ έξι είναι τα πιο σταθερά παραγόμενα. Αυτή η εικόνα ενδέχεται να συνδέεται με την αποσπασματικότητα της κεραμικής του οικοπέδου Μινασιάν. Εντούτοις, δεν διαφέρει ιδιαίτερα από αυτήν άλλων θέσεων, όπως η Λέρνα, όπου απαντούν δεκαοχτώ σχήματα, εκ των οποίων το σχήμα «Jar» περιλαμβάνει τύπους, οι οποίοι θα μπορούσαν εκληφθούν ως διαφορετικά σχήματα, φτάνοντας στο σύνολο τα είκοσι τρία σχήματα. Ωστόσο, πρέπει να επισημάνουμε ότι η μικρότερη ποικιλομορφία της κεραμικής του Αιγίου εξαρτάται από ένα πλήθος παραγόντων, που δεν σχετίζονται απαραίτητα με την κεντρικά ή όχι οργανωμένη κεραμική παραγωγή, αλλά με τον χαρακτήρα του χώρου εύρεσης των αγγείων και με άλλους αποθετικούς και μεταποθετικούς παράγοντες.

10.5.4. Επεξεργασία επιφάνειας

¹⁴³⁶ Santacreu 2014, 248.

Σε ό,τι αφορά την επεξεργασία της επιφάνειας, όπως τονίστηκε στο πλαίσιο ανάλυσης της εγχειρηματικής αλυσίδας, διακρίνονται συχνά μοτίβα εντός του κάθε κεραμικού ρυθμού και πολλές φορές εντός του κάθε σχήματος.

Όσον αφορά την διακόσμηση, η γραπτή κεραμική στο Αίγιο είναι ελάχιστη και προέρχεται από τα ανώτερα ανασκαφικά στρώματα. Γι' αυτό το λόγο δεν μπορεί να θεωρηθεί το πλέον ασφαλές τεκμήριο για την ομοιογένεια της κεραμικής παραγωγής. Εντούτοις, παρατηρούμε ότι με βάση τα λίγα δείγματα γραπτής κεραμικής στο οικόπεδο Μινασιάν, η συγκεκριμένη παράδοση, αν και περιορισμένη από την άποψη της ποσότητας της κεραμικής, φαίνεται ότι αφορούσε ιδιαίτερους και, ίσως, μοναδικούς τύπους αγγείων, που μπορεί να αποτελούσαν αντικείμενα ιδιαίτερης σημασίας κατά την αρχαιότητα, γεγονός που εξηγεί την ποικιλομορφία των σωζόμενων μοτίβων. Αντίθετα η διακόσμηση των πιο χονδροειδών αγγείων με ζώνες από πλαστικά σχοινοειδή κοσμήματα είναι εξαιρετικά ομοιογενής.

10.5.5 Όπτηση

Σχετικά με την όπτηση, έχουμε κάνει ήδη αναφορά στο Κεφ.9.2.7, όπου καθίσταται σαφές ότι παρά την ύπαρξη κεραμικών ρυθμών (Εντρ/Σφ1 και Χο) με σχετική ανομοιογένεια σε αυτό το στάδιο, οι κεραμικοί ρυθμοί λεπτότεχνης κεραμικής, αλλά και ο κεραμικός ρυθμός Εντρ/Σφ2 υποδεικνύουν την ύπαρξη τακτικών όπτησης που φανερώνουν εξειδίκευση, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις των κεραμικών ρυθμών ΕπΣτ1 και Κηλ.

10.5.6 Σημεία κεραμέων

Άλλη μία παράμετρος που δεν σχετίζεται με ζητήματα ομοιογένειας και ποικιλομορφίας, αλλά εμπλέκεται στις συζητήσεις για την κεραμική παραγωγή είναι το ζήτημα των σημείων κεραμέων σε αγγεία της περιόδου. Όσον αφορά τα σημεία κεραμέων από άλλους οικισμούς, έχει γίνει ήδη αναφορά και τα περιορισμένα δεδομένα δεν οδηγούν σε ασφαλή συμπεράσματα. Στο Αίγιο, υπάρχουν ελάχιστα όστρακα που να φέρουν πιθανά σημεία κεραμέων και συγκεκριμένα τα όστρακα βάσεων Δ18/23/4, Δ18/57/8 και Δ18/57/17, στα οποία τα σημεία βρίσκονται στην εξωτερική επιφάνεια του πυθμένα των βάσεων και συνίστανται από απλές γραμμικές εγχαράξεις, που γίνονται πριν την όπτηση. Οι συγκεκριμένες βάσεις σχετίζονται με

αγγεία κατανάλωσης. Αυτά τα ίχνη από το Αίγιο δεν συνεισφέρουν ουσιαστικά ως προς διευθέτηση του ζητήματος των σημείων κεραμικών. Ωστόσο, δεδομένου ότι ανήκουν σε φιάλες ή αγγεία κατανάλωσης και λαμβάνοντας υπ' όψη ότι απαντούν σε αντίστοιχα αγγεία άλλων σύγχρονων θέσεων, ενισχύεται το ενδεχόμενο τα περισσότερα από αυτά να αποτελούν αναγνωριστικά σημεία κατοχής και όχι παραγωγής. Η διενέργεια αρχαιομετρικών αναλύσεων σε αυτά τα όστρακα και στα αντίστοιχα άλλων θέσεων δεν αποκλείεται να προσφέρει περαιτέρω πληροφορίες ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα.

10.5.7 Διακίνηση κεραμικής

Τέλος, στο πλαίσιο προσέγγισης της κεραμικής παραγωγής του Αιγίου αξιοσημείωτη κρίνεται η αναφορά στην σχέση του οικισμού του Αιγίου με άλλους σχετικά με την διακίνηση και την κατανομή της κεραμικής, ως πιθανή ένδειξη για την ύπαρξη ευρύτερων εμπορικών σχέσεων και ακολούθως του χαρακτήρα της κεραμικής παραγωγής¹⁴³⁷. Αν και υπάρχουν τυπολογικές ομοιότητες με κεραμική από άλλες θέσεις, αυτές δεν σημαίνουν απαραίτητα την άμεση ανταλλαγή κεραμικής. Με βάση τις μακροσκοπικές και μορφολογικές ομοιότητες της κεραμικής και την γειτνίαση με συγκεκριμένες περιοχές, θα μπορούσε να υποστηριχτεί με μεγαλύτερη βεβαιότητα η διακίνηση κεραμικής μεταξύ του οικισμού του Αιγίου και αυτών στο Κοτρώνι Πατρών και στο Τείχος Δυμαίων, όπου έχει εντοπιστεί το σχήμα του «tankard» με κυματοειδές χείλος. Ωστόσο, η συγκεκριμένη παρατήρηση δεν επαρκεί για την αποδοχή της ύπαρξης συστηματικών ανταλλαγών.

Εκτός Αχαΐας πολύ πιθανή είναι η άμεση διακίνηση κεραμικής με οικισμούς της Φωκίδας και της Βοιωτίας με βάση και πάλι την ύπαρξη του ίδιου σχήματος, αλλά και του κυπέλλου. Άλλη μία ένδειξη για την ύπαρξη ανταλλαγών με άλλες θέσεις αποτελούν τα μικρά ποσοστά και η ανομοιογένεια ορισμένων κεραμικών ρυθμών που αναφέραμε παραπάνω, στο αρχαιολογικό υλικό του Αιγίου¹⁴³⁸. Δύο ιδιαίτερες περιπτώσεις οστράκων, το πινάκιο Δ18/67/17 και το όστρακο με γραπτή διακόσμηση ανοικτό επί σκοτεινού Δ18/68/19, αποτελούν πολύ πιθανές περιπτώσεις εισηγμένων αγγείων. Ωστόσο, δεν γνωρίζουμε ούτε μπορούμε με βάση τα υπάρχοντα δεδομένα να διακρίνουμε πόσο εντατική είναι αυτή η διακίνηση ή αν πρόκειται για

¹⁴³⁷ Sinopoli 1991, 103-117.

¹⁴³⁸ Επστ3, ΗμΕπ, Εντρ/Σφ3, καθώς και αρκετά από τα δυσδιάγνωστα όστρακα.

ομοιότητες που προκύπτουν στις σχέσεις και στην επαφή μεταξύ των οικισμών. Η κεραμική του οικοπέδου Μινασιάν, φαίνεται ότι στην πλειονότητα της είναι τοπικού ενδεχομένως ενδο-οικιστικού χαρακτήρα.

10.5.8 Συμπεράσματα

Μέσα από την αναφορά μας σε κάθε στάδιο παραγωγής παρατηρούμε ότι σε κάποιες περιπτώσεις υπάρχουν χαρακτηριστικά που παραπέμπουν σε πιο εξειδικευμένη κεραμική παραγωγή, ενώ σε άλλες η παραγωγή διαγράφεται ως λιγότερο εξειδικευμένη.

Πιο συγκεκριμένα, καθίσταται σαφές ότι η κεραμική ύλη των ρυθμών που παρουσιάζουν ομοιογένεια φανερώνει την ύπαρξη μίας σχετικής εξειδίκευσης. Σε αυτές τις περιπτώσεις, ο συσχετισμός με ένα μοντέλο οικιακής παραγωγής δεν είναι κατάλληλος, καθώς, όπως ήδη αναλύσαμε, αυτοί οι κεραμικοί ρυθμοί συνδέονται με επιλογές και τακτικές που παραπέμπουν σε μία πιο εξειδικευμένη παραγωγή. Πλησιέστερο θεωρείται το μοντέλο της οικοτεχνικής βιοτεχνίας, το οποίο συνδέεται με κεραμικές ύλες, που ενδέχεται να παρουσιάζουν ομοιογένεια, βάσει εθνογραφικών παραλλήλων. Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο, η κεραμική παραγωγή εκτυλίσσεται εντός του νοικοκυριού, αλλά η κατανάλωση των παραγόμενων προϊόντων δεν αφορά μόνο το νοικοκυριό που τα παράγει, αλλά εκτείνεται και σε άλλα νοικοκυριά. Η κεραμική παραγωγή σε αυτή την περίπτωση αποτελεί σταθερή ασχολία, αλλά όχι και το βασικό μέσο βιοπορισμού.

Οι κεραμικοί ρυθμοί που παρουσιάζουν ανομοιογένεια σε επίπεδο κεραμικής ύλης μπορούν να συσχετιστούν με μοντέλα πιο χαμηλής εξειδίκευσης. Αυτή δεν αποκλείεται να συνδέεται με ένα σύστημα παραγωγής που βασίζεται στο νοικοκυριό, όπως αυτό της οικιακής παραγωγής, με βάση εθνογραφικά παράλληλα από την Βόρεια Αφρική, όπου αγγεία προετοιμασίας, μεταφοράς και αποθήκευσης τροφίμων, καθώς και νερού παράγονται σε ένα τέτοιο πλαίσιο¹⁴³⁹. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι η οργάνωση της παραγωγής που προσιδιάζει σε αυτόν τον τύπο, αν και αναφέρεται αρκετά συχνά σε μελέτες προϊστορικής κεραμικής, απαντά στην πραγματικότητα εξαιρετικά σπάνια, όπως υποδεικνύουν οι εθνογραφικές μελέτες¹⁴⁴⁰. Συνεπώς, αν και θα πρέπει να αποκλειστεί το μοντέλο της βιοτεχνίας, στο οποίο θα

¹⁴³⁹ Balfet 1966, 162-163.

¹⁴⁴⁰ Peacock 1982, 13.

ήταν αναμενόμενη μεγαλύτερη ομοιογένεια της κεραμικής ύλη, πιθανό παράλληλο μπορεί να θεωρηθεί αυτό της οικιακής βιοτεχνίας, ωστόσο σε αυτή την περίπτωση φαίνεται οι διαφοροποιήσεις στην κεραμική ύλη καθιστούν πιθανή μία μορφή παραγωγής χαμηλότερης εξειδίκευσης.

Παρ' όλα αυτά, η προσέγγιση με βάση την κεραμική ύλη δεν αρκεί για τον χαρακτηρισμό της κεραμικής παραγωγής.

Στο επίπεδο των τεχνικών κατασκευής οι παρατηρήσεις μας είναι πιο περιορισμένες. Η σταθερή χρήση της τεχνικής των κουλούρων πηλού για το μεγαλύτερο μέρος των περισσότερων σχημάτων είναι ενδεικτική της ύπαρξης μία ισχυρής παράδοσης στον οικισμό για το σύνολο των κεραμικών ρυθμών. Επίσης, τα κατασκευαστικά μοτίβα στα οποία αναφερθήκαμε αποτελούν πιθανές ενδείξεις ύπαρξης εξειδίκευσης. Στο Αίγιο, η τυποποίηση στα σχήματα, εντός του πλαισίου της κεραμικής της περιόδου και η ύπαρξη ορισμένων σχημάτων που παράγονται πιο σταθερά από άλλα, ενδεχομένως αντανακλά ένα σύστημα παραγωγής, που στοχεύει στην μείωση της δαπάνης χρόνου και ενέργειας και στην ύπαρξη σχετικής ομοιογένειας σε επίπεδο κεραμικής παραγωγής¹⁴⁴¹. Επιπλέον, αγγεία, όπως οι πίθοι, παρόλο που εντάσσονται στον κεραμικό ρυθμό Χο, του οποίου η κεραμική ύλη παρουσιάζει ανομοιογένεια, μπορούν να συσχετιστούν με μία πιο εξειδικευμένη ομάδα. Υποστηρίζουμε αυτή την άποψη γιατί, αν και οι περιπτώσεις του Αιγίου είναι αποσπασματικές, οι ομοιότητες με τα ακέραια αγγεία άλλων θέσεων, όπως η Λέρνα, καθιστά σαφή την συνθετότητα της κατασκευής τέτοιου μεγέθους αγγείων. Το γεγονός ότι αυτά τα αγγεία δεν προορίζονταν για περιστασιακή και παροδική χρήση και η κατασκευή τους, παρά το μεγάλο τους μέγεθος με την τεχνική των κουλούρων, συνδέεται με βάση και άλλες μελέτες με πιο εξειδικευμένους κεραμείς¹⁴⁴².

Τέλος, η ύπαρξη συγκεκριμένων τεχνικών επιλογών και τυποποίησης στα στάδια της επεξεργασίας της επιφάνειας και της όπτησης στην πλειονότητα των κεραμικών ρυθμών είναι ενδεικτική ύπαρξης εξειδίκευσης.

Με βάση τα παραπάνω θεωρούμε ότι υπάρχει ποικιλία κεραμικών ρυθμών και μπορούμε να υποθέσουμε ότι η κεραμική παραγωγή δεν είναι κεντρικά ελεγχόμενη, σε αυτή συμμετέχουν διαφορετικές ομάδες κεραμέων, οι οποίες δεν αποκλείεται να σχετίζονται με διαφορετικούς βαθμούς εξειδίκευσης. Ωστόσο, εστιάζοντας σε κάθε επίπεδο παρατηρούμε την ύπαρξη επιμέρους ομοιογένειας ως προς τις τακτικές των

¹⁴⁴¹ Kotsonas 2014, 8.

¹⁴⁴² Santacreu 2014, 260.

κεραμέων. Αυτές εκφράζονται μέσω των τεχνολογικών επιλογών, στις οποίες αναφερθήκαμε, και είναι ενδεικτικές εξειδίκευσης και της ύπαρξης ισχυρών κεραμικών παραδόσεων.

Αντίστοιχες παραδόσεις φαίνεται ότι υπήρχαν και σε άλλες θέσεις του ηπειρωτικού χώρου, με βάση τα δεδομένα που εκθέσαμε στο Κεφ.10.4, γεγονός που καθιστά σκόπιμο τον συσχετισμό της κεραμικής παραγωγής του Αιγίου με αυτήν από άλλες θέσεις του ηπειρωτικού χώρου, αφού πρώτα αναφερθούμε στην διαχρονική εικόνα της κεραμικής παραγωγής του Αιγίου σε μία προσπάθεια να προσεγγίσουμε περαιτέρω τις κεραμικές παραδόσεις του Αιγίου.

Πιο συγκεκριμένα, θεωρούμε ότι οι κεραμικοί ρυθμοί ΕπΣτ1, ΕπΣτ2, ΕπΣτ4, Αβ και Κηλ θα μπορούσαν να σχετίζονται με μία ομάδα κεραμέων ή με μία κεραμική παράδοση, λόγω της μακροσκοπικής ομοιογένειας στην κεραμική ύλη, του κοινού σχηματολογίου και την τυποποίηση στην επεξεργασία της επιφάνειας, ειδικά στις περιπτώσεις της κεραμικής με επίχρισμα. Οι μεταβολές που σημειώνονται, αν και είναι διακριτές, είναι στις περισσότερες περιπτώσεις σταδιακές και μπορεί να φανερώσουν την ύπαρξη νεωτερισμών και πειραματισμών, οι οποίοι, όμως δεν μεταβάλλουν συνολικά τον χαρακτήρα της κεραμικής παραγωγής. Επίσης, ο κεραμικός ρυθμός Εντρ/Σφ2 με βάση την μακροσκοπική ομοιογένεια της κεραμικής ύλης, τα κατασκευαστικά μοτίβα και την ομοιομορφία στην επεξεργασία της επιφάνειας μπορεί να θεωρηθεί προϊόν εξίσου εξειδικευμένης παραγωγής με τους προαναφερθέντες κεραμικούς ρυθμούς.

Από την άλλη πλευρά, οι κεραμικοί ρυθμοί Εντρ/Σφ1 και Χο, αν και χαρακτηρίζονται από λιγότερη μακροσκοπική ομοιογένεια στην κεραμική ύλη, παρουσιάζουν σχετική ομοιογένεια στην επεξεργασία της επιφάνειας και περιλαμβάνουν αγγεία που απαιτούν υψηλή εξειδίκευση με πιο χαρακτηριστική περίπτωση αυτή των πίθων.

Με βάση τα παραπάνω, διαπιστώνουμε ότι στο Αίγιο διακρίνονται διαφορετικοί βαθμοί εξειδίκευσης, γεγονός που υποδεικνύει την απουσία κεντρικού ελέγχου και την οργάνωση της παραγωγής κατά παρόμοιο τρόπο με αυτόν της οικιακής βιοτεχνίας. Πιο συγκεκριμένα θεωρούμε ότι κάποια νοικοκυριά ενδεχομένως αναπτύσσουν μεγαλύτερη εξειδίκευση, διακινώντας κυρίως λεπτότεχνη κεραμική, και εκτός του οικισμού, ενώ άλλα καλύπτουν τις ανάγκες του οικισμού για αναλώσιμη χονδροειδή κεραμική.

10.6 Η κεραμική παραγωγή του Αιγίου διαχρονικά

Προκειμένου να ερευνηθεί το ζήτημα της κεραμικής παραγωγής, είναι σημαντικό να προσεγγιστεί η πολιτισμική σημασία της παράδοσης για τους τεχνίτες και τους καταναλωτές μίας θέσης διαχρονικά¹⁴⁴³, με σκοπό να εντοπισθούν συνέχειες και ασυνέχειες στον τομέα της παραγωγής και στις επιλογές των τεχνιτών. Η διαχρονική μελέτη της παραγωγής είναι ιδιαίτερα σημαντική για την περίπτωση του Αιγίου, καθώς το υπό μελέτη οικόπεδο, λόγω της στρωματογραφίας του, προσφέρεται για την λεπτομερή παρακολούθηση πιθανών μεταβολών, δυνατότητα που δεν προσφέρεται μέχρι στιγμής στο υλικό άλλων θέσεων με κατοίκηση κατά την ΠΕ ΙΙΒ, πλην σε έναν βαθμό της Λέρνας.

Στην περίπτωση της κεραμικής του Αιγίου οι μεταβολές γίνονται σταδιακά και αφορούν κυρίως τη μετάβαση από την Φάση Ι στην Φάση ΙΙ, όπως συζητήθηκε στο Κεφ.6.

Στην λεπτότεχνη κεραμική, η κεραμική ύλη, με βάση την μακροσκοπική παρατήρηση, παραμένει γενικώς σταθερή, χωρίς να αποκλείεται η ύπαρξη επιμέρους διαφοροποιήσεων. Στην πιο χονδροειδή κεραμική η αντικατάσταση του κεραμικού ρυθμού Εντρ/Σφ1 από τον Εντρ/Σφ2 κατά την Φάση ΙΙ, αφορά μεταβολές σε επίπεδο σύστασης της κεραμικής ύλης, καθώς ο κεραμικός ρυθμός Εντρ/Σφ2 συνδέεται με πιο ομοιογενή κεραμική ύλη και με λιγότερα εγκλείσματα. Αυτή η μεταβολή στην κεραμική ύλη είναι πιο έντονη και πιο απότομη σε σχέση με άλλες, όπως φανερώνουν οι μεταβολές στα ποσοστά των δύο κεραμικών ρυθμών (Γράφημα 2) και θα μπορούσε να ερμηνευθεί στο πλαίσιο νεωτερισμών και στην μεγαλύτερη επιμέλεια ως προς την ομογενοποίηση των πρώτων υλών, που ενδεχομένως παραπέμπει είτε στην δράση μία νέας ομάδας τεχνιτών, οι οποίοι δρουν στο πλαίσιο μίας πιο εξειδικευμένης παραγωγής, είτε στην εξέλιξη της τεχνικής της ομάδας των τεχνιτών, είτε στην μετάβαση της παραγωγής της κεραμικής αυτού του τύπου στα χέρια εξειδικευμένων τεχνιτών.

Ωστόσο, ακόμη και σε περιπτώσεις κεραμικών ρυθμών όπως οι Χο και Εντρ/Σφ1, των οποίων η σχετική ανομοιογένεια στην κεραμική ύλη θα μπορούσε να συσχετιστεί με μία λιγότερο εξειδικευμένη παραγωγή, παρατηρούνται στοιχεία που υποδηλώνουν ομοιογένεια σε επίπεδο σχημάτων, τεχνικών κατασκευής των αγγείων και τεχνικών επεξεργασίας της επιφάνειας που υποδεικνύουν ότι, αν και η παραγωγή

¹⁴⁴³ Santacreu 2014, 253.

ακολουθούσε διαφορετική πορεία από αυτή των άλλων ρυθμών, διατηρεί μία μορφή εξειδίκευσης, ακόμη και αν αυτή βασίζεται στην παράδοση, ενώ ορισμένα σχήματα αυτών των ρυθμών, όπως οι πίθοι και οι καρποδόχοι θα απαιτούσαν σαφώς περαιτέρω εξειδίκευση. Γι' αυτό το λόγο θα πρέπει να λαμβάνουμε υπ' όψη το σύνολο των παραμέτρων που καθορίζουν την κεραμική παραγωγή.

Όσον αφορά την επεξεργασία της επιφάνειας, αυτή είναι εξαιρετικά σταθερή, με ορισμένες αξιοσημείωτες μεταβολές μεταξύ των δύο φάσεων, στις οποίες έχουμε κάνει ήδη αναφορά στο Κεφ.6.2.1. Αυτές συμβαίνουν σταδιακά και είναι ορατές, κυρίως, κατά την Φάση II. Σχετίζονται με αλλαγές στην έκταση της επιφάνειας, στην οποία εφαρμόζεται το επίχρισμα, κυρίως στα σχήματα των φιαλών και των κυμβών. Συγκεκριμένα παρατηρείται ότι το επίχρισμα περιορίζεται σε έκταση στις κύμβες, ενώ στην περίπτωση των φιαλών διακρίνονται παραλλαγές που φανερώνουν διάθεση πειραματισμού. Το ίδιο ισχύει και για το χρώμα της επιφάνειας. Οι μεταβολές στους κεραμικούς ρυθμούς (Γράφημα 2), όπως τις εξετάσαμε στο Κεφ.6.2.1 υποδεικνύουν την ύπαρξη μεγαλύτερης ποικιλομορφίας, κυρίως, στην λεπτότεχνη κεραμική, καθώς στην Φάση II η κεραμική χωρίς επίχρισμα και ανοιχτόχρωμη επιφάνεια, όπως και η κεραμική με επίχρισμα, που είναι πιο ερυθρωπό-καστανό ή θαμπό γκριζό σημειώνει αύξηση. Στην Φάση II του Αιγίου, παρατηρούμε ότι, όπως στο επίπεδο της κεραμικής ύλης κάποιων κεραμικών ρυθμών, παρομοίως στην επεξεργασία της επιφάνειας διακρίνεται μία διάθεση πειραματισμού, η οποία, όμως, αφορά, τις ήδη γνωστές τεχνικές.

Στις μεταβολές σε επίπεδο σχημάτων έχουμε κάνει ήδη εκτενή αναφορά στο Κεφ.6.2.2. Σε γενικές γραμμές μπορεί να υποστηριχθεί ότι υπάρχει σταθερότητα ως προς το σχηματολόγιο, με ορισμένες χαρακτηριστικές αλλαγές σε επίπεδο ποσοστών, όπως αυτές εκφράζονται πιο χαρακτηριστικά από την άνοδο των ποσοστών στα «tankards» και στα κύπελλα και στην μείωση του ποσοστού των κυμβών (Γράφημα 3). Οι μεταβολές είναι πιο έντονες στην Φάση II, γεγονός που επιβεβαιώνει μία πιο έντονη τάση για νεωτερισμούς σε αυτήν την φάση.

Με βάση τα παραπάνω παρατηρείται ότι οι διάφορες παράμετροι της κεραμικής χαρακτηρίζονται από σχετική σταθερότητα. Αυτή η σταθερότητα συνδέεται σε έναν βαθμό με μία τάση για ελαχιστοποίηση των πιθανοτήτων αποτυχίας κατά την παραγωγή, χαρακτηριστικό που απαντά κυρίως σε παραδόσεις

που χαρακτηρίζονται από εξειδίκευση¹⁴⁴⁴. Πιο ορατές είναι οι μεταβολές σε χαρακτηριστικά που σχετίζονται με την εμφάνιση του αγγείου, όπως το σχήμα και η επιφάνεια. Ωστόσο, οι μεταβολές μπορούν να χαρακτηριστούν σε έναν βαθμό σταδιακές. Αυτές φανερώνουν, κυρίως, την διάθεση για πειραματισμούς και νεωτερισμούς, χωρίς όμως να οδηγούν σε μία συνολική μεταβολή της οργάνωσης της κεραμικής παραγωγής και παράδοσης ούτε του βαθμού εξειδίκευσης από την Φάση I στην Φάση II.

Χρήσιμη αποδεικνύεται για την προσέγγιση των κεραμικών παραδόσεων του Αιγίου, η στάση των τεχνιτών απέναντι στο ρίσκο που απαιτεί μία καινοτομία. Οι καινοτομίες της περιόδου στην κεραμική τεχνολογία και παραγωγή, γενικότερα στο Αιγαίο, σχετίζονται κυρίως με την υιοθέτηση του αργόστροφου κεραμικού τροχού και των σχημάτων της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί και σε μικρότερο βαθμό με την εξέλιξη των παραδοσιακών σχημάτων και τεχνικών. Όπως έχει επανειλημμένα τονιστεί, στην κεραμική του συγκεκριμένου οικοπέδου σώζονται λίγα αμιγή δείγματα της νέας ανατολίζουσας παράδοσης, ενώ η χρήση του τροχού δεν έχει διαπιστωθεί.

Συνεπώς, αν και οι μεταβολές δεν ήταν άγνωστες στον οικισμό, διαπιστώνουμε ότι τα αγγεία της κεραμικής ομάδας Λευκαντί I-Καστρί έχουν τον χαρακτήρα «εξωτικών» αντικειμένων για τους κατοίκους του οικισμού. Επιπλέον, η ανάγνωση του φαινομένου του πολιτισμικού υβριδισμού στο Αιγαίο, όπως αυτό είναι κυρίως ορατό σχηματολόγιο της κεραμικής, με τα υβριδικά σχήματα, και στις δύο κεραμικές φάσεις, καθιστά σαφές ότι οι καινοτομίες δεν ήταν πλήρως αποδεκτές, αλλά διυλίστηκαν μέσα από τις τοπικές κεραμικές παραδόσεις. Οι τοπικοί κεραμείς ανέπτυξαν και ενίσχυσαν την υβριδοποίηση ως απάντηση στις μεταβολές, ενστερνιζόμενοι τα νεωτεριστικά στοιχεία, χωρίς όμως παράλληλα να αποβάλλουν τα χαρακτηριστικά της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου. Οι νεωτερισμοί είναι πιο ευδιάκριτοι στο σχηματολόγιο της λεπτότεχνης κεραμικής, καθώς και στις σταδιακές αλλαγές που παρατηρούνται στην συχνότητα των νέων σχημάτων και στους κεραμικούς ρυθμούς. Από την άλλη πλευρά, οι μεταβολές σε διάφορα στάδια της εγχειρηματικές αλυσίδας, δηλαδή, στην παρασκευή της κεραμικής ύλης, στις τεχνικές κατασκευής των αγγείων και στην επεξεργασία της επιφάνειας, είναι έμμεσες και δεν φαίνεται να επηρεάζονται έντονα από την νέα κεραμική παράδοση.

¹⁴⁴⁴ Costin 2005, 1065.

Γενικότερα και όπως ήδη σημειώσαμε, οι αλλαγές στην περίπτωση του Αιγίου δεν είναι δραματικές. Η συμπεριφορά του ανθρώπινου δυναμικού μπορεί να χαρακτηριστεί ως συμπεριφορά αποφυγής κινδύνου, έτσι όπως ορίστηκε από τον Van Der Leeuw¹⁴⁴⁵. Ωστόσο, πιο δυναμική και πιο κοντά σε μία συμπεριφορά ανάληψης ρίσκου μπορεί να χαρακτηριστεί η συμπεριφορά κατά την Φάση II, με τις αλλαγές που συμβαίνουν σε επίπεδο κεραμικών ρυθμών, αλλά και στα σχήματα. Αυτή η διττή συμπεριφορά, που χαρακτηρίζεται αφενός από πρωτοτυπία και αφετέρου από μία επιμονή στην παράδοση μπορεί να συνδεθεί με τις θεωρίες του πολιτισμικού υβριδισμού και με μία διάθεση ή επιλογή αντίδρασης απέναντι σε νέες κεραμικές παραδόσεις ή σε έναν ιδιαίτερο τρόπο οικειοποίησης των εξωτικών και νεωτεριστικών στοιχείων, ζήτημα στο οποίο έχει γίνει ήδη εκτεταμένη αναφορά.

Το γεγονός ότι η κεραμική του Αιγίου χαρακτηρίζεται από επιβίωση πολλών παραδοσιακών χαρακτηριστικών, ενδεχομένως να σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με την στάση των καταναλωτών απέναντι στα εξωγενή στοιχεία αλλά και στην σχέση κεραμέων και καταναλωτών. Οι πιέσεις της αγοράς προς τους παραγωγούς σαφώς θα έπαιζαν σημαντικό ρόλο. Συνεπώς, θα πρέπει να εξεταστεί το ενδεχόμενο, η προσκόλληση στα παραδοσιακά στοιχεία να προκύπτει κυρίως από την στάση των καταναλωτών, αλλά και την αδυναμία-απροθυμία των κεραμέων να αντισταθούν απέναντι στις πιέσεις, που τους ασκούνται εκ μέρους της κοινωνίας και της παράδοσης.

Το ισχυρό ενδεχόμενο απωλειών δεν φαίνεται να επέτρεπε την υιοθέτηση του συνόλου καινοτομιών και την παράλληλη απόρριψη των παραδοσιακών πρακτικών. Ο φόβος των απωλειών και της απόρριψης των παραγόμενων προϊόντων έχει αποδειχθεί ότι επηρεάζει σαφώς περισσότερο τις επιλογές, σε σύγκριση με το ενδεχόμενο η επιλογή αυτή να καταλήξει σε επιτυχία¹⁴⁴⁶. Αντιστοίχως και στην περίπτωση του Αιγίου, η στάση των κεραμέων φανερώνει μία επιλογή διατήρησης των περισσότερων χαρακτηριστικών της κεραμικής, που σχετίζονται με την υπάρχουσα παράδοση, ακόμη και μετά την μεγάλη αλλαγή στην αρχιτεκτονική από το στάδιο 6 και μετά.

Οι καταστροφές του τέλους της περιόδου Α και οι μεταβολές στην αρχιτεκτονική φανερώνουν αλλαγές στον οικισμό, για τις οποίες, με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, δεν μπορούμε να διαπιστώσουμε αν ήταν εκτεταμένες ούτε αν

¹⁴⁴⁵ Van Der Leeuw 1989, 316-321.

¹⁴⁴⁶ Van Der Leeuw 1989, 317.

συνεπάγονται αλλαγές σε επίπεδο κοινωνικής πολιτικής και οικονομικής οργάνωσης. Εντούτοις, με βάση την κεραμική του Αιγίου, παρά ύπαρξη νεωτερισμών, τα περισσότερα χαρακτηριστικά της ΠΕ II κεραμικής παράδοσης επιβιώνουν. Ακόμη και αν γίνει αποδεκτή μία πιθανή αλλαγή σε επίπεδο κοινωνικού-πολιτισμικού πλαισίου, φαίνεται ότι η οργάνωση της κεραμικής παραγωγής δεν παρουσιάζει κάποια αξιοσημείωτη μεταβολή. Ο βαθμός εξειδίκευσης και οι αντιλήψεις των κεραμέων για τις παλαιότερες παραδόσεις διατηρούνται παράλληλα με μία αυξημένη τάση για πειραματισμό και υβριδισμό.

Προς την ίδια κατεύθυνση πρέπει να σημειωθεί ότι σε περιπτώσεις κτηρίων που έχουν συσχετισθεί με κεντρικές λειτουργίες του οικισμού, μία πιο συντηρητική συμπεριφορά στον τομέα της κεραμικής, θα μπορούσε να έχει αμιγώς συμβολικές προεκτάσεις, γεγονός που θα μπορούσε να υποστηριχθεί και σε άλλες περιπτώσεις, όπως στην «Οικία των Κεράμων» στην Λέρνα. Ωστόσο, δεν φαίνεται αυτή να είναι η περίπτωση του Αιγίου, καθώς η κεραμική δεν εντάσσεται στο πλαίσιο κτηρίων με κεντρικό κοινωνικό ρόλο, ώστε να σχετίζεται με προβολή και ιεραρχία, αλλά στο πλαίσιο απλών οικιών που αντικατοπτρίζουν καθημερινές πρακτικές.

Με βάση τα παραπάνω και λαμβάνοντας υπ' όψη την αντίθεση που παρατηρείται μεταξύ κεραμικής παραγωγής και αρχιτεκτονικής μπορεί να υποστηριχθεί ότι η παράδοση που παισιώνει τους κεραμείς στον συγκεκριμένο οικισμό είναι αρκετά ισχυρή, καθώς, αν και δεν είναι αμετάβλητη, οι αλλαγές που σημειώνονται στην κεραμική δεν είναι ριζικές. Αντίστοιχες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν για τους περισσότερους οικισμούς της ηπειρωτικής Ελλάδας, όπου φαίνεται ότι οι τοπικές παραδόσεις δεν αντικαθίστανται πλήρως από τα στοιχεία της ανατολίζουσας παράδοσης. Ωστόσο, όπως έχει τονιστεί και στο πλαίσιο του πολιτισμικού υβριδισμού, η κεραμική στο Αίγιο, θεωρούμε ότι, αν και χαρακτηρίζεται από πρωτοτυπία, εμμένει πιο έντονα σε χαρακτηριστικά της προϋπάρχουσας παράδοσης, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τα δεδομένα της κεραμικής παραγωγής.

Με βάση τα παραπάνω, αλλά και σύμφωνα με την διαχρονική εικόνα της κεραμικής παραγωγής παρατηρούμε ότι στο Αίγιο υπάρχουν ισχυρές παραδόσεις που επιβιώνουν καθ' όλη την διάρκεια της ΠΕ ΙΙΒ και τονίζουν παράλληλα την ύπαρξη εξειδικευμένων ομάδων κεραμέων, των οποίων η τεχνογνωσία μεταδίδεται από γενιά σε γενιά. Οι επιμέρους διαφοροποιήσεις αφορούν κυρίως σταδιακές μεταβολές, που υποδεικνύουν νεωτεριστικές τάσεις και δεν αντικρούουν την παραπάνω άποψη.

10.7 Η κεραμική παραγωγή του Αιγίου στο ευρύτερο ελλαδικό πλαίσιο

Με βάση όσα αναπτύχθηκαν στα παραπάνω υποκεφάλαια, φαίνεται ότι το Αίγιο μπορεί να ενταχθεί σε ένα ευρύτερο φαινόμενο κεραμικής παραγωγής κατά την ύστερη ΠΕ II περίοδο, το οποίο χαρακτηρίζεται από την δράση ομάδων κεραμέων που έχουν εμφανώς μεγαλύτερη εξειδίκευση σε σχέση με άλλες.

Σε άλλες θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας, διακρίνονται συγκεκριμένα σύνολα και ρυθμοί εντός της λεπτότεχνης κεραμικής, που θα μπορούσαν να σχετίζονται με πιο εξειδικευμένες ομάδες κεραμέων. Στο Αίγιο, η συντριπτική πλειονότητα των κεραμικών ρυθμών λεπτότεχνης κεραμικής φαίνεται ότι σχετίζεται με εξειδίκευση και, πιθανώς, με μία πιο συγκεντρωμένη παραγωγή.

Επίσης, επιμέρους διαφοροποιήσεις σε επίπεδο επεξεργασίας της επιφάνειας μεταξύ των προαναφερθέντων κεραμικών ρυθμών δεν θεωρούμε ότι αποτελούν τεκμήριο για την ύπαρξη περαιτέρω ομάδων και παραδόσεων, καθώς υπάρχουν άλλοι παράγοντες που φανερώνουν ομοιογένεια μεταξύ των διαφορετικών κεραμικών ρυθμών. Οι διαφοροποιήσεις που υπάρχουν θεωρούμε ότι σχετίζονται με νεωτερισμούς, κυρίως, εντός της υπάρχουσας ομάδας και παράδοσης.

Η παραγωγή χονδροειδούς κεραμικής, όπως και σε άλλες θέσεις, χαρακτηρίζεται από έντονη ποικιλομορφία, στην οποία έχουμε ήδη κάνει εκτενή αναφορά. Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, τα περισσότερα σχήματα των κεραμικών ρυθμών Εντρ/Σφ1 και Χο υποδεικνύουν ενδεχομένως την ανάπτυξη μίας πιο διασκορπισμένης παραγωγής, με σημαντικό αριθμό παραγωγικών μονάδων ή την δράση κεραμέων που ήταν περιφερόμενοι στην ευρύτερη περιοχή, στοιχείο που μπορεί να υποστηριχτεί πιο επιτυχημένα στην περίπτωση των σφραγιδοπίεστων πύθων της Αργολίδας¹⁴⁴⁷. Το ίδιο θα μπορούσε να ισχύει σε έναν βαθμό και για ορισμένα ή για το σύνολο των σχημάτων των κεραμικών ρυθμών Χο και Εντρ/Σφ1, οι οποίοι ενδεχομένως σχετίζονται με την χρήση διαφορετικών θέσεων εξόρυξης σε μία ευρύτερη περιοχή, από κεραμείς που δρούσαν στην ευρύτερη περιοχή της Αιγιαλείας. Επίσης, υπάρχουν ενδείξεις, τουλάχιστον στην χονδροειδή κεραμική του Αιγίου, για την δράση πιο εξειδικευμένων κεραμέων, όπως φανερώνει η

¹⁴⁴⁷ Wiencke 1989, 506.

μακροσκοπική ομοιογένεια στον πηλό, στην επεξεργασία της επιφάνειας και στην τυπολογία του κεραμικού ρυθμού Εντρ/Σφ2.

Συνεπώς, παρατηρούμε ότι πράγματι στο Αίγιο, όπως και σε άλλες σύγχρονες θέσεις υπάρχουν διαφορετικά επίπεδα εξειδίκευσης, με ορισμένους κεραμικούς ρυθμούς που συνδέονται με μεγαλύτερη εξειδίκευση σε σχέση με άλλους.

Κεφ.11 Συμπεράσματα

11.1 Σύνοψη

Κεντρικό αντικείμενο της παρούσας διατριβής είναι η θέση του ΠΕ II Αιγίου εντός του ευρύτερου χωροχρονικού πλαισίου της ΠΕΧ στη νότια ηπειρωτική Ελλάδα, μέσα από τη μελέτη της αρχιτεκτονικής και της κεραμικής μέσω της ανασκαφής στο οικόπεδο Μινασιάν (Κεφ.1.1). Αν και η μελέτη της συγκεκριμένης περιόδου γενικότερα στην Αχαΐα, και ειδικότερα στην Αιγιάλεια, έχει σημειώσει μικρή πρόοδο (Κεφ.1.2), θεωρούμε ότι η μελέτη του υλικού πολιτισμού του Αιγίου, συμβάλλει σημαντικά στην επίλυση των χρονολογικών και ερμηνευτικών ζητημάτων που απασχολούν την έρευνα της περιόδου (Κεφ.1.3), δεδομένης της αυξανόμενης παρουσίας πρωτοελλαδικών οικισμών στην περιοχή (Κεφ.2). Για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης εστίασαμε στο αρχαιολογικό υλικό του οικοπέδου Μινασιάν, δίνοντας έμφαση στην μελέτη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων του (Κεφ.3) και στην κεραμική που βρέθηκε στον χώρο (Κεφ.4), η οποία, εν τέλει, μας παρείχε και τις περισσότερες πληροφορίες, αποτελώντας το βασικότερο εργαλείο προσέγγισης της συγκεκριμένης περιόδου.

Η αρχιτεκτονική και η στρωματογραφία του οικισμού (Κεφ.3), αν και αρκετά αποσπασματική, συνέβαλλε στην κατανόηση της εξέλιξης του οικισμού, καθώς οι πληροφορίες που προκύπτουν από την μελέτη της στρωματογραφίας είναι σημαντικές και προσφέρονται για μία στοχευμένη επισκόπηση εντός της ΠΕ II. Με βάση την αρχιτεκτονική και την στρωματογραφία ορίσαμε δύο βασικές περιόδους (Περίοδοι Α και Β). Το τέλος της περιόδου Α σηματοδοτείται από καταστροφή (στάδιο 5) και κατά την επόμενη περίοδο Β, σημειώνονται μεταβολές στον σχεδιασμό και στην επιμέλεια των κτηρίων, η οποία γίνεται πιο έντονη.

Η κεραμική του οικισμού είναι επίσης αποσπασματική, αλλά με την χρήση του κατάλληλου μεθοδολογικού πλαισίου (Κεφ.4), την κατηγοριοποιήσαμε σε κεραμικούς ρυθμούς, λαμβάνοντας υπ' όψη το σύνολο των χαρακτηριστικών της (σχήμα, επεξεργασία επιφάνειας, κεραμική ύλη). Αυτή η κατηγοριοποίηση συνεισέφερε στην μελέτη της και στον συσχετισμό της με την κεραμική άλλων θέσεων (Κεφ.5). Αναγνωρίστηκαν δύο κεραμικές φάσεις (Φάση I και Φάση II), οι οποίες διαμορφώθηκαν με βάση, κυρίως, τις μεταβολές στα ποσοστά των κεραμικών ρυθμών και των σχημάτων. Λαμβάνοντας υπ' όψη αυτή την ανάλυση παρατηρήσαμε

ότι στην κεραμική του Αιγίου απαντούν τα βασικότερα σχήματα και κατηγορίες κεραμικής της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου, που εντοπίζονται και σε άλλες θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας κατ' αυτή την περίοδο. Επίσης, διακρίναμε τρία αγγεία, που αντιπροσωπεύουν ισάριθμα σχήματα της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί και αρκετά υβριδικά, που συνδυάζουν χαρακτηριστικά των δύο παραδόσεων.

Ο συνδυασμός των στοιχείων της στρωματογραφίας, της αρχιτεκτονικής και της κεραμικής συντέλεσε στον χρονολογικό συσχετισμό με το αρχαιολογικό υλικό άλλων θέσεων της περιόδου συνεισφέροντας στην γενικότερη συζήτηση για τα χρονολογικά ζητήματα που εξακολουθούν να απασχολούν την έρευνα και αφορούν σε μεγάλο βαθμό την εμφάνιση και διάδοση της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί, η οποία κατά την ΠΕ ΙΙΒ απαντά σε θέσεις της κεντρικής Ελλάδας, ενώ, με την εξαίρεση του Αιγίου, δεν έχει εντοπιστεί σε θέσεις της Πελοποννήσου (Κεφ.6-7).

Λαμβάνοντας υπ' όψη την ανάλυση της κεραμικής του οικοπέδου Μινασιάν και το προαναφερθέν χρονολογικό πλαίσιο, κατά το οποίο γίνεται η διάδοση της κεραμικής ανατολίζουσας παράδοσης (Λευκαντί Ι-Καστρί), εξετάσαμε τον συνδυασμό χαρακτηριστικών από τις δύο παραδόσεις ως αποτέλεσμα πολιτισμικού υβριδισμού (Κεφ.8).

Η εκ μέρους των κατοίκων προσπάθεια διατήρησης της πολιτισμικής ταυτότητας του οικισμού διακρίνεται και στο επίπεδο της κεραμικής παραγωγής. Μέσα από την απόπειρα προσέγγισης της εγχειρηματικής αλυσίδας της κεραμικής του οικοπέδου Μινασιάν (Κεφ.9) και υπό το πρίσμα θεωρητικών προσεγγίσεων, που εστιάζουν στο ζήτημα της εξειδίκευσης και της λειτουργίας των τεχνικών συστημάτων, αποπειραθήκαμε να προσεγγίσουμε την κεραμική παραγωγή του Αιγίου, χωρίς να την αποκόψουμε από την κεραμική παραγωγή της περιόδου, όπως αυτή διαγράφεται και από άλλες σύγχρονες θέσεις της (Κεφ.10).

11.2 Οι πολιτισμικές μεταβολές της ΠΕΧ υπό το πρίσμα των δεδομένων του Αιγίου

Έχοντας αναπτύξει τις βασικότερες πτυχές του υπό μελέτη αρχαιολογικού συνόλου και έχοντας προσεγγίσει τις μεταβολές σε διάφορα επίπεδα του υλικού πολιτισμού του Αιγίου, κρίνουμε σκόπιμο να προβούμε στην συνολική αναφορά των πολιτισμικών μεταβολών που συμβαίνουν κατά την διάρκεια της ΠΕ ΙΙΒ. Αυτές οι

μεταβολές σχετίζονται με τις ευρύτερες πολιτισμικές μεταβολές που παρατηρούνται γενικότερα στο Αιγαίο και ειδικότερα στην ηπειρωτική Ελλάδα, οι οποίες είναι πιο έντονες στη ΠΕ ΙΙΒ και συνεχίζουν κατά την ΠΕ ΙΙΙ περίοδο.

Όπως σημειώσαμε ήδη εξ' αρχής στο Κεφ.1.3, κατά την ΠΕ ΙΙ περίοδο διαπιστώνουμε την ύπαρξη κοινωνικής πολυπλοκότητας στους οικισμούς της ηπειρωτικής Ελλάδας. Αυτή εκφράζεται μέσα από την συγκρότηση μεγάλων οικισμών σε παράλιες περιοχές, όπως στην Αργολίδα¹⁴⁴⁸ και την ύπαρξη κτηρίων μνημειακού χαρακτήρα με ιδιαίτερο ρόλο για την κοινότητα, όπως ο τύπος της «οικίας με διαδρόμους», που έχει εντοπιστεί και στην Αιγιάλεια, καθώς και στην ύπαρξη ενός σφραγιστικού συστήματος για την καταγραφή συγκεκριμένων πρακτικών, οι οποίες όμως παραμένουν αντικείμενο επιστημονικής διαμάχης¹⁴⁴⁹. Επίσης, αυτή η πολυπλοκότητα διακρίνεται στις μεταβολές στην μεταλλουργία, με την διάδοση της τεχνολογίας του μπρούντζου¹⁴⁵⁰, αλλά και στην εξειδίκευση της κεραμικής παραγωγής, για την οποία αναφερθήκαμε και στην περίπτωση του Αιγίου. Χαρακτηριστική της περιόδου θεωρείται η έντονη ανάπτυξη των επαφών και των ανταλλαγών μεταξύ των διαφορετικών περιοχών της ηπειρωτικής Ελλάδας και του Αιγαίου, όπως μαρτυρά η διαμόρφωση μιας ΠΕ ΙΙ «κοινής» και η οικειοποίηση της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί.

Ωστόσο, στο τέλος της ΠΕ ΙΙ αυτό το φαινόμενο, το οποίο ήταν αποτέλεσμα μιας μακρόχρονης διαδικασίας που ξεκίνησε αρκετά νωρίτερα¹⁴⁵¹, φαίνεται να καταρρέει, και η επόμενη ΠΕ ΙΙΙ περίοδος χαρακτηρίζεται από νέα πολιτισμικά στοιχεία¹⁴⁵². Οι μεταβολές που σημειώνονται συνδέονται με καταστροφές σε οικισμούς και έχουν θεωρηθεί ότι παραπέμπουν σε βαθύτερους κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Πρόκειται για μεταβολές σε διάφορους τομείς του υλικού πολιτισμού, ωστόσο εδώ θα εστιάσουμε κυρίως σε εκείνες που συμβαίνουν στην κεραμική στην αρχιτεκτονική και την οικιστική κατά την ΠΕ ΙΙΒ, καθώς σχετίζονται άμεσα με το είδος των αρχαιολογικών δεδομένων από το οικόπεδο Μινασιάν. Η ένταξη των δεδομένων του Αιγίου σε μια συνολικότερη συζήτηση των μεταβολών της ΠΕ ΙΙΒ θεωρούμε ότι μπορεί να προσφέρει νέες πληροφορίες και δεδομένα, λόγω της γεωστρατηγικής σημασίας της θέσης, και της γειτνίασής με πολλά από τα κέντρα της

¹⁴⁴⁸ Weiberg and Finné 2013, 22.

¹⁴⁴⁹ Weiberg and Finné 2013, 2.

¹⁴⁵⁰ Γιαννόπουλος 2013, 204.

¹⁴⁵¹ Weiberg and Finné 2013, 21-22.

¹⁴⁵² για μία ενδιαφέρουσα οπτική του θέματος βλ. Weiberg and Finné 2013.

Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας στα οποία παρατηρούνται αυτές οι μεταβολές. Επιπλέον, ένα ακόμα πλεονέκτημα των δεδομένων από το οικόπεδο Μινασιάν είναι ότι η στρωματογραφία του επιτρέπει τη λεπτομερή προσέγγιση των μεταβολών εντός της ΠΕ ΙΒ. Από την άλλη, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η απουσία της ΠΕ ΙΙΙ στο αρχαιολογικό υλικό του οικοπέδου Μινασιάν δεν μας επιτρέπει να επεκτείνουμε την εξέταση αυτών των μεταβολών στην ΠΕΙΙΙ.

Με βάση τα παραπάνω, σκοπός αυτού του κεφαλαίου είναι, μέσα από την μελέτη του αρχαιολογικού υλικού του οικοπέδου Μινασιάν, να εντοπίσουμε συνέχειες και ασυνέχειες στην αρχιτεκτονική και την κεραμική του οικισμού του Αιγίου, και να τις εντάξουμε στο ευρύτερο πλαίσιο της περιόδου, σε μια προσπάθεια να συνεισφέρουμε στην ερμηνεία των πολιτισμικών μεταβολών της περιόδου.

11.2.1 Συνέχειες και ασυνέχειες στην αρχιτεκτονική

Η αναφορά μας στο συγκεκριμένο ζήτημα από την οπτική γωνία της αρχιτεκτονικής κρίνεται σκόπιμη, όχι μόνο από μεθοδολογική άποψη, αφού η κεραμική προέρχεται από οικιστική συνάφεια και συνδέεται, κυρίως, με αποσπασματικά σωζόμενους τοίχους και δωμάτια, αλλά και στο πλαίσιο μίας πιο ολιστικής προσέγγισης των μεταβολών.

Η ανάλυση των δεδομένων της αρχιτεκτονικής κατέστησε σαφές ότι η κατοίκηση είναι συνεχής, χωρίς κενά. Από την άλλη πλευρά, το στάδιο 6 του οικισμού αποτελεί ένα σημείο τομής, το οποίο συνδέεται με πιο συστηματική και οργανωμένη δόμηση. Η μεταβολή αυτή σχετίζεται ενδεχομένως με μία σημαντική και σχετικά απότομη αλλαγή, η οποία όμως δεν ακολουθείται από αντίστοιχες μεταβολές στην κεραμική παραγωγή.

Συνεπώς, στην αρχιτεκτονική του ΠΕ οικισμού του Αιγίου διακρίνονται τακτικές, που υπογραμμίζουν, αφενός τη σχέση και την αναφορά στο παρελθόν, το οποίο χρησιμοποιείται ως μέσον για τη διεκδίκηση ή την διατήρηση του χώρου και κατ' επέκταση της ταυτότητας ενός νοικοκυριού¹⁴⁵³, αφετέρου μία προσπάθεια ανανέωσης και αλλαγής στις οικιστικές πρακτικές, τουλάχιστον από την αρχιτεκτονική περίοδο Α στην Β.

Ωστόσο, το ζήτημα της συνέχειας και της ασυνέχειας στην αρχιτεκτονική δεν συνδέεται μόνο με τις τακτικές που ακολουθούνται από τους κατοίκους, αλλά και από

¹⁴⁵³ Weiberg 2007, 150, Wiencke 2000, 151.

παράγοντες που μπορούν να διακόψουν ή να επηρεάσουν την ζωή σε έναν οικισμό ή σε ένα τμήμα ενός οικισμού, όπως οι καταστροφές. Οι καταστροφές, στην ΠΕ II αλλά και ειδικότερα στην ΠΕ IIB, δεν είναι παντού σύγχρονες¹⁴⁵⁴. Σύμφωνα με την μελέτη της Forsén, καταστροφές παρατηρούνται καθ' όλη την διάρκεια της ΠΕ II, αλλά παρουσιάζουν αυξητική τάση, ιδιαίτερα στην φάση που είναι σύγχρονη με την Λέρνα III¹⁴⁵⁵. Επίσης, δεν περιορίζονται στην ΠΕ II, αλλά παρατηρούνται και στην ΠΕ III.

Στην παρούσα περίπτωση, οι καταστροφές αφορούν τα στρώματα ενός μόνο οικοπέδου στο Αίγιο, επομένως τα συμπεράσματα δεν μπορούν να θεωρηθούν με βεβαιότητα αντιπροσωπευτικά ολόκληρου του οικισμού. Επίσης, όπως ήδη έχουμε αναφέρει υπάρχουν αρκετά πιθανά στρώματα καταστροφής, αλλά οι πιο αξιοσημείωτες καταστροφές από άποψη έντασης είναι τρεις, η πρώτη στο στάδιο 5, με τον χαρακτηριστικό καμπύλο τοίχο, η καταστροφή του σταδίου 8 και η καταστροφή του σταδίου 9. Δεδομένου ότι το στάδιο 5 αποτελεί το προτελευταίο στάδιο της κεραμικής Φάσης I, η οποία θεωρείται σύγχρονη της Λέρνας III^C, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η πρώτη εκτεταμένη καταστροφή στο Αίγιο, γίνεται στην ύστερη φάση III^C της Λέρνας, δηλαδή πριν την οικοδόμηση της «Οικίας των Κεράμων» στην Λέρνα και, ενδεχομένως, μετά την περίοδο χρήσης του «κτηρίου BG», το οποίο χρονολογείται στην πρώιμη –μέση φάση III^C της Λέρνας¹⁴⁵⁶. Αυτή η χρονολόγηση της καταστροφής είναι σύμφωνη με την άποψη που είχε εκφραστεί από την Forsén, για την χρονολόγηση της πρώτης μεγάλης καταστροφής στο Αίγιο, για την οποία βασίστηκε στις προκαταρκτικές αναφορές του οικοπέδου Μινασιάν και του οικοπέδου Τσινούκα (Αριστείδου 2).

Επίσης, η καταστροφή στο στάδιο 8 είναι πιθανώς σύγχρονη με τον ορίζοντα της καταστροφής της «Οικίας των Κεράμων», παρά την άποψη της Forsén ότι το στρώμα καταστροφής στο στάδιο 9 και το στρώμα εγκατάλειψης του σταδίου 10 είναι σύγχρονα με την Λέρνα III^D¹⁴⁵⁷ και συνεπώς σύγχρονα με την καταστροφή στην Λέρνα. Αυτή η διαφωνία μας με την συγκεκριμένη χρονολόγηση οφείλεται στο γεγονός ότι η ανάλυση της κεραμικής στην παρούσα εργασία (Κεφ. 7) κατέστησε αμφίβολο τον απόλυτο συγχρονισμό αυτών των σταδίων με την καταστροφή της «Οικίας των Κεράμων». Συνεπώς, είναι πιθανό η τελική αυτή καταστροφή στο Αίγιο να είναι σύγχρονη με ένα πρώιμο στάδιο της ΠΕ III στους οικισμούς της Αργολίδας,

¹⁴⁵⁴ Forsén 1992, 249-251.

¹⁴⁵⁵ Forsén 1992, 251.

¹⁴⁵⁶ Wiencke 2000, 646.

¹⁴⁵⁷ Forsén 1992, 83.

οπότε μεταγενέστερη της καταστροφής της «Οικίας των Κεράμων», αν και έχουμε επισημάνει ότι η κεραμική στο Αίγιο εξακολουθεί να διατηρεί τον χαρακτήρα της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι, προκειμένου οι καταστροφές να συσχετισθούν με πολιτισμικές μεταβολές, θα πρέπει να ακολουθούνται από μεταβολές που να επιβεβαιώνουν μία τέτοια άποψη¹⁴⁵⁸.

Στο Αίγιο, μετά από την καταστροφή του σταδίου 5, οι κάτοικοι του οικισμού προβαίνουν στην θεμελίωση κτηρίων, τα οποία απαιτούσαν σαφώς μεγαλύτερη επένδυση ενέργειας από τα προηγούμενα και βασίζονταν σε ένα σταθερά επαναλαμβανόμενο σχέδιο, γεγονός που υπαινίσσεται, όπως ήδη αναφέραμε, την ύπαρξη μίας πιο οργανωμένης τακτικής δόμησης. Η καταστροφή στο στάδιο 8 συνοδεύεται από ανοικοδόμηση, κατά την οποία ακολουθήθηκε το ίδιο σχέδιο, χωρίς αλλαγές στην οργάνωση ή την αρχιτεκτονική. Μετά την καταστροφή του σταδίου 9, ακολουθεί η εγκατάλειψη του οικισμού (στάδιο 10).

Δεν αποκλείεται σε άλλα οικόπεδα του Αιγίου, που φέρουν ενδείξεις ΠΕ κατοίκησης, να υπάρχει ΠΕ III κεραμική, που να φανερώνει την συνέχεια της κατοίκησης. Στο οικόπεδο Μινασιάν μόνο λίγα όστρακα από επισφαλές ανασκαφικό περιβάλλον χρονολογούνται στην ΠΕ III, τα οποία δεν υπαινίσσονται απαραίτητα την ύπαρξη της περιόδου στο Αίγιο, καθώς, όπως ήδη σημειώσαμε, είναι πιθανό στο Αίγιο η ΠΕ II περίοδος να επεκτείνεται χρονικά εντός της ΠΕ III άλλων περιοχών, άποψη που χρήζει όμως, περαιτέρω εξακρίβωσης. Τα συγκεκριμένα όστρακα θα μπορούσαν να συνδεθούν με εισηγμένη κεραμική, ενδεχομένως από έναν κοντινό οικισμό όπως αυτός του Ριζόμυλου, ο οποίος συνέχισε να κατοικείται στην ΠΕ III. Επομένως, παραμένει άγνωστο αν στο Αίγιο, μετά την τελική καταστροφή, συμβαίνει μία ραγδαία πολιτισμική μεταβολή ανάλογη της Λέρνας IV. Αντιθέτως, με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία του συγκεκριμένου οικισμού, είμαστε αναγκασμένοι να υποθέσουμε ότι ο οικισμός εγκαταλείπεται για να κατοικηθεί και πάλι κατά την ΜΕ περίοδο.

Ακόμα όμως και αν δεχθούμε το ενδεχόμενο ενός ΠΕ III κενού στην κατοίκηση του Αιγίου, αυτό δεν συσχετίζεται με ένα ενιαίο χρονολογικό κενό στην ηπειρωτική Ελλάδα. Με βάση τα δεδομένα και από άλλες θέσεις με κενά κατοίκησης

¹⁴⁵⁸ Weiberg and Finné 2013, 14.

στην ΠΕΧ, αυτά δεν είναι σύγχρονα¹⁴⁵⁹, στοιχείο που υπογραμμίζει ότι δεν οφείλονται σε έναν ενιαίο παράγοντα, ο οποίος επέδρασε ταυτόχρονα και ομοιογενώς σε όλη την ηπειρωτική Ελλάδα, όπως η εισβολή ενός πληθυσμού.

11.2.2 Συνέχειες και ασυνέχειες στην κεραμική

Μέσω της ανάλυσης της κεραμικής και της μελέτης των μεταβολών της (Κεφ. 6), κατέστη σαφές ότι αυτές δεν είναι σύγχρονες των καταστροφών και των μεταβολών στην αρχιτεκτονική και, σε αντίθεση με την αρχιτεκτονική, δεν είναι απότομες. Αντιθέτως, αυτές είναι σε μεγάλο βαθμό σταδιακές και γίνονται πιο έντονες και εμφανείς σε μεταγενέστερη φάση από τις αλλαγές στην αρχιτεκτονική. Πιο συγκεκριμένα η μετάβαση από την κεραμική Φάση I στην II γίνεται στο στάδιο 7, δηλαδή ένα στάδιο αργότερα από την αλλαγή από την αρχιτεκτονική Περίοδο Α στην Β.

Σε προηγούμενο κεφάλαιο προτείναμε ότι η σταθερότητα που χαρακτηρίζει, σε γενικές γραμμές, την κεραμική παραγωγή συνδέεται με την επιμονή των ντόπιων κεραμέων στις τοπικές παραδόσεις και των οποίων η τεχνική εξειδίκευση εκφράζεται μέσα από επιλογές στα διάφορα στάδια της παραγωγής. Αντίστοιχη εξειδίκευση παρατηρείται και σε άλλους οικισμούς, γεγονός που εντάσσει το Αίγιο στο ευρύτερο πλαίσιο της περιόδου και συνδέεται σε ένα βαθμό με την ύπαρξη πρωτοαστικών δομών κατ' αυτή την περίοδο στο Αιγαίο.

Ωστόσο, παρά τον ιδιαίτερο ρόλο που παίζει ο παράγοντας της παράδοσης, η κεραμική παραγωγή του Αιγίου, όπως φαίνεται μέσα από την διαχρονική της εξέλιξη στις Φάσεις I-II, μεταβάλλεται σταδιακά και σταθερά. Η αλλαγή από τη Φάση I στη Φάση II σηματοδοτείται αφενός με κάποιες γενικότερες μεταβολές στα μορφολογικά χαρακτηριστικά της κεραμικής, αφετέρου από το μεγαλύτερο βαθμό υβριδισμού, ο οποίος περιλαμβάνει την σύμφυση της ανατολίζουσας κεραμικής με την κεραμική της πολιτισμικής ομάδας Κοράκου.

Η εξονυχιστική μελέτη του φαινομένου του υβριδισμού στο Αίγιο, σε συνδυασμό με την ανεύρεση αντίστοιχων στοιχείων από άλλες θέσεις, παραπέμπει σε μία διττή στάση απέναντι στις μεταβολές που σηματοδοτεί η διάδοση της κεραμικής ανατολίζουσας παράδοσης. Αυτή η διττή στάση, στο Αίγιο, παραπέμπει αφενός σε μία προσπάθεια διατήρησης παραδοσιακών χαρακτηριστικών, αφετέρου στην

¹⁴⁵⁹ Forsén 1992, 252.

προσπάθεια αφομοίωσης νεωτερισμών που διαδίδονται στο Αιγαίο, μέσα στο «διεθνές κλίμα» της περιόδου και την οποία επιτάσσει και η ιδιαίτερη γεωπολιτική θέση του οικισμού.

11.2.3 Σύνθεση και ερμηνεία των δεδομένων

Με βάση όσα παρατέθηκαν διαπιστώνουμε ότι στην περίπτωση του οικοπέδου Μινασιάν οι μεταβολές στους διάφορους τομείς του υλικού πολιτισμού δεν ακολουθούν απαραίτητα παρόμοια πορεία. Αυτό το γεγονός υπογραμμίζει ότι οι μεταβολές δεν πρέπει να συνδέονται εκ των προτέρων με έναν κοινό παράγοντα, ιδιαίτερα μάλιστα αν η προσέγγιση χωρικά περιλάβει όχι μόνο το Αίγιο, αλλά συνολικά τον ηπειρωτικό χώρο.

Όσον αφορά την ΠΕ ΠΒ, οι εξελίξεις που παρατηρούνται στο υπόλοιπο Αιγαίο φαίνεται ότι έχουν αντίκτυπο και στην ιστορία του οικισμού του Αιγίου. Για την οργάνωση του οικισμού αλλά και για τις αρχιτεκτονικές επιλογές των κατοίκων του οικισμού οι πληροφορίες μας είναι περιορισμένες. Ωστόσο, με βάση την μετάβαση από τις πιο πρόχειρες κατασκευές της περιόδου Α στις πιο επιμελημένες της περιόδου Β, αναγνωρίζεται η τάση για μια καλύτερα οργανωμένη κατοίκηση και πιο προσεγμένες κατασκευές. Πρόκειται για μία τάση η οποία εντοπίζεται και σε άλλους οικισμούς της ηπειρωτικής Ελλάδας¹⁴⁶⁰.

Επίσης, σοβαρές ενδείξεις ότι ο οικισμός του Αιγίου συμμετέχει στις εξελίξεις της περιόδου και βρίσκεται σε διαρκή και άμεση επαφή με τις υπόλοιπες περιοχές παρέχονται από την κεραμική, η οποία αφενός εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της ΠΕ κοινής παράδοσης (ομάδα Κοράκου), αφετέρου έχει σαφή στοιχεία επιρροών από την ανατολίζουσα κεραμική της ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί και ανάπτυξης υβριδικών κεραμικών μορφών.

Ειδικά η εμφάνιση της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί, λόγω της μορφολογίας των αγγείων της κεραμικής αλλά και της προέλευσης της, συνδέεται με νέα έθιμα κατανάλωσης¹⁴⁶¹. Αυτά θεωρείται ότι χρησιμοποιούνται στο Αιγαιακό πλαίσιο, όπως και τα εξωτικά αντικείμενα, ως δηλωτικά συμμετοχής κοινωνικών ομάδων σε δίκτυο επαφών και ανταλλαγών¹⁴⁶². Ωστόσο, η γενικότερη απουσία

¹⁴⁶⁰ Κόνσολα 2010, 77.

¹⁴⁶¹ Nakou 2007, 237.

¹⁴⁶² Nakou 2007, 238.

αγγείων ανατολικής προέλευσης ή επιρροής από θέσεις της Πελοποννήσου, και η επιμονή τους στη χρήση παραδοσιακών σχημάτων δείχνει ότι σε αυτήν την περιοχή η κατανάλωση δεν αποτελούσε πεδίο κοινωνικής επίδειξης και εκδήλωσης ανταγωνισμών¹⁴⁶³. Γι' αυτό το λόγο τα ανατολικού τύπου αγγεία δεν βρήκαν τις κατάλληλες κοινωνικές συνθήκες ώστε να ενταχθούν στο σχηματολόγιο και στην καθημερινή ζωή αυτών των κοινοτήτων.

Από αυτή την άποψη, το Αίγιο δεν αποτελεί μια τυπική θέση της Πελοποννήσου, καθώς η προγενέστερη κεραμική παράδοση παραμένει ισχυρή, ωστόσο εμπλουτίζεται, εκτός των λίγων αγγείων που ανήκουν στην κεραμική ομάδα Λευκαντί Ι-Καστρί, με υβριδικά σχήματα που φανερώνουν την υιοθέτηση όχι μόνο ανατολίζουσας κεραμικής αλλά ενδεχομένως και στρατηγικών επίδειξης και κοινωνικού ανταγωνισμού κατά τη χρήση τέτοιων αγγείων σε εκδηλώσεις συλλογικής κατανάλωσης τροφής.

Επιπροσθέτως, η εξειδίκευση στην κεραμική παραγωγή, που παρατηρήθηκε στο Αίγιο για την κατασκευή συγκεκριμένων κατηγοριών λεπτότεχνης, αλλά και (σε μικρότερο βαθμό) χονδροειδούς κεραμικής, είναι ένα γενικότερο φαινόμενο της ΠΕ ΙΙΒ, το οποίο παρατηρείται επίσης σε σημαντικές, κεντρικές θέσεις. Όπως αναπτύχθηκε στο αντίστοιχο κεφάλαιο της κεραμικής παραγωγής, θεωρούμε ότι η αυξημένη εξειδίκευση και η ύπαρξη ισχυρών παραδόσεων, τόσο στο Αίγιο όσο και σε άλλες σημαντικές θέσεις της ΠΕ ΙΙΒ περιόδου, υποδηλώνουν την ύπαρξη σταθερών κοινωνικών και οικονομικών δομών, που συνδέονται με το φαινόμενο της πρώιμης αστικοποίησης.

Με βάση τα παραπάνω, θεωρούμε ότι το Αίγιο είναι πλήρως ενταγμένο σε ένα ευρύ δίκτυο επαφών μεταξύ των σημαντικότερων περιφερειακών κέντρων της ΠΕ ΙΙΒ περιόδου, γεγονός που μπορεί να συσχετιστεί με την εντατικοποίηση των επαφών μεταξύ διαφορετικών θέσεων και περιοχών αυτήν την περίοδο. Οι στενές επαφές που ανέπτυξε το Αίγιο με άλλες περιοχές της νότιας ηπειρωτικής Ελλάδας ενισχύονται έμμεσα και εξηγούνται εύκολα λόγω της παραθαλάσσιας και ταυτόχρονα εποπτικής θέσης του οικισμού. Το Αίγιο βρίσκεται σε ένα κομβικό γεωγραφικό σημείο, το οποίο ευνοεί την επικοινωνία και την διασύνδεση με άλλες περιοχές, και ιδιαίτερα όσες γειτνιάζουν με τον Κορινθιακό κόλπο, ο οποίος εκείνη την περίοδο φαίνεται να λειτουργεί ως μια θαλάσσια λεωφόρος επικοινωνίας μεταξύ της ανατολικής και της

¹⁴⁶³ Weiberg and Finné 2013, 22.

δυτικής Ελλάδας, του Αργοσαρωνικού και του Ιονίου, της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας. Αυτό δεν θα πρέπει να εκπλήσσει καθώς παρατηρείται και σε άλλες κομβικής σημασίας παραθαλάσσιες θέσεις σε προστατευμένους κόλπους που λειτουργούν ως θαλάσσιες οδοί επικοινωνίας, όπως η Λέρνα και η Τίρυνθα στον Αργολικό¹⁴⁶⁴, η Αίγινα στον Αργοσαρωνικό, και το Λευκαντί και η Μάνικα στον Ευβοϊκό. Ο οπτικός έλεγχος θαλάσσιων περασμάτων ήταν ένα από τα στοιχεία που επέτρεψαν σε αρκετούς ΠΕ οικισμούς να ακμάσουν και να αναπτυχθούν¹⁴⁶⁵. Στο πλαίσιο αυτών των διαπιστώσεων, δεν είναι τυχαίος ο ανοιχτός χαρακτήρας του οικισμού και η διάθεση των κατοίκων του για ενσωμάτωση στο διεθνές κλίμα της περιόδου.

Επίσης, ο οικισμός του Αιγίου σχετίζεται και με άλλο ένα ζήτημα της ΠΕ ΠΒ, αυτό των καταστροφών της φάσης μετάβασης προς την ΠΕ ΙΙΙ και των αιτίων τους. Οι μεταβολές στην κεραμική και οι καταστροφές στο τέλος της ΠΕ ΠΒ είχαν ερμηνευθεί παλαιότερα από τους μελετητές ως αποτέλεσμα εισβολών¹⁴⁶⁶. Ωστόσο, αυτές οι ερμηνείες έχουν πλέον σε μεγάλο βαθμό εγκαταλειφθεί, κυρίως γιατί οι καταστροφές δεν είναι σύγχρονες και κατανέμονται σε διάφορες φάσεις της ΠΕ ΙΙ και ΠΕ ΙΙΙ¹⁴⁶⁷. Ωστόσο, η ιδέα των πληθυσμιακών μετακινήσεων δεν μπορεί να αποκλεισθεί, τουλάχιστον ως μια σοβαρή πιθανότητα για κάποιες από τις παρατηρούμενες αλλαγές στον υλικό πολιτισμό κάποιων θέσεων¹⁴⁶⁸.

Στο Αίγιο δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία για τα αίτια των καταστροφών και όλα τα ενδεχόμενα είναι ανοιχτά, ακόμα και μιας σεισμικής καταστροφής, η οποία είναι μεν πιθανή λόγω της σεισμικότητας της περιοχής, αλλά δεν μπορεί αυτήν την στιγμή να υποστηριχθεί από αρχαιολογικά δεδομένα. Γενικότερα, ακόμη και με την παραδοχή ότι η συχνότητα των καταστροφών στην ηπειρωτική Ελλάδα, στο τέλος της ΠΕ ΙΙ, είναι αυξημένη, σε σχέση με προηγούμενες φάσεις, οι καταστροφές δεν θα πρέπει συσχετίζονται απαραίτητα με έναν μόνο παράγοντα. Εκτός από τις καταστροφές που θα μπορούσαν να οφείλονται σε ατυχήματα, άλλες θα μπορούσαν να σχετίζονται τόσο με εξωτερικούς παράγοντες, συμπεριλαμβανομένων των φυσικών φαινομένων, όσο και με εσωτερικές κοινωνικές συγκρούσεις. Για το λόγο αυτό, η κατανόηση όλων αυτών των καταστροφών απαιτεί καλή γνώση των σχετικών

¹⁴⁶⁴ Weiberg and Finné 2013, 22.

¹⁴⁶⁵ Weiberg 2007, 19, Weiberg 2011, 60, Weiberg and Finné 2013, 17.

¹⁴⁶⁶ για βιβλιογραφία και σύνοψη των σχετικών απόψεων βλ. Forsén 1992, 15-18.

¹⁴⁶⁷ Forsén 1992, 251.

¹⁴⁶⁸ Maran 1998, 311-355.

αρχαιολογικών δεδομένων, και κριτική διάθεση απέναντι σε απλουστευτικές και μονοδιάστατες ερμηνείες.

Ένα κεντρικό ερώτημα το οποίο θα πρέπει να μας απασχολεί είναι αν οι πολιτισμικές αλλαγές της ΠΕ ΙΙΒ-ΙΙΙ περιόδου σχετίζονται πάντοτε και σε όλες τις περιπτώσεις με καταστροφές. Με άλλα λόγια θα πρέπει να εξετάσουμε αν (α) κάθε φορά που παρατηρείται πολιτισμική αλλαγή έχει προηγηθεί μια καταστροφή του οικισμού, και (β) αν κάθε καταστροφή συνοδεύεται από πολιτισμική αλλαγή στην αμέσως επόμενη φάση.

Όπως έχουμε συζητήσει στο Κεφ.8.5.7, η αποδοχή της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί και το φαινόμενο του υβριδισμού που την συνοδεύει, δεν μπορεί να ερμηνευθεί με βάση θεωρίες περί εισβολών και μαζικών πληθυσμιακών μετακινήσεων¹⁴⁶⁹. Εκτός από τα μεθοδολογικά προβλήματα που έχει η άκριτη ταύτιση του υλικού πολιτισμού με εθνοτικές ομάδες, υπάρχουν προβλήματα και σε επίπεδο αρχαιολογικών δεδομένων, αφού στις περισσότερες Αιγαιακές θέσεις οι καινοτομίες που σχετίζονται με την εισαγωγή της κεραμικής ομάδας Λευκαντί Ι-Καστρί, δεν εμφανίζονται μετά από καταστροφές¹⁴⁷⁰, ώστε να συσχετιστούν με εισβολές.

Επίσης, όπως φάνηκε περαιτέρω από την μελέτη της κεραμικής παραγωγής, στο Αίγιο και σε άλλες θέσεις, παρόλες τις αλλαγές, παρατηρείται, γενικότερα, η ύπαρξη μακρόχρονων παραδόσεων, των οποίων τα βασικά χαρακτηριστικά παραμένουν σταθερά καθ' όλη την διάρκεια ζωής του οικισμού. Επομένως, όπως και στην περίπτωση της αρχιτεκτονικής, στην κεραμική είναι εμφανής η προσπάθεια διατήρησης των βασικών χαρακτηριστικών του υλικού πολιτισμού. Η επιμονή σε παραδοσιακά στοιχεία του πολιτισμού, όπως αυτή φαίνεται στην αρχιτεκτονική και την κεραμική του Αιγίου, θα μπορούσε να συσχετιστεί με μία διάθεση διατήρησης των δομών της περιόδου, άποψη που έχει υποστηριχθεί γενικότερα για την ΠΕ ΙΙΒ για όλη την νότια ηπειρωτική Ελλάδα¹⁴⁷¹. Ωστόσο, αυτή η πίστη στην παράδοση δεν σημαίνει απόρριψη οποιωνδήποτε αλλαγών και έλλειψη προσαρμοστικότητας σε εξωγενή στοιχεία¹⁴⁷². Στην περίπτωση του Αιγίου αυτή η προσαρμοστικότητα είναι εμφανής στην περίπτωση της ανάπτυξης υβριδικών κεραμικών μορφών. Για το λόγο αυτό, τον υβριδισμό στο Αίγιο τον ερμηνεύσαμε όχι ως μια προσπάθεια

¹⁴⁶⁹ Για τις σχετικές θεωρίες βλ. Forsén 1992, 206-207.

¹⁴⁷⁰ Forsén 1992, 210.

¹⁴⁷¹ Weiberg and Finné 2013, 21.

¹⁴⁷² Weiberg and Finné 2013, 19.

αμφισβήτησης της παράδοσης, αλλά αντίθετα ως μια διάθεση διατήρησης της παράδοσης μέσα από την επιλεκτική υιοθέτηση και την τοπική προσαρμογή εξωγενών στοιχείων σε έναν οικισμό, ο οποίος λόγω της γεωγραφικής του θέσης ήταν ανοιχτός και επιδεκτικός σε τέτοιες εξωτερικές επιρροές.

Ο τρόπος υιοθέτησης των εξωγενών επιρροών και η σύμφυση τους με τις τοπικές παραδόσεις δείχνουν ότι οι μεταβολές αυτές στην κεραμική δεν οφείλονται σε βίαιες πληθυσμιακές αλλαγές. Ωστόσο, θα μπορούσαν να συνδέονται με έντονες εσωτερικές ανακατατάξεις και ενδεχομένως με κρίσεις κοινωνικοπολιτικού χαρακτήρα, όπως φανερώνουν οι καταστροφές που συμβαίνουν καθ' όλη την διάρκεια της ΠΕ ΙΒ¹⁴⁷³, και οι οποίες έως τώρα δεν είχαν προσελκύσει το ενδιαφέρον των μελετητών. Μια τέτοια μεταβολή θα μπορούσε να αντιπροσωπεύεται και στο Αίγιο, και αφορά στην ανοικοδόμηση που παρατηρείται στο στάδιο 6 μετά την καταστροφή του σταδίου 5. Παρόλο που δεν θεωρούμε ιδιαίτερα πιθανό το ενδεχόμενο οι μεταβολές και οι καταστροφές να σχετίζονται με εισβολές, δεν αποκλείουμε το ενδεχόμενο να συνδέονται με μικρής κλίμακας μετακινήσεις, ίσως στο πλαίσιο φαινομένων εξαστισμού, πληθυσμιακής συγκέντρωσης. Σε αυτό άλλωστε συνηγορεί και η κομβική θέση του Αιγίου, η οποία θα μπορούσε να προσελκύσει πληθυσμούς όχι μόνο από την γύρω περιοχή, αλλά και από μακρινές περιοχές της κεντρικής Ελλάδας και της Πελοποννήσου. Τα παράλληλα της κεραμικής, ο καμπύλος τοίχος 9 με παράλληλα από την Βοιωτία, τα οποία έχουμε επισημάνει στο Κεφ.3.3.1 αλλά και το αγκυρόσχημο αντικείμενο του σταδίου 8, με παράλληλα επίσης στη Βοιωτία¹⁴⁷⁴, θα μπορούσαν να σχετίζονται όχι μόνο με πολιτισμικές επιρροές και ανταλλαγές ιδεών, αλλά και μικρής κλίμακας πληθυσμιακές μετακινήσεις, π.χ. στο πλαίσιο εξωγαμιών. Ωστόσο, δεν είμαστε σε θέση ούτε να επιβεβαιώσουμε αυτή την υπόθεση ούτε να υπολογίσουμε την κλίμακα αυτών των μετακινήσεων. Σε μετακινήσεις πληθυσμών μεγάλης κλίμακας από την Αττική στην Αργολίδα έχει αναφερθεί ο Rutter, ερμηνεύοντας την διαμόρφωση της ΠΕ ΙΙΙ κεραμικής παράδοσης της Αργολίδας¹⁴⁷⁵.

Σε κάθε περίπτωση, είτε πρόκειται για μικρής κλίμακας πληθυσμιακές μετακινήσεις είτε για διακίνηση προϊόντων και ιδεών, θα πρέπει να τονισθεί ότι οι

¹⁴⁷³ Forsén 1992, 251.

¹⁴⁷⁴ Forsén 1992, 227.

¹⁴⁷⁵ Rutter 1995, 650.

καινοτομίες και τα υβριδικά στοιχεία δεν επιφέρουν μια συνολική μετάλλαξη της ΠΕ II κεραμικής παράδοσης.

Εν ολίγοις, παρόλη την αποσπασματικότητα των δεδομένων και τη μικρή έκταση της ανασκαφής, στο Αίγιο απαντούν πολλά από τα χαρακτηριστικά που εκείνη την περίοδο (ΠΕ IIB) εμφανίζονται σε οικισμούς με σύνθετες, κεντρικές δομές. Αυτό που διαφοροποιεί το Αίγιο από τις υπόλοιπες θέσεις είναι το γεγονός ότι με βάση τα έως τώρα δεδομένα, μετά την καταστροφή της τελευταίας φάσης, η κατοίκηση δεν συνεχίζεται στην ΠΕ III περίοδο.

Η παραπάνω προσέγγιση επιτεύχθηκε μέσα από την ανάλυση των δεδομένων αφενός στο στενό γεωγραφικό πλαίσιο του Αιγίου, αφετέρου εντός του ευρύτερου πλαισίου των οικισμών της ΠΕ IIB στην ηπειρωτική Ελλάδα. Η μετατόπιση του βάρους της συζήτησης στην σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ των διαφορετικών παραγόντων που συμβάλλουν στις πολιτισμικές μεταβολές του τέλους της ΠΕ IIB, λαμβάνοντας υπ' όψη τα δεδομένα κυρίως της κεραμικής, αλλά και της αρχιτεκτονικής του οικοπέδου Μινασιάν, θεωρούμε ότι αποδείχθηκε καθοριστική, ώστε να καταστεί για πρώτη φορά εφικτή η ένταξη του Αιγίου στις ήδη γνωστές μας ΠΕ II θέσεις και η ερμηνεία του ρόλου του Αιγίου στα ιστορικά-πολιτισμικά τεκταινόμενα της περιόδου.

11.3 Νέα ερωτήματα και μελλοντική έρευνα

Σε αυτό το σημείο και έχοντας ολοκληρώσει την προσέγγιση του αρχαιολογικού υλικού του οικοπέδου Μινασιάν ευελπιστούμε ότι η παρούσα μελέτη αποτελεί μόνο την αρχή μιας συστηματικής προσέγγισης της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στο Αίγιο, το οποίο φαίνεται να αποτελεί έναν σημαντικό οικισμό αυτής της περιόδου στην Πελοπόννησο. Ωστόσο, για μια πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση είναι απαραίτητη η επέκταση της μελέτης και σε άλλα ανασκαμμένα οικόπεδα, για τα οποία υπάρχουν ενδείξεις κατοίκησης αυτήν την περίοδο. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελούν, το οικόπεδο Τσινούκα (Αριστείδου 2), το οποίο βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με το οικόπεδο Μινασιάν και ενδέχεται να περιλαμβάνει, εκτός άλλων οικοδομημάτων, κτήριο του τύπου της «οικίας με διαδρόμους», καθώς και το οικόπεδο στο Γηροκομείο (Πλαστήρα 7), το οποίο επειδή βρίσκεται σε μεγαλύτερη

απόσταση και έχει ανασκαφεί σε μεγαλύτερη έκταση προσφέρεται για την άντληση περισσότερων πληροφοριών ως προς την έκταση του οικισμού.

Με τη μελέτη της ανασκαφής και των ευρημάτων από αυτά τα οικοπέδα θεωρούμε ότι μπορούμε να προσεγγίσουμε ζητήματα όπως το μέγεθος και η χωροταξική οργάνωση του οικισμού, οι δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα σε αυτόν (π.χ εμπόριο, βιοτεχνία) και η λειτουργία των κτηρίων και των ανοικτών χώρων.

Επίσης, θεωρούμε ότι η μελέτη των παραπάνω οικοπέδων μπορεί να διευρύνει τις γνώσεις μας για τις άλλες φάσεις της ΠΕ περιόδου. Αξίζει να αναζητηθούν πιθανά κατάλοιπα της ΠΕ ΙΙΙ περιόδου. Σε περίπτωση που αυτά δεν εντοπιστούν, δεν πρέπει να παραβλεφθεί το ενδεχόμενο η ΠΕ ΙΙ να έχει παρατεταμένη διάρκεια στην θέση, ενώ εξίσου πιθανό είναι το ενδεχόμενο να εγκαταλείπεται ο οικισμός, για να κατοικηθεί ξανά στην ΜΕΧ. Επίσης, κεντρικής σημασίας είναι το ζήτημα της προγενέστερης κατοίκησης, με την διερεύνηση και εξακρίβωση στοιχείων που μαρτυρούν κατοίκηση στην ΤΝ/ΠΕ Ι και ΠΕ ΙΙΑ περίοδο.

Επίσης, προκειμένου να ανασυνθέσουμε τον ρόλο του οικισμού στην ευρύτερη περιοχή, τις σχέσεις που ανέπτυξε, αλλά και ζητήματα οργάνωσης της κεραμικής παραγωγής θεωρούμε ότι η μακροσκοπική και τυπολογική μελέτη της κεραμικής θα πρέπει να διευρυνθεί με την διενέργεια αρχαιομετρικών αναλύσεων στην κεραμική του οικοπέδου Μινασιάν, για τις οποίες έχουν γίνει ήδη οι πρώτες ενέργειες, σε συνεργασία με τον επικ. καθηγ. του Πανεπιστημίου Πατρών κ. Ιωάννη Ηλιόπουλο. Συγκεκριμένα, στο προσεχές διάστημα στοχεύουμε στην διενέργεια δειγματοληψίας και αναλύσεων σε αντιπροσωπευτικά όστρακα όλων των κεραμικών ρυθμών και των βασικότερων σχημάτων που χρονολογούνται στις δύο Φάσεις του Αιγίου, με σκοπό την μελέτη της τεχνολογίας και πιο συγκεκριμένα της κεραμικής ύλης και της όπτησης της κεραμικής του συγκεκριμένου υλικού.

Τέλος, η πρόοδος της έρευνας σε άλλες θέσεις της Αιγιαλείας και της Αχαΐας, με πιο χαρακτηριστικές τις περιπτώσεις της Κερύνειας και του Ριζόμυλου στην Αιγιαλεία και του Κοτρωνίου στην επαρχία της Πάτρας, από τις οποίες αναμένουμε νέα στοιχεία, θα μας επιτρέψει να εντάξουμε το Αίγιο στην ευρύτερη περιοχή της Αχαΐας κατά την ΠΕΧ.

Βιβλιογραφικός Κατάλογος

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Aloupi, E. and Y. Maniatis. 1990. "Investigation of the technology of manufacture of local LBA Thera pottery: the body and pigment analysis". In *International Scientific Congress on the Volcano of Thera (3rd: 1989: Santorini, Greece) Thera and the Aegean world III: proceedings of the Third International Congress, Santorini, Greece, 3-9 September 1989*, D. A. Hardy, C. Doumas, J. Keller, and C. Refrew, eds., Vol. 1, 459-469. London: The Thera Foundation.

Aram-Stern, E. 2003. "The Acropolis of Aigeira before the Mycenaean Settlement". In *The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millenium B.C.II. Proceedings of the SCIAM 2000,-Euro Conference, Haindorf 2nd of May-7th of May 2001*, M. Bietak, ed., 437-454. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Aram-Stern, E. 2004. *Die ägäische Frühzeit. Forschungsbericht 1975-2002. II, 1-2: Die Frühbronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta*. Vienna 2004

Aram-Stern, E. 2006. *Aigeira I: Die mykenische Akropolis*. SCIAM 2000. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Aram-Stern, E. 2010. "Aigeira and the beginning of the Middle Helladic Period in Achaia". In *MESOHELLADIKA-MΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΑ. La Grèce continentale au Bronze Moyen-H ηπειρωτική Ελλάδα στη Μέση Εποχή του Χαλκού-The Greek Mainland in the Middle Bronze Age, Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8-12 Mars 2006*, A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki and J. Wright, eds., 144. Athènes: École française d'Athènes.

Aravantinos, V. 1986. "The EH II Fortified Building at Thebes: Some Notes on Its Architecture". In *Early Helladic Architecture and Urbanization. Proceedings of a Seminar Held at the Swedish Institute in Athens, June 8 1985*, Hägg and Konsola, eds., 57-63. SIMA 76. Göteborg: Paul Åströms Förlag.

Aravantinos, V. and K. Psaraki, 2012 “Mounds over Dwellings: The Transformation of Domestic Spaces into Community Monuments in EH II Thebes, Greece”. In *Ancestral Landscape. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe– Balkans– Adriatic– Aegean, 4th-2nd millennium B.C., Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008*, E. Borgna and S. M. Celka, ed., 401-413. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux.

Arnold, D. E. 1980 “Localized exchange: An Ethnoarchaeological perspective”. In *Models and Methods in regional exchange*, R. E. Fry, ed., 147-150. SAA Papers 1 Washington D.C.: Society for American Archaeology.

Arnold, D. E. 2000. “Does the Standardization of Ceramic Pastes Really Mean Specialization?”. *Journal of Archaeological Method and Theory* 7.4: 333-371.

Åström, P. 1964. “Mycenaean pottery from the region of Aigion”. *OpAth* V: 89-110.

Attas, M., 1980. Analyse par activation neutronique de la céramique de Lerne (Grèce) à l'âge du bronze ancien: productions locales et échanges commerciaux, Ph.diss., Paris 1.

Attas, M., J.M. Fossey and L. Yaffe. 1987. “An archaeometric Study of early bronze age pottery production and exchange in Argolis and Korinthia (Corinthia) Greece, *JFA* 14: 77-90.

Barber, R. N. L. and S. J. MacGillivray. 1980. “The Early Cycladic period: Matters of definition and terminology”. *AJA* 84: 141-157.

Benvenuti, A. G., 2005. “Egialea (Acaia)”. *AA* 60,B1: 369.

Berger, L. 2003. *Die Frühhelladisch II Keramik von Agina Kolonna und ihre Stellung im Agäischen Raum*. PhD. diss., Salzburg.

Berger, L., 2010. “Zur Terminologie und Definition der Oberflächenbehandlung anhand gebrannter Gefässe in der prähistorischen Keramikforschung”, In *Analysing Pottery. Processing- Classification- Publication*, B. Horejs, R. Jung and P. Pavuk, eds., 29-37. Bratislava: Comenius University in Bratislava.

Berger, L. and W. Gauss, 2016. "Early Bronze Age Aegina Kolonna, A view from a southwest Aegean Centre", In *Proceedings of an International Conference held at the University of Tübingen 8-10 May, 2009*, U. P. Blum, ed., 209- 228. Bonn: Rudolf Habelt.

Bhabha, H. K. 2004. *The Location of Culture*. London: Routledge.

Birtacha, K. 2006. "The Pottery of phase III". In *Μαρκιανή Αμοργού/ Markiani, Amorgos: An Early Bronze Age fortified settlement: overview of the 1985-1991 investigation*, L. Marangou, ed., 130-138. London: British School at Athens.

Blegen, C. 1921. *Korakou: A Prehistoric Settlement near Corinth*. Boston. New York: American School of Classical Studies at Athens.

Blegen, C. 1928. *Zygouries: A Prehistoric Settlement in the Valley of Cleonae*. Cambridge, Mass.: Pub. for the American School of Classical Studies at Athens, Harvard University Press.

Borgna, E. and A. G. Vordos. 2016. "Construction of Memory and the making of a ritual landscape: The role of gods and ancestors at the Trapeza of Aigion, Achaea, at the LBA-EIA transition". In *International Aegean Conference (15th: 2014: Vienna, Austria) Metaphysis: ritual, myth and symbolism in the Aegean Bronze age: proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolia Department, Austrian Academy of Sciences and Institute of Classical Archaeology, University of Vienna, 22-25 April 2014*, E. Alram-Stern, F. Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur and J. Weilhartner, eds., 447-458. Leuven: Peeters.

Borgna, E. and S. Müller Celka. 2011. *Ancestral Landscapes. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe - Balkans -Adriatic-Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*, Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008, Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée.

Bossert, E. M. 1967. "Kastri auf Syros: Vorbericht über eine Untersuchung der prähistorischen Siedlung", *AA* 22A: 53-76.

Broodbank, C. 2007. "The Pottery", In *Keros, Dhaskalio Kavos: the investigations of 1987-88=Κέρος, Κάβος Δασκαλιού*, C. Renfrew, C. Doumas, L. Maranagou and G.

Gavalas, eds., 115-263. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research/ University of Cambridge.

Broodbank, C. 2008. "The Early Bronze Age in the Cyclades". In *The Aegean Bronze Age*, C. W. Shelmerdine, ed., 47-76. Cambridge/ New York: Cambridge University Press.

Broodbank, C. 2009. Οι πρώιμες Κυκλάδες, Μια ανάλυση στο πλαίσιο της νησιωτικής αρχαιολογίας. Μετάφραση: Γ. Παπαδάτος. Αθήνα: MIET.

Bulle, H. 1907. *Orchomenos I: Die älteren Ansiedlungsschichten*, München: Verlag der k. B. Akademie der Wissenschaften.

Burke, P. 2010. *Πολιτισμικός υβριδισμός*. Μετάφραση: Ειρήνη Σταματοπούλου. Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.

Burke, C., P. M. Day and D. Pullen. 2017. "Understanding the Production and Consumption of Ceramics from Nemea, Mainland Greece". In *Intergrative Approaches in Ceramic Petrography*, M. F. Ownby, I. C. Druc and M. Masucci, eds., 104-115. Salt Lake City: The University of Utah Press.

Carothers, J. and W. McDonald, 1979. "Size and Distribution of the Population" in Late Bronze Age Messenia: Some Statistical Approach" *JFA* 6: 433-453.

Caskey, J. L. 1954. "Excavations at Lerna, 1952-53". *Hesperia* 23: 3-30.

Caskey, J. L. 1955. "Excavations at Lerna, 1954". *Hesperia* 24: 25-49.

Caskey, J. L. 1956. "Excavations at Lerna, 1955". *Hesperia* 25: 147-173.

Caskey, J. L. 1957. "Excavations at Lerna, 1956". *Hesperia* 26:142-162.

Caskey, J.L. 1958. "Excavations at Lerna, 1957". *Hesperia* 27: 125-144.

Caskey, J. L. 1960. "The EH Period in the Argolid". *Hesperia* 29: 285-303.

Caskey, J. L. 1968. "Lerna in the Early Bronze Age". *AJA* 72. 313-316.

Caskey, J. L. 1972. "Investigations in Keos, Part II: A conspectus of the pottery". *Hesperia* 41: 357-401.

Caskey J. L. and E. G. Caskey. 1960. "The Earliest Settlement at Eutresis Supplementary Excavations, 1958", *Hesperia* 29: 126-167.

- Cavanagh, W., C. Mee and J. Renard. 2016. "Early bronze age chronology of mainland Greece: a review with new dates from the excavations at Kouphovouno". *BSA* 111: 1-15.
- Choleva, M. 2012. "The First Wheelmade Pottery at Lerna, Wheel-Thrown or Wheel-Fashioned?". *Hesperia* 81: 343- 381.
- Choleva, M. 2015. *L' apparition et la diffusion du tour de potier dans le monde égéen*, Ph.d diss., Paris 1 Panthéon Sorbonne.
- Christmann, E. 1996. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien II: Die frühe Bronzezeit*. Bonn: R. Habelt.
- Cosmopoulos, M. B. 1991. *The Early Bronze 2 in the Aegean. SIMA 98*. Jonsered: Paul Aströms.
- Costin, C. L. 1991. "Craft Specialization: Issues in Defining, Documenting, and Explaining the Organization of Production". *Archaeological Method and Theory* 3: 1-56.
- Costin, C. L. 2005. "Craft Production". In *Handbook of Methods in Archaeology*, H. Maschner, ed., 1032-1055. Lanham: AltaMira Press.
- Cresswell, R. 1976. "'Avant-Propos,' *Techniques et Culture* 1: 5-6.
- Cuomo Di Caprio, N. 2017. *Ceramics in archaeology: from prehistory to medieval times in Europe and the Mediterranean, Ancient Craftsmanship and Modern Laboratory Techniques*". Manuali L'Erma - Multilanguage manuals.
- De Caro, S. A., M. De Feo, S. Di Gregorio., M. T. Granese. 2016. "I Siti". In *Egialea, Ricerche nella valle del Krios*, Pontrandolfo, ed., 119-197. Monografie della Scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente 24,1. Atene: Scuola Archeologica Italiana di Atene.
- De Caro, S. F. Longo, M. L. Rizzo and A. Santoriello. 2016. "L' indagine intrasito e I saggi stratigrafici", In *Egialea, Ricerche nella valle del Krios*, A. Pontrandolfo, ed., 208-242. Monografie della Scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente 24,1. Atene: Scuola Archeologica Italiana di Atene.

- De Feo, A. M. and M. T. Granese. 2016. "La ceramica protelladica". In *Egialea, Ricerche nella valle del Krios*, A. Pontradolfo, ed., 249-262. Atene: Scuola Archeologica Italiana di Atene.
- De La Fuente, G. A. 2011. "Chaîne opératoire, technical gestures and pottery production at southern Andes during the late period (c. ad 900 – ad 1450)". In *Archaeological Ceramics: A Review of Current Research*, S. Scarcella, ed., 89-102. *BAR International Series* 2193. Oxford: Archaeopress.
- Deger-Jalkotzy, S. and Georg Ladstätter. 2006. *Die mykenische Akropolis, Aigeira I*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Dietler, M. 2010. *Archaeologies of Colonialism, consumption, entanglement and violence in ancient Mediterranean France*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Dietler M. and Herbich I. 1998. "Habitus, techniques, style: An integrated approach to the social understanding of material culture and boundaries". In *The archaeology of social boundaries*, M. T. Stark, ed., 232-262. Washington, D. C. & London: Smithsonian, Institution Press.
- Dietz, S. 1991. *The Argolid at the Transition to the Mycenaean Age. Studies in the Chronology and Cultural Development in the Shaft Grave Period*, Copenhagen: National Museum of Denmark. Dept. of Near Eastern and Classical Antiquities, Århus: Distribution, Aarhus University Press.
- Dobres, M. A. 2000. *Technology and Social Agency*. Oxford: Blackwell.
- Donovan, W. A. 1961. *Study of the Early Helladic Pottery with Painted Decoration*, Ph.D. diss., University of Cincinnati, University of Microfilms.
- Dor, L., J. Jannoray, H. V. Effentere and M. V. Effentere. 1960. *Kirra: étude de préhistoire phocidienne*. Paris: E. de Boccard.
- Dörpfeld, W. 1927. *Alt-Ithaka, Ein Beitrag zur Homer-Frage*. München - Grafelfing: Richard Uhde.
- Doumas, C. G. 1988. "EBA in the Cyclades: continuity or discontinuity?". In *Problems in Greek prehistory*, British School at Athens. Centenary conference (1986 :

- Manchester, England), E. B. French and K. A. Wardle, eds., 21-29. Bristol: Bristol Classical Press.
- Dousougli, A. and K. Zachos. 1987. "Makrovouni-Kefalari Magoula-Talioti: Bemerkungen zu den Stufen FHI und II in der Argolis". *PZ*: 164-214.
- Duistermaat, K. 2017. "The Organization of Pottery Production: Towards a Relational Approach". In *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis*. Alice Hunt, ed., 114-147. Oxford: Oxford University Press.
- Edgerton, H. E. and P. Throckmorton. 1970. "EXPloration by sonar and coring of the Helike site", Greece, *National Geographic Society Research Reports*: 135-141.
- Eskitzioglou, P. 2006. "The Pottery of phase IV". In *Μαρκιανή Αμοργού=Markiani, Amorgos: an early bronze age fortified settlement: overview of the 1985-1991 investigations*, L. Maragou, ed., 139-168. London: British School at Athens.
- Fahy, L. L. 1962. *The Early Helladic Sauceboat*, Ph.D diss., University of Cincinnati.
- Farnsworth, M., and I. Simmons. 1963. "Coloring Agents for Greek Glazes". *AJA* 67: 389-396.
- Felten, F. 1986. "Early Urban History and Architecture of Ancient Aigina", In *Early Helladic Architecture and Urbanization. Proceedings of a Seminar Held at the Swedish Institute in Athens, June 8 1985*, R. Hägg and D. Konsola, eds., 21-28. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Finné, M. 2014. *Climate in the eastern Mediterranean during the Holocene and beyond: a Peloponnesian perspective*. Stockholm: Stockholm University.
- Finné, M., K. Holmgren, H. S. Sundqvist, E. Weiberg and M. Lindblom. 2011. "Climate in the eastern Mediterranean, and adjacent regions, during the past 6000 years, A review". *JAS* 38: 3153-3173.
- Forsén, J. 1992. *The Twilight of the Early Helladics*. Jonsered: Paul Åström.
- Fossey, J. M., and M. K. Mogelonsky. 1983. "The Typology of Early Helladic Pottery: A Comparison of the Vouliagmeni (Perkhora)-Asine System with the Proposed Tiryns System". *PZ* 58: 106-113.

- French, D. H. 1972. *Notes on Prehistoric Pottery Groups from Central Greece*. Athens.
- Frödin, O., and A. W. Persson. 1938. *Asine: Results of the Swedish Excavations, 1922–1930*. Stockholm: Generalstabens litografiska anstalts förlag i distribution.
- Gauss, W. and E. Kiriati. 2011. *Pottery Production and Supply at Bronze Age Kolonna, Aegina, An Integrated Archaeological and Scientific Study of a Ceramic Landscape, Ägina–Kolonna*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Gheorghiu, D. 2008. “Symbolism within Technology”. In *Cognitive Archaeology as Symbolic Archaeology*, F. Coimbra, G. Dimitriadis, eds., 51- 54. *BAR International Series* 1737. Oxford: Archaeopress
- Giannopoulos, T.G. 2008. *Die letzte Elite der mykenischen Welt. Achaia in mykenischer Zeit und das Phänomen der Kriegerbestattungen im 12. - 11. Jahrhundert v. Chr.* Bonn: Habelt.
- Giannopoulou, M. 2010. *Pithoi: Technology and history of storage vessels through the ages*. *BAR International Series* 2140. Oxford: Archaeopress.
- Gibson, A. and A. Woods. 1990. *Prehistoric pottery for the archaeologist*. Leicester: Leicester University Press.
- Goldman, E. 1931. *Excavations at Eutresis in Boeotia*. Cambridge, Mass.: Harvard university press.
- Haider, P. 1980. *Zum frühelladischen Rundbau in Tiryns*. In “Festschrift B. Neutsch”, F. Krizinger, B. Otto and E. Walde-Psenner, eds., 157-172. Innsbruck.
- Hamer, F. and J. Hamer. 1991. *The Potter’s Dictionary of Materials and Techniques*. London, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Hann, H. P. 2004. “Globale Güter und lokales Handeln in Afrika. Einige methodische Vorbemerkungen”. *Sociologus* 53: 51–77.
- Hanschmann, E and V. Milošević. 1976. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien III: Die frühe und beginnende mittlere Bronzezeit*. Bonn: R. Habelt.

- Harris, O. J. T. and C. Cipolla. 2017. *Archaeological Theory in the New Millennium Introducing Current Perspectives*. London: Routledge.
- Hatzipoulou-Kalliri, K. 1983. "An Early Helladic II Tomb by lake Vouliagmeni, Perachora". *BSA* 78: 369-375.
- Hein, A. and V. Kilikoglou. 2017. "Compositional variability of archaeological ceramics in the Eastern Mediterranean and implications for the design of provenance studies Institute of Nanoscience and Nanotechnology", N.C.S.R.'Demokritos".
- Heurtley, M. C. 1934-1935. "Excavations at Ithaca II: The Early Helladic Settlement at Pelikata". *BSA* 35: 1-44.
- Hilditch, J. 2007. "Petrographic analysis of EBA ceramics from Kavos". In *Keros, Dhaskalio Kavos: The Investigations of 1987-1988, KEROS I*. C. Renfrew, C. Doumas, L. Marangou and G. Gavalas, eds., 238-263. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.
- Hodder, I. 2014. *Συνύφανση, Μία αρχαιολογία των σχέσεων μεταξύ ανθρώπων και πραγμάτων*. Μετάφραση: Ν. Κούρκουλος. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Hodder, I. 2016. *Studies in Human-Thing Entanglement*.
- Holmberg, E. 1944. *The Swedish excavations at Asea in Arcadia*. Lund: C. W. K. Gleerup.
- Hope Simpson, R. 1981. *Mycenaean Greece*. Park Ridge, N.J.: Noyes Press.
- Hope Simpson, R. and O. T. P. K. Dickinson. 1979. *A gazetteer of Aegean civilisation in the Bronze Age*. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Hunt, A. M. W. 2017. *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis*. Oxford: University Press.
- Huot, J. L. 1982. *Les céramiques monochromes lissées en Anatolie à l'époque du Bronze ancien*. Paris: P. Geuthner.
- Iliopoulos, I. and V. Xanthopoulou. 2017. "Ancient Ceramic Technology in Early Bronze Age Helike. A Petrographic and Geochemical Approach", In *Helike V, Ancient Helike and Aigialeia, Poseidon God of Earthquakes and waters cults and*

- sanctuaries*, proceedings of the fifth international conference, Aigion, 4-6 October 2013, D. Katsonopoulou, ed., 181-202. Αθήνα : Εταιρεία φίλων της αρχαίας Ελίκης.
- Iliopoulos, I., V. Xanthopoulou, P. Tsolis- Katagas. 2011. “A petrographic assessment of Houseware and Storage Pithoi in the Early Helladic Settlement of Helike, Achaea, Greece”. In *Helike IV, Ancient Helike and Aigialeia: Protohelladika: The southern and central greek mainland :proceedings of the fourth International conference, Nikolaiika, Diakopton, 1-3 September 2007*, D. Katsonopoulou, ed., 127-142. Αθήνα : Εταιρεία φίλων της αρχαίας Ελίκης.
- Jacobsen, T. W. 1969. “Excavations at Porto Cheli and vicinity, preliminary report, ii: the Franchthi cave, 1967-196”, *Hesperia* 38: 343- 381.
- Jones, A. 2002. *Archaeological theory and scientific practice*. Cambridge University Press.
- Jones R. E. 1986. Greek and Cypriot Pottery A review of scientific studies. BSA Fitch laboratory occasional paper 1. Athens: British School at Athens.
- Kakavogianni, O. 2001. “The Early Bronze Age”. In *Mesogaia: history and culture of Mesogeia in Attica*, K. Tsouni, ed., 35-42. Athens: Athens International Airport S.A. “Eleftherios Venizelos”.
- Kakavogianni, O., E. Tselepi, K. Dimitriou, C. Katsavou and K. Ntouni. 2016. “The Neolithic and Early Bronze Age settlement in Merenta, Attica, in its regional context”. In *The human face of radiocarbon: reassessing chronology in prehistoric Greece and Bulgaria, 5000-3000 cal BC*, Y. Maniatis, ed., 437-452. Maison de l’Orient et de la Méditerranée-Jean Pouilloux, no 69.
- Katsarou, S. T. 2011 “Morphology and Distribution of Pottery at the Early Helladic Settlement of Helike”, In *Helike IV: Ancient Helike and Aigialeia, Protohelladika, The Southern and Central Greek Mainland, Proceedings of the fourth international conference, Nikolaiika Diakopton, 1- 3 September, 2007*, D. Katsonopoulou, ed., 89-126. Athens. Αθήνα: Εταιρεία φίλων της αρχαίας Ελίκης.
- Katsonopoulou, D. 2011. “A Proto-urban Early Helladic Settlement Found on the Helike Delta”. In *Helike IV: Ancient Helike and Aigialeia: Protohelladika: The southern and central greek mainland: proceedings of the fourth International*

conference, *Nikolaiika, Diakopton, 1-3 September 2007*, D. Katsonopoulou, ed., 63-88. Αθήνα: Εταιρεία φίλων της αρχαίας Ελίκης.

Katsonopoulou, D., and S. Katsarou. 2017. "Mainland Cosmopolitanism and the Rise of Personal Prestige: New Evidence from the coastal Early Helladic town of Helike, north-west Peloponnese, Greece". *BSA* 112: 1-32.

Katsonopoulou, D., S. Katsarou, I. Iliopoulos and V. Xanthopoulou. 2016. "Craftsmanship of big storage pithoi from the Early Helladic settlement of Helike, Achaia". In *Proceedings of the 6th Symposium of the Hellenic Society for Archaeometry, Athens, 16-18 May, 2013*, E. Photos-Jones in collaboration with Y. Bassiakos, E. Filippaki, A. Hein, I. Karatasios, V. Kilikoglou & E. Kouloumpi, eds., 13-20. Oxford: British Archaeological Reports Ltd.

Kilian, K. "The Circular Building at Tiryns". In *Early Helladic Architecture and Urbanization. Proceedings of a Seminar Held at the Swedish Institute in Athens, June 8 1985*, R. Hägg and D. Konsola, eds., 65-71. Göteborg: Paul Åströms Förlag.

Kolia, E. and A. Spiroliou. 2017. "Keryneia, Achaia. A recently excavated Bronze Age site in the northern Peloponnese. Aspects of cultural connections with the West". In *Hesperos. The Aegean Seen from the West Proceedings of the 16th International Aegean Conference, University of Ioannina, Department of History and Archaeology, Unit of Archaeology and Art History, 18-21 May 2016*, A. Vlachopoulos, Y. Lolos R. Laffineur, M. Fotiadis, eds., 497-504. *Aegaeum* 41. Leuven, Liege: Peeters.

Kontopoulos. N. and P. Avramidis. 2005. "Geological Reconstruction of Ancient Coastal Landforms in North Peloponnesos". In *Helike III: Ancient Helike and Aigialeia, Archaeological Sites in Geologically Active Regions*, D. Katsonopoulou, S. Soter and I. Koukouvlas, eds., 293-301. Αθήνα: Εταιρεία φίλων της αρχαίας Ελίκης.

Korfmann, M. and B. Kromer. 1993. "Demircihüyük, Beşiktepe Troia- Eine Zwischenbilanz zur Chronologie dreier Orte in Westanatolien", *Studia Troica* 3: 135-171.

Kouka, O. 2009. "Third Millennium BC Aegean Chronology: Old and New Data from the Perspective of the Third Millennium AD", In *Papers Presented in Honor of Peter*

- Ian Kuniholm. S.W. Manning, M. J. Bruce, eds., 133-149. Oxford and Oakville: Oxbow Books.
- Koumouzelis, M. 1980. *The Early and Middle Helladic Period in Elis*. Ph.diss., Brandeis University: University Microfilms International.
- Kramer-Hajos, M. and K. O' Neil. 2008. "The Bronze Age site of Mitrou in East Lokris, Finds from the 1988- 1989 Surface Survey". *Hesperia* 77: 163-250.
- Kunze, E. 1934. *Orchomenos III: Die Keramik der Fruhen Bronzezeit*. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften.
- Lemonnier, P. 1989. "Towards an Anthropology of Technology". *Man* 24: 526-527.
- Lemonnier, P. 1992. *Elements for an Anthropology of Technology*. Anthropological papers (University of Michigan. Museum of Anthropology), no. 88. Ann Arbor, Mich.: Museum of Anthropology, University of Michigan.
- Lemonnier, P. 1993. "Introduction". In *Technological choices, transformation in material culture since the Neolithic*, P. Lemonnier, ed., 1-35. London: Routledge.
- Leroi-Gourhan, A. 1943. *L'homme et la matière*. Paris: Albin Michel.
- Leroi-Gourhan, A. 1945. *Milieu et techniques*. Paris: Albin Michel.
- Leroi-Gourhan, A. 1964. *Le Geste et la Parole. Tome: Technique et langage*, Paris: Albin Michel.
- Leroi-Gourhan, A. 1965. *Le geste et la Parole. Tome II: La mémoire et les rythmes*. Paris: Albin Michel.
- Livingstone-Smith, A. 2007. *Chaîne opératoire de la poterie Références ethnographiques, analyses et reconstitution*. Tervuren: Musee Royal de l'Afrique Centrale.
- Livingstone-Smith, A. 2016. "Pottery and Politics: Making Sense of Pottery Traditions in Central Africa". *CAJ*: 1-21.
- MacGillivray, J. A. 1980 "Mount Kynthos in Delos. The Early Cycladic Settlement". *BCH* 104: 4-45.

- MacGillivray, J. A. 2008. "The Early Helladic Pottery. In Ayios Stephanos, Excavations at a Bronze Age and Medieval Settlement in southern Laconia", W. D. Taylour and R. Janko, eds., 159-176. Supplementary volume n.44. London: British Scholl at Athens.
- Maniatis, Y. and M. S. Tite. 1978. "Ceramic technology in the Aegean world during the Bronze Age", In *International Scientific Congress on the Volcano of Thera, Thera and the Aegean world: papers presented at the second International Scientific Congress, Santorini, Greece, August 1978*, C. Doumas, ed., 483-492. London: Thera and the Aegean World.
- Maniatis, Y. and T. Arvaniti. 2018. "Tracing the Absolute Time-Frame of the Early Bronze Age in the Aegean". *Radiocarbon* 60.3: 751-773.
- Manning, S. 1995. *The Absolute Chronology of the Aegean Early Bronze Age: Archaeology, Radiocarbon and History*. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Manning, S.W. 1997. "Troy, radiocarbon, and the chronology of the Northeast Aegean in the early Bronze Age". In *Διεθνές Συνέδριο "Η Πολιόχνη και η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στο βόρειο Αιγαίο": Διεθνές Συνέδριο Αθήνα, 22-25 Απριλίου 1996 = Poliochni e l'antica età del bronzo nell'Egeo settentrionale: convegno internazionale Atene, 22-25 Aprile 1996*, C. G. Doumas, V. La Rosa, eds., 498-521. Αθήνα: Scuola Archeologica Italiana di Atene, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορία της Τέχνης.
- Manning, S. W. 2008. "Some Initial Wobbly Steps towards a Late Neolithic to Early Bronze III Radiocarbon Chronology for the Cyclades". In *Orizon, A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*. N. Brodie, J. Doole, G. Gavalas and C. Renfrew, eds., 55-59. Athens, Greece: Stavros Niarchos Foundation, Cambridge, UK: McDonald Institute for Archaeological Research.
- Maran, J. 1992. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien. III: Die Mittlere Bronzezeit*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt.
- Maran, J. 1998. *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.: Studien zu den kulturellen Verhältnissen in*

Südosteuropa und dem zentralen sowie östlichen Mittelmeerraum in der späten Kupfer- und frühen Bronzezeit. Bonn: Dr. Rudolf Habelt.

Maran, J. 2007. "Seaborne Contacts between the Aegean, the Balkans and the Central Mediterranean in the 3rd Millennium EC: The Unfolding of the Mediterranean World". In *Between the Aegean and Baltic Seas: Prehistory across Borders, Aegaeum* 27, I. Galanaki, H. Tomas, Y. Galanakis, and R. Laffineur, eds., 3-24. Liège, Belgique: Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique, Austin, TX: University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.

Marangou, L., C. Renfrew, C. Doumas and G. Gavalas. 2006. *Μαρκιανή Αμοργός = Markiani, Amorgos: An Early Bronze Age fortified settlement: overview of the 1985-1991 investigations.* London: British School at Athens.

Marinatos, S. 1960. "Helice: a submerged town of classical Greece". *Archaeology* 13: 183-193.

Martineau, R. 2005. "Identification of the 'Beater and Anvil' technique in neolithic contexts: experimental approach", In *Pottery Manufacturing Processes Reconstitution and Interpretation*, A. Livingstone, D. Bosquet, R. Martineau, eds., 147-156. *BAR International Series* 1349. Oxford: Archaeopress.

Martineau, R. 2010. "Brunissage, polissage et degré de séchage, Un référentiel expérimental". *Dossier Approches de la chaîne opératoire de la céramique Les Nouvelles de l'archéologie*: 119. 13-20.

Martineau, R. 2013. "Étude typologique, technologique et culturelle de la céramique du Petit-Paulmy (Abilly, France)". In *Le Petit Paulmy, Abilly Indre-et-Loire, Un habitat du Néolithique final de la région pressignienne*, J. C. Marquet and L. A. Millet- Richard, eds., 255- 349. Archea: Feracf.

Mee, C. 2009. "Interconnectivity in Early Helladic Laconia". In *Sparta and Laconia: from prehistory to pre-modern*, W. G. Cavanagh, C. Gallou and M. Georgiadis, eds., 43-53. London: British School at Athens.

Mogelonsky, M., *The development in form of Early Helladic I-II pottery: A chronological and geographical study.* Master diss. Ithaca 1983.

- Mommsen, H. 2004. Provenancing of Pottery. the need for an integrated approach?. *Archaeometry* 46: 267-271.
- Müller, K. 1938. *Die Urfirniskeramik, Tiryns, IV*. Berlin.
- Mylonas, G. E. 1959. *Aghios Kosmas: An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Nakou, G. 2000. "Metalwork, basketry and pottery in the Aegean Early Bronze age": A meaningful relationship, In *Δόρυμα: a tribute to the A.G. Leventis Foundation on the occasion of its 20th anniversary Nicosia*, The A. G. Leventis Foundation, ed., 27-57. Nicosia: The A.G. Leventis Foundation.
- Nakou, G. 2007. "Absent Presences: Metal Vessels in the Aegean at the End of the Third Millennium". In *Metallurgy in the Early Bronze Age Aegean, Sheffield Studies in Aegean Archaeology* 7, P. M. Day and R. C. P. Doonan, eds., 224-244. Oxford: Oxbow.
- Nazou, M. 2014. *Defining the regional characteristics of Final Neolithic and Early Bronze Age Pottery in Attica*, Ph.D diss., Institute of Archaeology, University College London.
- Nodarou, E. 2011. *Pottery Production, Distribution and Consumption in Early Minoan West Crete. An analytical perspective. BAR International Series 2210*. Oxford: Archaeopress.
- Ntouni, K. 2015. *La céramique du Bronze Ancien II en Attique*, Ph.D diss. Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne.
- Orton, K., P. Tyer. and A. Vince. 1993. *Pottery in Archaeology*. Cambridge.
- Orton, K., and M. Hughes. 2013. *Pottery in Archaeology*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Panagiotopoulos, D. 2012. "Encountering the foreign. (De-)constructing alterity in the archaeologies of the Bronze Age Mediterranean". In *Materiality and Social Practice Transformative Capacities of Intercultural Encounters*, J. Maran and P. W. Stockhammer, eds., 51-60, OXBOW BOOKS: Oxford and Oakville.

- Papadopoulos, A. J. 1976. *Excavations at Aigion 1970. SIMA 26*. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Papadopoulos, T. J. 1978-1979. *Mycenaean Achaea*. Goteborg: Paul Åströms Förlag.
- Papadopoulos, T. I. and E. Papadopoulou-Chrysiopoulou. 2017. *Excavations at the Mycenaean cemetery at Aigion-1967: rescue excavations by the late Ephor of Antiquities, E. Mastrokostas*. Oxford: Archeopress Publishing Ltd.
- Papathanasopoulos, G., Y. Vichos and Y. Lolos. 2000-2001. “Dokos 1992: campaign”, *Ενάλια* 5: 4-17.
- Papazoglou-Manioudaki, L. 2010. “The Middle Helladic Late Helladic Periods at Aigion in Achaea”, In *MESOHELLADIKA – ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΑ, La Grèce continentale au Bronze Moyen—Η ηπειρωτική Ελλάδα στη Μέση Εποχή του Χαλκού—The Greek Mainland in the Middle Bronze Age, Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8-12 Mars 2006*, A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki and J. Wright, eds., 129-141. Athènes: École française d'Athènes.
- Papazoglou-Manioudaki, L. 2015. “The Early Mycenaean settlement at Aigion in Achaea and the western frontier of the north-east Peloponnese”. In *Mycenaeans up to date The archaeology of the north-eastern Peloponnese—current concepts and new directions*, A. L. Schallin and I. Tournavitou, eds., 313-324. Svenska Institutet i Athen.
- Peacock, D. P. S., 1981. “Archaeology, ethnology and ceramic production”. In *Production and distribution: a ceramic viewpoint*, H. Howard and E. Morris, eds., 187-194. *BAR International series* 120. Oxford: British Archaeological Reports.
- Peacock, D. P. S. 1982. *Pottery in the Roman world: An ethnoarchaeological approach*. Longman: London and New York.
- Peperaki, O 2004. “The House of Tiles at Lerna: Dimensions of 'Social Complexity'”, In *The Emergence of Civilisation Revisited*, J.C. Barrett and P. Halstead, eds., 214-31. *Sheffield Studies in Aegean Archaeology* (6). Oxford: Oxbow Books.

- Peperaki, O. 2007. *Complexity, Power, and 'Associations that Matter': Rethinking Social Organisation in the Early Bronze Age 2 Mainland Greece*. PhD. diss., University of Sheffield: Department of Archaeology.
- Peperaki, O. 2010. "Models of Relatedness and Early Helladic Architecture: Unpacking the Early Helladic II Hearth Room". *JMA* 23.2: 245-264.
- Petropoulos, M. 2007. "A Mycenaean cemetery at Nikoleika near Aigion of Achaia", In *LH IIIC Chronology and Synchronisms, Proceedings of the international workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, October 29th and 30th, 2004*, S. Deger-Jalkotzy and M. Zavadil, eds., 253-286. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Phelps, W. W. 2004. *The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece*. BAR International Series 1259. Oxford: Archaeopress.
- Pontrandolfo, A. 2016. "Eta Preistorica". In *Egialea. Ricerche nella valle del Krios*, A. Pontrandolfo, ed., 201-207. Atene : Scuola Archeologica Italiana di Atene.
- Popham, M. R. and L. H. Sackett. 1968. *Excavations at Lefkandi, Euboea, 1964-1966*. London: Thames and Hudson.
- Poulimenos, G., G. Albers, and T. Doutsos. 1989. "Neotectonic Evolution of the central Section of the Corinth Graben". *Z. dt. geol. Hannover. Ges* 40: 173-182
- Pullen, D. J. 1985. *Social Organization in Early Bronze Age Greece: A Multi-Dimensional Approach*. Ph.D diss., Indiana University. Ann Arbor: University Microfilms.
- Pullen. 1986. D. J. Pullen, "A "House of Tiles" at Zygouries? The Function of Monumental Early Helladic Architecture". In *Early Helladic Architecture and Urbanization. Proceedings of a Seminar Held at the Swedish Institute in Athens , June 8, 1985*, R. Hägg and D. Konsola, 79-84. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Pullen, D. J. 1987. "Asine, Berbati, and the Chronology of Early Bronze Age Greece". *AJA* 91, 4: 533-544.
- Pullen, D. J. 2011. *The Early Bronze Age Village on Tsoungiza Hill*. NVAP 1. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

- Pullen, D. J. 2013. “ “Minding the Gap”: Bringing the Gaps in Cultural Change Within the Early Bronze Age Aegean”. *AJA* 117, 4: 545- 553/
- Quinn, P. S. 2013. *Ceramic Petrography, The Interpretation of Archaeological Pottery and Related Artefacts in Thin Section*. Oxford: Archaeopress.
- Ramsey, C. B., C. Renfrew. and M. J. Boyd, “The radiocarbon determinations”. 2013. In *The settlement at Dhaskalio, The sanctuary on Keros and the origins of Aegean ritual practice: the excavations of 2006- 2008*, C. Renfrew, O. Philianotou, N. Brodie, G. Gavalas, M. J. Boyd, eds., 695-704. eds., McDonald Institute for Archaeological Research.
- Renard, J. 1995. *Le Péloponnèse Au Bronze Ancien, Aegeum* 13. Liège: Histoire de l'art et archéologie de Grèce antique, Austin: University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.
- Renfrew, C. 2006. *Η Ανάδυση του Πολιτισμού, Οι Κυκλάδες και το Αιγαίο στην 3η χιλιετία π.Χ.* Μετάφραση: Δ. Κοκκώνης. Αθήνα: MIET.
- Rice, P. M. 1987. *Pottery Analysis, A sourcebook*. Chicago and London. The University of Chicago Press.
- Rizakis A.D. 2002. “L’Achaie péloponnesienne: structure spatiale et géographie historique”, in: Gli Achei e l’identita etnica degli Achei d’Occidente, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Paestum, 23-25 Febbraio 2001. 43-66. Paestum-Atene 2002.
- Rizio, A. 2011. *Μυκηναϊκοί Οικισμοί Αχαΐας*. Φαίδιμος 3. Πάτρα: Εταιρεία Μελετών Μυκηναϊκής Αχαΐας=Society for the Study of Mycenaean Achaia.
- Roux, V. 2017. “Ceramic Manufacture: The chaîne opératoire Approach”. In *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis*. Alice Hunt, ed., 101-113. Oxford: Oxford University Press.
- Roux V. and Bril B. 2002. “Des programmes d’apprentissage comparables pour des actionstechniques différente”. In *Le geste technique. Réflexions méthodologiques et anthropologiques*, B. Bril and V. Roux, eds., 231-242. Revue d’Anthropologie des

connaissances, Technologies/ Idéologies/ Pratiques vol. 14: 2, Ramonville Saint-Agne: Éditions Erès.

Roux, V. and J. C. Jeffra. 2015. "The Spreading of the Potter's Wheel in the Ancient Mediterranean". In *The transmission of technical knowledge in the production of ancient Mediterranean pottery : proceedings of the International Conference at the Austrian Archaeological Institute at Athens, 23rd - 25th November 2012 Proceedings of the International Conference at the Austrian Archaeological Institute at Athens, 23rd-25th November 2012*, W. Gauss, G. Klebinder-Gauss, C. von Rüden, 165-182. Wien: Österreichisches Archäologisches Institut.

Rowlands, M. 1994. "Childe and the archaeology of freedom". In *The archaeology of Gordon Childe, Proceedings of the V. Gordon Childe Centennial Conference held at the Institute of Archaeology, University College London, 8-9 May 1992, under the auspices of the institute of Archaeology and the Prehistoric Society*, H. David. ed., 35-50. London: UCL Press.

Rutter, J. B. 1979. *Ceramic Change in the Aegean Early Bronze Age, The Kastri Group, Lefkandi I, and Lerna IV: A Theory concerning the Origin of Early Helladic III Ceramics*. Los Angeles: UCLA Institute of Archaeology.

Rutter, J. B. 1982. "Lerna IV and Prehistoric Olympia: A Neglected Group of Early Helladic III Pattern-Decorated Pottery". *AJA* 86: 284.

Rutter, J. 1983a. "Some Observations on the Cyclades In the Later Third and Early Second Millennium". *AJA* 87: 69-76.

Rutter, J. 1983b. "Fine Gray-Burnished Pottery of the Early Helladic III Period: The Ancestry of Gray Minyan". *Hesperia* 52: 327-355.

Rutter, J. 1984. "The Early Cycladic Gap", What It Is and How to Go about Filling it without Making It Go Away". In *The Prehistoric Cyclades, Contributions to a workshop on Cycladic chronology*, J. A. MacGillivray. and R. L. N. Barber, eds., 95-107. Edinburgh: Department of Classical Archaeology, University of Edinburgh.

Rutter, J. 1988. "Early Helladic III Vasepainting, Ceramic Regionalism, and the Influence of Basketry". In *Problems in Greek prehistory: papers presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester*

April 1986, E. B. French and K. A. Wardle, eds., 73-89. Manchester: Bristol Classical Press.

Rutter, J. B. 1993. "Early Helladic Pottery: Inferences about Exchange and Production from Style and Clay Composition". In *Wace and Blegen: Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age*, C. Zerner, P. Zerner and J. Winder, eds., Wace and Blegen, ASCA December 2-3, 1989, 19-37. Amsterdam: J.C Gieben.

Rutter, J. B. 1995. *Lerna, A Preclassical Site in the Argolid, III: The Pottery of Lerna IV*. New Jersey, Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.

Rutter, J. B. 2001. "Addendum: The Prepalatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland". In *Aegean Prehistory: A Review*, T. Cullen, ed., 95-155. Boston: Archaeological Institute of America.

Rutter, J. 2012. "Migrant drinking assemblages in Aegean Bronze Age settings". In *Materiality and social practice, Transformative capacities of intercultural encounters*, J. Maran and P. W. Stockhammer, eds., 73-88. Oxford: Oxbow.

Rye, O. S. 1981. *Pottery Technology: Principles and Reconstruction*. Washington.

Säflund, G. 1965. *Excavations at Berbati, 1936–1937. Acta Universitatis Stockholmiensis 4*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Santacreu, D. A. 2014. *Materiality, Techniques and Society in Pottery Production The Technological Study of Archaeological Ceramics through Paste Analysis*. Warsaw/Berlin: De Gruyter Open Ltd.

Santacreu, D. A. 2017. "Experiments with clay: Approaching technological choice in pottery production". In *Playing with the time. Experimental archaeology and the study of the past*, R. Alonso, D. Canales and J. Baena, eds., 231-235. Servicio de Publicaciones de la Universidad Autonoma de Madrid.

Schachermeyr, F. 1955. *Die ältesten Kulturen Griechenlands*. Stuttgart: Kohlhammer.

Schmidt, H. 1902. *Heinrich Schliemann's Sammlung trojanischer Altertümer*. Berlin: G. Reimer.

Scuola Arceologica Italiana di Atene. 2006. "Egialea (ACAIA)". *AA* 61B1: 453-454.

- Scuola Arceologica Italiana di Atene. 2002. "Egialea". *AA* 57B2: 577-578.
- Sestier, C. 2005. "Utilisation du dégraissant végétal en contexte néolithique: Hypothèses technologiques et expérimentation". In *Pottery Manufacturing Processes Reconstitution and Interpretation*, S. Livingstone, D. Bosquet and R. Martineau, eds., 81-94. *BAR International Series* 1349. Oxford: Archaeopress.
- Shaw, J. W. 1987. "The Early Helladic II Corridor House: Development and Form". *AJA* 91: 59-79.
- Shepard, A. O. 1965. *Ceramics for the Archaeologist*. Washington, D. C.: Carnegie Institution of Washington
- Shriner, C. M. *Ceramic Technology at Lerna, Greece in the Third Millennium B. C.: Economic and Social Implication*. PhD. diss., Department of Anthropology, Indiana University, Bloomington.
- Soter, S. and D. Katsonopoulou. 2011. "Submergence and Uplift of Settlements in the Area of Helike, Greece, from the Early Bronze Age to Late Antiquity". *Geoarchaeology* 26.4: 584-610.
- Sotirakopoulou, P. 2016. *The pottery from Dhaskalio*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.
- Sotiriadis, J. 1912. "Fouilles préhistoriques en Phocide", *REG* 25: 253-299
- Souyouzoglou-Haywood. C. 1999. *The Ionian islands in the Bronze Age and Early Iron Age, 3000-800 B.C.* Liverpool: Liverpool University Press.
- Spencer, L. C. 2007. *Pottery Technology and Socio-Economic Diversity on the Early Helladic III to Middle Helladic II Greek Mainland*. Ph. D diss., University of London.
- Steel, L. 2013. *Materiality and Consumption in the Bronze Age Mediterranean*. New York, London: Routledge.
- Stockhammer, P. W. 2012a. "Entangled pottery: phenomena of appropriation in the Late Bronze Age Eastern Mediterranean". In *Materiality and social Practice, transformative capacities of intercultural encounters*, J. Maran, and P. W. Stockhammer, eds., 89-103. Oxford, Oakville, CT: Oxbow Books.

- Stockhammer, W. P. 2012b. “Conceptualizing Cultural Hybridization in Archaeology”. In *Conceptualizing Cultural Hybridization, A Transdisciplinary Approach*, P. W. Stockhammer, ed., 43-58. Heidelberg: Springer.
- Van Der Leeuw, S. E. 1977. “Towards a Study of the Economics of Pottery Making”. In *Ex Horreo*, B.L. van Beck, R.W. Brandt, W. Grenman- van Waateringe, eds., 68-76. Amsterdam.
- Van der Leeuw, S. E. 1989. “Risk, perception, innovation”. In *What's New?: A Closer Look at the Process of Innovation*, edited by Torrence, R. and S. E. Van der Leeuw, eds., 300–329. London: Unwin Hyman.
- Van Der Leeuw, S. 1993. “Giving the potter a choice, conceptual aspects of pottery techniques”. In *Technological choices, transformation in material culture since the Neolithic*, P. Lemonnier, ed., 238-288. London, New Work: Routledge.
- Van Dommelen, P. 2006. “The orientalisising phenomenon, hybridity and material culture in the western Mediterranean”. In *Debating orientalization: multidisciplinary approaches to processes of change in the ancient Mediterranean*, C. Riva and N. C. Vella, eds., 135-152. Monographs in Mediterranean archaeology 10. London/Oakville, CT: Equinox.
- Van Dommelen, P. and M. Rowlands. 2012. “Material concerns and colonial encounters”. In *Materiality and Social Practice, Transformative Capacities of Intercultural Encounters*, J. Maran and W. P. Stockhammer, eds., 20-31. Oxford, Oakville: Oxbow.
- Van Doosselaere, B., L. Burnez – Lanotte, L. Gomart and A. Livingstone-Smith. 2013. “Analyse technologique de céramiques du Néolithique ancien de Vaut- et-Borset (Hesbaye, B): Résultats préliminaires”. *Notae Praehistoricae* 33: 15-26.
- Vasiliadis, K., M. Venaki and S. Papanikou. 2000-2001. “Conservation of two one-handed cups from the Dokos wreck site”. *Ενάλια: ενημερωτικό δελτίο: τριμηνιαία έκδοση* 5:24-26.
- Vermeule, E. 1960. “The Mycenaeans in Achaia”. *AJA* 64:1-21.

Vitelli, K. 1984. "Greek Neolithic Pottery by Experiment". In *Pots and Potters*, P. M. Rice, ed., 113-125. Los Angeles: Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles.

Vitelli, K. D. 1993-1999. *Franchthi Neolithic Pottery, Classification and ceramic phases 1 and 2, Excavations at Franchthi Cave. Greece fascicle 8*. Bloomington: Indiana University Press.

Vitelli, K. 2007. *The Neolithic Pottery from Lerna*. Princeton, New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens

Voss, B. 2008. "Gender, Race, and Labor in the Spanish Colonial Americas" *Current Anthropology* 49.5: 861-893.

Voskos, I. and B. Knapp. 2008. "Cyprus at the end of the Late Bronze Age, Crisis and colonization or continuity and Hybridization?". *AJA* 112: 659-684.

Voutsaki, S., A. J. Nijboer and C. Zerner 2009. "Middle Helladic Lerna: relative and absolute chronologies". In *Tree-rings, kings and Old World archaeology and environment: papers presented in honor of Peter Ian Kuniholm*, S.W. Manning and M. J. Bruce, eds., 151-161. Oxford, Oakville: Oxbow Books.

Waage, F. O. 1949. "An Early Helladic well near Old Corinth". In *Commemorative studies in honor of Theodore Leslie Shear*. *Hesperia*, Suppl. 8. 415-422.

Walter, H. and F. Felten. 1981. *Alt-Ägina III.1. Die vorgeschichtliche Stadt: Befestigungen-Häuser-Funde*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Weiberg, E. 2007. *Thinking the Bronze Age Life and Death in Early Helladic Greece*. Uppsala: Uppsala Universitet.

Weiberg, E. 2009. "The invisible dead. The case of the Argolid and Corinthia during the Early Bronze Age". In *Honouring the Dead in the Peloponnese. Proceedings of the conference held at Sparta 23-25 April 2009*, H. Cavanagh, W. Cavanagh and J. Roy, eds., 781-796. CSPS Online Publication 2 prepared by Sam Farnham. The University of Nottingham: Centre for Spartan and Peloponnesian Studies.

- Weiberg, E. and M. Finne. 2013. "Mind or Matter? People-Environment Interactions and the Demise of Early Helladic II Society in the Northeastern Peloponnese". *AJA* 117: 1-31.
- Weiberg, E. and M. Lindblom. 2014. "The Early Helladic II-III Transition at Lerna and Tiryns Revisited. Chronological Difference or Synchronous Variability?". *Hesperia* 83: 382-407.
- Weinberg, S. S. 1937. "Remains from Prehistoric Corinth". *Hesperia* 6: 487-519.
- Weinberg S. S. 1948. "A Cross-Section of Corinthian Antiquities". *Hesperia* 17: 197-241.
- Weinberg, S. S. 1969. "A Gold Sauceboat in the Israel Museum". *AntK* 12: 3-8.
- Weingarten, J. 2016. "The Silver Kantharos from Gournia Revisited". In: *Studies in Aegean Art and Culture: A New York Aegean Bronze Age Colloquium in Memory of Ellen N. Davis*, R. B. Koehl, ed., 1-10. Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press.
- Weisshaar, H. J. 1981. "Ausgrabungen in Tiryns, 1980: Bericht zur früheladischen Keramik". *AA* 96: 220-256.
- Weisshaar, H. J. 1982. "Ausgrabungen in Tiryns, 1978, 1979: Bericht zur früheladischen Keramik". *AA* 97: 440-466.
- Weisshaar, H. J. 1983. "Bericht zur früheladischen Keramik: Ausgrabungen in Tiryns, 1981". *AA* 97: 329-358.
- Wiencke, M H. 1970. "Banded Pithoi of Lerna III". *Hesperia* 34: 94-110.
- Wiencke, M. H. 1989. "Change in Early Helladic II". *AJA* 93,4: 495-509.
- Wiencke, M. H. 2000. *Lerna. A Preclassical Site in the Argolid IV: The Architecture, Stratification, and Pottery of Lerna III*. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Wild, E. M, W. Gauss, G. Forstenpointner, M. Lindblom, R. Smetana, P. Steier, U. Thanheiser, and F. Weninger. 2010. "14C Dating of the Early to Late Bronze Age Stratigraphic Sequence of Aegina Kolonna, Greece". In *Beam Interactions with*

Materials and Atoms, Nuclear Instruments and Methods in Physics Research B 268, M. B. H. Breese, L. E. Rehn, C. Trautman, and I. Vickridge, eds., 1013-1021. Netherlands: Amsterdam.

Wilson, D. E. 1999. *Keos IX: Ayia Irini: Periods I-III. The Neolithic and Early Bronze Age Settlements*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Wilson, D. E. and M. Eliot. 1984. "Ayia Irini, Period III: The Last Phase of Occupation at the E. B. A Settlement". In *The Prehistoric Cyclades: Contributions to a workshop on Cycladic Chronology*, J. A. MacGillivray and R. L. N. Barber, eds., 78-87. University of Edinburgh.

Wilson, D. E. and P. M. Day. 1994. "Ceramic Regionalism in Prepalatial Central Crete". *BSA* 89: 1-87.

Yon, M. 1981. *Dictionnaire illustré multilingue de la céramique du Proche-Orient ancien*. Collection de la Maison de l'Orient méditerranéen, no 10. Série archéologique, 7. Lyon: Maison de l'Orient, Paris: Diffusion de Bocard.

Zachos, K. 1987. *Ayios Dhimitrios: A Prehistoric Settlement in the Southwestern Peloponnese, The Neolithic and Early Helladic Periods*. Ph.D. diss., Boston University, University Microfilms.

Zachos, K. 2008. *Ayios Dhimitrios: A Prehistoric Settlement in the Southwestern Peloponnese, The Neolithic and Early Helladic Periods*. *BAR International Series* 1770. Oxford: Archaeopress.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αγγελοπούλου, Α. Δ. 2003. «Η ομάδα Καστρίου και το Κορφάρι των Αμυγδαλιών Νάξου». Στο *Αργοναύτης: Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Χρίστο Γ. Ντούμα από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών 1980-2000*, Α. Βλαχόπουλος και Κ. Μπίρταχα, επιμ., 159-190. Αθήνα: Καθημερινή.
- Αγγελοπούλου, Α. Δ. 2014. *Κορφάρι των Αμυγδαλιών (Πάνορμος) Νάξου: Μια οχρωμένη Πρωτοκυκλαδική Ακρόπολη*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Ακτύπη, Κ. 2011. «Κοτρώνι, Διάνοιξη οδού Μυρτιώτισσας (μεταξύ των Ο.Τ. 1757 και 1767)». *ΑΔ* 66 Β1: 386.
- Ακτύπη, Κ. 2012. «Κοτρώνι, Διάνοιξη οδού Μυρτιώτισσας (μεταξύ των Ο.Τ. 1757 και 1767)». *ΑΔ* 67Β1: 266.
- Αραβαντινός, Β. και Κ. Ψαράκη, 2011. «Οι Πρωτοελλαδικοί Τύμβοι της Θήβας». Στο *Helike IV: Ancient Helike and Aigialeia, Protohelladika, The Southern and Central Greek Mainland, Proceedings of the fourth international conference, Nikolaiika Diakopton, 1- 3 September, 2007*, D. Katsonopoulou, επιμ., 279-293. Αθήνα: Εταιρεία Φίλων της Αρχαίας Ελίκης.
- Βερδελής Ν. Μ. 1956. «Ανασκαφή γεωμετρικών ταφών εν Τίρυνθι» *ΑΕ*: 3-4.
- Βόρδος, Α. 1996. «Αραβωνίτσα». *ΑΔ* 50,Β1: 227.
- Βόρδος, Α. 1998. «Οδός Δωδεκανήσων 6 (οικόπεδο Β. Διαμαντόπουλου)». *ΑΔ* 53,Β1: 276.
- Βόρδος, Α. Γ. 2012. «Αίγιο». Στο *αρχαιολογία Πελοπόννησος*, Α. Γ. Βλαχόπουλος, επιμ., 332-339. Αθήνα: Μέλισσα.
- Βόρδος, Α. και Ε. Κόλια, 2008. *Αιγιάλεια, Αρχαίες Πόλεις και Μνημεία*. Πάτρα: Υπουργείο Πολιτισμού, ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Γαλανόπουλος, Α. Γ. 1990. «Ο σεισμικός κίνδυνος στην Αχαΐα», Στο *Τιμητικό Τόμο Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, τομ. Α, 45-55. Πάτρα.

- Γιαλούρης, Ν. 1954. Ανασκαφή εν Αιγίω. *ΠΑΕ*: 287-290.
- Γιαννόπουλος, Θ. 2012. "Πόθεν και πότε οι Έλληνες;": οι υπεύθυνες απαντήσεις της επιστήμης και η παρούσα κατάσταση της έρευνας για την πρώτη αρχή του ελληνικού πολιτισμού. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Γκαδόλου, Α. 2008. *Η Αχαΐα στους Πρώιμους Ιστορικούς χρόνους*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Δελαπόρτα, Α., Η. Σπονδύλης και Γ. Βαξεβανάκης. 1988. «Πρωτοελλαδικός Οικισμός στο Πλατυγιάλι Αστακού (Πρώτες Παρατηρήσεις)». *Ανθρωπολογικά Ανάλεκτα* 49: 7-19.
- Δημακοπούλου, Κ. 1979. «Οικόπεδο αφών Δέδε (Πινδάρου 13)». *ΑΔ* 34,Β1: 165-166.
- Δημακοπούλου, Κ. και Ντ. Κόνσολα. 1975. «Λείψανα Πρωτοελλαδικού, Μεσοελλαδικού και Υστεροελλαδικού οικισμού στη Θήβα». *ΑΔ* 30Α: 44-89.
- Ζάχου, Ε. 2009. *Ο Πρωτοελλαδικός οικισμός του Προσκυνά, η οργάνωση του χώρου, η παραγωγή και η κατανάλωση της κεραμικής*. Δ.Δ., Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Θέμελης, Π. 2011. «Μνημειακά Πρωτοχαλκά Οικοδομήματα: Η περίπτωση των Ακοβίτικων». In *Helike IV: Ancient Helike and Aigialeia, Protohelladika, The Southern and Central Greek Mainland, Proceedings of the fourth international conference, Nikolaiika Diakopton, 1- 3 September, 2007*, D. Katsonopoulou, ed., 295-309. Αθήνα: Εταιρεία Φίλων Αρχαίας Ελίκης.
- Θεοχάρης, Δ. 1951. «Ανασκαφή εν Αραφήνι». *ΠΑΕ*: 77-92.
- Θεοχάρης, Δ. 1952. «Ανασκαφή εν Αραφήνι». *ΠΑΕ*: 129-151.
- Θεοχάρης, Δ. 1953. «Ανασκαφή εν Αραφήνι». *ΠΑΕ*: 105-118.
- Θεοχάρης, Δ. 1953-1954. «Πρωτοελλαδική Ακρόπολις παρά την Ραφήναν». *ΑΕ* 1953-1954: 59-76.
- Θεοχάρης, Δ. 1954. «Ανασκαφή εν Αραφήνι». *ΠΑΕ*: 104-113.
- Θεοχάρης, Δ. 1955. «Ανασκαφή εν Αραφήνι». *ΠΑΕ*: 109-117.

Κακαβογιάννη, Ο. 1988. «Ο Πρωτοελλαδικός Οικισμός στο Κορωπί». Στο *Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, Επιστημονική Συνάντηση Ν.Α. Αττικής, Καλύβια Αττικής 5-8 Νοέμβρη 1987*, Π. Ι. Φιλίππου-Ευαγγέλου, επιμ., 321-329.

Καλύβια : Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων.

Κακαβογιάννη, Ο., Κ. Δημητρίου, Χ., Κουτσοθανάσης και Α. Πέτρου 2009α. «Οικισμός Πρωτοελλαδικής Εποχής και δύο μεμονωμένα κτίρια στη Μερέντα», Στο *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό, Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Το έργο μίας δεκαετίας, 1994- 2003, Αθήνα , 18-20 Δεκεμβρίου 2003*, Β. Βασιλοπούλου, Σ. Κατσαρού- Τζεβελέκη, επιμ., 179-176. Δήμος Μαρκόπουλου Μεσογαίας.

Κακαβογιάννη, Ο., Π. Μιχαηλίδη, Φ. Νέζερη και Κ. Ντούνη. 2009β. «Από τον Πρωτοελλαδικό Οικισμό στα Λαμπρικά Κορωπίου». Στο *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό, Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Το έργο μίας δεκαετίας, 1994- 2003, Αθήνα, 18-20 Δεκεμβρίου 2003*, Β. Βασιλοπούλου, Σ. Κατσαρού- Τζεβελέκη, επιμ., 237-248. Μαρκόπουλο: Δήμος Μαρκόπουλου Μεσογαίας

Καλογεράκου, Π. 1995. *Εξέλιξη, Χρήση των χώρων και Οργάνωση των Πρωτοελλαδικών Οικισμών*, Δ.Δ., Αθήνα: ΕΚΠΑ.

Καλογεράκου, Π. 1997. «Τύποι οικισμών της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην Πελοπόννησο», στο: *Πρακτικά Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Ναύπλιο-Άργος, Σεπτέμβριος 1995*. 116-128. τόμος Β'. Αθήνα: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.

Καλογεράκου. Π. 1999. ‘‘Τα Πρωτοελλαδικά ΙΙ οικοδομήματα με δια- δρόμους: προτάσεις για τη λειτουργία και τη σημασία τους’’, In *Eliten in der Bronzezeit: Ergebnisse zweier Kolloquien in Mainz und Athen. Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte*. Monograph 43.1, 87-101. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.

Καλογεράκου, Π. 2003. «Η εμφάνιση της κεραμικής ομάδας "Λευκαντί Ι" στους πρωτοελλαδικούς οικισμούς». Στο *Αργοναύτης: τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Χρίστο Γ. Ντούμα από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1980-2000)*, Α. Βλαχόπουλος και Κ. Μπίρταχα, επιμ., 191-210. Αθήνα: Καθημερινή.

- Κισκύρας, Δ. 1986. «Ο υδάτινος πλούτος του νομού Αχαΐας». Στο *Πρακτικά του Β' Τοπικού Συνεδρίου Αχαϊκών Σπουδών*, Καλάβρυτα 24-27 Ιουνίου 1983., Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, επιμ., 177-186. Αθήναι.
- Κόλια, Ε. 2005. «Δωδεκανήσων 12». *ΑΔ* 60,Β1: 363.
- Κόλια, Ε. Ι. 2012. Αιγιάλεια. Στο *Αρχαιολογία - Πελοπόννησος*, Α. Βλαχόπουλος, επιμ., 324-331. Αθήνα: Μέλισσα
- Κόλια, Ε. Ι. 2015. «Η ανασκαφική έρευνα στην Ανατολική Αχαΐα». *Αρχαιολογία και Τέχνες* 119: 62-73.
- Κολώνας, Λ. 1996-1997. «Νεώτερη μυκηναϊκή τοπογραφία της Αχαΐας». Στο *Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών, Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών: Άργος-Ναύπλιον, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, τόμος Β, 468-496. Αθήναι: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.
- Κόνσολα, Ν. 1981. Προμυκηναϊκή *Θήβα: χωροταξική και οικιστική διάρθρωση*. Δ.Δ., Αθήνα. ΕΚΠΑ.
- Κόνσολα, Ν. 2010. «Η πρόμη αστικοποίηση στην ηπειρωτική Ελλάδα». Στο *Η ιστορία της ελληνικής πόλης*, Α. Φ. Λαγόπουλος, επιμ., 75-82. Αθήνα: Ερμής.
- Κορρές Γ. Σ. 1977. «Εργασίαι, έρευναι και ανασκαφαί ανά την Πυλίαν». *ΠΑΕ* 133: 229-295.
- Κορρές, Γ. Σ. 1979. «Ανασκαφή Βοϊδοκοιλιάς Πυλίας». *ΠΑΕ* 134: 138- 155.
- Κορρές, Γ. Σ. 1980. «Ανασκαφαί ανά την Πυλίαν». *ΠΑΕ* 135: 120- 187.
- Κυπαρίσσης, Ν. 1934. «Ανασκαφαί έν αρχαία Αχαΐα». *ΠΑΕ* 89: 114-115.
- Κυριατζή, Ε. 2000. *Κεραμική Τεχνολογία και Παραγωγή, Η κεραμική της Ύστερης Εποχής του Χαλκού από την Τούμπα Θεσσαλονίκης*. Δ.Δ., Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Κωτσάκης, Κ. 1983. *Κεραμική Τεχνολογία και Κεραμική Διαφοροποίηση, Προβλήματα της γραπτής κεραμικής της Μέσης Νεολιθικής Εποχής του Σέσκλου*. Δ.Δ., Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

- Μαρθάρη, Μ. 1998. *Σύρος, Χαλανδριανή, Καστρί, Από την έρευνα και την προστασία, στην ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου*. Αθήνα.
- Μαρινάτος, Σ. 1968. «Ελίκη, Θήρα, Θήβαι». *ΑΑΑ* I: 1-17.
- Μαστοκώστας, Ε. 1967. «Αίγιον». *ΑΔ* 22,Β1: 214-217.
- Μαστροκώστας, Ε. 1962 «Ανασκαφή του Τείχους Δυμαίων». *ΠΑΕ*: 127-133
- Μαστροκώστας, Ε. 1965. «Αρχαιότητες και μνημεία Αχαΐας». *ΑΔ* 20,Β2: 223.
- Μαστροκώστας, Ε. 1968. «Ειδήσεις εξ' Αχαΐας». *ΑΑΑ* 2:136-138.
- Μόσχος, Ι. 2007. *Οι Μυκηναίοι στην Αχαΐα*. Φαίδιμος 1. Πάτρα : Εταιρεία Μελετών Μυκηναϊκής Αχαΐας.
- Μόσχος, Ι. 2012. «Αχαΐα, Ιστορικό και Αρχαιολογικό περίγραμμα: Προϊστορικοί χρόνοι». Στο *Αρχαιολογία - Πελοπόννησος*, Α. Γ. Βλαχόπουλος, επιμ., 300-307. Αθήνα: Μέλισσα.
- Μουτσόπουλος, Ν. 1958. *Αρχιτεκτονικά μνημεία της περιοχής της αρχαίας Βούρας*. Αθήνα.
- Μπονάτσος, Στ. και Χ. Ρωμανού. 2015. «Παλαμάρι Σκύρου: Η στρωματογραφική ακολουθία του οικισμού στην περιοχή της νότιας οχύρωσης». Στο *Ο Οχυρωμένος προϊστορικός οικισμός στο Παλαμάρι Σκύρου: διεπιστημονική συνάντηση για το έργο έρευνας και ανάδειξης: Αθήνα, 23-24 Οκτωβρίου 2012*, Λ. Παρλαμά, Μ. Δ. Θεοχάρη, Χ. Ρωμανού και Στ. Μπονάτσος, επιμ., 49-70. Αθήνα: Επιστημονική Επιτροπή Παλαμαρίου Σκύρου.
- Ντάρλας, Α. 2006. «Παλαιολιθικές έρευνες στην δυτική Αχαΐα». Στο Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996, Ν. Ζαφειροπούλου, επιμ., 9-18. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Παπαβασιλείου, Γ. Α. 1910. *Περί των εν Ευβοία αρχαίων τάφων*. Εν Αθήναις: Τύποις Π. Δ. Σακελλάριου.
- Παπάζογλου- Μανιουδάκη. Λ. 1989. «Αίγιον». *ΑΔ* 39Β: 95-98.

- Παπάζογλου-Μανιουδάκη Λ. 1998. *Ο Μυκηναϊκός οικισμός του Αιγίου και η Πρώιμη Μυκηναϊκή Εποχή στην Αχαΐα*, Δ.Δ., Αθήνα: ΕΚΠΑ.
- Παπαθανασόπουλος, Γ., Γ. Λώλος και Γ. Βήχος. 1992. «Δοκός: ανασκαφική περίοδος 1991». Υποβρύχια έρευνα. Κεραμεικά ευρήματα”. *Ενάλια* 3, ¾: 4-29.
- Παπακώστα, Λ. 2009. «Κοτρώνι, πάροδος Προκοπίου (Ο.Τ. 1767, οικόπεδο Καραθανάση) και Πάροδος Προκοπίου (οικόπεδο Γκίκα)». *ΑΔ* 64,Β1: 416-417.
- Παπακώστα, Λ. «Κοτρώνι Πατρών. Μυρτιώτισσα». *ΑΔ* 65,Β1: 882-883.
- Παππά, Μ. 1993. «Εγκατάσταση Εποχής του Χαλκού στο Πολύχρονο». Στο *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 4, 1990*, Π. Αδάμ-Βελένη, Κ, Τσακάλου-Τζαναβάρη, Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, επιμ., 385-398. Θεσσαλονίκη: Το Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη.
- Παρλαμά, Λ. και Μ. Δ. Θεοχάρη. 2015. «Παλαμάρι Σκύρου: Νεότερα δεδομένα για τη στρωματογραφία και τη χρονολόγηση του οικισμού». Στο *Ο Οχυρωμένος προϊστορικός οικισμός στο Παλαμάρι Σκύρου: διεπιστημονική συνάντηση για το έργο έρευνας και ανάδειξης: Αθήνα, 23-24 Οκτωβρίου 2012*, Λ. Παρλαμά, Μ. Δ. Θεοχάρη, Χ. Ρωμανού και Στ. Μπονάτσος, επιμ., 39-48. Αθήνα: Επιστημονική Επιτροπή Παλαμαρίου Σκύρου.
- Πεντεδέκα, Α., Ε. Κυριατζή και Ε. Ζάχου. «Τεχνολογική και προελευσιακή μελέτη κεραμικής Πρώιμης Εποχής Χαλκού από τον Προσκυνά Λοκρίδας». Στο *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2: πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Βόλος 16.3- 19.3.2006, Επιστημονική Συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, 2009*, Α. Α. Μαζαράκης, επιμ., 931-940. Βόλος: Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Πετριτάκη, Μ. 1980. «Λείψανα Πρωτοελλαδικού οικισμού στο Ρούφ». *ΑΔ* 35,Α(Μελέτες): 147-185.
- Πετρόπουλος, Μ. 1990. «Αίγιον». *ΑΔ* 45,Β1: 137.
- Πετρόπουλος, Μ. 1991. «Αρχαία Ελίκη». *ΑΔ* 46,Β1: 157-158.
- Πετρόπουλος, Μ. 1995. «Επαρχία Αιγιαλείας». *ΑΔ* 50,Β1: 233-236.

- Πετρόπουλος, Μ. 1996. «Νικολέικα». *ΑΔ* 51,Β1: 240.
- Πετρόπουλος, Μ. 2002. «Επιφανειακή έρευνα Αιγιαλείας σε συνεργασία με την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή και το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών». *ΑΔ* 57Β2: 555-556.
- Πετρόπουλος, Μ. 2003. «Επιφανειακή έρευνα Αιγιαλείας σε συνεργασία με την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή και το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών». *ΑΔ* 58Β2: 565-566.
- Πετρόπουλος, Μ. 2005. «Επιφανειακή έρευνα στην Αιγιάλεια σε συνεργασία με την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών». *ΑΔ* 60,Β1: 363-364.
- Πετρόπουλος, Μ. 2012. «Αχαΐα, Ιστορικό και Αρχαιολογικό περίγραμμα: Ιστορικοί Χρόνοι». Στο *Αρχαιολογία - Πελοπόννησος*, Α. Βλαχόπουλος, επιμ., 308-313. Αθήνα: Μέλισσα.
- Πετρόπουλος, Μ. και Α. Βόρδος. 2001. «Οδός Εισοδίων, Πλατεία Εισοδίων». *ΑΔ* 56,Β2: 532.
- Πετρόπουλος, Μ. 1990. «Αρχαιολογικές έρευνες στην Αχαΐα», Τμητικός Τόμος Κ. Ν. Τριανταφύλλου, 495-537. τομ. Α. Πάτρα.
- Rambach, J. 2008. «Η προϊστορική Ολυμπία του Wilhelm Dörpfeld υπό το φώς των καινούργιων ανασκαφών στο Πελόπιον της Άλτεως». Στο *Διεθνές Συνέδριο Αφιερωμένο στον Wilhelm Dörpfeld: υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού, Λευκάδα, 6-11 Αυγούστου 2006: πρακτικά συνεδρίου*, Χ. Παπαδάτου-Γιαννοπούλου, επιμ., 79-108. Πάτρα.
- Rambach, J. 2012. Σωστικές ανασκαφές στην Π.Ο.Τ.Α. Ρωμανού 2007–2011. Online <<http://www.archaiologia.gr/blog/2012/10/22/σωστικές-ανασκαφές-στην-π-ο-τ-α-ρωμανού/>> (last accessed 8 Sept. 2016).
- Σάμψων, Αδ. 1985. *Μάνικα: Μια πρωτοελλαδική πόλις στη Χαλκίδα*. Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών. Τμήμα Χαλκίδος.
- Σάμψων, Αδ. 1988. *Μάνικα II: Ο Πρωτοελλαδικός οικισμός και το Νεκροταφείο*. Χαλκίδα: Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών. Τμήμα Χαλκίδος.

- Σάμψων, Αδ. 1997. «Εθνοαρχαιολογική έρευνα της περιοχής Καλαβρύτων», Στο *Το Σπήλαιο των Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων*, Αδ. Σάμψων, επιμ., 371-413. Αθήνα: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.
- Σάμψων, Αδ. 2016. *Μάνικα, Ο Πρωτοελλαδικό Οικισμός και το Νεκροταφείο*. Π. Αθήνα.
- Σπονδύλης, Ηλ. 1988. «Νομός Φωκίδας, Ανεμοκάμπι». *ΑΔ* 43,Β1: 682-684.
- Σπυρόπουλος, Θ. Γ. 1970. «Οικόπεδον Σταΐκου». *ΑΔ* 24,Β1: 213-214.
- Σπυρόπουλος, Θ. Γ. 1972α. «Θήβαι». *ΑΔ* 27Β. 307-312.
- Σπυρόπουλος, Θ. Γ. 1972β. «Αιγυπτιακός εποικισμός εν Βοιωτία», *ΑΑΑ* 5. 16-26.
- Σταυρόπουλος, Α. 1954. *Ιστορία της πόλεως του Αιγίου από τους μυθικούς χρόνους μέχρι των ημερών μας*. Πάτρα.
- Συριόπουλος, Κ. Θ. 1964. *Προϊστορική Κατοίκησης της Πελοποννήσου*. Αθήναι
- Σωτηρακοπούλου, Π. Ι. 1999. *Ακρωτήρι Θήρας, Η Νεολιθική και η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού επί τη βάσει της κεραμεικής*. Αθήναι: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Τζαβέλλα- Εντζεν, Χ. 1984. *Λιθαρές*. Αθήνα.
- Τρίκολας, Ι. 2008. *Γεωλογική Μελέτη της ευρύτερης περιοχής Αιγιαλείας και Καλαβρύτων*. Δ.Δ., Αθήνα.
- Τρίκολας, Κ. και Α. Αλέξου-Λειβαδίτη. 2004. «Γεωλογική δομή της ευρύτερης περιοχής Αιγιαλείας και Καλαβρύτων (Β. Πελοπόννησος)». *Δελτίο της Ελληνικής Γεωλογικής Εταιρίας XXXVI*: 1568-1577.
- Τσουντας, Χ. 1899. «Κυκλαδικά 2». *ΑΕ*: 73-133.
- Φαράκλας, Ν. 2001. *Η Γεωπολιτική Οργάνωση της Πελοποννησιακής Αχαΐας*. Ρέθυμνο.
- Χανθοπούλου, Β. 2012. *Τεχνολογική μελέτη της κεραμικής του Πρωτοελλαδικού Οικισμού της Ελίκης*. ΜΔΕ. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Χολέβα, Μ. 2015. «Περιστρέφοντας τον κεραμικό τροχό στο Παλαμάρι της Σκύρου: Νέες τεχνολογικές πρακτικές και κεραμικές παραδόσεις στο Αιγαίο της Πρώιμης

Εποχής του Χαλκού» Στο *Ο οχυρωμένος Προϊστορικός Οικισμός στο Παλαμάρι Σκύρου, Διεπιστημονική συνάντηση για το έργο έρευνας και ανάδειξης*, Αθήνα 23-24 Οκτώβρη 2012, Λ. Παρλαμά, Μ. Δ. Θεοχάρη, Στ. Μπονάτσος, επιμ., 143-166.

Αθήνα: Επιστημονική Επιτροπή Παλαμαρίου Σκύρου.

Χολέβα, Μ. 2018. «Παράγοντας έναν τεχνίτη για τον τροχό στο προϊστορικό Αιγαίο της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. Προς μια κοινωνική θεώρηση της τεχνικής πράξης», *Κρίση 1*: 53-94.

Ψαράκη, Κ. 2014. «Πρωτοελλαδική κεραμική από την πόλη της Θήβας: Ανασκαφή στο οικόπεδο επέκτασης του Αρχαιολογικού Μουσείου Θηβών», Στο *100 Χρόνια Αρχαιολογικού Έργου στη Θήβα: οι πρωτεργάτες των ερευνών και οι συνεχιστές τους: συνεδριακό κέντρο Θήβας 15-17 Νοεμβρίου 2002*, Β. Αραβαντινός, επιμ., 97-115. Αθήνα: ΤΑΠΑ.

Ψαράκη, Κ. 2016. «Νεώτερα στοιχεία για την κατοίκηση στην κοιλάδα της Χαιρώνειας την 3η χιλιετία π.Χ: Η εγκατάσταση στο Λατούφι Μαυρονερίου» Στο *Επιστημονική Συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (4η: 2012: Βόλος, Ελλάς) Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 4: Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Βόλος 15.3 - 18.3.2012*, Α. Α. Μαζαράκης, επιμ., 765-774. Τόμος II, Βόλος: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού.

Κατάλογος βιβλιογραφικών συντομογραφιών

AA Archäologischer Anzeiger
AAA Αρχαιολογικά Ανάλεκτα
εξ Αθηνών
ΑΔ Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ Αρχαιολογική Εφημερίς
AJA American Journal of
Archaeology
AM Mitteilungen des
Deutschen Archäologischen Instituts,
Athenische
Abteilung
AntKunst Antike Kunst
AntW Antike Welt. Zeitschrift
für Archäologie und Kulturgeschichte
AR Archaeological Reports
BAR British Archaeological
Reports, International Series
BCH Bulletin de
Correspondance Hellenique
BSA The Annual of the British
School at Athens
CAJ Cambridge
Archaeological Journal
JAS Journal of Archaeological
Science
JdI Jahrbuch des Deutschen
Archäologischen Instituts

JFA Journal of Field
Archaeology
JHS Journal of Hellenic Studies
JMA Journal of Mediterranean
Archaeology
Öjh Jahreshefte des
Österreichischen Instituts in Wien
OJA Oxford Journal of
Archaeology
OpAth Opuscula Atheniensia
ΠΑΕ Πρακτικά της εν Αθήναις
Αρχαιολογικής Εταιρείας
PCPS Proceedings of the
Cambridge Philological Society
PZ Prähistorische Zeitschrift
REG Revue des Etudes
Grecques
SIMA: Studies in
Mediterranean archaeology

Κατάλογος συντομογραφιών

ΠΕ: Πρωτοελλαδικά
ΜΕ: Μεσοελλαδικά
Α: Ανατολικά, Ανατολή
Δ: Δυτικά, Δύση
Β: Βόρεια, Βορράς
Ν: Νότια, Νότος
ΒΑ: Βορειοανατολικά
ΒΔ: Βορειοδυτικά
ΝΑ: Νοτιοανατολικά

ΝΔ: Νοτιοδυτικά
Σχ.: Σχέδιο
Εικ.: Εικόνα
τ.: τοίχος
ΟΜ: ανασκαφική ομάδα

ΕπΣτ1: Λεπτότεχνη Κεραμική
με σκοτεινόχρωμο στιλπνό επίχρισμα.

ΕπΣτ2: Λεπτότεχνη κεραμική
με ερυθροπό-καστανό επίχρισμα.

ΕπΣτ3: Λεπτότεχνη κεραμική
πρασινωπού-γκρίζου χρώματος με
(διαβρωμένο) σκοτεινόχρωμο
επίχρισμα.

ΕπΣτ4: Λεπτότεχνη κεραμική
με σκοτεινόχρωμο αδρό επίχρισμα.

ΗμΕπ: Ημιλεπτότεχνη-
Ημιχονδροειδής κεραμική με
επιχρισμένη επιφάνεια.

Αβ: Λεπτότεχνη κεραμική με
ανοιχτόχρωμη επιφάνεια.

Κηλ: Λεπτότεχνη Κεραμική με
Κηλιδωτή επιφάνεια.

Γρ: Γραπτά.

Ενρ/Σφ1-2: Ημιχονδροειδή με
ανοιχτόχρωμα εγκλείσματα.

ΕντρΣφ3: Ημιχονδροειδής
ερυθρόχρωμη κεραμική.

Χο: Χονδροειδή-
Ημιχονδροειδή.

Δυσ: Όστρακα με
δυσδιάγνωστα χαρακτηριστικά.

Κατάλογος χαρτών

Χάρτης 1. Χάρτης της Αχαΐας:
Βόρδος και Κόλια 2008, εικ.41:
Χάρτης της Αχαΐας στην
Αρχαιότητα.

Χάρτης 2. ΠΕ θέσεις της
Αιγιαλείας.

Χάρτης 3. ΠΕ Αίγιο.

Κατάλογος πινάκων

Πίν.1. Σχετική χρονολόγηση
της ΠΕΧ από τον Manning,
Manning 1995, fig.1: Aegean
Relative Chronology.

Πίν.2. Απόλυτη χρονολόγηση
της ΠΕΧ από τον Manning
Manning 1995, fig.2: Aegean
Absolute Chronology.

Πίν.3. Η πρόταση
χρονολόγησης από τους
Weiberg και Lindblom (
Weiberg and Lindblom 2014,
table.1 Late Early Helladic
Chronologies and Cultures with
phases at Lerna and Tiryns).

Πίν.4. Χρονολόγηση της ΠΕΧ
από τον Christmann:
(Christmann 1996, abb.32:
Vergleichende Chronologie.)

Πίν.5. Ανασκαφικές ομάδες ανά στάδιο.

Πίν.6. Συσχετισμός στρωματογραφικών σταδίων, αρχιτεκτονικών περιόδων και κεραμικών φάσεων στο οικόπεδο Μινασιάν.

Κατάλογος σχεδίων

Κατόψεις. Σχ. 1-5.

Τομές. Σχ. 3-5.

Κεραμική. Σχ.6-34.

Κατάλογος εικόνων

Εικ.1. τ. 9, τ. 10 και οπή στο βάθος, τ.11 κάτω από τον τ.10.

Εικ.2. τ.10, βοτσαλωτό δάπεδο και οπή στο βάθος.

Εικ.3. Όστρακα από δάπεδο, από Β.

Εικ.4. Λάκκος με αγγεία in situ, από Δ.

Εικ.5. Συνολική άποψη του χώρου από Ν.

Εικ.6. τ.9, και ωμοπλινθοδομή, από Α.

Εικ.7. τ.9, τ.10 από ΒΔ.

Εικ.8. τ.9 και η ανωδομή του από Β, όστρακα πίθων, πιθανώς από δάπεδο.

Εικ.9. Λάκκος στον Χ3.

Εικ.10. Άποψη του χώρου από Ν.

Εικ.11. τ.6-τ.7, τ.1-3, τ.2-5, από Α.

Εικ.12. Ορθογώνια εστία, στάδιο 7.

Εικ.13. Άποψη από Ν.

Εικ.14. τ.5 και τ. 2, από Β.

Εικ.15. Φιάλη Δ18/14/36 in situ.

Εικ.16. Υδρία Δ18/12/32.

Εικ.17. Ωμοπλινθος Π11.

Εικ.18. Ωμοπλινθοδομή ΟΜ 59.

Εικ.19. Τμήματα εστίας.

Εικ.22. Αγκυρόσχημο αντικείμενο.

Εικ.21. Πήλινο ομοίωμα ζώου.

Εικ.23. Δ18/16/21.

Εικ.24. Δ18/4/1.

Εικ.25. Δ18/14/1.

Εικ.26. Δ18/Α3.

Εικ.27. Δ18/3/10.

Εικ.28. Δ18/60/6.

Εικ.29. Δ18/10/1.

Εικ.30. Δ18/12/18.

Εικ.31. Δ18/68/20.

Εικ.32. Δ18/54/1.

Εικ.33. Δ18/68/12.

Εικ.34. Δ18/19/10.

Εικ.35. Δ18/67/19

Εικ.36. Δ18/44/26.

Εικ.37. Δ18/44/18.

Εικ.38. Δ18/57/17.
Εικ.39. Δ18/68/11.
Εικ.40. Δ18/70/13.
Εικ.41. Δ18/51/3.
Εικ.42. Δ18/29/5.
Εικ.43. Δ18/12/22.
Εικ.44. Δ18/49/4.
Εικ.45. Δ18/28/4.
Εικ.46. Δ18/23/4.
Εικ.47. Δ18/68/14.
Εικ.48. Δ18/43/4.
Εικ.49. Δ18/εκσ/1.
Εικ.50. Δ18/56/6.
Εικ.51. Δ18/18/15.
Εικ.52. Δ18/40/3.
Εικ.53. Δ18/12/47.
Εικ.54. Δ18/12/32.
Εικ.55. Δ18/25/34.
Εικ.56. Δ18/35/31.
Εικ.57. Δ18/28/5.
Εικ.58. Δ18/60/84.
Εικ.59. Δ18/73/8.
Εικ.60. Δ18/70/26.
Εικ.61. Δ18/17/19.
Εικ.62. Δ18/61/29.
Εικ.63. Δ18/67/17.

Κατάλογος γραφημάτων

Γράφημα 1. Ποσοστά των σχημάτων επί του συνόλου των κεραμικών ρυθμών.

Γράφημα 2. Ποσοστά κεραμικών ρυθμών ανά Φάση επί του συνόλου των οστράκων.

Γράφημα 3. Ποσοστά των σχημάτων επί του συνόλου των κεραμικών ρυθμών.

Γράφημα 4. Ποσοστά των σχημάτων στα ΕπΣτ1.

Γράφημα 5. Ποσοστά των Σχημάτων στα ΕπΣτ2.

Γράφημα 6. Ποσοστά των σχημάτων στα ΕπΣτ3.

Γράφημα 7. Ποσοστά των σχημάτων στα ΕπΣτ4.

Γράφημα 8. Ποσοστά των σχημάτων στα ΗμΕπ.

Γράφημα 9. Ποσοστά των σχημάτων στα Αβ.

Γράφημα 10. Ποσοστά των σχημάτων στα Κηλ.

Γράφημα 11. Ποσοστά των σχημάτων στα Εντρ/Σφ1.

Γράφημα 12. Ποσοστά των σχημάτων στα Εντρ/Σφ2.

Γράφημα 13. Ποσοστά των σχημάτων στα Εντρ//Σφ1-2.

Γράφημα 14. Ποσοστά των
σχημάτων στα Εντρ/Σφ3.

Γράφημα 15. Ποσοστά των
σχημάτων στα Χο.